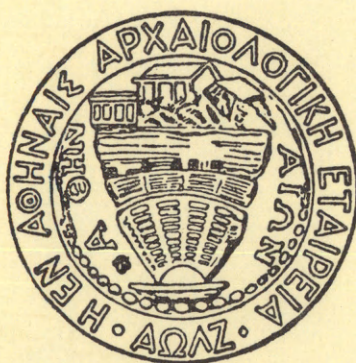

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

1969

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1970

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

1969

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1970

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΑΙ

<i>Louis Robert :</i>	Inscriptions d'Athènes et de la Grèce Centrale .	1 - 58
<i>Χρήστος Καρούζος :</i>	Χρονικὸν τῆς ἀνασυστάσεως τοῦ χαλκίνου Νέου τῶν Ἀντικυθήρων (πίν. 1 - 4)	59 - 79
<i>Ἀριστείδης Πασαδαῖος :</i>	Τὸ φέρον τὴν ἐπωνυμίαν Τοκλὸν Ἰμπραχὴμ Ντεντὲ Μεστζηντὶ βυζαντινὸν κτήριον (πίν. 5 - 7)	80 - 124
<i>Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς :</i>	Ὁ πέμπτος λακκοειδὴς τάφος τοῦ κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν (πίν. 8 - 13)	125 - 142
<i>Πέτρος Γ. Θέμελης :</i>	Ἑρετριακά (πίν. 14 - 22)	143 - 178
<i>Ἰουλία Π. Βοκοτοπούλου :</i>	Νέοι κιβωτιόσχημοι τάφοι τῆς ΥΕ ΠΙΒ-Γ Περιοδου ἐξ Ἡλείρου (πίν. 23 - 30)	179 - 207
<i>Ἀγγελος Χωρέμης :</i>	Χαλκαῖ ὑδρεῖαι ἐξ Ἡλείας (πίν. 31 - 37)	208 - 214
<i>Νικόλαος Μ. Κοντολέων :</i>	Die frühgriechische Reliefkunst (πίν. 38 - 58)	215 - 236

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

<i>Νικόλαος Β. Δρανδάκης :</i>	Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα Λακωνικῆς (πίν. Α - ΙΑ)	1 - 11
<i>Κ. Ρωμοπούλου :</i>	Τυχαῖα εὐρήματα ἐκ τῆς ΙΔ' Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (Δυτ. Μακεδονία)	12 - 15
<i>Πέτρος Γ. Θέμελης :</i>	Τὸ μιλιάριον τοῦ Ἐπιταλίου (πίν. ΙΒ)	16 - 17

ΠΙΝΑΚΕΣ

Α'. ΜΕΛΕΤΩΝ

	<i>Χρονικὸν τῆς ἀνασυστάσεως τοῦ χαλκίνου Νέου τῶν Ἀντικυθήρων.</i>	Πίναξ 14ξ	Μαρμαρίνη κεφαλὴ κορασίδος (ἄρκτου) ἐξ Ἑρετρίας.
Πίναξ 1	Ὁ Νέος τῶν Ἀντικυθήρων μετὰ τὴν ἀνασύστασίν του	» 14η	Ὅψιανοὶ καὶ σφόνδυλος ἐκ στεατίτου ἐκ τοῦ οἰκοπέδου 699.
» 2	Ἡ κεφαλὴ τοῦ Νέου τῶν Ἀντικυθήρων μετὰ τὸν καθαρισμόν.	» 15α	Τμήμα τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ παρὰ τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος τῆς Ἑρετρίας.
» 3	Ὁ κορμὸς τοῦ Νέου τῶν Ἀντικυθήρων.	» 15β	Λεπτομέρειαι τῆς αὐτῆς ὁδοῦ. Αὐλακώσεις ἐπὶ τοῦ βράχου ἐκ τροχῶν.
» 4	Ὁ Νέος τῶν Ἀντικυθήρων ὡς ἐστήθη, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνασύστασίν του, εἰς τὴν προσωρινὴν ἔκθεσιν τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου (Τέλη τοῦ 1953).	» 16	Γενικὴ ἄποψις τῆς ἐκτὸς τοῦ ἀνατολικοῦ τεύχους τῆς Ἑρετρίας περιοχῆς. Α: Θέσις εἰκονοστασίου Ἀγίας Παρασκευῆς. Β: Ἐλώδης ἔκτασις. Γ: Τεῖχος πόλεως.
	<i>Τὸ φέρον τὴν ἐπωνυμίαν Τοκλὸν Ἰμπραχὴμ Ντεντέ Μεσιτζηντὶ βυζαντινὸν κτήριον.</i>	» 17α	Γενικὴ ἄποψις τοῦ εἰκονοστασίου τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς ἀπὸ Δυσμῶν.
» 5α-β	«Τοκλού». Ἡ κατάστασις τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ μνημείου κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους.	» 17β	Ὁ περίξ τοῦ εἰκονοστασίου σωρὸς λίθων. Ἐπ' αὐτοῦ τμήμα μαρμαρίνου θρανίου.
» 6	«Τοκλού». Ἡ κατάστασις τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ μνημείου κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους.	» 18α	Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη παρὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ εἰκονοστασίου.
» 7	«Τοκλού». Ἡ κατάστασις τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ μνημείου κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους.	» 18β	Λείψανα θεμελιώσεως τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ.
	<i>Ὁ πέμπτος λακκοειδὴς τάφος τοῦ κύκλου Α τῶν Μυκηναίων.</i>	» 19α-β	Προσθία καὶ πλαγία ὄψις μαρμαρίνου ὀμφαλοῦ.
» 8α	Προσωπίς ὑπ' ἀριθ. 623 ἐκ τοῦ τάφου V.	» 19γ	Ἀνάγλυφον Ἀπόλλωνος Δαφνηφόρου καὶ Ἀρτέμιδος Ἀμαρυσίας.
» 8β	Προσωπίδες: ὑπ' ἀριθ. 259 ἐκ τοῦ τάφου IV (ἀριστερά) καὶ ὑπ' ἀριθ. 624 ἐκ τοῦ τάφου V (δεξιὰ).	» 20α-β	Ὑπολείμματα θεμελιώσεως Πρωτοελλαδικῶν οἰκιῶν (οἰκόπεδον 699).
» 9α	Ἐξάγωνος πυξίς, ὑπ' ἀριθ. 808-811, ἐκ τοῦ τάφου V.	» 21α-β	Πρωτοελλαδικὰ ὄστρακα ἐκ τοῦ οἰκοπέδου 699.
» 9β	Περιεχόμενον τοῦ τάφου E.	» 22α	Μαρμαρίνον ἄγαλμα Ἀπόλλωνος Δελφινίου (;). Μουσεῖον Χαλκίδος ἀρ. 12.
» 10α	Περιεχόμενον τοῦ τάφου Y.	» 22β	Ἐνεπίγραφος στήλη ἐξ Ἀγίας Παρασκευῆς.
» 10β	Περιεχόμενον τοῦ τάφου Θ.		<i>Νέοι κιβωτιόσχημοι τάφοι τῆς ΥΕ III Β Γ περιόδου ἐξ Ἡπείρου.</i>
» 11α	Ψῆφοι ἐξ ἡλέκτρου ἐκ τοῦ τάφου O.	» 23α	Ὁ τάφος 1 Ἐλαφοτόπου Ζαγορίου ἐκ Δυσμῶν.
» 11β	Ὁ δακτύλιος τῆς Τίρυνθος.	» 23β	Τάφος 1 Ἐλαφοτόπου: ἡ ἀνατολικὴ στενὴ πλευρὰ μετὰ τῶν πηλίνων κυάθων.
» 12α	Ψῆφοι περιδεραίου ἐκ τοῦ τάφου V.	» 24α	Χαλκᾶ κοσμήματα ἐκ τῶν τάφων 1 καὶ 3 Ἐλαφοτόπου.
» 12β	Χρυσαὶ ψῆφοι ἐκ τοῦ τάφου O.	» 24β	Διάφορα κοσμήματα ἐκ τοῦ τάφου 1 Ἐλαφοτόπου.
» 13α	Ἀργυρὰ πρόχους ἐκ τοῦ τάφου V.		
» 13β	Ποτήριον ἐξ ἀλαβάστρου ἐκ τοῦ τάφου V.		
	<i>Ἑρετριακά.</i>		
» 14α-γ	Προσθία, πλαγία καὶ ὀπισθία ὄψις μυκηναϊκοῦ εἰδωλίου Ἑρετρίας.		
» 14δ-ε	Δύο ὄψεις μολυβδίνου σταθμίου.		

- Πίναξ 24γ Χαλκή δρεπανοειδής μάχαιρα ἐκ τοῦ τάφου 1 'Ελαφοτόπου.
- » 24δ Αἱ δύο δρεπανοειδεῖς μάχαιραι 'Ελαφοτόπου (ἄνω) καὶ Καλμπακίου (κάτω).
- » 25α Κύαθος ἐκ Λαφίστης 'Ιωαννίνων.
- » 25β Κύαθοι ἐκ τοῦ τάφου 1 'Ελαφοτόπου.
- » 25γ Κύαθοι καὶ πρόχους ἐκ τῶν τάφων 2 - 3 'Ελαφοτόπου.
- » 25δ Κάνθαροι ἐκ Δωδώνης (Μουσεῖον 'Ιωαννίνων).
- » 26α 'Οστρακα πιθοειδῶν ἀγγείων ἐκ τῆς θέσεως «Κονίσματα» 'Ελαφοτόπου Ζαγορίου.
- » 26β 'Οστρακα ἀπὸ τὸ χεῖλος 1η καὶ 4η - 5η σειρὰ) καὶ τὴν κοιλίαν (2^α - 3η σειρὰ) πιθοειδῶν καὶ λίαν εὐρυστόμων ἀγγείων ἐκ τῆς θέσεως «Κονίσματα» 'Ελαφοτόπου Ζαγορίου.
- » 26γ Λαβαὶ ἀγγείων ἐκ τῆς θέσεως «Κονίσματα» 'Ελαφοτόπου.
- » 27α 'Ο κιωτιόσχημος τάφος Μαζαρακίου ἀπὸ Νότου.
- » 27β Τὰ χαλκᾶ ὅπλα τοῦ τάφου Μαζαρακίου.
- » 28α Χαλκαῖ φυλλόσχημοι αἰχμαὶ εἰς 'Ιωάννινα.
- » 28β-γ Χαλκαῖ αἰχμαὶ Πάργας καὶ 'Ανθοχωρίου.
- » 29α-β Ψευδόστομος ἀμφορίσκος ἐκ τοῦ τάφου Μαζαρακίου.
- » 29γ-δ 'Αρτόσχημον ἀλάβαστρον ἐκ τοῦ τάφου Μαζαρακίου.
- » 30α 'Εγγώριοι κύαθοι καὶ ἀρύταινα ἐκ τοῦ τάφου Μαζαρακίου.
- » 30β Κοσμήματα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα ἐκ τοῦ τάφου Μαζαρακίου.
- » 30γ 'Οστρακα ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ τάφου Μαζαρακίου.

Χαλκαὶ ὑδρεῖαι ἐξ 'Ηλείας.

- » 31 Τὰ εὐρήματα τοῦ ταφικοῦ πίθου Στρεφίου κατὰ χώραν.
- » 32α 'Οξυπύθμενος ἀμφορεὺς ἐκ τῆς πιθοειδοῦς ταφῆς τοῦ πίν. 31.
- » 32β 'Αμφορεὺς ἐκ τῆς πιθοειδοῦς ταφῆς τοῦ πίν. 31.
- » 32γ Οἶνοχόη μὲ δίδυμον λαβὴν ἐκ τῆς πιθοειδοῦς ταφῆς τοῦ πίν. 31.
- » 32δ Ληκύθιον ἐκ τῆς πιθοειδοῦς ταφῆς τοῦ πίν. 31.
- » 33α Πυξίς ἐκ τῆς πιθοειδοῦς ταφῆς τοῦ πίν. 31.
- » 33β Κρατηρίσκος ἐκ τῆς πιθοειδοῦς ταφῆς τοῦ πίν. 31.
- » 33γ Δακρυδόχα ἀγγεῖα ἐκ τῆς πιθοειδοῦς ταφῆς τοῦ πίν. 31.
- » 33δ Λύχνοι ἐκ τῆς πιθοειδοῦς ταφῆς τοῦ πίν. 31.

- Πίναξ 34α Χαλκή ὑδρεῖα BE 1461 Μουσείου 'Ολυμπίας ἐκ Στρεφίου 'Ηλείας.
- » 34β Πλαγία ὄψις τῆς ἀνωτέρω ὑδρεῖας.
- » 34γ 'Ετέρα ὄψις τῆς ἀνωτέρω ὑδρεῖας.
- » 35α Χαλκή ὑδρεῖα BE 1462 Μουσείου 'Ολυμπίας ἐκ Στρεφίου 'Ηλείας.
- » 35β Πλαγία ὄψις τῆς ἀνωτέρω ὑδρεῖας.
- » 35γ 'Ετέρα ὄψις τῆς ἀνωτέρω ὑδρεῖας.
- » 36α 'Ανθέμια εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς κατακορύφου λαβῆς τῆς ὑδρεῖας BE 1461 Μουσείου 'Ολυμπίας.
- » 36β Λαβαὶ χαλκῶν ὑδριῶν BE 545β, 546 καὶ 545α Μουσείου 'Ολυμπίας.
- » 37α Χαλκή ὑδρεῖα BE 960 Μουσείου 'Ολυμπίας ἐκ Καλυβακίων 'Ηλείας.
- » 37β Πλαγία ὄψις τῆς ἀνωτέρω ὑδρεῖας.

Die frühgriechische Reliefkunst.

- » 38a Fragment im Museum von Herakleion (Kreta).
- » 38b-c Protogeometrische Scherben; Naxos.
- » 39a Fragment aus Andros.
- » 39b Fragment aus Tenos.
- » 39c-d Goldlöwen aus Naxos.
- » 40a-b Fragment aus Tenos.
- » 41a-b Fragmente aus Tenos.
- » 42a Fragment in München.
- » 42b Zugehöriges(?) Fragment aus Tenos.
- » 43a Aus einem mykenischen Krater in Berlin.
- » 43b Aus dem attischen Luterion in Kopenhagen.
- » 44a Aus einer Kykladischen Amphora in Stockholm.
- » 44b Aus der Athener Reliefamphora.
- » 45 Die Halsdarstellung der protoattischen Amphora aus Eleusis.
- » 46 Reliefamphora aus Eretria. Detail.
- » 47a Fragment aus Tenos; Athen.
- » 47b Fragment aus Tenos.
- » 48 Die Tanzamphora; Tenos.
- » 49 Aus der Amphora Taf. 48.
- » 50a Aus der «François - Vase».
- » 50b Aus der Amphora Taf. 48.
- » 51a Die Halsdarstellung der Reliefamphora aus Mykonos.
- » 51b Fragment aus Tenos.
- » 52 Die Geburtsamphora; Tenos.
- » 53 Die Halsdarstellung der Amphora Taf. 52.
- » 54a-b Aus der Reliefamphora Taf. 52.
- » 55 Der linke (a) und der rechte (b) Teil der Halsdarstellung der Reliefamphora Taf. 52.
- » 56 Die Halsdarstellung der Athener Reliefamphora.
- » 57 Fragment aus Tenos.
- » 58a-b Fragmente aus Chios.

Β'. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΡΟΝΙΚΩΝ

<i>Βυζαντινά καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα Δακωνικῆς.</i>		Πίναξ	Δα	Μαγούλα Σπάρτης. Ναὸς Ἁγίου Νικο- λάου.	
Πίναξ	Αα	Σελλασία, Παλιοπαναγιά. Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ.	»	Δβ	Μαγούλα Σπάρτης. Ναὸς Ἁγίου Νικο- λάου. Ὁ τροῦλλος.
»	Αβ	Σελλασία, Παλιοπαναγιά. Στήριξις τῆς καμάρας τοῦ νάρθηκος ἐπὶ τοῦ Δ. τοί- χου.	»	Εα	Μαγούλα Σπάρτης. Ναὸς Ἁγίου Νικο- λάου, βόρειος πλευρά.
»	Αγ	Σελλασία, Παλιοπαναγιά. Τὰ βόρεια στηρίγματα τοῦ τροῦλλου.	»	Εβ	Μαγούλα Σπάρτης. Ναὸς Ἁγίου Νικο- λάου. Ἐπίθημα ἐντετειχισμένον εἰς τὸ παράθυρον τῆς ἀψίδος.
»	Αδ	Σελλασία, Παλιοπαναγιά. Ἡ ἀψὶς τοῦ ναοῦ ἔσωθεν.	»	Ζα-β	Μαγούλα Σπάρτης. Ναὸς Ἁγίου Νικο- λάου, ἀπόψεις ἐσωτερικοῦ.
»	Αε	Σελλασία, Παλιοπαναγιά. Ἐρείπια κτη- ρίων.	»	Ζα	Μαγούλα Σπάρτης. Ναὸς Ἁγίου Νικο- λάου. Ὁ ΒΔ. κίων.
»	Βα	Σελλασία, Ἁγιος Νικόλαος. Κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ.	»	Ζβ	Μαγούλα Σπάρτης. Ἁγιος Νίκανδρος. Ἐρείπια τοῦ νάρθηκος.
»	Ββ	Σελλασία, Ἁγιος Νικόλαος. Ὁ Ἁγιος Κωνσταντῖνος, λεπτομέρεια τοιχογρα- φίας.	»	Ηα	Μαγούλα Σπάρτης, ναὸς Κοιμήσεως. Τύμπανον βορείου κεραίας.
»	Βγ	Σελλασία, Ἁγιος Νικόλαος. Δέησις, λεπτομέρεια τοιχογραφίας.	»	Ηβ	Μαγούλα Σπάρτης, ναὸς Κοιμήσεως. Τύμπανον νοτίας κεραίας.
»	Βδ	Σελλασία, Ἁγιος Νικόλαος. Λεπτομέ- ρεια τῆς ἔναντι εἰκόνος (γ).	»	Θα	Μαγούλα Σπάρτης, ναὸς Κοιμήσεως. Ὁ ναὸς ἀπὸ Βορρᾶ.
»	Βε	Σελλασία, Ἁγιος Νικόλαος. Λεπτομέ- ρεια τῆς ἀνωτέρω εἰκόνος γ.	»	Θβ	Μαγούλα Σπάρτης, ναὸς Κοιμήσεως. Ὁ τροῦλλος τῆς ἐκκλησίας.
»	Βζ	Σελλασία, Ἁγιος Νικόλαος. Οἱ Ἁγιοὶ Δαμιανὸς καὶ Παντελεήμων, τοιχο- γραφία.	»	Ια	Μαγούλα Σπάρτης, ναὸς Κοιμήσεως. Ἐντετειχισμένα γλυπτά.
»	Γα	Σελλασία, Ἁγιος Νικόλαος. Ὁ Ἁγιος Δαμιανός. Λεπτομέρεια τοῦ πίν. Βζ.	»	Ιβ	Μαγούλα Σπάρτης, ναὸς Κοιμήσεως. Ἐντετειχισμένη ἀρχαία ἐπιγραφὴ καὶ βυζαντινὸν γλυπτόν.
»	Γβ	Σελλασία, Ἁγιος Νικόλαος. Ὁ Ἁγιος Παντελεήμων, λεπτομέρεια τοῦ πίν. Βζ.	»	Ιγ	Μαγούλα Σπάρτης, ναὸς Κοιμήσεως. Ἐντετειχισμένον ἀρχιτεκτονικὸν μέλος.
»	Γγ	Σελλασία, Ἁγιος Νικόλαος. Τὰ Εἰσό- δια τῆς Θεοτόκου, τοιχογραφία.	»	ΙΑα	Μαγούλα Σπάρτης, ναὸς Κοιμήσεως. Ἐντετειχισμένον τεμάχιον βυζαντινοῦ ἐνεπιγράφου κοσμήτου, ὡς κιλλίβαντος.
»	Γδ	Σελλασία, Ἁγιος Νικόλαος. Λεπτομέ- ρεια τῆς ἔναντι εἰκόνος (γ).	»	ΙΑβ	Μαγούλα Σπάρτης, ναὸς Κοιμήσεως. Ἐντετειχισμένον τεμάχιον ἐνεπιγρά- φου κοσμήτου ἀντὶ κιλλίβαντος.
»	Γε	Σελλασία, Ἁγιος Νικόλαος. Αἱ παρθέ- νοι τῶν Εἰσοδίων, λεπτομέρεια τῆς ἀνωτέρω εἰκόνος γ.	<i>Τὸ μιλιάριον τοῦ Ἐπιταλίου.</i>		
			»	ΙΒ	Ρωμαϊκὸν ὁδόσημον Ἐπιταλίου. (Φωτογραφία ἐκτύπου).

INSCRIPTIONS D'ATHÈNES ET DE LA GRÈCE CENTRALE

I. DÉCRET D'ATHÈNES POUR UN COURTISAN SÉLEUCIDE

On a publié récemment les restes d'une stèle qui avait contenu un décret d'Athènes de 54 lignes en l'honneur d'un bienfaiteur¹. Par un méritoire travail d'assemblage, on a pu grouper une quinzaine de petits morceaux, trouvés à l'Agora, la plupart en 1937 et 1938 dans le mur de fortification de la basse époque romaine au sud du Portique d'Attale; plusieurs ont été identifiés par Eugene Schweigert. L'extrémité droite des lignes 40-47 est donnée par le morceau *IG*, II², 937, aujourd'hui perdu, connu par Pittakis qui l'avait copié «in ecclesia Hypapantes (in antiquo foro)».

La seule partie qui se reconstitue aisément est constituée par la formule probouleumatique et le dispositif, lignes 39-54. J'en reproduis les lignes 43-51, essentielles pour connaître le personnage honoré :

- δοκε[ῖ τεῖ βουλευί· ἐπαινέσαι Μη]νόδωρον Εὐμένου Τρινε-
 44 μεέ[α ἐπὶ τεῖ προ]αιρ[έσει καὶ στ]εφανῶσαι [χρυ]σῶι στεφάνω[ι]
 [ἀρετῆς ἔνεκ]εν καὶ εὐ[νοίας ἥ]ν ἔχων [διατελ]εῖ πρὸς τὸν
 [δῆμον τὸν Ἀθη]ναίων· σ[τῆσαι δ]ὲ αὐ[τοῦ καὶ εἰκ]όνα χαλκῇ[ν]
 [ἐν ἀγορᾷ πα]ρὰ τὴν εἰκόν[α τοῦ βασιλέως Ἀντ]ιόχο[υ· ἐπι]-
 48 [μελεῖσθαι δὲ τ]οὺς στρ[ατηγούς] ἵνα ἀναγορευθῇ ὁ στ[έ]-
 [φανος καὶ ἡ εἰκὼν ἐν τ]οῖς ἀγῶσ[ι] πᾶσιν οἷς τίθησιν ἡ πόλις·
 [εἶναι δὲ αὐτ]ῶι καὶ σίτησ[ιν ἐμ] πρυτανείωι αἰτησαμένωι κ[α]-
 51 [τὰ τοὺς νό]μους· τὸ δὲ ψήφισμα κτλ.

Ce décret est expliqué ainsi par l'éditeur (je traduis de l'anglais). «Ce décret honore Ménodôros fils d'Euménès de Trinemeia. Jusqu'ici il n'était pas connu à Athènes; il n'était pas connu, en fait, qu'il fût Athénien; mais il semble très probable que c'était le même que le Ménodôros qui agit comme intermédiaire entre le prêtre Attis (de la Grande Mère à Pessinonte en Phrygie) et Attale II durant les dernières années du règne du frère aîné d'Attale Eumène (164-159 a. C.) (cf. *OGI*, 315, III, IV et V avec notes). Il était dans son caractère d'être l'envoyé de rois, car le texte ici montre qu'il servit aussi d'ambassadeur (l. 23) pour Antiochos, près de la statue duquel à Athènes sa propre statue devait être érigée comme marque d'honneur (l. 46-47). Les Athéniens ont honoré Ménodôros déjà antérieurement, car les lignes 7-12 se

¹ B. D. Meritt, *Hesperia* 1967, 59-63, n. 6 et Planche 21.

comprends pas la restitution $\pi\rho\acute{\alpha}\tau\tau\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$, qu'il s'agisse d'un moyen ou d'un passif. Le sens demande un verbe tel que $\pi\epsilon\rho\iota\gamma\acute{\iota}\nu\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$. On peut comparer une phrase comme celle du décret de Pergame *OGI*, 299, l. 7 - 8 : $\mu\acute{\epsilon}\iota\zeta\omicron\nu\alpha\ \epsilon\upsilon\eta\mu\epsilon\rho\acute{\eta}\mu\alpha\tau\alpha\ \gamma\acute{\epsilon}\gamma\omicron\nu\epsilon\nu\ \tau\omicron\upsilon\iota\ \beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\acute{\iota}\ \acute{\epsilon}\xi\ \acute{\omega}\nu\ \tau\acute{\alpha}\ \mu\acute{\epsilon}\gamma\iota\sigma\tau'\ \acute{\alpha}\gamma\alpha\theta\acute{\alpha}\ \tau\omicron\upsilon\iota\ \tau\epsilon\ \acute{\eta}\mu\epsilon\tau\acute{\epsilon}\rho\omega\iota\ \delta\acute{\eta}\mu\omega\iota\ \kappa\alpha\iota\ \tau\omicron\iota\varsigma\ \acute{\alpha}\lambda\lambda\omicron\iota\varsigma\ \acute{\alpha}\pi\alpha\sigma\iota\nu\ \pi\epsilon\rho\iota\gamma\acute{\epsilon}\gamma\omicron\nu\epsilon\nu$. Dans l'un et l'autre cas, «il en est résulté de grands avantages pour le peuple». Même verbe à Mylasa dans un décret que j'ai obtenu en rapprochant *BCH* 1888, 16, n. 5 (à gauche) et *Sitz. Ak. Wien*, 132, II (1894), p. 12, n. 1 (à droite)¹, l. 19 : $\kappa\alpha\iota\ \tau\acute{\eta}\nu\ \pi\acute{\alpha}\sigma\alpha\nu\ \acute{\alpha}\sigma\phi\acute{\alpha}\lambda\epsilon\iota\alpha\nu\ [\pi\epsilon\rho\iota\gamma\acute{\iota}\nu\epsilon\sigma\theta\alpha\iota\ \tau\acute{\eta}\iota\ \pi\acute{o}\lambda\epsilon\iota$ ². Je ne sais si l'on pourrait penser aussi au verbe $\pi[\omicron\rho\acute{\iota}\zeta]\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$.

Devant l'assemblée d'Athènes, le personnage a fait un exposé³. L. 29, le sens me paraît être : «sur les dons que les ancêtres ont faits au peuple», quelque chose comme : $\acute{\upsilon}\pi\epsilon\rho\ \acute{\omega}\nu\ \dots\ \acute{\epsilon}\delta\omega\kappa\alpha[\nu\ \tau\omicron\upsilon\iota\ \delta\acute{\eta}\mu\omega\iota\ \delta\omega\rho\epsilon]\acute{\omega}\nu$. Ensuite $\pi\epsilon\rho\iota\pi\omicron\iota\epsilon\acute{\iota}\nu$ signifie «procurer», qu'il s'agisse d'avantages matériels ou moraux⁴. La restitution $\phi[\iota\lambda\acute{\iota}]\alpha\nu$ surprend ; on attend plutôt un génitif pluriel auquel se rattachent les lettres $\acute{\omega}\nu$. D'autre part, au début de la ligne 3, avant les deux lettres conservées, une seule lettre suffit à remplir la lacune. J'écris donc : $\phi[\iota\lambda]\alpha\nu[\theta\rho\acute{\omega}\pi\omega\nu]$, «les faveurs qu'ils ont procurées». L. 31, $\epsilon\upsilon\chi\alpha\rho\iota\sigma\tau\omicron\upsilon\nu\alpha\iota$ est énigmatique en grec. L. 32, le sens est : $[\acute{\alpha}\pi\epsilon\lambda\omicron\gamma\acute{\iota}\sigma]\alpha\tau\omicron\ \delta\acute{\epsilon}\ \kappa\tau\lambda$. «il a fait un exposé au sujet» des bonnes intentions du roi. À ces intentions se rattachent les mots, l. 33 - 34, $\acute{\epsilon}\pi\alpha\nu\omicron\rho\theta\acute{\omega}\sigma\alpha\iota\ \tau\omicron\nu\ \delta\acute{\eta}\mu\omicron\nu$ ⁵.

Ces phrases rappellent à l'esprit les générosités d'Antiochos IV envers la ville d'Athènes et notamment les travaux à l'Olympieion⁶.

Du début des considérants, l. 5 à 20, il ne reste que quelques syllabes au début de chaque ligne :

5	$\acute{\epsilon}\pi\epsilon\iota\delta[\eta\ \text{Μηνόδορος} —]$	13	$\tau\acute{\eta}\nu\ \pi\alpha\tau\rho\acute{\omega}\iota\alpha\nu — — —$
	$[\tau]\rho\omicron\phi\epsilon\upsilon\varsigma\ K — — — —$		$\kappa\alpha\iota\ \pi\rho\acute{o}\varsigma\ \tau\omicron\nu\ \delta\acute{\eta}[\mu\omicron\nu —]$
	$[\acute{\epsilon}]\pi\iota\delta\eta\mu\acute{\eta}\sigma\alpha[\varsigma — — —]$		$\nu\alpha\iota\ \acute{\upsilon}\pi'\ \acute{\alpha}\upsilon[\tau\omicron]\acute{\upsilon}\ \alpha\lambda — —$
8	$\kappa\alpha\iota\ \epsilon\upsilon\sigma\chi\eta\mu[\acute{\omicron}\nu\omega\varsigma —]$	16	$\gamma\acute{\iota}\alpha\varsigma\ \kappa\alpha\iota\ \tau\acute{\eta}\varsigma\ \pi — — —$
	$\pi\omicron\lambda\iota\tau\acute{\omega}\nu\ \acute{\alpha}\epsilon\iota — —$		$\mu\epsilon\gamma\acute{\alpha}\lambda\alpha\varsigma\ \acute{\alpha}\pi\omicron — — —$
	$\acute{\alpha}\nu\theta'\ \acute{\omega}\nu\ \acute{\omicron}\ \delta\acute{\eta}\mu[\omicron\varsigma —]$		$\pi\alpha\rho\acute{\epsilon}\sigma\chi\epsilon\tau\omicron\ \chi\rho\epsilon\acute{\iota}[\alpha\varsigma — —]$
	$\acute{\alpha}\nu\delta\rho\alpha\varsigma\ \acute{\epsilon}\sigma\tau\epsilon[\phi\acute{\alpha}\nu\omega\sigma\epsilon\nu —]$	19	$\nu\eta\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma\ \kappa\alpha\iota\ \pi\alpha\rho\epsilon\chi — —$
12	$\pi\omicron\lambda\acute{\iota}\tau\eta\nu\ \acute{\epsilon}\pi\omicron\acute{\iota}[\eta\sigma\epsilon\nu —]$		

¹ Cf. *Rev. Phil.* 1927, III, n. 1 et 125. La partie gauche a été revue sur l'estampage de G. Cousin et Ch. Diehl ; la partie droite fut revue et estampée à Milas en 1946.

² Aussi dans le décret obtenu par le rapprochement (cf. *Mélanges Syriens R. Dussaud*, 733, n. 4) de Le Bas-Waddington 398 et 399 B (le n° 399 est de la même inscription), l. 19 : $[\tau\acute{\eta}\nu]\ \epsilon[\acute{\upsilon}\beta]\omicron\sigma\acute{\iota}\alpha\nu\ \text{ou}\ \epsilon[\acute{\upsilon}\delta]\omicron(\acute{\xi})\acute{\iota}\alpha\nu\ \pi\epsilon\rho\iota\gamma\acute{\iota}\nu\epsilon\sigma\theta\alpha\iota\ \tau\acute{\eta}\iota\ \pi\acute{o}\lambda\epsilon\iota$. Le même verbe *ibid.*, 410, l. 8, avec $\tau\acute{\eta}\iota\ \phi\upsilon\lambda\acute{\eta}\iota$.

³ Je ne comprends pas la restitution $\pi\rho\omicron\sigma\epsilon\nu\acute{\eta}\gamma\kappa\alpha\tau\omicron\ \acute{\upsilon}\pi\acute{o}\mu\eta\mu\alpha$.

⁴ Quelques exemples dans *Noms Indigènes*, 473, n. 4 ; *Rev. Phil.* 1927, 129 ; 1934, 286.

⁵ Pour cette expression, cf. *Hellenica*, XI - XII, 517 - 529, 541.

⁶ Cf. M. Holleaux, *Études*, II, 140 ; W. Judeich, *Topographie von Athen*², 93 - 94, 383 ; I. Th. Hill, *The Ancient city of Athens* (1953), 212 - 213 ; A. Pelletier, *Syria* 1955, 292 - 294. Relevons dans Polybe, 28, 19, la mention de l'ambassade athénienne reçue par Antiochos en 170 : $\acute{\eta}\nu\ \delta\acute{\epsilon}\ \kappa\alpha\iota\ \pi\alpha\rho\acute{\alpha}\ \text{'Αθηναίων}\ \pi\rho\epsilon\sigma\beta\epsilon\acute{\iota}\alpha\ \pi\epsilon\rho\acute{\iota}\ \delta\omega\rho\epsilon\acute{\alpha}\varsigma\ \acute{\eta}\varsigma\ \acute{\eta}\gamma\epsilon\acute{\iota}\tau\omicron\ \Delta\eta\mu\acute{\alpha}\rho\alpha\tau\omicron\varsigma$ (sur ce passage, cf. *Hellenica*, XI - XII, 93 et 108).

- 20 τε αὐτῶι τάξιν ἔχειν — — — — — αν προ[σ]-
 άγων, τά τε κοινεῖ χρή[σιμα — — — —]ν πράττων
 εὐνούστατα διακείμε[νος πρὸς αὐτ]ὸν, νῦν τε ᾧ-
 23 ποσταλεῖς κτλ.

Il est donc question de circonstances antérieures : ayant effectué un séjour à Athènes (l. 7, ἐπιδημήσας), le personnage a eu l'attitude digne et réservée qui convenait (l. 8) et il a rendu service aux citoyens (l. 9); en récompense de quoi le peuple (l. 10) a décerné une couronne à des gens qui étaient avec lui (l. 11)¹ et le droit de cité à lui-même (l. 12). Après ces indications précises, il semble qu'on tombe dans les généralités qui ouvrent un décret honorifique, l. 14 à 19², pour arriver ensuite de nouveau à des circonstances précises.

Or, l. 13, on reconnaît l'adjectif τὴν πατρώϊαν-, à un endroit qui marque une jointure, un tournant. On pourrait donc se demander si les premières lignes des considérants ne se rapportent pas au père de Énodoros : ἐπειδὴ Εὐμένης κτλ. C'est lui qui, ayant séjourné à Athènes, y aurait reçu le droit de cité. Ce qui concerne son fils commencerait à la ligne 12 par une formule telle que : ὁ δὲ υἱὸς αὐτοῦ ἠνόδωρος, ayant hérité des qualités paternelles et ayant manifesté ses bons sentiments et ayant rendu de grands services. On a des exemples de l'emploi de πατῶος dans de telles formules, du moins à l'époque impériale. Ainsi à Mantinée, à l'époque d'Auguste, pour un Euphrosynos : οὐ μόνον οὐκ ἐμίωσέν τι τῆς πατῶος ἀρετῆς, ἀλλὰ καὶ συναύξησεν³; à Apollonia de Phrygie : [διὰ τ]ὰς πατῶος ἀ[ὐτοῦ ε]ἰς τὴν πόλιν φ[ιλοτ]ειμίας⁴. Il s'agit, à cette époque avancée, de « mérites ancestraux ». Pour notre ambassadeur, il ne s'agirait que de son père; on attendrait alors l'adjectif πατρικὴν, avec ἀρετὴν, εὐνοίαν, φιλίαν κτλ.⁵. En outre, si les vertus s'étaient étendues sur plus de deux générations, il semble qu'on dirait προγονικὴ ἀρετή⁶ plutôt que πατῶα.

Aussi je préfère un autre contexte à τὴν πατῶϊαν-, et qui est susceptible d'expliquer la composition du décret telle que je la dégage. L'adjectif πατῶος, ancestral, s'emploie pour le pouvoir des rois. Vers le milieu du IVe siècle les Athéniens honorent le roi des Molosses, Arybbas⁷, alors en exil⁸, et ils décident que les stratèges

¹ On pourrait penser aussi à quelque chose de très différent avec ce sens : « le peuple, voulant honorer les gens de bien, l'a couronné », ὁ δῆμος βουλόμενος καταξίως τιμᾶν τοὺς καλοὺς κάγαθούς ἄνδρας.

² On peut penser à ce type de phrase : τῆς πρὸς τὸν ἡμέτερον δῆμον εὐνοίας πολλὰς καὶ μεγάλας ἀποδείξεις ἐν παντὶ καιρῶι ἐποιήσατο] (cf. M. Holleaux, *Études*, III, 92-94, 225).

³ IG, V 2, 268, l. 10 (*Sylloge*³, 783).

⁴ MAMA, IV, 156. Ier ou IIe siècle.

⁵ Cf. M. Holleaux, *Études*, I, 280, avec le texte allégué dans la note 1 (maintenant J. Pouilloux, *La forteresse de Rhamnonte*, n. 15; *Choix*, n. 19;

L. Moretti, *Iscr. gr. stor. ellenistiche*, n. 25): Δικαιάρχος, stratège vers 235 a. C., πατρικὴν παρειαλῆφώς φιλίαν πρὸς τὸν δῆμον τὸν Ἀθηναίων καὶ τὸ κοινὸν τῶν Ῥαμνοῦντι τασσομένων διαφυλάττει τὴν φιλίαν.

⁶ Cf. M. Holleaux, *ibid.* Dans le décret même pour Euphrosynos, προγονικὴν εἰς τὴν πατρίδα διαδεξάμενος εὐνοίαν, οὐ μόνον κτλ.

⁷ *Sylloge*³, 228. Sur cette stèle, cf. O. Walter, *Jahreshefte*, 32 (1940), 1-24 (*Bull. Épigr.* 1941, 42a).

⁸ Arybbas est accompagné d'un certain nombre de personnes que l'on invite au prytanée : καλέσαι δὲ καὶ τοὺς μετ' Ἀρύββου ἵκοντας ἐπὶ ξένια εἰς τὸ πρυτανεῖον εἰς ἄριστον.

s'emploieront pour que lui et ses enfants «recouvrent leur pouvoir ancestral», ὅπως Ἀρύββας καὶ οἱ παῖδες αὐτοῦ [κομί]σονται τὴν ἀρχὴν τὴν πατρῴαν. Par exemple aussi, Pharnace, fils de Mithridate, demande à Pompée ἢ τῆς πατρῴας ἀρχῆς ἢ Βοσπόρου γε βασιλεύειν μόνον κτλ.¹; le pouvoir ancestral, c'est la royauté du Pont. C'est précisément cette expression qu'emploie le décret des Athéniens eux-mêmes en l'honneur du roi de Pergame Eumène et de son frère lorsqu'ils ont concouru à mettre Antiochos IV sur le trône², l. 19-20: ἀξιολόγως συγκατέστησαν ἐπὶ τῇ[μ] πατρῴαν ἀρχὴν τὸν βασιλέα Ἀντίοχον. Si l'on insère dans notre décret d'Athènes une mention telle que: [τοῦ βασιλέως οὐ Ἀντιόχου κομισαμένου] τὴν πατρῴαν [ἀρχήν], la composition du décret sera claire. Aux lignes 5-6, après l'identité du personnage, on rapportera que πρότερόν τε notre ἐνοδόρος, ayant séjourné (l. 7) à Athènes, fut honoré par le peuple du droit de cité. Une nouvelle période dans sa vie est ouverte par le fait que son roi a été intronisé dans le pouvoir ancestral (l. 13). Depuis lors, dans la situation qu'il occupe à Antioche il ne cesse de rendre service aux Athéniens (généralités des lignes 14 à 22)³. Et maintenant, envoyé comme ambassadeur, νῦν τε ἀποσταλεῖς, il annonce les cadeaux faits par le roi son maître.

De toute façon, la ligne 6 nous offre un mot digne de remarque et de commentaire, bien qu'il n'ait pas attiré l'attention de l'éditeur: [τ]ροφεύς. C'est une fonction aulique. Le personnage était le nourricier et le pédagogue d'un enfant royal. Cette charge est bien connue chez les Lagides⁴ et aussi dans la monarchie séleucide⁵. D'après Polybe, 31, 20, 3, un Diodôros avait été τροφεύς du prince Démétrios, fils de Séleucos IV, envoyé en otage à Rome pour remplacer notre Antiochos; c'est lui qui prépara la fuite du prince, racontée par Polybe. Une inscription de Délos⁶, émanant

¹ Appien, *Mithr.* 113 (552).

² *OGI*, 248; M. Holleaux, *Études*, II, chap. IX: *Un prétendu décret d'Antioche sur l'Oronte*. Bibliographie récente dans M. Holleaux, VI, *Index*, p. 91, M. Holleaux a prouvé de façon évidente que ce décret n'émanait ni d'Antioche ni de Pergame, mais d'Athènes, et Dittenberger l'a approuvé. On ne comprend pas que Edouard Will, *Histoire politique du monde hellénistique*, II (1967), 256, renvoyant à *OGI*, écrive: «un décret d'une cité séleucide, probablement Antioche».

³ L. 20-21, la restitution προ[σ]άγων n'est pas assurée. On pourrait avoir προ[α]γων. Le participe pourrait s'appliquer à la situation du personnage, comme, par exemple, dans l'inscription de Pergame *OGI*, 323: πολὺ δὲ τῶν καθ' ἑαυτὸν συνέσει καὶ παιδείᾳ προάγων (sens auquel se rattache, dans les cours royales, le terme προαγωγή, «avancement»; cf. *BCH* 1930, 342; M. Holleaux, *Études*, VI, *Index*, s. v. p. 224), — soit aux affaires et aux sentiments (εὐνοία, φιλία etc.) qu'il augmente (ἐπὶ πλεῖον ἄγειν comme συναύξειν) (cf. C. B. Welles, *Royal Correspondence*, p. 356, s. v. προαγωγή, avec προάγειν).

⁴ Cf. *Gnomon* 1963, 74-75 à propos d'Eulaïos, avec la note 7 et les renvois à P. Perdrizet, W. Otto et H. Bengtson, sur τροφεύς et τιθηνός. D'après plusieurs inscriptions de Chypre, Hélénos était sous Évvergète II τροφεύς d'un prince royal (*OGI*, 148; Lefebvre, *Annales Service Ant. Ég.* 1908, 236; P. Perdrizet, *ibid.*, 243-245; T. B. Mitford, *JHS* 1959, 101, n° 7; deux inédites dans Mitford, 100, n° 5; 101, n° 6; reprise de deux autres, à Paphos et à Salamine, *ibid.*, 102, n° 8 et 9; cf. le même, p. 131).

⁵ G. Corradi, *Studi ellenistici* (1929), 277-281, sur τροφεύς et σύντροφος et leur valeur (pas simple titre honorifique). Dans une monarchie en marge des Séleucides, celle de Castabala, cf. à Anazarbe l'épithète d'un εὐνοῦχος βασιλίδος Ἰουλίας νεωτέρας τροφεύς (J. Keil et Ad. Wilhelm, *Jahreshefte*, 18 (1915), *Beiblatt*, 57-58; cf. L. Robert, *La déesse de Hiéropolis Castabala*, 45, note 6).

⁶ *I. Délos*, 1547, avec le commentaire sur l'identification des personnages et la date (*OGI*, 256; Durrbach, *Choix*, n. 109 et 110, avec le commentaire).

d'un Samien, Sôistratos, «des premiers amis», honore Κράτερον Κρατέρου Ἀντιοχέα τὸν τροφέα Ἀντιόχου Φιλοπάτορος (Antiochos IX Cyzicène, élevé à Cyzique)¹ τοῦ ἐγ βασιλέως Μεγάλου Ἀντιόχου (Antiochos VII Sidétès) καὶ βασιλίσσης Κλεοπάτρας, γεγονότα δὲ καὶ τῶν πρώτων φίλων βασιλέως Ἀντιόχου καὶ ἀρχίατρον καὶ ἐπὶ τοῦ κοι- τῶνος τῆς βασιλίσσης. Sur la même base, «le long du portique dit d'Attale», le même Samien éleva une statue d'Antiochos, n. 1548. Le «nourricier, gouverneur, précepteur» avait donc sa statue παρὰ τὴν εἰκόνα (τοῦ βασιλέως) Ἀντιόχου. C'est un sculpteur Samien qui avait fait les deux statues, Philotechnos fils d'Hérôdès.

On peut dès lors reconstituer par des conjectures plausibles la carrière du personnage honoré par le nouveau décret d'Athènes. Ce .énodôros était le τροφεύς² du jeune prince Antiochos, fils d'Antiochos III. Il a partagé sa vie tant que celui-ci était otage à Rome. Il est revenu avec lui lorsque le prince fut remplacé comme otage par son neveu Démétrios, fils de Séleucos IV. C'est ainsi qu'il accompagnait le prince, lorsque celui-ci, sur le chemin du retour, séjournait à Athènes. C'est alors qu'il fut honoré du droit de cité par les Athéniens³. Antiochos ayant été établi sur le trône par les Attalides, notre homme jouit normalement d'une haute situation à la cour. Il rendit alors service aux Athéniens, tandis qu'il manifestait aussi son affection (φιλοστοργία) envers le roi⁴. Récemment il vient d'être envoyé comme ambassadeur à Athènes. Il est normalement appelé à cette fonction à laquelle conviennent et ses liens étroits et prolongés avec le roi et le droit de cité qu'il a déjà reçu des Athéniens. Cette ambassade est chargée d'annoncer aux Athéniens de nouveaux cadeaux et privilèges dus à l'amicale munificence du roi. Ce n'est sans doute pas très longtemps après l'avènement du roi. L'ambassadeur aura sa statue élevée à côté de celle du roi. Cela correspond à la fois à l'importance de sa mission⁵ et à sa familiarité avec le roi. On a vu ci-dessus qu'un Samien de la cour séleucide érigea sur la même base la statue du roi Antiochos IX Cyzicène et celle du τροφεύς Kratéros. La statue royale avait été érigée à une date antérieure, apparemment lors de son séjour à Athènes après son départ de Rome.

Si ces conjectures ont touché le vrai ou si elles se sont égarées sur une fausse piste, l'avenir, proche ou lointain, le dira, soit par la trouvaille de nouveaux fragments de ce décret, soit par un document quelconque dont la lumière rejaillira sur celui-ci.

¹ Cf. G. Corradi, *loc. cit.*, 279, n. 3, avec la phrase d'Appien, *Syr.*, 68: τὸν δὲ Κυζικηνὸν ἐς Κύζικον ἐπεπόμεναι τρέφεσθαι. Sur la stricte valeur de τραφεῖς, cf. Corradi, 278, n. 4, avec un τραφεῖς ἐν Ῥώμῃ.

² Peut-être τροφὸς καὶ τιθηνός, comme il est dit à la cour lagide. Ou bien autre chose.

³ Cela expliquerait bien la mention d'autres personnages, ἄνδρας; cf. ci-dessus p. 4 et notes 1 et 8.

⁴ Ligne 15, je restituerais [τῆς τε πρὸς τὸν βασιλέα φιλοστοργίας. Sur l'emploi de ce mot, cf. provisoirement M. Holleaux, *Études*, III, 94-95; il y a là un bon exemple de la φιλοστοργία d'un courtisan (Héliodore) envers le roi (Séleucos IV).

⁵ La concession du grand honneur de la nourriture au prytanée est une marque de l'importance de cette mission.

II. DEUX DÉCRETS D'UNE ASSOCIATION À ATHÈNES

Deux décrets d'association, trouvés à l'Agora d'Athènes le premier en 1950, le second en 1948, furent publiés naguère par B. D. Meritt, *Hesperia* 1961, 229-230, n. 28 et 29. Émanant de la même association, ils ne sont éloignés l'un de l'autre que d'une année et, pour l'intitulé, ils se prêtent appui pour la restitution. Ils appellent quelques commentaires ¹.

Le premier, daté de l'archonte de 112-111 a. C., se présente ainsi, avec des restitutions évaluées environ à 39 lettres ².

- [Ἀγαθῇ τύχῃ. Ἐπὶ Διονυσίῳ[υ ἄρχοντος τοῦ μετὰ]
[Παράμονον], ἐ[ν] δ[ὲ] τῷ οἴκῳ Ν[... ca 8 ... τοῦ Ἀπολ-]
[λωνίου Ἀ]λεξανδρέως Σκιρο[φοριῶνος εἰκάδι].
4 [ἀγο]ράι κυρία ἐν τῷ οἴκῳ Ἀν[... ca 14 ... Ἀν]-
τιοχεὺς εἶπεν· ἐπειδὴ Εὐνι[χος ... ca 15 ...]
... σιος νομοφυλακῶν ἐν τῷ ἐπ[ὶ Διονυσίου τοῦ μετὰ]
[Παρ]άμονον ἄρχοντος ἐνιαυτῷ[ι εὐσεβῶς καὶ φιλο]-
8 [τίμ]ως διακείμενος τὰ πρὸς τοὺς [θεοὺς — — — —]
... πάντας ἀνθρώπους φιλανθ[ρώπως — — — —]
... υ αὐτῷ τὴν ὑπά[ρχ]ουσα[ν — — — — —] ³

«La date est fournie par le nom de l'archonte d'Athènes et par un fonctionnaire du culte dont le titre semble avoir été simplement ἐν τῷ οἴκῳ. Puis suit la date par le mois et le jour, après quoi étaient nommés le lieu de la réunion et son caractère, puis l'orateur. L'orateur était le même ici et au n° 29. Pour l'iota ajoutée ligne 4, voir *IG*, II², 9181 et la note. Eunikos qui était nomophylaque n'a pas été identifié».

Le décret 29, de 111-110, apporte quelques précisions. Il comporterait de 36 à 43 lettres ⁴.

Θ ε [ο ί].

- Ἐπὶ Σωσικράτου ἄρχοντος, ἐ[ν] δὲ τῷ οἴκῳ Ν ... ca 8 ... τοῦ]
Ἀπολλωνίου Ἀλεξανδ[ρέως Σκιροφοριῶνος εἰ]-
4 κάδι· ἀγορά κυρία ἐν τῷ οἴκ[ῳ] Ἀν ... ca. 13 ... Ἀν]-
τιοχεὺς εἶπεν· ἐπειδὴ [Ν ... ca. 8 ... Ἀπολλωνίου]
Ἀλεξανδρεὺς εὐσεβῶς [διακείμενος τὰ πρὸς τοὺς]
θεοὺς ὑπομείνας ἱερεὺς [ἄρχειν ἐν τῷ οἴκῳ τῶν]
8 Μεγάλων Θεῶν καὶ τῆς Α[— — — — — ἀνέ]-
στράφη φιλοδόξως καὶ ἔθυ[σεν τὰς θυσίας ὑπέρ τε]
[τῶ]ν κατακεκλειμένων ἐξ ο[— — — — — καὶ — — — —]
... ν [... ἀν]άγκῃ συνε — — — — —

¹ J'ai exposé ceux-ci au Collège de France en janvier 1962 et je les ai signalés *Annuaire Collège de France 62e année* (1962), 343.

² Même texte dans *SEG*, XXI (1965), 535.

³ Débris des lignes 11 et 12.

⁴ *SEG*, XXI, 536.

ptions¹. J'ai déjà allégué² une inscription de Thessalie³: Μᾶρκος Μάρκου καὶ Παιδέρως οἱ συνκλίται Παρμενίσκου[ς Παρμενίσκου καὶ Λέων [οἱ] συνκλίται⁴. Plus récemment une inscription de Thessalonique nomme treize personnes avec ce titre: Αὐλῶι Παπίῳ Χεῖλῳι καταστήσαντι τὸν οἶκον οἱ ἱεραφόροι συγκλίται⁵; il s'agit ici des cultes égyptiens⁶. Chilon avait organisé le groupe des banqueteurs et leur local.

F. Poland et Ad. Wilhelm groupaient des mentions de οἶκος pour le nom officiel d'une association: à Tomis, trois attestations d'un οἶκος τῶν ἐν Τόμει ναυκλήρων⁷, de ὁ οἶκος τῶν Ἀλεξανδρέων⁸, — d'une ἐστία consacrée par un Φίλοκλης Χρήστου φιλότιμος τοῦ οἴκου τῶν ναυκλήρων⁹; c'est l'autel de ce club, comme il y a un autel familial dans la maison¹⁰; — à Nicomédie, des [ναύ]κληροι ont construit et dédié à Vespasien [τέ]με[ν]ος (?) καὶ οἶκον ναυκλη[ρικόν ?]¹¹; — sur la côte de la Paphlagonie, à Amastris, ὁ οἶκος ὁ τῶν ναυκλήρων honore son προσ[τάτην] à vie¹². Ces inscriptions de l'époque impériale peuvent éclairer les deux décrets d'Athènes. Là aussi, une association s'appelle οἶκος¹³. Si nous ne savons point encore les occupations de ses membres, nous voyons du moins que l'un est Alexandrin, un autre Antiochéen.

1 Συμπότης n'est pas rare dans la littérature; cf. le Thesaurus et Liddell-Scott-Jones. J'en trouve dans les inscriptions deux exemples de publication assez récente. En Macédoine, à un antre des Nymphes près d'Héraklitsa, dans la région de Néapolis, une dédicace était faite par des συμπόται εὐξάμενοι (Bakalakis, *Praktika Arch. Et.* 1938, 95 et fig. 14; cf. *Bull. Épigr.* 1939, 184; 1941, 86; M. A. Jameson, *A. J. Phil.* 1956, 55-60; cf. *Bull. Épigr.* 1958, 310). C'est aussi dans un sanctuaire rupestre entre Argos et Némée, près du sommet du mont Megalovouni, qu'était gravée la dédicace: Συμπόται Ἀρτέ[μιδι] Ὀρῳία[ι] Τιμ — (M. Mitsos, *Hesperia* 1949, 75; *Bull. Épigr.* 1950, 104). Voilà qui rappelle le banquet à l'antre des Nymphes à Phylè dans le *Dyskolos* de Ménandre.

2 *Coll. Froehner*; d'où Liddell-Scott-Jones, s. v.

3 Giannopoulos, *Arch. Eph.* 1931, 177, n. 14.

4 Sur les trouvailles en ce lieu, Mikro Kesserli, au sud de Gonnoi, avant l'entrée dans les défilés de Tempé, cf. *Bull. Épigr.* 1959, 224; 1960, 197; 1965, 219.

5 Ch. Edson, *Harvard Theol. Rev.*, 41 (1948), 183 sqq.; cf. *Bull. Épigr.* 1950, 134, p. 171: rapprochement avec les inscriptions du Pirée et de la Thessalie; trois textes à ajouter sur les ἱεραφόροι dans divers cultes.

6 En tête, une couronne contient une image d'Anoubis.

7 *IGR*, I, 610, l'*oikos* dédie la statue de Verus César. C'est une des inscriptions rapportées en

France après l'expédition de Crimée. R. Cagnat l'a publiée d'après *Arch. epigr. Mitt.* 14 (c'est 13), 1890, 93. Cette édition était faite d'après *Bull. Soc. Arch. Sens* (1854), 124 sqq. avec planche (cf. M. Brillant, note suivante, 287). L'inscription était éditée encore dans *Arch. Zeitung, Denkmäler*, 8 (1850), 140, n. 5; C. Robert, *Note sur des débris antiques recueillis en 1855 à Küstendje* (extrait des *Mémoires de l'Académie de Metz*, 1857-58), pp. 4-5, n. 1; Léon Renier dans C. Allard, *La Bulgarie orientale* (1863), pp. 284-285. Elle figure aussi dans Froehner, *Inscr. gr. du Louvre* (1865), n. 77.

8 *IGR*, I, 604: dédicace d'un autel à Sarapis et aux dieux associés et à l'empereur Antonin le Pieux et à l'*oikos* par un Κάριος Ἀνονβίωνος; datation à la mode d'Égypte par l'année de règne de l'empereur et le mois Pharmouthi; aussi le nom de deux prêtres. Republiée après examen de la pierre, retrouvée à Paris dans un hôtel de la rue de Hambourg, par M. Brillant, *Rev. Phil.* 1912, 284-296: *Inscription de Tomis*.

9 E. Ziebarth, *Griech. Vereinswesen*, 32, note 1, d'après la *Pandora*.

10 Cf. *Rev. Phil.* 1958, 33, avec la note 2, en traitant de la dédicace d'une *hestia*, et aussi sur le titre de *philotimos* d'une association.

11 *IGR*, III, 4.

12 G. Mendel, *BCH* 1901, 36, n. 184. Cf. Ad. Wilhelm, *loc. cit.*, 52.

13 Léon Renier relevait déjà cette appellation en publiant une des inscriptions de Tomis dans C. Allard, *loc. cit.*

D'après la ligne 7 du n° 29, l'Alexandrin accepta la charge de la prêtrise : ὑπομείνας ἱερεὺς. Il faut marquer que la restitution insérée ensuite n'a pas de base. Un infinitif, tel que ἄρχειν, n'est pas nécessaire ; j'avais réuni déjà¹ une série d'exemples de la construction ὑπέμεινεν ἔκδικος, sans verbe après ὑπέμεινεν, ou, dans un décret des Sôtériastes à Athènes vers le milieu du Ier siècle a. C., ἀρχεραμιστὴς ὑπέμεινεν². Ensuite les mots ἐν τῷ οἴκῳ ne sont pas nécessaires, ni peut-être même vraisemblables, et il est vain de restituer cette ligne.

Les « Grands Dieux » ont été l'objet en 1950 d'une monographie exhaustive de B. Hemberg sous le titre *Die Kabiren*³, sans parler du livre antérieur de F. Chapouthier, *Les Dioscures au service d'une déesse* (1935). D'après ces ouvrages, on peut chercher à compléter le nom de la déesse dans le second décret. Il eût suffi qu'une lettre fût conservée après l'*alpha* pour que nous ayons une certitude. Dans la situation actuelle, on pourrait dire ceci. Il n'y avait pas une Mégalè Théa ou Mégalè Météer ; il me paraît exclu que l'on puisse compléter Ἀ[γνῆς θεᾶς]. Le supplément Ἀ[ρτέμιδος] semblerait peu probable du point de vue du culte à Samothrace, Artémis ne paraissant pas avec les Cabires de Samothrace. Ἀ[θηνᾶς] ne serait pas sans rapport avec les dieux de l'île⁴. Le nom qui paraîtrait le plus probable serait Ἀ[φροδίτης], Aphrodite étant à la fois déesse de Samothrace et déesse de la mer⁵.

En effet, les Megaloi Theoi sont les dieux, Cabires ou Dioscures, qui protègent des périls de la mer. Ce caractère est très net dans les deux décrets d'Athènes pour les éphèbes auxquels a renvoyé B. D. Meritt et qui sont de la même époque. Il s'agit de l'entraînement nautique des éphèbes⁶. En 123 - 122, les éphèbes « ont navigué jusqu'au trophée (de Salamine) et ils ont sacrifié à Zeus Tropaios ; à la procession des Grands Dieux, ils ont fait la compétition nautique ; aux Mounychia ils ont longé la côte jusqu'au port de Mounychia en luttant entre eux »⁷ ; puis aux concours en l'honneur d'Ajax à Salamine ils ont fait encore la compétition navale, [ἄμ]ιλλαν τῶν πλοίων. De même peu après⁸. Ces exercices nautiques montrent bien le caractère de ces Grands Dieux ; ils sont ici les Dioscures Cabires comme dans Délos athénienne⁹ et dans bien des lieux, tel le port de Phalasarna en Crète où la ville fit

¹ *Le sanctuaire de Sinuri près de Mylasa*, I (1945), p. 33.

² *IG*, II², 1343, l. 13 ; *Sylloge*³, 1104. Je cite ci-après, section III, des phrases de ce décret pour le trésorier d'une association.

³ Uppsala. Cf. *Bull. Épigr.* 1951, 44.

⁴ Cf. F. Chapouthier, *loc. cit.*, 301 ; B. Hemberg, *loc. cit.*, 307 ; surtout J. H. Oliver, *Am. J. Arch.* 1939, 464 - 466.

⁵ Cf. F. Chapouthier, *loc. cit.*, 266-268 ; B. Hemberg, *loc. cit.*, 68 - 69, 85 - 86, 306.

⁶ Cf. A. Dumont, *Essai sur l'éphébie attique*, 286 - 289 ; Chr. Pélékidis, *Histoire de l'éphébie attique* (1962), 249, avec B. Hemberg, *loc. cit.*, 46 - 47 (*IG*, III (1878), n. 458 y doit être remplacé par II², 3268, paru en 1935).

⁷ *IG*, II², 1006, 28 - 29 : ἀνέπλευσαν δ[ὲ καὶ] ἐπὶ

τρόπαιον καὶ ἔθυσαν τῶν Διὶ τῷ Τρο[πα]ίῳ καὶ τεῖ πομπῇ τῶν Μεγάλων Θεῶν ἐποιήσαντο τ[ῶν] πλοίων τὴν ἄμιλλαν· περιέπλευσαν δὲ καὶ [τοῖς] Μου[νυχίοις] εἰς τὸν λιμένα τὸν ἐν Μου[νυχίαι] ἄμ[ι]λλ[ώ]μενοι. Sur les Mounychia, cf. L. Deubner, *Attische Feste*, 204 - 205.

⁸ *IG*, II², 1008, 17 - 18 : [ἀνέπλευσαν δὲ καὶ ἐπὶ τρό]παιο[ν] δυοὶ πλοίοις καὶ ἔθυσαν τῷ Διὶ τῷ Τροπαίῳ· ἐ[ποιήσαντο] δὲ καὶ τῇ πομπῇ τῶν Μεγάλων Θεῶν [ἄμιλλαν ἐν τῷ λιμ]ένι καὶ τοῖς θεοῖς ἔθυσαν.

⁹ Cf. P. Roussel, *Délos colonie athénienne*, 229 - 233, sur les « Theoi Megaloi Dioscures Cabires » ; F. Chapouthier, *Le sanctuaire des Dieux de Samothrace* (*Explor. Arch. Délos*, 16 ; 1935), avec aussi son renvoi à *Les Dioscures au service d'une déesse*, 181 - 183.

une dédicace aux Grands Dieux pour le salut de Ptolémée III Evergète et de Bérénice¹.

Ce sont les dieux qu'adorait l'association athénienne. Celle-ci contenait un Alexandrin et un Antiochéen. Il est à conjecturer que c'étaient des gens de négoce maritime. Avec leur οἶκος, ils forment une association analogue à celles des ναύκληροι ou des Alexandrins de Tomis, de Nicomédie et d'Amastris. Mais les deux inscriptions d'Athènes sont largement antérieures aux autres documents, qui sont de l'époque impériale.

Aux deux décrets d'Athènes pour les éphèbes que citait l'éditeur, il faut en ajouter un autre publié par B. D. Meritt, *Hesperia* 1947, 170-171, n. 67, qui a donné les considérants complets du décret dont *IG*, II², 1009 conservait le dispositif. Ce décret remonte à la même période; il concerne exactement les éphèbes de 117-116. Il y est question des exercices nautiques des éphèbes en des phrases à la fois similaires et différentes :

- 21 — — — ἔθυσαν δὲ καὶ τοῖς Μεγάλους Θεοῖς² καὶ τῇ Ἀρτέμιδι τῇ Μουνυχ[ίαι]
καὶ τῷ Διὶ τῷ Σωτῆρι καὶ τῇ Ἀθηνᾷ καὶ περιέπλευσαν· ἐποίησαντο δὲ καὶ τ[ὸν]
εἰς Σαλαμῖνα πλοῦν ἐπὶ τὸν ἀγῶνα τῶν Αἰαντείων καὶ ἔθυσαν [ἐπὶ τ]οῦ τρο[παίου]³
24 καὶ παραγενόμενοι εἰς Σαλαμῖνα καὶ καλλιερήσαντες κτλ.

Comme aux Grands Dieux les éphèbes ont sacrifié à l'Artémis de Mounychia et l'on voit qu'en l'honneur de l'une comme des autres ils se livraient à des joutes nautiques. C'est la même époque que celle des deux décrets de l'association étudiée ici. On peut donc penser, me semble-t-il, que le caractère marin de ces divinités les a rapprochées dans le culte attique, du moins à cette époque. Cela rendrait compte d'un fait singulier dans le culte des Cabires et attesté par une inscription de Délos athénienne au Ier siècle, c'est-à-dire au début du Ier siècle⁴. Au Cabirion des Grands Dieux Dioscures Cabires de Délos, un prêtre des Grands Dieux fait une dédicace à Artémis: Διόφαντος Διοφάντου Μαραθώνιος ἱερεὺς γενόμενος Θεῶν Μεγάλων Ἀρτέμιδι. Cela s'expliquerait par le rapprochement, effectué à Athènes, des Grands Dieux de la mer et de l'Artémis du port et du littoral de Mounychie. On pourra supposer

¹ *I. Creticae*, II (1939), p. 221, n. 2, avec photographie d'estampage: Ὑπὲρ βασιλέως Πτολεμαίου καὶ βασιλίσσης Βερενίκης Θεῶν Εὐεργετῶν Φαλασαρνίων ἢ πόλις Θεοῖς Μεγάλους. M. Guarducci soulignait l'intérêt de ce document, premier témoignage à la fois du culte des Cabires en Crète et du pouvoir des Lagides dans l'Ouest de l'île. Je ne saurais fixer, avec l'éditrice, un *terminus ante quem* tiré de ce que à telle date l'île aurait été sous la tutelle macédonienne. Je cite ce témoignage parce qu'il a échappé à B. Hemberg.

² Il me paraît nécessaire d'écrire ces deux

mots avec des majuscules.

³ L'éditeur renvoie, pour le génitif, à *Hesperia* 1946, 206, l. 22. On lit en effet dans ce décret pour les éphèbes en 127-126: ἐποίησα[ν]το δὲ καὶ τὸν εἰς Σαλαμῖνα πλοῦν ἐπὶ τὸν ἀγῶνα τῶν Αἰαντε[ρίων], ἔθυσά[ν] τε ἐπὶ τοῦ τροπαίου [τῷ] Διὶ καὶ παραγενόμενοι ἐπόνευσαν καὶ ἔθυσαν τῷ Αἴαντι κα[ὶ τῷ] Ἀσκληπ[ιῷ].

⁴ F. Chapouthier, *Le sanctuaire des Dieux de Samothrace*, p. 77, avec dessin; *I. Délos*, 1904. C'est P. Roussel qui indique, en cette dernière publication, le Ier siècle.

alors que l'association de l'*oikos* pouvait associer Ἀ[ρτέμιδος] au culte des Grands Dieux. L'avenir tranchera pour ou contre.

Dans le décret n. 29, la restitution de la ligne 9 est donnée sans aucune justification. Notamment le sens du supplément ὑπὲρ ne paraît pas de façon évidente. Il faudrait d'ailleurs s'entendre d'abord sur le mot de la ligne 10 τῶν κατακεκλημένων. Il n'a pas été traduit ni expliqué. Il est pourtant remarquable et peut-être ambigu au premier abord. Est-ce une forme pour κατακεκλημένων, «les gens invités»? Il ne me semble pas¹. J'y reconnais plutôt le participe parfait de κατακλίνεσθαι, 'participer à un banquet'. Le substantif κατάκλις est technique pour un banquet et il apparaît fréquemment dans les inscriptions comme dans les textes². Le verbe κατακλίνειν pour «traiter en un banquet» est fréquent dans les textes³, comme dans les inscriptions de Priène pour des évergètes à la fin du IIe siècle et au début du Ier. L'un de ceux-ci «a traité à manger tous ceux qui avaient été invités aux dîners par sa 'promesse', dans le portique sacré sur l'agora»⁴. Le même «a traité le conseil et les collèges de magistrats dans le sanctuaire de Bias (le sage de Priène) en fournissant une chère abondante et magnifique»⁵. Le δεῖπνον et la κατάκλις sont une même chose dans le texte 113 cité ici. Ils sont différents dans une inscription d'Ephèse⁶ comme dans un décret de Priène, 114, l. 25-27 : «ayant offert aux dieux de la ville des sacrifices complets, il a donné un banquet (διπνίσας) aux douze tribus à ses frais et il a traité (κατακλείνας) deux fois le conseil et les collèges de magistrats à ses frais», τὰς μὲν θυσίας ἐκπλήρους τοῖς τῆς πόλεως παραστήσας θεοῖς, τὰς δὲ φυλὰς τὰς δέκα διπνίσας παρ' ἑαυτοῦ, τὴν δὲ βουλὴν καὶ τὰς [συν]αρχίας δις κατακλείνας ἐκ τῶν ἰδίων ἀναλωμάτων. Le verbe au passif est employé⁷ dans une association dans le fameux règlement de l'esclave Xanthos de Lycie au Laurion⁸ : παρέξουσιν... καὶ ἀκρο[άματα ἐ]ὰν κατακλιθῶσιν οἱ ἐρανισταί, c'est-à-dire que l'on devra fournir des divertissements⁹ pour le banquet ; pour le dire en passant, la scène est représentée de façon typique sur le relief de

¹ Dans ce cas, «l'invitation» concernerait nécessairement le banquet suivant le sacrifice et le fond serait le même.

² Cf. Ad. Wilhelm, *Jahreshefte*, 4 (1901), *Beiblatt*, 35. Le mot est fréquent, ai-je dit, comme tous les termes relatifs aux banquets et aux collations et distributions de vivres ou de vin à l'époque impériale et déjà à l'époque hellénistique avancée (cf. par exemple *Rev. Phil.* 1958, 28-29 ; *Hellenica*, XI-XII, 9, 574-576). Voir ci-après pour κατακλίνειν.

³ Cf. le Thesaurus.

⁴ *I. Priene*, 113, 58 : κατακλείνας τε πάντας τοὺς διὰ τῆς ἐπαγγελίας ἐπὶ τὰ δῖπνα κληθέντας ἐν τῇ ἱερᾷ στοᾷ τῇ ἐν τῇ ἀγορᾷ κτλ.

⁵ *I. Priene*, 113, 88 : τὴν τε βουλὴν καὶ τὰς συναρχίας ἐν τῷ Βιαντεῖῳ κατακλείνας ἐποίησατο τὴν εἰς αὐτοὺς χορηγίαν δαψιλῇ καὶ τῆς ἑαυτοῦ μεγαλοψυχίας ἀξίαν. Pour un banquet dans le même édi-

fice, cf. 117, 34 : κατακλείνας εἰς τὸ Βιάντ[ειον] τὴν τε βουλὴν καὶ τὰς συναρχίας]. Le participe κατακλείνας τοὺς πολέτας dans *I. Didyma*, 269, 270, 289 ; pour le n. 269, réédition dans *Hellenica*, XI-XII, 480, avec un nouveau supplément dans ce vocabulaire, l. 9-10 : [συν]ρίδα, «corbeille», et non [με]ρίδα.

⁶ *Ephesos*, II, *Theater*, 20, l. 17-18 : ἐν μὲν τοῖς δεῖπνοις λαμ[παδουχεῖν], ἐν δὲ ταῖς κατακλίσεσιν κατε[- - μετα]λαμβάνειν [τῆς] εὐωχίας ; cf. l. 12-13 : εὐωχία et δεῖπνον.

⁷ Aussi par exemple dans cette inscription d'Aphrodisias relative à une fondation : τῆς μὲν ἀναγραφῆς γενομένης τῶν κατακλιθέντων ἐν ταῖς προθεσμίαις (Le Bas-Waddington, 1611 c ; *Ath. Mitt.* 1880, 340, n. 12, l. 5-6).

⁸ *Sylloge*³, 1042, l. 24-25.

⁹ Cf. *Hermes* 1930, 115-116 ; *Rev. Ét. Gr.* 1936, 243, n. 3.

Mysie qui est conservé au Musée Britannique : devant les banqueteurs, flûtiste, danseuse nue et danseur avec maillot collant et bonnet pointu et avec castagnettes¹.

Dans l'*oikos* de l'association antique, il y avait donc le banquet, ce qui rapproche nos deux décrets de l'inscription du Pirée bien antérieure avec les σύγκλινοι dans l'*oikos*. Ainsi dans cette dernière inscription il est tout à fait assuré qu'il ne s'agit pas d'éphèbes, mais de joyeux banqueteurs dans le port. On voit bien par cet ensemble de textes que l'*oikos* de ces associations est proprement leur «salle à manger, salle de banquet», qui transmet son nom à l'association elle-même².

L'Alexandrin ne devait pas être seul de cette origine dans l'association. Il est remarquable que la κλίνη soit si fréquente dans les textes relatifs à l'Égypte ou aux Égyptiens³. On a vu ci-dessus les συγκλίται de Thessalonique avec leur *oikos*. On a souvent traité de l'invitation à la «klinè de Sarapis»⁴. L'un des billets d'invitation conservés sur papyrus, à Oxyrrhynchos, convoque exactement ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Σαραπίου, dans la salle de banquet du Sarapeion⁵, formule à rapprocher de nos inscriptions sur l'*oikos* des Alexandrins ou des naoclères.

Le κλίναρχος et le πρωτοκλίναρχος sont bien connus dans la grécité d'Égypte⁶. À Délos, une association égyptienne⁷ décerne des honneurs à deux bienfaiteurs ; elle décide qu'ils seront admis dans l'association sans acquitter le droit d'entrée de rigueur⁸ et elle ajoute cette phrase, originale dans les décrets grecs d'associations : κλισίαν ἔχ[ον]τας ἔντιμον ; ils auront une place d'honneur, la place étant indiquée par ce terme du banquet : κλισία. C'est aussi le terme d'une association de Sarapiastes à Thasos : l'acheteur de l'éponymie ἀνακείσεται ἐν τῇ κλισίᾳ τῇ ἱερᾷ ἔχων στρόφιον⁹.

¹ Cf. *Rev. Ét. Gr.*, *ibid.* Depuis la phototypie dans *BCH* 1899, 592, Pl. IV (P. Perdrizet), ce relief fut souvent reproduit ; ainsi dans *Gr. Inscr. Br. Mus.*, IV 2, 1007 (peu net) ; A. B. Cook, *Zeus*, II 2, p. 881, Pl. XXXIX ; J. Leipoldt, *Die Religionen in der Umwelt des Urchristentums*, fig. 155, dans le *Bilderatlas zur Religionsgeschichte* de H. Haas (livr. 9 - 11 ; 1926) ; M. P. Nilsson, *Gesch. gr. Relig.*, II, Pl. XIV 3.

² Je donnerais le même sens très précis au mot dans le décret des paysans de Psenamosis, *SEG*, VIII, 529, l. 10 : εἰκόσι δυσὶν ἄς καὶ ἀναθεῖναι ἔν τε τῷ γυμνασίῳ καὶ οἴκῳ. Ce sens est très net chez les Anoubiastes de Thessalonique, cités ci-dessus pour συγκλίται.

³ Cf. notamment P. Roussel, *Les cultes égyptiens à Délos* (1916), 29 et 325.

⁴ Cf. en dernier lieu H. C. Youtie, *Harvard Theol. Rev.*, 41 (1948), 8-29 : *The Kline of Sarapis* ; L. Koenen, *Z. für Pap. Epigr.*, 1 (1967), 121-126 : *Eine Einladung zur Kline des Sarapis*.

⁵ *P. Oxy.*, XIV, 1755 ; cf. H. C. Youtie, *loc. cit.*, 14, note 27 ; L. Koenen, *loc. cit.*, 120, note 2.

⁶ Cf. en dernier lieu E. Bernand, *Inscr. Philai, Époque romaine*, ad n. 199.

⁷ *I. Délos*, 1521. L'intitulé a disparu ainsi que toute indication de l'origine de l'association. Mais la provenance égyptienne de ses membres est attestée, l. 21-22, par la datation d'après le calendrier égyptien : ἄγεσθαι δὲ αὐτῶν κατ' ἐνιαυτὸν ἡμέραν τὴν (ι)γ' τοῦ Μεχείρ. On communique la copie du décret dans la patrie des personnages honorés et à une autre association, l. 25-27 : [καὶ εἰς τὴν πατρίδα καὶ τῷ κοινῷ τῷ [ἐν --- τῶν ἡμετέρων πολιτῶν. Il me semble que la restitution la plus naturelle serait : τῷ [ἐν Ἀθήναις κτλ.].

⁸ L. 16-18 : προσλάβεσθαι τε αὐτοὺς εἰς τὴν σύνοδον ἄνευ τοῦ καθήκοντος εἰσοδίου.

⁹ H. Seyrig, *BCH* 1927, 219-233 (*IG*, XII suppl., 365 ; F. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques, Supplément*, n. 71). Pas plus dans ce texte que dans les autres cités ici, κλισία ne «signifie ici le local où se tenaient les banquets» (ainsi F. Sokolowski qui ajoute : «ailleurs ce mot désigne un lit de table»). C'est «le lit de banquet» qui comporte plusieurs places. Ici la ἱερὰ κλισία n'est pas «la salle du banquet», mais le lit de table où sont les dignitaires, et d'abord le prêtre. Je ne suis pas non plus H. Seyrig, 222, selon qui «l'emploi de ἐν exclut le sens de lit

C'est encore pour une association égyptienne que nous lisons ce mot ¹ dans le décret des paysans de Psenamosis, *SEG*, VIII, 529, l. 12 et 27 : ὁμοίως δὲ καὶ κλισίαν ἔχειν αὐτὸν τὴν πρώτην διὰ βίου ².

Notre *oikos* d'Athènes devait être un club religieux de gens de mer adorant les dieux de Samothrace et composé en bonne partie d'Alexandrins ou fondé par des gens de ce pays. La pièce essentielle, donnant son nom à l'association, était la salle de banquet.

III. DÉCRET D'UN THIASE À ÉLEUSIS

Une inscription d'Éleusis récemment publiée ne manque pas d'intérêt à différents points de vue. Il s'agit de la partie droite d'une base de marbre blanc que J. Travlos avait trouvée à Éleusis, dans le secteur à l'ouest des Grands Propylées parmi des pierres provenant de la démolition de murs de maisons modernes. E. Vanderpool l'a publiée *Arch. Deltion*, 23 (1968), *Three inscriptions from Eleusis*, pp. 1-6 et Planche I. Ce texte est ainsi présenté :

[. ⁸ . . . εἶπεν· ἀγ]αθεῖ τύχει· ἐπειδὴ Παίδικος τ[αμία]-
[ς κατασταθεῖς ἐπ' Ἀ]ριστίωνος ἄρχοντος διέσωσε . . .
[. ¹³ . . . πο]λέμου ὄντος ἐν τεῖ χώρῃ καὶ ετε . . .
4 ¹⁶ . . . λυομένων διὰ τὸν πόλεμον ἐπιμε.
[. ¹⁶ . . . κος ὅπως ἂν διαμένει πλήρης ὁ ἐρ.
[. ¹⁶ . . . ι τὴν παρακαταθήκην ἀποδέδωκεν
[. ¹⁵ . . . κ]αὶ εἰς τὴν ἰδίαν οἰκίαν ὑπεδέχετ-
8 [ο ¹³ . . . κατ]ὰ μῆνα καὶ τὰ ἱερὰ παραλαβὼν ἐπι
[. ¹⁷ . . . οσθεν ἔθνε μετὰ τῶν δεκαδαρχῶν
[. ¹⁵ . . . τῶ]ι Διὶ τῶι Σωτῆρι καὶ τεῖ Ὑγίαι
[. ¹⁷ . . . ς οἱ θιασῶται τὸν ἐνιαυτὸν καὶ τ-
12 [. ¹⁶ . . . κ]αὶ τᾶλλα διατελεῖ εὖνους ὦν καὶ
[. ¹⁷ . . . νηται τοὺς θιασώτας· ἀγαθεῖ τ[ύ]-
[χει· δεδόχθαι τοῖς θια]σώταις· ἐπαινέσαι Παίδικον [φι]-
[λοτιμίας ἔνεκα καὶ εὐ]νοίας καὶ ταινιῶσαι αὐτὸν [καὶ]

d'honneur» et qui adoptait ce sens : «par extension la réunion de la communauté, le repas sacré», et je ne pense pas non plus qu'il puisse «s'agir aussi d'une tente ou d'un toit de feuillage, où se donnait le repas sacré».

¹ J'avais déjà rassemblé les exemples *Rev. Phil.* 1934, 374.

² On ordonne aussi, l. 19-21, que le couronnement, avec proclamation, ait lieu «à chaque

beuverie» : καθ' ἑκάστην πόσιν στεφανοῦσθαι ἀμφοτέρους ἐν τῶι κοινῶι μετὰ ἀναγορεύσεως — Le terme précis πόσις me paraît particulier aux associations d'Égypte ; cf. *SEG*, VIII, 529, l. 17 et 41-42 : στεφανοῦσθαι δὲ καὶ κατὰ πόσιν διαφέροντι στεφάνωι ὑπὸ τοῦ κοινοῦ ; encore l. 44 ; *Sammelbuch*, 7835 (Zeus Hypsistos), l. 8 : κατὰ μῆνα πόσιν μίαν ; cf. τοῖς πίνουσιν dans la lettre à Zénon 7651.

[δοῦναι αὐτῶι εἰς θυσίαν] ¹⁹ ν 50 ν δραχμὰς ν ἀπὸ τοῦ κ[οινοῦ]·
 τὸν λοιπὸν χρόνον ⁹
 [. ¹⁷ στ]εφάνωι καὶ τα ¹³
 19 [. ¹⁷ τὸ]ν στέφανο[ν ¹⁵] ¹

Comme date, l'éditeur a inscrit en tête : «anno 238/7 ut videtur». Les raisonnements qu'il a produits, pp. 3 - 5, ne laissent guère place au doute, en tout cas pour le fait que l'inscription se rapporte à la Guerre Démétriaque². L'archonte est nouveau. Aucune place n'est disponible pour lui dans la première moitié du IIIe siècle. La gravure stoichédon serait exceptionnelle après 225. «Dans la dernière partie des années 230, il y a trois années vacantes (archonte pas connu) et, plus anciennement dans la même décennie, trois noms ne sont pas fixés de façon tout à fait sûre. Nous pouvons donc essayer de dater notre inscription dans cette décennie, et ce faisant nous trouvons que tout prend place de façon aisée et naturelle. La décennie en question est celle de la Guerre Démétriaque (239-229 a. C.) et nous savons que durant cette guerre la population d'Éleusis était sévèrement éprouvée. Le décret voté par les Éleusiniens en l'honneur d'Aristophanès de Leukonoè (*IG*, II², 1299; *Sylloge*³, 485) parle de son activité sous l'archontat de Lysias, «année où a commencé la guerre» et dans les deux années suivantes, quand Cimon et Ekphantos étaient archontes. Aristophanès ne s'est pas occupé seulement d'affaires militaires, mais il a fait en sorte que la récolte soit rentrée... et il a été la cause du salut de nombreux Éleusiniens pendant la guerre. C'est exactement la même situation que nous trouvons mentionnée par notre inscription pour l'année d'Aristion. Les membres du thiasé étaient tourmentés par la guerre et Paidikos les a secourus comme Aristophanès avait aidé la population en général». En définitive, E. Vanderpool placerait Aristion en 238-237, la seconde année de la guerre, et il fait descendre de quelques années l'archonte Phanostratos, assigné jusqu'ici à cette date-là. Quoi qu'il en soit de ce point précis, l'époque du décret me paraît établie.

L'archonte Aristion est nécessairement non pas un «archonte» du thiasé³, mais celui de l'État athénien; la formule ἐπ' Ἀριστίωνος ἄρχοντος dans un document d'Athènes ne peut s'interpréter autrement. Tous les thiasés attiques datent leurs documents par l'archonte athénien, que ce soit en tête ou, comme ici, pour rappeler un fait dans le cours du décret. Cette règle apparaît bien dans les décrets d'associations réunis dans *IG* II² et qui s'échelonnent du milieu du IVe siècle au milieu du Ier; ainsi 1255-1257, 1259, 1261-1264, 1271, 1282-1284, 1292, 1297, 1316, 1317,

¹ De la ligne suivante il ne subsiste qu'un alpha à la 23e place. La pierre est brisée au-dessous.

² Titre de cette section de l'article: «Concerning the Demetrian war».

³ Cf. F. Poland, *Gesch. gr. Vereinswesens* (1909),

361-362: «... so ist es charakteristisch... dass zunächst der im Staatsleben so verbreitete Titel Archon selbst mit den dazugehörigen Bildungen desselben Stammes bei den alten, echtgriechischen Vereinsbildungen fast ganz vermieden wird».

1325-1327. Je relève spécialement une série où cette mention de l'archonte apparaît à la fois dans l'intitulé et dans le corps du décret : 1263, 1273, 1298, 1301, 1314, 1315, 1323, 1328, 1329, 1334, 1340, 1343. Faut-il rappeler aussi le fameux décret du thiasé à Salamine *SEG*, II, 9, avec ἐπὶ Κυδήγορος ἄρχοντος en tête et la décision de graver la liste des epimélètes ἀπὸ Πολυεύκτου ἄρχοντος μέχρι Θεωφήμου? Caractéristique est le décret des Héroïstes, *IG*, II², 1339, où, après l'archonte d'Athènes, on a mentionné un éponyme du collège, et c'est le trésorier : ἐπὶ Διοκλέους τοῦ Διοκλέ[ους ἄρχοντος], ταμειύοντος Ἀρόπου τοῦ Σελεύκου (en 57-56 a. C.)¹. La base de l'éditeur pour la datation est ainsi parfaitement saine et assurée.

D'après les lignes 13-14, l'éditeur a reconnu que chaque ligne stoichédon comportait 43 lettres. Malgré cette précision «et bien que soit conservée plus de la moitié de la plupart des lignes, le texte est difficile à restituer, parce que le plus souvent il n'est pas formulaire. Pourtant le sens général est assez clair». Il m'a paru possible de pousser plus avant l'interprétation avec la restitution.

Le personnage honoré est un nommé Paidikos. Comme l'a relevé l'éditeur c'est un nom nouveau à Athènes et qui doit désigner ici un non-Athénien². Dans la liste des membres qui suivait le décret et qui est partiellement conservée, «certains des noms, comme Attis et Daos, sont étrangers ou serviles comme on l'attend puisque les membres de thiasés sont généralement des non-citoyens»³.

Après le nom de Paidikos, l'éditeur a justement reconnu le titre τ[αμίας]⁴. L'activité d'un trésorier convient très bien à toute la suite du décret et divers textes montrent le grand rôle d'un tel personnage dans ces associations. F. Poland l'a remarqué: «En Attique, le *tamias* se trouve dans les associations de toute sorte... Naturellement nous aurons à attendre des trésoriers dans les associations d'éranistes qui reposent davantage sur un fondement économique... Dans les associations d'ancien

¹ Dans les deux décrets d'une association étudiés dans le mémoire précédent, un éponyme de l'association n'est nommé qu'avec l'archonte d'Athènes et après lui.

² «The name Paidikos is not known among the names of native born Athenian citizens. Two men of this name are, however, known to have lived in Athens, one a potter and vase-painter of about 500 B. C. (Beazley... Haspels...), the other a baker who was one of the men of Phyle granted citizenship in 401-400 B. C. (*IG*, II², 10, B, 1. 3). Like them, and like the other members of the thiasos, our Paidikos was probably not an Athenian citizen».

³ Il est intéressant de noter que, parmi les ὑπηρέται τῆς βουλῆς de 303-302 figure un Attis (J. S. Traill, *Hesperia* 1968, 16, 1. 318). L'éditeur de ce dernier document a relevé que ce nom n'était pas compris dans la *Prosopographia Attica* et qu'il était donné par deux épitaphes sans

démotique, *IG*, II², 10903 et 10904. La première, au IVe siècle, est celle d'un Ἀττις παιδαγωγός (pour ce terme, cf. *Rev. Ét. Anc.* 1940, 303, note 4, avec ce texte). La seconde, vers le milieu du même siècle, contient des termes caractéristiques pour un esclave : Ἀττις ἦν χρηστὸς καὶ χρηστὸς [— —] ἐν [— —] (cf. M. N. Tod, *Ann. Br. Sch. Ath.*, 46, 188, note 25 (cf. *Bull. Épigr.* 1952, 54, p. 147), qui suggère χρηστὸς[ς] ἔζησεν; W. Peek, *Ath. Mitt.*, 67, p. 120-121, n. 254: χρηστὸς[ς] ἔζησεν[ήθη]. J'ajoute la dédicace d'Athènes (collection Curtius) *Am. J. Arch.* 1962, 275: Ἀττις Ἡρώι ἀνέθηκε(ε).

⁴ De la première lettre il subsiste «l'extrémité inférieure d'une haste verticale au centre du stoichos» (p. 2). «[ἐρεῖς γενόμενος] est une autre possibilité; mais cela est plus court de deux lettres et demanderait un nom plus long pour l'archonte».

type le *tamias* n'apparaît à peu près pas en dehors d'Athènes, et là presque uniquement dans des conditions influencées au moins en partie par Athènes...¹». On a vu plus haut déjà l'éponymie secondaire d'un trésorier. Un décret d'éranistes, au milieu du IIIe siècle, félicite le trésorier, l'isotèle Aischyliôn, pour sa parfaite gestion : [ὀρθῶ]ς καὶ δικαί[ως διεχειρίσε τὸ ἀρ]γύριον τ[ὸ] κοινὸν[ν ὃ παρακατέθεν?]το² αὐτῶι οἱ ἐρανιστ[αὶ κατὰ τοὺς νό]μους τοὺς κοινούς τ[ῶν ἐρανιστῶ]ν καὶ τὸν ἐρανον... κατὰ τὸν ὄρκον ὃν ὤμοσεν [τοῖς ἐ]ρανισταῖς³. Vers 200, des thiasotes honorent un Théon, κατασταθεὶς τ[α]μίας[ς ε]ἰς τὸν ἐνιαυτὸν τὸν ἐπὶ Νικ[ο]φῶντος ἄρχοντος⁴. Des orgéons détaillent les services d'un Hermaïos du dème de Paionidai, ταμίας γενόμενος πλείω ἔτη; notamment il a constitué un éranos (l. 13 - 15): τοῦ ἐράνου τοῦ ἀργυρηροῦ ἀρχηγὸς γενόμενος συναχθῆναι⁵. Des Dionysiastes⁶ félicitent un Diodôros d'Aphidnai qui fut leur fondateur (τὴν σύνοδον αὐτὸς κτίσας ἀρχερανιστῆς ὑπέμεινεν) et qui fut trésorier trois années⁷.

Le premier verbe est, l. 2, διέσωσε. On compléterait le sens avec [τὸν θίασον]. Paidikos a assuré, malgré la guerre, la permanence de l'association.

L. 5, la proposition finale ὅπως ἂν διαμένῃ suppose auparavant un verbe principal que le καὶ de la ligne 3 relie à διέσωσε par-dessus le génitif absolu λυομένων διὰ τὸν πόλεμον. Nous retrouvons alors le verbe à la fin de la ligne 4, en restituant : ἐπιμε[μέληται]. Les trois lettres conservées au début de la ligne 5 sont ainsi la fin du nom, [Παιδι]κός. Onze lettres à la ligne 5 laissent un blanc de 5 lettres. D'autre part, le verbe seul est trop sec pour le sens. Entre ἐπιμεμέληται et Παιδικός, un adverbe καλῶς comblera la lacune et arrondira l'expression.

La tournure ὅπως ἂν διαμένῃ πλήρης n'est pas banale. Il n'y a point à douter que le substantif soit alors ὁ ἔ[ρανος]. Ce thiasé était exactement un *éranos*. Dès lors, on pourra restituer ce terme précis après διέσωσε. Le sens exige avec [πο]λέμου ὄντος un mot comme καίπερ : «il a conservé l'*éranos*, bien qu'il y eût la guerre». Si nous écrivons διέσωσε [τὸν | ἐρανὸν καίπερ πο]λέμου ὄντος, il reste un blanc d'une lettre. Il suffit alors de restituer διέσωσε[ν τὸν | ἐρανὸν]. À cette époque, le *nu* est beaucoup plus souvent présent qu'absent devant les consonnes aussi.

La notion de παρακαταθήκη, «dépôt», ligne 6⁸, convient à un *éranos*.

L. 3 - 4, entre, καὶ et ἐπιμεμέληται il y a encore un génitif absolu avec λυομένων et depuis εἰτε. Il marque l'opposition entre la situation générale et le succès de Paidi-

¹ Loc. cit., 376.

² La restitution de ce verbe fournit un intéressant parallèle au substantif de la ligne 6 de notre décret; cf. ci-après.

³ IG, II², 1291, l. 3 - 10.

⁴ IG, II², 1323.

⁵ IG, II², 1327.

⁶ IG, II², 1343 (Sylloge³, 1104).

⁷ L. 17 - 19: ἐν τῶι ἐπὶ Νικάνδρου ἄρχοντος ἐνιαυτῶι ταμιεύσας ὡσαύτως εὐξήσεν τὰ κοινά;

l. 19 - 21 et l. 21 - 23, archontats de Dioclès et de Kallikratidès. Pour le ταμίας dans l'*éranos*, cf. aussi J. Vondeling, *Eranos* (Diss. Groningen 1961), 85 - 86, 97.

⁸ Il y a nécessairement un καὶ dans la lacune de la ligne 6, soit immédiatement avant τὴν παρακαταθήκην ἀποδέδωκεν : [κα]ὶ, soit auparavant. Il reste 11 lettres, de sens indéterminé, dans cette lacune de la ligne 6.

kos qui a maintenu l'*éranos* πλήρης. «Après ΕΤΕ est conservée l'extrémité inférieure d'une haste verticale près du centre du stoichos». Le sens doit être : «alors que d'autres *éranos* étaient dissous» : ἐτέ[ρων ἐράνων --]λυομένων. Il reste une lacune de 9 lettres, car il faut le verbe simple λυομένων, «dissous», et non le composé καταλυομένων, qui signifierait «renversés, abattus, détruits»¹. Après ἐτέρων, avant τῶν ἐράνων, il faut un adjectif étroitement uni à ἐτέρων. Une restitution ἐτέ[ρων ἄλλων τῶν ἐράνων] serait trop courte d'une lettre. En écrivant ἐτέ[ρων πολλῶν τῶν ἐράνων], nous obtenons la longueur voulue et un sens excellent : «beaucoup d'autres des *éranos* étant dissous».

L. 7-8, l'éditeur a suggéré ceci : «la restitution εἰς τὴν ἰδίαν οἰκίαν ὑπεδέχεται τοὺς θιασώτας κατ]ὰ μῆνα semble être ce que réclame le sens, mais elle est trop courte d'une lettre». Elle est bien raisonnable puisque le terme «thiasotes» apparaît aux lignes 11 et 13. Maintenant que nous savons que ce thiasé était un *éranos*, le mot ἐρανιστὰς nous donnera la lettre nécessaire en plus.

Paidikos sacrifiait, chaque mois, τὰ ἱερὰ παραλαβὼν ἐπὶ [... 17 lettres]οσθεν. Je ne sais restituer ce qui suivait directement la préposition ἐπὶ ou l'adverbe ἐπι-. Mais il me paraît assuré qu'ensuite on doit retrouver le sens : «comme auparavant». Les sacrifices ont continué à être célébrés mensuellement, sans interruption, malgré la situation troublée. Selon que l'on écrira [ὥς καὶ ἔμπρ]οσθεν ou [καθὼς καὶ ἔμπρ]οσθεν, il restera une lacune de 8 lettres ou de 5.

Paidikos a fait les sacrifices «avec les décadarques». Ici aussi il convient de partir du commentaire de l'éditeur. «Ce n'est pas clair..., car le mot a divers sens. Ce peuvent avoir été des militaires, soit de petits officiers de cavalerie² ou de plus haut rang³, qui ont aidé Paidikos et les membres du thiasé pendant les troubles. Ce peuvent d'autre part avoir été de petits fonctionnaires du thiasé lui-même. Il est vrai, de tels fonctionnaires ne sont pas mentionnés dans F. Poland... pp. 337-416, mais si grand est le nombre et la variété des titres officiels dans les clubs et associations que l'addition d'un autre ne surprendrait pas. Des fonctionnaires avec ce titre existent en outre dans certaines corporations et sociétés de l'époque romaine»⁴.

En fait, il n'est guère possible que les décadarques aient été des fonctionnaires du thiasé-*éranos*. Ce n'est pas seulement une question de chronologie. Les exemples que j'ai pu rassembler⁵ sont de la pleine époque impériale. Plus encore, il ne s'agit

¹ À vrai dire, le composé διαλυομένων aurait le même sens que λυομένων. Cette restitution rendrait difficile celle du reste de la lacune.

² Référence en note : «Xénophon, *Eq. Mag.*, II 2 and IV, 9».

³ Référence en note : «Polybius, VI, 25, 2».

⁴ Note : «L. Robert a réuni quelques exemples de cet usage du terme : *Rev. Ét. Anc.* 62, 1960, 276-284 ; *Rev. Phil.* 60, 1934, 274-276». L'éditeur ajoute : «Il est invraisemblable, je pense, que

nos décadarques soient des fonctionnaires politiques sur le modèle des décarques et décadarques que les Spartiates installèrent dans les cités de l'ancien empire athénien après la guerre du Péloponnèse. Il n'y a pas d'indice d'une telle commission dans la Guerre Démétriaque et pas de raison apparente pour que Paidikos ait eu affaire avec elle même si elle existait».

⁵ Je n'aurai à y ajouter qu'une épitaphe d'Ionie, encore dans l'administration impériale.

jamais d'associations grecques, mais de troupes d'esclaves, soit de l'administration (courriers, archivistes, etc.), soit d'un grand propriétaire romain ou romanisé; il s'agit exactement à chaque fois d'une *familia*, divisée en *decuriae*¹. Cela ne peut servir d'indice pour un *éranos* à Éleusis au IIIe siècle a. C. D'autre part, une telle division en décuries est inconcevable dans un thiasse grec; si nous ne l'y connaissons pas, ce n'est pas par une lacune accidentelle dans nos sources. Les éranistes n'étaient pas enrégimentés en décuries, chacune avec son chef; c'est contraire à l'esprit même d'une association grecque, à son fondement moral et juridique.

Les décadarques sont donc des militaires. La décade, δεκάς, est essentiellement une subdivision de l'armée², comme le dit Hésychius δεκάδες· οἱ ἐκ τῆς τάξεως τῶν δέκα στρατιωτῶν συνεστῶτες et δεκαδάρχαι· οἱ τῶν δεκάδων ἡγεμόνες, οὓς καὶ δεκαδάρχους ἔλεγον· ἦσαν γὰρ σὺν τῷ δεκάρχῳ δώδεκα. Tout le système est évoqué chez Pollux dans le vocabulaire militaire, I, 127: parties de l'armée avec notamment χιλιόστύς, πεντηκοστής, λόχος, δεκάς, πεμπάς-et leurs chefs, I, 128 (ἄρχοντες) avec les χιλίαρχοι καὶ λοχαγοὶ καὶ ἐκατόνταρχοι καὶ δεκάδαρχοι (ou δέκαρχοι) καὶ πεμπάδαρχοι καὶ τῶν ἱππέων ἱππαρχοὶ καὶ φύλαρχοι. J'ai interprété par là une inscription de Chios où des δεκάς sont formées d'esclaves et j'y ai vu des esclaves enrôlés pour une guerre³.

Dans l'armée athénienne, on admet qu'il y avait des décadarques à la tête de *décades* dans la cavalerie⁴. Mais Albert Martin avait fait remarquer que ces textes de Xénophon, *Hipp.*, II, 2 sq.; IV, 9, n'étaient pas des descriptions de la situation, mais des propositions pour une organisation⁵.

¹ Je ne puis que conseiller de lire l'ensemble de mon exposé. En Égypte les travailleurs des carrières sont groupés aussi en «décades» et commandés par les δεκατάρχαι τῶν λατόμων; cf. K. Fitzler, *Steinbrüche und Bergwerke im ptolem. und röm. Ägypten* (1910), 27-28 (déjà au IIIe siècle; parallèle aussi des δεκαταρχίαι des βασιλικοὶ γεωργοί), 30-31, 32-33; il s'agit de l'Égypte, organisation tout à fait différente de l'Attique.

² Rien sur les armées dans la Realencyclopädie où l'article δεκαταρχία ne traite que de cette institution lacédémonienne et thessalienne. Les dictionnaires aussi et les manuels ne donnent presque rien.

³ *Études épigr. philol.*, 118-126. Un fragment nouveau de cette inscription a été identifié selon J. Boardman, *Ann. Br. Sch.*, 50 (1956), 44, note 1. J'ai traité là de l'enrôlement des esclaves en temps de guerre et de leur affranchissement immédiat ou postérieur. Voir encore Polybe, XVI, 31, 2, sur le siège d'Abydos par Philippe V en 200: ἔδοξεν οὖν αὐτοῖς πρῶτον μὲν τοὺς δούλους ἐλευθεροῦν ἵνα συναγωνιστὰς ἔχοιεν ἀπροφασίστους.

⁴ C'est le seul cas que citent J. Kromayer et G. Veith, *Heerwesen und Kriegsführung der Griechen und Römer* (1928), 90-91, dans leur livre sur les armées grecques et romaines.

⁵ *Les cavaliers athéniens* (1887), 99: «Xénophon... propose la création de δεκάδαρχοι et de πεντάδαρχοι comme une chose nouvelle»; note 1: «Schömann... a tort de présenter comme un fait réel ce qui n'est qu'un simple projet présenté par Xénophon; de même, M. Hauvette-Besnault, *Les stratèges ath.*, p. 183, note»; 397: «la division en décadarchies que Xénophon propose semble rappeler l'énomotie spartiate» etc. Ce n'est naturellement pas non plus la description d'une institution exacte, où que ce soit, que le paragraphe de Xénophon dans le roman de la Cyropédie, II, 1, 36. Il s'agit de la liste édifiante de ceux que Cyrus invite à dîner dans sa tente: après les taxiarches, ἔστι δ' ὅτε καὶ τῶν λοχαγῶν καὶ τῶν δεκαδάρχων τινὰς καὶ τῶν πεμπαδάρχων ἐκάλει, ἔστι δ' ὅτε καὶ τὴν πεμπάδα ὅλην καὶ δεκάδα ὅλην καὶ λόχον ὅλον καὶ τάξιν ὅλην. C'est un programme idéal pour le bon général idéal dans une organisation idéale.

Quant au passage de Polybe, il s'agit d'une explication du *decurio* romain¹, traduction qui devint usuelle par la suite², ainsi dans Josèphe δεκαδάρχης ou δέκαρχος³. L'explication de Polybe atteste du moins l'usage du mot dans l'armée ou des armées de son temps. Il en va de même pour les passages de la Septante dans le Deutéronome, 1, 15, l'Exode 18, 21 et 25 et I Macc. 3, 55⁴. Dans le dernier cas, Judas Maccabée organise le peuple sur le modèle militaire et conformément à l'Exode⁵.

Le décadarque apparaît précisément dans l'armée d'Alexandre grâce à un passage très détaillé d'Arrien, VII, 23, 3, tout à la fin du règne⁶. On a admis justement que le groupe de la δεκάς — ce petit groupe dont les historiens ont peu d'occasion de parler, de même que du gradé subalterne qu'est le décadarque ou décarque — existait depuis longtemps dans l'armée macédonienne, que c'était une institution macédonienne⁷. De fait un fragment d'Anaximène de Lampsaque, dans son histoire de Philippe, est capital. Il disait ceci «d'Alexandre», περὶ Ἀλεξάνδρου: ἔπειτα τοὺς μὲν ἐνδοξοτάτους ἱππεύειν συνεθίσας ἐταίρους προσηγόρευσε, τοὺς δὲ πλειστοὺς καὶ τοὺς πεζοὺς εἰς λόχους καὶ δεκάδας καὶ τὰς ἄλλας ἀρχὰς διελὼν πεζεταίρους ὠνόμασεν κτλ.⁸. Il s'agit d'Alexandre II⁹. Un passage de Frontin entre dans ce cadre macédonien, mais cette source n'a pas la même valeur¹⁰.

1 Cf. A. Mauersberger, *Polybios-Lexikon*, p. 440, s. v. δεκάδαρχος: «Führer einer decuria der röm. Kavallerie, *decurio*: 6, 25, 2». Le passage est celui-ci: οἱ δὲ δύο δεκαδάρχων ἔχουσι τάξιν, καλοῦνται δὲ πάντες δεκουρίωνες. Il ne s'agit pas d'un autre grade.

2 D. Magie, *De Romanorum iuris publici sacrique vocabulis sollemnibus in Graecum sermonem conversis* (Leipzig, 1905), 20 et 130. Je citerai une mention en poésie à Tibériade de Palestine, avec un adjectif nouveau: ἐνδόξως στρατιᾶς ἄρχας δεκαταρχίδι τειμῇ (*SEG*, VIII, 11; W. Peek, *Gr. Vers-Inschr.*, 730).

3 Renvois à ces passages dans le Thesaurus et dans Magie, *loc. cit.*, 130.

4 On est assuré de les avoir tous par Hatch et Redpath, *A concordance to the Septuagint*, s. vv. δεκάδαρχος et δέκαρχος; comme souvent, il y a cette dernière variante dans le Deutéronome et le livre des Maccabées.

5 Κατέστησεν Ἰούδας ἡγουμένους τοῦ λαοῦ, χιλιάρχους καὶ ἑκατοντάρχους καὶ πενηκοντάρχους καὶ δεκαδάρχους. Cf. F. - M. Abel, *Les livres des Maccabées* (1949), p. 71; J. Starcky, notes à *Les livres des Maccabées* (*La Sainte Bible*, éd. du Cerf), pp. 111 - 112 (avec la continuation de cette ordonnance chez les Esséniens).

6 Cf. H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopogr. Grundlage* (1926), I, 119, 121, 201. Décades de 16 hommes.

7 H. Berve, *loc. cit.*, 119: «Der λόχος... zer-

fiel in eine unbekannte Anzahl von δεκάδες, ebenfalls eine altmakedonische Gliederung (Anaxim. fr. 7, Frontin, IV, 1, 6). Die Dekaden hatten, wie ihr Name zeigt, eine Sollstärke von 10 Mann und waren je einem δεκαδάρχης der wohl aus altgedienten und kampferprobten Hopliten ernannt wurde. Die Gleichsetzung der δεκάδες mit σκηναί (Ad. Bauer, 424, 1) ist nicht unmöglich, aber für Alexander's Zeit nicht zu erweisen». Ad. Bauer, dans son beau livre, *Die gr. (Privat- und) Kriegsaltertümer* (1893; dans le *Handbuch Iwan von Müller*), 424, disait sans justification: les pézétaires «in Lochen und Dekaden (σκηναί) geteilt». M. Launey, *loc. cit.* (voir ci-après), attribue cette identification à H. Berve, qui ne fait que la rappeler avec réserve expresse.

8 Jacoby, *F. Gr. Hist.* 72, fr. 4.

9 Jacoby, *Komm.*, p. 107, «gemeint kann nur Alexandros II... Die Philippika begannen also mit einem Ueberblick über die Vorgeschichte Makedoniens».

10 *Stratagèmes*, IV, 1, 6: Philippe, dès la première organisation de son armée, supprima l'usage des chariots et n'accorda qu'un valet à chaque cavalier et un à dix fantassins pour porter les cordes des tentes et les meules à blé, qui molas et funes ferrent. Cela suppose une division des fantassins en décades (cf. Ad. Bauer, *loc. cit.*, 425: «je zehn Pezetären, d. h. den Dekaden»). D'autre part, cela appuie, pour la Macédoine même et avant Alexandre, le lien admis par A. Bauer, *loc. cit.*,

Une lettre d'Alciphron, III, 36, met en scène un soldat qui fatigue les auditeurs par les récits de ses exploits et de ses campagnes, «parlant de décades et de phalanges, et puis de sarisses, de catapultes et de rideaux anti-projectiles», δεκάδας τινὰς καὶ φάλαγγας ὀνομάζων, εἶτα σαρίσας καὶ καταπέλτας καὶ δέροεις. Cela remonte à la Comédie Nouvelle¹ et au temps des Diadoques. Il s'agit des armées royales, macédoniennes, avec les récits de combats contre les Thraces et les Arméniens². Les termes sont d'ailleurs choisis, je crois, pour donner une couleur particulière, étrangère aux Athéniens, avec des termes techniques macédoniens (sarisses, phalanges) et des instruments de «la grande guerre», pas celle des cités à cette époque, avec la catapulte et les rideaux de cuir servant à arrêter les projectiles. C'est dans cet ensemble qu'un poète comique nommait les «décades».

Dans l'Égypte lagide, il n'apparaît de façon sûre aucun décadarque ou décarque, mais des δεκανικοί dans l'armée et des δεκανοί dans la gendarmerie³.

D'après l'inscription d'Éleusis, on est en temps de guerre. Le trésorier de l'éranos fait des sacrifices communs «avec les décadarques». Les divinités auxquelles on sacrifia sont bien de circonstance. Zeus Sôter est normalement invoqué par les militaires ou par le peuple armé⁴. C'est à lui d'abord qu'un stratège sacrifiait à Rhamnonte⁵. À l'époque même dont date notre décret, deux décrets à Rhamnonte rappellent les sacrifices du stratège à Zeus Sôter et Athéna Sôteira⁶. C'est donc bien le dieu qui convient pour les éranistes, unis aux sous-officiers en séjour, en un temps

entre une décade et une «tente»; mais celui-ci n'utilise pas ce texte, ne parlant, quand il renvoie à Frontin, que de «Proviant» et de «Dienner». À Samos, mention de plusieurs σκηναρχούντων après une inscription honorifique pour un stratège, émanant de οἱ στρατευσάμενοι (SEG, I, 378). À Sparte, décret pour un σύσκαρος mentionnant les συσκάτων (SEG, II, 60). Sur les σύνσκηνοι, cf. M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques*, 1002-1004, qui est en partie à discuter.

¹ Référence alléguée par Ph. E. Legrand, *Tableau de la comédie grecque pendant la période dite Nouvelle* (1910), 123, à la fin de la note 3, pour le type du soldat dans la Comédie Nouvelle et ses vantardisses.

² Καὶ νῦν μὲν ὡς ἀνέτρεψε τοὺς Θράκας τὸν προηγούμενον βαλὼν μεσαγκύλῳ, νῦν δὲ ὡς κοντῷ διαπείρας τὸν Ἀρμένιον ἀπόλεσεν· ἐπὶ πᾶσι τε αἰχμαλώτους παρήγε καὶ ἐδείκνυ γυναικας, ὥς ἔλεγεν ἐκ τῆς λείας ὑπὸ τῶν στρατηγῶν ἀριστείας αὐτῷ γέρας δεδόσθαι. Cela est bien évocateur de la guerre aux confins du monde hellénistique en formation.

³ Cf. J. Lesquier, *Institutions militaires de l'Égypte sous les Lagides*, 91-92, 261-262, 347. La vérification des références données ou suggérées par M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques*, index, 1275 et 1290, amène à ne rien retenir pour un décadarque. Dans l'épithaphe d'Alexandrie,

p. 250 et note 5, il n'y a pas une «lecture, pas sûre», mais un simple *delta*. Pour les Arabes de Philadelphie, 561 et 1241, il peut ou il doit s'agir d'ouvriers encadrés, comme sont aussi les carriers.— Je laisse ici de côté la marine rhodienne, avec les inscriptions nommant le δεκατάρχ[ου] après le triérarque, à Paros, pour le navire Eiréna Sébasta (Hiller von Gaertringen, SEG, I, 345; IG, XII suppl., 280) et celles qui mentionnent la δεκάς des Panathénaïstes Héracléistes (Clara Rhodos, II, 211, n. 48, l. 15), avec l'observation de Chr. Blinkenberg, *I. Lindos*, II, p. 797, et Kondis, *Praktika Arch. Et.* 1952 (1955), 560).

⁴ Cf. M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques*, II (1950), 914-916. Il convient d'ajouter une inscription caractéristique, le décret *I. Priene*, 11, rendu tout au début du IIIe siècle quand le peuple eut recouvré sa liberté contre un tyran (cf. *Rev. Phil.* 1944, 5-9, pour plusieurs passages). L. 28-29: sacrifices τῷ τε Διὶ τῷ Σ[ωτήρι] καὶ τῇ Ἀθηνᾷ τῇ Νίκῃ καὶ ἄγειν ἑορτήν Σωτήρια.

⁵ J. Pouilloux, *La forteresse de Rhamnonte*, n. 23: le stratège Διὶ Σωτήρι καὶ Ἀθηνᾷ Σωτήρια καὶ Θέμιδι καὶ Νεμέσει ἀνέθηκεν.

⁶ Cf. *Bull. Épigr.* 1966, 182 et les deux décrets de Rhamnonte discutés là.

de guerre (πολέμου ὄντος), quand les Achéens font des pressions et des incursions sur les frontières, dans la région même d'Éleusis, comme nous en informe le décret des Éleusiniens pour le stratège Aristophanès¹. Au lieu d'Athéna, on invoqua ici Hygie; j'y vois la protectrice de la santé dans une période de guerre où la santé de la population est spécialement menacée; il devait y avoir déjà des maladies, peut-être épidémiques. Au début de la ligne 10, quelle divinité pouvait avoir le pas sur Zeus Sôter? Ce ne peut guère être que la divinité d'Éleusis et dont le nom remplit exactement la lacune de 15 lettres: [τῇ τε Δήμητρι καὶ τῷ] Διὶ².

La ligne 11 comporte nécessairement une phrase avec ἵνα ou ὅπως exprimant le but de ces sacrifices, à savoir: pour que les thiasotes [passent bien] l'année. Le sens sera complet exactement en 17 lettres: [ἵνα διεξάγωσιν καλῶ]ς οἱ θιασῶται τὸν ἐνιαυτόν³.

«Les décadarques» sont les sous-officiers de la garnison macédonienne qui protège Éleusis. Pendant cette même guerre Démétriaque on a vu les soldats unis aux habitants du dème pour s'associer à l'offrande en l'honneur du stratège Aristophanès, συνανέθηκαν⁴. Notre décret montre assez la gêne dans la situation générale à Éleusis. Les associations à la fois religieuses et économiques que sont les *éranos* n'ont pas pu subsister, pour la plupart, dans cette crise. Paidikos a réussi à maintenir son *éranos* pendant cette époque troublée; l'argent en dépôt n'a pas fondu; les sacrifices ont pu être célébrés comme auparavant. On voit ici se nouer des relations entre petites gens, les esclaves de l'association de Paidikos et les petits sous-officiers des troupes macédoniennes qui protègent Éleusis et y tiennent garnison.

Pour la ligne 15, écrivait l'éditeur, «la concession d'une bandelette à la place d'une couronne n'est pas souvent attestée dans les inscriptions, mais elle est assez bien connue par la littérature⁵. Dans les inscriptions, elle prend ordinairement la forme d'une couronne avec bandelette comme dans *IG*, II², 1292, l. 11-12, où nous lisons καὶ [σ]τεφ[ανῶσ]αι θαλλοῦ [στεφάνωι σὺν τ]αινιδίωι⁶. Deux autres exemples de la

¹ *Sylloge*³, 485, déjà allégué par l'éditeur. Remarquer la phrase, l. 68-69: πολλοῖς [τε τῶν Ἐλευσινίων] ἐν τῷ πολέμῳ γέγονεν αἴτιος τῆς σωτηρίας.

² On ne voit pas que la lacune puisse se rattacher au génitif τῶν δεκαδάρχων en le complétant. De toute façon, cette mention était claire pour le rédacteur du décret et les lecteurs et n'avait pas à être précisée.

³ Pour la tournure, cf. le décret d'Amyclai pour des éphores *Sylloge*³, 932, l. 7-8: ἐμ πᾶσιν ἀκερδῶς καὶ ἡμέρως τὸν ἐνιαυτὸν διεξαγαγόντες.

⁴ *Sylloge*³, 485, l. 93: καὶ οἷδε τῶν ξένων συνανέθηκαν.

⁵ Note 20: «Les références classiques sont Thucydide, IV, 121; Xénophon, *HG*, 5, 1, 3 et Cornelius Nepos, *Alcibiade*, 6, 3». Relevons, après

vérification, que dans les trois cas il s'agit de manifestations émanant des particuliers.

⁶ E. Vanderpool signale que la lecture fut conjecturée par Hiller von Gaertringen au lieu de [ἐν Σαρ]αιπιδίωι (dû à Hicks). «La suggestion d'Hiller semble avoir été purement une correction et il n'y a pas de mention qu'il ait examiné la pierre». C'est cette dernière opération qu'ont effectuée (à Londres) D. E. L. Haynes et R. A. Higgins en 1967. En fait le mot est bien donné par J. Kirchner comme une lecture de Hiller avec un *nu* (sans correction) et non un *pi* et ce n'est pas une suggestion, mais un avis catégorique. On peut bien comprendre comment Hiller a pu faire cette lecture, puisque le lemme de Kirchner signale qu'il a disposé d'un estampage. Il s'agit d'un décret des Sarapiastes.

concession d'une couronne avec bandelette sont cités par F. Poland... p. 428 (texte cité p. 429, dernière note; bibliographie p. 572). Les pierres en question, trouvées en Asie Mineure, sont maintenant dans la collection de sculptures du Musée National d'Athènes, n. 1485 et 1486». Ce sont les inscriptions¹ en dialecte mégarien sur la côte Sud de la Propontide que j'ai eu l'occasion de reproduire et d'expliquer *Hellenica*, VII, 41-44, en traitant des possessions de Byzance sur cette côte. Dans une association de Zeus Hypsistos, on a conféré deux couronnes dont il est dit στεφάνωι κηρυκῶι σὺν ταινίαι et, en un autre cas, στεφάνω ἀνθινῶ μετὰ ταινίας².

Quant à la ταινία décernée à part, on peut en citer deux exemples sans avoir fait de recherches spéciales. À Pergame, un gymnasiarque³ eut de tels mérites que «non seulement il fut couronné d'une bandelette selon la coutume pour tous, mais qu'il fut honoré de couronnes d'or par les néoi, les éphèbes et les étrangers», δι' ὃ συνέβη μὴ μόνον ταινιωθῆναι⁴ αὐτὸν κατὰ τὸν ἐπὶ πάντων ἔθισμόν, ἀλλὰ καὶ χρυσοῖς στεφάνοις ὑπὸ τε τῶν νέων καὶ ἐφήβων καὶ ξένων τιμηθῆναι. Nettement «la bandelette» est l'honneur inférieur à la couronne et trop banal. Une association paysanne d'un village aux environs de Caunos⁵ décerne comme second degré des honneurs à des souscripteurs, selon l'importance de leur contribution, une ταινία en plus d'une couronne (l. 28-31), τῶι δὲ ἐπ[αγ]γε[ι]λαμένωι μὴ ἔ]λασσον (δραχμῶν) ν' ὑπάρχειν στ[έφανον] διὰ βίου θαλ]λοῦ καὶ ταινίαν διωβελίειαν [—κα]τ' ἐνιαυτὸν ἐν τοῖς Κατασπ[ο]ρίο[ις]. On voit bien que la bandelette est indépendante de la couronne; ce n'est pas la ταινία, le ταινίδιον, le *lemnisque* tombant à l'arrière de la couronne comme on l'a vu ci-dessus.

Ici, la seule récompense est la ταινία. On le comprend bien dans la situation difficile où se trouve l'*éranos* en ce temps de guerre. Mais la mention d'une «couronne» apparaît aux deux lignes 18 et 19. Il est à remarquer qu'elle en est séparée par l'expression, caractéristique en ces circonstances, τὸν λοιπὸν χρόνον l. 17. Je crois que l'on prévoit que «dans l'avenir», la situation étant redevenue normale et favorable, Paidikos recevra une couronne récompensant ses mérites⁶. Cette couronne sera accompagnée de la «bandelette», car il me semble assuré que l'on doit restituer à la ligne 18 στεφάνωι καὶ τα[ινίαι].

¹ Notons que ces reliefs sont reproduits dans Svoronos, *Ath. Nationalmuseum*, Pl. CXII, n. 1485 et 1486.

² C'est la couronne avec lemnisques fréquemment représentée sur les monuments, par exemple à Rhodes, à Cos et dans la région. Je parle ailleurs d'une inscription attique avec ταινίδιον.

³ H. Hepding, *Ath. Mitt.* 1907, 274-275, l. 17-19.

⁴ Il est intéressant de trouver ici le verbe.

⁵ G. E. Bean, *J. Hell. Stud.* 1954, 87, n. 22.

⁶ Ligne 17, je songe à écrire [ἵνα δὲ καὶ εἰς] τὸν λοιπὸν χρόνον *ex. gr.* τιμηθῇ κτλ.]. Cf. *Studi Classici*, 10 (1968), 81-82, au sujet d'un décret d'Istros, sur des honneurs décernés «pour le moment» (ἐπὶ τοῦ παρόντος), en attendant qu'on puisse en donner de plus importants.

IV. UNE INSCRIPTION HONORIFIQUE À ATHÈNES

Une inscription du début du IIIe siècle, gravée sur un hermès, fut publiée et restituée ainsi par Dittenberger, *IG*, III, 708, dont les suppléments sont reproduits par J. Kirchner en 1935 *IG*, II², 3680:

	ψη[φι]-	10	τίδος φυλῆς Ἀθη[νί]-
7	[σ]αμένης τῆς σεμνοτ[ά]-		ωνα > Σφήτιον [σιτ]-
	της βουλῆς τῶν φ' ο[ί]		ώνην γενόμ[ε]ν[ον ἀνέ]-
9	πρυτανεῖς τῆς Ἀκα[μαν]-	13	στησαν.

Aux lignes 8-13, la pierre est conservée à gauche, comme un estampage publié en photographie par P. Graindor permet de le vérifier¹. On peut constater aussi que, là où les restitutions sont assurées, la règle de la coupe syllabique est observée. Le supplément [σιτ]ώνην est donc gravement suspect. Or, Dittenberger avait fait la restitution sans justification. En 1878, on ne faisait guère attention à la coupe syllabique. C'est Ad. Wilhelm, on le sait, qui attira l'attention là-dessus et qui observa que les restitutions de beaucoup de documents devaient être réparties autrement². Rien n'impose le supplément σιτώνην³. Il est facile d'insérer un autre titre de fonction en -ώνης avec lequel sera observée la règle de la coupe syllabique⁴: [ἐλαι]ώνην ou plutôt [ἐλε]ώνην. On sait que dans les cités grecques des gens dont le titre se termine en -ώνης sont des commissaires chargés d'acheter pour le compte de l'État divers produits ou objets. Il s'agit très souvent de l'approvisionnement en blé; le σιτώνης et la σιτωνία paraissent fréquemment dans les inscriptions, à l'époque hellénistique comme à l'époque impériale, et il est normal que l'on pense d'abord à cette fonction. Mais il est d'autres charges de la même catégorie dont la mention n'a pas été conservée dans les textes et qui nous sont révélées, ici ou là, par quelque inscription en quelque région. Ces nouvelles acquisitions nous rappellent à quel point est lacunaire et spora-

¹ *Album d'inscriptions attiques d'époque impériale* (1924), Pl. LXXIII, n. 92.

² Il le fit notamment à l'occasion de son compte rendu détaillé du recueil d'inscriptions de Ch. Michel, *Gött. Gel. Anz.* 1898 et 1900, ou dans ses importantes réflexions sur l'écriture lapidaire *Jahreshefte*, I (1898), 152-153; voir ses *Beiträge*, p. 375, index s. v. «Silbentrennung». Cela est important pour des restitutions; cf. mes remarques *Amer. Stud. Papyr.*, I (1966), 184-185, pour une courte lacune d'une inscription d'Ilion.

³ P. Graindor, *Athènes sous Auguste* (1927), 118, note 5, enregistre ce texte comme donnant une mention tardive de σιτώναι. De même D. J. Geagan, dans son livre utile *The Athenian constitution after Sulla* (*Hesperia Suppl.* XII; 1967), cite ce texte

pour les σιτώναι, 22, notes 39 et 41; 71; 95, note 34; 153.

⁴ Il faut bien marquer qu'elle ne l'est pas avec σιτ|ώνην. Comme W. Kolbe, pour la loi des astynomes de Pergame, considérait comme des infractions à la coupe syllabique des séparations comme καθ' ἑκαστον, ἐξάγοντες, ἀνενέγκας, W. Dittenberger dans sa réédition *OGI*, 483, a précisé, note 22, que c'étaient là les coupes normales et que, dans les composés, les Grecs ne tenaient pas compte pour la coupe des éléments du composé; ils écrivaient en effet πα|νηγυρικῶ, κα|θηγεμόνι etc. Il renvoyait aussi à E. Schweizer, *Gramm. perg. Inschr.* et à la doctrine des grammairiens anciens d'après Blass. Cf. la coupe Πα|νελλήνων dans une inscription attique au début du chapitre suivant.

dique notre connaissance du vocabulaire technique des Grecs par les textes traditionnels¹.

Ainsi pour *κτηματώνης*, *κτηματωνεῖν*, *κτηματωνία*, «achat de terres pour le compte d'une collectivité», cité, tribu ou association. Ces mots sont largement attestés par les inscriptions de Mylasa et de son territoire². Cela est dû à l'abondance dans cette région d'un certain type de documents juridiques: achat de domaines par des communautés et bail avec l'ancien propriétaire devenu fermier. Cette famille de mots n'était pas particulière à Mylasa ni à la Carie. Plus d'un demi-siècle après que les inscriptions copiées par Le Bas avaient fait connaître le terme à Mylasa, une inscription le révélait en Ionie, à Téos³.

Le *βοώνης* achetait les boeufs pour les sacrifices offerts par la cité. C'est à Athènes que nous sont attestés *βοώνης*, *βοωνεῖν*, *βοωνία* à l'époque classique et hellénistique. Là encore pas de textes dans la littérature conservée jusqu'à nous. C'est un terme étroitement semblable que *ἱερόνης*; ce commissaire achetait les victimes, les *ἱερά* ou *ἱερεῖα*. C'est à Rhodes que le terme a surgi, — exactement dans une inscription de la ville lesbienne d'Erésos qui a transmis les restes d'un traité entre les Rhodiens et les Lesbiens⁴. Après les débris d'une formule de serment, on lit l. 13 : *-ταμίαι δόντω τῷ ἱερόνῳ*[ι]; les trésoriers verseront (la somme nécessaire) au commissaire pour l'achat des victimes qu'il faut pour la cérémonie du serment. Papageorgiou avait bien profité de ce texte pour reconnaître la même fonction⁵ dans le traité entre Rhodes et Hiérapytna où on lisait après les prescriptions sur le serment prêté à Rhodes par les députés des Hiérapytniens, l. 91 : *ὄρχια δὲ παρεχέτω ὁ ἱερω[ργός]*· τοῖ δὲ ταμίαι τελεσάντων τὸ ἐκ τοῦ νόμου γεγραμμένον⁶. Cinq lustres après, la publication d'une inscription honorifique de Lindos, datant à peu près de la fin du Ier siècle p. C., mentionnait parmi les nombreuses charges exercées par un sophiste Antipatros : *χοραγήσαντα δῖς, ἱερωνήσαντα*⁷. Le verbe eût été à rapprocher du *ἱερόνας* des deux traités rhodiens⁸. Le sens n'en est pas douteux⁹.

¹ J'ai insisté là-dessus, à propos d'une inscription de Téos, dans *Annuaire École Hautes Études, IVe Section*, 1962-63, p. 54. Cf. aussi mes *Noms Indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine*, pour le vocabulaire technique, mais surtout pour le vocabulaire familier. Cf. ci-dessus.

² En dernier lieu, *Le sanctuaire de Sinuri près de Mylasa*, I, pp. 69-93.

³ *SEG*, II, 580.

⁴ Papageorgiou, *Ῥόδος καὶ Λέσβος* (1913), l. 13; cf. L. Robert, *Rev. Ét. Gr.* 1925, 41; maintenant dans *IG*, XII suppl., 120. D'où l'insertion du mot, oublié dans le Liddell-Scott-Jones, dans le Supplément de ce dictionnaire (1967). Je signale pour la ligne 14 : *ἀνδρας δύο μὴ νεωτέρους ἑτῶν πενήκοντα*, que P. Roussel écrivait, *Le principe de l'ancienneté dans le monde hellénique* (*Mém. Acad. Inscr.*, 43, II; 1942), 23, n. 6 : «conjecture que rien ne paraît justifier».

⁵ Cf. *Rev. Ét. Gr.* 1925, 41; *Le sanctuaire de Sinuri*, 69, note 10.

⁶ *Sylloge*³, 581; Schwyzler, *Dial. gr. ex. epigr.*, 288. Le supplément *ἱερωργός* était dû à Deiters s'inspirant d'un *ἱερωργήσας* crétois. M. Guarducci, partant du supplément de Papageorgiou, a lu sur la pierre, *I. Creticae*, III, p. 34, n° 3, une partie de la lettre *nu* (cf. p. 36).

⁷ Ch. Blinkenberg, *I. Lindos*, 449, l. 12.

⁸ Blinkenberg écrivait : «*ἱερωνήσαντα* (cf. *σιτωνέω* qui se rencontre aussi à Lindos, n. 486, l. 11) : terme qui ne paraît pas connu par ailleurs». Nous avons fait le rapprochement *Bull. Epigr.* 1942, 115; cf. aussi *Le sanctuaire de Sinuri* (1943), 69, note 10. Maintenant *ἱερωνεῖν* à Lindos et *ἱερόνας* dans le supplément de Liddell-Scott-Jones.

⁹ En traitant d'une loi sacrée de Physkos (Ziehen, *Leges Sacrae*, n. 150), F. Sokolowski écrit,

Les ἐλαιῶναι, — seule en fait cette fonction s'adapte à la coupe syllabique — pour être plus souvent et plus largement attestés, étaient en 1878 moins connus que les *σιτώναι*. Certes, la loi d'Hadrien sur la vente de l'huile à Athènes montrait bien leur rôle¹: les cultivateurs d'oliviers font leurs livraisons (καταφερέτωσαν) τοῖς ἐλεῶναι[ς]². Mais le mot n'était connu, dans «les textes», que par un document juridique³: dans le Digeste, 27, 1, 6, Ulpie cite une décision d'Antonin le Pieux sur les exemptions des philosophes, rhéteurs, grammairiens et médecins; après les gymnasiarchies, les agoranomies, les prêtrises, les hébergements, viennent les mots σιτωνίας, ἐλαιωνίας. De plus dans le Code Justinien, X, 56, la σιτωνία et l'ἐλαιωνία sont parmi les charges dont sont dispensés ceux qui ont rempli certaines fonctions⁴. Le terme se perpétuera dans les Basiliques⁵. Depuis 1878, les inscriptions ont apporté une dizaine de témoignages, toujours en dehors d'Athènes. Ils sont tous de l'époque impériale⁶.

En Eubée, à Carystos, un personnage a rempli notamment ces fonctions, IG, XII 9, 20: σιτωνήσαντα, ἐλεωνήσαντα, ἀργυροταμιεύσαντα, ἀγορανομήσαντα τὸ β'. C'est dans des contextes semblables que le verbe apparaît dans trois inscriptions de Cos honorant des gymnasiarques: gymnasiarchie «des *neoi*, des éphèbes et de la ville»⁷, ἀλείψαντά τε πλείοσιν ἡμέραις τὸν δῆμον⁸, ἐλαιωνήσαντα; ensuite le personnage fut agoranome, puis σιτώνης; — ἐλαιωνήσαν[τα, σι]τωνήσαντ[α]⁹; — ἐλαιωνή[σαντα]¹⁰. À Thyatire, parmi de nombreuses fonctions, un personnage «a acheté l'huile», ἐλεωνήσαντα¹¹.

Trans. Am. Phil. Ass., 89 (1958), 140: «This term (οἱ ὀνούμενοι) designates the professional tax-collectors to whom the state farmed out the gathering of taxes. The possibility is not excluded that such collectors in Rhodes were called *ιερωῶναι*». Cette interprétation nous est incompréhensible (cf. *Bull. Épig.* 1961, 675). Pourtant, F. Sokolowski renvoie à *Sanctuaire de Sinuri*.

¹ IG, II², 1100, ll. 9 et 67 (déjà dans CIG et IG, III). Réédité d'après la copie de Francis Vernon et un estampage par B. D. Meritt, *Studies Leslie Shear*, 221-225, puis par J. H. Oliver, *The ruling power* (1953), 960-963, avec commentaire. Le texte aussi dans H. W. Pleket, *Epigraphica*, I (1964), *Texts on the economic history of the Greek world*, n. 15. Cf. D. J. Geagan, *loc. cit.*, 105, 121, 131-132.

² Cf. P. Graindor, *Athènes sous Hadrien* (1934), 96: «chargés d'acheter l'huile au nom de l'État».

³ Aussi ne figure-t-il pas dans des dictionnaires courants comme celui de Bailly. Dans le *Thesaurus* d'Etienne et de Dindorf, renvoi à ce texte et déjà à l'inscription d'Athènes CIG, 335.

⁴ Οἱ πληρώσαντες στρατεῖαν ἢ συνηγορίαν πρὸς τοῖς ὑπάρχουσιν αὐτοῖς προνομίαις μήτε σιτωνίαν ἢ

ἐλαιωνίαν ἢ ἐποψίαν ἔργων ἢ λογοθέσιον ἢ ἐκδικίαν ἢ πατερίαν ἢ λογιστίαν ἢ ἀγορανομίαν ποιέτωσαν.

⁵ 38, 1, 6. Cité dans le dictionnaire de Sophocles.

⁶ J'en ai réuni les références dans *Études Anatoliennes* (1937), 316, note 1 (d'où A. H. M. Jones, *The Greek city* (1940), 351, n. 23), pour restituer une inscription d'Aphrodisias. Je les explicite et je les commente ici.

⁷ Paton et Hicks, *I. Cos*, 108: γυμνασιαρχήσαντα τῶν νέων καὶ ἐφήβων καὶ τῆς πόλεως (je n'indique pas ici les crochets de restitution). L'expression «de la ville» montre qu'il s'agit exactement de distributions d'huile.

⁸ La même expression dans le n. 107.

⁹ *Ibid.*, petit fragment n. 113.

¹⁰ Petit fragment publié par M. Segre, *Historia* (Milan) 1938, *Iscrizioni dell'Odeon di Coa*, 443, n. 8 avec photographie.

¹¹ BCH 1887, 474, l. 4-5. Ce magistrat eut à s'occuper aussi de l'huile pendant son agoranomie, l. 12 sqq.: ἀγορανομήσαντα φιλοτίμως καὶ εἰς τὸν ἐπεωνισμόν τοῦ ἐλαίου (cf. *Études Anatoliennes*, 547-548; *Gnomon* 1959, 665).

À Myra, Opramoas de Rhodiapolis donna 12.000 deniers¹ pour servir de fonds de garantie pour «les commissaires à l'achat d'huile», εἰς ἐνθήκην ἐλεώναις. En Laconie, à Gytheion, le médecin Eutychois fit cadeau de 5.000 deniers εἰς ἐλεώνιον². Ce dernier mot n'est pas exactement un doublet au neutre de ἐλαιωνία³; c'est «le fonds» pour ce service, ce dont parlait précisément le texte précédent pour Myra. Ces fonds sont appelés ἐλαιωνικά χρήματα dans deux inscriptions de Prousius de l'Hypios; ils sont gérés par un trésorier⁴, comme les σιτωνικά χρήματα dans la même ville⁵.

J'avais retrouvé la même expression dans un passage méconnu d'une inscription d'Aphrodisias⁶. On avait également mal entendu deux termes de cette série de mots dans la même ville: quand on dit d'un personnage ἐλεωνήσαντα⁷, ce n'est pas qu'il fut gymnasiarque⁸. Il y a certes des rapports avec la fourniture d'huile au gymnase. Dans cette même ville, le généreux Adrastos a fait une série de fondations par testament⁹. Il laissa des «fonds pour la gymnasiarchie», γυμνασιαρχικά χρήματα, c'est-à-dire pour la fourniture d'huile au gymnase. Il ajouta qu'il l'avait fait pour (πρὸς τὸ) ἀνελλιπῶς ἀλείφεσθαι τοὺς πολεῖτας καὶ εὐχερέστερον εὐρίσχεσθαι τοὺς ὑπηρετοῦντες¹⁰ ἐλαιώνας. Th. Reinach avait commenté: «les marchands d'huile; le mot ἐλαιώνης s'est déjà rencontré CIG, 355, l. 67 = CIA, III, 38»¹¹. B. Laum, spécialiste des fondations, traduisit: «damit ohne Unterbrechung die Bürger gesalbt würden und eher Öllieferanten gefunden würden»¹². «Pour que l'on trouve plus facilement». Il y a donc une grande difficulté à «trouver» des ἐλαιῶναι. Cela ne se comprend pas si ces gens sont des marchands d'huile (ἐλαιοπῶλαι)¹³, des «fournisseurs». C'est une liturgie; c'est ce qu'exprime d'ailleurs le participe ὑπηρετοῦντας: cela signifie qu'ils exercent une ὑπηρεσία¹⁴. Il ne s'agit pas pour eux de vendre de l'huile, mais de l'acheter, comme font les σιτώναι pour le blé.

¹ TAM, II, 905, XIX B, l. 3.

² IG, V 1, 1176, 2-5.

³ Considéré ainsi dans Liddell-Scott-Jones.

⁴ IGR, III, 60, l. 6-7: ταμίαν τῶν ἐλαιωνικῶν χρημάτων; 68, l. 5-6: ἀργυροταμίαν τῶν ἐλαιωνικῶν χρημάτων. R. Cagnat annote ce dernier texte: «curator olei ad ludos emendi». Il ne s'agit pas des «jeux», mais des distributions au gymnase et dans la ville.

⁵ IGR, III, 1421, l. 6-7: ταμίαν τῶν σειτωνικῶν χρημάτων; 1422, l. 13: ταμίαν καὶ λογιστὴν τῶν σειτωνικῶν χρημάτων.

⁶ *Études Anatoliennes*, 316-318.

⁷ Th. Reinach, REG 1906, 208, n. 86; Cormack, MAMA, VIII, 523, plus complet pour les lignes 1-3 grâce à la copie de W. Kubitschek.

⁸ R. Vagts, *Aphrodisias in Karien* (Diss. Hamburg 1920), 32, n. 8: «ἐλεωνήσαντα scheint für γυμνασιαρχήσαντα zu stehen».

⁹ Th. Reinach, REG 1906, 246, n. 142, l. 1-8; B. Laum, *Stiftungen in der gr. röm. Antike*, II, n. 102, p. 106.

¹⁰ Forme pour l'accusatif.

¹¹ Ce texte est la loi d'Hadrien à Athènes. Lors de la publication de Th. Reinach ἐλαιωνεῖν était attesté déjà par une série d'inscriptions.

¹² Il ne semble pas qu'en aucun passage du tome I B. Laum soit revenu sur ce texte.

¹³ Cf. *Études Anatoliennes*, 204.

¹⁴ Une des inscriptions de Cos, I. Cos, 108, dit notamment, l. 18-21: σειτωνήσαν[τά τε] καὶ ἐτέρας ὑπηρεσίας τῇ πατρίδι τελέσαν[τα κατὰ] τὴν αὐτοῦ δύναμιν. Le dictionnaire de Liddell-Scott-Jones renvoie pour ce sens de «services» à des inscriptions d'Aphrodisias dans CIG, de Ténos et d'Argos. Citons ici quelques textes caractéristiques: à Iasos, καὶ τὰς λοιπὰς ἀρχὰς καὶ ὑπηρεσίας πάσας τελέσαντα (Rev. Ét. Gr. 1893, 176, l. 7-9); à Magnésie du Méandre, καὶ ἐν ἄλλ(λ)αῖς πολλαῖς ὑπηρεσίαις (I. Magnesia, 179, l. 6-7); à Héraistia de Lemnos, μηδεμίαν μὴτε ἀρχὴν μὴτε ὑπηρεσίαν παραλιπόντα ἐν τῇ πατρίδι (IG, XII 8, 27, l. 12-14); à Aphrodisias, ἐν αἷς ἐτέλεσεν ἀρχαῖς καὶ ὑπηρεσίαις καὶ πρεσβείαις καὶ ἀγορανομίαις πολυτελέσιν

Si cette opération est redoutée, si les citoyens se dérobent, c'est que le commissaire sera amené à payer une partie de sa poche, ἐκ τῶν ἰδίων, οἴκοθεν, à subir une perte, parce que les sommes mises à sa disposition par l'État ne sont pas suffisantes. La fondation veut parer à cela. Il y aura un fonds pour la fourniture de l'huile au gymnase, γυμνασιαρχικὰ χρήματα, dont la destination ne peut être changée. C'est là-dessus que l'on versera de l'argent pour les opérations faites par l'ἐλαιώνης. Celui-ci aura certes toujours le souci et la fatigue des démarches et contrats, la κακοπαθία; il pourra avoir des frais à sa charge encore; il hésitera moins (εὐχερέστερον); car il y a les sommes de la fondation¹, et non pas des crédits instables du budget de la cité. Adrastos a fait une fondation; les revenus, administrés par quelque ταμίας, tombent chaque année; grâce à eux, un commissaire procède à l'achat de l'huile nécessaire (ἐλαιώνης); il la remet au gymnasiarque, qui fait la distribution. Les γυμνασιαρχικὰ χρήματα sont, du moins en grande partie, des ἐλαιωνικὰ χρήματα.

C'est le terme même que j'ai retrouvé dans une inscription d'Aphrodisias, lettre d'un proconsul ou d'un *curator reipublicae* relative aux finances de la ville, CIG, 2742². Elle n'est connue que par une copie de Sherard, consul anglais à Smyrne au début du XVIIIe siècle et botaniste élève de Tournefort³. Il copia beaucoup d'inscriptions dans l'ouest de l'Asie Mineure. Un grand nombre de celles d'Aphrodisias étaient connues par les copies qu'il prit en 1705 et 1708 et qui, parvenues au Musée Britannique, ont été transcrites par Otfried Müller en 1822 et publiées par Boeckh dans le tome II du CIG. En deux passages Boeckh cherchait à retrouver, grâce à des corrections, la mention du même fonds: l. 8, ἐκ τῶν Θεων(ι)κῶν [χρημάτων?]; l. 2, περὶ δὲ τ(ῶ)ν (Θ)εωνικ(ῶ)ν χρημάτων⁴; il a dû penser que l'argent venait d'un certain Théon. L. 8, la copie de Sherard portait ΘΕΩΝΚΩΝ; il n'y a pas eu omission d'une lettre, mais la confusion, qui est facile et fréquente, entre ΠΙ et Ν; c'était les θεωρικῶν χρημάτων bien attestés ailleurs, les fonds pour les spectacles, θεωρία⁵. Quant à la copie de la ligne 2, il faut à peine y toucher (deux fois *oméga* au lieu de *omicron*): ΤΟΝΕΛΕΩΝΙΚΟΝ, c'est τῶν ἐλεωνικῶν χρημάτων. Les lettres ΕΛ, chez Sherard, n'avaient pas à être soupçonnées d'être un thêta⁶.

καὶ ἐπιδόσειν καὶ λειτουργίαις (Le Bas-Waddington, 1604, l. 7-8; *MAMA*, VIII, 408); à Thyatire, ἐπιδόσει καὶ κυριακαῖς (impérial) ὑπηρεσίαις χρησιμεύσαντα τῇ πατρίδι (*IGR*, IV, 1228). Un témoignage inédit en Cilicie, à Antioche du Pyrame (cf. *Annuaire Collège de France 63e année* (1963), 347): sur invitation du peuple et après décret du conseil, καθ' ἃ ἡ πόλις ἐκελεύσατο καὶ ἡ βουλὴ ἐψηφίσατο, un personnage a élevé la statue de son neveu, τὸν εὐγενῆ, τὸν ἐν ἱερωσύναις φιλότιμον καὶ ἐν ὑπηρεσίαις ἀγνόν (intègre), τὸν αὐθαίρετον δημιουργόν καὶ στρατηγῆσαντα τῆς πατρίδος ἀμέμπτως.

¹ Voir ci-dessus les expressions ἐνθήκη et ἐλεώνιον.

² *Études Anatoliennes*, 314-319.

³ Voir notamment les index *s. v.* de *La Carie*, II; *Hellenica*, XIII; *Fouilles de Laodicée du Lycos*.

⁴ «Vs. 2 et 8 haud dubie idem scriptum erat de pecuniis quibusdam; sed Θεωνικῶν an non verum sit nescio».

⁵ Pour ce sens du mot, voir ci-après au sujet du décret d'Acraiphia pour Épaminondas et des gloses.

⁶ Cela soit dit en toute révérence pour la méthode de Boeckh. Sur la situation où il se trouvait, disposant de copies d'une valeur incertaine, voir en dernier lieu mes réflexions dans *Journal des Savants* 1968, 205-206.

Cela devrait fournir un bon avertissement pour la critique des copies faites par Sherard d'inscriptions — et elles sont nombreuses — qui ont disparu depuis lors. Nous devons apprendre à connaître la « manière » de chacun de ces anciens copistes d'inscriptions et le crédit à leur accorder, et cela devrait s'acquérir par l'examen d'apparats critiques bien faits. Sherard n'est pas impeccable, — qui l'est ? et un copiste à cette date, — mais il est très soigneux. On ne doit le corriger qu'avec de la circonspection et des égards, en se tenant le plus près possible de sa copie, et en tâchant d'abord de l'interpréter au lieu de la corriger. Cela est particulièrement à recommander dans le domaine si dangereux de l'onomastique. J'en donne encore un exemple avec l'épithaphe de Téos *CIG*, 3101 ; on a mis en doute et essayé de corriger deux anthroponymes ; nous avons en réalité deux noms rares, mais maintenant attestés par ailleurs, l'homme Κίντος et la femme Ματώ¹. Il importe de signaler un autre cas instructif à Didymes, dans *CIG*, 2854. Parmi les noms de trésoriers au génitif, Sherard donnait : ΜΟΛΠΑΤΟΥΣΤΗΡΙΟΣ. Boeckh transcrivait Μολπᾶ τοῦ Στήριος avec un point d'interrogation et pour le second nom : « fortasse Τήρεως ? ». Reprenant ce morceau, B. Haussoullier, en 1902², préférait laisser en majuscules la copie de Sherard ; « je ne cherche pas à corriger la copie, évidemment fautive, de Sherard ; Μολπα[γόρου] est très probable ». Une telle correction pourrait valoir pour Cyriaque d'Ancône ou pour Pococke, pas pour Sherard. Le copiste est incriminé en vain et des noms sont méconnus. Boeckh avait déjà vu que Μολπᾶ était le génitif de Μολπᾶς, nom ionien à la fois par son radical³ et par la terminaison - ᾶς. Quant à Στήριος, il a été ensuite attesté à Milet même dans deux inscriptions du Delphinion : un Στήριος Στήριος contribua à garantir un emprunt à Cnide vers le début du IIIe siècle⁴ ; [Μ]ολπᾶς Στήριος apparaît lui-même dans une liste de souscripteurs pour 500 drachmes⁵. Une stèle trouvée à Didymes en 1925 a nommé encore deux fois, comme trésorier, Στήριος Στήριος⁶. Nous avons fait la même expérience avec les ἐλεωνικά χρήματα⁷.

On voit sur quel ensemble de témoignages repose la restitution [ἐλε]ώνην dans l'inscription d'Athènes et dans quel système administratif elle entre. Pourquoi n'a-t-on pas déjà proposé ce supplément ? C'est peut-être parce que bien des savants qui s'occupent des inscriptions attiques ont peu de souci — c'est le moins que l'on puisse dire — du reste des inscriptions grecques, des inscriptions du monde grec, — à la différence de Dittenberger. Ainsi J. Kirchner, ἀπικώτατος, et d'autres. Le mot ἐλαιώνης

¹ *Journal des Savants* 1968, *Noms de personnes et civilisation grecque*, I, *Noms de personnes dans Mar-seille grecque*, 204 - 205.

² *Études sur l'histoire de Milet et du Didymeion*, 201.

³ Cf. mes *Monnaies grecques*, 20.

⁴ *Milet, Delphinion* (1914), n. 138, col. III, l. 55. D'où comme l'exemple le plus ancien F. Bechtel, *HP*, 606, qui explique : « Die Bedeutung des Namens ist aus der des verwandten στήριγξ, der Grundlage von στήριζω, erschlossen » ; voir du même, *Kuhn's Z.*, 46 (1914), 375.

⁵ *Ibid.*, n. 151, l. 25.

⁶ *I. Didyma* (1958), n. 426, l. 20 ; 427, l. 3. L'inscription de Sherard, *ibid.*, 462.

⁷ Pour une inscription de Milet encore, *CIG*, 2870 (base de Septime Sévère honoré par les prytanes), A. Rehm constatait, la pierre ayant été retrouvée (*Milet*, I 7, *Südmarkt* (1924), p. 319, ad n. 240) : « Sherards Kollation der schön geschriebenen Inschrift erweist sich als recht zuverlässig... ; nur die Zeilenabteilung ist zweimal ungenau... ».

(ἐλεώνης) est moins «attique» que grec; alors on ne l'a pas dans l'esprit. Nous lisons des propos sur «l'unité de l'épigraphie grecque» écrits par des savants qui sont exclusivement plongés dans les inscriptions attiques, la prosopographie attique, les lapicides attiques et qui ne lisent à peu près rien en dehors de ce qui concerne l'Attique, et même pas ce qui touche les inscriptions attiques lorsqu'un savant en traite dans un article ou un livre qui a un intérêt plus large et qui déborde ce domaine. L'unité de l'épigraphie grecque, c'est alors un 'titre' unique, une banderolle sur un fourre-tout universel pour les inscriptions grecques du monde entier.

V. JASON LE PANHELLÈNE

Tout récemment Anna Benjamin a publié deux inscriptions de l'Agora d'Athènes trouvées en 1955 dans les fondations du «mur de Valérien», sous le titre «Two dedications in Athens to archons of the Panhellenion»¹. La première est ainsi rédigée:

Καθ' ὑπομνηματισμὸν
τῆς ἐξ Ἀρείου Πάγου βουλῆς
3 Τιβ. Κλ. Ἰάσονα Μάγνον, ἄρχαν-
τα Πανελληνίου, Τιβ. Κλ.
Ἰάσων Μάγνον, τὸν πατέρα.

La seconde est due à l'initiative de la Confédération Thessalienne:

Τὸ κοινὸν τῶν Θεσσα-	νίων, ἀρετῆς ἕνεκεν
λῶν Τίτον Φλάουιον	8 καὶ εὐνοίας τῆς τε
3 Κύλλον, ἄρχαντα Πα-	εἰς τὸ Πανελλήνι-
νελλήνων καὶ ἀγω-	ον καὶ τὴν Ἀθηναί-
νοθετήσαντα τῶν	11 ων πόλιν.
6 μεγάλων Πανελλη-	

L'éditrice a bien vu que, par une rencontre curieuse, ces deux Panhellènes — c'est-à-dire les représentants de leur cité ou de leur province à la grande assemblée de tous les Grecs au sanctuaire Panhellénion d'Athènes créé par Hadrien — étaient connus et datés par deux inscriptions d'Aizanoi en Phrygie *OGI*, 504 et 507. Ce sont deux des documents gravés sur les murs du temple de Zeus et qui célèbrent les mérites de l'Aizanite Marcus Ulpius Apuleius Euryclès. La première lettre a pour expéditeurs, ὁ ἄρχων τῶν Πανελλήνων καὶ ἱερεὺς θεοῦ Ἀδριανοῦ Π[ανελληνίου] καὶ ἀγω-νοθέτης τῶν μεγάλων Πανελληνίων² Τίτος Φλάβιος Κύλλος καὶ οἱ Πανέλληνες Αἰζα-

¹ *Hesperia* 1968, 338-344, n. 47 et 48.

² Nous avons reconnu et restitué ces deux

titres, *Bull. Épigr.* 1968, 225, dans un fragment d'une base ronde trouvée à Athènes, rue de la Métropole.

νειτῶν τῇ βουλῇ καὶ τῶ[ι δήμῳ χαίρειν]. La seconde est adressée à la Confédération des Hellènes d'Asie par les Panhellènes et par un Κλ(αύδιος) Ἰάσων, qui porte les mêmes titres que Kyllos. Il ressort de la lettre 507 que Jason a succédé immédiatement à Kyllos. On a pu dater le document de Kyllos de 156, parce qu'il se trouve dans ce groupe d'inscriptions sur le temple une réponse d'Antonin le Pieux au Panhellénion au sujet d'Euryclès qui est datée du 30 novembre 157 par la titulature d'Antonin. Jason assumait ensuite la charge.

L'éditrice a su aussi que Kyllos était un Thessalien — ce qui est confirmé par la nouvelle inscription — appartenant à une grande famille d'Hypata où se succèdent les noms Kyllos, Eubiotos et Leuros, comme l'a établi J. A. O. Larsen¹. Il faut relever encore ceci avec l'éditrice: Kyllos est honoré non par la ville d'Hypata, mais par tous les Thessaliens; cela confirme l'idée, émise par J. A. O. Larsen, que, pour la Thessalie comme pour la Crète, un Panhellène représentait toute la Confédération et non une ville².

Quant à Jason, nous apprenons maintenant qu'il portait exactement le nom de Ἰάσων Μάγνος³. Sur son origine, l'éditrice émet l'hypothèse suivante que je traduis. «Des dédicaces par *hypomnematismos* se rencontrent souvent après le Ier siècle p. C. à Athènes, mais on ne peut trouver d'exemple daté de façon précise après 166-167⁴. Cette dédicace à Jason Magnus⁵ se conforme au modèle de toutes celles par *hypomnematismos* sauf deux (IG, II², 3584, 3803) dans lesquels l'honneur fut demandé et érigé (sans doute, aussi bien, payé) par une tierce personne, en l'espèce le fils. Un honneur de ce type est surtout employé pour des citoyens athéniens, comme le montre Geagan, p. 41, mais ce n'est pas une preuve certaine que Jason Magnus était un citoyen athénien. Cependant le fait de son usage prédominant pour des citoyens, ajouté à l'analogie de l'inscription 48 où le lieu d'origine [Thessalie] honore l'archonte du Panhellénion, suggère que Jason Magnus était un citoyen athénien».

¹ *Class. Philology* 1953, 86-95: *A Thessalian family under the Principate*; cf. *Bull. Épigr.* 1954, 70. Un membre de cette famille fut archonte éponyme à Athènes. Sur ce nom de Kyllos considéré à tort comme «asianique» par J. Sundwall, voir mon étude *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine*, 253-255. J. H. Oliver a le premier établi l'identification de l'archonte du Panhellénion et du citoyen d'Hypata, *Am. J. Phil.* 1948, 440-441, comme il est rappelé par J. A. O. Larsen dans l'article cité ci-dessus et dans *Class. Philol.* 1952, p. 16, n. 38.

² *Loc. cit.*, 13: «At least in some cases it appears that federal states as such were represented rather than their constituent cities. The evidence is clearest for Crete. It is likely that also the Thessalian League was represented as

such, though direct evidence is lacking», avec les notes 37 et 38, p. 16.

³ De même Euryclès est appelé dans les inscriptions d'Aizanoi Οὔλπιος Εὐρυκλῆς (*OGI*, 504, lettre des Panhellènes; 506, lettre d'Antonin le Pieux), Μ(ᾱρκος) Οὔλπιος Εὐρυκλῆς (n. 505), Μ(ᾱρκος) Οὔλπιος Ἀπολλήϊος Εὐρυκλῆς (n. 507).

⁴ L'éditrice renvoie au mémoire de Br. Keil, *Beiträge zur Gesch. des Areopags (Berichte Sächs. Ak., 71, VIII; 1919)* et au livre récent de D. J. Geagan, *The Athenian constitution after Sulla (Hesperia, Suppl. 12; 1967)*.

⁵ Ce n'est pas une «dédicace», mais une inscription honorifique sur la base de la statue de Jason. Cette statue, dit l'éditrice d'après les traces sur le dessus de la base, était en bronze et plus grande que nature.

Le simple nom de Claudius Jason dans l'inscription d'Aizanoi ne pouvait permettre d'identifier le personnage¹. Il en va autrement avec le double nom Ἰάσων Μάγνος de ce Tiberius Claudius. En effet il rappelle à l'esprit une série d'inscriptions de Cyrène.

À un petit temple sur l'esplanade du sanctuaire d'Apollon, on a trouvé la dédicace suivante²:

[Αὐτοκρα]τόρων Kaisάρων Μ. Αὐρηλίωι Ἀντ[ω]νεί[ν]ωι καὶ Λουκίωι
 Αὐρηλίωι Κομόδωι
 [Σεβαστῶν] Τι. Κλαύδιος Ἰάσων Μάγνος ἱερεὺς ἐπώνυμος τῷ κτιστᾷ
 Ἀπόλλωνο[ς τ]ὸν ναὸν ἐκ
 [τῶν ἀρχιδίων³ ἐκ τῶν τοῦ Ἀπόλλωνος προσόδ]ων κατεσκεύασεν ἄφιερ-
 ρώσαντος
 [δὲ τῷ ἱερεὺς καλλιέτευς⁴ Τιβερίω Κλαυδί]ω Θευ[χρήστ]ωι καὶ
 πρεσβ[ευτᾷ] Ἐπαγάθω.

Jason Magnus avait donc été prêtre éponyme d'Apollon fondateur de la ville⁵ à une date que l'on fixe entre 176 et 180. G. Oliverio a publié à cette occasion les, deux inscriptions de même rédaction gravées sur deux vasques de marbre que Jason avait offertes dans les Thermes: Τι(βέριος) Κλ(αύδιος) Ἰάσων Μάγνος ἱερῶμενος ἐκ τῶν ιδίων⁶.

Depuis lors, ce personnage fut encore nommé dans des inscriptions de Cyrène. Au temple d'Apollon diverses personnes avaient dédié chacune une colonne⁷. Sur un tambour de la 9e colonne au sud-ouest, on a reconnu ce nom: [Τι. Κλαύδιος] Ἰάσων Μά[γν]ος ὁ καὶ Λεοκράτης τὸν κείμενα ἐκ τῶν ιδίων⁸. On a publié aussi la photographie et la transcription d'une dédicace sur mosaïque «dans la maison de Jason Magnus»⁹: Θεῶ Μεγάλῳ Ἑρμεῖ Ἰανουάριος δοῦλ(ος) εὐχὴν ἦν εὐξάμην ὑπέρ τε σωτ[ηρί]ας καὶ νείκης Τι. Κλ. Ἰάσονος Μάγνῳ ἐκ τῶν ιδίων ἐψηφοθέτη[σα]. Cet

1 P. Graindor, *Athènes sous Hadrien* (1934), 104, écrivait: «Cet archonte, il va de soi, n'était pas nécessairement Athénien»; note 3: «IGR, IV, 573: T. Flavius Kyllōs; 576: Claudius Iasōn. Leur nationalité n'est pas indiquée. Mais il semble bien que l'archonte Flavius Amphiklēs doit être identifié avec Amphiklēs de Chalcis et que son archontat soit celui des Panhellènes, et non d'Athènes. Cf. ... T. Aelius Geminus de Thessalonique (Tod, *JHS* 1920, 168); Rufus de Périnthe (Philostrate, *Vitae Soph.*, II, 17)».

2 G. Oliverio, *Africa Italiana*, I (1927), 335, n. 17, avec photographie (*SEG*, IX, 172).

3 L'éditeur emprunte cette formule à l'inscription de Ptolémaïs *SGDI*, 4868.

4 Sur cette expression, voir *Hellenica*, I, 11-13; II, 142-143; XI-XII, 547-557.

5 Cf. *ibid.*, I, 10 sqq; II, 144-145; XI-XII, 542-547.

6 *Loc. cit.*, 335-336, n. 18 et 19 avec photographie (*SEG*, IX, 161). Cf. P. Romanelli, *La Cirenaica romana* (1943), 124.

7 Sur cet usage, bien connu aussi à Aphrodisias, au temple d'Aphrodite, et à Euromos, cf. *Études Anatoliennes*, 526-527, liste d'exemples complétée dans *Anat. Studies Buckler*, 240, n. 5; *La Carie*, II, 283 avec renvois au *Bull. Épigr.*; *Antiqu. Class.* 1966, 399-400, encore à Aphrodisias. Il n'a rien 'd'oriental' comme certains l'ont cru; ainsi G. Welter pour Trézène; combattu *Bull. Épigr.* 1942, 57.

8 G. Oliverio, *Annuario Sc. Arch. At.*, 39-40 (1961-62), p. 247, n. 46, avec photographie partielle.

9 G. Pugliese Carratelli, *ibid.*, p. 285, n. 111.

esclave d'une grande maison était assez riche pour faire exécuter cette mosaïque. Il avait fait un vœu qui fut exaucé puisque la mosaïque fut exécutée «pour le salut et la victoire» de son maître Tiberius Claudius Jason Magnus. Nous avons fait remarquer que le mot «victoire» impliquerait que Jason Magnus avait dirigé quelque action guerrière, sans doute comme stratège¹, probablement contre les indigènes du Sud, Marmarides ou Garamantes².

Il me paraît clair que Jason Magnus de Cyrène est celui-là même qui apparaît dans l'inscription d'Athènes. Naturellement la ville de Cyrène, comme celle d'Apollonia de Cyrénaïque³, faisait partie de cette assemblée des Panhellènes et y envoyait un représentant ou plusieurs⁴. Il n'y a qu'un point douteux que l'avenir éclaircira un jour. Le père et le fils ont porté le même nom Tiberius Claudius Magnus. Est-ce le fils qui assumait à Cyrène la construction d'un temple? Les vingt ans d'intervalle entre l'inscription d'Athènes et celle de Cyrène rendraient vraisemblable cette identification. Mais le même personnage peut avoir été — imaginons-le — archonte des Panhellènes vers la quarantaine et éponyme de Cyrène vers la soixantaine. Il faudra savoir aussi si le second nom «Léocratès» fut porté par le père ou par le fils; on pencherait volontiers pour le second. En tout cas, Cyrène avait envoyé au Panhellénion un membre d'une famille qui avait le droit de cité romaine depuis l'époque claudienne. Il n'est pas exclu que ce personnage ait reçu aussi le droit de cité athénienne; on a relevé le caractère «cosmopolite» des grandes familles d'Athènes à l'époque impériale et leurs alliances avec des citoyens d'Hypata, d'Ephèse, etc.

Ajoutons que l'archonte des Panhellènes a fait briller à Athènes un nom bien cyrénéen. Certes, le nom Jason peut se trouver en tout pays grec. Mais il a été répandu en Thessalie et, plus encore, en Cyrénaïque, où il est un des noms les plus fréquemment attestés⁵. Cela était dû à la légende des Argonautes dont certaines versions — et naturellement la version locale, suivie par Phérécyde, Pindare, Timée, Callimaque et Apollonios — faisaient aborder les Argonautes, dans leur retour, en Cyrénaïque et plaçaient le lac Tritonis près d'Euhespérides (Bérénikè, Bengazi)⁶. Le nom

¹ Bull. Épigr. 1964, 568.

² Je ne vois pas pourquoi le vœu de Januarius fut fait à Hermès.

³ Inscription d'Athènes datée de 172-175 IG, II², 3407: Αὐτοκράτορα Μ. Αὐρήλιον Ἀντωνῖνον Γερμανικὸν Παρθικὸν Μηδικὸν Ἀπολλωνιάται οἱ κατὰ Κυρήνην διὰ Μ. Ἰουλίου Πράξιδος Πανέλληνος.

⁴ Une inscription de Cyrène très mutilée a donné des extraits de documents, sous Hadrien, relatifs à la représentation de Cyrène au Panhellénion; voir P. M. Fraser, JRS 1950, 77-87: *Hadrian and Cyrene* (cf. Bull. Épigr. 1951, 243); J. H. Oliver, *Hesperia* 1951, 31-33: *New evidence on the Attic Panhellenion*; J. A. O. Larsen, *Class. Philology* 1952, 7-16: *Cyrene and the Panhellenion*; C. B. Welles, *Am. J. Arch.* 1952, 76-77 (cf. Bull.

Épigr. 1953, 255). Dans cette inscription, c'est bien à Cyrène que s'applique la ligne 13: ἀνάμνησιν τῆς παλαιᾶς ὑμῶν εὐγενείας. Comme je l'ai dit ailleurs (ainsi *Centennial volume Am. Num. Soc.* (1958), 582, n. 27) l'εὐγένεια vient d'Athènes, de Sparte ou d'Argos; ici des Lacédémoniens.

⁵ Il suffit de renvoyer à SEG, IX. Cf. *Journal des Savants* 1968, 208, note 69.

⁶ Cf. notamment J. P. Thrige, *Res Cyrenensium* (édition S. Ferri, 1940), 74-83; Drexler, dans Roscher s. v. *Argonautensage*, 524-525; L. Vitali, *Fonti per la storia della religione Cyrenaica raccolte e commentate* (Padoue, 1932), pp. 74-83, 114-120; surtout E. Delage, *La géographie dans les Argonautiques d'Apollonios de Rhodes* (1930), 253-270: *La Libye*.

était là, comme en Thessalie, un nom épichorique, un nom «théophore» tiré d'un héros et que j'appellerais «hérophore». D'autre part, le nom Ἰάσων fut fréquemment porté par des Juifs où il était une assimilation de Joshua¹. Les Juifs étant spécialement nombreux à Cyrène, ce fut une autre raison de la fréquence de ce nom dans ce pays. Là d'ailleurs l'assimilation grecque du nom juif se rencontrait avec un nom local en vogue, avec le nom grec 'hérophore'.

L'identification de l'archonte des Panhellènes Jason de Cyrène montre assez les liens qui unissent l'épigraphie de toutes les parties du monde grec. Le commentaire des deux inscriptions honorifiques d'Athènes nous fait rayonner vers la Thessalie avec Hypata, la Phrygie avec Aizanoi et enfin vers cette pointe isolée de l'hellénisme qu'est la Cyrénaïque.

VI. SUR LE DÉCRET D'ACRAIPHIA POUR L'ÉVERGÈTE ÉPAMINONDAS

La pierre est encastrée dans un des contreforts de l'église Saint Georges à Karditza, celle qui fournit à Maurice Holleaux le discours de Néron. C'est d'abord un très grand fragment, *a*, qui fut copié au début du XIXe siècle par Leake. De là vint l'édition *CIG*, 1626, qui fut améliorée par diverses corrections de Karl Keil, l'excellent épigraphiste et onomatologue du milieu du siècle, érudit aux larges lectures et curiosités et à la critique perspicace. Un fragment, *b*, qui s'y adapte en haut à droite, fut relevé par Lolling quand il travaillait sur place à réunir et à revoir les inscriptions de Béotie pour le nouveau Corpus². D'après tous ces efforts, l'ensemble, comportant 106 lignes, parut dans l'édition critique de Dittenberger, *IG*, VII, 2712. Ce décret d'Acraiphia fut longtemps sans doute le plus important document sur les évergètes à l'époque impériale ou à la basse époque hellénistique, sur leur activité multiple et sur les services qu'ils rendaient. Il reste un document plein de renseignements et riche d'indications vivantes³.

Le grand fragment passait pour perdu lors du passage de Lolling et de la réédition de Dittenberger. Il était en fait toujours dans la muraille. Il y a à peu près huit décennies, en 1891, M. Holleaux dégagait l'ensemble et il pouvait prendre une copie plus complète du fragment *b* et de l'angle supérieur gauche de *a*. Ce travail ne fut pas publié. À l'occasion du décret pour les trois évergètes j'ai fait con-

¹ Cf. par exemple V. Tcherikover et A. Fuks, *Corpus Pap. Jud.*, I, 28, n. 69 (le nom en Égypte, *ibid.*, III, p. 179); *Bull. Épigr.* 1959, 513-514.

² Ad. Wilhelm a souligné le mérite de ce travail dans *Jahreshefte*, 28 (1933), 52. On sait assez d'autre part quel était le sens topographique de Lolling dans les questions de géographie ancienne

et sa connaissance profonde de la Vieille Grèce.

³ Certaines, surtout pour les banquets, ont été utilisées dans mon commentaire d'un nouveau décret pour trois évergètes *BCH* 1935, 438-452; pour les banquets aussi Ad. Wilhelm, *Jahreshefte* 1907, 25-26. Sur le mot διάδομα, l. 64 et 80, voir *Hellenica*, XI-XII, 472.

naître le texte de M. Holleaux pour les lignes 22-28 (p. 446) et 10-11 (p. 452)¹. D'autres améliorations sont restées inédites.

Une lecture de la plus grande partie de l'inscription fut faite aussi, longtemps après, par M. Feyel et il me l'avait communiquée en février 1936, alors que nous correspondions sur diverses inscriptions d'Acraiphia. En plusieurs points la pierre était moins lisible qu'au temps de la révision de M. Holleaux et M. Feyel comptait compléter et vérifier plus tard sa lecture. Ainsi, à la ligne 11, connue par *b*, M. Holleaux avait lu et suppléé, après le mot ἀρχῆς, les mots ἐν γενεθλί[[οις τοῦ Σεβαστοῦ]]. Les syllabes furent endommagées ensuite par des craquelures. Pour diverses lectures, une révision serait souhaitable. Ici, je veux traiter d'un passage à la ligne 76 d'après la révision de M. Feyel. Les lignes 75-78 se présentaient ainsi dans *IG*:

ἐν τε

[τ]αῖ[ς] γενομέναις θεωρίαις τοῦ θυμελικοῦ πάντας τοὺς [θ]εωμένους καὶ τοὺς συνελθόντας ἀπὸ τῶν πόλεων ἐγλύκισεν ἐν τῷ θεάτρῳ, [πέ]μματα [τε] ἐποίησεν μεγάλα καὶ πολυτελῆ ὡς διάκουστα καὶ ἐν ταῖς πέρι(ξ) πόλεσιν τὰ δαπανήματα αὐτοῦ γενέσθαι.

Je traduirais provisoirement: « Dans les spectacles² qui eurent lieu du concours thymélique³, il traita par une collation⁴ dans le théâtre tous les spectateurs et ceux qui étaient venus des villes; il a fait des gâteaux grands et somptueux⁵ au point que ses dépenses devinrent célèbres aussi dans les villes alentour ».

Le mot πέμματα, restitué pour le début, était même cité à l'occasion sans les crochets de restitution⁶. Or, M. Feyel me communiquait en janvier 1936 que « des

¹ J'ai disposé d'une photo à bonne échelle, pâlie par le temps, mais fort utile encore, — d'une copie figurée en transcription soignée avec le raccord pour *a* et *b*, — d'une transcription avec suppléments.

² Sur ce mot θεωρία «spectacle», courant à l'époque impériale dans les auteurs comme dans les inscriptions, et souvent mal compris, cf. surtout *Études Anatoliennes*, 318-319; *Mélanges Syriens René Dussaud*, 736-738; *Gnomon* 1959, 666. Pour les papyrus, cf. *P. Osl.*, III, n. 77 et pp. 53-54 et 55.

³ Pour l'absence du mot ἀγῶνος, cf. Ad. Wilhelm, *Hermes* 1906, 69-74; M. Holleaux, *Études*, I, 133, note. Le décret d'Acraiphia s'y ajoute.

⁴ Sur les mots γλυκίζειν, «traiter de vin doux», γλυκισμός, cf. notamment après Ad. Wilhelm, *Jahreshefte* 1907, 27; L. Robert, *Études Anat.*, 38, nos textes et observations *Bull. Épigr.* 1958, 336; cf. encore *Studii Clasice*, 10 (1968), 85, pour un décret des *neoi* d'Istros, et *Bull. Épigr.* 1968, 444, pour Kymè d'Éolide. G. M. Sifakis, *Hesperia* 1967, 269, parlant de γλυκισμός, γλυκίζειν ignore toutes les études et les groupements de textes rappelés ici et antérieurs à son article, — et il ne

connaît que l'inscription de Pagai (d'après le fragment *IG*, VII, 190, et non d'après l'édition plus complète de Wilhelm et avec les commentaires de celui-ci), celle d'Acraiphia, I, 75 et celles de Priène (c'est exactement d'après le dictionnaire de Liddell-Scott-Jones). Il voit là «the custom of offering cakes to the theatrical audiences»; ce n'est point exactement de «cakes» qu'il s'agira.

⁵ Pour πολυτελής, πολυτελῶς dans les inscriptions honorifiques, voir *Hellenica*, XIII, 225; *Fouilles de Laodicée du Lycos*, 267.

⁶ Ainsi Ad. Wilhelm, *Jahreshefte* 1907, 27, en commentant la belle inscription de Pagai pour l'évergète Sôtélès; il citait le texte à l'occasion des γλυκισμοί. De même déjà A. Müller, *Lehrbuch der griech. Bühnentalertertümer* (K. F. Hermann's *Lehrbuch der gr. Antiquitäten*, III 2, 1886), 303, citant *CIG*, 1626 à l'appui de cette phrase: le spectacle durant tout le jour, «darf es nicht verwundern, dass die Zuschauer hungrig wurden und während der Vorstellung allerhand mitgebrachtes Naschwerk zu sich nahmen (Aristot., *Eth. Nicom.*, X, 5: ... ἐν τοῖς θεάτροις οἱ τραγηματίζοντες...). Sol-

examens réitérés m'obligent à lire ΠΙΜΜΑΤΑ, ce qui n'a, je crois, aucun sens». Il mettait ces lettres au compte des inadvertances du graveur et il songeait à corriger pour retrouver le mot πέμματα. Mais il se rallia ensuite aussitôt à l'explication que je lui donnai¹.

C'est un *hapax* dans ce sens², — ce genre d'*hapax* d'ailleurs qui n'était pas une invention originale d'un auteur littéraire, mais qui est actuellement un *hapax* pour nous dans le vocabulaire de l'évergésie, où il pouvait n'être pas rare; les vocabulaires «techniques» ont disparu en grande partie et ne se reconstituent lentement que par l'apport des inscriptions et des papyrus³. Le mot vient de ῥίπτειν et il désigne ce que l'on «jette» à la foule, — comme les dragées aux enfants dans les baptêmes il n'y a pas si longtemps. Ce sont d'abord des friandises, des fruits secs, des τραγήματα⁴.

Cela correspond à la *sparsio missilium* des textes latins. Les inscriptions latines de l'Afrique du Nord parlent de fêtes au théâtre *cum missilibus*⁵. Les textes ont été réunis et la coutume évoquée par L. Friedländer, dans son ouvrage fondamental, toujours si largement utilisé par les auteurs de «Vies quotidiennes», sur «l'histoire des moeurs romaines»⁶ et par Ph. Fabia⁷. À une fête de Domitien, il «pleuvait le matin des figues, des dattes, des noix, des pommes, des pains, des fromages, des gâteaux, et le soir aussi des faisans et des coqs de Numidie»⁸. On jetait aussi des tessères ou de l'argent⁹.

Il est curieux de relever la réflexion qu'inspirait à Ph. Fabia le texte d'Acraiphia. «Lorsqu'au Ier siècle de notre ère l'agonothète Épaminondas d'Acraiphiae, entre autres largesses prodiguées aux spectateurs de ses jeux, répandit de magnifiques

ches wurde auch wohl von Wohltätern gespendet». Chez G. M. Sifakis, *loc. cit.*, le mot a dû influencer sur sa traduction de γλυκισμός (voir ci-dessus).

¹ Dans *Gladiateurs* (1940), 177, note 1, à propos de *sparsiones* dans l'amphithéâtre, j'ai fait allusion à la mention de ῥίπτειν dans une inscription de Béotie du Ier siècle.

² Le dictionnaire Liddell-Scott-Jones consacre au mot cette rubrique: «ῥίμμα... (ῥίπτω) throw, cast, ποδῶν ῥίμματα Arion 6; ἡ ῥίψις καὶ τὸ βέλος, Hdn. *Epim.* 118»; Supplement: «add. 2. outcast, Sch. E. *Hec.* 1076».

³ Sur les *hapax* et sur cette distinction, cf. *Annuaire Éc. Hautes Études IVe Section*, 1962-63, 54; *Noms indigènes*, 621; index, s. v. *Hapax*. Voir ci-dessus, section IV.

⁴ C'est pour des distributions de figues et de noix qu'Épictète, *Entretiens*, IV, 7, 22, emploie ῥίπτειν et διαρρίπτειν, et d'abord pour les enfants: ἰσχαδοκάρυά τις διαρρίπτει· τὰ παιδία ἀρπάζει καὶ ἀλλήλοις διαμάχεται· οἱ ἄνδρες οὐχί, μικρὸν γὰρ αὐτὸ ἡγούνται. Ἄν δ' ὁστράκια διαρρίπτῃ τις, οὐδὲ τὰ παιδία ἀρπάζειν. Il faut laisser aux enfants

aussi la distribution de préfectures, d'argent, de préfectures, de consulats. «Mais quoi? si, quand on lance une figue, elle vient à tomber dans mon giron? Je la prends et je la mange»; τί οὖν ἂν ἀπὸ τύχης ῥίπτουντος αὐτοῦ ἔλθῃ εἰς τὸν κόλπον ἰσχάς; ἄρας κατέφαγον. Mais on ne va pas «se pencher, renverser quelqu'un ou se faire renverser».

⁵ Ainsi Dessau, *I. Lat. Sel.*, 5074-5077 (cf. l'index, III, 912). D'autres dans L. Friedländer (ci-après), II, 17, note 5. Dans *I. Lat. Algérie*, II, *ludos scenicos cum missilibus*, n. 10, 478-479, 562, 675-676, 696-697.

⁶ *Sittengeschichte Roms*¹⁰, II, 17 (sur les spectacles); III, 52 (*in fine*, sur Trimalcion).

⁷ *Dict. Antiqu. Saglio-Pottier*, s. v. *Missilia* (1904), 1934-1938, sur les *missilia* et les *sparsiones*, la *sparsio missilium*.

⁸ L. Friedländer d'après Stace, *Silves*, I 6, 9 sqq., 65 sqq.

⁹ Je n'aurai pas à utiliser ni à discuter l'article de H. Nibley, *Class. Journal*, 40 (1944-45), 515-543: *Sparsiones*, qui traite de l'aspect religieux de la *sparsio* à Rome.

cadeaux, [πέ]μματά [τε] ἐποίησεν μεγάλα τε καὶ πολυτελῇ (la restitution [πέ]μματα ne paraît pas douteuse), on peut dire qu'il ne fit que suivre la mode romaine; le mot πέμματα n'a évidemment pas son sens ordinaire de pâtisseries; il dérive de πέμπω, non de πέπτω, et traduit le latin *missilia*. (Si les auteurs du *Thes. graec. ling.* avaient connu ce texte¹, ils n'auraient sans doute pas nié contre Tzetzès que πέμμα pût jamais dériver de πέμπω). Ma traduction avait, par elle-même, marqué la difficulté de «faire des gâteaux». La tentative de Ph. Fabia n'était, je crois, pas acceptable; du moins elle donnait un sens. Tout en étant fausse, elle retrouvait les *missilia*. Il était presque impossible de restituer ici le mot ῥίμματα, pas attesté ailleurs en ce sens. Même lu, peu s'en est fallu qu'il ne fût voué à la disparition par correction. Cela montre une fois de plus que la difficulté de la restitution n'est pas nécessairement en rapport avec son étendue et que la restitution de une ou deux lettres seulement peut être pratiquement impossible².

On pourra éclairer et commenter cet emploi de ῥίμμα en réunissant quelques emplois de ῥίπτειν qui ne se trouvent pas dans les dictionnaires ni dans l'article de Fabia. À l'époque impériale, c'est un texte d'Hérodien, V, 6, 9-10 sur les distributions faites par Elagabal à Rome: «ayant fait construire des tours (πύργους) très grandes et très hautes et y montant, ἐρρίπτει τοῖς ὄχλοις, ἀρπάζειν πᾶσιν ἐπιτρέπων, des coupes d'or et d'argent, des vêtements et des étoffes de lin de toute sorte, et tous les genres d'animaux domestiques sauf les porcs, car il s'abstenait de ceux-ci selon la règle des Phéniciens». Voilà certes des ῥίμματα μεγάλα καὶ πολυτελῇ!³

Le terme n'est pas rare au Bas-Empire byzantin. J'en donnerai trois exemples typiques pris chacun à un groupe de textes différent.

L'un est fourni par deux textes relatifs à la même tradition. Malalas, 289, rapporte que sous Commode le syriarque Artabanès, après des travaux pour les Olympia de Daphnè, fit cette générosité avec une fondation pour son renouvellement: ἐφιλοτιμήσατο ῥίψας ἐν τῇ ἱερᾷ Δάφνῃ τῷ δήμῳ καλαμίων σύντομα πολλὰ ἄρτων διαιωνιζόντων. Ce sont des tessères en bois donnant droit à des pains⁴. De même dans la Chronique Pascale, 642, avec la tournure φιλοτίμως ἔρριψεν. Nous sommes là au moment des fêtes. C'est lors de l'entrée de Bélisaire à Syracuse que celui-ci «jette» des pièces de monnaie: νόμισμα χρυσοῦ ῥίπτων ἅπασιν⁵. La Nouvelle 105 de Justinien limite les *sparsiones* des «processions consulaires»: οὐ μὴν χρυσίον ῥίπτειν ἐφίμεν...,

¹ Les auteurs du *Thesaurus* de Dindorf, si attentifs aux inscriptions et au *CIG*, connaissaient ce décret *CIG*, 1625, qu'ils alléguaient justement pour διάδομα; cf. *Hellenica*, XI-XII, 472.

² Cf. par exemple les observations *Bull. Epigr.* 1962, 126 (et 1964, 160) sur ἐνναία dans deux textes attiques.

³ J. Réville, *La religion à Rome sous les Sévères* (1885), 251, écrivait: «... on soupçonne d'abord que c'est là une distraction inventée par une imagination en délire [non, cela entre dans le

cadre du 'lancer' des cadeaux], alors qu'il s'agit tout simplement d'une pratique religieuse syrienne: à Hiérapolis les fidèles précipitaient les victimes enguirlandées du haut du péristyle du temple». L'exploration archéologique a souligné l'importance des 'tours' dans un culte comme celui de Baalbek.

⁴ Cf. notamment M. Rostowzew, *Num. Chron.* 1900, 107, d'après Godefroy; *Röm. Bleitesserae* (*Klio, Beiheft* 3; 1905), 4.

⁵ Procope, *Bell. Goth.*, I, 5.

ἀλλὰ ἀργύριον; l'or est réservé à l'empereur, τοῦτον (l'argent) ἐφίμεν αὐτοὺς ῥίπτειν ἔν τε τοῖς καλουμένοις μυριαρησίοις καὶ μήλοις κτλ.¹ ὅσῳ γὰρ ἂν μικρότερον εἴη τὸ ῥιπτόμενον, τοσοῦτῳ πλείους οἱ λαμβάνοντες; l'espoir de «grands gains» amène les gens à se battre à coup de massues, de bâtons et de pierres².

Ph. Fabia avait fait remarquer que des «lancers» avaient lieu au théâtre d'Athènes d'après Aristophane³. Au début des *Guêpes*, le serviteur, expliquant le sujet, dit: «nous n'avons en effet ni une paire d'esclaves prenant dans une corbeille des noix pour les jeter aux spectateurs», ἡμῖν γὰρ οὐκ ἔστ' οὔτε κάρυ' ἐκ φορμίδος | δούλω διαρριπτοῦντε τοῖς θεωμένοις. *Ploutos* déclare, 797-801: «Il ne convient pas au poète comique de jeter aux spectateurs des figues sèches et des friandises, comptant là-dessus pour les forcer à rire. — Tu as bien raison (dit la Femme): voilà déjà Dexinikos qui se levait pour saisir les figues, Οὐ γὰρ πρεπῶδές ἐστι τῷ διδασκάλῳ | ἰσχάδια καὶ τραγάλια τοῖς θεωμένοις | προβαλόντ', ἐπὶ τούτοις εἴτ' ἀναγκάζειν γελᾶν. | — Εὖ πάνυ λέγεις: ὡς Δεξίνικος γ' οὔτοσι | ἀνίσταθ' ὡς ἀρπασόμενος τὰς ἰσχάδας.

C'est pourquoi, dans la *Paix*, 962, Trygée, faisant un sacrifice et répandant les grains d'orge sur la tête de la victime, dit au serviteur: «et jette des grains aux spectateurs», καὶ τοῖς θεαταῖς ῥίπτει τῶν κριθῶν, ce qui amène des plaisanteries sur le sens 'viril' de κριθή; et «tout nombreux que soient les spectateurs, il n'en est aucun qui n'ait son... grain».

Ainsi les ῥίμματα d'Épaminondas au théâtre pendant le concours musical ne sont pas l'introduction d'une coutume romaine dans la Béotie du Ier siècle de notre ère⁴. Au temps d'Aristophane, on 'jette' déjà (ῥίπτειν) aux spectateurs, τοῖς θεωμένοις. Ce sont des τραγήματα ou τραγάλια, toutes les friandises du dessert, fruits secs,

¹ Cf. A. Maricq, *Byzantion*, 20 (1950), 317-326: *Noms de monnaies ou noms de vases dans la Nov. Just.* 105, 2? D'une façon générale, voir R. Delbrück, *Die Consulardiptychen* (1929), 68-70 sur la *sparsio* et les *missilia* des consuls au Bas-Empire; ainsi 68: «Unter *Sparsio* (ῥίπτειν, διαρρίπτειν, auch ὑπατεία *consulatus*) versteht man in diesem Zusammenhang speziell das Ausstreuen oder Ausschütten von Geld während der Aufzüge und Aufführungen». Cf. aussi D. Levi, *Antioch mosaic pavements* (1947), I, 339-340, et surtout H. Stern, *Le calendrier de 354, Étude sur son texte et sur ses illustrations* (1953), 155-157.

² Il y avait naturellement déjà des batailles pour les διαρπαγαί dans les distributions «jetées» sous l'Empire. Ainsi Caligula, juste avant son assassinat, se réjouissait du spectacle de ces batailles, Josèphe, *Ant. Jud.*, XIX, 93: au théâtre, pour la θεωρία (89 et 96), πολλῆς δ' ὀπώρας ἐπιχομένης τοῖς θεωροῖς καὶ πολλῶν ὀρνέων ὅποσα τῷ σπανίῳ τίμια τοῖς κτωμένοις, ὁ Γάϊος ἡδονῇ τὰς περὶ αὐτοῖς ἐθεώρει μάχας καὶ διαρπαγὰς οἰκειουμέ-

νων αὐτὰ τοῖς θεωροῖς. À l'occasion des 'jets' d'Elagabal (Hérodien, ci-dessus, V, 6, 9-10), ἐν δὲ ταῖς ἀρπαγαῖς πολλοὶ διεφθείροντο, ὑπὸ τε ἀλλήλων πατούμενοι καὶ τοῖς δόρασι τῶν στρατιωτῶν περιπίπτοντες, ὡς τὴν ἐκείνου ἑορτὴν πολλοῖς φέρειν συμφορὰν. Cf. Ph. Fabia, *loc. cit.*, 1937, b, avec notamment Sénèque, *Ep.*, 74, 16 sqq.

³ Chaque éditeur d'Aristophane renvoie d'un de ces passages à l'autre. Après les phrases citées plus haut sur l'inscription d'Acraiphia, Ph. Fabia dit: «Mais plusieurs passages d'Aristophane nous apprennent que de son temps» etc.

⁴ On s'étonne de lire chez G. M. Sifakis, *loc. cit.*: «The custom of offering cakes, wine and meals to the people is certainly Roman, but it is not far from the original Athen's liturgy of hestiasis». Disons encore que Ion de Chios (Ve siècle) offrit du vin aux Athéniens après une victoire, Athénée, I, 3 f: ὁ δὲ Χίος Ἴων τραγῳδίαν νικήσας Ἀθήνησιν ἐκάστῳ τῶν Ἀθηναίων ἔδωκε Χίου κεράμιον.

figues, amandes, noix, olives, etc.¹. Pour ces friandises, je veux surtout évoquer un de ces glossaires qui sont souvent si instructifs. Les précieux *Hermeneumata Stephani* sont groupés en chapitres d'après le contenu des mots. Nous y trouvons un chapitre περὶ τραγημάτων, *de bellariis*²; il y a une énumération en 23 rubriques de gâteaux, raisins, fruits secs, etc., où ne manquent pas les στροβίλια, ἰσχάδες, φοίνικες, καρύδια, λεπτοκάρυα. Il faut faire une remarque de composition qui mène au trait de civilisation qui nous intéresse ici. Ce chapitre ne vient pas après les quatre qui traitent des aliments et des boissons, pp. 363 - 364: περὶ κρεῶν, *de carne et de carnibus*, περὶ πότων, περὶ πότου, mais, bien plus loin, après celui qui traite des spectacles, *de spectaculis*, περὶ θεωριῶν, lequel suit celui des jours de fête. Cela, je crois, marque naturellement et fortement le lien entre les τραγήματα et le théâtre; on a pensé, dans la composition, moins à ce qu'on mange à la maison qu'à ce que l'on jette au théâtre.

Un passage de Philochore dans Athénée, XI, 464 f, nous dit que dans tout concours on servait du vin³ et l'on apportait des desserts, παρὰ τὸν ἀγῶνα πάντα οἶνος αὐτοῖς ὀινοχοεῖτο καὶ τραγήματα παρεφέρετο. C'est bien la double générosité d'Épaminondas. Mais, s'il servait le vin doux dans un γλυκισμός, il ne servait pas les cadeaux, il les 'jetait'. Il n'innovait pas en faisant des 'lancers', on le voit bien par le tour de la phrase; c'était une tradition des évergètes au théâtre. Mais il s'est rendu célèbre dans toute la région par l'importance et le luxe de ces 'jets' et par les dépenses qu'il fit en cette circonstance. Peut-être a-t-il jeté autre chose que des τρωγάλια en masse, ainsi de petits objets ou de l'argent.

C'est la coutume du 'jet' des τρωγάλια qui fait comprendre le sel de l'inscription τρωγάλιον sur une balle de fronde⁴. Ce projectile en forme d'amande arrivait à destination comme un τρωγάλιον sur la foule, mais c'était une 'friandise' d'un nouveau genre et d'un autre effet⁵.

VII. SUR UN DÉCRET D'OROPOS

L'oeuvre de publication des trouvailles de B. Leonardos était restée interrompue pour les inscriptions comme pour l'architecture. On sait assez la ténacité qu'eut ce savant dans la lente exploration méthodique du sanctuaire d'Amphiaraios et le soin très compétent qu'il apporta à la publication des documents épigraphiques⁶. Après sa

¹ Cf. par exemple *Dict. Ant. Saglio-Pottier*, s. v. *Coena*, 1934 b.

² *Corpus Gloss. Lat.* (Goetz), III, 372.

³ Sur des distributions de vin, cf. provisoirement les renvois dans *Studii Clasice*, 10 (1968), 85.

⁴ L. Ross, *Reisen im Peloponnes*, 139 (*IG*, IV, 384).

⁵ Je veux montrer ailleurs que l'inscription τρωγῆ sur une balle de fronde a toute chance d'être un faux imaginé par François Lenormant,

lequel a exercé sa fantaisie dans le domaine des balles de fronde comme dans les inscriptions grecques sur pierre, les trouvailles de monnaies et de préhistoire et le folklore grec moderne. Cf. *Annuaire École Hautes Études*, IVe section 1964 - 65, 178 - 179.

⁶ Il faut rappeler l'hommage que lui rendit Ad. Wilhelm, *Jahreshefte*, 28 (1933, 52 - 53). Pour Lolling, voir ci-dessus, section VI, début.

mort en 1930, ses papiers furent légués par sa famille à la Société Archéologique, où ils sont conservés. B. Pétrakos, ayant entrepris le Corpus des inscriptions d'Oropos, a pu utiliser ces papiers. Il s'y trouve des copies inédites, auxquelles ce savant a consacré un article¹.

L'édition de l'inscription *IG*, VII, 392, ne donnait, d'après la copie de Lolling, que des bribes d'un décret du IIIe siècle a. C. pour le Smyrniens Straton fils de Straton. Des considérants, il ne restait à peu près rien. B. Pétrakos fait heureusement connaître la lecture et les restitutions de B. Leonardos, p. 10, n° 10. Je reproduis ici les lignes 2 à 7.

- 2 — — — ἐπειδὴ Στράτων Στράτωνος Ζμυρν[αῖος εὖνους ὦ]ν διατελεῖ τεῖ τε
[πόλ]ει Ὀρωπίων κα[ὶ κοι]νεῖ καὶ ἰδίαί ἐκάστωι, τῆς τε ἀνακομιδ[ῆς] τ[ο]ῦ
π[εμφθέντος σ]ίτο[υ] ὑπὸ τοῦ δήμου
4 [Τενεδ]ίω[ν] τεῖ π[όλ]ει ἐφ[ε]ρόντι[σ]εν ἐπιχρήσας [ἐα]υτὸν πρ[οεδρ]εῦειν ἵ[να]
ὥς λυσιτ[ελέστ]ατ[α] κ[α]ὶ ἀσφ[α]λέ-
[στα]τα ἀποκ[αταστ]ήσῃ τὸ πλοῖον ἰς τὸν λιμένα βουλόμενος χαρί[ζεσθαι]
τῇ πόλει κ[α]κο[π]αθίας
6 [καταφρ]ογῶν, [καὶ σ]υ[ν]παρέμινεν πλείω χρόνον ἐπιχρήσας αὐτόν, [ἀεὶ δὲ]
π[αρηκολούθ]ει καὶ ἐν τοῖς λοι-
[ποῖς] φιλανθρώπως ἀνεστράφη· δεδόχθαι κτλ.

Ainsi un citoyen de Smyrne s'était dévoué à l'occasion d'un transport de blé², ἀνακομιδὴ τοῦ σίτου. Ce blé était envoyé par une cité. Le nom des Ténédiens a été restitué de façon tout à fait arbitraire. Plus encore, la restitution de ce nom est exclue. En effet, après ὑπὸ τοῦ δήμου il faut nécessairement l'article [τοῦ]. Il ne reste donc que deux lettres au plus. L'ethnique était très court, comme [X]ίων ou [Τη]ίων.

Deux fois revient l'expression ἐπιχρήσας ἑαυτόν, qui signifie «s'étant dévoué», comme ἐπιδοὺς ἑαυτόν; on se donne ou on se prête. Le parallèle à citer, ce n'est pas celui qu'on trouve dans Liddell-Scott-Jones: «ἐπιχρήσας ἑαυτόν εἰς ἀπαλλοτριῶσιν, *CIG*, 3281». Cette dernière inscription est une épitaphe de Smyrne, qui mentionne les diverses parties du monument³. On prévoit l'amende que devrait payer celui qui aliénerait le tombeau ou l'une de ses parties: ἐὰν δέ τις τολμήσῃ ἀπαλλοτριῶσαι τι ἐξ αὐτῶν ὅδηποτε τρόπῳ, ἀποτεῖσει τῷ συνεδρίῳ τῶν ἐν Σμύρνῃ γερόντων ἀργυρίου δηνάρια δισχίλια πεντακόσια. À une mauvaise place, entre συνεδρίῳ et τῶν, on a ajouté

¹ *Arch. Ephem.* 1967, *Arch. Chron.*, 1 - 13: Τὸ Ἀμφιάρειον τοῦ Ὀρωποῦ, Τοπογραφικὰ καὶ ἐπιγραφικὰ θέματα. Pour les inscriptions, voir *Bull. Épigr.* 1968, 281 - 283.

² Un autre décret d'Oropos concerne l'approvisionnement de la ville en blé; il honore deux importateurs de blé, Dionysios de Tyr et Héliodôros de Sidon. Publié aussi par B. Leonardos, *Arch. Ephem.* 1891, 13 (Dittenberger, *Sylloge*², 547;

Michel, *Recueil*, 216); L. Moretti, *Iscr. stor. ellenistiche*, I (1967), n. 64 (cf. ci-après la section VIII, p. 45, note 6).

³ Cf. J. Kubínska, *Les monuments funéraires dans les inscriptions grecques de l'Asie Mineure* (Varsovie, 1968), sur les parties du tombeau énumérées dans ce texte: θωρακεῖον, ἐνσόρτια, σωλάριον (pp. 87 - 89, 101 - 102, 121 - 122).

ces mots par scrupule: καὶ ὁ ἐπιχρήσας αὐτὸν εἰς ἀπαλλοτριώσιν, «et celui qui se sera prêté à l'aliénation»¹. Nous avons un parallèle exact et qui remonte à l'époque hellénistique, — non pas dans Polybe, ni dans la Lettre d'Aristée, ni dans Diodore, sources capitales pour cet état de la langue et du style, mais dans une inscription déjà alléguée pour un autre passage dans la section I de ce mémoire, le décret d'Athènes honorant le roi et les princes de Pergame à l'occasion de l'avènement d'Antiochos IV², l. 12 sqq. : à la mort de Séleucos III, les personnages honorés εἰσαυτοὺς ἐπέχρησαν καὶ μέχρι τῶν ὁρίων τῆς ἰδίας βασιλείας συμπροελθόντες καὶ χρήμασι χορηγήσαντες καὶ δυνάμεις παρασκευάσαντες κτλ.

À quoi donc s'est dévoué Straton de Smyrne? D'après la ligne 6, il a fait bénéficier la ville de sa présence par un séjour prolongé. D'après les lignes 4 et 5, son action dévouée eut pour résultat (ἵνα) «de faire arriver le navire dans le port de la façon la plus utile(?)³ et la plus sûre»; ainsi «il voulait être agréable à la cité» et «il méprisait la fatigue». Dans ce contexte, le verbe προεδρεύειν n'a pas de sens. Puisqu'il s'agit de navigation pour entrer dans le port, je restitue un terme de marine, qui a le même nombre de lettres: πρ[ορατ]εύειν.

Ce mot, avec les substantifs προράτης et προρεύς, a fait récemment l'objet de deux articles de J. Rougé et de E. de Saint-Denis⁴. Ils ont corrigé les défaillances de plusieurs traducteurs qui avaient pris paradoxalement le προράτης, le *proreta*, pour le timonier, l'homme de barre, qui était à l'arrière, à la poupe, alors que le προράτης était à l'avant, à la proue, comme son nom même l'indique⁵. Ils ont expliqué que «le proreute est celui qui, de l'avant du navire, observe la route, les fonds, les vents, les amers et les astres; il communique ses observations au pilote pour que celui-ci puisse diriger le navire en conséquence; c'est donc une sorte de vigie»⁶. J. Rougé relevait que l'explication du vieux Thesaurus était bonne et que celle du Liddell-Scott-Jones n'était pas mauvaise⁷. De fait la bonne définition se lit dans tous les ouvrages sur la marine, tel le livre de Cartault⁸, et dans les articles de l'Encyclopédie de Pauly-Wissowa, aux mots *Nautai* (1935) et *Prova, Proreta* (1957)⁹, dus à F. Miltner.

¹ Pour ἀπαλλοτριώσις, cf. *Hellenica*, XIII, 199, avec ce texte.

² *OGL*, 248; M. Holleaux, *Études*, II, 127; cf. ci-dessus section I.

³ Je fais toutes réserves sur ce supplément.

⁴ J. Rougé, *Rev. Phil.* 1965, 91-93: Προρεύς; E. de Saint-Denis, *ibidem* 1967, 205-211: *Proreus-Proreta*.

⁵ Il s'agit pour le grec de traductions d'Aristophane (*Cavaliers*, 541 sqq.), d'Aristote (*Politique*, I, 4, 2) et de Théodoret de Cyr (lettre 78), à la suite du dictionnaire de Bailly, — pour les textes latins surtout cf. E. de Saint-Denis, avec des passages d'Ovide (*Métam.* III, 586 sqq.), de Plaute, etc. et l'étude de *dominus navis*, qui s'entend tantôt du propriétaire, tantôt du capitaine.

⁶ J. Rougé, *loc. cit.*, 92. E. de Saint-Denis, *loc. cit.*, 206, souligne que, «du gaillard d'arrière, très surélevé dans les navires de l'antiquité, le capitaine et le pilote ne voyaient rien de ce qui se passait à l'avant».

⁷ «Officer in command at the bow as the κυβερνήτης at the stern». «Explication qui, pour si correcte qu'elle soit, a le tort de ne pas montrer les liens de dépendance du proreute par rapport au capitaine de navigation».

⁸ *La trière athénienne* (1881), 231-233; *ibidem*, 225-233, sur le rôle du κυβερνήτης; 233-235, sur le πεντηκόνταρχος; 164 sqq., sur le κελενστής et les τοίχαρχοι.

⁹ L'auteur traite là du προράτης et du προρεύς comme du *proreta*.

Une phrase de Théodoret nous dit que le *πρωρεύς* «surveille les rochers, les bas-fonds et les écueils et les signale au pilote», τὸν δὲ πρωρέα σκοπέλους καὶ βράχη καὶ σπιλάδας περισκοποῦντα καὶ τῷ κυβερνήτῃ μηνύοντα¹. Mener «en sécurité» le navire dans le port d'Oropos², — il n'est que de regarder une carte assez détaillée pour comprendre quels sont les obstacles et les dangers qui menacent le navire³. À la jonction du canal de Pétali⁴ et du canal d'Egripos, entre la côte occidentale de l'Eubée très riche en indentations, découpée en caps, en golfes et en îles côtières, — bon coin pour les pirates⁵ —, et les rivages de Marathon et de Rhamnonte, il y a toute une série d'îlots au milieu du canal: du sud au nord, Marathonisi et Dipsa, à la hauteur du cap de Marathon (Kynosoura); puis, après avoir longé l'île Stoura et les îlots adjacents, les trois îlots Berdougī (le grand et le petit) et Katergo; puis l'île Kavaliani; ce n'est qu'après cette île que la navigation ne comporte plus ces dangers. Entre ces îlots Berdougī et la côte occidentale de l'Attique entre Marathon et Rhamnonte, ce sont des bas-fonds⁶. La région était dangereuse pour la navigation puisque le XIXe siècle a placé des phares à Marathonisi, sur le rocher Dipsa et dans le plus grand et le plus élevé des îlots Berdougī⁷. Le *prorētēs* d'un navire allant à Oropos, comme à Rhamnonte, à Erétrie et à Chalcis, devait avoir en ce passage de la traversée une vigilance continue. Straton de Smyrne eut le dévouement et la fatigue (κακοπαθία) de cette vigilance.

L'intérêt des brèves notices du Liddell-Scott-Jones est de renvoyer à des inscriptions grecques, qui ont été négligées par les récents auteurs⁸. C'est d'abord le tarif des prélèvements fiscaux à Coptos, *OGI*, 674; pour le pilote, κυβερνήτου Ἐρυθραϊκοῦ, c'est 18 drachmes sans doute, pour le *πρωρέως* 10 drachmes, pour le [να]ύτου 5. Mais

1 Dans Cartault, *loc. cit.*, 231; Miltner, *PW* s. v. *prorēta*, 838. Aussi, *ibid.*, le passage de Plutarque, *Agis*, 1: οἱ πρωρεῖς τὰ ἔμπροσθεν προορώμενοι τῶν κυβερνητῶν ἀφορῶσι πρὸς ἐκείνους καὶ τὸ προστασσόμενον ὑπ' ἐκείνων ποιοῦσιν.

2 Sur les deux ports d'Oropos, celui de la ville et celui du sanctuaire, cf. *Hellenica*, XI-XII, 198 et 265.

3 J'ai utilisé la carte de l'Expédition de Morée et une carte grecque de «Eubée - Béotie» au 1:200000, publiée par Sarri, qui donne une image très claire du relief.

4 Pour l'antique Petalia, cf. *Bull. Épigr.* 1965, 322.

5 Cf. pour une inscription de Rhamnonte *Bull. Épigr.* 1968, 247, p. 459 au début.

6 La carte grecque signalée ci-dessus.

7 La carte grecque signalée ci-dessus et *Instructions nautiques, Méditerranée Orientale*, I (n° 348), pp. 158-159 pour les «Îles et dangers au milieu du golfe» (Pétali): «L'îlot Akio est petit et bas.

Le rocher Dipsa est surmonté d'un phare. L'île Stoura a des côtes irrégulières et est entourée de plusieurs îlots et rochers. Le plus grand et le plus élevé des îlots Berdougī porte un phare... Les côtes des îles et des îlots sont généralement bordées de petits fonds à toucher terre. Entre l'île Stoura et l'îlot Phonias gît une roche et au N. W. de cet îlot un haut-fond couvert de 3,7 mètres d'eau. On passe à l'Ouest de ce haut-fond en tenant le cap Strongylo ouvert de l'île Petousi à moins de 147°.

8 Les deux savants cités ci-dessus qui s'intéressaient avant tout à la traduction de certains textes. Pas une inscription grecque dans les articles de F. Miltner dans *PW* (inscriptions latines s. v. *Prorēta*). J'ai signalé la carence totale de l'article du même savant *Trihemiholia* (1939) et j'ai allégué un choix abondant de ces inscriptions négligées, *Rev. Phil.* 1943, 12, n. 1; 14, n. 4; cf. *ibid.*, 11, n. 4; et 12, n. 1 sur l'article ἐπίπλους dans *PW Suppl.* VII (1940); 14, n. 4 sur *Nauarchos und Nauarchie*.

le plus important, ce sont les inscriptions rhodiennes, qui se sont d'ailleurs augmentées depuis lors. Elles nous donnent un tableau complet de l'équipage d'un navire de guerre rhodien. Il faut les citer ici, et de façon plus complète, pour voir la place de la vigie de proue dans la hiérarchie de l'équipage¹.

Une inscription insérée dans la *Sylloge*³, 1225, est le monument funéraire de trois frères du dème de Kasara morts au combat *πρὸς Τυρρανούς* ou *πρὸς τοὺς λαιστάς*. Le premier était *πρωρατεύων*. F. Hiller von Gaertringen, dans son riche commentaire², a allégué deux autres inscriptions de Rhodes. Dans *SGDI*, 3779 (*IG*, XII 1, 43), on lit ces charges dans la carrière d'un personnage: *πρωρατεύσαντα τριηρέων καὶ ἄρξαντα ἀφράκτων*. Plus important le fragment *SGDI*, 4335³ qui nous donne les restes de la composition d'un équipage, à savoir, à la suite, le représentant du triérarque, *ἐπιπεμφθεὶς ὑπὸ τοῦ τριηράρχου*, le secrétaire du navarque et du trésorier, le *κυβερνάτας*, le *πρωιεύς*, le *κελευστάς*, le *πεντηκόνταρχος*, le charpentier⁴, les «ouvriers», *ἐργαζόμενοι*. Depuis lors, une inscription de Kedreai dans la Pérée a fait connaître un Teisias⁵ qui, après avoir été «stratège sur le continent pendant la guerre et prytane», a exercé cette fonction: *πρωρατεύσαντα κατὰ πόλεμον*. Mais le plus important est le catalogue complet d'un équipage publié par M. Segre⁶ et qui a mieux éclairé les documents déjà connus⁷. Le personnage honoré par ses compagnons

1 Hiérarchie des membres de l'équipage d'après les sources littéraires dans E. Cartault, *loc. cit.*, 224-239; aussi E. de Saint-Denis qui écrit, 206-207: «Un proreute était nécessaire à bord des navires de guerre comme à bord des navires marchands»; il allègue une coupe à Vulci et un relief du musée de Naples, d'après Daremberg et Saglio, et les deux épitaphes latines *CIL*, X, 3483 et 3484. *Ibid.*, p. 207: «Nous verrons quel était le grade du proreute dans la hiérarchie du bord, en complétant les indications d'Aristophane, de Xénophon et de Théodoret par celles de Plutarque, de Stace et du Digeste». C'est un des enseignements que nous apportent les inscriptions que j'utilise ici. *Inscriptiones Graecae non leguntur*.

2 Sur l'ensemble de l'inscription, les Tyrrhéniens, les pirates et les titres des trois personnages. Cf. aussi M. Segre, *Riv. Filol.* 1932, 452-461; Hiller von Gaertringen, *Gött. Gel. Anz.* 1933, 20-21; Ch. Blinkenberg, *Triemiolia*, 14; *I. Lindos ad n.* 88, p. 312.

3 Inédit d'après une copie de Saridakis envoyée à Hiller; puis A. Maiuri, *Nuova silloge*, n. 5.

4 Cf. M. Segre (voir ci-après), 236. Dans le tarif de Koptos, Dittenberger, note 13, entendait par *[θε]ραπειτοῦ ναυπηγοῦ* «l'ouvrier qui ne fabrique pas de navires neufs, mais qui répare les navires fatigués ou endommagés». Cela s'accorde très bien avec la mention du *ναυπηγός* embarqué

sur les navires rhodiens. M. Segre a rapproché le *ναυπηγός* dans la liste athénienne des tués dans un combat naval, *IG*, II², 1951 (cf. ci-après); ce *ναυπηγός* est un métèque, Amyndros (col. II, l. 102-103). Cela nous permet, je pense, de bien entendre un passage de Xénophon, *Ath. Pol.*, I, 2. E. de Saint-Denis écrit, *loc. cit.*, 205, n. 3: «Dans l'énumération de Xénophon figurent *κυβερνήται* (les pilotes), *κελευσταί* (les maîtres des rameurs, en latin *hortatores*), *πρωράται* (les proreutes), *ναυπηγοί* (les constructeurs de navires) comme bons serviteurs de l'État athénien». Les *ναυπηγοί* ne sont pas ici les constructeurs de navires sur le chantier, mais les maîtres charpentiers embarqués sur les navires. Le passage de Xénophon correspond parfaitement au catalogue d'Athènes et à ceux de Rhodes.

5 *SEG*, IV, 178. Republié après révision et lecture plus complète par G. E. Bean, *The Rhodian Peraea and islands* (1954), pp. 45-46, n. 42.

6 *Clara Rhodos*, 8 (1935), 227-244: *Dedica votiva dell'equipaggio di una nave Rodia*. Depuis lors, deux fragments de listes semblables: G. Pugliese Carratelli, *Supplemento epigr. Rodio* (*Ann.* 30-32, 1952-54), p. 266, n. 62; *Nuovo suppl.* (*ibid.*, 33-34, 1955-56), 159, n. 4.

7 Ainsi le fragment *Clara Rhodos*, II, p. 176, n. 5. Dans la colonne de droite, *κυβε[ρ]νάτας*, *πρωι[ε]ύς*, *κελε[υ]στάς*, *πεντ[η]κόνταρχος*. Cf. M. Segre, 235-237.

d'armes, τοὶ συνστρατευσάμενοι, avait servi dans la marine: στρατευσάμενον ἐν ταῖς τριημιολίαις καὶ ἐν ταῖς καταφράκτοις ναυσὶ καὶ ἀγησάμενον τῶν ἔργων καὶ προωρατεύσαντα τριημιολίαν καὶ τετρήρευσ¹. En tête est le κυβερνάτας, suivi du charpentier, ναυπηγός, du πηδαλιούχος (nouveau; un étranger, de Samos)², des 5 ἐργαζόμενοι ἐν πρῶραι et des 5 ἐν πρύμναι; puis des soldats, tireurs de catapulte et archers³, etc.

Dans la liste des marins d'Athènes morts dans un combat, IG, II², 1951, sans doute aux Arginusus comme l'a proposé A. Körte, il y a, col. II, un προωράτης, citoyen athénien, avant les archers et après le ναυπηγός.

Dans ces documents, la place de la vigie de proue montre l'importance qu'il avait; cela s'accorde avec le fait qu'il pouvait prendre le commandement après le pilote⁴. Dans l'inscription d'Oropos, il s'agit d'un navire de commerce. Il ne semble pas que le Smyrniens ait eu une place dans la hiérarchie professionnelle du navire. Bien plutôt, dans un passage difficile, il a prêté bénévolement le concours de ses yeux, de son jugement, de son endurance et de sa connaissance des lieux pour guider heureusement le navire chargé de blé à travers les îlots et les écueils vers la fin du voyage⁵.

VIII. LES CONCOURS ROMAIA À CHALCIS

L'histoire de la Confédération Eubéenne fut traitée naguère par W. P. Wallace, prenant pour base le monnayage avec l'ethnique Εὐβοέων⁶. La méthode numismatique même de ce volume avait suscité diverses critiques⁷. Je veux ici traiter d'un point où plusieurs inscriptions sont engagées ou auraient dû l'être⁸.

¹ Pour la restitution de l'intitulé (Segre, p. 231), cf. Chr. Blinkenberg, *Triemiolia (Lindiaka)*, VII, 14; *I. Lindos*, n. 88, p. 311.—M. Segre commentait le titre προωρατεύειν: «Questa carica è ben nota nella marina Rodia (renvois à Van Gelder, *Gesch. Rhodier*, 252; *Sylloge*³, 1225; *SEG*, IV, 178; *Clara Rhodos*, II, 176, n. 5) e fuori di Rodi (renvoi à A. Koester dans Kromayer-Veith, *Heerwesen*, 189; Cartault, *loc. cit.*, 230 sqq.): corrisponde al nostro secondo ufficiale, e il compito era quello di stare a prora a sorvegliare la rotta e dare indicazioni al timoniere (κυβερνήτης), il quale era quindi di un grado superiore». Il cite alors Aristophane, *Cavaliers*, 542 sqq.

² Voir le commentaire de M. Segre, 236. Il explique bien ainsi le πηδαλίους ἐπιχειρεῖν du passage d'Aristophane, *Cav.*, 542 sqq.: ἐρέτην χοῆναι πρῶτα γενέσθαι πρὶν πηδαλίους ἐπιχειρεῖν, | καὶ τ' ἐν-τεῦθεν προωρατεῦσαι καὶ τοὺς ἀνέμους διαθρῆσαι, | καὶ τὰ κυβερνᾶν αὐτὸν ἑαυτῷ. «Per quanto nei testi letterari si incontra spesso πηδαλιούχος e πηδαλιούχῳ come sinonimi di κυβερνήτης e di κυβερνάω, qui appare evidente che nella marina rodia chi teneva la sbarra del timone non era diretta-

mente il κυβερνάτας, ma un individuo di grado assai inferiore, che dal κυβερνάτας riceveva gli ordini. Questo aveva già supposto per la marina ateniese il Cartault, per quanto i documenti ufficiali non ne facciano cenno, in base al passo... di Aristofane... il πηδαλιούχος dunque è poco più che un marinaio scelto».

³ Pour ces derniers, cf. *Hellenica*, XI-XII, 275.

⁴ Voir tous les auteurs modernes cités ci-dessus.

⁵ On ne peut qu'imaginer les circonstances qui l'auraient amené à tenir ce rôle: maladie ou absence du *prôreus* professionnel. Relevons que c'était (cf. J. Rougé et E. de Saint-Denis) «essentiellement un rôle d'observation plus que de commandement».

⁶ *The Euboean League and its coinage (Num. notes and monographs*, 134; 180 pp. et 16 pl. in - 8°; New York, 1956).

⁷ Cf. K. Christ, *Gnomon* 1957, 3/6 - 379; T. V. Buttrey, *Am. J. Phil.* 1958, 299 - 302.

⁸ Les réflexions p. 34, note 72, sur le monnayage d'Histiée et la liste des proxènes *Sylloge*³, 492, me sont en bonne partie peu compréhensibles pour les raisonnements.

L'organisation de la confédération vers le début du IIe siècle est ainsi analysée par W. P. Wallace¹: «C'était une sympolitie... Il y avait un *hegemon* éponyme à la tête de la Confédération, il y avait une *boulè* (les *synedroi*) et une *ekklesia*, et il y avait un *tamias*. Enfin la confédération célébrait des jeux gymniques appelés les *Romaia*. Étant donné le fait que les deux décrets connus de la confédération dans le haut second siècle ont été trouvés à Chalcis, il est peut-être probable que le conseil et l'assemblée de la confédération se réunissaient à Chalcis plutôt qu'à Erétrie; Chalcis était manifestement le centre géographique de l'île et la cité la plus importante du point de vue militaire; il est naturel que Flamininus l'ait choisie comme lieu de réunion malgré les prétentions d'Erétrie ».

Deux décrets sont en effet classés dans *IG*, XII 9, comme décrets des Eubéens, n. 898 et 899. Le premier est bien un décret de la confédération, comme il est dit dans plusieurs formules². Je relève que les lignes 6-7 ne peuvent être alléguées pour le concours des *Romaia*, comme l'a fait H. Swoboda³. Il n'est pas question des *Romaia* dans la formule *πρόσοδον πρὸς τὴν βουλὴν καὶ τὴν ἐκκλησίαν ὅταν βούλωνται μεθ' ἱερὰ [καὶ τὰ Ῥω]μαίων*⁴. Celle-ci avait été bien expliquée par Ad. Wilhelm dans la première édition⁵: dans l'ordre du jour des assemblées, la priorité appartient aux «affaires sacrées» et à celles des Romains; les autres bienfaiteurs viennent ensuite. Les Romains ont pris ici la place des rois dont les affaires ont le même privilège, par exemple à Samos: *μετὰ τὰ ἱερὰ καὶ τὰ βασιλικά*⁶. La même clause apparut ensuite dans un décret de Péparéthos, *IG*, XII 8, 640, *πρώτοις μετὰ τὰ ἱερὰ καὶ Ῥωμαίους*. À l'exemple de ce décret, je l'ai rétablie dans le décret de Tanagra *IG*, VII, 20, l. 16-18⁷.

Le second décret mentionne effectivement les *Romaia*, l. 11-13: *ποιήσασθαι δὲ καὶ τὴν [ἀναγόρευσιν] τοῦ στεφάνου ἐν τῷ ἀγῶνι τῶν Ῥωμαίων τῷ γυμνικῷ ἀγῶνι [ὄν τιθήσι τὸ κ]οινὸν τὸ Εὐβοέων*. Malgré cela, il est difficilement compréhensible que l'éditeur des *IG*, XII 9, E. Ziebarth, ait classé ce décret comme fédéral et qu'il ait été suivi par W. P. Wallace. Toutes les formules⁸ attestent que c'est un décret du peuple de Chalcis: formule hortative, l. 3, *ὅπως οὖν καὶ ὁ δῆμος φαίνεται κτλ.*; érection d'une statue de bronze, l. 9, *ἐν τῷ ἐπιφανεστάτῳ τῆς πόλεως τόπω*; formule

¹ *Loc. cit.*, 40. Je traduis de l'anglais.

² L. 2: *[εὐνοὺς] ὃν διατελεῖ τῷ κοινῷ τῶν Εὐβοέων*; l. 3, *ὅπως εὐεργετῶσιν Εὐβοίας*; l. 4, *πρόξενον εἶναι καὶ εὐεργέτην τοῦ κοινῷ τῶν Εὐβοέων*; l. 7-8, *ὅσαπερ καὶ τοῖς ἄλλοις προξένοις καὶ εὐεργέταις τοῦ κοινῷ τῶν Εὐβοέων γέγραπται*.

³ *Staatsaltertümer* (1913), 443, dans la note 3.

⁴ Je l'ai indiqué, contre H. Swoboda, dans *Rev. Phil.* 1944, 21, note 1.

⁵ *BCH* 1892, pp. 101-102. Ce savant proposait de placer ce décret peu après 146.

⁶ Cf. *BCH* 1925, 513, note 2. On regrette de trouver encore dans L. Moretti, *Iscr. stor. ellenis-*

tiche, I (1967; cf. *Bull. Épigr.* 1968, 2), n. 64, p. 163, le vieux contresens sur *μετὰ τὰ ἱερὰ*, «subito doppo il compimento dei sacrifici».

⁷ Cf. *BCH* 1929, 152-154. La restitution du décret de Tanagra n'a pas été connue de S. Accame, *Il dominio romano in Grecia della guerra achaica ad Augusto* (1946), 77-78.

⁸ À la ligne 2, il faut restituer *[ὑπὸ τῶν κοινῶν ε]ὐεργετῶν*, et non pas *[ὑπὸ τῶν ε]ὐεργετῶν*. Je l'ai indiqué dans *Comptes Rendus Acad. Inscr.* 1969, 58, note 1, en étudiant cette formule dans mon article *Théophraste de Mytilène à Constantinople*.

à graver sur la base de la statue, l. 10-11: ὁ δῆμος ἀνέθηκεν Ἀρχένουν Χαρικλέους [ἀρετῆς ἔνεκα] καὶ εὐνοίας τῆς εἰς ἑαυτόν; proclamation de la couronne aux Dionysia, c, l. 3-5: ὁ δῆμος στεφανοῖ κτλ. Il n'y a aucun doute et les premiers éditeurs avaient naturellement traité ce morceau comme un décret de Chalcis¹. Il faut donc rayer du tableau des institutions de la confédération chez Wallace le trésorier, qui est celui de la ville², et aussi les synèdres³.

Dans le n° 898, il n'est point dit où se déroulent les concours des Romaia célébrés par la confédération⁴. Les incertitudes de W. P. Wallace auraient dû être dissipées par une série de documents qu'il n'a pas connus; ils ont été trouvés en dehors de l'Eubée, mais avaient été publiés depuis longtemps et réunis en tout cas en 1944. Je les avais alors étudiés⁵ en interprétant une inscription attique copiée au XVIIIe siècle par Michel Fourmont. J. Kirchner avait republié en 1936 un fragment avec ces deux mentions de victoires athlétiques, IG, II², 3153:

ΜΑΚΙΔΗ⁶

ἀγε-
νε(ί)ους
δί(αν)-
[λον]

Ῥω[μαῖα]
τὰ ἐν [Θεσπιαῖς]
ἀγε-
νείους
πέντα-
θλον

Au lieu de ces restitutions, j'écrivis alors, à gauche: [Ῥωμαῖα τὰ ἐν] Χαλκίδι ἀγενείους [στά]διον; à droite, Ῥω[μαῖα] τὰ ἐν [Χαλκίδι κτλ.]. Ce fut confirmé matériellement peu après par la redécouverte du morceau au portique d'Attale. B. D. Meritt⁷ y vérifiait mes corrections et restitutions en lisant: [Ῥωμαῖα τὰ ἐν] Χαλκίδι ἀγενείους [στά]διον, Ῥωμ[αῖα] τὰ ἐν Χ[αλκίδι] ἀγενείους πένταθλον. Plusieurs fragments nouveaux de cette inscription avaient été découverts eux aussi au même endroit en 1936. On y retrouvait une nouvelle mention des Ῥωμαῖα τὰ ἐν Χαλκίδι. Nous y

¹ I. Matsas, *Athéna*, II (1899), 265-271, n. 1; K. Kourouniotis, *Eph. Arch.* 1899, 138. Alléguant cette inscription *Rev. Phil.* 1944, 20, j'en ai parlé comme d'un décret de Chalcis.

² C, l. 9: τὸν δὲ ταμίαν δοῦναι τὸ εἰς ταῦτα ἀνάλωμα κτλ.

³ L. 6: δεδόχθαι τοῖς τε συνέδροις καὶ τῷ δήμῳ. Les synèdres apparaissent à la place de la boulè dans les décrets IG, XII 9, 900 c: δεδόχθαι τοῖς συνέδροις. Le rapprochement était fait par I. Matsas, *loc. cit.*, 267. On sait que le phénomène est fréquent en Grèce au IIe et au Ier siècle a. C.; cf. notamment H. Swoboda, *Klio* 1912, 47-48; *Staatsaltertümer*, 198, n. 1; cf. aussi Ad. Wilhelm, *Jahreshefte*, 10 (1907), 30 (à Pagai); 17 (1914), 27 (Messénie; cf. aussi *BCH* 1928, 428; *Bull. Épig.* 1966, 200); *BCH* 1929, 158; *Ann. Br. Sch. Ath.*, 29, p. 60. Voir maintenant J. Touloumakos, *Der*

Einfluss Roms auf die Staatsform der gr. Stadtstaaten des Festlandes und der Inseln im ersten und zweiten Jhd. v. Chr. (Diss. Göttingen 1967), 19-28, 156-158; pour Chalcis, 56-57 (T. ne connaît pas le volume de W. P. Wallace). La question appelle encore une étude précise. Le cas de Milet, avec ses synedroi, peut fournir un point de départ (pour Milet voir E. Ziebarth, *Aus dem gr. Schulwesen*², 10; F. W. Schell, *Trans. Amer. Philol. Ass.*, 82 (1951), 111-126).

⁴ Au lieu de τίθησιν, K. Kourouniotis écrivait: ἄγει. La restitution de Matsas ne convenait pas: [πρὸς ἅπαν τὸ κοινόν].

⁵ *Rev. Phil.* 1944, 18-21 et 56.

⁶ J. Kirchner suggérait de retrouver un nom en — μα(χ)ίδη(ς).

⁷ *Hesperia* 1946, 222-225, n. 51.

avons reconnu que les [Π]υθαῖα τὰ ἐν — — étaient célébrés à Mégare, ἐν [Μεγάροις]¹ et qu'on avait à identifier le fragment *d* comme mentionnant un concours [Χαριτήσια] τὰ [ἐν Ὁρ]χομ[ένῳ], à Orchomène de Béotie². Ce monument est daté, d'après l'écriture, par J. Kirchner et par B. D. Meritt du Ier siècle a. C.

C'est vers le milieu du IIe siècle que florissait l'athlète Ménodôros d'Athènes connu par deux inscriptions de Délos³ et d'Athènes⁴. Il était lutteur, boxeur et pancratiaste, et non pas coureur comme le précédent. Il fut vainqueur aux Ῥωμαῖα τὰ ἐν Χαλκίδι au pancrace des hommes et à la lutte des hommes d'après le monument de Délos⁵. On a justement rétabli ces deux victoires dans des lacunes du monument d'Athènes⁶. Dans ce dernier, à la vingtième place, on ne saurait accepter la restitution [Ἡράκλεια τὰ ἐν Χαλκίδι ἄνδρας πάλην]⁷. Elle est arbitraire, car ce concours ne figure pas dans le monument de Délos. Elle est même erronée, car il n'y eut pas d'Héracleia à Chalcis parmi les concours d'un rang «panhellénique» et en même temps que les Romaia. L'inscription IG, XII 9, 952, qui fait connaître les vainqueurs dans ὁ ἀγὼν τῶν Ἡρακλείων, ne témoigne ni d'un concours panhellénique, ni même d'un concours local de la cité, mais d'un concours dans le gymnase, comme il est traditionnel dans tout gymnase⁸.

Entre l'époque de Sylla et celle d'Auguste, le coureur Dracontoménès d'Halicarnasse a vaincu aux Ῥωμαῖα τὰ ἐν Χαλκίδι ἄνδρας ἵππιον⁹. C'est avant Sylla qu'un boxeur honoré à Mégare¹⁰ a vaincu Ῥωμαῖα ἐν Χαλκίδι πυγμὴν, comme notamment aux Pythaeia de Mégare, aux Eleuthéria de Larisa, aux Héracleia de Thèbes, aux Erôtideia de Thespies, aux Amphiararaia d'Oropos.

Le concours fut créé pour la déesse Rome, bienfaitrice et salvatrice, et n'a rien à voir avec des Dionysia de Chalcis¹¹. Cette dernière fête est citée dans le décret 899.

¹ Bull. Épigr. 1946-47, 81, pp. 315-316. On a renvoyé sur ces Pythaeia à *Études épigr. phil.*, 76 et *Hellenica*, II, 11.

² Sur le fragment *d* et son raccord avec IG, II², 3160, voir Bull. Épigr., loc. cit.; on a ainsi la formule complète.

³ P. Roussel, BCH 1907, 433-435, n. 25-26, et fig. 3; I. Délos, 1957; L. Moretti, *Iscr. agon. gr.*, n. 51. Photographies aussi dans W. Deonna, *Le mobilier délien* (Explor. Arch. Délos, 18), pl. XCI, et dans J. Marcadé, *Recueil des signatures de sculpteurs*, II, n. 46, feuillet 2, avec peut-être la signature d'Eutychidès.

⁴ S. Dow, *Hesperia* 1935, 81-90, n. 38: *Monument to the athletic victor Menodoros*. Pour le roi Ariarathe, voir *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine*, 496. Je traite ailleurs du commentaire de S. Dow, p. 88, sur les Trophônia de Lébadée. Un fragment nouveau, *Hesperia* 1960, 56, n. 81 (Bull. Épigr. 1961, 264).

⁵ Aux couronnes 14 et 19.

⁶ Aux couronnes 15 et 19.

⁷ S. Dow, loc. cit. Il ne semble commenter nulle part cette restitution.

⁸ IG, XII 9, 952: Ἐ[πί ἡγ]έμο[ν]ος κτλ. Δημήτριος Ἀνδρομάχου ἐπιμελητὴς γενόμενος τοῦ γυμνασίου ἄθλα προέθηκεν ἐν τῷ ἀγῶνι τῶν Ἡρακλείων καὶ ἐνίκων οἶδε. Sur le caractère de «l'épimélète du gymnase», voir BCH 1935, 449-450; *Rev. Phil.* 1967, 43, avec la note 6.

⁹ Sylloge³, 1064; L. Moretti, loc. cit., n. 56. Sur la course ἵππιον, cf. *Études Anatoliennes*, 60.

¹⁰ IG, VII, 48, après Le Bas-Foucart, 42 b.

¹¹ I. C. Ringwood, *Am. J. Arch.* 1929, *Local festivals of Euboea, chiefly from inscriptional evidence*, 390: «at Chalcis a Dionysia is recorded in the second century B. C. in connection with a Romaia [note 9: IG, 899; inscriptions de Mégare et d'Halicarnasse] (il n'y a aucun «rapport» avec les Dionysia dans l'inscription, mais la différence que l'un est une fête civique et l'autre fédérale). It is possible that this Romaia was a substitution for the old Demetria» (aucun rapport encore).

Il est intéressant pour le droit institutionnel de voir la différence avec la mention des Romaia fédérales. Le peuple ordonne, l. 13 sqq., la proclamation de la couronne d'Archénous: ἀναγορεύεσθαι δὲ τὸν στέφανον καὶ Διονυσίων ἐν τῇ συντελουμένῃ πομπῇ καὶ θυσίαι, ποιουμένου καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν τοῦ καθισταμένου ἱερέως τοῦ Διονύσου τὴν τῆς ἀναγορεύσεως ἐπιμέλειαν ὅτι ὁ δῆμος στεφανοῖ κτλ. Le peuple donne un ordre, désigne un agent d'exécution, le prêtre de Dionysos, fixe la formule exacte et fait renouveler la proclamation chaque année. Pour les Romaia fédérales, il n'y aura qu'une proclamation (aoriste ποιήσασθαι) et la formule n'en est pas fixée par le peuple; ceux qui auront à s'en occuper sont les cinq commissaires qui veilleront aussi à la fabrication de la statue et à sa consécration, ainsi qu'à la gravure du décret¹. C'est parce qu'ils auront à faire des démarches pour assurer cette proclamation par les autorités fédérales. La différence entre les deux proclamations est significative: pour les Dionysia de la cité, le peuple ordonne et règle les détails; pour les Romaia fédérales, les commissaires feront les démarches nécessaires pour assurer cette proclamation.

Ainsi donc la fête fédérale des Romaia était célébrée à Chalcis, qui était ainsi la «capitale» des Eubéens². Par une lacune de documentation inverse de celle de Wallace, certains, ayant connu les mentions d'athlètes vainqueurs aux Romaia, mais non le décret de Chalcis, n'ont pas vu ce caractère fédéral; ainsi Pfister³, J. Day⁴. Ce culte de Rome, avec ce concours fédéral, dut être créé dès la reconstitution de la confédération sous l'égide de Flamininus⁵.

Il faut marquer enfin que le décret n'apprend rien sur le rang des Romaia fédérales. Ce sont les inscriptions agonistiques qui nous enseignent que ces concours étaient au rang des concours ἱεροί, «stéphanites», acceptés par tous les Grecs. C'est parmi de tels concours qu'apparaissent les Romaia de Chalcis dans les inscriptions

¹ C, l. 6-9: χειροτονῆσαι δὲ καὶ ἄνδρας πέντε τοὺς ἐπιμελησομένους τῆς τε κατασκευῆς καὶ ἀναθέσεως τῆς εἰκόνης καὶ τῆς ἀναγορεύσεως τῆς ἐν τῷ ἀγῶνι τῶν Ῥωμαίων καὶ τῆς ἀναγραφῆς τοῦ ψηφίσματος.

² K. Schefold, dans ses premières études sur ses fouilles d'Érétrie, souligne la décadence d'Érétrie au IIe et au Ier siècle a. C. (cf. *Bull. Épigr.* 1968, 414).

³ Dans *PW* s. v. *Romaia* (1914), 1062. Il n'a connu que les inscriptions de Mégare et d'Halicarnasse; cf. *Rev. Phil.* 1944, 21, n. 1.

⁴ *Studies in Roman economic and social history in honor of Allan Chester Johnson* (Princeton, 1951), 222. Il renvoie pourtant à *IG*, XII 9, 899, et parmi les textes hors de l'Eubée seulement à l'inscription de Mégare. Sur certains aspects de cet article, voir *Hellenica*, XI-XII, 68, n. 3.

⁵ On allègue ordinairement pour la confédé-

ration le texte de Tite Live, 34, 51, pour 194: (*Titus*) *ipse Chalcidem profectus deductis non a Chalcide solum sed etiam ab Oreo atque Eretria praesidiis, conventum ibi Euboicarum civitatum admonitosque in quo statu rerum accepisset eos et in quo relinqueret dimisit*. On souligne d'ailleurs que la fondation de la Confédération n'y est pas proprement mentionnée. Cf. notamment J. Matsas, *loc. cit.*, 269-270; H. Swoboda, *loc. cit.*; S. Accame, *loc. cit.*, 72; W. P. Wallace, *loc. cit.*, 39. E. Ziebarth écrivait en 1915, *IG*, XII 9, p. 156-157, pour l'année 191: «Ῥωμαῖα Chalcide primum commemorata tit. 899 b, 12, praeterea tit. Megarico *IG*, VII, 48... , Halicarnassio *Sylloge*², 676, 11... , num iam instituta sint (cf. Matsas, *Athena*, XI, 269) an posterioribus temporibus incertum est». Il serait difficilement compréhensible, me semble-t-il, que le culte, avec le concours, n'ait pas été créé dès le début. Voir ci-après.

d'Athènes, de Délos et d'Halicarnasse¹. Cela n'est pas sans importance pour les institutions de la confédération. Quand la confédération envoya-t-elle ses théores annoncer la nouvelle fête panhellénique et en demander la reconnaissance? Cela dut être prévu dès le début pour témoigner de façon éclatante la gratitude envers Rome². Tout de même, dans la Confédération Thessalienne organisée à la «libération» de cette région, Zeus Éleuthérios reçut l'hommage de concours «stéphanites» Eleuthéria, célébrés à Larisa³. On a dû organiser la fête internationale aussitôt après la liquidation de l'équipée d'Antiochos III et quand on avait à se faire pardonner par Rome. En tout cas, l'inscription de l'athlète athénien Ménodôros assure que le concours de Chalcis était «stéphanite» dès le milieu du IIe siècle⁴. La fête dura ensuite avec le même renom jusqu'après Sylla⁵.

Il faut user de tous les documents disponibles pour constituer un tel ensemble; car ce n'est qu'ainsi que l'on peut comprendre les Romaia, célébrés à Chalcis dans la capitale de la Confédération Eubéenne et placés sur le rang des concours panhelléniques. Pour apprécier une fête quelconque, il faut l'avoir mise dans l'ensemble des concours grecs et de leur histoire.

IX. UNE INSCRIPTION HONORIFIQUE DE DELPHES

Récemment J. Bousquet a réédité, *BCH* 1966, 443, après révision de la pierre et avec des suppléments nouveaux, une inscription honorifique de l'époque impériale à Delphes qui avait été publiée par E. Bourguet en 1929, *F. Delphes*, III 1, 546. Le nouvel éditeur présente ainsi le texte et il l'a reproduit encore plus récemment sous la même forme dans *SEG*, XXIII, 318.

¹ Cela n'a pas été vu par W. P. Wallace, pas plus que par J. Day, *loc. cit.*; H. Swoboda, *loc. cit.*; S. Accame, *loc. cit.*, 191; I. C. Ringwood, *loc. cit.*, 390. D'ailleurs l'auteur de ce dernier travail sur les concours n'a pas eu dans l'ensemble de cette étude l'idée de la distinction capitale entre concours locaux et concours «panhelléniques». J. Day écrivait: «The Heracleian seem to have been a gymnastic *agon* rather than a public festival, but important festivals held in the second century were the Romaia and Dionysia». Tout empêche de considérer ensemble ces deux fêtes: l'une est fédérale et «panhellénique», l'autre est municipale et locale; c'est bien important quand on cherche à apprécier l'état économique de Chalcis.

² Il faut distinguer les deux faits: l'institution du concours et sa reconnaissance comme concours stéphanite. Le premier, en tout cas, ne peut guère être reporté à plus tard, contraire-

ment au doute de E. Ziebarth. Voir ci-dessus.

³ Cf. en dernier lieu *Bull. Épigr.* 1966, 227. La désignation du concours est semblable à celle des Romaia d'Eubée: ἐν Λαρίσαι ἐν τῷ ἀγῶνι τῶν Ἐλευθερίων ᾧ τίθεντι Θεσσαλοί, ἐν τοῖς Ἐλευθερίοις ἐν τῷ γυμναζῶνι ἀγῶνι ὃν τιθέασιν οἱ Θεσσαλοί (cf. *ibid.*).

⁴ On ne peut écarter la possibilité que le concours ait été créé d'abord, au début du IIe siècle, comme simple concours fédéral, et qu'il soit passé au rang de «stéphanite» vers le milieu du siècle, peut-être après 146. Cela paraît pourtant moins vraisemblable et surtout si l'on compare la situation en Thessalie. L'inscription de Ménodôros est capitale à ce point de vue; L. Morretti place l'érection vers 135-130 (avec discussion); selon J. Marcadé, *akmè*, semble-t-il, avant 130, sa statue à Delphes étant alors une des toutes premières oeuvres d'Eutykidès.

⁵ Inscription d'Halicarnasse.

- [Ἡ πόλις τῶν] Δελφῶν¹⁰
 [. . . καθ' υἱο]ποιίαν δὲ Ἀμινίου καὶ κλ.
 τὸν καὶ Μένητα Φιλοθηρο.
 4 [Σεβαστ]ῆον Θεσσαλὸν Ὑπαταῖον,
 [ἀγωνο]θετήσαντα Πυθίων Καισα-
 [ρείω]ν πρὸς πάντα καλῶς τ[ῆς]
 [μεγίστ]ης περὶ πάντα ἀρετῆς κα[ὶ ἀν]-
 8 [δραγαθί]ας ἔνεκεν καὶ τῆς εἰς τῇ[ν πό]-
 [λιν εὐεργε]σίας Ἀπόλλων[ι Π]υθίῳ.

«E. Bourguet», nous dit-on, «échouant devant la difficulté des quatre premières lignes, avait restitué trop prolixement à gauche. Le complément qu'il repoussait, l. 1 : [Ἡ πόλις τῶν] Δελφῶν, donne cependant la largeur de la lacune de gauche, et le bloc étant complet à droite on voit bien quelle était la dimension des lignes». Nous dirons que Bourguet avait restitué «trop largement» ou «trop longuement» à gauche; l'adverbe «prolixement» ne convient pas à un tel sujet et ne peut être considéré que comme une pointe de malveillance ou une défaillance de langue et de style. Si l'on voulait faire un reproche au savant auteur de l'*editio princeps* de tant d'inscriptions de Delphes, ce ne serait pas la prolixité, mais au contraire de n'avoir à l'occasion pas justifié ni même expliqué ses restitutions.

Pour les dernières lignes le nouvel éditeur a commenté: «Je ne restitue les expressions finales que d'après le calcul des lettres manquantes; les variantes possibles n'importent guère». Il y a là une théorie singulière et c'est pousser loin la pratique de la restitution considérée comme un bouche-trou et dont la qualité principale est d'avoir une longueur s'accordant à celle de la lacune¹. Pour revenir là-dessus, il faut dire que si «les variantes possibles n'importent guère», c'est seulement dans la mesure où ce sont vraiment «des variantes possibles». On aura touché le sens en écrivant soit σπουδῆς, soit φιλοτιμίας. Ou aura tenu compte aussi de l'étendue de la lacune en restituant soit φιλοτιμίας, soit φιλοδοξίας, et il sera vain d'épiloguer sur l'un ou l'autre de ces mots. Mais on est sorti du domaine des variantes possibles et indifférentes si l'on a choisi un mot qui ne convient pas au sens ou une tournure qui vicie la construction.

L. 7 - 8, après ἀρετῆς le mot ἀνδραγαθίας choisi — pour sa longueur, nous a-t-on dit, — de préférence à tout autre substantif indiquant une qualité, est à peu près impossible ici. Le mot a gardé normalement un sens précis, celui de «courage», comme on peut le vérifier dans les documents épigraphiques². Il ne faudra donc pas le choisir

¹ Sur cette pratique, cf. *Hellenica*, XI - XII, 93 sqq. Voir récemment *Studii Clasice*, 10 (1968), 85, sur le rapport entre «sens» et «longueur» de la lacune.

² Il en va de même pour ἀνδρεία, dont j'ai parlé *Antiqu. Class.* 1966, 429. Pour ἀνδραγαθία, il suffira de réunir et de classer un certain nombre de textes. Dans Polybe ἀνδραγαθία et ἀνδρα-

exempli gratia pour désigner une qualité très générale, «valeur, zèle», et il ne s'applique pas normalement à un agonothète. Il ne faut pas croire que les mots du vocabulaire moral dans la cité grecque n'ont pas leur sens, leurs nuances et sont tous interchangeables. Une telle idée ou une telle impression peut venir d'une sorte de mépris pour les Grecs de cette époque¹, déclarés flatteurs et serviles²; ils auraient dit n'importe quoi dans leurs inscriptions honorifiques et les éloges n'auraient pas de sens exact. C'est faire fi à la fois de la philologie et du sens historique. À l'exception de ἀρετή, qui a un sens universel, «valeur», de εὐνοια qui a des emplois extrêmement larges, «dévouement», de σπουδή, φιλοτιμία, «zèle», qui s'appliquent à presque toutes les situations, les éloges ont un sens précis, δικαιοσύνη, εὐσέβεια, παιδεία ou ἀνδραγαθία etc. (de même pour les adjectifs et les adverbes) et chacun a sa sphère. J'écrirai ici, à la fois *exempli gratia* et pour s'adapter à la longueur, φιλοτιμίας ou φιλοδοξίας.

L. 6-7, le nouvel éditeur a restitué: τ[ῆς μεγίστ]ης περὶ πάντα ἀρετῆς. Une formule choisie *exempli gratia*, parmi les variantes possibles, devrait être attestée du moins assez largement. En tout cas, elle devrait être connue. Or il ne semble pas que celle-ci soit attestée dans la foule des inscriptions honorifiques de l'époque impériale.

γαθὲν c'est «Mannhaftigkeit, Heldenhaftigkeit, Tapferkeit vor dem Feinde», «ein tapferer Mann sein, sich wacker schlagen» (A. Mauersberger, *Polybios-Lexikon*, I, p. 118). De même dans Diodore. J'ai indiqué dans *Fouilles de Laodicée du Lycos*, 307, note 2, que dans Strabon, XII, 578, ἀνδραγαθία avait le sens de «faits de guerre», pour lesquels Polémon de Laodicée fut récompensé par la royauté. Dans les inscriptions, ces mots s'appliquent à des peuples en guerre: les Étolieus contre les Gaulois dans un décret de Chios (*Sylloge*³, 402), Chios contre Mithridate dans la lettre d'un proconsul (*ibid.*, 785), les Samiens en 403, honorés par Athènes (*IG*, II², 1, l. 70; *Sylloge*³, 117, 30), — à des rois: Antiochos Ier, Attale III (cf. *Rev. Ét. Gr.* 1929, 432, en restituant ce mot pour Eumène II), le prince Attale II honoré par les Achéens (*Sylloge*³, 606); — à un «stratège et garde du sceau» honoré à Samos par Attale II (*SEG*, I, 374); — à un stratège des Macédoniens de Doidyè en Lydie (*Le Reise in Lydien*, n. 95; je restituerais ce mot dans l'inscription de Maionia pour le chef d'une forteresse P. Herrmann, *Reise in Nordostlydien*, n. 2, l. 11-12: [ἀνδραγαθίας] ἐ]νεκεν καὶ εὐ[νοίας] au lieu de: [. . .] ἀρετῆς ἐ]νεκεν — à des taxiarques à Athènes (*Sylloge*³, 345, etc.); — à un triérarque dans un papyrus (*Archiv Papyr.*, 8 (1927), 197; cf. 195); — à un officier à Rhamnonte (cf. *Bull. Épigr.* 1964, 287); Thersippos dans le décret de Nasos *OGI*, 4; Sôtas de Priène contre les Gaulois *I. Priene*, 17; Théocritos et Amphalkès

de Tégée contre les ennemis qui étaient montés sur le rempart, *Sylloge*³, 533; Eurytion d'Orchomène dans un décret d'Athènes (*IG*, I², 103; Ad. Wilhelm, *Att. Urk.*, IV, 73; à la ligne suivante, κατὰ πόλεμον); un Calydonien dans l'armée de Sylla *Sylloge*³, 744; un homme à Diocésarée de Cilicie qui a tué deux hommes de la garde et le tyran (*MAMA*, III, 62, cf. 63); un ambassadeur d'Istros qui a traversé le territoire ennemi (cf. *Studi Clasiche*, 10 (1968), 80, n. 13); tout de même que ἀνδρεία, aussi à un athlète (ainsi *Hellenica*, VII, 118 B, l. 11; 119 C, l. 19).

1 J'ai dû faire remarquer l'arbitraire d'une telle position pour des réflexions de J. Bousquet sur «le moindre crédit ouvert au compte» (*Bull. Épigr.* 1963, 129, pp. 145-146). J'ai souvent indiqué dans mes cours que le livre de V. Chapot, *La province romaine proconsulaire d'Asie* (1904), était vicié d'un bout à l'autre — en dehors de ses perpétuelles erreurs et confusions — par ce mépris sarcastique et systématique hérité de Cicéron avocat; on ne peut étudier et comprendre une société, ses institutions et sa psychologie, en l'abordant par le mépris et la plaisanterie.

2 Voir dans *Annuaire École Hautes Études*, IVe section 1962-63, 53-55, mes remarques à propos du décret de Ténos *IG*, XII 5, 860, et du commentaire du Révérend Hicks. Voir aussi, sur la *Graeca adulatio*, mon article *Théophraste de Mytilène à Constantinople* dans *Comptes Rendus Acad. Inscr.* 1969, 63-64.

La tournure τῆς περὶ πάντα ἀρετῆς ἔνεκεν signifie: «à cause de sa valeur en toute chose», et l'article y a le rôle du possessif. Ce qui semble troublé dans la formule introduite par l'éditeur et l'insertion de cet adjectif, de ce superlatif, semble, sauf erreur, une invention de l'éditeur plutôt que l'emprunt — comme il convient à une restitution et quand elle est *exempli gratia* — à un formulaire connu. Ce que l'on pourrait attendre, c'est τῆς πάσης . . . ἀρετῆς. Mais non seulement cette restitution serait trop courte, elle ne conviendrait pas par la répétition τῆς πάσης et περὶ πάντα. Un inconvénient majeur de la restitution adoptée, comme déjà de la restitution longue de Bourguet¹, est d'imposer, d'entrée de jeu, que la lettre *tau*, au bord de la lacune de la ligne 6, appartient déjà à la formule finale avec les génitifs dépendant de ἔνεκεν. Comment serions-nous assurés que le mot commençant par ce *tau* ne se rattache pas à la proposition précédente et ne continue pas καλῶς? En cette hypothèse nous serions dispensés de rien chercher qui soit plus long que: [τ]ῆς περὶ πάντα ἀρετῆς.

Quel est d'autre part le sens des mots: ἀγωνοθετήσαντα πρὸς πάντα καλῶς? Le nouvel éditeur a dû comprendre: en toute chose. Mais πρὸς πάντα n'est pas l'équivalent de περὶ πάντα qui se lit à la ligne suivante. Les deux mots πρὸς πάντα ne sauraient signifier que «envers tout homme». C'est évidemment ainsi que l'avait entendu Bourguet; car il écrivait, l. 5-6: [ἀγωνο]θετήσαντα Πυθίων² Καίσα[ρείων, ἀναστρεφόμενον] πρὸς [π]ά[ν]τα καλῶς, «se comportant bien envers chacun». Ce n'est sans doute pas bien bon au lieu de πρὸς πάντας. C'est du moins très supérieur à ἀγωνοθετήσαντα πρὸς πάντα καλῶς, qui, à vrai dire, n'est pas grec et ne peut être traduit.

E. Bourguet, on vient de le voir, lisait et transcrivait πρὸς [π]ά[ν]τα; du second mot il n'avait vu ni le *pi*, ni le *nu*. J. Bousquet donne entièrement πρὸς πάντα, sans pointer aucune des lettres, sans suggérer qu'aucune soit douteuse ou incomplète. Au début de la même ligne, il a vu le *nu* final de Καίσα[ρείων], là où Bourguet n'avait rien vu. Nous avons là des cas de «surlecture», pour inventer ce mot et ne pas dire «mélecture». J. Bousquet a publié, p. 462, fig. 6, une photographie de la pierre; elle est très bonne comme toujours et bien rendue sur le papier glacé du BCH. Je constate d'abord qu'avant le *pi* de πρὸς il y a très nettement une haste verticale qui pourrait appartenir à la fin d'un *nu*; mais de ce *nu* il n'y a pas d'autre élément à gauche. Avant l'*alpha* qui précède l'abverbe καλῶς, il ne reste du *tau* qu'un *gamma*; la partie gauche de la haste supérieure horizontale a disparu avec la surface du calcaire. Plus à gauche, entre cette lettre et le *sigma* final de πρὸς, la pierre n'est point usée; en ce cas on eût pu déchiffrer en charbonnant; les deux lettres qui encadraient *alpha* à droite et à gauche ont sauté avec des éclats de la surface de la pierre; elles sont irrécupérables. La présentation et transcription du premier éditeur donnait une image fidèle: πρὸς [π]ά[ν]τα.

¹ Celui-ci écrivait sans justification: τῆς | πάν-
τας ὑπερβαλλούσης περὶ πάν[τ]α ἀρετῆς κα[ί] | τῆς
εἰς τὸν θεὸν εὐσεβείας ἔνεκε[ν] καὶ τῆς εἰς τῇ[ν]
πόλιν τῶν Δελφῶν εὐνοίας Ἀπόλλω[νι Πυ]θί[ωι].

² Je transcris ce *pi* avec un point au-dessous;
E. Bourguet indiquait entre parenthèses les let-
tres incomplètes.

Dans ces conditions, au lieu du non-sens ἀγωνοθετήσαντα Πυθίων Καισα[ρείω]γ πρὸς πάντα καλῶς, je reconnais dans —αντα la fin d'un participe, du même genre que ἀγωνοθετήσαντα et relié à lui par un [κα]ί. Les lettres προσ ne sont pas une préposition, mais un préverbe. On a, dans les deux éditions, mal coupé ces syllabes et j'écris : ἀγωνοθετήσαντα Πυθίων Καισα[ρείων κα]ὶ προσ[τ]ά[ν]τα καλῶς. Ensuite la lettre *tau* est le début du complément, naturellement au génitif, que l'on écrive τ[οῦ ἀγῶνος] ou τ[ῆς Πυθιάδος] ou τ[ῆς ἀρχῆς]; c'est le premier mot que je préférerais. Puis la nouvelle phrase [τ]ῆς περὶ πάντα ἀρετῆς . . . ἔνεκεν. Le verbe προΐσταναι est fréquent dans une telle formule¹. À Delphes même, le hiéromnémon Thessalien Nicostratos de Larisa a rempli avec zèle toutes ses fonctions : προέστη δὲ καὶ τοῦ ἀγῶνος καὶ τῶν θυσιῶν². À Éphèse, l'agonothète a «présidé» à la panégyrie d'Artémis : προεστῶτος τῆς πανηγύρεως Τίτου Αἰλίου Μαρκιανοῦ Πρίσκου τοῦ ἀγωνοθέτου³. Un décret des Technites d'Ionie à Téos pour Craton de Chalcédoine dit de lui : καὶ νῦν δὲ ἀγωνοθέτης γενόμενος καλῶς τῶν ἀγώνων προστάς καὶ τοῖς νόμοις ἀκολούθησας⁴. Le décret des mêmes Technites à Délos pour le même personnage dit encore : γενόμενος [ς] ἱερεὺς τοῦ Διονύσου καὶ ἀγωνοθέτης καλῶς καὶ ἐνδόξως προέστη τῆς τε ἱερωσύνης καὶ τῆς ἀγων[ο]θεσίας⁵. Une inscription agonistique de Termessos en Pisidie porte à la fin προστάντος τῆς ἀγωνοθεσίας Ζηνοδότου κτλ.⁶. Ces textes s'échelonnent entre le début du IIe siècle a. C. et le courant du IIe siècle p. C. La formule προέστη τῆς ἀρχῆς καλῶς est fréquente. Je n'en choisirai qu'un exemple : à Mylasa, αἰρεθεὶς γυμνασιάρχης προέστη τῆς [ἀρχ]ῆς ἀξίως, προστάς ἅμα καὶ τῆς κατὰ τὴν ἀγορὰ[ν ἐπ]ιμελείας⁷.

L'inscription est datée du Ier siècle de notre ère par le nouvel éditeur. Celui-ci n'a pas dit un mot, pas plus que E. Bourguet, sur ce qui fait l'intérêt du texte. La mention de concours appelés Pythia Kaisareia mérite d'arrêter l'attention de qui s'intéresse à Delphes. Il semble qu'il n'y ait pas d'autre exemple de ce nom double de concours, que le nom 'impérial' ait été ajouté au nom traditionnel ou qu'un concours ait été adjoint à celui des Pythia, comme ce fut le cas à Corinthe pour les Kaisareia ajoutées aux Isthmia.

On a plusieurs mentions dans le monde grec de victoires aux «Kaisareia de Corinthe»⁸ ou aux «Kaisareia de l'Isthme»⁹. Le nom est lié à celui des Isthmia dans une inscription de Samos, *SEG*, I, 380 e : Ἡράκλειτον . . . νικήσαντα Ἴσθμια καὶ Καισάρεια τὰ τιθέμενα ἐν Κορίνθῳ ἄρματι τελείῳ. Il est fréquemment question des «Isthmia Kaisareia» dans les inscriptions grecques et surtout latines de Corinthe¹⁰,

¹ Je ne parle pas ici du moyen προΐστασθαι.

² *Sylloge*³, 613, l. 11.

³ *Sylloge*³, 867, l. 16-19.

⁴ Michel, *Recueil*, 1016 B, l. 10-11. Il s'agit exactement de l'association des «synagonistes».

⁵ *IG*, XI 4, 1061, l. 2-3.

⁶ *TAM*, III, 197.

⁷ Michel, *Recueil*, 474, décret de la tribu des

Otorcondes, l. 7-9. Après le verbe προΐσταναι on trouve naturellement d'autres mots aussi, car il est d'un emploi très général : τοῦ γυμνασίου, τῆς τῶν ἐφήβων ἀγωγῆς etc.

⁸ Cf. *Rev. Phil.* 1929, 130.

⁹ Cf. mes *Documents de l'Asie Mineure méridionale* (1966), 105.

¹⁰ Cf. *Documents*, loc. cit.

avec notamment leur agonothète toujours unique. Deux d'entre elles étaient importantes: *Corinth*, VIII 1, 19, qui est un catalogue spécial de vainqueurs aux Kaisareia¹, et VIII 2, 81: *agonoth. Isthm. et Caesareon qui primus Caesarea egit ante Isthmia*; on voit bien qu'il y a là deux concours joints. Le volume VIII 3 (1966) apporte une série de textes sur les Isthmia Kaisareia², comme aussi sur d'autres concours en l'honneur des empereurs. Le plus important³, n. 153, évoque le déplacement des concours de l'Isthme et l'institution par l'agonothète de nouvelles épreuves⁴. Deux autres évoquent les seuls Kaisareia⁵.

À Épidauré, en 32 ou 33 p. C., le nom des Kaisareia est joint à celui des concours traditionnels: ἀγωνοθετοῦντος τὰ Ἀπολλωνεῖα καὶ Ἀσκληπιεῖα καὶ Καיסάρηα Ἀρχελόχου τοῦ Σωδάμου⁶. C'est vers le milieu du Ier siècle qu'apparaît un agonothète des trois concours⁷. Qu'il y ait eu adjonction des Kaisareia, et non pas simple changement du nom par augmentation, cela est dit clairement par l'inscription sur la base de la statue élevée par la ville d'Épidauré à Gnaeus Cornelius Niketas, fils de Sôdamos⁸: ἱερέα τοῦ Σεβαστοῦ Καίσαρος δῖς, ἀγωνοθετήσαντα πρῶτον τὰ Ἀπολλωνεῖα καὶ Ἀσκληπιεῖα, κτίσαντά τε τ[ὰν] Καίσαρείων πανάγυριν καὶ ἀγῶνας, καὶ πρῶτον ἀγωνοθετήσαντα. Ainsi c'est un personnage qui a assumé la fondation et les frais. Prêtre de l'empereur à deux reprises, alors qu'il était agonothète des Apollonieia et Asclapieia, il a «fondé» la panégyrie et les concours et il a été le premier agonothète de ce nouveau concours.

À Mégalopolis, un décret de l'époque augustéenne décide que l'on invitera le bienfaiteur Xénarchos à la proédrie ἐν τε τοῖς Λυκαίοις Καίσαρῆσι⁹. Aux fêtes de Zeus Lykaïos au mont Lycée on a donc ajouté des Kaisareia. Ces fêtes duraient encore au IIe siècle, lorsque les Mégalopolitains honoraient M. Tadius Spedianus, ἀγωνοθετήσαντα τῶν Λυκαίων καὶ Καίσαρῆων λαμπρῶς καὶ ἐναρέτως¹⁰.

1 Οἱ νεικήσαντες τὰ Καίσαρεια. Il n'y a, dans cette liste complète (pierre intacte avec large blanc au-dessus et au-dessous), que trois épreuves, deux éloges en prose pour Auguste et pour Tibère et un en vers pour Livie. Voir *Études épigr. philol.*, 22-23; *Hellenica*, XI-XII, 449.

2 J'ai traité de divers textes agonistiques de ce volume dans mon compte rendu développé *Rev. Ét. Gr.* 1966, 733-770: *Inscriptions de l'Antiquité et du Bas-Empire à Corinthe*.

3 Le n° 154 a la même formule que VIII 2, 81.

4 L'éditeur a lu et restitué aux lignes 4-10: [a]gonothete Tib[er]e[on] Caesar[on] Sebast[on] et [a]gonothete Isthmion et Caesar[on], qui Isthmia ad Isthmum egit [primus sub cura]m Col[on]iae Laud[is] Iul[iae] Cor[inthi], [carmina ad Iulia]m Diva[m] Aug[ustae]. (d'après VIII 1, 19) virgi[um]que certame[n] instituit. L'éditeur, H. J. Kent, propose ensuite: [e]t omnib[us] aedificiis Caesareon novatis coe[ptam] stoam ci[uitatis]to peregit.

5 Le n° 272, pour un «enfant comédien» (cf.

Rev. Ét. Gr. 1966, 752-753; *Bull. Épigr.* 1968, 254) mentionne ces victoires: καὶ ἐν Κορίνθῳ Καίσαρεια δῖς κατὰ τὸ ἔξῃς. Le n° 156 honore un agonothète *Isthmion et Caesareon*, concours joints, mais il émane des dignitaires des seuls Kaisareia: hieronmno[n]es Caesareon (la fin est complète).

6 IG, IV², 101.

7 IG, IV², 654, 664, 674.

8 IG, IV², 652.

9 IG, V 2, 515 B, l. 31. F. Hiller von Gaertringen écrit Λυκαίοις (καὶ) Καίσαρῆσι, et il ajoute: «lapicida καὶ alterum omisit». Si facile que soit la faute, il n'y a pas de raison de la supposer. Tout l'ensemble que je constitue ici le montre. Ce nom de fête est double, et il y avait ensuite un autre nom de fête correspondant à τε: ἐν τε τοῖς Λυκαίοις Καίσαρῆσι καὶ τοῖς —.

10 IG, V 2, 463. Cela ne s'oppose pas aux termes de l'inscription précédente. On n'a pas écrit τῶν Λυκαίων καὶ τῶν Καίσαρῆων.

En Béotie, à Acraiphia la mention des Kaisareia rappelle ce que nous avons vu pour Épidaure et pour les Lykaia. Sous le règne de Caligula ou au début de celui de Claude, le fameux évergète Épaminondas¹ rétablit la célébration des concours Ptôa interrompue depuis trente ans²: κατασταθεις ἀγωνοθέτης προθυμότατα ἐπεδέξατο, φιλοδοξήσας τὸ ἀνανεώσασθαι τὴν ἀρχαιότητα τοῦ ἀγῶνος, τῶν μεγάλων Πτωίων καὶ Καισαρέων κτίστης ἄνωθε γενόμενος³: «nommé agonothète, il assumait cette charge avec un très grand zèle»: il y a un accord entre la ville et le personnage pour le rétablissement de cette fonction d'agonothète. Épaminondas «eut à coeur dans son zèle de ranimer l'antiquité du concours»; il a été de nouveau le fondateur du concours des Ptôa et Kaisareia. C'est la même situation qu'à Épidaure: un agonothète de la fête traditionnelle «fonde» les Kaisareia (κτίστης, κτίσας). La cité d'Acraiphia s'acquitte en même temps de ce qu'elle doit à son grand dieu et à l'empereur divinisé⁴. Au IIIe siècle, après 212, la même association persiste dans le concours: ἀγωνοθετοῦντος τοῦ ἀγῶνος τῶν πενταετηρικῶν Πτωίων Καισαρείων Αὐρ. Ἀρχεδήμου⁵.

En Béotie encore, on voit, avec moins de précision, le nom de Kaisareia associé à celui des deux grands concours de Thespies, l'un gymnique, celui des Erôtideia⁶, l'autre musical, celui des Mouseia⁷.

Loin de là, sur les confins de la Carie, à Caunos, un athlète rhodien de l'époque flavienne avait vaincu à cinq épreuves au cours de trois pentétérides dans le concours des Létôa Kaisareia⁸.

Tous ces concours sont des concours «sacrés, stéphanites»⁹. Les Isthmia, aux-

¹ IG, VII, 2711 et 2712. Voir ici la section VI.

² IG, VII, 2712, l. 55-56: ἐγλελοιπότης γὰρ ἦδη τριάκοντα ἔτη τοῦ τῶν Πτωίων ἀγῶνος. Sur ces interruptions dues au malheur des temps et sur le verbe ἐγλείπειν, cf. BCH 1930, 337-338. Pour le verbe dans ces circonstances, cf. aussi Pausanias, IX, 3, 5: ἐκλείπειν γὰρ τοσοῦτον χρόνον (60 ans) τὴν ἑορτὴν φασιν ἥνικα οἱ Πλαταιεῖς ἔφευγον; une inscription d'Athènes au IIe siècle a.C.: ἐκλειμμένων [δὲ πολλῶν θυσίων δι' ἐτ]ῶν πλειόνων διὰ τοὺς καιρ[οὺς] (Bull. Épigr. 1944, 66; 1962, 111). Aussi le décret d'Athènes Mél. Bidez, 821, l. 66: εἰς τὴν τῶν ἐκλειμμένων πατρίων κτήσιν.

³ Cf. BCH 1935, Décret d'Acraiphia, 442.

⁴ Dans le décret d'Acraiphia cité à la note précédente, sous Claude, il est question d'un sacrifice à faire à la fois à Apollon et à l'empereur: l. 11-14: δι' δὲ τὴν προσήκουσαν τῷ θεῷ Ἀπόλλωνι Πτωίῳ καὶ Τιβερίῳ Καίσαρι Σεβαστῷ Γερμανικῷ γενέσθαι θυσίαν; cf. p. 442.

⁵ L. Bizard, BCH 1903, 297.

⁶ IG, VII, 2517 (cf. 2518): Λύσανδρον... ἀγωνοθετήσαντα Καισαρέων Ἑρωτιδείων Ῥωμαίων καὶ ἀρχιερατεύσαντα ἐκ τῶν ἰδίων. L'inscription, qui mentionne les concours pour Livie (Λειβιδεῖα)

à Chalcis, ne désigne les Erôtideia que sous ce seul nom.

⁷ Après 212, un catalogue porte en titre: ἀγωνοθετοῦντος Καισαρέων Σεβαστῶν Μουσείων κτλ. (IG, VII, 1776; P. Jamot, BCH 1895, 345, n. 18; cf. p. 360). Or, antérieurement un catalogue nomme ainsi les concours: τῶν μεγάλων Τραϊανῶν Ἀδριανῶν Σεβαστῶν Μουσῶν (P. Jamot, *ibid.*, 343, n. 15; cf. p. 359; réédition augmentée de la partie inférieure dans A. Plassart, SEG, III, 334).

⁸ Arch. Eph. 1966, 117, l. 16-20 et 118. Pour l'athlète et sa date, outre cette publication, voir Bull. Épigr. 1967, 411.

⁹ On sait que pour avoir ce caractère un concours doit avoir été «accepté» en cette qualité par les cités grecques. C'est en effet ce qui eut lieu pour les Ptoia au IIIe siècle, vers 230-220, et puis au IIe siècle. On voit dans l'inscription d'Épaminondas la fête renouvelée par la seule intervention de la cité. Manifestement on se fonda pour le caractère «panhellénique» de la fête sur l'acceptation antérieure des Amphictions et des cités; une interruption due au malheur des temps n'oblitérait pas l'acceptation antérieure. Ce fut le cas aussi pour les Didymeia de Milet.

quels sont adjoints des Kaisareia, sont même un concours de «la période». Il est naturel que, lorsque fut créé au début du règne d'Auguste, le concours des Actia à Nicopolis, en souvenir de sa victoire, on ait associé César à Apollon Aktios. Sous le règne même d'Auguste, ces concours sont appelés Ἀκτια τὰ μεγάλα Καισάρηα dans l'inscription d'un coureur à Milet¹ et dans celle d'un pentathle de Cos qui fut «le premier des Coïens» à y vaincre². Ensuite dans les très nombreuses inscriptions qui mentionnent, à travers tout le monde grec, le concours d'Action, il n'est parlé que des Actia. Cependant à Nicopolis même, au milieu du IIIe siècle, une inscription copiée par Cyriaque d'Ancône fait connaître un ἱερεὺς Σεβαστῶν καὶ ἀγωνοθέτης μεγάλων Ἀκτίων Καισαρήων³.

Un des grands concours d'Athènes, celui des Éleusinia, semblerait avoir porté aussi, du moins un temps, le nom de Kaisareia ou avoir reçu l'adjonction de Kaisareia. Cela d'après l'inscription de ce même pentathle à Cos sous le règne d'Auguste⁴, inscription riche en noms intéressants de concours «sacrés» à cette époque, qu'elle est encore seule à nous faire connaître⁵. D'après les lignes 17-18, ce citoyen de Cos avait vaincu Ἐλευ[σίνι]α τὰ καὶ Καισάρηα ἄνδρας πέντα[θλον]. Le dernier éditeur, L. Moretti, a exprimé cet avis: ces fêtes «me paraissent différentes des Ἐλευσίνια τὰ μεγάλα de l'Attique (l. 4) et, si j'en juge bien, sont des fêtes de Cos en l'honneur de Déméter⁶, à la désignation originale desquelles, Éleusinia, est venue s'ajouter en l'honneur de Gaius César [le fils adoptif d'Auguste] l'épithète Kaisareia». Cela n'est pas possible. Non seulement il est invraisemblable que Déméter ait eu tant de prééminence dans le culte civique à Cos qu'il ait existé en son honneur un concours «sacré» (panhellénique) à côté des Asclépieia et des concours pour les empereurs, — invraisemblable que ces concours eussent été appelés Éleusinia, mais il est assuré d'une part que la ville de Cos célébra des Kaisareia à part, et non point unis à des Éleusinia, et d'autre part que ces «Éleusinia dits aussi Kaisareia» n'étaient pas célébrés à Cos, mais ailleurs. En effet la même inscription emploie pour les concours de la ville l'expression τὰ τιθέμενα ὑπὸ τοῦ δάμου et parmi ceux-ci figurent les Kaisareia⁷. Mais il est assuré aussi, plus qu'on ne l'a cru, qu'il ne peut s'agir des Éleusinia de l'Attique. C'est en effet dans la même épreuve de la même catégorie d'âge, à savoir ἄνδρας πένταθλον, que l'athlète a vaincu et aux Ἐλευσίνια τὰ μεγάλα, l. 4, et aux

¹ *Hellenica*, VII, 118 A, l. 9-11; cf. p. 121.

² A. Hauvette-Besnault et M. Dubois, *BCH* 1881, 230, n. 20 (Paton et Hicks, *I. Cos*, 104; *SGDI*, 3660; *Sylloge*², 677; *Sylloge*³, 1065; *IGR*, IV, 1064; L. Moretti, *Iscr. agon. gr.*, 60).

³ Publiée par O. Riemann, *BCH* 1877, 294, n. 89.

⁴ Voir essentiellement les éditions de Paton et Hicks, *I. Cos*, 105 (Bechtel, *SGDI*, 3661; Hiller von Gaertringen, *Sylloge*³, 1066; *IGR*, IV, 1065; L. Moretti, *Iscr. gr. agon.*, 61). Pour les éditions de Fontrier et de M. Dubois et A. Hauvette-Besnault, voir ci-après.

⁵ J'ai traité de la plupart en diverses occasions. Sur les Théogamia de Nysa, voir *Fouilles de Laodicée du Lycos*, 297.

⁶ Il ajoute: «pour le culte de cette divinité à Cos, voir A. Neppi Modona, *L'isola di Cos*, Bergamo, 1933, p. 96 et suiv.»

⁷ L. 5: [Ῥω]μαῖα τὰ τιθέμενα ὑπὸ τοῦ δάμου παῖδας ὀλυμπικούς στάδιον; l. 7, Ῥωμαῖα τὰ τιθέμενα ὑπὸ τοῦ δάμου παῖδας ἰσθμικούς στάδιον; l. 18-19: Καισάρηα τὰ τιθέμενα ὑπὸ τοῦ δάμου ἄνδρας πένταθλον.

Éleusinia Kaisareia, l. 17-18; il ne peut donc s'agir du même concours. D'autre part, l'ordre même de l'inscription interdit de voir dans les 'Éleusinia Kaisareia' une fête d'Éleusis. Cet ordre est en effet très clair et très logique¹ et il ne manque pas de parallèles. À partir du troisième, les concours sont classés par ordre chronologique des victoires; d'abord dans les παῖδες ὀλυμπικοί, puis dans les παῖδες ἰσθμικοί, puis dans les ἀγένοι, puis dans les ἄνδρες. De cet ensemble on a retiré, pour les mettre en tête, deux victoires parmi les 'hommes'. Ce n'est pas exactement parce qu'elles ont eu lieu «sur le continent grec»². La première est celle des Isthmia, parce que c'est, dans ces victoires, un concours de la 'période', le seul. La seconde est celle des Éleusinia, parce que c'est une fête très célèbre et à laquelle on attribuait une très haute antiquité³. La même fête, appelée alors Éleusinia Kaisareia, ne pouvait donc figurer aussi à la fin.

Il faut alors remarquer que le mot Ἐλευ[σίνι]α est une restitution⁴. Après ce qu'on vient de lire, il est clair qu'elle ne peut subsister ni pour une fête d'Éleusis, ni pour une fête de Cos. Il est facile alors de suppléer le nom d'une fête 'sacrée' bien connue, Ἐλευ[θερία]α, les Eleuthéria célébrées à Platées par le koinon des Hellènes en l'honneur de Zeus Éleuthérios⁵. Ce texte nous apprend que, du moins pendant un temps, sous Auguste, on adjoignit à cette fête le nom de Kaisareia, alors si en vogue comme il était naturel⁶. Comme on ne le rencontre pas ailleurs parmi tant de témoignages, je croirais que ce second nom est tombé en désuétude.

C'est ce qui arriva aussi, je pense, pour le nom de Kaisareia accolé à celui des Pythia de Delphes. Il ne semble être attesté que dans l'inscription étudiée ici, qui doit se placer à quelque moment du Ier siècle. Il sortit assez rapidement de l'usage. Peut-être en trouvera-t-on quelque autre exemple, non pas sans doute dans les inscriptions agonistiques du monde grec où sont mentionnées des victoires aux Pythia, mais

¹ Cet ordre est déclaré par L. Moretti «piuttosto confuso». Cet auteur l'a pourtant reconnu.

² L. Moretti, *loc. cit.*

³ Voir toujours sur cette fête les pages de P. Foucart, *Les Mystères d'Éleusis* (1914), 48-52, et *Rev. Ét. Gr.* 1919, 190-207: *La fête des Eleusinia*; on la faisait remonter au X^{ve} siècle.

⁴ La seule édition qui puisse faire foi est en effet celle de Paton et Hicks, *I. Cos* (1891); voir ci-dessus avec les éditions modernes qui en dépendent. A. Fontrier avait donné une copie *Museion Smyrne*, I (1873-75), 140, n. 65 (d'où A. Hauvette-Besnault et M. Dubois, *BCH* 1881, 231; Dittenberger, *Sylloge*², 400), où il donnait à cette ligne Ἐλευ[σίνι]α. La pierre n'avait pas souffert entre cette copie et celle de Paton, qui a

même fait ici ou là des lectures un peu plus complètes. Il n'y a ici qu'oubli d'un crochet après que le supplément fut venu instinctivement après lecture et restitution de la ligne 4.

⁵ Sur cette fête très importante à l'époque hellénistique et à l'époque impériale, voir notamment *Rev. Ét. Anc.* 1929, 13-20; *Études Anatoliennes*, 141-142; *Bull. Épig.* 1941, 56; *Hellenica*, VII, 121 et 124; *L'épigramme grecque dans Entretiens de la Fondation Hardt*, XIV, 187-190.

⁶ Voir provisoirement un certain nombre de témoignages sur les Kaisareia dans *Arch. Eph.* 1966, 118. Important documents de Messène publiés par A. C. Orlandos, *Arch. Ephem.* 1965, 110-115 (cf. *Bull. Épig.* 1966, 201), pour les Kaisareia de cette ville, concours locaux.

dans la foule des inscriptions et fragments de Delphes, dont la dispersion en tant d'articles et articulets et de fascicules sans index est une situation intolérable.

La seconde partie de l'inscription est ainsi élucidée. Il faut dire que les lignes 3 - 4 ne sont pas en ordre non plus. Je compte en traiter en même temps que de la question des villes Sébastè en Thessalie. Il me paraît que la restitution adoptée en dernier lieu apporte un faux témoignage sur Sébastè Hypata.

(à suivre)

LOUIS ROBERT

ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΤΗΣ ΑΝΑΣΥΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΙΝΟΥ ΝΕΟΥ ΤΩΝ ΑΝΤΙΚΥΘΗΡΩΝ

(Πίν. 1-4 καὶ εἰκ. 1-13)

[Αἱ ἡμερολογιακαὶ σημειώσεις τοῦ Χρήστου Καρούζου, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἀνασύστασιν τοῦ Νέου τῶν Ἀντικυθήρων ἀρχίζουσιν κυρίως ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1953, δὲν ἀναφέρονται δὲ εἰς τὴν προηγηθεῖσαν ἐργασίαν τῆς διαλύσεως τοῦ χαλκίνου ἔργου. Εἶχε πραγματοποιηθῇ αὕτη προηγουμένως, κατὰ τὸ 1948 ἢ 1949, ἀφοῦ, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ παχέος στρώματος τοῦ κολοφωνίου, τοῦ καλύπτοντος κυρίως τὴν κοιλίαν, ὀλιγώτερον καὶ τὸ ἄλλο σῶμα τοῦ νέου, εἶχεν ἀποκαλυφθῇ ἡ διὰ μεταλλίνων πλακῶν, ἐξωτερικῶς προσαρμοσθεισῶν, συμπλήρωσις τῶν κενῶν. Ἡ παραμόρφωσις τῆς ἀρχαίας ὄψεως τῆς κοιλίας ἦτο φανερά, διὰ τοῦτο δὲν ἀπεικονίζετο ὁλόκληρον τὸ ἄγαλμα, ἀλλὰ μόνον ἡ κεφαλή του (SCHUCHHARDT, Kunst der Griechen, εἰκ. 311).

Ἡ πρώτη ἀπόπειρα προσαρμογῆς τῶν συντριμμάτων, μετὰ τὴν ἀνάσυρσίν των ἐκ τῆς θαλάσσης ἔγινεν ὑπὸ τοῦ ἀρχιτεχνίτου Καλούδη, ἀργότερον ἡ ὅλη ἐργασία τῆς ὀριστικῆς ἐπανασυνδέσεως των καὶ τῆς ἀνασυστάσεως τοῦ ἀγάλματος ἀνετέθη εἰς τὸν Γάλλον γλύπτην Alfred André, ὅστις ἐπεράτωσε τὸ ἔργον ἐντὸς ἐλαχίστου χρονικοῦ διαστήματος, ἀπὸ 14 Αὐγούστου - 30 Σεβρίου 1902, ἄνεν δὲ συμπαραστάσεως ἀρχαιολόγου.

Ὁφείλεται εὐγνωμοσύνη εἰς τὸν Ἰω. Σβορώνον διὰ τὴν λεπτομερῆ ἐκθεσίαν του ὅλων τῶν φάσεων τῆς ἀνελεύσεως τοῦ ὅλου εὐρήματος ἐκ τοῦ βυθοῦ τῆς θαλάσσης, βασιθεῖσαν ἐπὶ πλήθους ἄρθρων τοῦ καθημερινοῦ τύπου — ἐνδεικτικῶν τοῦ πραγματικοῦ ἐνδιαφέροντος, ἀλλὰ καὶ τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου τῆς τότε ἑλληνικῆς κοινωνίας —, καθὼς καὶ ἐπὶ τῶν συντόμων ἐκθέσεων τῶν ἀρχαιολογικῶν ὑπαλλήλων (Τὸ ἐν Ἀθήναις Ἑθνικὸν Μουσεῖον, σ. 1-14. Ἐκεῖ σ. 14 ἔ. ἱστοροῦνται καὶ αἱ σχετικαὶ μὲ τὴν ἀνασύστασιν τοῦ χαλκίνου νέου προσπάθειαι). Προηγῆθη τούτων ὁ χημικὸς καθαρισμὸς τοῦ ἀγάλματος «ἐνεκα τοῦ ὁποίου μετεβλήθη τὸ ἀρχικὸν χρῶμα τῆς ἐπιφανείας του, ἥτις διετηρεῖτο ἀρκούντως». Εἶχε κριθῇ τοῦτο ἀναγκαῖον «πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ κινδύνου τῆς κατιώσεως καὶ ἐπειδὴ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ πρὸ πάντων εἶχε σχηματισθῇ πολλὸν (sic) σκωρία, ἥτις ἔπρεπε πάντως νὰ ἀφαιρεθῇ διὰ χημικῶν οὐσιῶν» (ἀνώνυμος ἐκθεσις εἰς AE 1902, 10 ἔ.). Τὸν ἀναλαβόντα καὶ ἐκτελέσαντα τὸ 1901 τὴν ἐργασίαν ταύτην χημικὸν Ὁ(θ)ωνα Ρουσόπουλον μνημονεύει ὁ ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Ἑθν. Μουσ., σ. 15.

Εἰς τὸ ἐνεργητικὸν τοῦ ἀρκετὰ αὐθαιρετήσαντος Α. André ἀξίζει ἐν τούτοις νὰ καταλογισθῇ ἡ τεχνικὴ τελειότης τοῦ ἐσωτερικοῦ μεταλλίνου σκελετοῦ, ὅστις διετηρήθη περίπου ὡς εἶχε καὶ εἰς τὴν τελευταίαν ἀνασύστασιν τοῦ ἀγάλματος τὸ 1953 (βλ. εἰκ. 6). Τὴν σημαντικωτέραν ἐκ τῶν αὐθαιρεσιῶν, τὴν ἐπικάλυψιν τοῦ κορμοῦ διὰ μεταλλίνων πλακῶν προέκρινε πιθανῶς ὁ Α. André διότι, ὡς ἔγινε φανερόν ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Χρ. Καρούζου ἐκτεθειμένων ἐπιπόνων μεταπολεμικῶν προσπαθειῶν, αἱ δυσκολίαι τῆς προσαρμογῆς τῶν δύο κυρίων τμημάτων τοῦ ἀγάλματος — κορμοῦ μετὰ τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ κάτω σώματος — θὰ ἀπήτην μακροχρόνιον προσπάθειαν καὶ συμβουλὰς ἀρχαιολόγων, αἵτινες, ἄγνωστον ἐκ ποίας αἰτίας, ἔλλειψαν τότε δυστυχῶς.

Μετὰ τὴν διὰ μεταλλίνων πλακῶν κάλυψιν τῆς κοιλίας μοιραία ἦτο ἡ ἐπάλειψις ὅλου τοῦ ἔργου διὰ στρώματος κολοφωνίου, τὸ ὁποῖον ἔδωσε τὴν ἀπαράδεκτον μαύρην ὄψιν, τὴν στερουμένην πάσης λάμπσεως. Τὸν καθαρισμὸν ἀπὸ τοῦ ἐπιπάγου τούτου ἐξετέλεσε κυρίως τὸ 1947/48 ὁ ἀρχιτεχνίτης τοῦ Ἑθν. Μουσείου Ἰω. Μπάκουλης (μόνον ὅσοι εἶδον τὰς λεκάνας μαύρης βενζίνης, αἵτι-

νες ἐχύνοντο κατὰ συχνὰ διαστήματα εἶναι εἰς θέσιν νὰ μαρτυρήσουν πόσον παχὺς ἦτο ὁ ἐπίπαγος ἐκεῖνος). Ἀργότερον τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας ἀνέθεσεν εἰς τὸν παλαίμαχον ἔμπειρον γλύπτην τῶν ἐλληνικῶν Μουσείων Ἀνδρέαν Παναγιωτάκη καὶ εἰς τὸν ἴδιον ἀρχιτεχνίτην Ἰω. Μπάκουλην τὴν ἀνασύστασιν τοῦ χαλκίνου νέου. Ὁ γλύπτης τοῦ Ἐθν. Μουσείου Νικ. Περαντινός, καθὼς καὶ ὁ χρημικὸς αὐτοῦ Βασίλειος Ζήσης — ὡς γίνεται φανερόν ἐκ τοῦ ἡμερολογίου — ἀλλὰ καὶ ὁ ζωγράφος Ἀλέξ. Κοντόπουλος συχνάκις ἐκαλοῦντο ἵνα συνδράμουν τὰς ἐργασίας, αἵτινες ἐγίνοντο καθ' ὅλον τὸν χειμῶνα τοῦ 1953 (ἀλλὰ καὶ πέραν αὐτοῦ), ὑπὸ δυσμενεστάτης συνθήκας, ἐντὸς ἐργαστηρίου παγεροῦ, καθ' ὅσον δὲν ἐλειτούργει τότε ἡ ὑποστάσα σημαντικὰς βλάβας κεντρικὴ θέρμανσις. Ἀπῆλθον, ἐξ ἄλλου, αἱ καθημεριναὶ πολύωροι αὗται προσπάθειαι ἐπίμονον ὀρθοστασίαν, ἐντονον πνευματικὴν συγκέντρωσιν καὶ ἀδιάλειπτον παρατήρησιν, διότι ἦτο δυσχερεστάτη ἡ ἐξακριβώσις τοῦ πολυπλόκου ρυθμοῦ τῆς στάσεως τοῦ κλασσικοῦ ἔργου.

Ὁ Χρῆστος Καρούζος, διευθυντὴς τότε τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ὅχι μόνον ἦτο μονίμως παρὼν καὶ κατηύθυνε πᾶσαν ἐργασίαν, δαμάζων τὰς διαφωνίας τῶν καλλιτεχνῶν καὶ τεχνικῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκράτει σχεδὸν καθημερινῶς τὰς ἡμερολογιακὰς σημειώσεις, αἵτινες διὰ τῶν πολυτίμων στοιχείων αὐτὰ προσφέρουν, ἀποκαλύπτουν μὲ ἀφήγησιν σχεδὸν δραματικὴν, πλὴν τῆς ἀντικειμενικότητός της, ὅλας τὰς ἀνυπερβλήτους δυσκολίας διὰ τὴν ἐπίτευξιν μιᾶς ἀληθῶς ἐπιστημονικῆς ἀνασυστάσεως τοῦ ἔργου. Κυριωτέρᾳ ὅλων ἦτο ἡ προσαρμογὴ τοῦ σχεδὸν πλήρως ἀποκατασταθέντος κορμοῦ μετὰ τοῦ κάτω ἡμίσεος τοῦ σώματος. Ἡ ἐπαφὴ ἐγίνετο εἰς ἓν μόνον μικρὸν σημεῖον, διὰ τοῦτο δὲν ἦτο εὐκόλον νὰ ὑπερνηκηθῇ ἡ διαφυγὴ, πλεῖσται δὲ δοκιμαὶ ἀπληθήθησαν μέχρι τῆς τελικῆς ἐπιτυχίας, ἣτις, μετὰξὺ ἄλλων ἐξησφάλισε καὶ τὸ πραγματικὸν ἵψος τοῦ ἔργου.

Αἱ παρατιθέμεναι φωτογραφίαι φωτίζουν μερικὰς μόνον ἐκ τῶν φάσεων τοῦ ἀσυλλήπτου σήμερον μόχθου. Ὁ Νέος τῶν Ἀντικυθέρων (Πάρις ἢ Περσεύς;) ἴσταται τέλος, γενναῖος, θεϊκός, ὅπως τὸν ἐπλάσεν ὁ δημιουργός του, μὲ τὴν ζυγισμένην, ρυθμικὴν στάσιν, ἣτις εἶναι τὸ κορύφωμα μελετῶν πολλῶν γενεῶν χαλκοπλαστῶν, ἰδίως τῶν ἐργαστηρίων τῆς Πελοποννήσου, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς μάλιστα τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ.

Παρ' ὅλην τὴν διὰ πλακῶν ἐπικάλυψιν τῆς κοιλίας τοῦ χαλκίνου ἔργου ὑπὸ τοῦ André καὶ τὰς ἄλλας ἐπεμβάσεις του, δίκαιον εἶναι νὰ τοῦ ἀναγνωρισθῇ ὅτι, προφανῶς ἐκ σεβασμοῦ πρὸς τὸ ἀρχαῖον δημιούργημα, δὲν τὸ ἐβλάψεν οὐσιαστικῶς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον κατέστησε δυνατὴν τὴν ἀπαραίτητον ἀποκόλλησιν του.

Γίνεται τοῦτο φανερώτερον ἂν συγκριθῇ ἡ τεχνικὴ του μὲ τὴν ἐφαρμοσθεῖσαν ὀλίγον παλαιότερον εἰς ἄλλο θρυμματισμένον χάλκινον ἔργον, τὸν «Ἀποξυόμενον» τῆς Ἐφέσου εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Βιέννης (LIPPOLD, Pl. 218, πίν. 98, 3. SCHEFOLD, Propyläenkunstgesch., εἰκ. 114, σ. 193 (R. LULLIES)). Εἰς τὴν πρόθυμον μεσολάβησιν τοῦ Gerhard Schmidt ὀφείλω ἐκτενῆ περιγραφὴν τῆς καταστάσεώς του ἐκ μέρους τοῦ μελετήσαντος τὸ ἔργον τοῦτο Andreas Linfert. Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ τελευταίου εἶναι πλέον ἀδύνατος ἡ διάλυσις τοῦ Ἀποξυομένου τῆς Ἐφέσου, ὅχι μόνον διότι «τὰ θραύσματα εἶναι ἐσωτερικῶς συνδεδεμένα διὰ μεταλλίνων ράβδων. Τὸ χειρότερον εἶναι ὅτι, ἐπειδὴ τὸ ὅλον ἐσώθη τεμαχισμένον ἐχρειάσθη — ἢ ἐνομίσθη ὅτι ἦτο ἀναγκαῖον — νὰ χυθῇ καθ' ὅλοκληρίαν (ἐκτὸς τῆς κεφαλῆς) μὲ τσιμέντον. Ἐξ αἰτίας ἀκριβῶς τοῦ ἐκ τσιμέντου πυρῆνος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξακριβωθοῦν τὰ σημεῖα ἐπαφῆς (ἵνα διαλυθῇ τὸ ἄγαλμα)». Πᾶσα ἐργασία ἀποσυνθέσεώς του, πρὸ τῆς ἀναγκαίας νέας ἀνασυστάσεως, εἶναι φρονιμώτερον — πιστεύει ὁ Andreas Linfert — νὰ ἀναβληθῇ ἐν ἀναμονῇ τελειοποιήσεως τῶν τεχνικῶν μέσων.

Τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Ἀποξυομένου ἐκ 234 τεμαχίων ἀνέλαβε καὶ ἐξετέλεσεν εἰς τὴν Βιέννην ἐντὸς ἐνὸς καὶ ἡμίσεος ἔτους ὁ γλύπτης Wilhelm Sturm jun(ior)¹. Εἰς τὸν ἴδιον ἐπροτάθη τὸ 1901 ὑπὸ τῆς ἐλληνικῆς ὑπηρεσίας νὰ ἀναλάβῃ καὶ τοῦ Νέου τῶν Ἀντικυθέρων τὴν ἀποκατάστασιν· μὴ δυνάμενος νὰ ἀπουσιάσῃ, ὡς εἶπεν, ἐπὶ ἐξάμηνον (ὅσον διάστημα ὑπελόγιζεν ὅτι ἀπαιτεῖτο διὰ τὴν ἐργασίαν ταύτην) ἐκ Βιέννης, ἐζήτησε νὰ μεταφερθοῦν ἐκεῖ τὰ τμήματα τοῦ ἀγάλματος (ΣΒΟΡΩΝΟΥ,

¹ BENNDORF, Forschungen in Ephesos, I, 186 ἔ.

Ἐθν. Μουσ. 15 καὶ Das Athener Nat. Museum, σ. 15, ὅπου ὁμως δὲν ἀναφέρεται ὁ Wilhelm Sturm ὡς jun(ior), ὅπως ὑπὸ τοῦ BENNDORF βλ. ἐδῶ σ. 60, σημ. 1), τοῦτο ὁμως δὲν ἔγινεν ἀποδεκτόν. Διὰ τῆς προσλήψεως ὅχι τοῦ καλλιτέχνου τούτου, ἀλλὰ τοῦ Α. André, ὅστις ἐφήρμοσεν ἄλλην, ὀλιγώτερον ἐπικινδύνως ριζικὴν μέθοδον, κατέστη δυνατὴ μετὰ ἡμῶν αἰῶνα ἢ ἐπὶ νέων ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν κριτηρίων ἀναπροσαρμογὴ του.

Τὸ κέρδος ἐκ τῆς πραγματοποιηθείσης ἀνασυστάσεως εἶναι φανερώτερον ἐὰν συγκριθοῦν παλαιαὶ ὄψεις τοῦ ἀγάλματος μετὰ τὰς φωτογραφίας τὰς φιλοτεχνηθείσας μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν (πίν. 1-4). Ἰδιαιτέρως εὐφρόσυνος εἶναι, ἐκτὸς τῆς λάμπσεως τοῦ χαλκοῦ, ἡ ὄψις τοῦ κορμοῦ, ὅστις ἐπὶ τέλους ἀπεκάλυψεν ὅλην τὴν μελωδίαν τοῦ πλαστικοῦ του πλούτου, ὅχι ὀλιγώτερον κέρδος εἶναι ἢ νέα δύναμις τῆς κεφαλῆς. Οἱ βόστρυχοι τῆς κόμης, ἐπιμελῶς καθαρισθέντες, ἔγιναν ἀσυγκρίτως ὡραιότεροι, τὸ πρόσωπον ἀπέκτησεν ἐπὶ τέλους ἔκφρασιν, τὸ βλέμμα κατεύθυνσιν καὶ φῶς. Ἡ παλαιὰ θαμπὴ ὄψις τοῦ μετάλλου, ἡ ἀτονία τῆς ἐκφράσεως καὶ τοῦ βλέμματος, τὰ ὀλιγώτερον σαρκώδη χεῖλη εἶναι ἔκδηλα εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ SCHUCHHARDT, ἔ. ἀ. εἰκ. 311, ἰδίως ἂν συγκριθῇ αὕτη μετὰ τὰς ἐδῶ δημοσιευόμενας (πρβ. καὶ τὸ ὅλον ἄγαλμα, ἐκ παλαιᾶς φωτογραφίας, ἐδῶ εἰκ. 13).

Τὰ σχέδια τὰ δεικνύοντα τὴν ἀρχαίαν τεχνικὴν τῆς ἐνθέσεως τῶν χειλέων καὶ τῶν ὀδόντων (εἰκ. 1-2) ἐξεπονήθησαν ὑπὸ τοῦ πολλαπλῶς προικισμένου, προῶρος καὶ τραγικῶς θανόντος χημικοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Βασίλ. Ζήση. Προῶρος ἐξέλιπεν ἐπίσης, ὑπερβολικῶς καταπονηθεὶς ἐκ τῶν πολλαπλῶν καὶ ἐντόνων ἐργασιῶν ἀποκαταστάσεως τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, καὶ ὁ ἐξαίρετος, φιλότιμος καὶ ἱκανώτατος ἀρχιτεχνίτης Ἰω. Μπάκουλης.

Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς δαπάνης τῆς πολυμήνου ἐργασίας, ἥτις, κατὰ τὰ εἰσέτι δύσκολα ἐκεῖνα μεταπολεμικὰ ἔτη θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπιχορηγηθῇ ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ἀνέλαβε πατριωτικῶς ὁ Ἕλλην ὁμογενὴς κ. Ἰω. Λαγόνικος.

Ὀλίγα ἔτι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰω. Μπάκουλη συνετελέσθη εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ὁ καθαρισμὸς καὶ τὸ στήσιμον ἐνὸς ἀπροόπτου εὐρήματος, τοῦ μοναδικοῦ χαλκίνου ἔργου παλαιότερας ἐποχῆς, τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Πειραιῶς. Ὁ νεώτερος, ὥριμος ὁμως ἀπὸ μακροῦ, ἀρχιτεχνίτης Χρῆστος Χατζηλιοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνετέθη ἡ ἐκτέλεσις τοῦ ἔργου, εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ δυσκολώτατα προβλήματα ἄλλης φύσεως. Ἐν ἐκ τῶν σημαντικωτέρων καὶ πρωτεύντων ἦτο πῶς θὰ ἐπετυγχάνετο, πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ χαλκοῦ, ἡ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ προσεκτικὴ ἀπομάκρυνσις τοῦ πηλίνου ἀρχαίου πυρῆνος, ὅστις εἶχε πλήρως διατηρηθῇ. Κατωρθώθη τοῦτο μόνον μετὰ ἀληθῶς ἀσύγκριτον πολὺμηνον προσπάθειαν ὑπὸ τοῦ Χρ. Χατζηλιοῦ, ἥτις προεκάλεσε τὸν θαυμασμὸν τοῦ ἐπισκεφθέντος τὸ ἐργαστήριον διεθνoῦς φήμης χύτου χαλκίνων ἀγαλμάτων, τοῦ Φλωρεντινοῦ Κου Bearzi. Ἐτι δυσκολωτέρα ἦτο ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἐσωτερικοῦ σκελετοῦ, διότι, ὅπως καὶ τοῦ πυρῆνος ἡ προσεκτικὴ ἀπομάκρυνσις, ἔπρεπε καὶ αὕτη νὰ γίνῃ διὰ τοῦ μοναδικοῦ προσφερομένου κενοῦ τοῦ ἐνὸς ἀποκεκομμένου σκέλους. Οὕτω ἦτο ἀναγκαῖα ἐκάστοτε ἡ δι' ὀβελοῦ βυθομέτρησης τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, ὅστις ἦτο μόνον διὰ ἡλεκτρικοῦ λαμπτήρος καὶ ἐν μέρει μόνον ὁρατός. Μόνον κατόπιν ἐπανειλημμένων, πολυμήνων τοιούτων δοκιμῶν κατώρθωσεν ὁ Χρῆστος Χατζηλιοῦ, διαθέτων, πλὴν τῶν τεχνικῶν ἱκανοτήτων, φυσικὴν εὐαισθησίαν καὶ πίστιν εἰς τὸ ἔργον του νὰ ἐκτελέσῃ τὸν ἐσωτερικὸν σκελετόν, νὰ κατασκευάσῃ πλῆθος «βίδες» διαφόρων μεγεθῶν, ἵνα τελικῶς καταστῇ δυνατὸν τὸ στήσιμον τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἐντελῶς ἀτομικόν του ἔργον ἦτο καὶ ἡ κατασκευὴ εἰδικοῦ κλιβάνου, ὅπου, μετὰ τὸ ἐντὸς μεγάλης δεξαμενῆς πολὺμηνον λουτρὸν τοῦ χαλκίνου ἔργου, ἔγινεν ἡ ἀπορρόφησις πάσης ὑγρασίας ἐπικινδύνου διὰ τὸ ἀρχαῖον μέταλλον.

Ἡ σοβαρὰ μέθοδος ἥτις ἐφηρμόσθη εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ νέου τῶν Ἀντικυθήρων, ἀλλὰ καὶ ἡ αὐτοθυσίᾳ τοῦ προσωπικοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἐδημιούργησαν παράδοσιν, ἥτις ἔδωκε νέους καρποὺς εἰς τὸ ἀνακῦψαν τεράστιον ἔργον τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ ἀρχαιοτέρου γνωστοῦ χυτοῦ μεγάλου χαλκίνου ἀγάλματος, τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Πειραιῶς. Καλαὶ ἀπεικονίσεις τοῦ Νέου τῶν Ἀντικυθήρων εἰς μεταπολεμικὰ ἔργα: LULLIES - HIRMER, Griech. Plastik, εἰκ. 218-220. BOARDMAN - DÖRIG - FUCHS - HIRMER, Griech. Kunst, πίν. 234, a-b. Ἑρμηνείαν του ὡς Ἡρακλέους ὑποστηρίζει τελευταῖον ὁ CHAMOUX, Rev. Arch. 1968, 161 ἐκ. Σ. Κ.]

ΠΡΟΧΕΙΡΟΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΟΡΕΙΑΣ
ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΕΠΙΔΙΟΡΘΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΦΗΒΟΥ ΤΩΝ ΑΝΤΙΚΥΘΗΡΩΝ (1953)¹

Πρὸ Ἰανουαρίου (ἐπιστροφή Ἰω. Μπάκουλη ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν)²: πλὴν παλαιότερων παρατηρήσεων (καλύψεως ἀρχαίου γλουτοῦ διὰ μολύβδου ὑπὸ τοῦ Ἀντρέ κ.τ.τ.) ὁ Ἀ. Παναγιωτάκης μοῦ ὑποδεικνύει τὸ ἀσφαλὲς σημεῖον ἐπαφῆς τῶν τεμαχίων περὶ τὴν γραμμὴν τῆς σπονδυλικῆς στήλης πρὸς τὸν κόκκυγα καὶ πρὸς τὸν ἀριστερὸν γλουτόν, δι' ὧν ἀποκαθίσταται ἀσφαλὲς συνέχεια καὶ τὸ ὕψος τοῦ ἀγάλματος (ὅλως ἀλλοία ἢ συγκόλλησις τοῦ Ἀντρέ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἐκμαγεῖον· ἢ ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ γλουτοῦ ἢ ὁσφύος πρὸς τὴν σπονδυλικὴν στήλην συνέχεια ἐξασφαλίζεται καὶ δι' ἀρχαίου «πρι-τσινώματος»).

Ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου καὶ ἐντεῦθεν ὁ Μπάκουλης ἀνακαλύπτει τεμάχιον τῆς κοιλίας κατὰ τὸν Ἀντρέ, τὸ ὁποῖον πράγματι ἀνήκει εἰς τὸ στήθος, β) δύο τεμάχια κατὰ τὴν κοιλίαν ὑπὸ τὸν ὀμφαλὸν κολλημένα ἀπὸ τὸν Ἀντρέ εἰς ἀντίστροφον καθ' ὕψος θέσιν (sens dessus-dessous), γ) δύο τεμάχια λιμαρισμένα ἀπὸ τὸν Ἀντρέ καὶ δίδοντα οὕτω τὴν ἐντύπωσιν ὅτι κολλοῦν μεταξὺ των, πρᾶγμα ὅπερ δὲν συμβαίνει εἰς τὴν πραγματικότητα διότι τὸ μὲν ἐν ἐξ αὐτῶν ἀνήκει εἰς - - - - (ἐλλείπει ἢ λέξις), τοῦ δὲ ἄλλου δὲν εὐρέθη ἀκόμη ἡ θέσις.

Δευτέρα 2 Φεβρουαρίου. Ὁ Ζήσης μοῦ καταγγέλλει προφορικῶς τὰ γνωστά, ἐξετάζω πρῶτον μόνος, εἶτα μετὰ τοῦ Ζήση τὸ ἄγαλμα. Εἰς τὸ μέρος (κατὰ τὸν ἀριστερὸν γλουτόν) ὅπου ὁ Ζήσης κατήγγειλεν ὅτι οἱ Παναγιωτάκης-Μπάκουλης ἔθραυσαν τεμάχια καὶ ὅπου ἐσωτερικῶς ὁ Μπάκουλης μοῦ εἶπεν ὅτι ἀφῆρεσε τὰ καλὰ τοῦ Ἀντρέ, ὁ Ζήσης μοῦ λέγει δις ὅχι καλὰ, ἀλλὰ μολύβια. Δίδω εἰς τὸν Ζήσην τὴν ἐντολὴν νὰ μοῦ ὑποβάλῃ γραπτὴν ἀναφοράν.

Τετάρτη 4 Φεβρουαρίου. Ὁ Ζήσης μοῦ ὑποβάλλει τὴν γραπτὴν τοῦ ἀναφοράν.

Πέμπτη 5 Φεβρουαρίου. Καλῶ καὶ τὸν Περαντινὸν νὰ ὑποβάλῃ γραπτὴν ἀναφοράν.

Παρασκευή 6 Φεβρουαρίου. Καλῶ καὶ τὸν Μπάκουλην νὰ ὑποβάλῃ γραπτὴν ἀναφοράν.

Σάββατον 7 Φεβρουαρίου. Καλῶ καὶ τὸν Χατζηλιού νὰ ὑποβάλῃ γραπτὴν ἀναφοράν.

Τρίτη 10 Φεβρουαρίου. Ἐξετάζω τὸ ἄγαλμα καὶ βλέπω ὅτι ὅταν σταθῇ ὀρθιον ὅπως εἶναι τώρα, ὁ ἄνω κορμὸς εἰς τὰ δεξιὰ του δημιουργεῖ δυσκόλως γεφυρούμενον χάσμα πρὸς τὸν δεξιὸν μηρόν. Ὁ Παναγιωτάκης τὸ ἀποδίδει εἰς τὴν προφανῶς κακὴν συγκόλλησιν τοῦ ἄνω τμήματος τοῦ μηροῦ καὶ προτείνει τὴν διάλυσίν του. Ὁ Περαντινὸς παρουσία καὶ τοῦ Παναγιωτάκη καὶ Μπάκουλη, ἐπιβεβαιώνει ὅτι αὕτη εἶναι ἡ αἰτία καὶ ὅτι τὸ μέρος αὐτὸ τοῦ μηροῦ πρέπει νὰ διαλυθῇ. Δίδω ἐντολὴν νὰ μὴ πειραχθῇ τίποτε καὶ νὰ στερεωθῇ ὁλόκληρον τὸ ἄγαλμα προχείρως, ὅπως εἶναι διὰ νὰ φωτογραφηθῇ αὖριον.

Τετάρτη 11 Φεβρουαρίου. Ἐτοιμάζομεν τὰ τῆς φωτογραφίσεως, πρὸ ἀφίξεως τοῦ Παναγιωτάκη. Παρουσία τῶν Περαντινοῦ καὶ Μπάκουλη παρατηρῶ, *μόνος μου*

¹ Ὁ τίτλος εἶναι τοῦ Χρ. Καρούζου.

² Εἶχε κληθῇ εἰς Ἑλβετίαν ὅπως ἀναλάβῃ τὴν τε-

χνικὴν ἐπεξεργασίαν σημαντικῆς ἰδιωτικῆς συλλογῆς ἀρχαίων μικροτεχνημάτων.

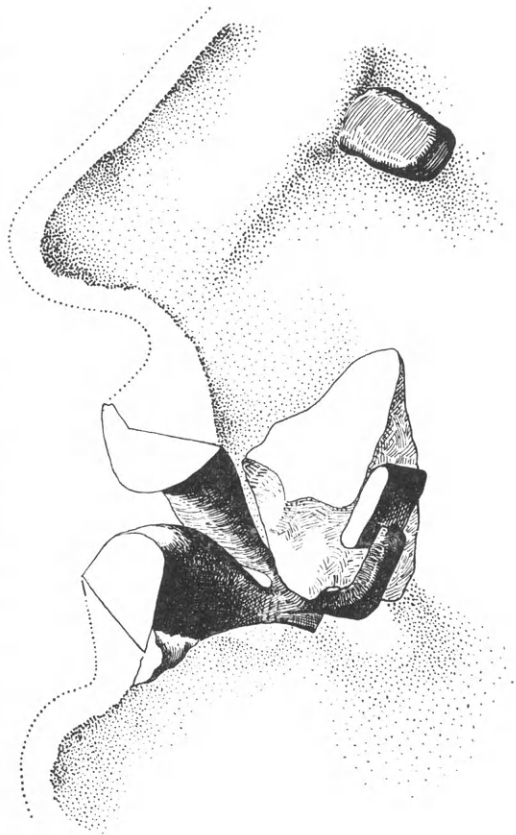
χωρὶς νὰ μοῦ τὸ ὑποδείξῃ κανεὶς¹, σημείον εἰς τὴν συγκόλλησιν τοῦ τμήματος ἐκείνου τοῦ μηροῦ ὅπου τὰ περιγράμματα τῆς ἀρχαίας θραύσεως δὲν ἀνταποκρίνονται μεταξύ των, μία ἐπὶ πλέον ἀπόδειξις τῆς κακῆς θέσεως τοῦ τμήματος ἐκείνου τοῦ μηροῦ καὶ τῆς ἀνάγκης τῆς μετατοπίσεώς του. Φωτογραφοῦμεν τὸν Ἑφηβον ὡς ἔχει διὰ νὰ φαίνεται τὸ γεννώμενον κατὰ τὴν ὀσφὺν χάσμα καὶ ἡ στάσις τῶν ποδῶν. Δίδω ἐντολὴν νὰ μὴ διαλυθῇ ἀκόμη ὁ μηρός, διὰ νὰ φωτογραφήσω αὖριον τὸν μηρὸν εἰδικώτερον.

Παρασκευὴ 12 Φεβρουαρίου. Φωτογραφοῦμεν τὸ κακῶς συγκεκολλημένον τμήμα τοῦ δεξιοῦ μηροῦ τρίς, ἵνα φαίνεται καὶ τὸ ἀμβλεῖαν γωνίαν σχηματίζον ἐξωτερικὸν περιγράμμα τοῦ μηροῦ καὶ αἱ κακῶς ἐπ' ἀλλήλων ἐφαρμοζόμεναι γραμμαὶ θραύσεως τῶν τεμαχίων. Προβαίνομεν μετὰ τὴν φωτογράφησιν εἰς τὸ ξήλωμα τοῦ κακῶς συγκεκολλημένου τεμαχίου τοῦ δεξιοῦ μηροῦ. Μετρῶ ἐπὶ τοῦ ἀποκολληθέντος τεμαχίου 15 ὁπᾶς, τὰς ὁποίας ἔκαμεν ἐπ' αὐτοῦ ὁ André διὰ τὴν συγκόλλησίν του.

Σάββατον 14 Φεβρουαρίου. Φωτογραφοῦμεν τὸ πέλμα τοῦ δεξιοῦ ποδὸς (ὅπως προχθὲς τοῦ ἀριστεροῦ) διὰ νὰ φαίνεται ἡ ἀρχαία «ἀναθύρωσις», δι' ἧς ἐπάτει τὸ ἄγαλμα ἐπὶ τῆς βάσεως. Ἐπίσης τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ δεξιοῦ μηροῦ, χάριν δύο ἀρχαίων «ραφῶν».

Τετάρτη 18 Φεβρουαρίου. Ἡ ἐργασία εἰς τὸν Ἑφηβον προχωρεῖ κανονικῶς. Λαμβάνομεν ἐκμαγεῖον τῆς ράχεως τοῦ Ἑφήβου ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ μέχρι τῆς ὀσφύος.

Παρασκευὴ 20 Φεβρουαρίου. Ὁ Μπάκουλης μοῦ ἀνακοινώνει ὅτι τεμάχια περὶ τὸν τραχήλον τοῦ ἐφήβου καὶ τὴν ἀριστερὰν ὠμοπλάτην, μολονότι προσαρμοζόμενα πρὸς ἀλλήλα εἰς τὰς ἐπιφανείας τῆς θραύσεως, ἔχουν ὅμως κολληθῇ ἔτσι ὥστε ἀφήνουν σήμερον κενὰ μεταξύ των, ἂν δὲν τὰ κολλήσωμεν, τὸ τελευταῖον αὐτῶν πρὸς τὰ ἄνω «καβαλλικεύει» τὸ ἀρχαῖον τεμάχιον τοῦ τραχήλου. Ἐν ἐκ τῶν τεμαχίων εἶναι καὶ ἰσχυρῶς λιμαρισμένον. Τὰ ἄνω ἐπιβεβαιοῖ ἐρωτώμενος ὑπ' ἐμοῦ ὁ Περαντινὸς παρουσία ὄλων καὶ τοῦ τυχαίως εὐρεθέντος ἐν τῷ Μουσείῳ κ. Μηλιάδῃ. Ἐπιβεβαιώνει ἐπίσης ὅτι ὅταν τὰ τεμάχια πᾶνε εἰς τὴν θέσιν των ὁ ἀριστερὸς ὤμος θὰ πέσῃ καὶ θὰ πάῃ πρὸς τὰ μέσα, ὅπως καὶ πρέπει καὶ ὅτι πρὸς τοῦτο πρέπει νὰ ἀποκολληθῇ τὸ ἄνω ἀρι-

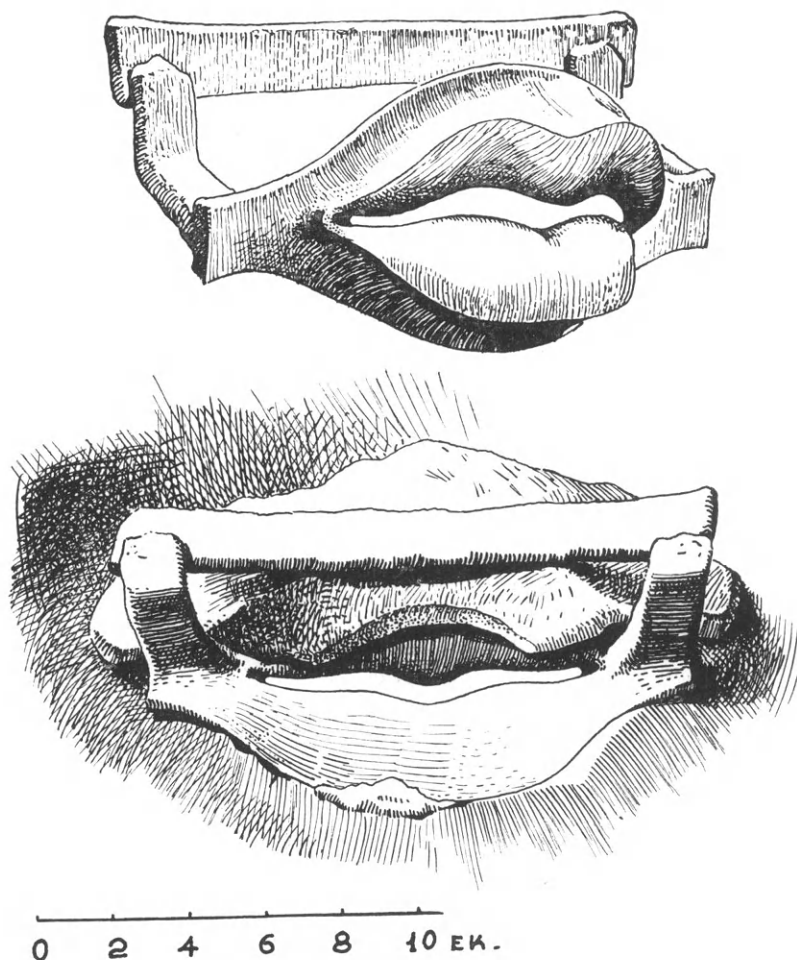

Εἰκ. 1. Διαμήκης τομὴ κατὰ τὸν κεντρικὸν ἄξονα τοῦ προσώπου.
(Κατὰ σχέδιον Βασ. Ζήση)

¹ Ἡ ὑπογράμμισις εἰς τὸ χειρόγραφον.

στερὸν τμήμα τοῦ κορμοῦ ἀπὸ τοῦ στήθους. Ἀποφασίζεται νὰ γίνη αὖριον ἡ ἀποκόλλησις.

Δευτέρα 23 Φεβρουαρίου. Ἡ ἀποκόλλησις ἐγένετο ὁμαλῶς τὸ Σάββατον. Ὁ Μπάκουλης μοῦ ἐπιδεικνύει καὶ ἔμπροσθεν τεμάχια ἄσχημα κολλημένα κατὰ τρόπον ἀνάλογον πρὸς τὰ ὀπίσθεν εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀγώμεθα πάλιν εἰς τὸ νὰ «καβαλλήσῃ» τὸ

Εἰκ. 2. Ἄνω: Τὸ χάλκινον σύστημα τῶν χειλέων μεμονωμένον.

Κάτω: Ἀποψὶς τοῦ συστήματος τῶν χειλέων ἐκ τῶν ἔσω.

(Κατὰ σχέδιον Βασ. Ζήση)

ἐν ἀρχαῖον κομμάτι τὸ ἄλλο. Ἐπίσης προτείνει ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ στήθους, ὅπου ρωγμὴ ἐπικίνδυνος, ἐσωτερικὴν στερέωσιν διὰ νέων ὀπῶν, εἰς ὃ ἀντιτίθεται ὁ Περαντινὸς ὡς περιττόν, συμφωνεῖ ὅμως καὶ τὸ συνιστᾷ ὁ Ζήσης συνεπείᾳ τῆς κακῆς καταστάσεως τοῦ χαλκοῦ. Γίνονται ἡ νέα στερέωσις καὶ συγκράτησις τῆς ρωγμῆς.

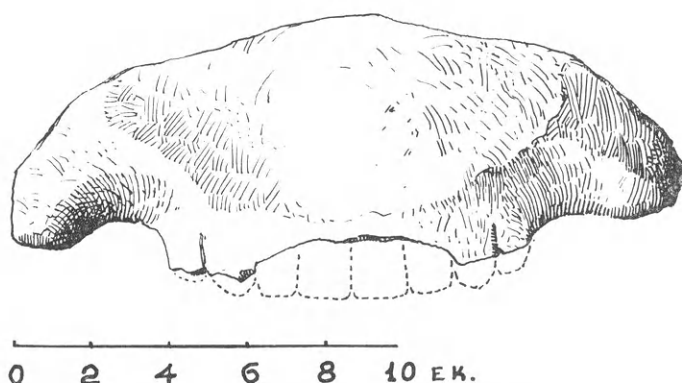
Παρασκευή 20 Μαρτίου. Καθ' ὅλας τὰς παρελθούσας ἡμέρας ἐγένετο ὁμαλῶς ἡ ἀποκόλλησις καὶ ἡ ἀνακόλλησις τῶν κακῶς προσηρμοσμένων τεμαχίων τῆς ὁμοπλάτης καὶ τοῦ στήθους καὶ ἡ ἐκ νέου σύνδεσις τοῦ ὅλου ἄνω κορμοῦ, ἡ ὁποία γενικῶς ὁμολογεῖται ὑπὸ ὅλων καὶ τοῦ Περαντινοῦ ὡς ἐπιτυχὴς καὶ ὡς βελτιώσασα σημαντικῶς ὅλην

τὴν στάσιν τοῦ κορμοῦ. Ἐν τούτοις κατὰ τὴν παρελθούσαν ἐβδομάδα, ὅτε δοκιμάζεται νὰ τοποθετηθῇ ἐπὶ τοῦ οὕτω συντεθέντος κορμοῦ ἡ κεφαλή, ἐμφανίζεται ποιά τις ἀσυμφωνία μεταξὺ ταύτης καὶ τοῦ ἐμπροσθίου ἄνω μέρους τοῦ στήθους, πάλιν δηλαδὴ ἓνα «καβαλλίκεμα». Ὁ Μπάκουλης θέλει νὰ διορθωθῇ τοῦτο ἀμέσως δι' ἐλαφροῦ ἀνοίγματος τοῦ δεξιοῦ ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ τμήματος τοῦ στήθους, ὁ Παναγιωτάκης προτείνει ἀναβολὴν τῆς διορθώσεως ταύτης μέχρις ὅτου δοκιμάσωμεν καὶ ἐπιτύχωμεν καλὴν σύνδεσιν τοῦ ὅλου ἄνω κορμοῦ μὲ τὰ σκέλη. Πάντως ὅλοι ἀδυνατοῦν νὰ ἐξηγήσουν τὴν αἰτίαν τοῦ «καβαλλίκεματος» αὐτοῦ. — Ὁ Μπάκουλης μοῦ ἀνεκοίνωσε χθές, ὅτι δοκιμάσας τὴν σχέσιν τοῦ ἄνω κορμοῦ μὲ τὰ σκέλη τὴν εὗρε τώρα πολὺ καλὴν. Ἐπιφυλάσσομαι νὰ τὴν δοκιμάσωμεν ὅλοι μαζί σήμερον. Γεννᾶται πάλιν τὸ ζήτημα τῆς ὀρθῆς θέσεως τῶν πελμάτων ἐπὶ τῆς βάσεως. Τὸ ἀριστερὸν πέλμα δὲν πατᾷ καλὰ εἰς ὅσα σημεῖα πρέπει κατὰ τὴν ἀρχαίαν «ἀναθύρωσιν». Ὁ Μπάκουλης τὰ ἀποδίδει καὶ εἰς τὴν λοξὴν κατεύθυνσιν τῆς ὀρειχαλκίνης ράβδου, τῆς στερεωτικῆς. Ὁ Παναγιωτάκης τὸ ἀποδέχεται ὡς ἐνδεχόμενον συναίτιον καὶ ἀποφασίζεται νὰ ξεκολληθῇ αὕτη καὶ νὰ κολληθῇ καλὰ κατ' ὀρθὴν γωνίαν μὲ τὴν βάσιν. Γίνεται ἡ τῆξις τοῦ μολύβδου μὲ καμινέτο πετρελαίου. Ἐρωτῶ τὸν Ζήσιν ἂν ἡ φωτιά ἢ ἡ ἰσχυρὰ πρὸς τῆξιν τοῦ μολύβδου μπορεῖ νὰ βλάψῃ καὶ τὸν παρακείμενον ἀρχαῖον χαλκόν, μοῦ ἀπαντᾷ ἀρνητικῶς.

— Λεπτομέρεια τῶν συζητήσεων χαρακτηριστικὴ: ἡ στηρικτικὴ μπρούτζινη ράβδος προσετέθη εἰς τὴν σιδηρᾶν τοῦ André τὸ 1947/8 ἢ 49, ὅτε μετὰ πρότασιν τοῦ Παναγιωτάκη καὶ τὴν ἔγκρισιν τοῦ Συμβουλίου περὶ ἐπιδιορθώσεως τοῦ ἀγάλματος ἔγινε καὶ ὁ καθαρισμὸς του.

Σάββατον 21 Μαρτίου. Ἐξετάζω σήμερον μαζί μὲ τὸν Μπάκουλην καὶ τὸν Περαντινόν, πρὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ Παναγιωτάκη, τὸν ἀριστερὸν πόδα προκειμένου νὰ προβῶμεν τὴν Δευτέραν εἰς τὴν δι' ὀξυγόνου κάμψιν (εἰς ὀρθὴν γωνίαν) τῆς στηρικτικῆς μπρούτζινης ράβδου. Διὰ νὰ ἐξακριβώσωμεν ἂν τὸ λύγισμα αὐτὸ μέλλῃ νὰ δώσῃ εἰς τὸν πόδα καλὺτερον πάτημα διὰ τῆς «ἀναθυρώσεως» ἐπὶ τῆς πλακὸς τῆς βάσεως δοκιμάζομεν πρῶτον διὰ τεμαχίου ὀριζοντίου ἰσοπάχου σανίδος. Φαίνεται ὅτι πραγματικὸν πάτημα μπορούμε νὰ ἐπιτύχωμεν μόνον εἰς τὸ ζήτημα τῆς «ἀναθυρώσεως», τὸ ὅπισθεν τῶν δακτύλων (ἀπὸ τῆς ἐσωτερικῆς ρίζης τοῦ μεγάλου δακτύλου μέχρι τοῦ χωρίσματος τοῦ τετάρτου πρὸς τὸν μικρόν), ὅχι ὅμως καὶ ἐπὶ τοῦ τμήματος τοῦ πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ πέλματος. Μέχρις ὅτου ἔλθῃ καὶ ὁ Παναγιωτάκης παραγγέλλω εἰς τὸν Μπάκουλην νὰ καθαρίσῃ τὴν ἐφέτος ὑπὸ τοῦ Παναγιωτάκη γενομένην συγκόλλησιν τῆς κνήμης (τὴν κατηγορηθεῖσαν ἀκριβῶς ὑπὸ τῶν Ζήση-Περαντινοῦ) ἀπὸ τοῦ ἐν μέρει καλύπτοντος αὐτὴν μολύβδου ἵνα φανοῦν καθαρώτεραι αἱ ἀρχαῖαι ἐπιφάνειαι, ὅπερ καὶ ἀρχίζει νὰ κάμῃ ὁ Μπάκουλης. Ἀφικθέντος ἐν τῷ μεταξὺ καὶ τοῦ Παναγιωτάκη συνεχίζομεν τὴν δοκιμὴν ἐπαφῆς «ἀναθυρώσεως» καὶ σανίδος, ἀποδεικνύεται δὲ ὅτι, ὅπως φέρεται σήμερον λοξὰ ἡ στηρικτικὴ μπρούτζινη ράβδος, ὅταν σφίγγωμεν πίσω πρὸς τὴν πτέρναν τὴν βίδα, ἡ σανὶς ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν «ἀναθύρωσιν» καὶ μετακινεῖται ἢ ἐπαφῇ. Ἀποδεικνύεται λοιπὸν ἡ ἀνάγκη τῆς δι' ὀξυγόνου ὀρθογωνίσεως τῆς ράβδου, ἡ ὁποία θὰ γίνῃ τὴν Δευτέραν. Τοῦτο ἀποδέχεται καὶ ὁ Μπάκουλης (ὁ ὁποῖος, σημειωτέον, πρῶτος μοῦ ὑπέδειξε τὴν ἀνάγκην τῆς ὀρθογωνίσεως) καὶ

ὁ Περαντινός, ἂν καὶ ὁ τελευταῖος ἐπιμένει πάντοτε περισσότερον ἐπὶ τῆς κακῆς συγκολλήσεως τῆς κνήμης, εἰς τὴν ὁποίαν κυρίως ἀποδίδει τὴν «κακὴν» στάσιν τοῦ ὅλου ἀριστεροῦ ποδός (περὶ τοῦ ὁποίου λέγει ὅτι φεύγει πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ ἔξω). Παρουσία τοῦ Παναγιωτάκη συνεχίζεται ὁ καθαρισμὸς τῆς συγκολλήσεως ἀπὸ τοῦ μολύβδου, παρουσιάζεται δὲ πράγματι ὅτι εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ τὰ μέρη τῆς τεθραυσμένης κνήμης προσαρμόζονται μὲν καλῶς κατὰ θραῦσιν καὶ κατ' ἐπιφάνειαν εἰς τὸ ἔμπρὸς καὶ πρὸς τὰ μέσα τμήμα, ἀφήνουν ὅμως μικρὸν χάσμα μεταξύ των εἰς τὸ πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ ἔξω τμήμα ὅπου μάλιστα ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀνωτέρου κομματιοῦ εὐρίσκεται βαθύτερον τοῦ κατωτέρου. Τοῦτο εἶναι βεβαίως περιέργον, ὃ δὲ Παναγιωτάκης ἀποδίδει τὴν διαφορὰν εἰς τὴν φθορὰν τῆς ἐπιφανείας τοῦ χαλκοῦ, οἱ Περαντινὸς ὅμως καὶ Μπά-

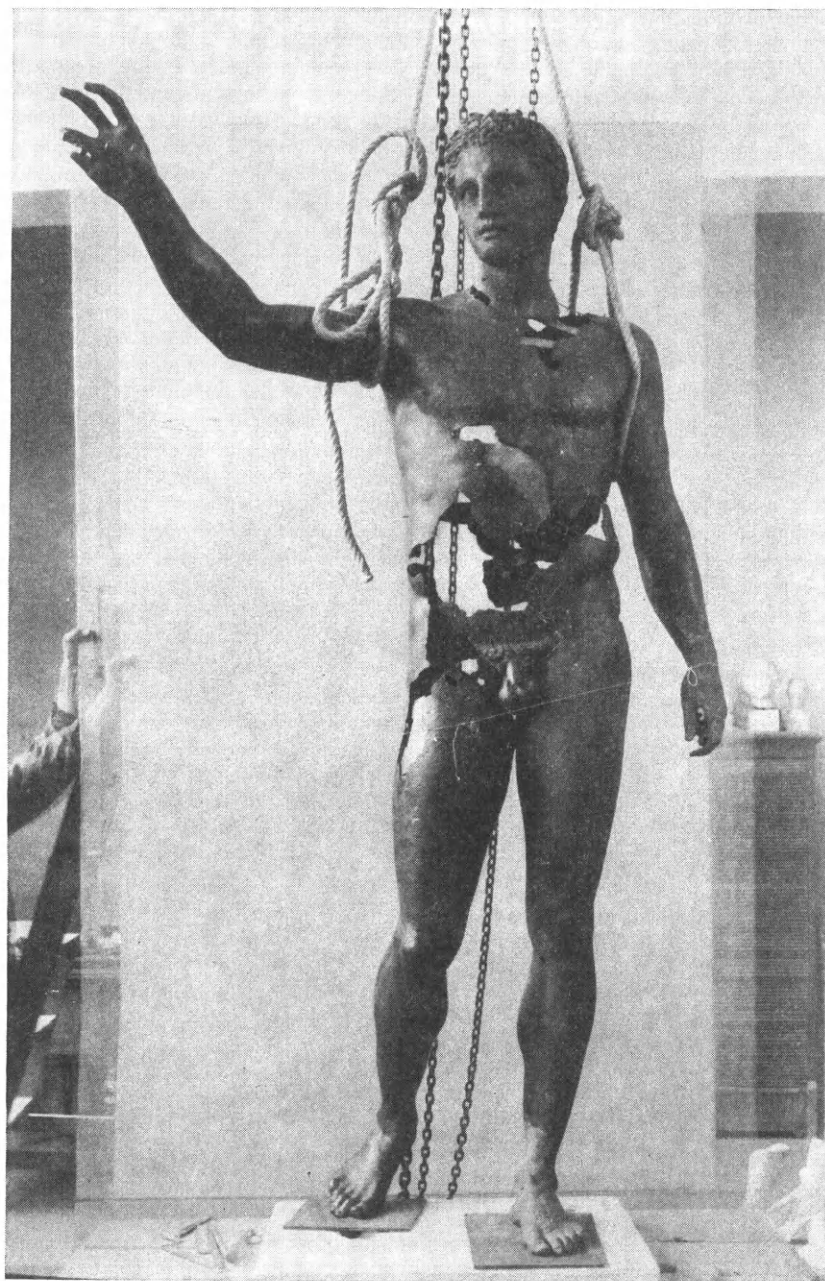
Εἰκ. 3. Τὸ σωζόμενον τμήμα τῶν ὀδόντων.

(Κατὰ σχέδιον Βασ. Ζήσης)

κουλης ἐπιμένουν ὅτι διὰ μικρᾶς στροφῆς τοῦ κάτω τμήματος θὰ προσαρμοσθοῦν τὰ μέρη καλύτερα μεταξύ των καὶ ἡ στάσις θὰ γίνῃ καλύτερα· ὁ Παναγιωτάκης λέγει ὅτι οὕτω θὰ χάσωμεν τὴν ἔμπρὸς καλὴν ἐπαφὴν. Ἔχω τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ Παναγιωτάκης ἔχει μᾶλλον δίκαιον (ἀνάλογοι περιπτώσεις ὑπῆρξαν καὶ εἰς ἄλλα τεμάχια τοῦ ἄνω κορμοῦ), ἐν τούτοις πρὸς ἐξακρίβωσιν τοῦ πράγματος ἀποφασίζω μετὰ τὴν ὀρθογώνισιν τῆς ράβδου νὰ διαλύσωμεν, τήκοντες τὸν μολύβδον, καὶ τὴν ἐφετεινὴν συγκόλλησιν τῆς κνήμης. Ὁ Παναγιωτάκης δὲν ἀντιτείνει. Καθ' ὅλην τὴν συζήτησιν παρίσταται ἄφωνος παρατηρητὴς καὶ ὁ Ζήσης (τὸν καλῶ μάλιστα καὶ τὸν ἐρωτῶ ὡς χημικὸν περὶ μιᾶς ἀρχαίας συγκολλήσεως τοῦ ἄκρου ποδός καὶ μοῦ τὴν ἐπιβεβαιώνει).

Δευτέρα 23 Μαρτίου. Ὁ ὀξυγονοκολλητὴς ἐτοιμάζεται νὰ κάμῃ τὴν κάμψιν τῆς ράβδου. Ἀνησυχῶν μήπως ἡ μεγάλη θερμότης προσβάλλῃ καὶ τὸν ἀρχαῖον χαλκὸν καλῶ τὸν Ζήσιν ὡς χημικὸν καὶ τὸν ἐρωτῶ, μολονότι οἱ τεχνικοὶ μὲ βεβαιώνουν ὅτι δὲν ὑπάρχει κίνδυνος. Ὁ Ζήσης μοῦ ἀπαντᾷ ὅτι ἡ ἐργασία αὕτη εἶναι ἐπικίνδυνος καὶ ἄχρηστος. Τὸν διακόπτω λέγων αὐτῷ ὅτι δὲν τὸν ἐρωτῶ περὶ τοῦ ἀχρήστου ἢ μὴ, ἀλλὰ περὶ τοῦ κινδύνου καὶ περὶ τοῦ πῶς μπορούμε νὰ τὸν προλάβωμεν. Τότε δυσφορῶν μοῦ λέγει ὅτι (πλὴν τοῦ μεταλλίνου ἐλάσματος καὶ τοῦ βρεγμένου στουπιοῦ ποῦ εἶχον συστήσει οἱ τεχνικοὶ) μπορούμε νὰ μεταχειρισθῶμεν καὶ «ἀμίαντον», ὅπερ καὶ προσκομίζει ὁ ἴδιος καὶ τὸ μεταχειριζόμεθα. Ἡ κάμψις τῆς ράβδου γίνεται ὁμαλῶτατα, διαρκοῦσα

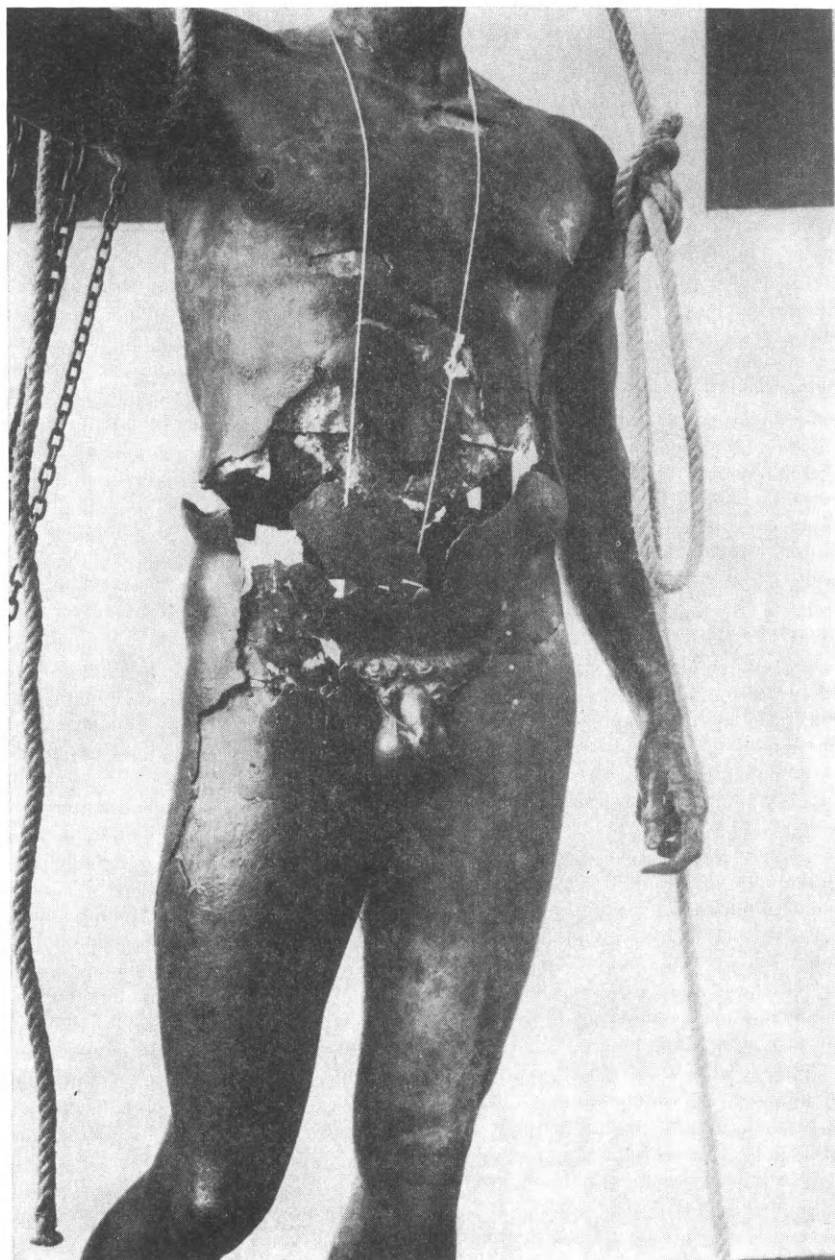
ἐλάχιστα λεπτὰ καὶ προφανῶς ἄνευ κινδύνου τοῦ ἀρχαίου χαλκοῦ. Χωροῦμεν εἴτα εἰς τὴν τῆξιν τοῦ μολύβδου ἀπὸ τὴν ἐφετεινὴν συγκόλλησιν τοῦ Παναγιωτάκη. Γίνεται

Εἰκ. 4. Μία ἐκ τῶν δοκιμαστικῶν συνδέσεων τῶν τμημάτων τοῦ Νέου τῶν Ἀντικυθήρων.

καὶ αὐτὴ ὁμαλῶς καὶ τὰ τεμάχια χωρίζονται ἐκ νέου. Δοκιμάζοντες ὅμως προχείρως νὰ ἰδοῦμεν ἂν ἐπιτυγχάνεται καλυτέρα προσαρμογὴ, βλέπομεν ὅτι ἐμποδίζει τὸν χειρισμὸν τῶν τεμαχίων καὶ τὴν ἀκριβῆ τοποθέτησίν των ἢ συνέχεια τῆς σιδηρᾶς ράβδου τοῦ André ἢ εἰσχωροῦσα βαθέως εἰς τὴν κνήμην καὶ μέχρι σχεδὸν τοῦ γλουτοῦ, ἢ ὁποία

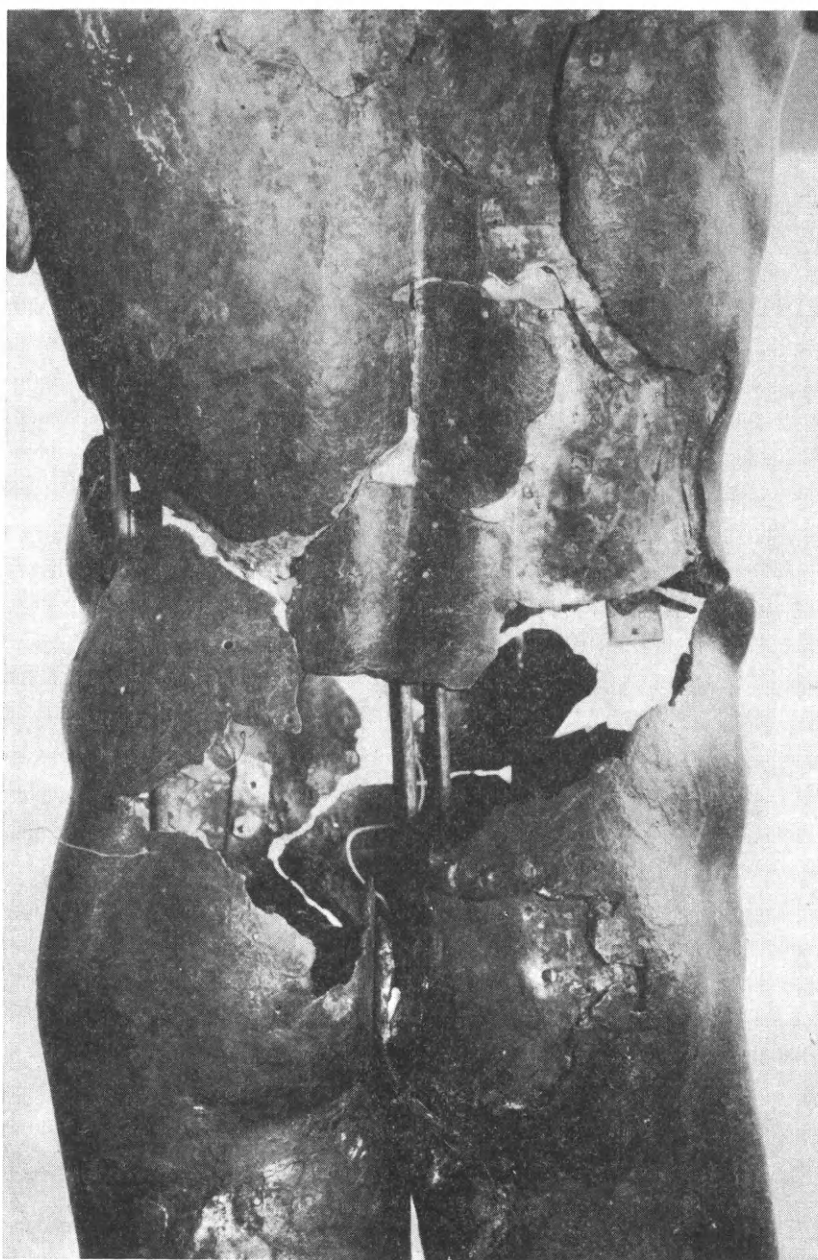
εἶναι καταφανῶς πολὺ λοξή ἐν σχέσει μὲ τὸν ἄξονα τοῦ ποδὸς καὶ ἄπτεται σχεδὸν τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ποδός. Ἀποφασίζομεν κατὰ πρότασιν τοῦ Μπάκουλη καὶ Περαντινοῦ νὰ κάμψωμεν καὶ αὐτὴν αὖριον διὰ τοῦ ὀξυγονοκολλητοῦ.

Εἰκ. 5. Ἡ διαφυγὴ πρὸς τὰ ἔξω μέρους τῆς λεκάνης δυσχεραίνει τὴν σύνδεσιν τῶν δύο τμημάτων τοῦ σώματος.

Τρίτη 24 Μαρτίου. Γίνεται ἡ δι' ὀξυγόνου κάμψις τῆς ράβδου τοῦ André, ἡ ὁποία τοποθετημένη πολὺ λοξά, ἔξω τοῦ ἄξονος τοῦ ποδός καὶ πολὺ πλησίον τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τῆς κνήμης, ἐμποδίζει τὴν πλήρη ἐπαφὴν τῶν τεμαχίων τῆς κνήμης, ἐπιτρέπει

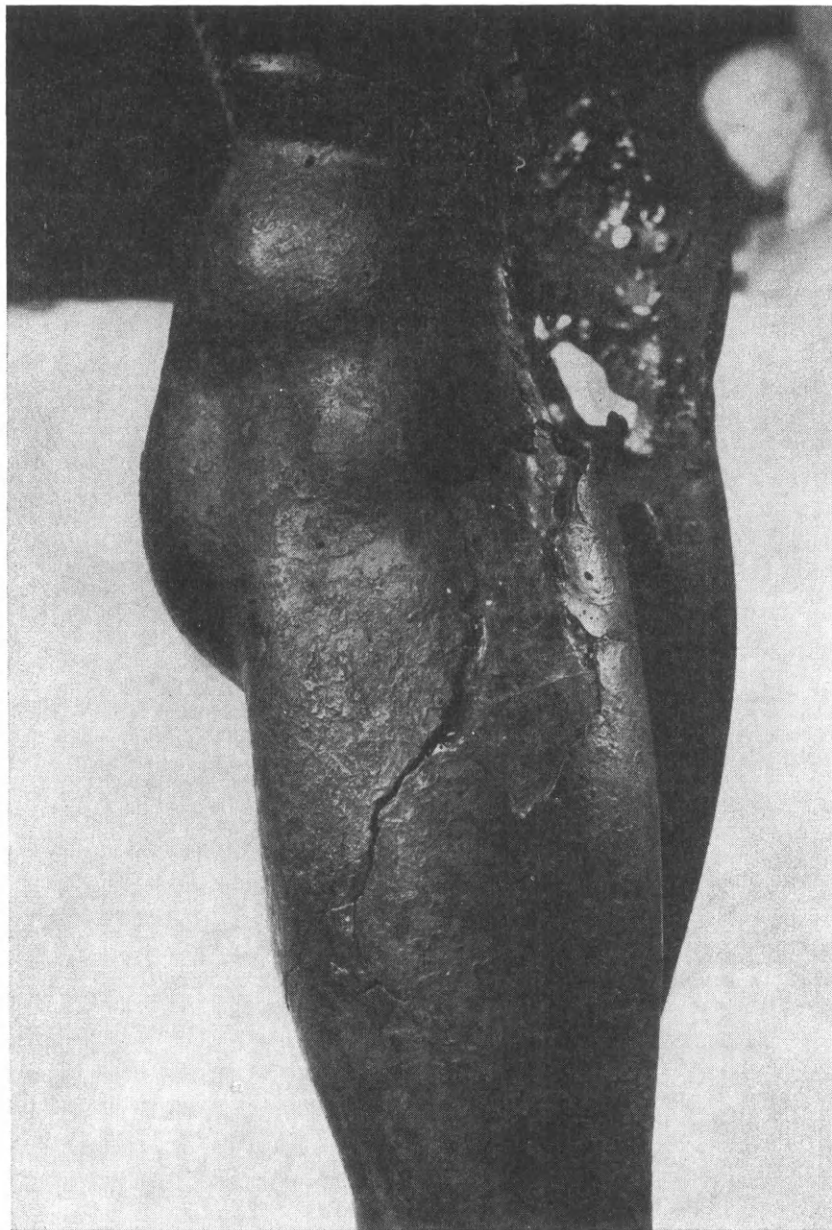
δὲ τὴν ἐπαφὴν τῶν μόνον ἐμπρός, ὥς διώρθωσεν αὐτὴν ἐφέτος ὁ Παναγιωτάκης. Ἡ κάμψις γίνεται ὁμαλῶς μέχρι τοῦ σημείου ὅπου δὲν ἐμποδίζει τὴν ἐλευθέραν μετα-

Εἰκ. 6. Ὁ ἐσωτερικὸς σκελετὸς φανερὸς ὀπισθεν τῆς ράχews.

τόπισιν τῶν τεμαχίων. Καὶ τότε ἐπιτυγχάνεται πλήρης ἐπαφὴ τῶν τεμαχίων ὅλων παντοῦ. Ἀποδεικνύεται λοιπὸν ὅτι εἶχε δίκαιον ὁ Μπάκουλης ὁ ὁποῖος προέβλεπε χθὲς ὅτι μὲ τὴν κάμψιν τῆς ράβδου θὰ ἐπετυγχάνομεν παντοῦ ἐπαφὴν καὶ ὅχι ὁ Παναγιωτάκης, ὁ ὁποῖος ἐφοβεῖτο ὅτι μὲ τὴν μετατόπισιν τῶν τεμαχίων θὰ ἐχάναμεν πιθανῶς

τὴν ἐπαφὴν τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐπιτύχει ἔμπρός (καὶ ἡ ἰδική μου ἐντύπωσις ἦτο ἀπατηλή). Ὡστε ἔσφαλεν ὁ Παναγιωτάκης μὴ ἀποδώσας σημασίαν εἰς τὴν λοξὴν τοποθέτησιν τῆς ράβδου τοῦ André.

Εἰκ. 7. Ἀρχαῖαι ρωγαὶ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ κάτω σώματος τοῦ Νέου τῶν Ἀντικυθήρων.

Κατόπιν τῆς ἐπιτυχίας ταύτης καὶ μετὰ τὴν ὀρθογώνισιν καὶ τῆς κάτω τοῦ πέλματος ράβδου ἐλπίζω ὅτι θὰ ἔχωμεν πλήρως τὴν βάσιν διὰ τὴν ὀρθὴν θέσιν τοῦ ἀριστεροῦ ποδός.

Παρασκευὴ 27 Μαρτίου. Συζητοῦμεν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πρωΐας πῶς θὰ

κάμωμεν τὴν συγκόλλησιν τῶν ὀρθῶς τώρα ἐφαπτομένων τεμαχίων τῆς κνήμης : εἰς ὀρθίαν στάσιν, εἰς ἀνάστροφον ἢ εἰς πλαγίαν; ἡ πρώτη παρουσιάζει δυσκολίας, διότι εἶναι μέγα τὸ βάρος τοῦ ἄνω μέρους τῆς κνήμης (τὸ δοκιμάζομεν προχείρως ἐξαρθῶντες ἐκ σχοινίου τῆς κνήμης)· ὁ Μπάκουλης ὑποστηρίζει τὴν τελευταίαν, ἡ ὁποία ὅμως δυσκολεύει τὸν πλήρη ἔλεγχον τῆς ἐπαφῆς τῶν τεμαχίων. Ὁ Περαντινὸς δέχεται ἀνάστροφον στάσιν (ὅπερ ἀρχῇθεν ὑποστηρίζει ὁ Παναγιωτάκης) καὶ δοκιμαστικὴν συγκόλλησιν διὰ κηροῦ. Τοῦτο καὶ ἀποφασίζομεν ὅλοι.

Σάββατον 28 Μαρτίου. Γίνεται ἡ εἰς ἀνάστροφον θέσιν τῆς κνήμης συγκόλλησις τῶν τεμαχίων τῆς διὰ κηροῦ καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν τεμαχίων εἶναι καλή. Τὴν Δευτέραν θὰ ληφθῇ γύψινον ἐκμαγεῖον, μεθ' ὃ ἡ κνήμη θὰ δοκιμασθῇ καὶ ὀρθία, μεθ' ὃ, ἂν εἴμεθα ἱκανοποιημένοι, θὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν διὰ μολύβδου στερέωσιν τῶν τεμαχίων τῆς κνήμης. Παρατηρητέον ἐνταῦθα ὅτι, ὅπως ἤδη ἐφάνη κατὰ τὴν Τρίτην καὶ ἀποδεικνύεται καὶ σήμερον μετὰ τὴν πρόχειρον διὰ κηροῦ στερέωσιν, τὰ τεμάχια καὶ πάλιν, μολονότι ἀρμόζοντα κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν θραύσεως καλῶς, παρουσιάζουν ὀπισθεν ἐν τούτοις μικρὸν χάσμα κατὰ βάθος, πολὺ μικρότερον τοῦ ἄλλοτε (μετὰ τὴν συγκόλλησιν τοῦ André, ἀλλὰ καὶ Παναγιωτάκη), πάντως ὅμως ὑπαρκτόν. Φαίνεται ὅτι καὶ τὰ τεμάχια ἔχουν κάπως στρεβλωθῇ, ἴσως μάλιστα, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὅψιν ἀρχαία συγκόλλησις διερχομένη διὰ τοῦ ἀστραγάλου πολὺ σαφῆς (τὴν ἐφωτογράφησα χθὲς ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς), ἴσως ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος νὰ ὑπῆρχε ἐδῶ κάποια βλάβη (παρατήρησις Μπάκουλη).

Δευτέρα 30 Μαρτίου. Ἀναβάλλομεν τὴν λῆψιν γυψίνης φόρμας τῆς διὰ κηροῦ προχείρως στερεωθείσης κνήμης καὶ τὴν διὰ μολύβδου ὀριστικὴν στερέωσιν τῆς κνήμης, καθ' ὑπόδειξιν τοῦ Περαντινοῦ καὶ τοῦτο ἵνα, προχωροῦντες εἰς προσωρινὴν ἀνασυστάσιν τοῦ συνόλου, ἴδωμεν ἂν ἡ κνήμη δὲν ἔχῃ ἀνάγκην διορθώσεως. Μὴ ἐπιθυμῶν καὶ ἐγὼ νὰ δεσμευθῶ ἀπὸ τοῦδε σταθερῶς εἰς οἰανδήποτε λύσιν προτιμῶ νὰ προχωρήσωμεν δοκιμαστικῶς πρὸς τὸ σύνολον ἀκολουθοῦντες πρὸς τὸ παρὸν τὰς ὑπαγορεύσεις τῶν ἀρχαίων τεμαχίων διὰ προσωρινῆς συνδέσεως ὅλων τῶν τεμαχίων.

Παρασκευὴ 10 Ἀπριλίου. Ἀφοῦ κατὰ τὰς προηγουμένας ἡμέρας (ἡ ἐργασία ἐν γένει ἔχει χαλαρωθῇ ἔνεκα τῶν ἑορτῶν) ἐδοκιμάσθη ἐπανειλημμένως νὰ προσαρμοθῇ τὸ διὰ κηροῦ συγκολλημένον ἀριστερὸν σκέλος πρὸς τὸ δεξιὸν καὶ ἀμφοτέρω πρὸς τὸ ἄνω σῶμα, χωρὶς νὰ δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ πούθεν ἀπόλυτος συμφωνία, διότι παρουσιάζονται μεταξὺ τῶν διαφόρων μελῶν μικραὶ ἀγεφύρωτοι ἔσοχαὶ ἢ ἐξοχαί, ὁ Περαντινὸς ἐπανέρχεται εἰς τὴν πρότασίν του νὰ ἐγκαταλείψωμεν τὴν ἀκριβῆ ἐπαφὴν τὴν ἐπιτευχθεῖσαν εἰς τὰ τεμάχια τοῦ ἐμπροσθίου τμήματος τῆς κνήμης καὶ νὰ ἀκολουθήσωμεν τὴν ἐπαφὴν τοῦ ὀπισθίου τμήματος (διότι καὶ τῶν δύο *ταυτοχρόνως* ὀρθῇ ἐπαφὴ φαίνεται ἀδύνατος, βλ. Σάββατον 28 Μαρτίου : ἡ ὀρθὴ θέσις τῶν ἐμπροσθίων τεμαχίων ἐμποδίζει τὸ ὀπισθεν καὶ ἀντιστρόφως), ἐλπίζων ὅτι οὕτω θὰ ἀποκτήσωμεν τὴν κατ' αὐτὸν ἀναγκαίαν καὶ ἐπιθυμητὴν κλίσιν τοῦ ποδὸς πρὸς τὰ δεξιὰ (τοῦ θεατοῦ). Διὰ νὰ μὴν ἀφήσωμεν ἀδοκίμαστον καμμίαν ὁδὸν πρὸς τὴν λύσιν δέχομαι νὰ διαλύσωμεν ἐκ νέου τὴν προσωρινὴν διὰ κηροῦ συγκόλλησιν τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους καί, μὴ χρησιμοποιοῦντες προσωρινῶς τὸ ἐμποδίζον ἐμπροσθεν τεμάχιον, νὰ δοκιμάσωμεν νέαν

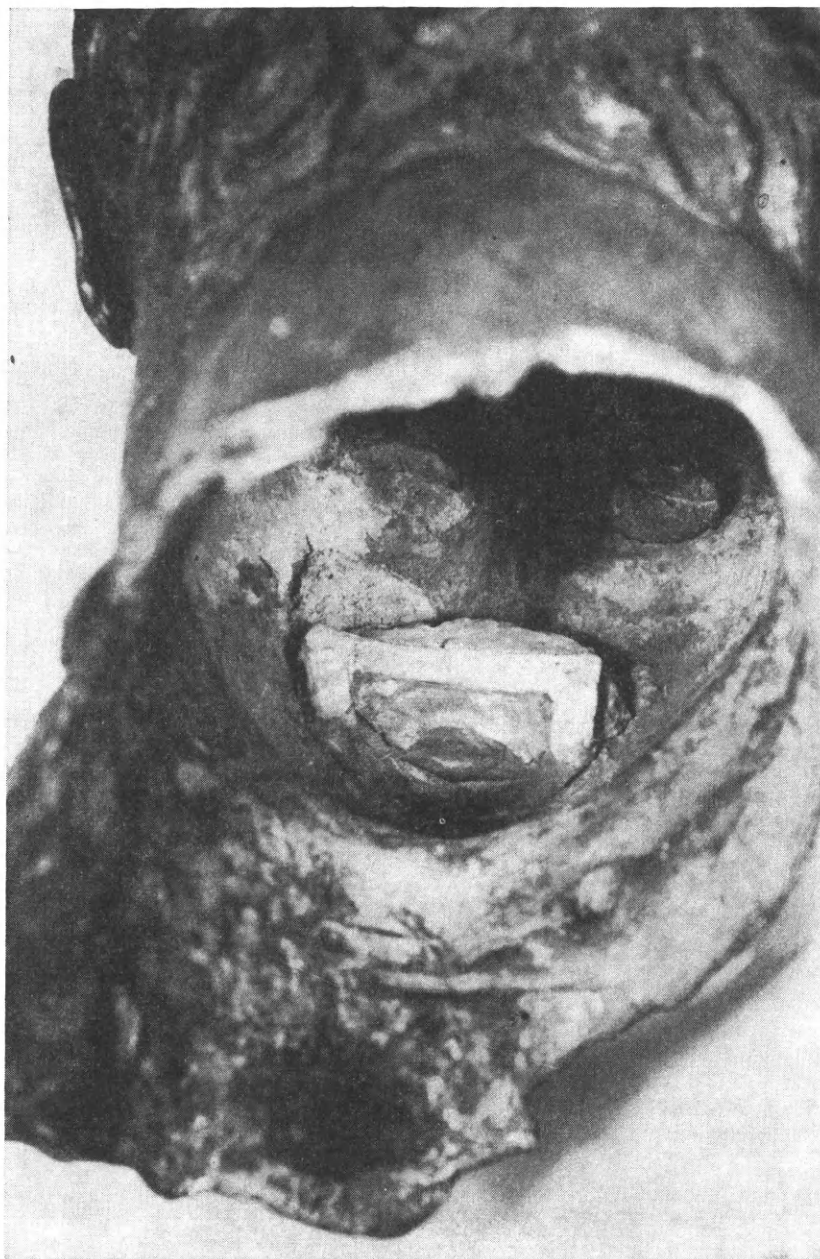
συγκόλλησιν με ὀρθὴν ἐπαφὴν εἰς τὸ ὀπισθεν μέρος τῆς κνήμης καὶ ποῖα ἀποτελέσματα θὰ φέρῃ εἰς τὴν στάσιν τοῦ ἀριστεροῦ ποδός. Ἀρχίζει ἡ ἀποκόλλησις καὶ συγκόλλησις καὶ θὰ συνεχισθῇ αὖριον πρωΐ.

Εἰκ. 8. Ἡ μεγάλη ρωγμὴ ἐπὶ τοῦ ἄνω τμήματος τοῦ μηροῦ.

Σάββατον 11 Ἀπριλίου. Συνετελέσθη ἡ νέα συγκόλλησις. Ἄλλ' ἀφ' ἑνὸς μὲν δὲν ἐκερδίσαμεν καμμίαν σχεδὸν διαφορὰν ὡς πρὸς τὴν στάσιν δεξιὰ ἢ ἀριστερά, ὅπως ἀποδεικνύουν τὰ σημάδια τοῦ ζυγίσματος τοῦ ἀγάλματος (ἀπὸ τῆ «σφαγῇ» τοῦ λαιμοῦ μετὸ νῆμα τῆς στάθμης) πού ἐβάλαμεν χθές (φεύγομεν μόνον κάπως πρὸς τὰ πίσω).

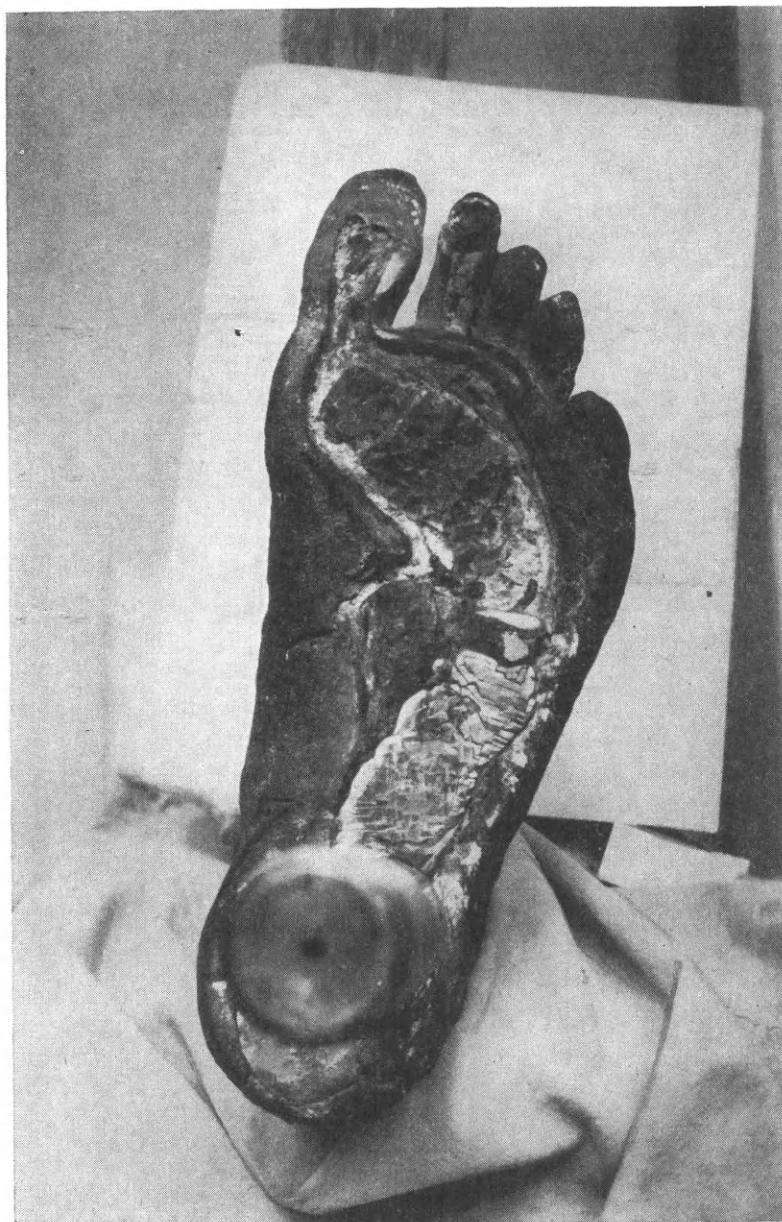
Ἀφ' ἐτέρου ἐχάσαμεν οὕτω τὴν κατακορύφως ὀρθὴν κατεύθυνσιν τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους, τὴν ὁποίαν μᾶς ἔδιδεν ἡ προηγουμένη τῶν ἐμπροσθίων τεμαχίων ὀρθὴ συγκόλλησις. Ἐπειδὴ τοῦτο τὸ στοιχεῖον δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀγνοήσωμεν, ἀφ' ἐτέρου δὲ δὲν

Εἰκ. 9. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ λαιμοῦ τοῦ Νέου τῶν Ἀντικυθήρων.

ἐπιτυγχάνεται καὶ διὰ τῆς νέας συγκολλήσεως μεγαλυτέρα κλίσις τοῦ σκέλους πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ θεατοῦ, ὡς ἀνέμενεν ὁ Περαντινός, ἀποφασίζω νὰ ἐπανεέλθωμεν εἰς τὴν προηγουμένην κατὰ τὴν ἀκριβῆ ἐπαφὴν τῶν ἐμπροσθίων τεμαχίων τῆς κνήμης ὀρθὴν συγκόλλησιν, ὅπερ θὰ γίνῃ τὴν Δευτέραν.

Δευτέρα 13 Ἀπριλίου. Γίνεται ἡ ἀνακόλλησις καὶ ἡ εἰς τὴν παλαιότεραν θέσιν ἐπαναφορὰ τῶν τεμαχίων τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους. Ἐν τῷ μεταξὺ διὰ διαφόρων δοκιμῶν,

Εἰκ. 10. Τὸ πέλμα τοῦ ἀριστεροῦ ποδὸς ἐκ τῶν κάτω.

αἱ ὁποῖαι τώρα ἀποβλέπουν κυρίως εἰς τὴν θέσιν τοῦ δεξιοῦ σκέλους, πλέον, προσπαθοῦμεν νὰ ἐπιτύχωμεν καλὴν σχέσιν καὶ σύνδεσιν τοῦ κορμοῦ μετὰ τῶν σκελῶν.

Τετάρτη 15 Ἀπριλίου. Οἱ Μπάκουλης - Παναγιωτάκης ἔλκοντες τὸ δεξιὸν σκέλος πρὸς διαφόρους κατευθύνσεις ἐπιτυγχάνουν τέλος θέσιν, ἡ ὁποία εὐρίσκεται πολὺ

περισσότερον ὀπίσω τῆς μέχρι τοῦδε, διὰ τῆς ὁποίας καὶ ἐπαφῇ τῶν γλουτῶν ἐπέρχεται ἀκριβῆς καὶ σύνδεσις ἀπόλυτος τοῦ κορμοῦ μετὰ τῶν σκελῶν.

Φαίνεται ὅτι ἐπετεύχθη ἐπὶ τέλους ἡ ὀριστικὴ ὀρθὴ θέσις τῶν τεμαχίων ὅλων καὶ

Εἰκ. 11. Τὸ πέλμα τοῦ δεξιοῦ ποδὸς ἐκ τῶν κάτω.

τῶν μελῶν τοῦ σώματος. Μένει μόνον νὰ δοκιμάσωμεν καὶ τὴν ἐκ νέου τοποθέτησιν τῆς κεφαλῆς διὰ νὰ ἐλέγξωμεν τὴν κίνησιν τοῦ συνόλου σώματος μέχρι καὶ τῆς κεφαλῆς καὶ νὰ διορθώσωμεν καὶ τὴν στάσιν τῆς δεξιᾶς χειρὸς ἄσχημα κολλημένης ὑπὸ τοῦ André.

Τρίτη 21 Ἀπριλίου. Ἔγινε κατὰ τὰς προηγουμένας ἡμέρας ἡ ἀνακόλλησις πρῶ-

τον τῆς δεξιᾶς χειρὸς κατὰ τὸν ὦμον, ὅπου ἐπετεύχθη νέα ὀρθὴ ἐπαφὴ τῆς χειρὸς πρὸς τὸν ὦμον (δι' ἐνὸς σημείου προφανῶς συνεχομένων ἀρχαίων ἐπιδιορθώσεων), οὕτω δὲ

Εἰκ. 12. Ὁ ἀρχιτεχνίτης Ἰω. Μάκουλης, παρὰ τὸν ἀνασυσταθέν. α Νέον τῶν Ἀντικυθήρων.

ἡ χεὶρ ἀποκτᾷ νέαν κίνησιν ἀνερχομένην καὶ ὀλίγον ὑψηλότερον. Ἐπίσης ἐπανατίθεται ἐπὶ τοῦ κορμοῦ (παρτηρεῖται καὶ πάλιν ἐλαφρὰ ἀσυμφωνία κεφαλῆς καὶ λαιμοῦ ἐμπρὸς συνεπείᾳ στρεβλώσεως ὀρισμένων τεμαχίων, ἀλλ' ὅπισθεν ἡ ἐπαφὴ εἶναι πολὺ καλὴ). Τὸ ὅλον σῶμα δοκιμάζεται προχείρως ὡς πρὸς τὴν στάσιν τῶν σκελῶν καὶ ἡ σύνδεσις κορμοῦ καὶ σκελῶν εἶναι τώρα ἐντελῶς ὁμαλή, ἡ δὲ ὅλη στάσις ἀπολύτως ἱκανοποιητικὴ.

Τετάρτη 22 Ἀπριλίου. Ἐκτελὼν παλαιάν μου σκέψιν νὰ συμβουλευθῶ καὶ ἄλλους γλύπτας ὡς πρὸς τὸ γενικὸν ἀποτέλεσμα παρακαλῶ σήμερον νὰ ἔλθῃ εἰς τὸ Μουσεῖον τὸ ἀπόγευμα ὁ Καθηγητὴς κ. Σῶχος. Πράγματι ἔρχεται τὸ ἀπόγευμα μόνος, πλὴν αὐτοῦ παρόντες εἵμεθα μόνον ἐγὼ καὶ ὁ Μπάκουλης. Χωρὶς νὰ τὸν προκατάλάβω μὲ ἰδικήν μου γνώμην τὸν ἐρωτῶ ποία εἶναι ἡ ἐντύπωσίς του ἐκ τῆς στάσεως τοῦ ἀγάλματος καὶ τῆς κινήσεώς του. Μοῦ ἀπαντᾷ ὅτι ὡς γλύπτην τὸν ἱκανοποιεῖ ἀπολύτως· ἐπικυρῶνει καὶ αὐτὸς ὡς ἀναγκαῖον τὸ «ζύγισμα» τοῦ ἀγάλματος μὲ τὸ νῆμα τῆς στάθμης ἀπὸ τῆ «σφαγῇ» στὴν περιφέρειαν τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀστραγάλου. Ὡς πρὸς τὰς δυσκολίας εἰς τὰς λεπτομερείας τὰς ἀποδίδει καὶ αὐτὸς εἰς στρεβλώσεις, ἐπιβεβαιώνει δὲ τὰς ἐφέτος ἐπιτευχθείσας λεπτομερειακὰς σημαντικὰς βελτιώσεις ἔναντι τῆς παλαιᾶς συγκολλήσεως τοῦ André. Προτείνει πρὸς ἀποφυγὴν ἐπιρρίψεως εὐθύνης καὶ ὁ κ. Τόμπρος, καὶ συμβουλεύει ἀπολυτον σεβασμὸν τῶν τεμαχίων καὶ οὐδένα βιασμὸν ἢ προσπάθειαν ἀποκρύψεως τῆς καταστάσεώς των.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ. Ἀρχαῖαι συγκολλήσεις Ἐφήβου Ἀντικυθήρων.

Δεξιὸν σκέλος: ὀριζοντία ὑπὲρ τὸν γλουτὸν ἐκτεινομένη καὶ εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς ὀσφύος.

— κατὰ τὸ μέσον περιῖπου τοῦ μηροῦ (κοντήτερα πρὸς τὸ γόνατον).

Ἀριστερὸν σκέλος: ὀριζοντία ὑπὲρ τὸν γλουτὸν (συνέχεια τῆς πρώτης τοῦ δεξιοῦ).

Εἰκ. 13. Ὁ Νέος τῶν Ἀντικυθήρων, εἰς τὴν παλαιὰν ὄψιν του.

— κατὰ τὸ μέσον περιῖπου τοῦ μηροῦ (ὡς καὶ εἰς τὸ δεξιόν).

— περὶ τὸ τέλος τοῦ «ταρσοῦ» τοῦ ἀριστεροῦ ποδός.

— «μπάλωμα» ἀντίθετον ἀρχόμενον ὀλίγον ἀνωτέρω τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀριστεροῦ ἀστραγάλου καὶ φθάνον μέχρι τοῦ ἀγάλματος (ὑψ. 0.14 μ., πλάτος λωρίδος 0.03 - 0.035).

— γεννητικὰ μόρια: συγκόλλησις εἰς τὴν ρίζαν τοῦ σάκκου τῶν ὄρχεων (ἀμέσως ὑπὸ τὴν ρίζαν τοῦ πέους) καθ' ὅλην τὴν περιφέρειαν.

Κορμός: συγκόλλησις εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ στήθους περιῖπου εἰς τὸ ὕψος τῶν μαστῶν (κατέρχεται ἔμπρὸς εἰς τοὺς μαστούς: ____/).

ΠΡΑΚΤΙΚΟΝ

Ἐν Ἀθήναις τῇ 18^ῃ Ἰουλίου 1953 οἱ κάτωθι ὑπογεγραμμένοι Μ. Τόμπρος καὶ Ἰ. Παππᾶς, καθηγηταὶ τῆς Γλυπτικῆς παρὰ τῇ Ἀνωτάτῃ Σχολῇ Καλῶν Τεχνῶν καὶ Ἀ. Σῶχος, καθηγητὴς τῆς Γλυπτικῆς παρὰ τῇ Σχολῇ Ἀρχιτεκτόνων τοῦ Μετσοβείου Πολυτεχνείου, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ πρώτου ἐξ ἡμῶν συνήλθομεν εἰς ἐκτέλεσιν τῆς ὑπ' ἀρ. 41796/1885/30.5.53 ἐντολῆς τοῦ Ὑπουργείου Θρησκευμάτων καὶ Ἐθνικῆς Παιδείας ἐν τῷ Ἐθνικῷ Ἀρχαιολογικῷ Μουσείῳ καὶ ἐξητάσαμεν τὴν προσφάτως γενομένην ἐργασίαν ἐπιδιορθώσεως καὶ ἀνασυνθέσεως τοῦ χαλκίνου Ἐφήβου τῶν Ἀντικυθήρων. Ἐκ τῆς ἐξετάσεως ταύτης διεπιστώσαμεν, ὅτι πλεῖστα καταφανῆ σφάλματα τῆς παλαιᾶς συγκολλήσεως τοῦ *André* διωρθώθησαν καὶ τὰ τεμάχια τοῦ ἀγάλματος ἀπέκτησαν τώρα πρώτην φορὰν τὴν ὀρθὴν θέσιν των καὶ τὴν μεταξὺ των ἀλληλουχίαν, ὅσον τοῦτο ἐπετρεπέτο ἐκ τῆς καταστάσεως εἰς ἣν περιῆλθον τὰ τεμάχια ἐκ τοῦ ναυαγίου, ἐπίσης δὲ καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ *André* διὰ τὴν ἐπιτύχην ὅπως-ὅπως τὴν συγκόλλησιν ἐβίασε πολλὰ τεμάχια — μὲ τὴν λίμαν ἢ μὲ τὸ καλέμι. Αἱ ἐπιτευχθεῖσαι ἐκ τῆς τελευταίας ἐργασίας βελτιώσεις εἶναι σημαντικαὶ ἰδίως εἰς τὰ τεμάχια τῆς ἀριστερᾶς κνήμης, τῆς ὀσφύος, τῆς ράχεως, τῆς ὠμοπλάτης καὶ τοῦ αὐχένος, ὡς ἐξάγεται καὶ ἐκ τῆς παραβολῆς πρὸς τὰ γύψινα ἐκμαγεῖα τὰ ληφθέντα πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν νέων ἐργασιῶν. Τὸ σπουδαιότερον ὅμως εἶναι ὅτι διὰ τῆς νέας ἐργασίας, ἢ ὅποια ἐστηρίχθη εἰς τὰ ἀρχαῖα σημεῖα τῆς ἐπαφῆς τῶν πελμάτων μετὰ τῆς βάσεως καὶ εἰς τὴν ἀλληλουχίαν τῶν λοιπῶν τεμαχίων, ἀπέκτησε τώρα πρώτην φορὰν τὸ ἀγαλμα τὴν πραγματικὴν ἀρχικὴν στάσιν του καὶ κίνησίν του καὶ τὸ ἐνιαῖον τοῦ ρυθμοῦ αὐτῆς. Ἐπίσης ἐκέρδισε τὸ ἀγαλμα πάρα πολὺ ἐκ τοῦ καθαρισμοῦ καὶ τῆς ἀπαλλαγῆς αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἀδικαιολογητῶν συμπληρωμάτων τοῦ *André*. Παρατηρήσαμεν ὅτι κατὰ τὴν συμπλήρωσιν τῶν κενῶν καὶ τὴν πλαστικὴν διατύπωσιν τῶν συμπληρωμάτων, ἀνάγκην προσοχῆς καὶ βελτιώσεως ἔχει τὸ περὶ τὴν ὀσφὺν καὶ ἀμέσως ἄνω τοῦ ἱεροῦ ὀστοῦ τμήμα. Ἐπίσης εἰς τὴν κοιλιακὴν χώραν μεταξὺ ὀμφαλοῦ καὶ ἥβης διεπιστώθη συνεπεία φθορᾶς τῶν τεμαχίων ἔλλειψις ἐνότητος τῶν πλαστικῶν ἐπιπέδων καὶ πρέπει νὰ καταβληθῇ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἰδιαίτερα φροντίς. Ἐπίσης καθωρίσθη ἀκριβέστερον ἢ θέσις τοῦ ὀμφαλοῦ, ἢ ὅποια θὰ ὠφελήσῃ καὶ τὴν ἀκριβεστέραν τοποθέτησιν τῶν ἐπιπέδων ἐν συσχετισμῷ μὲ τὰ ὑπάρχοντα ἀρχαῖα τεμάχια. Ἐν γένει κρίνομεν τὴν νέαν ταύτην ἐργασίαν τοῦ προσωπικοῦ τοῦ Μουσείου ὡς ἀπολύτως ἱκανοποιητικὴν καὶ ἀξίαν ἐπαίνου, διότι ἀπεκάλυψε τώρα πρώτην φορὰν τὰς πραγματικὰς καλλιτεχνικὰς ἀρετὰς τοῦ ἀρχαίου ἀγάλματος, τὸ ὅποιον ἀπέκτησεν οὕτω νέαν καὶ πρωτότυπον ὄψιν, πλησιεστάτην πρὸς τὴν ἀλήθειαν τοῦ ἀρχαίου καλλιτέχνου, διὰ τῆς πλήρους ἐναρμονίσεως τοῦ ρυθμοῦ τῶν ἄκρων καὶ τοῦ κυρίως κορμοῦ. Ὁ ἡδικημένος ὡς ἐκ τῆς παλαιᾶς συμπληρώσεως Ἐφήβος οὗτος θὰ ἀποτελέσῃ ἐν ἐκ τῶν ὠραιότερων ἐκθεμάτων τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου καὶ θὰ προκαλέσῃ ἀσφα-

λῶς θερμὸν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀγαπώντων τὴν μεγάλην τέχνην, διότι διὰ πρώτην φορὰν ὁ καλλιτεχνικὸς καὶ ἐπιστημονικὸς κόσμος θὰ βλέπη τὴν ἀρχιτεκτονικὴν δομὴν καὶ τὴν στατικὴν ἰσορροπίαν τοῦ ἔργου, ὥς τὴν ἠθέλησεν ὁ καλλιτέχνης του, πρᾶγμα εἰς τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀποτύχει ὁ *André*.

Ὑπογραφαί :

ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΠΑΠΠΑΣ

Δυσανάγνωστος μονογράφησις

(Λεῖπει ἡ ὑπογραφή τοῦ τρίτου τῶν καλλιτεχνῶν, ἀμελήσαντος προφανῶς νὰ προσέλθῃ ἵνα συνυπογράψῃ τὸ πρακτικόν)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΡΟΥΖΟΣ

ΤΟ ΦΕΡΟΝ ΤΗΝ ΕΠΩΝΥΜΙΑΝ ΤΟΚΛΟΥ ΙΜΠΡΑΧΗΜ ΝΤΕΝΤΕ ΜΕΣΤΖΗΝΤΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΝ ΚΤΗΡΙΟΝ

Συνεχίζοντες τὴν προσπάθειαν ἡμῶν ὅπως συμβάλωμεν εἰς τὴν μελέτην τῶν βυζαντινῶν ἐκείνων μνημείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὰ ὅποια διὰ τοὺς ἐκτεθέν-
τας εἰς ἄλλην ἡμῶν ἐργασίαν λόγους¹ δὲν ἔτυχον τῆς δεούσης προσοχῆς ἀπὸ μέρους
τῶν περὶ τὰ περιώνυμα μνημεῖα τῆς πόλεως ἀσχοληθέντων ἐρευνητῶν, ἐπελήφθημεν
τῆς ἐξετάσεως ἐνὸς ἀκόμη ἐξ αὐτῶν, τοῦ εἰς τὴν περιοχὴν Ἀῖβαν Σαράϊ τῆς σημερινῆς
πόλεως εὐρισκομένου καὶ γνωστοῦ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Τοκλὸν Ἰμπραχίμ Ντεντέ
Μεστζηντί»².

Τοῦ βυζαντινοῦ τούτου κτηρίου, οὗτινος ἀγνοεῖται ἡ ἀρχικὴ ὀνομασία διασώ-
ζεται δὲ σήμερον μόνον ὁ νότιος τοῖχος — καὶ οὗτος οὐχὶ καθ' ὅλον τὸ ὕψος αὐτοῦ —,
ἡ θέσις, ἐν σχέσει πρὸς τὴν παλαιὰν πόλιν, εὐρίσκεται εἰς τὴν πρὸς τὸν Κεράτιον κόλπον
ἄκρην τῆς περιοχῆς τῶν Βλαχερνῶν καὶ ὀπισθεν ἀκριβῶς τοῦ πρὸς τὴν θάλασσαν τεί-
χους τοῦ Ἡρακλείου (εἰκ. 1).

Τὰ σωζόμενα ἐλάχιστα ὑπολείμματα τοῦ μνημείου — καὶ εἰς ἣν εὐρίσκονται σήμε-
ρον κατάστασιν — θὰ ἦσαν, ἀναμφιβόλως, ὅλως ἀνεπαρκῆ πρὸς διαφώτισιν τῶν εἰς
τὸ μνημεῖον ἀφορώντων ζητημάτων, ἐὰν δὲν εἴχομεν προβῇ εἰς καταμέτρησιν καὶ ἀπο-
τύπωσιν αὐτῶν κατὰ τὸ ἔτος 1954, ὅτε καὶ διετηροῦντο ἀκόμη ἐπ' αὐτῶν ἱκανὰ χαρα-
κτηριστικὰ στοιχεῖα.

Τὰ οὕτως περιωθέντα ὑφ' ἡμῶν ὡς ἄνω στοιχεῖα ἔχοντες ὑπ' ὄψει καὶ στηριζό-
μενοι ἐπὶ φωτογραφικῶν καὶ ἄλλων τινῶν δεδομένων³ τῶν κατὰ καιροὺς ἐπισκε-
φθέντων τὸ μνημεῖον θὰ ἐπιχειρήσωμεν ἐν τῇ ἀνὰ χεῖρας μελέτῃ α) ἀποκατάστασιν
τῆς ἀρχικῆς τοῦ μνημείου μορφῆς, β) κατασκευαστικὴν, τυπολογικὴν καὶ μορφολογικὴν
ἀνάλυσιν αὐτοῦ, πρὸς καθορισμὸν τῆς χρονολογίας ἰδρύσεως αὐτοῦ καὶ γ) τὴν διὰ ταύ-
της, κατὰ τὸ δυνατόν, ὀρθὴν αὐτοῦ ταύτισιν.

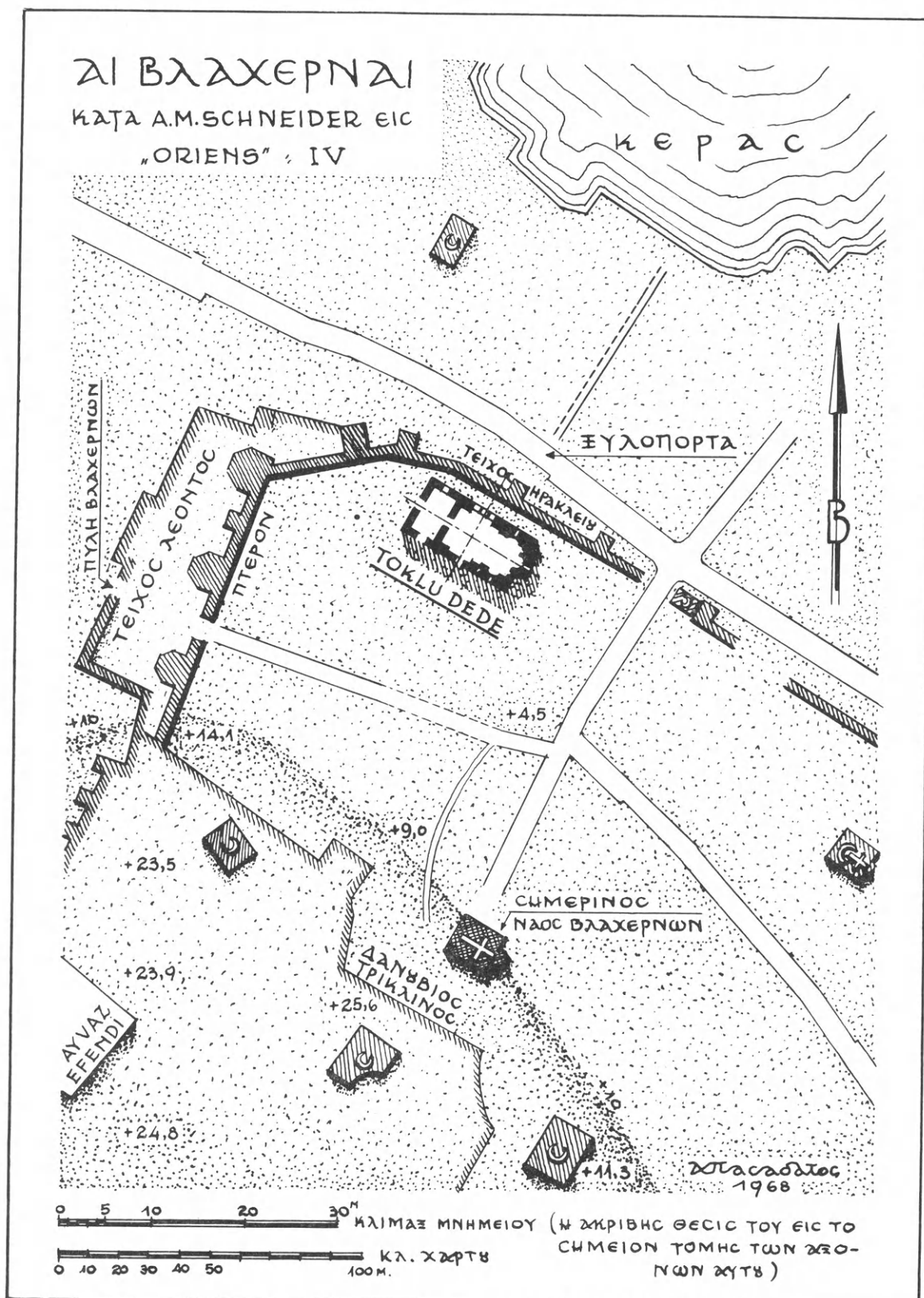
1 Α. ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ, Ἐπὶ δύο βυζαντινῶν μνημείων
τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀγνώστου ὀνομασίας, Ἀθῆ-
ναι 1965, Πρόλογος.

2 Ἡ ἐπὶ λέξει μετάφρασις τῆς τουρκικῆς ταύτης
ὀνομασίας εἶναι «Συνοικιακὸν τέμενος τοῦ γέροντος
Τοκλὸν Ἰμπραχίμ».

3 Ταῦτα εἶναι: α) Ἰχνογράφημα δημοσιευθὲν ὑπὸ
τοῦ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΣΠΑΤΗ εἰς τὸ κατὰ τὸ ἔτος 1877
ἐκδοθὲν ἔργον αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον Βυζαντιναὶ
μελέται.

β) Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ μνημείου, εἰς μικρὰν κλί-
μακα, ὡς καὶ δύο φωτογραφίαι, ἅπαντα δημοσιευ-
θέντα εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Α. VAN MILLINGEN, κατὰ τὸ
ἔτος 1912, ἐκδοθὲν ἔργον αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον
Byzantine Churches in Constantinople.

γ) Δύο φωτογραφίαι δημοσιευθεῖσαι κατὰ τὸ ἔτος
1936 ὑπὸ τοῦ Α. Μ. SCHNEIDER, εἰς τὸ ἔργον αὐ-
τοῦ Byzanz: Vorarbeiten zur Topographie und
Archäologie der Stadt.

Εἰκ. 1.

Α. ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΙΚΗΣ ΜΟΡΦΗΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

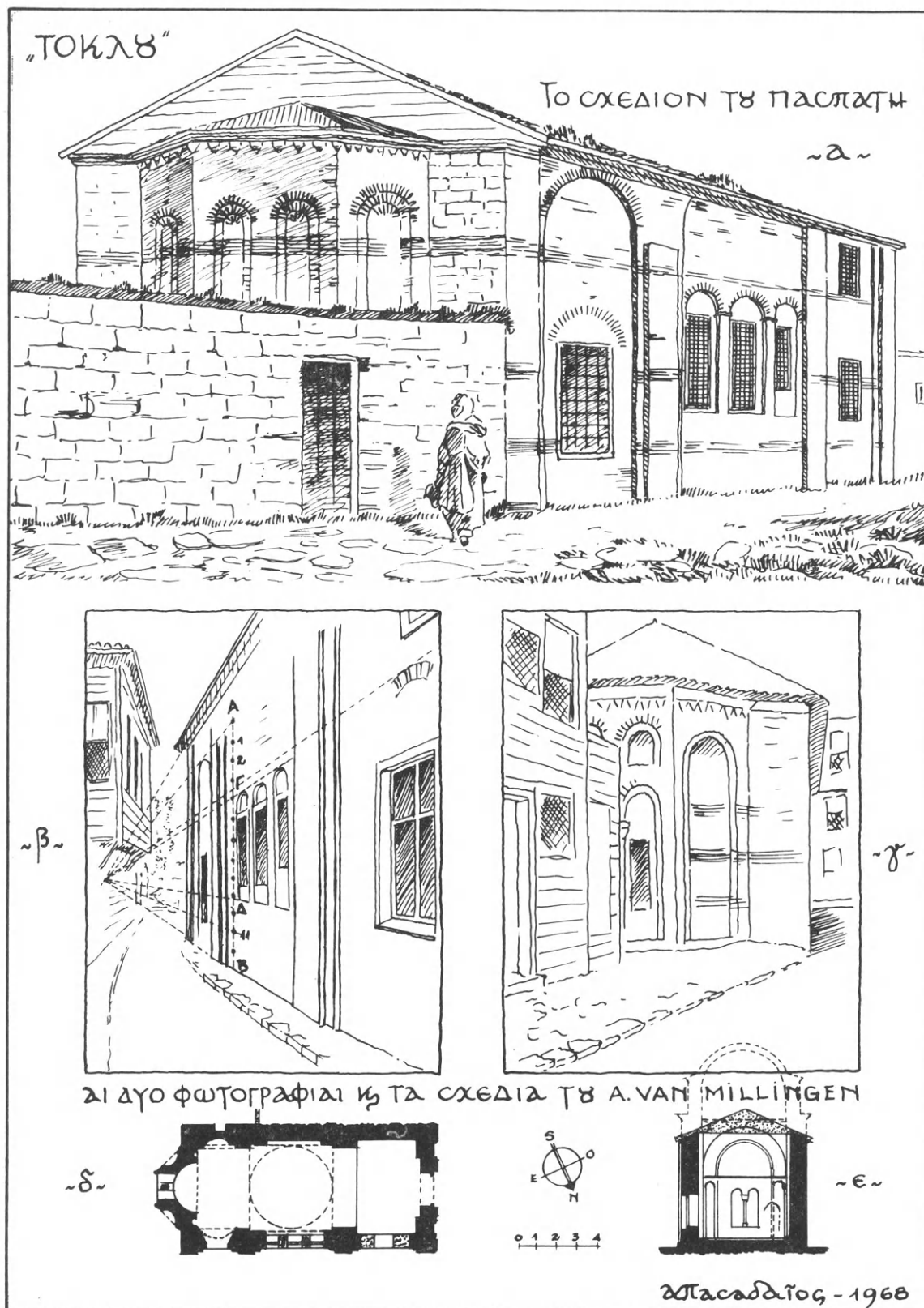
Εἰς τὸ δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Πασπάτη ἰχνογράφημα (εἰκ. 2, α) τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημεῖον παρίσταται προοπτικῶς ὡς ὀρθογώνιον παραλληλεπίπεδον, καλυπτόμενον ὑπὸ ἀμφικλινοῦς στέγης. Ἐκ τῆς θέσεως, ἐκ τῆς ὁποίας ἀπεικονίσθη τὸ κτήριον, ἦσαν ὁραταὶ μία τῶν στενῶν ἐδρῶν τοῦ παραλληλεπιπέδου, ἣτις φέρει τρίπλευρον πρισματικὴν ἀψίδα, καὶ μία τῶν μακρῶν ἐδρῶν αὐτοῦ, ἡ ὁποία χωρίζεται διὰ τεσσάρων παραστάδων εἰς τρία τμήματα. Ἐκ τῶν παραστάδων τούτων αἱ δύο εὐρίσκονται εἰς τὰ ἄκρα τῆς ἑδρας, ἐνῶ αἱ δύο ἄλλαι μεταξὺ αὐτῶν. Τὸ μεσαῖον ἐκ τῶν τριῶν τμημάτων, εἰς ᾧ χωρίζεται διὰ τῶν παραστάδων τούτων ὁ τοῖχος, εἶναι πλατύτερον τῶν δύο ἀκραίων.

Ἡ ἀψίς, ὁρατὴ μόνον κατὰ τὸ ἀνώτερον ἥμισυ αὐτῆς, διότι τὸ κατώτερον καλύπτεται ὑπὸ μανδροτοίχου συνεχίζοντος τὸ ἐπίπεδον τῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ κτηρίου, φέρει εἰς μὲν τὴν μεσαίαν αὐτῆς ἑδραν δύο τοξωτάς, στενάς καὶ τῶν αὐτῶν διαστάσεων ἀβαθεῖς κόγχας, εἰς δὲ τὰς ἄλλας δύο ἀνὰ μίαν ἀναλόγου μορφῆς, ἀλλὰ πλατυτέραν κόγχην. Τὴν ἀψίδα ἐπιστέφει πλατὺ κλιμακωτὸν γεῖσον, συνεχιζόμενον καὶ ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδος ἐπιφανειῶν τῆς στενῆς ἑδρας. Τὸ γεῖσον τοῦτο, μόνον ἐπὶ τῶν τριῶν ἐδρῶν τῆς ἀψίδος, λήγει πρὸς τὰ κάτω εἰς τριγωνικὰς προεξοχὰς τοποθετημένας εἰς ἴσας ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις. Τόσον αἱ προεξοχαὶ αὗται ὅσον καὶ τὸ γεῖσον, ἐν τῇ συνόλῳ αὐτοῦ, ἔχουν σχεδιασθῇ ὡς ἀποτελούμεναι ἐξ ἀλλεπαλλήλων ταινιῶν, προτιθεμένων ὅπως παραστήσωσι στρώματα πλίνθων. Ἡ στέγη τῆς ἀψίδος εἶναι πυραμιδοειδὴς καλυπτομένη ὑπὸ κεράμων, ὑπὲρ ταύτην δὲ ὑψοῦται τὸ ἔνεκα τῆς ἀμφικλινοῦς στέγης τοῦ κυρίως κτηρίου προκῦπτον τριγωνικὸν ἀέτωμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου χαρακτηριστικαὶ ἰσοῦψεῖς ὀρίζοντιοι ταινίαι μαρτυροῦν ὅτι πρόκειται περὶ σανιδώματος.

Τὸ ἐπιστέφον τὴν στενὴν πλευρὰν τοῦ κτηρίου πλινθόκτιστον γεῖσον συνεχίζεται καὶ ὑπὲρ τὴν πρώτην παραστάδα τῆς μακρᾶς πλευρᾶς, χωρὶς νὰ συνεχίζεται ἐπὶ ταύτης οὔτε νὰ ἀναφαίνεται εἰς οἷονδήποτε ἄλλο μέρος αὐτῆς. Διὰ σκιερᾶς ὁμοιογενοῦς ταινίας ἔχει σχεδιασθῇ τὸ προεξέχον ξύλινον γεῖσον τῆς στέγης, ἣτις ἐπικάθηται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ τοίχου.

Αἱ τέσσαρες πλατεῖαι παραστάδες τῆς πλευρᾶς ταύτης φαίνονται ἐξέχουσαι τοῦ τοίχου, ἀποτελοῦσαι οὕτως ἐν πρώτον ἐπίπεδον πρὸ τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ. Εἰς τὸ μεταξὺ τῶν δύο πρώτων ἀπὸ τῆς στενῆς πλευρᾶς παραστάδων τμήμα τοῦ μακροῦ τοίχου ὑπάρχει σαφῶς σχεδιασμένον τυφλὸν ἀψίδωμα διήκον ἀπὸ τοῦ ἐδάφους μέχρι τῆς στέγης, τῆς ὁποίας ἐφάπτεται τὸ ἐκ πλίνθων τόξον αὐτοῦ. Ἐπειδὴ τὸ πλάτος τοῦ ἀψιδώματος εἶναι κατὰ τι μικρότερον τῆς μεταξὺ τῶν παραστάδων ἀποστάσεως, δημιουργεῖται, παρ' ἐκάστην παραστάδα, στενὴ κατακόρυφος λωρὶς τοίχου, ἀποτελοῦσα δεύτερον ἐπίπεδον, ἐνῶ τὸ βάθος τοῦ ἀψιδώματος ἀποτελεῖ τρίτον ἐπίπεδον ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου. Ἐπὶ τοῦ τρίτου τούτου ἐπιπέδου διαγράφεται ὀρθογωνίου σχήματος σιδηρόφρακτον παράθυρον, ὑπὲρ αὐτὸ δὲ ἀνεξάρτητον ἡμικυκλικὸν τόξον.

Εἰς τὸ μεσαῖον, πλατύτερον, τμήμα τοῦ τοίχου ἔχει ἐπιμελῶς σχεδιασθῇ ἡ ἀποτελοῦσα δεύτερον ἐπίπεδον λωρὶς, παρὰ τὴν δευτέραν ἐξ ἀριστερῶν παραστάδα, ἣτις δια-

Είχ. 2.

κόπτεται ἀποτόμως εἰς τινὰ ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς στέγης. Συνεχίζεται ὁμως ἡ ἀκμὴ τῆς λωρίδος, ἡ ὁποία, ἐκ σημείου εὐρισκομένου εἰς ὑψηλότεραν στάθμην τῆς γεννήσεως τοῦ τόξου τοῦ ἀψιδώματος τοῦ πρώτου πρὸς τ' ἀριστερὰ τμήματος, ἀρχίζει νὰ καμπυλοῦται σχηματίζουσα τόξον, ὅπερ διακόπτεται αὐθαιρέτως ὑπὸ τῆς στέγης. Παρὰ τὴν τρίτην παραστάδα ὁμως δὲν ὑπάρχει εἰς τὸ σχέδιον ἡ ἀποτελοῦσα τὸ δεύτερον ἐπίπεδον τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου λωρὶς αὐτοῦ, ὡς θὰ ἀνέμενέ τις, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ ἀπαρχὴ τοῦ τόξου, τοῦ διαγραφομένου ὑπὸ τῆς ἀκμῆς τῆς παρὰ τὴν ἀπέναντι δευτέραν παραστάδα λωρίδος, σημαίνει βεβαίως ὅτι καὶ εἰς τὸ τμήμα τοῦτο ὑπῆρχεν ἀψίδωμα. Ἡ ἐν λόγῳ λωρὶς ἐλλείπει καὶ ἐκ τῆς ἄλλης πλευρᾶς τῆς αὐτῆς παραστάδος. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι, λόγῳ τῆς προοπτικῆς σχεδιάσεως τοῦ κτηρίου, δυνατόν νὰ σκεφθῇ τις πρὸς σιγμὴν ὅτι δικαιολογεῖται ἡ μὴ ἐμφάνισις εἰς τὸ σχέδιον ταύτης ἀκριβῶς τῆς λωρίδος, διότι δυνατόν νὰ καλύπτεται ὀπτικῶς αὕτη ὑπὸ τῆς προεξοχῆς τῆς παραστάδος. Τότε ὁμως θὰ ἔπρεπε νὰ παρατηρῇται τοῦτο καὶ εἰς τὰς πρὸς τὰ δεξιὰ λωρίδας τῆς πρώτης καὶ δευτέρας παραστάδος, ἐνῶ ἐκεῖ αὗται εἶναι ἐμφανεῖς, τοῦθ' ὅπερ δεικνύει ὅτι ἡ γωνία, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἔβλεπε τὸ κτήριο ὁ ζωγράφος, δὲν ἦτο τοιαύτη, ὥστε ἡ λωρὶς νὰ καλύπτεται ὑπὸ τοῦ πάχους τῆς παραστάδος, ἥτις ἐξ ἄλλου ἀναφαίνεται καὶ πάλιν παρὰ τὴν τελευταίαν παραστάδα. Ἀλλωστε δὲν δικαιολογεῖται ποσῶς καὶ τὸ γεγονός, ὅτι, ἐνῶ αἱ τρεῖς παραστάδες εὐρίσκονται ἐπὶ τοῦ πρώτου ἐπιπέδου, πρὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου, ἡ τρίτη εὐρίσκεται, κατὰ τὸ σχέδιον, ἐπὶ τοῦ δευτέρου. Ἐκ τούτων καταφαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ παραδρομῆς, προκληθείσης ἴσως ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς τὸ μεσαῖον τμήμα τοῦ τοίχου, καὶ δὴ ἐπὶ τοῦ τρίτου ἐπιπέδου τοῦ ἀποτελοῦντος τὴν ἐπιφανείαν αὐτοῦ, ὑπάρχει τρίλοβον τοξωτὸν παράθυρον, ἐντοιχισθὲν κατὰ τρόπον ὥστε νὰ δίδῃ τὴν ἐντύπωσιν τριλόβου μικροῦ ἀψιδώματος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀνοίγονται τρία, ὀρθογωνίου σχήματος, σιδηρόφρακτα παράθυρα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο τοῦ αὐτοῦ μεγέθους καὶ τὸ ἐν μικρότερον. Τὰ παράθυρα ταῦτα ἀνοίγονται εἰς τὸ βάθος τοῦ μικροῦ τριλόβου ἀψιδώματος, βάθος τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ οὕτω τέταρτον ἐπίπεδον. Ἐνεκα τοῦ τετάρτου τούτου ἐπιπέδου σχηματίζεται παρὰ τὴν τρίτην παραστάδα καὶ κατὰ τὸ ὕψος τοῦ τριλόβου ἀψιδώματος λωρὶς, προκαλέσασα πιθανῶς τὴν σύγχυσιν εἰς τὸν ζωγράφον, ὅστις ἐξέλαβε ταύτην ὡς τὴν διὰ τοῦ τρίτου ἐπιπέδου σχηματιζομένην.

Εἰς τὸ τρίτον πρὸς τὰ δεξιὰ τμήμα ἀνοίγονται δύο, ὀρθογωνίου σχήματος, σιδηρόφρακτα παράθυρα, τὸ ἐν ὑπὲρ τὸ ἄλλο.

Ἡ τοιχοδομία τοῦ κτηρίου σημειοῦται ὡς ἀποτελουμένη ἐκ λιθίνων ἀνισοῦψῶν ζωνῶν ἐναλλασσομένων πρὸς ἰσοῦψεῖς ζώνας ἐξ ὀπτοπλίνθων. Αἱ τελευταῖαι αὗται ζῶναι παρουσιάζουν τὴν ἐξῆς διάταξιν : Ἡ πρώτη ἐκ τῶν ἄνω, ἥτις ἔχει σχεδιασθῇ ὡς ἀπέχουσα κατὰ ἑπτὰ λίθους ἀπὸ τοῦ ἐπιστέφοντος τὴν μικρὰν πλευρὰν γείσου, εὐρίσκεται εἰς στάθμην χαμηλότεραν τὸσον τῆς γεννήσεως τοῦ τόξου, τοῦ ἐν τῷ πρώτῳ τμήματι τῆς μακρᾶς πλευρᾶς ἀψιδώματος, ὅσον καὶ τῶν θολίσκων τῶν ἐπὶ τῶν πλευρῶν τῆς ἀψίδος κογχῶν. Ἡ ζώνη αὕτη ἐξ ἄλλου ἐφάπτεται τῶν τόξων τοῦ τριλόβου τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς μακρᾶς πλευρᾶς καὶ τοῦ κάτω μέρους τοῦ ἄνω παραθύρου τοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ ἀκραίου τμήματος αὐτῆς.

Ἡ μετὰ τὴν προαναφερθεῖσαν δευτέρα ζώνη ἐξ ὀπτοπλίνθων ἔχει σχεδιασθῇ ὡς

ἀπέχουσα ταύτης κατὰ δώδεκα λίθους, εὐρίσκεται δὲ εἰς στάθμην ἀποκόπτουσαν ὅλα τὰ εἰς τὰ τρία τμήματα τῆς μακρᾶς πλευρᾶς παραθύρου. Ἡ ἀπόστασις τῆς ζώνης ταύτης ἀπὸ τῆς ἐπομένης, ἣτις εἶναι ἡ τρίτη κατὰ σειρὰν ἐκ τῶν ἄνω, ἰσοῦται ἐπὶ τοῦ σχεδίου πρὸς τὸ ὕψος πέντε λίθων. Τὸ κάτω ὄριον τῆς ζώνης ταύτης συμπίπτει πρὸς τὸ κάτω ὄριον τοῦ παραθύρου τοῦ πρώτου ἐξ ἀριστερῶν τμήματος τῆς μακρᾶς πλευρᾶς. Τὸ κάτω ὄριον τοῦ ἐν τῷ κεντρικῷ τμήματι τριλόβου καὶ τοῦ ἐν τῷ δεξιῷ ἀκραίῳ τμήματι παραθύρου, εὐρίσκεται εἰς στάθμην συμπίπτουσαν πρὸς τὸ μέσον τῆς ἀποστάσεως τῆς δευτέρας καὶ τῆς τρίτης ζώνης ἐξ ὀπτοπλίνθων. Μία τετάρτη ζώνη ὀπτοπλίνθων, εἰς ἀπόστασιν τεσσάρων περίπου λίθων ἀπὸ τῆς τρίτης, φαίνεται ἐπὶ τῆς πρώτης παραστάδος ἐφαπτομένη τοῦ ἐδάφους καὶ ἀποκρυπτομένη ὑπὸ τῶν ἀνωμαλιῶν αὐτοῦ καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς μεγάλης πλευρᾶς τοῦ κτηρίου.

Τὴν ἀκρίβειαν τοῦ περιγραφέντος ἀνωτέρω σχεδίου τοῦ Πασπάτη δυνάμεθα νὰ ἐλέγξωμεν, ἀλλὰ καὶ νὰ συμπληρώσωμεν ἔτι διὰ τῶν φωτογραφιῶν τοῦ Van Millingen¹, ὅπου παρίστανται ἀκριβῶς αἱ εἰς αὐτὸ σημειούμεναι δύο πλευραὶ αὐτοῦ (εἰκ. 2, β, γ).

Πρὸ παντὸς ἄλλου ἐκ τῶν τίτλων τῶν ἐν λόγῳ φωτογραφιῶν μανθάνομεν, ὅτι ἡ μὲν φέρουσα τὴν ἀψίδα στενὴ πλευρὰ εἶναι ἡ ἀνατολική, ἡ δὲ μακρὰ ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ μνημείου. Ἐπειδὴ ἐξ ἄλλου εἰς τὴν φωτογραφίαν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς δὲν ὑπάρχει ὁ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Πασπάτη εἰκονιζόμενος μανδρότοιχος, ἡ πλευρὰ αὕτη εἶναι ἐμφανὴς καθ' ὅλον τὸ ὕψος αὐτῆς (εἰκ. 2, γ) καὶ ἀκριβῶς μέχρι τοῦ κεντρικοῦ αὐτῆς ἄξονος, τοῦ ὑπολοίπου αὐτῆς μέρους καλυπτομένου ὑπὸ τῶν πρὸς τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς φωτογραφίας εἰκονιζομένων οἰκιῶν. Ἐπὶ τῆς φωτογραφίας ταύτης παρατηροῦμεν, ἀρχόμενοι ἐκ τῶν ἄνω, τὰ ἑξῆς : α) Ἡ στέγη τοῦ μνημείου εἶναι ξυλίνη, σχήματος καθ' ὅλα συμφώνου πρὸς τὴν εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Πασπάτη. β) Τὸ ἐπιστέφον τὴν πλευρὰν ταύτην γεῖσον εἶναι πράγματι πλίνθινον, παρουσιάζον ὀδοντωτὴν ταινίαν, κάτωθεν τῆς ὁποίας, εἰς τὴν ἀψίδα, ὑπάρχουν οἱ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Πασπάτη τριγωνικοὶ «ὀδόντες», ἀποτελούμενοι ἀπὸ ἐπαλλήλους ὀριζοντίους πλίνθους, στενουμένας πρὸς τὰ κάτω καὶ καταληγούσας εἰς μικρὰν κατακόρυφον πλίνθον. γ) Αἱ εἰς τὰς πλαγίας ἑδρας τῆς ἀψίδος πλατεῖαι κόγχαι διήκουσι καθ' ὅλον τὸ ὕψος αὐτῆς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἦτο ἀδύνατον νὰ καθορισθῇ διὰ τοῦ σχεδίου τοῦ Πασπάτη, ἐφ' ὅσον τὸ κάτω ἥμισυ αὐτῶν ἐκαλύπτετο ὑπὸ τοῦ προαναφερθέντος μανδροτοίχου. δ) Ἐπὶ τῆς μεσαίας ἑδρας τῆς ἀψίδος, κάτωθεν τῶν δύο στενῶν κογχῶν, αἵτινες παρίστανται ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Πασπάτη εἶναι δὲ ἐπίσης ἐμφανεῖς εἰς τὴν φωτογραφίαν — ἡ μία ἐξ ὀλοκλήρου καὶ τῆς ἄλλης μέρος τοῦ τόξου τῆς —, ὑπάρχει δίλοβον παράθυρον, φέρον κεντρικὸν κιονίσκον ἢ πεσσίσκον, τοῦ ὁποίου, εἰς τὴν φωτογραφίαν, φαίνεται μέρος τοῦ ἐπικράνου. Τὸ δίλοβον τοῦτο παράθυρον, τοῦ ὁποίου τὸ κατώτερον ὄριον εὐρίσκεται εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην μετὰ τοῦ κατωτέρου ὁρίου τῆς κόγχης τῆς πλαγίας ἑδρας τῆς ἀψίδος, ἔχει μερικῶς ἐντοιχισθῇ.

Λελανθασμένως ἔχουσι σχεδιασθῇ, ὑπὸ τοῦ συνοδευόντος τὸν Πασπάτην ζωγράφου, αἱ δύο ὑπὲρ τὸ δίλοβον παράθυρον τῆς ἀψίδος στεναὶ κόγχαι, διότι, ἐνῶ εἰς τὴν πραγματικότητα, ὡς δεικνύει ἡ φωτογραφία, τὸ ὕψος τῶν εἶναι σχεδὸν ἴσον πρὸς τὸ

¹ A. VAN MILLINGEN, *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1912, πίν. LVI.

πλάτος αὐτῶν, εἰς τὸ σχέδιον φαίνονται συνεχιζόμενοι μέχρι καὶ πέραν τοῦ μανδροτοίχου, πράγμα τὸ ὁποῖον καθιστᾷ αὐτὰς λίαν ἐπιμήκεις, τοῦ ὕψους αὐτῶν εἰκονιζόμενου ὡς τοῦλάχιστον τριπλασίου τοῦ πλάτους των. ε) Ἄξιον προσοχῆς εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς ἀψίδος εἰς τὸ κατώτερον αὐτοῦ μέρος φαίνεται ἐλάχιστα ἀπέχον τοῦ πρὸς αὐτὸ πεζοδρομίου, τοῦθ' ὅπερ σημαίνει ὅτι ἡ περὶ τὸ κτήριο στάθμη τοῦ ἐδάφους ἔχει, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Van Millingen, ὑπερψωθῇ. Ἄν καί, δυστυχῶς, κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τὸ κτήριο ἔχει ἐπιχρισθῇ, ὡς δεικνύει ἡ φωτογραφία, οὐχ ἦττον ὅμως, παρὰ τὴν δεξιὰν κόγχην τῆς ἀψίδος, σώζονται σαφῇ ἵχνη τριῶν ζωνῶν ἐξ ὀπτοπλίνθων, αἵτινες συνεχίζονται καὶ ἐντὸς τῆς κόγχης ταύτης. Τὰ μεταξὺ τῶν τριῶν τούτων ζωνῶν δύο διαστήματα ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶναι ἰσοῦψῃ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἐπὶ τοῦ σχεδίου, εἶναι καὶ μικρότερα ἐκείνων.

Ἐλθωμεν τώρα εἰς τὴν δευτέραν φωτογραφίαν τοῦ Van Millingen (εἰκ. 2, β), τὴν παρουσιάζουσιν τὴν μακρὰν πλευρὰν τοῦ κτηρίου¹. Ὡς ἀμέσως καθίσταται φανερόν ἐκ τῆς θεωρήσεως τῆς φωτογραφίας ταύτης, ἡ πλευρὰ αὕτη τοῦ κτηρίου ἀποτελεῖ τὸ σύνολον στενοτάτου δρομίσκου, εἰς τρόπον ὥστε ἡ γωνία, ὑπὸ τὴν ὁποίαν «βλέπει» τὴν πλευρὰν ὁ φωτογραφικὸς φακός, εἶναι πολὺ μικρά. Ἀποτέλεσμα τούτου εἶναι τὸ πάχος τῶν παραστάδων νὰ ἀποκρύπτῃ τὴν πρὸς τὰ ἀριστερὰ αὐτῶν λωρίδα, τὴν ἀποτελοῦσαν τὸ δεύτερον ἐπίπεδον τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου, ὡς κατὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ σχεδίου τοῦ Πασπάτη ὠρίσαμεν τοῦτο. Ἐνεκα τούτου δὲν εἶναι μὲν δυνατόν νὰ ἐλέγξωμεν ἐὰν ἡ ἐκ τοῦ σχεδίου ἐλλείπουσα ἀριστερὰ λωρίς τῆς τρίτης ἐξ Ἀνατολῶν παραστάδος ὑπάρχῃ ἢ ὄχι εἰς τὴν πραγματικότητα, βλέπομεν ὅμως νὰ ἀναφαίνεται ἐπὶ τῆς φωτογραφίας ἡ, ἐκ τοῦ σχεδίου ἐλλείπουσα ἐπίσης, δεξιὰ λωρίς τῆς παραστάδος ταύτης. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ἐν λόγῳ παραστὰς εὐρίσκεται, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ σχέδιον, εἰς τὴν φυσικὴν, ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἄλλας, θέσιν αὐτῆς, ἥτοι εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον πρὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου, καὶ συνεπῶς εἶναι τελείως ἀπαράδεκτον τὸ νὰ μὴ ἔχῃ καὶ πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἀνάλογον τῆς πρὸς τὰ δεξιὰ λωρίδα. Ἐκ τούτου πάλιν καταφαίνεται ὅτι ἡ μὴ σχεδιάσις τῶν ἐκατέρωθεν τῆς παραστάδος ταύτης λωρίδων ὀφείλεται εἰς λάθος τοῦ ζωγράφου. Ἐτερον λάθος εὐρίσκομεν συγκρίνοντας τὸ ἐν τῷ μεσαίῳ τμήματι τῆς ὄψεως τρίλοβον παράθυρον πρὸς τὸ τῆς φωτογραφίας. Εἰς τὸ σχέδιον τὰ ἀκραῖα ὄρια τοῦ τρίλοβου ἐλάχιστα ἀπέχουσι τῶν παραστάδων, ἐνῶ εἰς τὴν φωτογραφίαν μεταξὺ τῶν ὀρίων τούτων καὶ τῶν παρὰ τὰς παραστάδας λωρίδων ὑπάρχει ἀπόστασις σχεδὸν ἴση πρὸς τὸ πλάτος ἐκάστου ἐκ τῶν τριῶν ἀνοιγμάτων τῶν ἀποτελούντων τὸ τρίλοβον παράθυρον.

Δυστυχῶς καὶ ἡ πρόσοψις αὕτη εἶναι ἐπιχεχρισμένη, ὡς δηλοῖ ἡ φωτογραφία, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθῇ δι' αὐτῆς ἡ ἀκριβὴς θέσις τῶν ἐξ ὀπτοπλίνθων ζωνῶν, αἵτινες σημειοῦνται ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Πασπάτη. Εὐτύχημα πάντως εἶναι, ὅτι ὑπὲρ τὸ πρὸς τὰ δεξιὰ ἀκραῖον παράθυρον τῆς προσόψεως διακρίνεται εὐκρι-

¹ Εἰς τὴν φωτογραφίαν ταύτην ἡ πλευρὰ ὁρᾶται ἐκ σημείου κειμένου πρὸς τὸ βορειοδυτικὸν μέρος αὐτῆς, ἐνῶ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Πασπάτη ἐκ σημείου κειμένου πρὸς τὸ βορειοανατολικὸν μέρος αὐτῆς. Εἰς

τὴν φωτογραφίαν δηλαδὴ τοῦ Van Millingen, πλησιέστερον ἡμῶν εἶναι τὸ εἰς τὸ δεξιόν, ἀκραῖον τμήμα τῆς προσόψεως παράθυρον, ἐνῶ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Πασπάτη τὸ εἰς τὸ ἀριστερόν.

νῶς τὸ ἀνώτατον τμήμα τόξου, εἰς στάθμην ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν στάθμην τῶν τόξων τοῦ τριλόβου παραθύρου τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς ὄψεως.

Αἱ καθ' ὕψος σχέσεις τῶν διαφόρων παραθύρων εἰς τὴν φωτογραφίαν καὶ εἰς τὸ σχέδιον εἶναι αἱ αὐταί, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι, ἐνῶ εἰς τὸ σχέδιον τὸ παράθυρον, τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται ὑπεράνω τοῦ δεξιοῦ ἀκραίου παραθύρου τῆς προσόψεως, ἔχει τὸ αὐτὸ μετ' αὐτοῦ πλάτος, εἰς τὴν φωτογραφίαν εἶναι στενότερον.

Ἐάν, μετὰ τὰ μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντα, ἐξετάσωμεν τὰ σωζόμενα ὑπολείμματα τοῦ μνημείου, βλέπομεν ὅτι ταῦτα, ἐν κατόψει, ἀποτελοῦνται ἐκ τῶν ἑξῆς (βλ. παρένθετον πίνακα Α, ὅστις ἐν τοῖς ἑφεξῆς θὰ παρίσταται διὰ τοῦ σημείου «ΠΠ»):

α) Ἐξ ὁλοκλήρου τοῦ νοτίου τοίχου αὐτοῦ (ΠΠ καὶ πίν. 6).

β) Ἐξ ἐλαχίστου μέρους τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ὅπου διασώζεται ἡ ἀρχὴ τῆς πρὸς τὸν νότιον τοῖχον συνεχομένης πλαγίας ἑδρας τῆς ἀψίδος (ΠΠ καὶ πίν. 6, 1, 4).

γ) Ἐξ ἐλαχίστου ἐπίσης μέρους τοῦ δυτικοῦ τοίχου (ΠΠ καὶ πίν. 6, 3, 5 καὶ 7, 1, 2).

Ἄς ἐξετάσωμεν τώρα λεπτομερέστερον τὰ ὑπολείμματα ταῦτα:

Α. Ὁ νότιος τοῖχος (ΠΠ καὶ πίν. 6): Ὁ τοῖχος οὗτος, ἐν κατόψει, χωρίζεται ἐσωτερικῶς εἰς τρία, σαφῶς ἀπ' ἀλλήλων διακρινόμενα, τμήματα. Ἐκ τούτων τὸ πρῶτον ἐξ Ἀνατολῶν (ΠΠ καὶ πίν. 6, 1) καθορίζεται ὑπὸ τῆς ἀκμῆς διέδρου γωνίας, προερχομένης ἐκ μειώσεως τοῦ πάχους τοῦ νοτίου τοίχου εἰς ἀπόστασιν 2.89 μ. ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ. Τὸ δεύτερον (ΠΠ καὶ πίν. 6, 2), ἀπὸ τῆς προαναφερθείσης γωνίας ἀρχόμενον, λήγει, πρὸς Δυσμᾶς, εἰς ἀνάλογον ἀκμὴν γωνίας, ἣτις εὐρίσκεται, ἀπὸ τῆς πρώτης, εἰς ἀπόστασιν 4.09 μ. Διὰ τῆς ἀκμῆς τῆς δευτέρας ταύτης γωνίας ἀποκαθίσταται τὸ ἀρχικὸν πάχος τοῦ τοίχου μέχρις ἀποστάσεως ἀπ' αὐτῆς 1.26 μ., ὁπότε πάλιν ὑποχωρεῖ, περισσότερον μάλιστα τῆς προηγουμένης τὴν φορὰν ταύτην, τοῦτο δὲ ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν τοῦ τρίτου μέρους τοῦ νοτίου τοίχου (ΠΠ, Γ), μήκους 2.96 μ., ὅπερ ἐξικνεῖται μέχρι τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἐλάχιστον μέρος τοῦ ὁποίου, ὡς ἀνεφέρθη προηγουμένως, σώζεται συνεχόμενον πρὸς τὸν νότιον τοῖχον.

Τὸ πάχος τοῦ νοτίου τοίχου εἰς μὲν τὸ πρῶτον τμήμα εἶναι 1.26 μ., εἰς δὲ τὸ δεύτερον 1.16 μ., ἐνῶ εἰς τὸ τρίτον 0.84 μ.

Ἄξιον ἰδιαίτερας προσοχῆς εἶναι τὸ μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου τμήματος τοῦ νοτίου τοίχου μέρος αὐτοῦ (ΠΠ, νξ καὶ πίν. 6, 3-θ, ι, 5-ξ, η): Λίθοι εἰδικῶς λελαξευμένοι (πίν. 6, 3-θ, 5-ξ) συνιστοῦν πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ μέρους τούτου διέδρον γωνίαν, ἣτις, ὡς εἶδομεν, ἀποτελεῖ τὸ δεξιὸν δυτικὸν ὄριον τοῦ κεντρικοῦ τμήματος. Ἐκαστος τῶν λίθων τούτων, διὰ τοῦ μήκους αὐτοῦ, ἀποτελεῖ «ὄψιν», διὰ τῆς ὁποίας ἀκριβῶς ὁ νότιος τοῖχος ἀποκτᾷ τὸ ἀρχικὸν αὐτοῦ πάχος τῶν 126 ἐκ. Μετὰ τὸ μῆκος ὅμως τοῦ ἀκρογωνιαίου τούτου λίθου (περίπου 40 ἐκ.) ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μέρους τούτου καθίσταται ὄχι μόνον χαρακτηριστικῶς ἀνώμαλος (πίν. 6, 3-ι, 5-η), ἀλλὰ καὶ περιέχει λίαν ἐξέχοντας λίθους (μέχρι 12 ἐκ.), οἵτινες δὲν ἐπιτρέπουν ἀμφιβολίαν περὶ τῆς ὑπάρξεως εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐγκαρσίου τοίχου, ἀποχωρίζοντος τὸ τρίτον τμήμα τοῦ νοτίου τοίχου ἀπὸ τοῦ δευτέρου (ΠΠ, ξ καὶ πίν. 6, 3-κ καὶ 7, 3-α). Ἐάν ἐκ τοῦ ὅλου πάχους τοῦ μεταξὺ τῶν δύο τμημάτων μέρους (1.26 μ.) ἀφαιρέσωμεν τὸ μῆκος τῶν

ἀποτελούντων «ὄψιν» ἀκρογωνιαίων λίθων (0.40 μ.), τὸ πάχος τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐγκαρσίου τοίχου καθορίζεται εἰς 86 ἑκατοστόμετρα.

Β. Ἀνατολικὸς τοῖχος (ΠΠ, αβγδ καὶ πίν. 6, 1, 4 καὶ 7, 5): Τὰ ὑπολείμματα τοῦ τοίχου τούτου εἶναι σήμερον ἐλάχιστα, μὴ δυνάμενα ποσῶς νὰ διαφωτίσουν τὸν ἐρευνητὴν περὶ τῆς μορφῆς τῆς ἐκλιπούσης ἀψίδος. Συμπληροῦνται ὁμῶς ὑπὸ τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1963 (ΠΠ, γδεξ καὶ πίν. 6, 1) καὶ 1954 (ΠΠ, εζηθ καὶ πίν. 6, 4 καὶ 7, 5) ὑπὸ τοῦ γράφοντος γενομένων καταμετρήσεων. Θὰ περιγράψωμεν ὅθεν τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον καὶ τὴν ἀψίδα, ἐπὶ τῇ βάσει καὶ τῶν στοιχείων τούτων:

Ἡ ἀψὶς ἐσωτερικῶς εἶναι πρακτικῶς ἡμικυκλική¹, ἀκτῖνος 1.26 μ., τῆς περιφερείας τῆς σωζομένης κατὰ τὸ 1954 πέραν τοῦ μέσου αὐτῆς, ὅπερ καθορίζεται καὶ ἐκ τοῦ κατὰ τὴν αὐτὴν χρονολογίαν κατὰ χώραν εὕρισκομένου πεσσίσκου τοῦ διλόβου παραθύρου αὐτῆς (πίν. 6, 4 καὶ 7, 5), ὅστις σήμερον κεῖται χαμαὶ (πίν. 7, 6), ὥς καὶ τὸ ἐπιστέφον ἄλλοτε αὐτὸν ἐπίκρανον (πίν. 7, 7). Ὁ πεσσίσκος, ὀρθογωνίου διατομῆς (26 × 55 ἐκ.), στρογγυλοῦται κατὰ τὰς στενὰς πλευράς, αἵτινες παρουσιάζουν οὕτως ὄψιν ἐνσωματωμένων εἰς τὸν πεσσίσκον ἡμικιονίσκων (πίν. 7, 5, 6). Τὸ εἰς σχῆμα ἀνεστραμμένης κολούρου πυραμίδος ἐπιθηματοειδὲς ἐπίκρανον φέρει εἰς τὰς δύο αὐτοῦ στενὰς πλευράς ἐλληνικοῦ τύπου σταυρούς, μερικῶς ἀποξεσθέντας (πίν. 7, 7).

Παρὰ τὴν κεντρικὴν ἀψίδα ὑπῆρχε μικρὰ τοιαύτη, καθοριζομένη ὑπὸ κυλινδρικῆς ἐπιφανείας (ΠΠ, ικ) ἀπαρτιζομένης ἐξ ἐπιμελῶς λελαξευμένων λίθων. Τῆς μικρᾶς ταύτης ἀψίδος τὸ μὲν πλάτος ἦτο 53 ἐκ. τὸ δὲ βάθος 22 ἐκ.

Ἐκ τῆς τριπλεύρου ἐξωτερικῶς ἀψίδος ἐσώζοντο κατὰ τὸ 1954 ἡ φέρουσα κόγχην μία τῶν πλαγίων αὐτῆς πλευρῶν (ΠΠ), ἣτις διετηρήθη μέχρι τοῦ 1963, καὶ περισσότερον τοῦ ἡμίσεος τῆς κεντρικῆς πλευρᾶς. Τὸ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην διασωζόμενον νότιον ἀνοιγμα τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδος ἦτο ἐντετοιχισμένον, λόγῳ τῆς εἰς τὴν θέσιν ταύτην κατασκευῆς τῆς μουσουλμανικῆς ἀψίδος (μικράμπ), ἣτις ἀνοίγεται ἐντὸς τῆς κοιλότητος τῆς χριστιανικῆς (ΠΠ καὶ πίν. 6, 4-θ).

Γ. Ὁ Δυτικὸς τοῖχος (πίν. 6, 3, 5 καὶ 7, 1, 2): Ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ σωζομένου μέχρι σήμερον μικροῦ τμήματος τοῦ τοίχου τούτου ὑπάρχει ἀκραία παραστάς πλάτους 88 ἐκ. καὶ παρ' αὐτὴν λωρὶς τοίχου 16 ἐκ. πλάτους, ἐξέχουσα κατὰ 6,5 ἐκ. τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου, ἐνῶ ἡ παραστάς ἐξέχει τῆς ἐπιφανείας τῆς λωρίδος κατὰ 7,5 ἐκ. (ΠΠ, ς καὶ πίν. 7, 2). Τοιαύτη παραστάς ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ὅπερ συνέχεται πρὸς τὴν ἀψίδα, δὲν ὑπάρχει, ἐνῶ ἡ διὰ τῆς τομῆς τῶν ἐπιφανειῶν ἀνατολικοῦ καὶ νοτίου τοίχου προκύπτουσα ἀκμὴ εἶναι ἀκανόνιστος, λόγῳ ἀνωμαλίας τῆς τοιχοδομίας τῆς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐπιφανείας τοῦ νοτίου τοίχου (ΠΠ, πθ).

Εἶναι δυστυχῶς ἀδύνατος ὁ καθορισμὸς τῆς καταστάσεως τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ νοτίου τοίχου, λόγῳ τῆς ἐπαφῆς αὐτοῦ, κατὰ τὰ δώδεκα δέκατα τρίτα τοῦ μήκους του ἀπὸ Δυσμῶν, πρὸς τὴν παραπλεύρως λιθίνην σύγχρονον οἰκίαν (ΠΠ, στ). Ὡς διαπιστοῦται ἐκ τῶν εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ μνημείου ἀνοιγμάτων, ἡ ἐπιφάνεια

¹ Εἰς τὴν πραγματικότητα τὸ τόξον αὐτῆς εἶναι κατὰ τι μικρότερον τῆς ἡμιπεριφερείας.

τοῦ τοίχου τῆς οἰκίας συνεχίζεται εὐθυγράμμως ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον καὶ εἰς τελείαν ἐπαφὴν πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ μνημείου, πράγμα βεβαίως, ὅπερ σημαίνει ὅτι ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ δὲν ὑπάρχουν προεξέχουσαι παραστάδες.

ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΟΨΕΩΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

(εἰκ. 3)

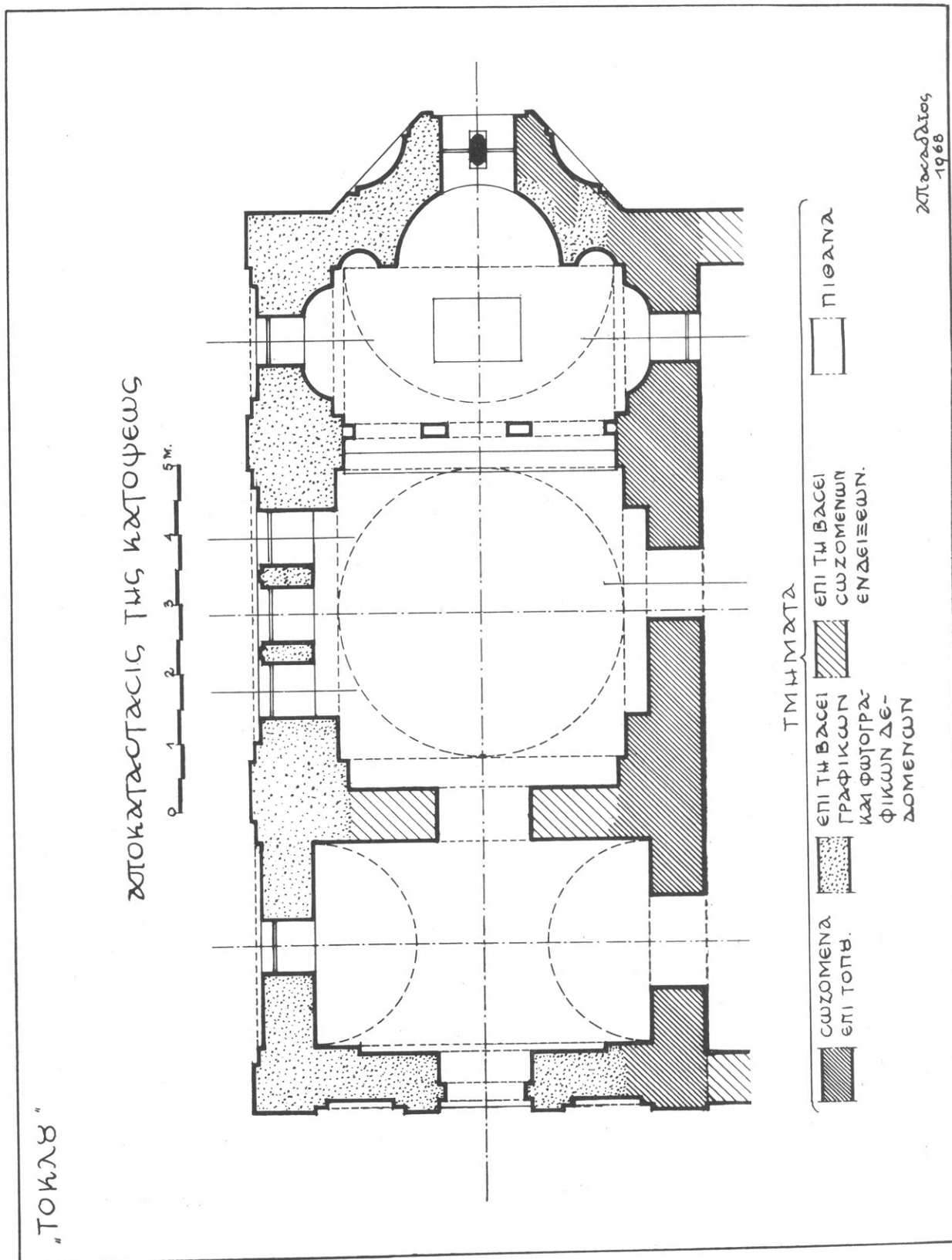
Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μέχρι τοῦδε περιγραφέντων στοιχείων εἶναι δυνατὸς ὁ ἐν γενικαῖς γραμμαῖς καθορισμὸς τῆς κατόψεως τοῦ κτηρίου, διότι ὁ ἄξων συμμετρίας αὐτοῦ καθορίζεται ὑπὸ τοῦ ἄξονος τοῦ πεσσίσκου τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδος (ΠΠ καὶ πίν. 6,4). Τὸ ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐλλείποντος βορείου τοίχου παρουσίαζε πράγματι τὰς εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ νοτίου παρατηρουμένης ἐσοχὰς καὶ ἐξοχὰς, ὥς ἀπαιτεῖ ἡ συμμετρία τοῦ κτηρίου, καθορίζεται ὑπὸ τῆς δημοσιευομένης ὑπὸ τοῦ Van Millingen κατόψεως (εἰκ. 2, δ), τὴν ὁποίαν ἀσφαλῶς ὁ ὑπογράφων αὐτὴν ἀρχιτέκτων Ramsay Traquair¹ ἐσχέδιασεν ἐπὶ τῇ βάσει ἐπιτοπίου καταμετρήσεως, ἐφ' ὅσον τὸ κτήριο, ὥς ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ συγγραφέως δημοσιευομένων φωτογραφιῶν καταφαίνεται, ἦτο ἀνέπαφον κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Εἰς τὴν κάτοψιν ταύτην οὐδὲν ἄνοιγμα σημειοῦται ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου καὶ μόνον εἰς τὴν θέσιν τοῦ παραθύρου, τὸ ὁποῖον ἀνοίγεται ἐντὸς τῆς εἰς τὸ πρῶτον τμήμα τοῦ ἐν λόγῳ τοίχου κόγχης, ὑπάρχει, ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας, ὀρθογώνιος ἐσοχή. Τοῦτο ὀφείλεται ἀναμφιβόλως εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ εἰς τὸν νότιον τοῖχον ἀνοίγματα ἦσαν ἐντοιχισμένα κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπισκέψεως τοῦ μνημείου ὑπὸ τοῦ Traquair.

Πράγματι εἰς τὰς δύο φωτογραφίας (πίν. 5), τὰς ὁποίας ἐδημοσίευσεν ὁ Schneider², φαίνονται, τὰ μὲν εἰς τὸ πρῶτον καὶ δεύτερον τμήμα τοῦ νοτίου τοίχου ἀνοίγματα ἐντοιχισμένα, αἱ δὲ ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων τοῦ μνημείου καλυπτόμεναι ὑπὸ δύο στρωμάτων κονιάματος, ἐνὸς βυζαντινοῦ φέροντος τοιχογραφίας — εἰς τὰς ὁποίας καὶ ἀναφέρεται ἡ μελέτη τοῦ Schneider — καὶ ἐνὸς ὀθωμανικοῦ, φέροντος τὰς συνήθεις εἰς τὰ τεμένη ἐπιγραφάς.

Εἰς τὴν δευτέραν φωτογραφίαν τοῦ Schneider (πίν. 5β), ὑπὲρ τὸν νότιον τοῖχον τοῦ μνημείου, καὶ ἐφαπτόμενος αὐτοῦ, φαίνεται τοῖχος ξυλίνης οἰκίας ἣτις ἐκάλυπτεν, ὥς καὶ ἡ σημερινή, τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ νοτίου τοίχου. Ἡ ἐν λόγῳ οἰκία, ὑπάρχουσα καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Van Millingen, ἠνάγκασε τὸν συνοδεύοντα αὐτὸν ἀρχιτέκτονα, ὅπως παραστήσῃ ὡς ἀκαθόριστον τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ νοτίου τοίχου. Κατὰ τὴν κάτοψιν ὅμως τοῦ Traquair (εἰκ. 2, δ), ἡ ξυλίνη οἰκία, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν σημερινήν, ἄφηνεν ἀκάλυπτον οὐχὶ τὸ 1/13 τῆς ἐπιφανείας τοῦ νοτίου τοίχου, ἀλλὰ περίπου τὰ 3/13 αὐτῆς. Ἐπὶ τοῦ ἀντιστοίχου, πρὸς τὸ ἀκάλυπτον τοῦ νοτίου, τμήματος τοῦ βορείου τοίχου ὑπάρχουν, ὥς εἶδομεν προηγουμένως, δύο παραστάδες, αἵτινες, ἐὰν ὑπῆρχον καὶ ἐπὶ τοῦ νοτίου, θὰ ἔπρεπε νὰ σημειω-

¹ A. VAN MILLINGEN, ἔ. ἀ. εἰκ. 71.

² A. M. SCHNEIDER, ἔ. ἀ. πίν. 5.

Εικ. 3.

θοῦν ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος ¹. Τὸ γεγονός ἐξ ἄλλου ὅτι δὲν σημειοῦται ἐπὶ τῆς κατόψεως ἡ ἐκεῖ ἐσοχὴ ὡς ἐντοιχισμένον παράθυρον σημαίνει ὅτι ἡ ἀκάλυπτος νοτία πλευρὰ ἦτο ἐπιχειρησμένη. Ἐπίσης λόγῳ τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιχρισμάτων δὲν ἦτο δυνατόν εἰς τὸν μελετῶντα τὸ κτήριον τὴν ἐποχὴν ἐκείνην νὰ διαπιστώσῃ τὴν εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου τμήματος τοῦ νοτίου τοίχου διάστημα χαρακτηριστικὴν ἀνωμαλίαν τῆς τοιχοδομίας, τὴν δηλοῦσαν τὴν ὑπαρξίν διαχωριστικοῦ τοίχου εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ². Τὸ μόνον ἀκατανόητον σημεῖον τῆς κατόψεως τοῦ Van Millingen εἶναι ἡ παράστασις τοῦ βορείου τοίχου, τοῦ ἀντιστοιχοῦντος εἰς τὸ τρίτον τμήμα τοῦ νοτίου, ὡς μουσουλμανικῆς προσθήκης, τοῦθ' ὅπερ εἶναι ὅλως ἀπίθανον ³. Τὸ ἐπὶ τῆς προαναφερθείσης φωτογραφίας τοῦ τμήματος τούτου ἵχνος τόξου, ὑπὲρ τὸ ἐν αὐτῷ παράθυρον, ἐξ ἄλλου ὁδηγεῖ μᾶλλον τὴν σκέψιν εἰς ὑπόθεσιν μετατροπῆς τοῦ ἀρχικοῦ βυζαντινοῦ τοξωτοῦ παραθύρου εἰς ὀρθογωνίου σχήματος, ὅπως τοῦτο συνέβη εἰς ὅλα τὰ παράθυρα τῆς προσόψεως, τοῦθ' ὅπερ καθιστᾷ ἐπίσης ἀπαράδεκτον τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ τμήματος τούτου τοῦ βορείου τοίχου ⁴.

Εἰς τὸ κεντρικὸν τμήμα, τέλος, τῆς κατόψεως τοῦ Van Millingen, καθὼς καὶ εἰς τὴν συνοδεύουσαν αὐτὴν ἐγκαρσίαν τομήν (εἰκ. 2, ε), σημειοῦται τρουῖλλος. Ἐπιφυλασσόμενοι ὅπως διερευνήσωμεν τὸ ζήτημα τοῦτο κατὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ γενικωτέρου προβλήματος τῆς ὅλης καλύψεως τοῦ μνημείου, σπεύδομεν ἀπὸ τοῦδε, καὶ ἐφ' ὅσον πραγματευόμεθα τὸ ζήτημα τοῦ καθορισμοῦ τῆς κατόψεως αὐτοῦ, ὅπως τονίσωμεν τὸ ἀξιοσημεῖον ἐν προκειμένῳ γεγονός, ὅτι τὸ πλάτος τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ κτηρίου, ὅπερ καθορίζεται, ὡς εἶδομεν, ἐπακριβῶς τῇ βοήθειᾳ τοῦ πεσίσκου τῆς ἀψίδος, συμπληρούμενον ἐξ αὐτῆς τῆς διαρθρώσεως τῆς ἐπιφανείας τῶν ὀριζόντων αὐτῶν τοίχων, διὰ τῆς κατὰ 10 ἐκ. ἐκλεπτύνσεως αὐτῶν, ἰσοῦται ἀκριβῶς πρὸς τὸ μῆκός του, ὡς καθορίζεται τοῦτο διὰ τῆς ἀποστάσεως τῶν διὰ τῆς ἐκλεπτύνσεως τῶν ἐν λόγῳ τοίχων ἀκμῶν τῶν προκυπτουσῶν διέδρων γωνιῶν ⁵. Τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, κατὰ ταῦτα, ἔχει σχῆμα τελείου τετραγώνου ὅπερ, λαμβανομένης ὑπ' ὅψιν καὶ τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς παραδόσεως, μεγάλως εὐνοεῖ τὴν διὰ τρουῖλλου κάλυψιν αὐτοῦ.

¹ Ὅτι δὲ ὁ ἐρευνητὴς ἠσχολήθη περὶ τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ κτηρίου, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθῇ ἡ ἔλλειψις παραστάδων ἐκ τῆς κατόψεως εἰς παραδρομὴν, καταφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐσημειώθη ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὴν προσήκουσαν θέσιν ἡ ὑπὸ τῆς ἐντοιχίσεως τοῦ ἐκεῖ παραθύρου προκύψασα κοιότης.

² Ἄν καὶ οἱ εἰς τὸ κατώτερον μέρος τῆς περιοχῆς ταύτης, κατὰ δώδεκα ὁλόκληρα ἑκατοστά, ἐξέχοντες τοῦ τοίχου λίθοι, οἵτινες σώζονται μέχρι σήμερον (πίν. 7, 3), θὰ ἀπετέλουν ἀσφαλῶς, ὑπὸ τὸ κονίαμα, ἰσχυρὰν προεξοχήν, ἣτις ὅμως παραδόξως δὲν ὑπέπεσεν εἰς τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν. Πιθανὸν πρὸ τῆς προεξοχῆς ταύτης νὰ ὑπῆρχε, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἔδρα τις ἀκίνητος, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἀναγινώσκεται τὸ κοράνιον, ἢ ἄλλο τι ἐξάρτημα ἐκ τῶν εἰς τὰ τεμένη συναντωμένων.

³ Οὐδεὶς εὐλογοφανὴς ἀποχρῶν λόγος δύναται νὰ

νοηθῇ ἐπιβάλλον τὴν ἀφαίρεσιν ὁλοκλήρου τμήματος τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ μνημείου, ὅταν μάλιστα ἐλλείπῃ καὶ ὁ συνδέων ἄλλοτε τοὺς δύο μακροὺς τοίχους αὐτοῦ ἐγκάρσιος τοίχος. Ἡ ἀφαίρεσις, ἐξ ἀντιθέτου, ὑπὸ τῶν Μουσουλμάνων τοῦ τελευταίου τούτου τοίχου, δικαιολογεῖται πλήρως ὑπὸ τῆς ἐπιθυμίας διευρύνσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου πρὸς εὐχερεστέραν τέλεσιν τῆς ὁμαδικῆς μουσουλμανικῆς προσευχῆς.

⁴ Παρομοίαν ἀκριβῶς περίπτωσιν, ἣτις ὅμως, ἐπειδὴ τὸ ἐκεῖ ἐξεταζόμενον κτήριο διασώζεται μέχρι σήμερον, ἐλέγχεται ὡς ἀσύστατος, ἔχομεν εἰς τὴν εἰς τὸ αὐτὸ ἔργον τοῦ VAN MILLINGEN, σ. 261, δημοσιευομένην κάτοψιν τοῦ γνωστοῦ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Μαναστήρ μεστζηντί» βυζαντινοῦ κτηρίου (βλ. σχετικῶς Α. ΠΑΣΑΔΑΙΟΝ, ἔ. ἀ. 75).

⁵ Ἀνωτέρω σ. 87.

Η ΤΡΙΤΗ ΔΙΑΣΤΑΣΙΣ

Μετά τὰς περὶ τῆς κατόψεως τοῦ μνημείου προηγηθείσας παρατηρήσεις ἃς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν τρίτην διάστασιν τοῦ κτηρίου ζητήματα.

Συμπληροῦντες τὰ σήμερον σωζόμενα ὑπολείμματα τοῦ νοτίου τοίχου διὰ τῶν κατὰ τὸ 1954 καταμετρήσεων τοῦ γράφοντος ἀφ' ἐνὸς (ΠΠ) καὶ τῶν εἰς τὰς δύο φωτογραφίας τοῦ Schneider¹ ἐμφανῶν λεπτομερειῶν ἀφ' ἑτέρου (πίν. 5), παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς:

α) Εἰς τὸ πρῶτον, ἀπὸ Ἀνατολῶν, τμήμα τοῦ τοίχου, ὀλίγον ἄνωθεν τοῦ τόξου τῆς κατὰ τὴν περιγραφὴν τῆς κατόψεως ἀναφερθείσης κόγχης², ὑπάρχει λοξότμητον γείσον (πίν. 6, 1, 4-α). Ὑπὲρ τοῦτο ὁ τοῖχος, ἀποτελούμενος ἐκ λίθων μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται ἀνὰ μία πλίνθος, καμπυλοῦται πρὸς τὰ ἔσω, μέχρις ὕψους 76 ἐκ., ἐνῶ ἐν συνεχείᾳ καθίσταται κατακόρυφος καὶ πλινθόκτιστος (ΠΠ καὶ εἰκ. 2, 4-β).

β) Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου τοῦ κεντρικοῦ τμήματος ὑπάρχει ἐσοχὴ πλάτους 2.89 καὶ βάθους 0.34 μ., ἐντὸς τῆς ὁποίας ἀνοίγεται θύρα³. Εἰς τὸ ἀνώτερον τμήμα τῆς ἐσοχῆς ταύτης παρατηροῦνται τρία ἐντοιχισμένα παράθυρα (ΠΠ καὶ πίν. 6, 5-γ, γ, γ) ἀρχίζοντα ἀκριβῶς ἀπὸ τῆς στάθμης τοῦ ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ πρώτου τμήματος λοξοτμήτου γείσου⁴. Τὰ ἐν λόγῳ παράθυρα σώζονται μέχρις ὕψους 90 ἐκ., ἐκ τῶν τριῶν δὲ τούτων παραθύρων τὸ μεσαῖον εἶναι πλατύτερον τῶν δύο ἐκατέρωθεν αὐτοῦ. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ Van Millingen εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ κτηρίου ἀναφέρει, ὅτι ἀνάλογα παράθυρα ὑπῆρχον καὶ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου⁵. Ἐπίσης ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν τῆς ἐσοχῆς μερῶν τοῦ μεσαίου τμήματος τοῦ νοτίου τοίχου διασώζονται αἱ γεννήσεις τοῦ καλύπτοντος τὴν ἐν λόγῳ ἐσοχὴν τόξου (πίν. 6, 5-δ).

γ) Εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου τμήματος διάστημα καὶ ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς ἀνωμάλου εἰς τὸ μέρος τοῦτο ἐπιφανείας τοῦ νοτίου τοίχου, τῆς δηλούσης καὶ διὰ τῶν εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον προεξεχόντων λίθων τὴν ὑπαρξίν ἐγκαρσίου τοίχου, σώζεται μέχρι σήμερον τμήμα λοξοτμήτου γείσου (ΠΠ καὶ πίν. 7, 4-α), εἰσχωροῦν εἰς τὸν τοῖχον κατὰ 40 ἐκ. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ γείσου τούτου εὐρίσκεται εἰς στάθμην -0.16 μ. ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν τοῦ λοξοτμήτου γείσου τοῦ πρώτου τμήματος.

δ) Ἐπὶ τοῦ ἄξονος τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου τοῦ τρίτου τμήματος εὐρίσκεται τὸ κατὰ τὴν περιγραφὴν τῆς κατόψεως ἀναφερθὲν πλατὺ ἄνοιγμα, ὅπερ εἶναι μεγάλη τοξωτὴ καὶ ὑψηλὴ θύρα (πίν. 6, 3), ὑπερθεῖν τῆς ὁποίας σώζονται τμήματα τόξου, τοῦ ὁποίου ὁ ἄξων συμπίπτει πρὸς τὸν ἄξονα τῆς τε θύρας καὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου (ΠΠ καὶ πίν. 6, 5-ε). Τὸ τόξον τοῦτο καλύπτει ἄνοιγμα ἐντοιχισμένον καὶ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν αὐτὴν καὶ τὰ ἄνω παράθυρα τοῦ κεντρικοῦ τμήματος στάθμην.

Ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς:

1) Ὡς ἐκ τῆς πρώτης φωτογραφίας τοῦ Schneider (πίν. 5α) καταφαίνεται καὶ ὑπὸ τῆς ἐγκαρσίας τομῆς τοῦ Van Millingen προσεπιδηλοῦται (εἰκ. 2, ε) αἱ ἐκατέρωθεν τῆς

¹ Ἀνωτέρω σ. 89.

² Αὐτόθι.

³ Τῆς ὁποίας ὁ ἄξων δὲν συμπίπτει πρὸς τὸν ἄξονα τῆς ἐσοχῆς.

⁴ Τὴν στάθμην ταύτην, σαφῶς καθωρισμένην, διὰ τοῦ ὀριζοντίου γείσου, δεχόμεθα ὡς βασικὴν, ἤτοι ± 0.00 , διὰ τὰς ἐν τοῖς ἐφεξῆς καταμετρήσεις.

⁵ A. VAN MILLINGEN, ἔ. ἀ. 211.

κεντρικῆς μικραὶ ἀψίδες ἐξικνοῦντο μέχρι τοῦ λοξοτμήτου γείσου τοῦ πρώτου τμήματος, πρὸς τὸ ὁποῖον σχεδὸν ἐφάπτεται τὸ καλύπτον τὰς μικρὰς ταύτας ἀψίδας τόξον.

2) Εἰς τὴν πρώτην φωτογραφίαν τοῦ Schneider ἐπίσης ἀναφαίνεται ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς ἡ μουσουλμανικὴ ἀψὶς (πίν. 5α καὶ 6, 4-θ), ἡ προκαλέσασα τὴν ἀνάγκην τῆς ἐντοιχίσεως τοῦ νοτίου ἀνοίγματος τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς χριστιανικῆς ἀψίδος.

3) Ἐπὶ τοῦ ἐπικράνου τοῦ πεσίσκου τοῦ παραθύρου τῆς ἀψίδος σῶζεται τεμάχιον πλακὸς, πάχους 6 ἐκ., τῆς ὁποίας αἱ κατὰ τὸ πάχος ἐπιφάνειαι εἶναι λοξότμητοι. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς πλακὸς ταύτης εὐρίσκεται εἰς στάθμην -1.58 ἀπὸ τῆς βασικῆς στάθμης τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ λοξοτμήτου γείσου τοῦ πρώτου τμήματος τοῦ νοτίου τοίχου. Συνεπῶς ὁ πεσίσκος ἐδράζεται ἐπὶ στάθμης -3.66 , ἥτις εὐρίσκεται κατὰ 96 ἐκ. χαμηλότερον τῆς κάτω στάθμης (-2.70) τοῦ ἐντὸς τῆς κόγχης τοῦ πρώτου τμήματος παραθύρου.

ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΟΙΧΟΔΟΜΙΑΣ ΕΙΣ ΤΑΣ ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Ἐνῷ ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου διατηρεῖ τὸ ἐπύχισμα αὐτῆς, ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ μέρους τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ὅπερ διατηρεῖται μέχρι σήμερον, στερεῖται τελείως ἐπιχρίσματος (ΠΠ καὶ πίν. 7, 2), εἰς τρόπον ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸς ὁ καθορισμὸς τῆς ἀλληλοδιαδοχῆς τῶν ἐκ στρωμάτων λίθων καὶ πλίνθων ζωνῶν.

Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου τούτου διασώζονται τέσσαρες ζῶναι λίθων, τρεῖς ἀκέραιαι ζῶναι ὀπτοπλίνθων καὶ μία ἀκόμη ζώνη ὀπτοπλίνθων ἐν μέρει. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς ἀνωτέρας ἀκεραίας ζώνης πλίνθων ἀντιστοιχεῖ εἰς στάθμην -0.80 ἐν σχέσει πρὸς τὴν βασικὴν στάθμην τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ λοξοτμήτου γείσου τοῦ πρώτου τμήματος τοῦ νοτίου τοίχου. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς δευτέρας ἐκ τῶν ἄνω ἀκεραίας ζώνης πλίνθων ἀντιστοιχεῖ εἰς στάθμην -1.58 , ἐνῷ ἡ στάθμη τῆς κάτω ἐπιφανείας τῆς τρίτης ἐκ τῶν ἄνω ζώνης πλίνθων εἶναι -2.38 μ. Ἡ διαφορὰ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου ἀριθμοῦ εἶναι 91 ἐκ., ἐνῷ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου 93 ἐκ., ἐξ οὗ καταφαίνεται ὅτι αἱ ζῶναι — ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Πασπάτη σημειωθέντα — εὐρίσκονται εἰς ἴσας πρακτικῶς ἀποστάσεις ἀπ' ἀλλήλων. Ἐπὶ πλέον τόσον αἱ σωζόμεναι λίθιναι ζῶναι, ὅσον καὶ αἱ πλίνθιναι εἶναι ἰσοῦσαι. Ἐξ ἄλλου, ὥς εἰς τὴν σωζομένην τομὴν τοῦ κρημνισθέντος δυτικοῦ τοίχου φαίνεται (πίν. 7, 1), αἱ ἐπὶ τῆς προσόψεως κανονικαὶ εἰς πάχος καὶ εἰς τὴν αὐτὴν ἀπ' ἀλλήλων ἀπόστασιν ζῶναι τῶν ὀπτοπλίνθων ἐξικνοῦντο μέχρι τοῦ μέσου σχεδὸν τοῦ πάχους τοῦ τοίχου, τοῦ ὁποίου ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ἀκολουθεῖ τὸ σύστημα τῆς πρὸς αὐτὴν συνεχομένης ἐπιφανείας τοῦ νοτίου τοίχου, ἥτις δὲν παρουσιάζει κανονικὴν ἐναλλαγὴν λίθων καὶ πλίνθων. Ἐκεῖ κυριαρχεῖ μᾶλλον ἡ ἰδέα τῆς παρεμβολῆς μιᾶς πλίνθου μεταξὺ τῶν ὀριζοντίων στρωμάτων τῶν λίθων¹.

Τὸ ἐκ τῆς παρατηρήσεως ταύτης ἐξαγόμενον συμπέρασμα, ὅπερ, ἐννοεῖται, δὲν ἀφορᾷ μόνον τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριο, εἶναι ὅτι ἡ ἐμφάνισις τῶν ἀκαλύπτων, ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ μνημείου ἀπησχόλει τοὺς οἰκοδομοῦντας αὐτό, ἐνῷ αἱ ἐσωτερικαὶ

¹ Χωρὶς τοῦτο νὰ ἐφαρμόζεται αὐστηρῶς.

ἐπιφάνειαι, ὥς μέλλουσαι νὰ καλυφθῶσι δι' ἐπιχρίσματος, δὲν ὑπέκειντο εἰς αἰσθητικούς περιορισμούς.

ΤΡΟΠΟΣ ΚΑΛΥΨΕΩΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Ἐρειδόμενοι ἐπὶ τῶν προηγηθεισῶν παρατηρήσεων εἵμεθα πλέον εἰς θέσιν νὰ διερευνήσωμεν τὸ πρόβλημα τῆς καλύψεως τοῦ κτηρίου. Πρὸς τοῦτο παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς :

α) Εἰς τὸν πρὸ τῆς ἀψίδος πρῶτον χῶρον. Τὸ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου λοξότιμητον γείσον, τοποθετούμενον κατὰ κανόνα¹ εἰς τὰς γεννήσεις τῶν θόλων, καὶ ἡ καμπύλωσις τοῦ ὑπὲρ τὸ γείσον τοῦτο τμήματος τοίχου, δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολίαν περὶ τῆς καλύψεως τοῦ χώρου τούτου διὰ καμάρας παραλλήλου πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ μνημείου (εἰκ. 4, α). Γνωστὸν ἐξ ἄλλου τυγχάνει ὅτι εἶναι ἀρχαιοτάτη παράδοσις, ἀναγομένη εἰς τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους², νὰ συνεχίζεται τὸ οἰκοδομικὸν σύστημα τοῦ τοίχου, ἐφ' οὗ ἐδράζεται ὁ θόλος, καὶ μετὰ τὴν καμπύλωσιν αὐτοῦ, ὅσον ἐπιτρέπει τοῦτο ἡ καμπύλωσις αὕτη, ἥτις, παρὰ τὴν γέννησιν τοῦ θόλου δὲν εἶναι ἀκόμη μεγάλη, πρὸς ἀποφυγὴν, ὅσον ἔνεστι, τῆς κατὰ πολὺ δυσκολωτέρας θολοδομίας. Εἶναι φανερὸν ἐξ ἄλλου ὅτι ὁ ὑπὲρ τὸν καμπυλωμένον τοῖχον κατακόρυφος ἐκ πλίνθων τοῖχος προσετέθη κατὰ τὴν μουσουλμανικὴν περίοδον καὶ μετὰ τὴν κατακρήμνισιν τῆς καμάρας, διὰ νὰ ἐπικαθίσῃ ἐπ' αὐτοῦ ἡ ξυλίνη στέγη.

Τὸ συμφώνως πρὸς τὸ πλάτος τοῦ ἐξεταζομένου χώρου καὶ τῆς καμπυλότητος τοῦ ὑπὲρ τὸ λοξότιμητον γείσον τοίχου καθοριζόμενον τόξον ὑψοῦται μέχρι στάθμης +2,19 (ΠΠ). Πρὸς τὸ τόξον τοῦτο ὁμόκεντρον βεβαίως πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου διαγραφόμενον τόξον τοῦ καλύπτοντος τὴν ἀψίδα τεταρτοσφαιρίου, ὥς ἄλλωστε τοῦτο σημειοῦται καὶ ἐπὶ τῆς τομῆς τοῦ Van Millingen (εἰκ. 2, ε).

β) Εἰς τὸν κεντρικὸν χῶρον. Ἡ ὑπαρξίς τῶν τριῶν παραθύρων, τὰ ὅποια εἶδομεν ὅτι εὐρίσκονται εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος τῆς ἑσοχῆς τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου χώρου, εἰς στάθμην ὑψηλότεραν τῆς ἀρχῆς τῆς καμπυλώσεως τοῦ ὑπὲρ τὸ λοξότιμητον γείσον τοῦ προηγουμένου χώρου τοίχου, δεικνύει ὅτι ὁ νότιος τοῖχος τοῦ κεντρικοῦ χώρου συνεχίζεται κατακορυφῶς πέραν τῆς διὰ καμάρας καλύψεως τοῦ πρώτου χώρου, ἐφ' ὅσον δὲ γνωρίζομεν ἐκ τῶν σωζομένων ὑπολειμμάτων ὅτι ἡ ἐν τῷ νοτίῳ τοίχῳ ἑσοχὴ ἐκαλύπτετο ὑπὸ τόξου, συμπεραίνομεν ὅτι ὁ κατακορυφισμὸς τοῦ τοίχου τούτου ἐξετείνετο μέχρι, τοῦλάχιστον, τοῦ ἀνωτάτου σημείου τοῦ τόξου τούτου (εἰς στάθμην δηλαδὴ περίπου +1.90). Οἶανδήποτε μορφήν καὶ ἂν εἶχεν ἡ κάλυψις τοῦ κεντρικοῦ χώρου, τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι αὕτη δὲν εὐρίσκετο εἰς τὸ αὐτὸ μετὰ τῆς καλυπτύσεως τὸν προηγούμενον χῶρον καμάρας ὕψος, ἀλλὰ πολὺ ὑψηλότερον.

¹ Τὸ ἐν λόγῳ γείσον (τοῦ ὁποίου τὴν θέσιν, εἰς τὰς γεννήσεις τῶν θόλων καὶ τρούλλων, βλέπε εἰς Α. CHOISY, *L'art de bâtir chez les Byzantins*, πίν. XIX/2) ἐκτὸς τῆς αἰσθητικῆς ἔχει καὶ κατασκευαστικὴν σημασίαν, διότι ἀποτελεῖ τὸ μέτωπον ὁλοκλήρου πλακός, ἐφ' ἧς ἐδράζεται ὁ θόλος. Ἡ παρεμβολὴ τῆς πλακὸς ταύτης μεταξὺ τοίχου καὶ

θόλου ἀνάγει τὴν καταγωγὴν τῆς εἰς αὐτὴν τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν (Τοῦ αὐτοῦ, *L'art de bâtir chez les Romains*, πίν. II/2, XVII/1, XXI, XXII/1).

² Α. CHOISY, *L'art de bâtir chez les Romains*, Paris 1873, 58, εἰκ. 12, 19.

Τὸ μετὰ πολλῆς ἀκριβείας καὶ διὰ καταλλήλου διαμορφώσεως τῶν τοίχων τοῦ καλυφθησομένου χώρου δημιουργηθὲν τετράγωνον τῆς κατόψεως αὐτοῦ, ἢ εἰς τὸ ἀνώτατον τμήμα αὐτῆς δημιουργοῦσα τύμπανον, διάτρητον διὰ τριῶν χαρακτηριστικῶν παραθύρων, τοξοσκεπῆς ἐσοχῇ τοῦ νοτίου τοίχου καὶ ἡ ὑπὸ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς παραδόσεως καθοριζομένη μορφολογία τῶν βυζαντινῶν κτηρίων, εἶναι λόγοι ἐπιβάλλοντες ἀναντιρρήτως τὸ συμπέρασμα τῆς διὰ τρούλλου καλύψεως τοῦ ὑπερυψωμένου τούτου κεντρικοῦ τμήματος τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημείου.

Τὸ συμπέρασμα τοῦτο μεγάλως ἐνισχύεται καὶ ἐκ δύο ἀκόμη παρατηρήσεων, αἵτινες δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθοῦν εἰς ἀπλὴν σύμπτωσιν :

α) Ἀπλοῦν βλέμμα εἰς τὴν κάτοψιν τοῦ μνημείου ἀποκαλύπτει ἀμέσως τὴν προσπάθειαν δημιουργίας τεσσάρων ὀγκωδῶν πεσσῶν (εἰκ. 4, γ), εἰς τὰς κορυφὰς τοῦ ὀριζοντος τὸν κεντρικὸν ὥρον τετραγώνου, πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ἐκ τοῦ τρούλλου ὠθήσεων.

β) Εἰς τὴν βάσιν τῶν τρούλλων, ὡς γνωστόν, τοποθετεῖται λοξότμητον γεῖσον, ἐφαπτόμενον τοῦ ἐξωρραχίου τῶν περὶ τὸν τρούλλον ἡμικυλινδρικών θόλων¹. Συνέπεια τούτου εἶναι ὅτι ἡ διαφορὰ στάθμης μεταξὺ τοῦ ἀνωτάτου σημείου τοῦ ὑπὸ τοῦ ἐξωρραχίου τῆς καμάρας ὀριζομένου τόξου καὶ τοῦ ἀνωτάτου σημείου τοῦ ὑπὸ τῶν λοφίων ὀριζομένου τόξου (εἰκ. 4, β-γ) ἰσοῦται πρὸς τὸ μέγεθος τῆς πλίνθου, δι' ἧς κατεσκευάσθη ἡ καμάρα. Ἡ διαφορὰ αὕτη στάθμης εἰς τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν περίπτωσιν (ΠΠ) εἶναι περὶ τὰ 33 ἐκ., τοῦθ' ὅπερ συμπίπτει πρὸς συχνάκις ἀπαντώμενον εἰς κτήρια τῆς Πρωτευούσης μέγεθος πλίνθου².

Τῆς ὑπάρξεως τοῦ καλύπτοντος τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ μνημείου τρούλλου μὴ ἐπιδεχομένου ἀμφιβολίαν ἀπομένει νὰ καθορισθῇ ἡ μορφή τοῦ τρούλλου τούτου. Δυστυχῶς οὐδὲν θετικὸν σχετικὸν δεδομένον ὑπάρχει καὶ μόνον ὁ καθορισμὸς τῆς χρονολογίας ιδρύσεως τοῦ μνημείου θὰ ἐπιτρέψῃ εἰς ἡμᾶς νὰ προβῶμεν εἰς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀκριβῆ ἀποκατάστασιν τῆς μορφῆς ταύτης, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τρούλλους σωζομένων μνημείων τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἐπιφυλασσόμεθα νὰ πράξωμεν εἰς τὴν κατάλληλον στιγμήν.

γ) Εἰς τὸν τρίτον ὥρον. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι εἰς μίαν τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ τρίτου χώρου σώζεται λοξότμητον γεῖσον (πίν. 7, 4-α), τὸ γεγονὸς δὲ ὅτι τοῦτο δὲν συνεχίζεται ἐπὶ τῆς σωζομένης νοτίας στενῆς αὐτοῦ πλευρᾶς³ ἐπιβάλλει τὴν παραδοχὴν τῆς καλύψεως καὶ τοῦ χώρου τούτου διὰ καμάρας, τὴν φορὰν ταύτην ὅμως καθέτου πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ μνημείου (εἰκ. 4, α), τῆς ὁποίας τὸ τόξον θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὁμόκεντρον πρὸς τὸ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου σωζόμενον τόξον.

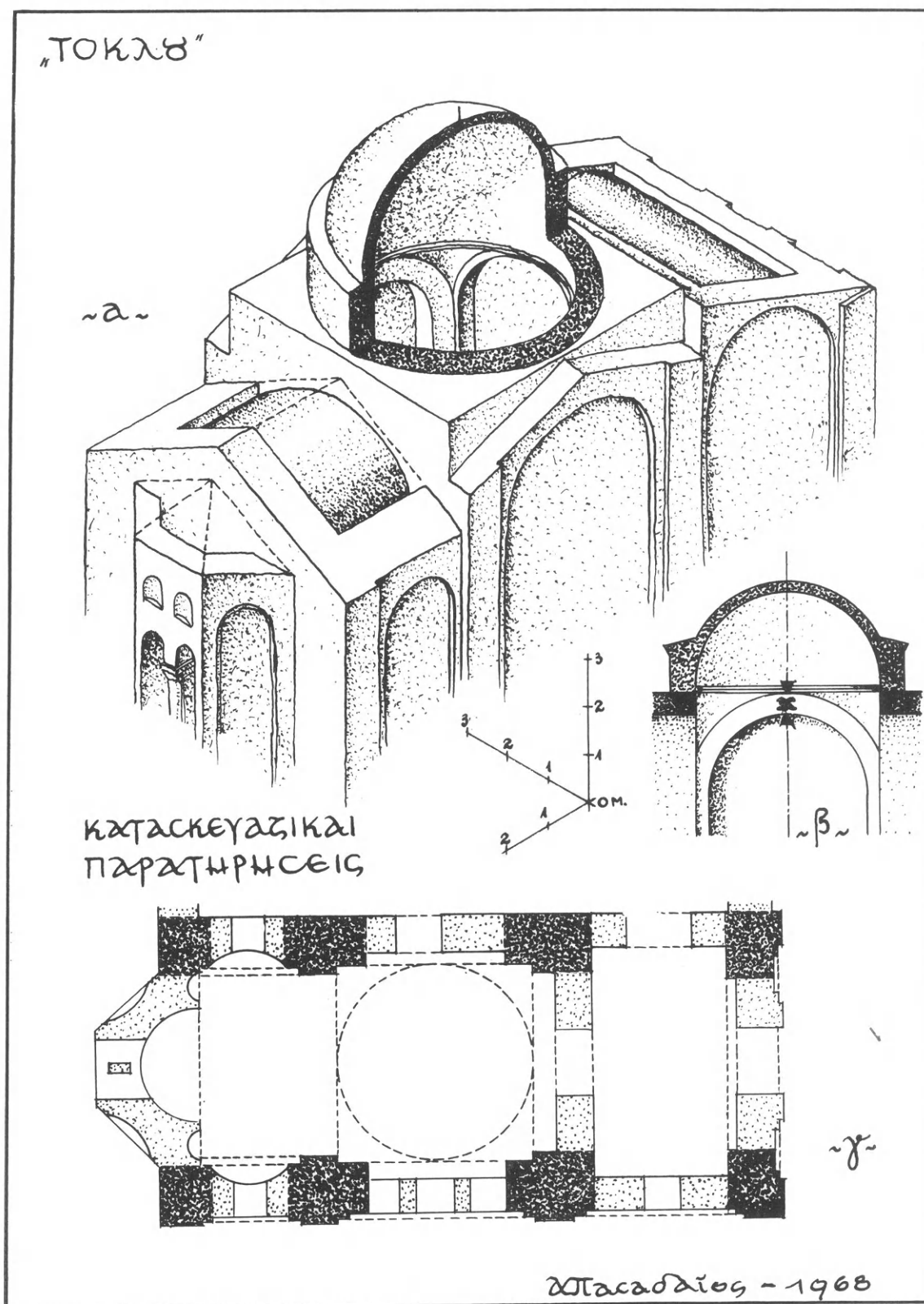
ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΜΗΚΟΣ ΤΟΜΗΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Αἱ ἄχρι τοῦδε ἐκτεθεῖσαι παρατηρήσεις καὶ ἰδίᾳ αἱ εἰς τὴν τρίτην διάστασιν ἀναφερόμεναι συμβάλλουν ἀναμφιβόλως εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς κατὰ μῆκος τομῆς τοῦ μνη-

¹ A. CHOISY, L'art de bâtir chez les Byzantins, πίν. XIX/2.

² Α. ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ, ἔ. ἀ. 13, 69.

³ Ὅποτε θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ σκέψις περὶ σταυροθολίων (βλ. σχετικῶς Α. ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ, ἔ. ἀ. 58).

Είχ. 4.

μείου μέχρι της βάσεως τοῦ καλύπτοντος τὸν κεντρικὸν χώρον αὐτοῦ τρούλλου (εἰκ. 5), εἰς ἃς συμπληρωματικῶς δεόν νὰ προστεθῶσι καὶ τὰ ἐξῆς :

α) Τὰ ἐντὸς τοῦ ὑπὸ τὸν τρούλλον τυμπάνου τρία παράθυρα, τὰ ὁποῖα διασώζονται εἰς ἀρκετὸν ὕψος, πρέπει νὰ συμπληρωθῶν ὡς τοξωτὰ καὶ ὡς διαφέροντα κατὰ τὸ ὕψος, λόγῳ τοῦ περιβάλλοντος αὐτὰ τόξου τῆς ἐσοχῆς τοῦ νοτίου τοίχου, εἰς τρόπον ὥστε τὸ κεντρικὸν παράθυρον νὰ εἶναι ὑψηλότερον, τὰ δὲ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ δύο ἄλλα χαμηλότερα μὲν ἀλλὰ ἰσοῦσῃ, τοῦθ' ὅπερ εἴθισται παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς¹.

β) Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ κατὰ τὸν πρῶτον χώρον πάχους τοῦ νοτίου τοίχου εἰς τὸν κεντρικὸν χώρον, ἀμέσως πρὸ τοῦ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ τρίτου χώρου ἐγκαρσίου τοίχου, δὲν δύναται νὰ ἐξηγηθῇ εἰ μὴ μόνον ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι τοῦτο ἐγένετο : Πρῶτον μὲν διὰ λόγους αἰσθητικούς, ἥτοι διὰ νὰ συνεχισθῇ ὀπτικῶς, πέραν τοῦ τρούλλου, ἡ πρὸς Ἀνατολὰς καμάρα, δεύτερον δέ, διὰ λόγους κατασκευαστικῆς ἀνάγκης, διότι ἡ κατὰ 40 ἐκ. μετακίνησις τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου πρὸς Ἀνατολὰς μειώνει μὲν ἀφ' ἐνὸς τὴν ἐδραστικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ τρούλλου πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην, παραβλάπτει δὲ ἀφ' ἑτέρου τὴν ὀργάνωσιν τῶν λοφίων.

γ) Τὸ δάπεδον τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ κτηρίου εἶναι φανερόν ὅτι ὀφείλει νὰ εὐρίσκεται εἰς λογικὴν, ἀπὸ τῆς κατωτάτης στάθμης τοῦ παραθύρου τῆς ἀψίδος, ἀπόστασιν, ἥτοι περὶ τὸ ἐν περίπου μέτρον κάτωθεν αὐτῆς, τοῦθ' ὅπερ βεβαιοῦται, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν τοῖς ἐφεξῆς, καὶ ἐκ τῆς ἀλληλοδιαδοχῆς τῶν ἐπὶ τῶν ὀψων ζωνῶν λίθων καὶ πλινθῶν. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἡ μὲν ἀπόστασις τοῦ κατωτέρου μέρους τοῦ ἐντὸς τῆς κόγχης τοῦ πρώτου χώρου παραθύρου, ἀπὸ τοῦ δαπέδου, εἶναι περὶ τὰ 1.50 μ., τὸ δὲ ὕψος τῆς χαμηλοτέρας ἐκ τῶν δύο θυρῶν τῶν ἀνοιγομένων εἰς τὸν νότιον τοῖχον εἶναι περὶ τὰ 2.85 μ., ἀμφότερα παραδεκτὰ μεγέθη².

ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΕΩΝ

Α. Ἀνατολικὴ πρόσοψις (εἰκ. 6). Ἡ γενικὴ μορφή τῆς ὀψews ταύτης εἶναι γνωστὴ ἐκ τῆς δευτέρας φωτογραφίας τοῦ Van Millingen (εἰκ. 2, γ), ὅπου, ὡς εἶδομεν³, αὕτη εἶναι ἐμφανὴς μέχρι τοῦ ἄξονος τῆς ἐν αὐτῇ ἀψίδος. Ὁ ἐπὶ τοῦ ἄξονος τούτου πεσσίςκος ἐδράζεται, ὡς εἶδομεν⁴, ἐπὶ στάθμης —3.66, ἥτις συμπίπτει πρὸς τὴν στάθμην τῆς ἄνω ἐπιφανείας ζώνης πλινθῶν, τὴν ὁποῖαν εὐρίσκομεν ἐφαρμόζοντες — πέραν τῆς σωζομένης ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου κατωτέρας πλινθίνης ζώνης, τῆς ὁποίας ἡ στάθμη εἶναι —2.38,— τὸν ρυθμὸν ἐναλλαγῆς λιθίνων καὶ πλινθίνων ζωνῶν, ὡς καθορίζεται οὗτος ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου μέχρι σήμερον σωζομένων τεσσάρων λιθίνων καὶ τεσσάρων πλινθίνων ζωνῶν.

Ἐὰν εἰς τὴν ζώνην, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐδράζεται ὁ πεσσίςκος, δώσωμεν τὸν ἀριθμὸν I, τὸ ὕψος τοῦ πεσσίςκου καλύπτει τὴν ἀπόστασιν μεταξὺ τῆς ἐν λόγῳ ζώνης καὶ τῆς

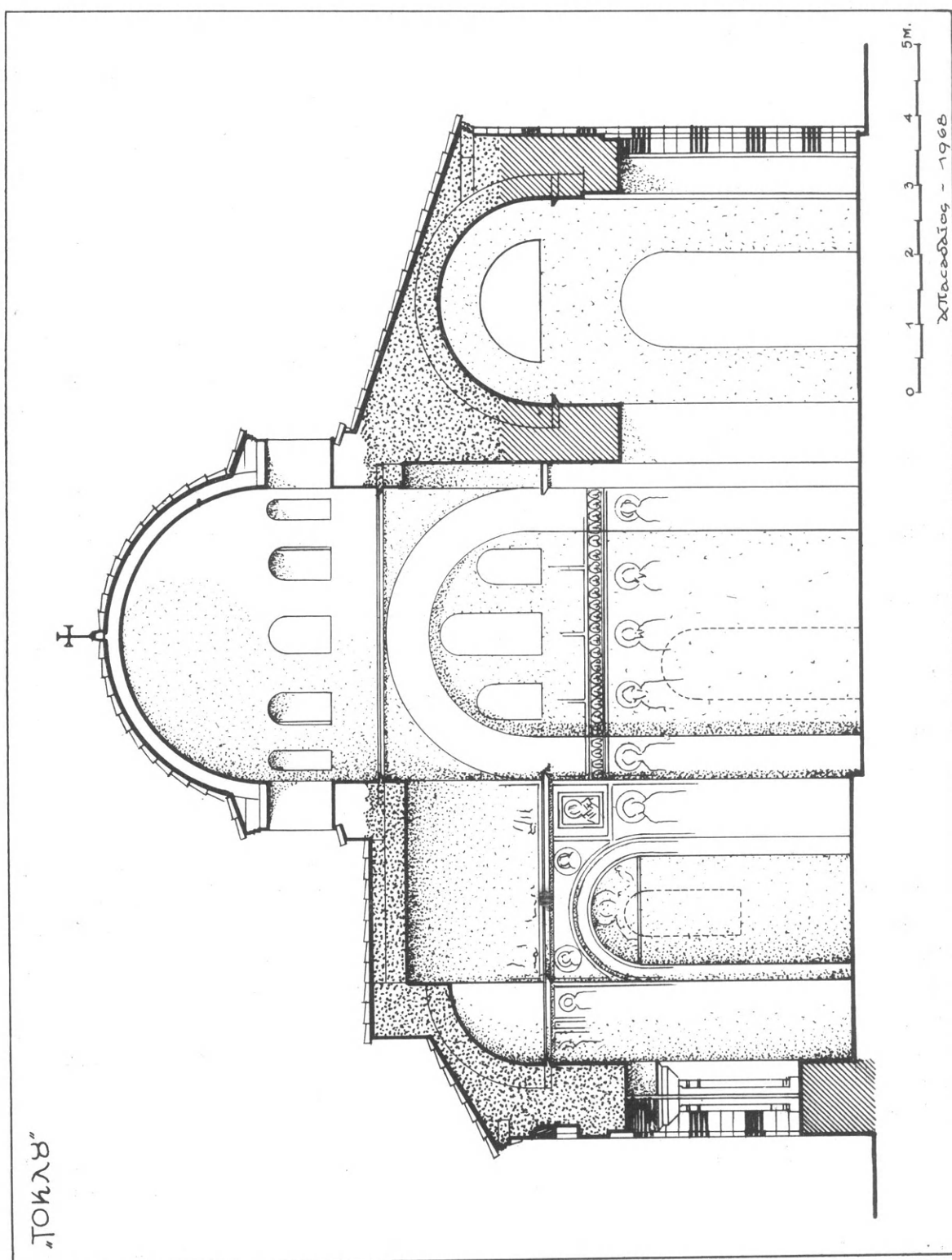
¹ Ἀκατάληπτος, Παντεπόπτης.

² Ἐθεωρήθη σκόπιμον ὅπως παρασταθῶν ἐπὶ τῆς τομῆς ταύτης τὰ περιγράμματα τῶν ἐπὶ τῶν φωτο-

γραφίων τοῦ Schneider τοιχογραφίων καὶ ἄλλων διακοσμητικῶν στοιχείων.

³ Ἀνωτέρω σ. 85.

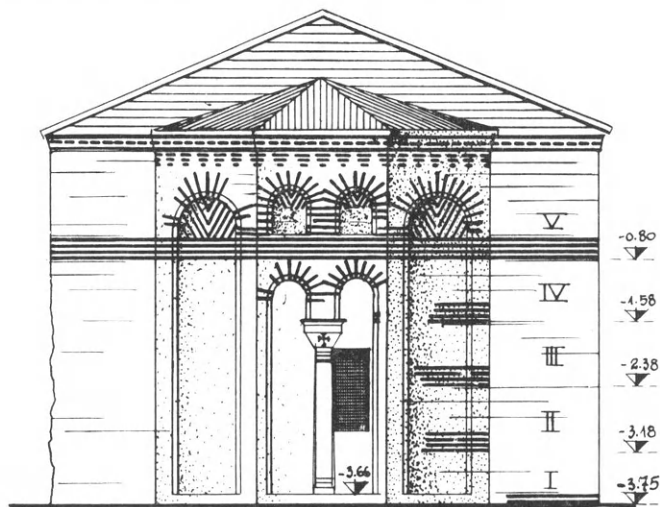
⁴ Ἀνωτέρω σ. 93.

Είχ. 5. Ἀποκατάστασις τῆς κατὰ μῆκος τομῆς.

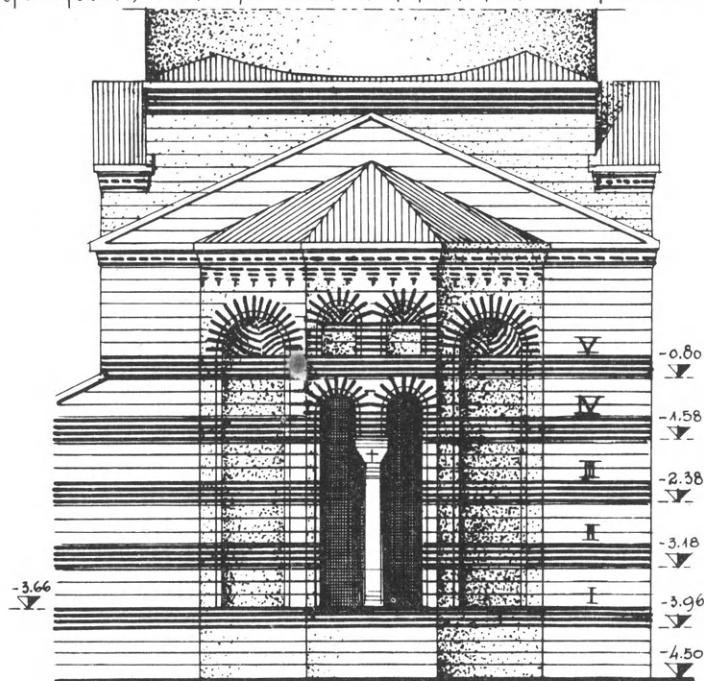
„ΤΟΚΛΟΥ“

ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΜΟΡΦΗΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΟΨΕΩΣ ΤΩ ΜΗΝΗ ΜΕΙΩ ΚΑΤΑ ΤΟ 1929

0 0.5 1 2 3 4 M

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΙΚΗΣ ΜΟΡΦΗΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΟΨΕΩΣ

ΣΠ. Α. Α. Δ. Ι. Ο. Σ.
1968

Είχ. 6.

κάτω ἐπιφανείας τῆς φερούσης τὸν ἀριθμὸν IV ζώνης. Ἡ τελευταία αὕτη ζώνη, ὡς καὶ αἱ ὑπ' αὐτὴν δύο, αἵτινες συνεπῶς φέρουν τοὺς ἀριθμοὺς III καὶ II, φαίνονται ἐπὶ τῆς φωτογραφίας τοῦ Van Millingen, ἥτις καὶ ἐπαληθεύει οὕτω τὴν γεωμετρικὴν κατασκευὴν, καθ' ἣν τὰ τοξύλλια τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδος ὁργανοῦνται μεταξὺ τῶν σωζομένων ζωνῶν ἀριθ. IV καὶ V. Ὑπὲρ τὴν ὑπ' ἀριθ. V ζώνην, συμφώνως καὶ πρὸς τὰς ὑποδείξεις τῆς φωτογραφίας, εὐρίσκονται τὰ τόξα τόσον τῶν ὑπὲρ τὸ διλόβον μικρῶν, ὅσον καὶ τῶν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ δύο μεγάλων κογχῶν. Τῶν τοξυλλίων τῶν μικρῶν κογχῶν σχεδὸν ἐφάπτονται, κατὰ τὴν φωτογραφίαν, τὰ τριγωνικὰ στοιχεῖα τῆς κορωνίδος τῆς ἀψίδος, τῆς ὁποίας (κορωνίδος) τὸ ὕψος φαίνεται χαμηλότερον τοῦ ὕψους τῶν ἐξ ὀπτοπλίνθων ζωνῶν¹.

B. Βόρειος πρόσοψις (εἰκ. 7, 8). Κατὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ σχεδίου τοῦ Πασπάτη εἶδομεν ὅτι ἡ κορωνὶς τῆς ἀψίδος συνεχίζεται καὶ ἐπὶ τῆς πρώτης ἀπὸ Ἀνατολῶν παραστάδος τῆς βορείου προσόψεως. Ἡ θέσις ἐξ ἄλλου καὶ τὸ πλάτος τῶν παραστάδων τῆς ὀψews ταύτης ἔχει ἤδη καθορισθῆ εἰς τὴν κάτοψιν (εἰκ. 3). Ὅσον ἀφορᾷ τὸ πλάτος τῶν παρὰ τὰς παραστάδας λωρίδων, ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἑξῆς: Μία τοιαύτη λωρὶς διασώζεται, ὡς εἶδομεν², ἐπὶ τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ δυτικοῦ τοίχου (III καὶ πίν. 7, 2) καὶ ἔχει πλάτος 16 ἐκ. Τὸ πλάτος τοῦτο, συγκρινόμενον πρὸς τὸ πλάτος τῶν παραστάδων³, ἀποτελεῖ τὸ ἓν πέμπτον αὐτῶν. Εἰς τὴν φωτογραφίαν ὅμως τοῦ Van Millingen ἡ σχέσις αὕτη δὲν ὑπερβαίνει τὸ ἓν τρίτον (εἰκ. 2, β). Τοῦτο σημαίνει ὅτι αἱ λωρίδες τῆς βορείου προσόψεως ἦσαν πλατύτεραι τῶν ἐπὶ τῆς δυτικῆς προσόψεως λωρίδων, ὅπου τὰ τυφλὰ ἀψιδώματα ἦσαν κατὰ πολὺ στενότερα⁴.

Τόσον τὸ σχέδιον Πασπάτη (εἰκ. 2, α), ὅπου τοῦτο διαγράφεται σαφῶς, ὅσον καὶ ἡ φωτογραφία τοῦ Van Millingen (εἰκ. 2, β) καθορίζουσι τὸ ὕψος, μέχρι τοῦ ὁποίου ἐξικνεῖτο τὸ τυφλὸν ἀψιδώμα τοῦ πρώτου ἀπὸ Ἀνατολῶν τμήματος τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν προσόψεως, τὸ τόξον τοῦ ὁποίου σχεδὸν ἐφάπτεται τῆς κορωνίδος. Διὰ τῆς κατὰ μῆκος τομῆς ἐξ ἄλλου (εἰκ. 5) καθορίζεται τόσον τὸ τόξον τοῦ κεντρικοῦ, μεγάλου ἀψιδώματος τῆς προσόψεως, ὅπερ εἶναι ὁμόκεντρον πρὸς τὸ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου ἐν μέρει σωζόμενον τόξον τῆς ἐκεῖ ἐσοχῆς, ὅσον καὶ τὸ τόξον τοῦ πρὸς Δυσμᾶς τρίτου ἀψιδώματος, ὅπερ εἶναι τὸ ἐπὶ τῆς ὀψews ἵχνος τῆς ἐκεῖ καμάρας.

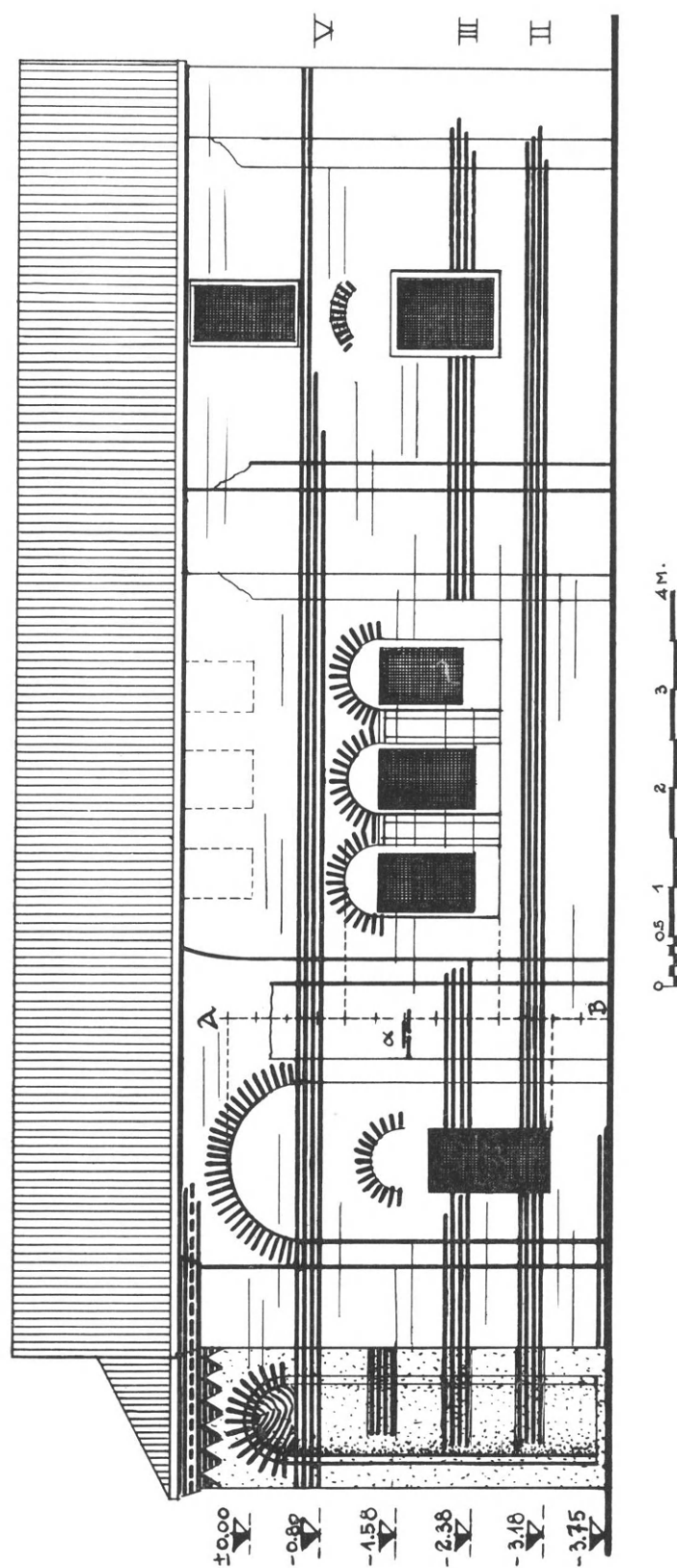
Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς προσόψεως ἀνάγκη ὅπως καθορισθῶσι καθ' ὕψος τὰ ἐν αὐτῇ παράθυρα. Πρὸς τοῦτο παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς: 1) Τῇ βοηθείᾳ τῆς φωτογραφίας τοῦ Van Millingen εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθῶν μετ' ἀκριβείας, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἀνωτάτη στάθμη μέχρι τῆς ὁποίας ἐκτείνονται τὰ τρία παράθυρα τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς προσόψεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ κατώτατον ἄκρον αὐτῶν, ὡς διεσώζετο τοῦτο κατὰ

¹ Δεδομένου ὅτι εἰς τὸ κτήριο ἡ ἐξ ὀπτοπλίνθων ζώνη, ἀποτελουμένη ἐκ τεσσάρων πλίνθων, ἔχει ὕψος 30 ἐκ., τὸ δὲ ὕψος τῆς κορωνίδος εἶναι ὀλιγώτερον, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι αὕτη εἶναι σύμφωνος πρὸς τὸ σύνθηες βυζαντινὸν σύστημα τῆς ὁδοντωτῆς ταινίας, ἥτις ἀποτελεῖται ἐκ μιᾶς διαγωνίως τοποθετημένης πλίνθου, μεταξὺ δύο ἄλλων, ἐπ' εὐθείας κειμένων.

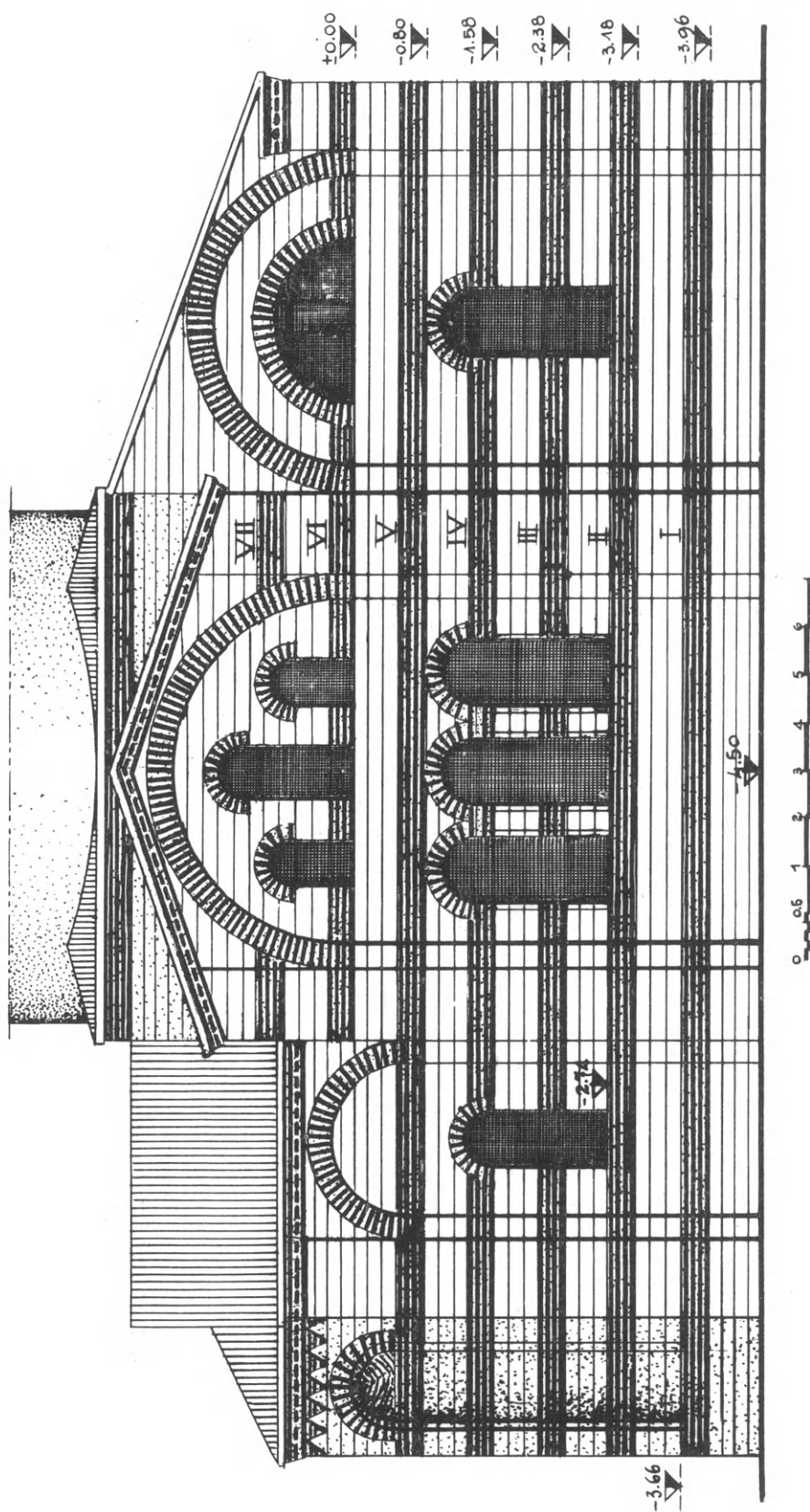
² Ἀνωτέρω σ. 88.

³ Περὶ τὰ 82 ἐκατοστά.

⁴ Ἐκ τῆς ἀναλογικῆς σχέσεως παραστάδων καὶ λωρίδων, τὸ πλάτος τῶν τελευταίων καθορίζεται εἰς 25 ἐκ., ἀριθμὸς ὅστις ἀνταποκρίνεται πρὸς σύνθηες μῆκος βυζαντινῆς πλίνθου, διὰ τὰ συνεχίζοντα ταύτας τόξα τῶν ἀψιδωμάτων (Α. ΠΑΣΣΑΔΑΙΟΣ, ἔ. ἀ. 69).

Είχ. 7. "Τοκλού". Αναπαράσταση της μορφής της βορείου όψους του μνημείου από της καταδείσεως αὐτοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1929 ἐπὶ τῇ βάσει σφισμένων καὶ ἐν τῷ κειμένῳ ἀναφερομένων γραφικῶν καὶ φωτογραφικῶν στοιχείων.

Είχ. 8. «Τοκλού». Ἀποκατάστασις τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῆς βορείου ὀψὸς τοῦ μνημείου.

τὴν ἐποχὴν ἐκείνην¹. Ἡ οὕτω καθοριζομένη ἀνωτάτη στάθμη τῶν τόξων τῶν παραθύρων, σημειούμενη ἐπὶ τῆς προσόψεως (εἰκ. 7, **AB**), παρουσιάζεται τοιαύτη, ὥστε τὰ ἐκ πλίνθων τόξα τῶν παραθύρων νὰ ἐφάπτονται τοῦ κάτω ὁρίου τῆς ὑπ' ἀριθ. V ζώνης ὀπτοπλίνθων τῆς ὄψεως. Τοῦτο ἐπαληθεύεται καὶ ἐκ τοῦ σχεδίου τοῦ Πασπάτη (εἰκ. 2, α), ὅπου πλινθίνη ζώνη εἰς τὴν στάθμην ταύτην ἐφάπτεται τῶν τόξων τῶν παραθύρων. Ἡ ζώνη αὕτη συνεχίζεται, εἰς τὸ σχέδιον, καὶ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς ὄψεως, ὅπου ἀντί, ὡς ἔδει, νὰ ἐφάπτεται ἐπίσης τῶν τοξυλλίων τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδος, τέμνει τὰς ἐκεῖ ὑπερμέτρως μακρὰς κόγχας, αἵτινες ὑπάρχουν ὑπὲρ τὸ διλόβον, καθισταμένου καὶ διὰ τούτου ἐμφανοῦς τοῦ λάθους τοῦ σχεδιαστοῦ². Ἡ ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Πασπάτη, εἰς τὴν στάθμην ταύτην, εἰκονιζομένη ζώνη, κατὰ ταῦτα, εἶναι ἢ ὑπ' ἀριθ. V, ἐνῶ ἡ κάτωθεν τῶν παραθύρων διερχομένη καὶ μὴ ἐγγίζουσα αὐτὰ εἶναι, συμφώνως πρὸς τὰς σήμερον σωζομένας ζώνας, ἢ ὑπ' ἀριθ. II. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων ζωνῶν καὶ πλησιέστερον πρὸς τὴν κάτω, ὑπάρχει, ὡς ἐλέχθη εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ σχεδίου³, ἄλλη μία ζώνη, ἣτις ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ὑπ' ἀριθ. III, τοῦθ' ὅπερ σημαίνει ὅτι μεταξὺ ταύτης καὶ τῆς ἀνωτέρας πρέπει νὰ ὑπάρχη ἄλλη μία (ἢ ὑπ' ἀριθ. IV), ἣτις δὲν φαίνεται ἐπὶ τοῦ σχεδίου, εἰ μὴ μόνον ἀδιοράτως, ἐπὶ τοῦ τρίτου τμήματος τῆς προσόψεως (εἰκ. 7, α), εἰς τὴν πρέπουσαν μεταξὺ τῆς ἄνω καὶ τῆς κάτω ζώνης θέσιν, καὶ ἐπὶ τῆς δευτέρας ἀπὸ Ἀνατολῶν παραστάδος ὡς τρεῖς μόνον πλίνθοι, δύο ἐν συνεχείᾳ καὶ μία ὑπερθεῖν τῆς πρώτης⁴. Αἱ δηλοῦσαι τὴν θέσιν τῆς ὑπ' ἀριθ. IV ζώνης πλίνθοι αὗται εἵμεθα εἰς θέσιν σήμερον νὰ γνωρίζωμεν ἀσφαλῶς, ὅτι ἔχουν ἐσφαλμένως σχεδιασθῇ, διότι ἡ ζώνη αὕτη σώζεται σήμερον καὶ εὐρίσκεται εἰς ὑψηλότεραν αὐτῶν στάθμην. Ἐὰν ἐξ ἄλλου λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ τόξον τοῦ εἰς τὸ πρῶτον ἐξ Ἀνατολῶν τμήμα τῆς προσόψεως παραθύρου πρέπει, συμφώνως πρὸς τὴν στάθμην τοῦ εἰς τὸν νότιον τοῖχον σωζομένου, πρὸς τὸ ὅποιον εἶναι συμμετρικόν, νὰ ὀργανοῦται ἐντὸς τῆς ὑπ' ἀριθ. IV ζώνης, εἵμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθῶμεν ὅτι, ὅπως αἱ παρ' αὐτὸ τρεῖς πλίνθοι, οὕτω καὶ τὸ τόξον τοῦ ἐν λόγῳ παραθύρου ἐσχεδιάσθη χαμηλότερον τῆς πραγματικῆς αὐτοῦ θέσεως. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἐνισχύεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ σχέσις τῶν τριῶν πλίνθων καὶ τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος τόξου, ὅπως τοῦτο ἐσχεδιάσθη ὑπὸ τοῦ συνοδεύοντος τὸν Πασπάτην ζωγράφου, εἶναι ἀκριβῶς ἢ αὐτὴ πρὸς τὴν σχέσιν τῆς ὑπ' ἀριθ. IV ζώνης καὶ τόξου, ἐὰν τοῦτο τεθῇ εἰς τὴν θέσιν ἣν ἀπαιτεῖ ἡ στάθμη τοῦ σωζομένου ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου παραθύρου.

Τῆς στάθμης τοῦ ἀνωτάτου σημείου τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν παραθύρου οὕτω καθορισθείσης, ἐὰν ἐκ τοῦ σημείου τούτου μετρήσωμεν τὸ ὕψος αὐτοῦ, ἐκ τοῦ συμμετρικοῦ του, βλέπομεν ὅτι τοῦτο ἐξικνεῖται ἀκριβῶς μέχρι τοῦ ἄνω ὁρίου τῆς ὑπ' ἀριθ. II ζώνης,

¹ Ὁ καθορισμὸς οὗτος γίνεται ὡς ἐξῆς: Ἐπὶ τῆς εὐθείας AB (εἰκ. 2, β), ἣτις παριστᾷ τὴν ἀπὸ τοῦ πεζοδρομίου ἀπόστασιν τοῦ ἀνωτάτου σημείου τοῦ τόξου τοῦ πρώτου, ἐξ Ἀνατολῶν, τυφλοῦ ἀψιδώματος, τὰ σημεῖα «Γ» (διὰ τὴν ἄνω στάθμην τῶν παραθύρων) καὶ «Δ» (διὰ τὴν κάτω), εὐρίσκονται, ἀντιστοιχῶς, ἐπὶ τῆς τετάρτης καὶ ἐνάτης, ἐκ τῶν ἄνω,

ὑποδιαίρεσεως τῆς ἐν λόγῳ εὐθείας, ἐὰν αὕτη διαιρεθῇ εἰς δεκατρία ἴσα μέρη.

² Ἀνωτέρω σ. 85.

³ Αὐτόθι.

⁴ Ἡ κατάστασις αὕτη ὀφείλεται, ἀσφαλῶς, εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ μέρος τοῦτο τοῦ κτηρίου ἦτο, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Πασπάτη, ἐπικεχρισμένον.

πραγμα τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ μίαν ἀκόμη ἀπόδειξιν ὅτι ἡ θέσις τοῦ παραθύρου, ὡς καθωρίσαμεν αὐτὴν διὰ τῶν προηγηθέντων συλλογισμῶν, εἶναι ἡ πρέπουσα.

Ἐὰν τώρα καθορίσωμεν ἐκ τῆς φωτογραφίας τοῦ Van Millingen τὴν κατωτάτην στάθμην τοῦ ἐν τῷ πρώτῳ ἀψιδώματι τουρκικοῦ παραθύρου, βλέπομεν ὅτι αὕτη εἶναι χαμηλοτέρα τῆς στάθμης τοῦ ἐν τῷ νοτίῳ τοίχῳ ἀντιστοίχου βυζαντινοῦ παραθύρου¹, τοῦτ' ὅπερ σημαίνει ὅτι κατὰ τὴν μερικὴν ὑπὸ τῶν μουσουλμάνων ἐντοιχίσιν τοῦ παραθύρου, τοῦτο ὑπέστη ἀλλοίωσιν. Πράγματι δὲ εἰς τὴν κάτοψιν τοῦ Traquaïr φαίνεται ἀλλοιωθεῖσα ὁλόκληρος ἡ περιέχουσα τὸ παράθυρον κόγχη (εἰκ. 2, δ).

β) Ἡ συμφώνως πρὸς τὴν φωτογραφίαν τοῦ Van Millingen καθορισθεῖσα κατωτέρα στάθμη τοῦ τριλόβου παραθύρου τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς προσόψεως εἶναι ἄσχετος πρὸς τὰς πλινθίνας ζώνας αὐτῆς. Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν: Πρῶτον τὸ χαρακτηριστικὸν γεγονὸς ὅτι ὅσα ἐκ τῶν στοιχείων τῆς ἐξεταζομένης καὶ τῆς ἀνατολικῆς προσόψεως καθορίζονται ἐξ ἀδιασείστων δεδομένων, ἀναγομένων εἰς τὰ σωζόμενα ὑπολείμματα τοῦ μνημείου ἢ τὰ ἐν τῇ φωτογραφίᾳ εἰκονιζόμενα, εὐρίσκονται κατὰ κανόνα εἰς ἀρμονικὴν πρὸς τὰς πλινθίνας ζώνας ἐξάρτησιν, καὶ δεύτερον, ὅτι εἶναι λίαν πιθανὸν καὶ τὰ παράθυρα τοῦ κεντρικοῦ τμήματος νὰ ὑπέστησαν ἀλλοίωσιν κατὰ τὴν ἐν μέρει ἐντοιχίσιν τῶν ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν, ὅπως συνέβη διὰ τὸ παράθυρον τοῦ πρώτου τμήματος, τρίτον δὲ ἐνισχυόμενοι εἰς τὴν ἰδέαν ταύτην καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι αἱ ἀναλογίαι τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ τριλόβου, διὰ νὰ ἐναρμονισθοῦν πρὸς τὰς ἀναλογίας τοῦ ἐν τῷ πρώτῳ ἀπ' Ἀνατολῶν ἀψιδώματι παραθύρου, πρέπει νὰ ἐπιμηκυνθοῦν, κρίνομεν εὐλογον ὅπως δεχθῶμεν ὅτι καὶ τὰ παράθυρα ταῦτα ἐξικνούντο μέχρι τοῦ ἄνω ὀρίου τῆς ὑπ' ἀριθ. II πλινθίνης ζώνης.

γ) Τὰς αὐτὰς σκέψεις δυνάμεθα νὰ διατυπώσωμεν καὶ διὰ τὸ παράθυρον, τὸ ὁποῖον ἀνοίγεται εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ τρίτου ἀπὸ Ἀνατολῶν τμήματος τῆς προσόψεως. Τοῦ παραθύρου τούτου, ὡς εἶδομεν², ἀναφαίνεται ἐπὶ τῆς φωτογραφίας τοῦ Van Millingen τὸ ἀρχικὸν αὐτοῦ τόξον εἰς τὴν αὐτὴν πρὸς τὴν τῶν τόξων τοῦ τριλόβου στάθμην καὶ τοῦ αὐτοῦ πρὸς αὐτὰ μεγέθους³.

δ) Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ παράθυρα τὰ ἀνοιγόμενα ὑπὲρ τὰ μέχρι τοῦδε περιγραφέντα, ταῦτα καθορίζονται ὡς συμμετρικὰ πρὸς τὰ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου, τῶν ὁποίων ἔχνη διασώζονται. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι καὶ εἰς τὸ κεντρικὸν τμήμα τῆς προσόψεως ὑπῆρχον παράθυρα, διότι ὁ Van Millingen, περιγράφων τὸ μνημεῖον, ἀναφέρει ταῦτα⁴.

Τὴν ὑπαρξίν παραθύρου εἰς τὸ τρίτον ἀπὸ Ἀνατολῶν τμήμα τῆς προσόψεως δηλοῖ τόσον τὸ σχέδιον τοῦ Πασπάτη ὅσον καὶ ἡ φωτογραφία τοῦ Van Millingen. Εἰς ἀμφοτέρω τὸ παράθυρον, ὀθωμανικῆς προελεύσεως, φαίνεται πλησιάζον πρὸς τὸ ὑπ' αὐτὸ τόξον τοῦ κατωτέρου παραθύρου, ἐξικνούμενον μέχρι τῆς ὑπ' ἀριθ. V πλινθίνης ζώνης.

¹ Ἡ στάθμη τοῦ τουρκικοῦ παραθύρου ἀντιστοιχεῖ, περίπου, εἰς τὴν ἐνδεκάτην ὑποδιαίρεσιν, ἐκ τῶν ἄνω, τῆς εὐθείας ΑΒ (εἰκ. 2, β), ἐνῶ ἡ τοῦ βυζαντινοῦ παραθύρου εἰς τὴν δεκάτην.

² Ἀνωτέρω σ. 86-87 καὶ εἰκ. 2, β.

³ Καὶ τὸ παράθυρον τοῦτο δὲν ἔχει σχεδιασθῇ ἀκριβῶς εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Πασπάτη, ὡς καθιστᾷ τοῦτο φανερὸν ἀπλῇ σύγκρισις φωτογραφίας καὶ σχεδίου.

⁴ Βλ. κατωτέρω σ. 109.

Εἶναι φανερόν ὅτι τὸ παράθυρον τοῦτο προῆλθεν ἐκ μερικῆς ἐντοιχίσεως τοῦ ἡμικυκλικοῦ βυζαντινοῦ, τοῦ ὁποίου, ὡς εἶδομεν ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ νοτίου τοίχου, μέγα μέρος τοῦ τόξου διασώζεται κατὰ χώραν.

Γ. Δυτικὴ πρόσοψις. Τὰ μόνα δεδομένα πρὸς καθορισμὸν τῆς προσόψεως ταύτης εἶναι τὰ εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Van Millingen δημοσιευομένην κάτοψιν σημειούμενα. Ἐκ τούτων καταφαίνεται ὅτι καὶ ἡ πρόσοψις αὕτη ἐχωρίζετο διὰ δύο ἀκραίων — ἐκ τῶν ὁποίων, ὡς εἶδομεν, ἡ πρὸς Νότον σώζεται — καὶ δύο ἐνδιαμέσων παραστάδων εἰς τρία τμήματα, ἐξ ὧν τὸ κεντρικόν, πλατύτερον τῶν δύο ἐκατέρωθεν αὐτοῦ, φέρει μεγάλην πύλην, ἣτις ἀπετέλει ἀσφαλῶς τὴν κυρίαν εἴσοδον τοῦ μνημείου. Αἱ παρὰ τὰς παραστάδας λωρίδες — ἐκ τῶν ὁποίων μία ἐπίσης σώζεται — δεικνύουσιν ὅτι καὶ ἐπὶ τῆς προσόψεως ταύτης ὑπῆρχον ἀψιδώματα, τὰ ὁποῖα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐξικνούντο μέχρι τῆς ἐπιστεφούσης τὴν πρόσοψιν κορωνίδος, ὅπως καὶ εἰς τὸ πρῶτον στενὸν ἀψίδα τῆς βορείου πλευρᾶς συμβαίνει.

Ταῦτα εἶναι ὅσα δύναται τις νὰ διατυπώσῃ, βασιζόμενος ἐπὶ τῆς κατόψεως τοῦ Van Millingen καὶ τοῦ ἐλαχίστου μέρους τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ὅπερ διασώζεται μέχρι σήμερον. Ἀναπαράστασις ὅμως τῆς ὅλης προσόψεως, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων τούτων, θὰ ἦτο κατὰ μέγα μέρος ὑποθετική.

Δ. Νοτιά πρόσοψις. Ἀκόμη ὀλιγώτεραι εἶναι αἱ ἐνδείξεις, τὰς ὁποίας διαθέτομεν περὶ τῆς νοτίας προσόψεως. Τοῦτο ὀφείλεται κυρίως, ὡς καὶ ἐν τοῖς προηγούμενοις ἐλέχθη, εἰς τὸ γεγονὸς τῆς ὑπάρξεως, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἤδη τῆς ἐπισκέψεως τοῦ μνημείου ὑπὸ τοῦ Van Millingen, τῆς πρὸς τὴν πρόσοψιν ταύτην ἐφαπτομένης οἰκίας, ἣτις καθιστᾷ προβληματικὴν τὴν ὑπαρξίν, ἐπὶ τῆς προσόψεως ταύτης, τῶν ἐπὶ τῆς ἀντιστοίχου αὐτῆς βορείου παρατηρουμένων παραστάδων. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡμεῖς σήμερον, ὅτε ὁ νότιος τοίχος ἐκτυλίσσεται ἀπηλλαγμένος παντὸς ἐπιχρίσματος πρὸ τῶν ὀμμάτων ἡμῶν, εὐρισκόμεθα εἰς πλεονεκτικὴν ἔναντι τῶν πρὸ ἡμῶν ἐρευνητῶν θέσιν, διότι ἐκ τῆς ἐξετάσεως αὐτοῦ δυνάμεθα νὰ καταλήξωμεν εἰς ὠρισμένα συμπεράσματα. Καὶ δὴ :

α) Τὰ δύο τοῦλάχιστον ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ ἐν λόγῳ τοίχου ἀνοιγμάτων, ἥτοι τὸ ἐντὸς τῆς κυκλικῆς κόγχης τοῦ πρώτου ἀπὸ Ἀνατολῶν τμήματος αὐτοῦ παράθυρον καὶ ἡ εἰς τὸ τρίτον τμήμα μεγάλη θύρα (ΠΠ), εὐρισκόμενα ἐπὶ τῶν ἀξόνων τῶν εἰς οὓς ἀνήκουσι χώρων καὶ ἐναρμονιζόμενα τελείως πρὸς τὰς διαστάσεις τοῦ περιβάλλοντος, δὲν εἶναι ἀσφαλῶς μεταγενέστεραι προσοῖται, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον καὶ ὁ γυμνὸς σήμερον τοίχος οὐδεμίαν παρουσιάζει ἀλλοίωσιν τῆς τοιχοδομίας, δικαιολογοῦσαν τὴν ἀντίθετον σκέψιν¹.

β) Ἡ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ νοτίου τοίχου ἀνωμαλία τῆς τοιχοδομίας, δηλωτικὴ τῆς συνεχίσεως τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου πρὸς Νότον, γεννᾷ τὴν σκέψιν ὑπάρξεως

¹ Ἐξ ὑπερβολικῆς συντηρητικότητος ἐξαιρουμένων τὸ εἰς τὸ κεντρικὸν τμήμα χαμηλότερον ἀνοιγμα διὰ μόνον τὸν λόγον, ὅτι, ἐπειδὴ ὁ ἄξων αὐτοῦ δὲν συμπίπτει πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ χώρου εἰς ὃν ἀνήκει, «δίδει τὴν ἐντύπωσιν» μεταγενεστέρου ἀνοίγματος. Εἰς

ἀρχιτεκτονικὴν ὅμως «γραφικοῦ» χαρακτήρος, ὡς ἡ βυζαντινὴ, ἡ μετατόπισις τοῦ ἄξονος δὲν ἀποτελεῖ ἀσφαλὲς κριτήριον, διὰ νὰ καταλήξῃ τις εἰς ἀρνητικὸν συμπέρασμα, τοσούτῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον καὶ ἐδῶ ἡ τοιχοδομία οὐδεμίαν παρουσιάζει ἀλλοίωσιν.

πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην χώρου συνεχομένου πρὸς τὸ μνημεῖον καὶ συγκοινωνοῦντος πρὸς αὐτὸ διὰ τῶν σωζομένων θυρῶν.

γ) Ἡ ἰδέα αὕτη ἐνισχύεται ὑπὸ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐπὶ τοῦ γυμνοῦ σήμερον νοτίου τοίχου τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ μνημείου οὐδὲν ἔχνος ὑπάρχει τοῦ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου καὶ εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν παρατηρουμένου τριλόβου παραθύρου.

δ) Δεδομένου ὅτι ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ νοτίου τοίχου ὑπάρχον τὰ ἔχνη τῶν ὑπὲρ τὸ σωζόμενον γεῖσον τῆς πρὸς Ἀνατολὰς καμάρας τριῶν παραθύρων, ὡς καὶ τοῦ ὑπὲρ τὴν μεγάλην θύραν τοῦ δυτικοῦ τμήματος τόξου, ὅπερ προφανῶς ἐκάλυπτεν ἄνοιγμα, ὃ πρὸς Νότον χῶρος ἦτο χαμηλός, τῆς στέγης του ἐξικνουμένης μέχρι τῆς στάθμης τῶν προαναφερθέντων ἄνω ἀνοιγμάτων τοῦ νοτίου τοίχου.

ε) Δεδομένου ἐξ ἄλλου ὅτι πρὸς τὸν χῶρον τοῦτον ἀνοίγεται ἐκτὸς τῶν θυρῶν καὶ παράθυρον — τὸ ἐντὸς τῆς πρὸς Ἀνατολὰς κυκλικῆς κόγχης εὐρισκόμενον — ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ἐν λόγῳ χῶρος πιθανὸν νὰ ἦτο στοά, παράλληλος πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ μνημείου, φέρουσα συμπαγεῖς τοίχους κατὰ τὰς μικρὰς αὐτῆς πλευρὰς καὶ ἀνοικτὴ πρὸς Νότον¹. Ἡ ὑπαρξίς τοιαύτης στοᾶς εὐνοεῖται καὶ ἐκ τῆς παραδόσεως τῆς Σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὅπου, ὡς γνωστόν, αἱ στοαὶ εἶναι συνήθεις², κοσμοῦσαι πλεῖστα ὅσα κτήρια τῆς Πρωτευούσης.

Ε. Στῆγασις τοῦ μνημείου. Αἱ κάθετοι πρὸς ἀλλήλας κατευθύνσεις τῶν καλυπτόντων τὸν πρῶτον ἐξ Ἀνατολῶν καὶ τὸν τρίτον χῶρον τοῦ μνημείου ἡμι-κυλινδρικών θόλων καὶ ἡ τεχνικὴ ἀπαίτησις ἀποχετεύσεως τῶν ὀμβρίων ὑδάτων καθορίζουν ἀμφικλινῇ μὲν στέγην διὰ τὴν ὑπὲρ τὸν πρῶτον χῶρον καμάραν, μονόρρικτον δὲ διὰ τὴν ὑπὲρ τὸν τρίτον (εἰκ. 9). Αἱ ἐναπομένουσai πρὸς κάλυψιν δύο λωρίδες τοίχου, πρὸς Βορρᾶν καὶ Νότον τοῦ τετραγώνου ἐφ' οὗ ἐδράζεται ὁ τροῦλλος, συμφώνως πρὸς τὰ εἰς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν κρατοῦντα³, θὰ καλυφθοῦν διὰ λωρίδων ἀμφικλινούσας στέγης περιβαλλούσης τὸ τόξον τοῦ κεντρικοῦ μεγάλου ἀψιδώματος τῆς βορείου προσόψεως.

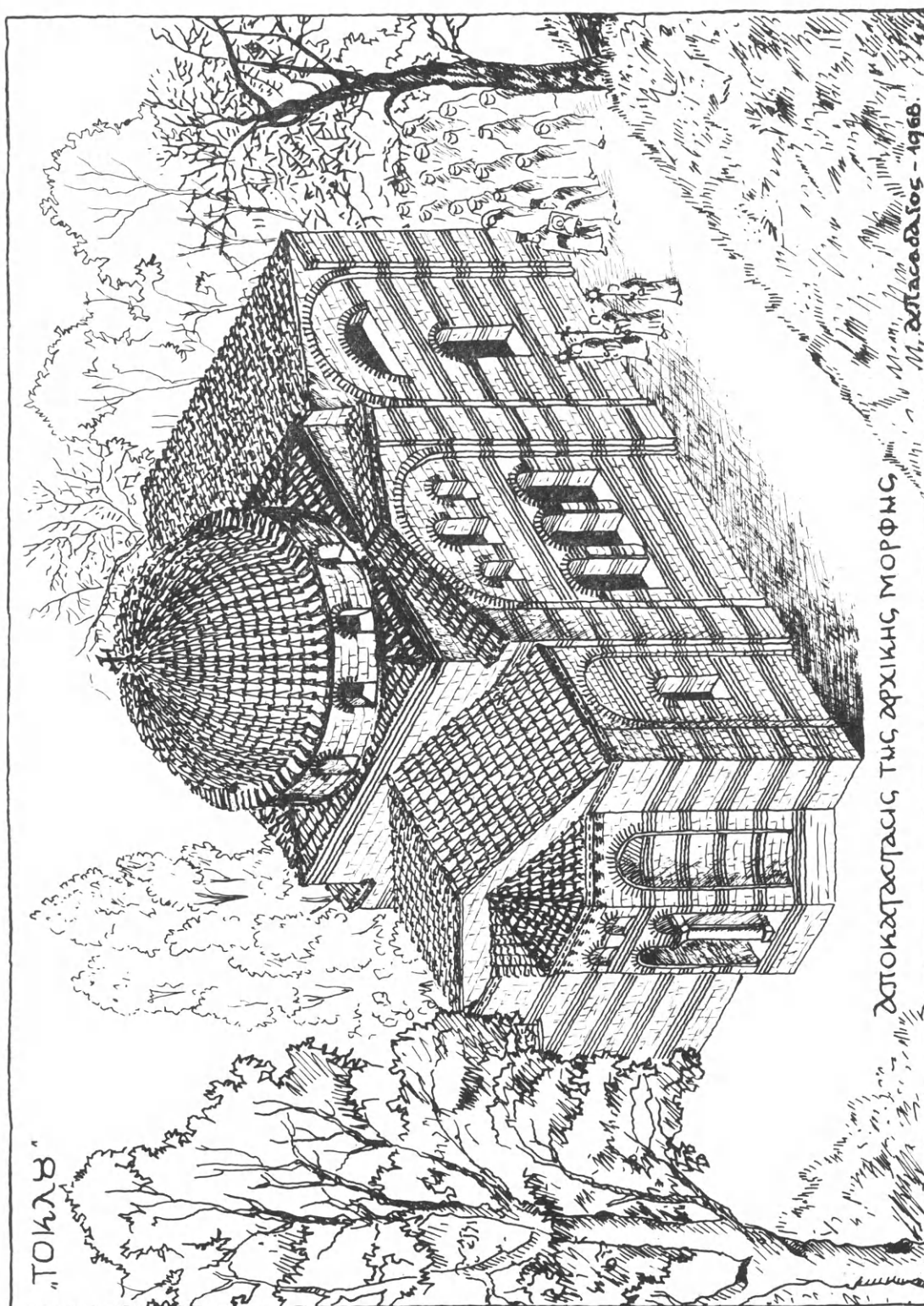
* * *

Διὰ τῆς μέχρι τοῦδε, κατ' ἀνάγκην, μακρᾶς ἀναλύσεως ἐγένετο προσπάθεια καθορισμοῦ τῆς μορφῆς τοῦ μνημείου (εἰκ. 3 καὶ 9). Κατὰ ταύτην ὁ ἐσωτερικὸς χῶρος αὐτοῦ παρουσιάζεται μονόκλιτος, φέρων πρὸς Ἀνατολὰς ἀψίδα, τρίπλευρον ἐξωτερικῶς, καὶ πρὸς Δυσμὰς προθάλαμον, κατὰ πλάτος τοποθετημένον, τοῦ ὁποίου τὸ μῆκος ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ πλάτος τοῦ κυρίως χώρου. Ἡ διάταξις αὕτη καὶ ὁ πρὸς Ἀνατολὰς προσανατολισμὸς τοῦ μνημείου (ΠΠ) ὁδηγοῦν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι πρόκειται περὶ ναοῦ φέροντος καμαροσκεπῇ νάρθηκα, συγκοινωνοῦντα διὰ σημαντικῆς πύλης μετὰ

¹ Πρόδηλον εἶναι ὅτι μόνον ἀνασκαφικὴ ἐργασία εἶναι δυνατόν νὰ μετατρέψῃ εἰς βεβαιότητα τὸ συμπέρασμα τοῦτο τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων, ἃν καὶ πρέπει νὰ σκεφθῇ τις ὅτι ἡ ἰδρυσις παραπλεύρως οἰκίας (καὶ μάλιστα δις) πιθανὸν νὰ ἔγινεν αἰτία ἐξαφανίσεως οἰοῦντο ἔχρους.

² G. MILLET, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1905, 132.

³ Ὅπως παρατηρεῖται εἰς μονοκλίτους ναοὺς τῆς Ἀρμενίας καὶ μονοκλίτους σταυροειδεῖς τῆς Ἑλλάδος. Βλ. σχετικῶς Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, Ἀθῆναι 1942, 433, 442.

Είχ. 9.

παραλλήλου πρὸς τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ μνημείου νότιον χώρον, ὅστις κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἦτο στοά.

Αἱ μικραὶ διαστάσεις τῶν συγκροτούντων τὸ μνημεῖον χώρων ἐπιβάλλουσιν ὅπως τοῦτο θεωρηθῇ μᾶλλον παρεκκλήσιον ἢ ναός. Περὶ ποίου ὅμως παρεκκλησίου πρόκειται καὶ ποία ἡ χρονολογία ιδρύσεως αὐτοῦ; Εἶναι τὰ ἀνακύπτοντα νέα προβλήματα, εἰς τὰ ὁποῖα καλούμεθα νὰ δώσωμεν ἀπάντησιν, προβλήματα δυσχερῆ καὶ καθ' ἑαυτά, καθιστάμενα ὅμως δυσχερέστερα ὡς ἐκ τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως ἐπιγραφικῶν καὶ φιλολογικῶν μαρτυριῶν περὶ τοῦ μνημείου. Διὰ τὸν λόγον ἀκριβῶς τοῦτον ἀνεξετήσαμεν καὶ θὰ προσπαθῇσωμεν ἐν τοῖς ἐφεξῆς νὰ καθορίσωμεν τὴν χρονολογίαν ιδρύσεως αὐτοῦ, προβαίνοντες εἰς κατασκευαστικὴν καὶ μορφολογικὴν αὐτοῦ ἀνάλυσιν, ἀφοῦ προηγουμένως παραθέσωμεν τὰς ἐν προκειμένῳ γνώμας τῶν ἐρευνητῶν, οἵτινες ἐπεσκέφθησαν πρὸ ἡμῶν τὸ μνημεῖον.

Β. ΓΝΩΜΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ

Τόσον ὁ Ἀλέξανδρος Πασπάτης ὅσον καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἐπιχειρήσαντες περιγραφὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως παραδέχονται, ὅτι τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριον πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Θέκλης, ὅστις, κατὰ τὰς βυζαντινὰς πηγὰς, εὐρίσκετο ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ παλατίου τῶν Βλαχερνῶν¹.

Τὸν ναὸν τοῦτον, συμφώνως πρὸς τὰ ὑπὸ τῆς Ἀννης Κομνηνῆς γραφόμενα², ἔκτισεν ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνὸς (1057-1059) εἰς ἔνδειξιν εὐγνωμοσύνης, διότι ἐσώθη ἐκ βεβαίου θανάτου κατὰ τινὰ θύελλαν ἐκραγεῖσαν τὴν ἡμέραν τῆς μνήμης τῆς Ἀγίας Θέκλης (τῇ 24^ῃ Σεπτεμβρίου). Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἄλλη μαρτυρία τῶν πηγῶν³, κατὰ τὴν ὁποίαν Θέκλα, ἡ θυγάτηρ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου (829-842), «κλινοπετὴς οὔσα» ἔκτισεν εἰς τὰς Βλαχερνὰς εὐκτήριον πρὸς τιμὴν τῆς προστάτιδος αὐτῆς Ἀγίας Θέκλης.

Κατὰ τὸν Πασπάτην ἡ ἀντίφασις αὕτη δεικνύει τὴν ὀλιγορίαν τῶν βυζαντινῶν ἱστορικῶν «καλούντων ἰδρυτὰς τῶν ἐκκλησιῶν, τοὺς ἐπισκευάσαντας ἢ ἐγκαλλωπίσαντας τὰς ἐκκλησίας ταύτας»⁴. Παραδέχεται δηλαδὴ ὅτι ὁ Ἰσαάκιος δὲν ἔκτισεν ἐκ θεμελίων ναὸν τῇ Ἀγίᾳ Θέκλῃ ἀλλ' ἐπεσκεύασε καὶ ἐνεκαλλώπισε τὸν προϋπάρχοντα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Θεοφίλου ναόν, ὅστις, κατὰ τὴν γνώμην του, δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸ φέρον τὴν ἐπωνυμίαν «τέμενος τοῦ Τοκλοῦ Ἱμπραχὴμ Ντεντέ», διὰ δύο λόγους: α) διότι τοῦτο, βυζαντινὸν κτήριον ὄν, εὐρίσκεται ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ παλατίου τῶν Βλαχερνῶν, ἐφ' ὅσον ὁ Νικήτας Χωνιάτης δηλοῖ ὅτι ὁ περίβολος οὗτος ἐξετείνετο πρὸς Βορρᾶν μέχρι τῆς θαλάσσης⁵, καὶ β) διότι τὸ εἰς τὸν Ἱμπραχὴμ Ντεντέ ἀποδιδόμενον ἐπίθετον «Τουκλοῦ» δὲν σημαίνει τίποτε, εἰς τὴν τουρκικὴν, ἐφ' ὅσον τὸ

¹ Α. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, *Βυζαντιναὶ Μελέται*, Κωνσταντινουπόλις 1877, 357. ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, *Κωνσταντινιάς Παλαιὰ τε καὶ Νεωτέρα*, Βενετία 1824, 39. ΣΤ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, *Κωνσταντινούπολις*, τόμ. Ι, Ἀθήνησιν 1851, 594.

² ANNA KOMNHNH, τόμ. Α', 157. (Αἱ παραπομπαὶ

εἰς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς ἀνάγονται εἰς τὴν ἔκδοσιν Βόννης.)

³ ΣΥΝΕΧΙΣΤΑΙ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ 147.

⁴ Α. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, ἔ. ἀ. 358.

⁵ Ν. ΧΩΝΙΑΤΗΣ 719: *Ἡ τῶν παλατίων τῶν Βλαχερνῶν αὐλῆος κατὰ Βορρᾶν ἄνεμον τῇ θαλάσσει ἐγγίζουσα.*

πρῶτον αὐτοῦ συνθετικὸν «τὸκ» (ὅπερ σημαίνει «κεκορεσμένος») εἶναι ἤδη ἐπίθετον. Δὲν ὑπάρχει συνεπῶς ἀμφιβολία ὅτι ἡ λέξις «τοκλού» εἶναι παραφθορὰ τῆς ἐλληνικῆς λέξεως «Θέκλα», τὴν ὁποίαν οἱ Ὀθωμανοί, μὴ ἔχοντες τὸ γράμμα «θ», προφέρουσι «Τέκλα» καί, ἐπὶ τὸ τουρκικώτερον, «Τοκλού»¹.

Ὁ Πασπάτης προβαίνει εἰς σύντομον περιγραφὴν τοῦ μνημείου, ὅπου ἀναγινώσκουμεν τὰ ἑξῆς: «Ὁ ναὸς οὗτος τὴν σήμερον, εἶναι μικρὸν κτήριον ἐπίμηκες, ξυλόστεγον, μήκους βημάτων 20 καὶ εὗρους βημάτων 9, πλησίον μὲν τοῦ ἀγιάσματος τῶν Βλαχερνῶν, χωριζόμενον δὲ ἀπ' αὐτοῦ διὰ ξυλίνων οἰκιῶν. Παράθυρά τινα ἀπετειχίσθησαν. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ καταφανὲς ἐκ τῶν χαμηλῶν θυρίδων, εἶναι γυμνόν, φέρον μόνον τινὰ γράμματα Ἀραβικά»².

Οἱ εἰς τὴν περιγραφὴν ἀριθμοὶ βημάτων εἶναι κατὰ τὸ δυνατόν σύμφωνοι πρὸς τὰς διαστάσεις τοῦ μνημείου³, ἡ δὲ γυμνότης τοῦ ἐσωτερικοῦ σημαίνει, ὅτι αἱ νωπογραφίαι ἦσαν τότε κεκαλυμμέναι ὑπὸ τοῦ μουσουλμανικοῦ ἐπιχρίσματος.

Πληρεστέραν περιγραφὴν τοῦ μνημείου παρέχει ὁ Van Millingen⁴, ὅστις καθορίζει τὸ μῆκος αὐτοῦ εἰς 13.55 μ. τὸ δὲ πλάτος εἰς 5.40 μ. Ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρει ὅτι τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ χωρίζεται εἰς τρία διαμερίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ δυτικὸν ἐχρησίμευεν ὡς νάρθηξ καὶ ὅτι, παρ' ὅλον ὅτι σήμερον⁵ καλύπτεται ὑπὸ ξυλίνης στέγης, ἡ διάταξις τῶν ἐπὶ τῶν τοίχων παραστάδων δεικνύει, ὅτι ἀρχικῶς διέθετε τροῦλλον. Προσθέτει ἐπίσης ὅτι, κατὰ τὴν διάρκειαν ἐπισκευῶν, γενομένων κατὰ τὸ ἔτος 1890, «ἦλθον εἰς φῶς νωπογραφίαι εἰκόνων, αἵτινες ἄλλοτε διεκόσμουσαν τοὺς τοίχους». Περιγράφει κατόπιν τὴν ἀψίδα, ὡς γνωρίζομεν ταύτην ἐκ τῆς ὑπ' αὐτοῦ δημοσιευομένης φωτογραφίας⁶ καὶ καταλήγει εἰς τὴν προηγουμένως ἀναφερθεῖσαν⁷ πολύτιμον, διὰ τὴν σημερινὴν κατάστασιν τοῦ μνημείου πληροφορίαν, ὅτι ὑπὲρ τὰ τρία παράθυρα τῆς βορείου ὀψεως ὑπῆρχε «σειρὰ τριῶν μικρῶν παραθύρων».

Φαίνεται ὅτι ὑπάρχει λάθος ἐκ παραδρομῆς εἰς τὰς ἐν τῇ περιγραφῇ ἀναφερομένας διαστάσεις⁸, διότι, ἐκτὸς τοῦ ὅτι αὗται διαφέρουν τῶν ὑφ' ἡμῶν καθορισθειῶν, δὲν ἀνταποκρίνονται καὶ εἰς τὰς διαστάσεις τῆς ὑπὸ τοῦ συγγραφέως δημοσιευομένης κατόψεως, ὅπου αὗται καθορίζονται ὡς 13.10 μ. διὰ τὸ μῆκος καὶ 6.50 μ. διὰ τὸ πλάτος, μεγέθη τὰ ὁποῖα δὲν ἀφίστανται αἰσθητῶς τῆς πραγματικότητος.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ταύτισιν τοῦ μνημείου πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Θέκλης, ὁ Van Millingen, ἂν καὶ ἀποφαίνεται ὅτι δὲν ὑπάρχει τελειωτικὴ παράδοσις ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ταυτότητα τοῦ κτηρίου⁹, θεωρεῖ καταπληκτικὴν τὴν ὁμοιότητα τῆς τουρκικῆς λέξεως «Τοκλού» πρὸς τὴν ἐλληνικὴν «Θέκλα», τὴν δὲ πιθανότητα ἢ πρώτη νὰ εἶναι παραφθορὰ τῆς δευτέρας, καὶ συνεπῶς δηλωτικὴ τῆς ἀρχικῆς ὀνομασίας τοῦ μνη-

¹ Α. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, ἔ. ἀ. 359.

² Αὐτόθι 358.

³ Μῆκος: $20 \times 0.70 = 14.00$ μ. Πλάτος: $9 \times 0.70 = 6.30$ μ. ἔναντι 14.42, περιλαμβανομένης τῆς ἀψίδος, καὶ 6.50 τῆς πραγματικότητος.

⁴ Α. VAN MILLINGEN, ἔ. ἀ. 211.

⁵ Τὴν ἐποχὴν δηλαδὴ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Van Millingen.

⁶ Ἀνωτέρω σ. 85.

⁷ Ἀνωτέρω σ. 104.

⁸ Πιθανὸν ἀντὶ 6.40 διὰ τὸ πλάτος, ἐγγράφη 5.40.

⁹ Α. VAN MILLINGEN, ἔ. ἀ. 207.

μείου, ισχυροτάτην¹. Ἔνεκα τούτου παραδέχεται ὅτι «ἡ ταύτις τοῦ Τοκλὸς Ἱμπραχὶμ Ντεντέ μεστζηντὶ πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Θεκλῆς, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁμοιότητος τῶν δύο ὀνομασιῶν, ἔχει ἰσχυρὰν τὴν πιθανότητα ὑπὲρ αὐτῆς»². Ὡς δευτέραν μαρτυρίαν ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἀναφέρει τὰ γραφόμενα ὑπὸ τοῦ Ἀχμέτ Ριφὰτ ἐφέντη, εἰς τὸ Ἱστορικὸν καὶ Γεωγραφικὸν Λεξικὸν αὐτοῦ, κατὰ τὰ ὁποῖα, προτοῦ ὁ ναὸς μετατραπῇ εἰς τέμενος, ἦτο γνωστὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἱδρυτοῦ αὐτοῦ «Ἰσακία». Εἶναι πράγματι ἱστορικῶς ἀποδεδειγμένον, λέγει ὁ Van Millingen³, ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Θεκλῆς ἐπεσκευάσθη ὑπὸ τοῦ Ἰσαὰκ Κομνηνοῦ κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα.

Παρὰ ταῦτα, συνεχίζει, ὑπάρχει, ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ταύτισιν ταύτην, μία ἀντίρρηση, ἣτις θὰ ἠδύνατο νὰ καταστῇ μοιραία, ἐὰν τὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς ταυτίσεως ταύτης δὲν ἦσαν τόσον ἰσχυρά: Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Θεκλῆς εὐρίσκετο ἐν τῷ παλατίῳ τῶν Βλαχερνῶν⁴, τὸ ὁποῖον κατελάμβανε τὰ ὑπὲρ τὸ Ἀἰβὰν Σαράῦ ὑψώματα, ὅπου σήμερον «ἡ περιοχὴ Ἐργῇ καποῦ καὶ τὸ τέμενος Ἀἰβάζ ἐφέντη, ἐντὸς τῶν τειχῶν τὰ ὁποῖα περικλείουν τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ ἑ' λόφου μέχρι τοῦ Χρυσοῦ Κέρατος»⁵. Τὸ Τοκλὸς Ντεντέ μεστζηντὶ συνεπῶς εὐρίσκεται ἐκτὸς τῆς περιοχῆς ταύτης «ἀλλ' ἡ ταινία γῆς μεταξὺ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ περιτειχίσματος τοῦ παλατίου καὶ τῆς θαλάσσης εἶναι τόσον στενὴ καὶ ἦτο τόσον συνδεδεμένη πρὸς τὴν ζωὴν τῆς αὐτοκρατορικῆς κατοικίας, ὥστε κτήριον ἐπὶ τῆς ταινίας ταύτης εἶναι δυνατόν νὰ περιγραφῇ, μετὰ συγχωρητέας ἀνακριβείας, ὡς ἐν τῷ παλατίῳ»⁶.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ συγγραφεὺς, εἰς ἰδιαιτέραν παραπομπήν, παρατηρεῖ ὅτι, ἐὰν ἦτο δυνατόν νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι τὸ τέμενος Ἀἰβάζ ἐφέντη εἶναι ἐκτισμένον ἐπὶ τοῦ τόπου χριστιανικοῦ ναοῦ, τὸ ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς ταυτίσεως τοῦ Τοκλὸς Ντεντέ μεστζηντὶ πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Θεκλῆς θὰ καθίστατο ἰσχυρότερον. Παρὰ τὸ γεγονός ὅμως ὅτι, κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ βιβλίου τοῦ Van Millingen, ἐπληροφορήθη οὗτος ὅτι ὑπάρχει μαρτυρία περὶ τοῦ ὅτι τὸ τέμενος Ἀἰβάζ ἐφέντη προῆλθεν ἐκ ναοῦ — πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀναφέρει εἰς πρόσθετον φύλλον χάρτου — θεωρεῖ ὅτι «εἶναι δύσκολον νὰ ἀποφασίσῃ τις ἐὰν τὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς ταυτίσεως τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀγίας Θεκλῆς πρὸς τὸ Τοκλὸς Ντεντέ μεστζηντὶ αἴρονται τελείως ὑπὸ τῆς μαρτυρίας ταύτης», ἐφ' ὅσον αὕτη ἀναφέρεται εἰς βιβλίον σχετικῶς νέας χρονολογίας (1865) ἐπὶ πλεον δὲ ὅτι τὸ κτήριον τοῦ τεμένους Ἀἰβάζ ἐφέντη δὲν παρουσιάζει μορφολογικὰς ἐνδείξεις ὅτι ἦτο ἐκκλησία.

Τέλος ἀναφέρει ὅτι μετὰ τὰς ἐπισκευὰς Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ ὁ ναὸς κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα κατηδαφίσθη καὶ ἐπανεκτίσθη, κατὰ τὸν Ζωναρᾶν⁷, ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ εἰς μεγαλοπρεπῆ ρυθμὸν καὶ ἀφιερώθη εἰς τὸν Σωτῆρα.

¹ An argument for regarding the building as the church of S. Thekla in this part of the city, is the striking similarity of its Turkish name Toklou to the greek name Thekla, rendering it exceedingly probable that the former is a corruption of the later, and reminiscence of the original designation of the edifice (A. VAN MILLINGEN, ἔ. ἀ. 207).

² A. VAN MILLINGEN, ἔ. ἀ. 209.

³ Ἐκ τῆς μαρτυρίας τῆς Ἀννῆς Κομνηνῆς.

⁴ ΣΚΥΛΙΤΣΗΣ 647. ΖΩΝΑΡΑΣ III, 672.

⁵ A. VAN MILLINGEN, ἔ. ἀ. 209. Βλ. καὶ ἡμετέραν εἰκόνα 1.

⁶ Αὐτόθι.

⁷ ΖΩΝΑΡΑΣ III, 672.

Θέλων δὲ νὰ συμβιβάσῃ τὴν περὶ πολυτελοῦς ρυθμοῦ μαρτυρίαν πρὸς τὸ ἀπέριτον τοῦ σωζομένου κτηρίου λέγει, ὅτι «ἐπειδὴ τὸ κάλος καὶ ὁ πλοῦτος ἐνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ ἀνεφαίνετο εἰς τὸν σπάταλον διάκοσμον τοῦ ἐσωτερικοῦ, εἶναι δυνατόν ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Θέκλης, ἂν καὶ μικρὸς καὶ ἐξωτερικῶς ἀπλοῦς, νὰ ὑπῆρξεν ὡραῖον καὶ πλούσιον κτήριον κατὰ τὸν τελευταῖον αὐτοῦ χριστιανικὸν χαρακτήρα¹.

Συγχρόνως σχεδὸν πρὸς τὸν Van Millingen ἐπεσκέφθη τὸ κτήριο καὶ ὁ Gurlitt, ὅστις δημοσιεύει κάτοψιν καὶ τομὴν αὐτοῦ, ὡς καὶ σύντομον περιγραφὴν². Δυστυχῶς ὅμως τόσον ἡ κάτοψις ὅσον καὶ ἡ τομὴ παρουσιάζουν τοσαῦτα καὶ τοιαῦτα λάθη, ὥστε ἠναγκάσθημεν νὰ μὴ χρησιμοποιήσωμεν ταύτας μεταξὺ τῶν πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς μορφῆς τοῦ μνημείου δεδομένων. Οὕτως, εἰς τὴν κάτοψιν³, α) τὸ δίλοβον παράθυρον τῆς ἀψίδος παρίσταται ὡς τρίλοβον, β) τὰ τρία παράθυρα τῆς βορείου πλευρᾶς ἐπαναλαμβάνονται αὐθαιρέτως καὶ ἐπὶ τῆς νοτίας, γ) αἱ ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς παραστάδες ἀναφαίνονται, κατὰ τρόπον αὐστηρῶς συμμετρικόν, καὶ ἐπὶ τῆς νοτίας, ἐπίσης αὐθαιρέτως, ἐφ' ὅσον, ὡς εἶδομεν, ἡ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὑπάρχουσα καὶ ἐφαπτομένη τῆς νοτίας πλευρᾶς οἰκία, ἠμπόδιζε τὸν καθορισμὸν τῆς καταστάσεως τῆς νοτίας πλευρᾶς, ἐπὶ πλέον δὲ τὸ πρὸς Ἀνατολὰς ἐλεύθερον ἄκρον τῆς πλευρᾶς ταύτης δὲν παρουσιάζει παραστάδα, δ) δὲν σημειοῦται ἡ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἔσοχὴ ἢ σημειουμένη εἰς τὴν κάτοψιν τοῦ Traquair. Εἰς τὴν τομὴν πάλιν αἱ ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδος δύο κόγχαι, αἵτινες, ὡς ἐν τῇ φωτογραφίᾳ τοῦ Schneider φαίνεται, ἐξικνούντο μέχρι τοῦ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου σωζομένου λοξομήτου γείσου, ἔχουν σχεδιασθῇ ὡς λίαν χαμηλαὶ καὶ φέρουσαι τόξον στενότερον αὐτῶν.

Ὁ Gurlitt παραδέχεται, ἄνευ ἐνδοιασμῶν, τὴν ταύτισιν τοῦ Τοκλού Ντεντέ μεστζηντί πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Θέκλης, δι' ὃ καὶ θεωρεῖ τοῦτο ὡς κτισθὲν κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπιβεβαιοῦται, κατὰ τὸν συγγραφέα, καὶ ὑπὸ τῆς μορφολογίας τόσον τῆς ἀψίδος, ἣτις ἐνθυμίζει τὴν νοτιοανατολικὴν ἐκκλησίαν τοῦ Φετχιέ Τζαμί (Παμμακαρίστου), ὅσον καὶ τῶν ἄλλων μερῶν αὐτοῦ⁴. Συνεχίζων τὴν περιγραφὴν τοῦ μνημείου ἐπιφέρει: «Πρόκειται περὶ μονοκλίτου ναοῦ τὸν ὁποῖον δύο ἐγκάρσια τόξα χωρίζουν εἰς προθάλαμον, τρουλλοσκεπῇ χώρον, καὶ χώρον Ἱεροῦ Βήματος. Σήμερον καλύπτει τοὺς χώρους ἀνοικτὴ στέγη, δι' ὃ δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἐννοήσῃ τις πῶς ἄλλοτε ἦτο διαμορφωμένος ὁ τρουλλος, τοῦ ὁποίου τὰ φέροντα τέσσαρα τόξα διατηροῦνται ἀκόμη. Τὸ Ἱερὸν Βῆμα διαρθροῦται καὶ ἐξαίρεται ὑπὸ κογχῶν. Προθάλαμος καὶ Ἱερὸν Βῆμα ἦσαν ἀρχικῶς κατὰ πᾶσαν πιθανότητα κεκαλυμμένα διὰ καμάρας».

Μετὰ τὰ βασικὰ λάθη τῶν σχεδίων τοῦ Gurlitt, διστάζει τις νὰ δώσῃ πίστιν καὶ εἰς τὰ ἐν τῇ περιγραφῇ αὐτοῦ ἐκτιθέμενα, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον καὶ ἐδῶ γεννῶνται ἀπορίαι. Ὅμιλεῖ π.χ. περὶ τεσσάρων τόξων φερόντων τὸν τρουλλόν, ἐνῶ οὗτος ἐδράζεται, πρὸς Βορρᾶν καὶ Νότον, ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν τοίχων. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἐπὶ τῶν τοίχων τούτων διαγράφονται τόξα, ἀλλὰ ταῦτα εἶναι τὰ καλύπτοντα τὰς εἰς αὐτοὺς

¹ A. VAN MILLINGEN, ἔ. ἀ. 210.

² C. GURLITT, Die Baukunst Konstantinopels, Berlin 1912, πίν. LII.

³ C. GURLITT, ἔ. ἀ. πίν. LII.

⁴ Αὐτόθι 36.

άνοιγομένης ἐσοχάς. Τὰ τόξα ταῦτα ὅμως τῶν ἐσοχῶν δὲν εὐρίσκονται εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην μετὰ τῶν ἐγκαρσίων τόξων, ἅτινα καὶ φέρουν πρᾶγματι τὸν τροῦλλον¹.

Ἐκ τῶν παλαιότερων ἐπίσης ὁ Ἰωάννης Παπαδόπουλος, εἰς ἀξιόλογον περὶ Βλαχερνῶν μελέτην αὐτοῦ², λέγει τὰ ἑξῆς: «Υποθέτω δὲ ὅτι μᾶλλον εἰς τὴν Ἀγίαν Θέκλαν πρέπει νὰ ἀποδοθῇ τὸ τέμενος Ἀτὶκ Μουσταφᾶ Πασᾶ καὶ ὄχι εἰς τοὺς Ἀποστόλους Πέτρον καὶ Μᾶρκον, διότι τὸ ἐπίσης ἐν Βλαχέρναις, δεξιᾷ τῷ εἰσιόντι διὰ τῆς Πύλης Ἐἱβὰν Σαραΐ εὐτελὲς κτήριον Τοκλοῦ Ντεντὲ μεστζηντὶ δὲν συμβιβάζεται μὲ τὰς φράσεις: κάλλιστον, πολυδάπανον, περικαλλὲς μὲ τὰς ὁποίας οἱ βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ περιβάλλουσι τὸν ἀρχαῖον ναὸν τῆς Ἀγίας Θέκλας»³.

Ἐκ τούτου καταφαίνεται ὅτι ὁ Παπαδόπουλος παραδέχεται μὲν ὅτι τὸ Τοκλοῦ Ντεντὲ περιλαμβάνεται μετὰ τῶν κτηρίων τῶν ἀποτελούντων τὸ συγκρότημα τοῦ παλατίου τῶν Βλαχερνῶν, θεωρεῖ ὅμως τοῦτο πολὺ ἀσήμαντον διὰ νὰ ταυτισθῇ πρὸς περικαλλὴ ναόν, ὡς ἦτο ὁ ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν ἱστορικῶν ἀναφερόμενος ναὸς τῆς Ἀγίας Θέκλας.

Ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν ὁ Schneider φρονεῖ ἀπεριφράστως ὅτι ἐσφαλμένως τὸ Τοκλοῦ Ντεντὲ μεστζηντὶ ταυτίζεται πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Θέκλας, παραδεχόμενος, χωρὶς νὰ δικαιολογῇ τοῦτο, ὅτι τὸ κτήριον εἶναι τοῦ 11^{ου} αἰῶνος⁴. Εἰς μεταγενέστερον ἔργον τοῦ⁵ γράφει: «Τὸ κτήριον ταυτίζεται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μετὰ τοῦ ναοῦ τῆς Θέκλας (Toklu - Thekla!) μοὶ φαίνεται ὅμως πολὺ μικρὸν διὰ μίαν τοιαύτην ταύτισιν, ἐκτὸς τούτου δὲ ἀντιτίθενται εἰς τοῦτο αἱ παραστάσεις τῶν ἱεραρχῶν, αἱ εἰς τὴν ἀψίδα καὶ τὴν κόγχην τῆς προθέσεως ὑπάρχουσαι. Ἐξ ἄλλου ἐπὶ τοῦ σωζομένου τοίχου παρίστανται μόνον ἅγιοι, εἰς ἱερὸν ὅμως τῆς Θέκλας θὰ ἀνέμενέ τις βεβαίως ἀγίας»⁶.

Τὸ τελευταῖον ἐπιχείρημα τοῦ συγγραφέως δὲν ἔχει βεβαίως μεγάλην σπουδαιότητα, ἐφ' ὅσον δὲν γνωρίζομεν τί εἶδους παραστάσεις ὑπῆρχον καὶ ἐπὶ τῶν ἐξαφανισθέντων τοίχων, τῶν ὁποίων ἡ ἐπιφάνεια εἶναι πολὺ μεγαλυτέρα τῆς ἐπιφανείας τοῦ διατηρηθέντος⁷, τὸ ἐν τῇ περιεχούσῃ ὅμως τὴν ἀντιπαράθεσιν τῶν λέξεων Toklu - Thekla! παρενθέσει θαυμαστικὸν δεικνύει ὅτι ὁ συγγραφεὺς θεωρεῖ ἄνευ σημασίας τὴν συνωνυ-

¹ Βλ. ἡμετέραν τομὴν εἰς εἰκ. 5.

² Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Αἱ Βλαχέρναι ὡς καὶ Les Palais et les Églises des Vlachernes, 1928. Βλέπε καὶ κρίσεις περὶ τοῦ τελευταίου τούτου βιβλίου ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Ο. Σ. FLESH δημοσιευθείσας ἐν τῷ περιοδικῷ Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher 7, 1928 - 29, σ. 204 - 209.

³ Αὐτόθι 51.

⁴ Α. Μ. SCHNEIDER, Byzanz, 78: Bau des 11. Jhd. zu Unrecht mit der Kirche der Hl. Thekla gleichgesetzt.

⁵ Α. Μ. SCHNEIDER, Die Blachernen ἐν τῷ περιοδικῷ Oriens 4, 1951, 107.

⁶ Der Bau wird meist mit der Theklakirche

(Toklu-Thekla!) in eins gesetzt, allein dafür ist er mir zu klein und ausserdem sprechen die Darstellungen der Hierarchen dagegen, die in der Apsis und der Prothesisnische angebracht sind. Auch an der erhaltenen Wand sind nur männliche Heilige dargestellt: in einem Theklaheiligtum würde man aber doch weibliche Heilige erwarten.

⁷ Ἐπὶ τοῦ προκειμένου θὰ ἡδυνάτο τις νὰ σκεφθῇ ὅτι, ἐὰν κατέρρεεν ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Ἀπολλιναρίου τῆς Ραβέννης καὶ διατηρεῖτο μόνον ὁ φέρων τὴν μακρὰν λειτανίαν τῶν ἁγίων γυναικῶν τοίχος, ἐφαρμόζοντες τὸν συλλογισμόν τοῦ ἐπιχειρήματος τούτου, θὰ κατελήγομεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ναὸς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἦτο ἀφιερωμένος εἰς ἅγιον ἄνδρα.

μίαν, πράγμα τὸ ὁποῖον, συνδυαζόμενον πρὸς τὰς μικρὰς διαστάσεις τοῦ ναοῦ, ὀδηγεῖ αὐτὸν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ταύτισις δὲν εὐσταθεῖ.

Ὁ Janin, τέλος, κατ' ἀρχὰς μὲν διστάζει νὰ παραδεχθῇ τὴν ταύτισιν τοῦ μνημείου πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Θέκλης, διότι τὸ τοιοῦτον «δὲν ἔχει καθορισθῇ κατὰ τρόπον βέβαιον» ἂν καὶ παραδέχεται ὅτι ἡ σχέσις τῆς τουρκικῆς ὀνομασίας αὐτοῦ πρὸς τὴν ἑλληνικὴν εἶναι τόσον στενὴ, ὥστε νὰ ἀποτελῇ «σχεδὸν ὁμωνυμίαν»¹. Ἀργότερον ἐνισχύεται εἰς τὴν ἂποψίν του ὅτι ἡ ταύτισις δὲν εἶναι δυνατὴ, διαπιστών ὅτι «τὸ κτήριο εἶναι πολὺ ἀπομεμακρυσμένον ἐκ τοῦ παλατίου τῶν Βλαχερνῶν, ὅπερ εὐρίσκετο ἐπὶ τοῦ λόφου»², διὰ νὰ καταλήξῃ τέλος εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι λελανθασμένως ταυτίζεται τὸ κτήριο πρὸς ναὸν τῆς Ἀγίας Θέκλης «ἐνεκα μιᾶς ὁμωνυμίας, περισσότερον φαινομενικῆς ἢ πραγματικῆς»³.

Ὁ Janin παρέχει καὶ τὴν πληροφορίαν ὅτι τὸ κτήριο, ὡς τέμενος, ἀνῆκεν εἰς ἰδιώτην, ὅστις ἤρξατο κατεδαφίζων αὐτὸ κατὰ τὸ ἔτος 1929, ὅτε καὶ ἀνεφάνησαν ἐκ νέου αἱ νωπογραφίαι⁴. Ταύτας, ὡς διεσώζοντο κατὰ τὸ 1936, περιγράφει ὁ Schneider⁵, ὅστις δημοσιεύει, ὡς εἶδομεν προηγουμένως⁶, καὶ φωτογραφίαν αὐτῶν⁷.

Ἐκτὸς τῶν προαναφερθέντων ἐρευνητῶν, οἵτινες ἡσχολήθησαν κατὰ τὸ μᾶλλον

1 R. JANIN, La Topographie de Constantinople, Échos d'Orient, 38, 1939, 143: Cette identification suggérée par la presque homonymie des noms turc et grec n'est cependant pas établie de façon certaine.

2 R. JANIN, La Géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin, I/III: Les Églises et les Monastères, Paris 1953, 148.

3 Αὐτόθι 560: On l'a faussement identifiée avec une église Ste Thécle à cause d'une homonymie plus apparente que réelle.

4 R. JANIN, E. O. 38, 1939, 143. Εἰς ἀνακοίνωσιν τῆς κατεδαφίσεως προβαίνει καὶ τὸ JdI 45, 1930, σ. 443.

5 SCHNEIDER, Byzanz, 15.

6 Ἀνωτέρω σ. 89.

7 Αἱ παραστάσεις τὰς ὁποίας κατ' ὀρθὴν νὰ καθορίσῃ ὁ SCHNEIDER καὶ ἐκ τῶν ὁποίων, ὡς προεῖδεν ὁ συγγραφεὺς, οὐδεμία σώζεται σήμερον, εἶναι αἱ ἑξῆς: α) Εἰς τὴν ἀψίδα, ὑπὸ τὸ τεταρτοσφαίριον αὐτῆς, μετάλλια περιέχοντα κεφαλὰς ἁγίων, ἐκ τῶν ὁποίων εἰς ἔφερε τὴν ἐπιγραφὴν «Βλάσιος», β) Εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ὑπὲρ τὸ λοξό-
τμητον γείσον, ἥτοι ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς καλυπτοῦσης αὐτὸ καμάρας, ὑπολείμματα παραστάσεως τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ. Ὑπὸ τὸ λοξότμητον γείσον δύο μορφαὶ ἁγίων, ἐντὸς κύκλων, συνοδευόμεναι ἀπὸ τὰς ἐπιγραφάς: Ὁ ἅγιος Ἐλευθέριος (ὁ ἅγιος) Ἀβέγκιος. Πρὸς τὰ δεξιὰ τούτων ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου: (ὁ) ἅγιος Πολύκαρπος καὶ ὑπ' αὐτὸν ὄρθιος ὁ ἅγιος Δημήτριος. Εἰς τὸ ἀνώτερον μέρος τῆς κόγχης τοῦ τμήματος τούτου τοῦ νοτίου τοῖχου (ὁ ἅγιος) Σπυρίδων, ὅστις εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατεῖ

βιβλίον διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς. Ὑπ' αὐτὸν δύο ὄρθιοι ἡμικατεστραμμένοι γενειοφόροι ἅγιοι. Διακοσμητικὴ ζώνη χωρίζει τὸ μεσαῖον τμήμα τοῦ νοτίου τοῖχου εἰς δύο μέρη καθ' ἕνα. Φαίνεται ὅτι τὸ ἀνώτερον τμήμα ἐκοσμεῖτο δι' ἱστορικῶν σκηνῶν, διότι ὁ SCHNEIDER παρετήρησεν εἶδος δεξαμενῆς, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐκολύμβων πέντε ἰχθύς. Τὸ κάτωθεν τῆς διακοσμητικῆς ταινίας τμήμα τοῦ τοῖχου περιεῖχε παραστάσεις ἁγίων εἰς ὄρθιαν στάσιν. Πρὸς τ' ἀριστερὰ ἴστατο ἅγιος, ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ ὁποίου ἀπέμνε μόνον ἐν Ρ. Ὁ SCHNEIDER εἰκάζει ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ἁγίου Γεωργίου. Ἠκολούθει ἄλλος ἄγνωστος ἅγιος, ὅστις ἐκράτει σταυρόν, ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ὁποίου ἠδύνατό τις νὰ ἀναγνώσῃ μόνον: ὁ ἅγιος ΤΙ (Θεόδωρος Τύρων;). Ὁ ἐπόμενος ἀδύνατον νὰ καθορισθῇ ἐκ τῶν γραμμάτων Τ Α. Ὁ ἐπόμενος τούτου ἦτο ὁ (ἅγιος) Προκόπιος καὶ τελευταῖος ὁ ἅγιος Νικότας.

Ὁ SCHNEIDER ὁμολογεῖ τὴν ἀδυναμίαν του νὰ χρονολογήσῃ ἐπακριβῶς τὰς νωπογραφίας, αἵτινες, λέγει, θὰ ἦτο ἴσως δυνατόν νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι ἀνήκουν εἰς τὸ α' ἡμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ τοῦτο διότι παρουσιάζουν μορφολογικὰς ἀναλογίας πρὸς τὰς ὑπὸ τοῦ Alpatoff περιγραφείσας νωπογραφίας τοῦ γνωστοῦ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Ἰσᾶ καποῦ μεστζηντί βυζαντινοῦ μνημείου (E. O. 1925, 21). Παρατηρεῖ δὲ ὅτι τὸ εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ νοτίου τοῖχου ὑπόλειμμα, ὅπου οἱ ἰχθύς, θὰ ἠδύνατο, βεβαίως νὰ γεννήσῃ τὴν ἰδέαν ὅτι παρίσταται ἐκεῖ ἡ αὐτοβάπτισις τῆς Ἀγίας Θέκλης, μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ χάνδαξ, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐρρίφθη ἡ ἁγία, κατωκεῖτο, οὐχὶ ὑπὸ ἀθῶν ἰχθύων, ἀλλ' ὑπὸ φωκῶν καὶ ἄλλων θηρίων.

ἢ ἦττον ἀπ' εὐθείας μὲ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημεῖον, πρέπει, πρὸς συμπλήρωσιν τῶν περὶ αὐτοῦ γνωμῶν, νὰ ἀναφερθοῦν προσθέτως καὶ τινες ἄλλοι, οἵτινες, ἀσχολούμενοι μὲ γενικώτερα ζητήματα, ἀποφαίνονται τρόπον τινὰ παρεμπιπτόντως καὶ περὶ τοῦ μνημείου. Οὕτως ὁ Ebersolt περιγράφων τοὺς ναοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, γράφει μεταξὺ ἄλλων ὅτι «ἐκτὸς τῆς τρικλίτου βασιλικῆς εὐρίσκει τις εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἕτερον εἶδος, χρησιμοποιηθὲν ἴσως ὑπὸ τοῦ Βασιλείου τοῦ Α' διὰ τὰ πολυπληθῆ παρεκκλήσια, τὰ ὁποῖα κατεσκεύασεν εἰς τὰ ἀνάκτορα. Τὰ κτήρια ταῦτα, πολὺ μικρῶν διαστάσεων, διαθέτουν ἓν μόνον κλίτος, καταλήγουν εἰς μίαν μόνην ἀψίδα καὶ δὲν προηγείται αὐτῶν προθάλαμος. Ἐνίοτε τὸ κλίτος καλύπτεται ὑπὸ τρούλλου. Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς οὗτος τύπος ἀναφαίνεται εἰς τὸ Κεφελὴ τζαμί, τὸ Τοκλὸν Ντεντέ τζαμί καὶ τὸ εὐκτήριον τοῦ Μπογδὰν Σεράϊ»¹.

Εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ Τοκλὸν Ντεντέ ἐν μέρει ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ εἰρημένου τύπου, διότι δὲν στερεῖται προθαλάμου. Εἰς ἕτερον πάλιν ἔργον τοῦ ὁ Ebersolt δηλοῖ ὅτι θεωρεῖ προβληματικὴν τὴν ὑπαρξιν τρούλλου ἐπιστέφοντος τὸ κτήριο².

Ἐπίσης ὁ Millet ἐπηρεαζόμενος ὑπὸ τοῦ Gurlitt³, ἀποφαίνεται ὅτι «τὸ Τοκλὸν Ντεντέ μεστζηντί, ὅπερ χρονολογεῖται εἰς τὸ 1059, προέρχεται ἐξ ἄλλου τύπου: Τοῦ τρούλλου ἐπὶ τεσσάρων στενῶν τόξων»⁴, συμπέρασμα ὅπερ, ὡς εἶδομεν ἐξετάζοντες τὴν περιγραφὴν τοῦ Gurlitt, δὲν εὐσταθεῖ.

Ὁ μεξικανὸς συγγραφεὺς τέλος, Salvatore Miranda⁵, ἐπιχειρῶν ἀποκατάστασιν ἐν σχεδίῳ τοῦ συγκροτήματος τῶν ἀνακτόρων καὶ ναῶν τῶν Βλαχερνῶν, παριστᾷ τὸ Τοκλὸν Ντεντέ μεστζηντί ἐφαπτόμενον, διὰ τῆς νοτίας αὐτοῦ πλευρᾶς, τοῦ τοίχου τοῦ πρὸ τοῦ μεγάλου ναοῦ τῶν Βλαχερνῶν αἰθρίου. Εἰς τὸ ἐν λόγῳ σχέδιον τὸ ἡμέτερον κτήριο ἐπιγράφεται «Ναὸς Ἁγίου Πέτρου καὶ Μάρκου», ἐνῶ ὡς ναὸς τῆς Ἁγίας Θέκλης⁶ φέρεται τὸ ὡς ναὸς τῶν Ἁγίων Πέτρου καὶ Μάρκου θεωρούμενον Ἀτικ Μουσταφᾶ Πασᾶ τζαμί.

* * *

Ἐχοντες ὑπ' ὄψει τὰς προηγηθείσας ἐκθέσεις τῶν διαφόρων περὶ τοῦ μνημείου γνωμῶν, σχετικῶς πρὸς τὴν ταύτισιν αὐτοῦ, δυνάμεθα, νομίζομεν, νὰ εἰπώμεν ὅτι τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν πρόβλημα συνίσταται ἀναλυτικώτερον εἰς τὰ ἀκόλουθα τέσσαρα ἐρωτήματα, ἐκ τῆς ἱκανοποιητικῆς ἀπαντήσεως τῶν ὁποίων θὰ ἐξαρτηθῇ ἡ λύσις τοῦ προβλήματος:

- α) Τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημεῖον εἶναι πράγματι κτίσμα τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ὡς ἰσχυρίζονται οἱ πλείστοι τῶν ἐρευνητῶν;

¹ J. EBERSOLT - A. THIERS, *Les églises de Constantinople*, Paris 1913, 259, σημ. 2.

² J. EBERSOLT, *Monuments d'architecture byzantine*, Paris 1934, 132, σημ. 1.

³ Εἰς τὸν ὁποῖον παραπέμπει.

⁴ G. MILLET, *L'éc. gr.*, 46.

⁵ S. MIRANDA, *Les Palais des Empereurs Byzantins*, Mexico 1964.

⁶ Οὐχὶ μετὰ βεβαιότητος διότι φέρει ἐρωτηματικόν.

- β) Ἡ συγγένεια τῆς ἑλληνικῆς λέξεως «Θέκλα» πρὸς τὴν τουρκικὴν τοῦ ὀνομασίαν πρέπει νὰ θεωρηθῇ σοβαρὸν ἐπιχείρημα διὰ τὴν ταύτισιν αὐτοῦ πρὸς ναὸν τινὰ τῆς Ἀγίας Θέκλης, ὡς ἰσχυρίζονται οἱ παλαιότεροι τῶν ἐρευνητῶν, ἢ πρόκειται περὶ μὴ οὐσιαστικῆς καὶ συνεπῶς ἀσημάντου ὁμωνυμίας, ὅπως ἰσχυρίζονται τινὲς ἐκ τῶν νεωτέρων;
- γ) Ἐὰν εἰς τὸ δευτέρον ἐρώτημα δοθῇ θετικὴ ἀπάντησις, ἀνήκει τὸ μνημεῖον εἰς τὸ τῶν «Βλαχερνῶν παλάτιον», ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ταύτισις αὐτοῦ πρὸς τὸν ἐν τῷ παλατίῳ τούτῳ εὐρισκόμενον, κατὰ τὰς πηγάς, ναὸν τῆς Ἀγίας Θέκλης;
- δ) Ἐὰν καὶ εἰς τὸ τρίτον ἐρώτημα δοθῇ θετικὴ ἀπάντησις, τότε πῶς συμβιβάζεται ἡ μαρτυρία τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων περὶ τῆς μεγαλοπρεπείας καὶ τοῦ πλούτου τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ κτισθέντος ναοῦ τῆς Ἀγίας Θέκλης πρὸς τὸ σωζόμενον μικρῶν διαστάσεων, ἀπλοῦν εὐκτήριον;

Ἀπάντησιν εἰς τὰ ἐρωτήματα ταῦτα θὰ ἀναζητήσωμεν προβαίνοντες κατωτέρω εἰς μορφολογικὴν καὶ κατασκευαστικὴν ἀνάλυσιν τοῦ μνημείου, ἥτις ἐλπίζομεν ὅτι θὰ ἀποτελέσῃ πολὺτιμον βοήθημα εἰς τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπόν.

Γ. ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑΙ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ὡς εἶδομεν εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον, σχεδὸν ὅλοι οἱ μετὰ τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημείου ἀσχοληθέντες ἐρευνηταὶ χρονολογοῦσι τοῦτο εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα, βασιζόμενοι πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ὡς ἄνω θέσεως καὶ ἐπὶ τῆς γνώμης ὅτι ἡ ἴδρυσις αὐτοῦ ἀνάγεται εἰς τὸν Ἰσαάκιον Κομνηνόν, κυρίως ὅμως καὶ πρὸ παντὸς ὡς ἐκ τῆς γενικῆς αὐτοῦ μορφολογίας. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι, ἐκ πρώτης ὄψεως, ἡ μορφολογικὴ διάπλασις τοῦ μνημείου ὁδηγεῖ φυσικῶς τὴν σκέψιν εἰς τὴν «Μέσσην Βυζαντινὴν Περίοδον»¹, τὴν ὁποίαν καλύπτουν αἱ δυναστεῖαι τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Κομνηνῶν², ἐφ' ὅσον αἱ ἐξωτερικαὶ αὐτοῦ ἐπιφάνειαι οὔτε τὴν αὐστηρὰν γυμνότητα τῶν ἀδιαρθρῶτων ἐπιφανειῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ³, οὔτε καὶ τὴν πολλαπλότητα καὶ διακοσμητικὴν ποικιλίαν καὶ πλαστικότητα τῶν ὀψεων τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων⁴ παρουσιάζουν.

Εἶναι ὅμως ἀληθές, ἐξ ἄλλου, ὅτι ἡ πρώτη αὕτη γενικὴ ἐντύπωσις δύναται νὰ ἐνισχυθῇ ἢ νὰ ἐξασθενίσῃ, κατὰ τὴν περαιτέρω λεπτομερεστέραν ἐξέτασιν τοῦ μνημείου ἥτις, ἐάν, εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν, βασισθῇ μόνον ἐπὶ τῆς κατόψεως τοῦ μνημείου, ὑπάρχει κίνδυνος νὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὴν πλάνην, ὡς πρὸς τὸν τύπον αὐτοῦ, ἐκλαμβάνων τοῦτο ὡς ἐ π ί μ η κ ε ς μ ο ν ό κ λ ι τ ο ν σ τ α υ ρ ο ε ι δ έ ς, οὔτινος χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι «ὁ τροῦλλος ἐδράζεται ἐπὶ δύο, ἱκανοῦ μὲν βάθους καμαρῶν πρὸς

¹ 864-1204 κατὰ τὸν R. KRAUTHEIMER, *Early Christian and Byzantine Architecture*, London 1965.

² Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 9^{ου} μέχρι τοῦ τέλους τοῦ

12^{ου} αἰῶνος, κατὰ τὸν Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ (Χριστ. καὶ Βυζ. Ἀρχ., Ἀθῆναι 1942).

³ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. 398, 403.

⁴ Αὐτόθι 404.

Α και Δ, ἐπὶ δύο δὲ ἀβαθῶν τοιούτων πρὸς Β και Ν»¹. Ὡς ὁμως καθίσταται φανερόν ἐκ τῆς ἐξετάσεως καὶ τῆς κατὰ μῆκος τομῆς (εἰκ. 5), δὲν ὑπάρχουν καμάραι ὑποβαστάζουσαι τὸν τρούλλον πρὸς Β. και Ν., ἀλλ' ἀπλῶς κόγχαι ἀνοιγόμεναι μὲν εἰς τὸ πᾶχος τῶν τοίχων, μὴ ἐξικνούμεναι δέ, ὡς αἱ πρὸς Α. και Δ. πραγματικαὶ στεγαστικαὶ καμάραι, μέχρι τῆς στάθμης ἐδράσεως τοῦ τρούλλου, ὅστις συνεπῶς πρὸς Β. και Ν. ἐδράζεται ἀπ' εὐθείας ἐπ' αὐτῶν τούτων τῶν τοίχων.

Φαίνεται ὅτι εἰς τὴν πλάνην ταύτην περιέπεσαν οἱ προγενέστεροι ἐρευνηταί, διαθέτοντες μόνον τὴν κάτοψιν καὶ μίαν ἀνεπαρκῆ, ἐγκαρσίαν — καὶ οὐχὶ κατὰ μῆκος — τομὴν (εἰς τὴν ὁποίαν ἡ κατάστασις τῶν πρὸς Β. και Ν. κογχῶν εἶναι ἀσαφής) τοῦ Van Millingen, ἐρευνηταί, οἵτινες, θεωρήσαντες τὸ κτήριο σταυροειδές, ἀπέκλεισαν πᾶσαν χρονολόγησιν ἀναγομένην εἰς περίοδον πρὸ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος, ὅτε διαμορφοῦται (ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 9^{ου} αἰῶνος διὰ τῆς «Νέας» τοῦ Βασιλείου τοῦ Α') ὁ τύπος τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ εἰς τὴν Πρωτεύουσιν². Ἡ ὑπαρξίς, ἐπὶ πλέον, εἰς τὴν ἀψίδα, τῶν ἐξωτερικῶν διακοσμητικῶν κογχῶν, αἵτινες, εἰς τὰ κτήρια τῆς Πρωτεύουσας, ἀπὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς τοποθετοῦνται ἐκατέρωθεν τῶν συνήθως τριλόβων παραθύρων τῶν ἀψίδων³, ὠδήγησε τοὺς ἐρευνητὰς εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ μνημεῖον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ χρονολογηθῇ πρὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος.

Ἐφ' ὅσον ὁμως, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὁ ἐσωτερικὸς χώρος τοῦ κτηρίου δὲν εἶναι σταυροειδής, ἀλλ' ἀπλῶς ὀρθογώνιος φέρων εἰς τὴν μίαν τῶν στενῶν αὐτοῦ πλευρῶν τὴν ἀψίδα, τὸ μνημεῖον πρέπει νὰ καταταγῇ εἰς τὸν τύπον τῆς *καμαροσκεποῦς βασιλικῆς μετὰ τρούλλου*, ἥτις εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν περιορίζεται μόνον εἰς ἓν κλῖτος λόγῳ τῶν μικρῶν διαστάσεων αὐτῆς.

Ὁ τύπος τῆς «βασιλικῆς μετὰ τρούλλου», κυριαρχῶν ὡς γνωστὸν κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὡς λίαν ἐπίμηκες κτίσμα⁴, ἔχον ἀνεπτυγμένας τὰς πρὸς Α. και Δ. τοῦ τρούλλου καμάρας (Ναὸς τῆς Ἐφέσου, Ἀγία Εἰρήνη Κωνσταντινουπόλεως), ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ἐποχῆς ταύτης περιορίζεται κατὰ τὸ μῆκος⁵. Ὁ περιορισμὸς οὗτος ἐπηρεάζει κυρίως τὴν δυτικὴν καμάραν, διότι τὸ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ περιορισθῇ πολὺ, ὡς ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι καλύπτει τὸν χώρον τοῦ Ἱεροῦ Βήματος (Ἅγιος Νικόλαος εἰς Μύρα τῆς Λυκίας, Ἅγιος Κλήμης Ἀγκύρας).

Εἰς τὸν τύπον τῆς μεταϊουστινιανείου ταύτης βασιλικῆς μετὰ τρούλλου ἀνήκει ἀκριβῶς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημεῖον, ὅπερ τόσον ἀπὸ ἀπόψεως διαρθρώσεως τῶν θόλων ὅσον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἀναλογιῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ αὐτοῦ χώρου ταυτίζεται πλήρως — εἰς μικροτέραν ἐννοεῖται κλίμακα — πρὸς τὸ κεντρικὸν κλῖτος τῶν ἐν λόγῳ βασιλικῶν⁶.

Τὸ μνημεῖον, κατὰ ταῦτα, πρέπει νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὴν μετὰ τὸν Ἰουστινιανόν, καὶ πρὸ τῆς περιόδου τῆς κυρίως Βυζαντινῆς Τέχνης, ἐποχὴν, ἥτοι μεταξὺ 7^{ου} καὶ 9^{ου} αἰῶνος.

Κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχὴν, ἐνῶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ναῶν συνεχίζεται ἐπὶ τῶν

¹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. 433.

² Αὐτόθι 396. R. KRAUTHEIMER, ἔ. ἀ. 245.

³ R. KRAUTHEIMER, ἔ. ἀ. 265.

⁴ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. 369.

⁵ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. 371.

⁶ Παραδείγματος χάριν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Μύρων.

παραδεδομένων προτύπων, υφίσταται μετατροπές, προετοιμάζουσα τὴν ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Μακεδόνων γένεσιν τοῦ κυρίως βυζαντινοῦ ρυθμοῦ¹. Ἐὰν ἐφαρμόσωμεν τὴν ἀρχὴν ταύτην εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριο, βλέπομεν πράγματι ὅτι τοῦτο, ἐνῶ μὲν ἀκολουθεῖ «τὰ παραδεδομένα πρότυπα» α) διὰ τοῦ οἰκοδομικοῦ αὐτοῦ συστήματος, ὅπερ εἶναι τὸ ἰουστινιάνειον σύστημα «κιβωρίου», κατὰ τὸ ὁποῖον αἱ ὠθήσεις τῶν θόλων ἀντιμετωπίζονται ὑπὸ πεσσῶν οἱ μεταξὺ τῶν ὁποίων, ὀλιγώτερον φορτιζόμενοι, τοῖχοι λεπτύνονται (εἰκ. 4, γ), β) διὰ τῶν ἐπὶ τῶν ὄψεων αὐτοῦ παραστάδων καὶ γ) διὰ τῶν μεγάλων ἡμικυκλικῶν παραθύρων τοῦ νάρθηκος, προετοιμάζει ἀφ' ἑτέρου, τὴν πρὸς τὸν κυρίως βυζαντινὸν ρυθμὸν ἐξέλιξιν α) διὰ τῆς ἐναλλαγῆς ζωνῶν ἐκ πλίνθων καὶ λίθων, β) διὰ τῶν ἐπὶ τῶν ὄψεων αὐτοῦ ἐλαφρῶν ἀψιδωμάτων, ἅτινα εἶναι «τὸ μόνον κόσμημα τῶν ἀπλῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν» τῶν κτηρίων τῆς περιόδου ταύτης², γ) διὰ τῶν ὑπὸ τὴν κορωνίδα τῆς ἀψίδος τριγωνικῶν διακοσμητικῶν, πλινθίνων στοιχείων καὶ δ) διὰ τῶν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τῆς ἀψίδος ἀνοιγομένων ἀβαθῶν κογχῶν.

Τὸ τελευταῖον τοῦτο στοιχεῖον, ἥτοι ἡ παρουσία τῶν διακοσμητικῶν τούτων κογχῶν τῆς ἀψίδος τοῦ μνημείου, ἐπηρέασεν, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, τοὺς ἀναζητοῦντας τὴν χρονολογίαν ἰδρύσεως αὐτοῦ ἐρευνητάς, διότι αὗται συναντῶνται συνήθως εἰς σειρὰν μνημείων τῆς Πρωτευούσης χρονολογουμένων ἀπὸ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς (Μονὴ τοῦ Λιβὸς - 10^{ος} αἰὼν, Παντεπόπτης - 11^{ος}, Ἁγ. Θεόδωροι - 12^{ος}, Παντοκράτωρ - 12^{ος} κ. ἄ.). Προσεκτικωτέρα ὁμως ἐξέτασις τῶν ἐπὶ τῆς ἀψίδος τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημείου κογχῶν ὀδηγεῖ εἰς τὰς δύο ἀκολουθούσας βασικὰς διαπιστώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας αἱ ἐν λόγῳ κόγχαι προέρχονται ἐκ διαθέσεων ὅλως διαφόρων ἐκείνων, αἵτινες προῦκάλεσαν τὴν δημιουργίαν τῶν εἰς τὰ κτήρια τῆς ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν καθοριζομένης ἐποχῆς κογχῶν, αἱ ὁποῖαι θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν μᾶλλον ὡς πα ρ α λ λ α γ ῆ τῆς διὰ πρώτην φορὰν ἐφαρμοσθείσης εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημεῖον (καὶ πιθανῶς καὶ εἰς ἄλλα τινὰ τῆς αὐτῆς περιόδου σήμερον ἐξαφανισθέντα) μορφῆς.

Ἡ πρώτη τῶν διαπιστώσεων τούτων εἶναι ὅτι εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημεῖον αἱ ἐν λόγῳ κόγχαι παρατηροῦνται μόνον εἰς τὴν ἀ ψ ῖ δ α αὐτοῦ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ μεταγενέστερα κτήρια, ὅπου ἀνάλογοι κόγχαι ἀνοίγονται καὶ εἰς ἄλλα μέρη αὐτῶν. Ἡ δευτέρα διαπίστωσις ἀναφέρεται εἰς τὴν μορφήν τῶν περὶ οὗ ὁ λόγος κογχῶν.

Ἐπὶ τῆς δευτέρας ταύτης διαπιστώσεως ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἐξῆς: 1) Ἡ ἀψὶς ὡς εἶδομεν ἐν τῇ περιγραφῇ, τρίπλευρος οὖσα, φέρει τέσσαρας κόγχας ἐλαφρῶς καμπυλογράμμου διατομῆς. Ἐκ τούτων, αἱ μὲν δύο εὐρίσκονται ἐπὶ τῆς κεντρικῆς ἑδρας αὐτῆς καὶ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ κάτωθεν αὐτῶν ἀνοίγματα τοῦ διλόβου παραθύρου, αἱ δὲ ἄλλαι δύο κεῖνται, ἀνὰ μία, εἰς ἐκάστην τῶν δύο ἄλλων ἐδρῶν αὐτῆς. Αἱ δύο αὗται τελευταῖαι κόγχαι, πολὺ πλατύτεραι τῶν προηγουμένων, διήκουσι καθ' ὅλον τὸ ὕψος τῶν ἐδρῶν εἰς τὰς ὁποίας ἀνήκουν.

1 Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἄ. 374.

2 Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἄ. 384.

2) Ὁ Millet, ἀναζητῶν τὴν προέλευσιν τῶν ἐπὶ τῶν ἀψίδων κόγχων¹, ὁρᾷται ἐκ τῆς διαπιστώσεως ὅτι κατὰ τὴν ιουστινιάνειον ἐποχὴν ἐπὶ ἐκάστης ὀψευς τῆς ἀψίδος ἐλαφρὸν ἀψιδώμα ἐσκαμμένον ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ τοίχου περιβάλλει παράθυρον. Ἐπειδὴ ὁμως εἰς μὲν τὰς τριπλεύρους ἀψίδας ἡνοίγετο ἓν μόνον παράθυρον, εἰς δὲ τὰς πενταπλεύρους τρία, διὰ λόγους διακοσμητικῆς ἐντυπώσεως προσετέθησαν εἰς τὰς ἐναπομενούσας ἄνευ ἀνοίγματος ἔδρας τυφλὰ παράθυρα τῆς αὐτῆς μορφῆς, δημιουργουμένης οὕτω εἰς τὸ μέσον τοῦ ὕψους τῆς ἀψίδος συνεχοῦς ζώνης ἀψιδωμάτων. Ἀφοῦ, ὥς παράδειγμα τῆς διατάξεως ταύτης ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρει, διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν, καὶ τὸ Τοκλὸν Ντεντέ, συνεχίζει τὴν σκέψιν του γράφων ὅτι, σὺν τῷ χρόνῳ, πολλαπλασιάζονται αἱ ζῶναι αὗται τῶν ἀψιδωμάτων. Καὶ πρῶτον μὲν κατὰ τὸ δεύτερον τέταρτον τοῦ 11^{ου} αἰῶνος προστίθεται ἀκόμη μία, ὑπερθεν τῆς πρώτης, ὥς τοῦτο καταφαίνεται ἐκ πλείστων ὅσων παραδειγμάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ Τοκλὸν Ντεντέ, χρονολογούμενον κατὰ τὸν Gurlitt, ὥς ἀναφέρει, περὶ τὸ ἔτος 1054, ἀργότερον δὲ μία ἀκόμη ζώνη ἀψιδωμάτων λαμβάνει θέσιν εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς ἀψίδος.

Προφανῶς ὁ Millet παρεπλανήθη ὥς πρὸς τὸ Τοκλὸν Ντεντέ ἐκ τοῦ σχεδίου τοῦ Πασπάτη, εἰς τὸ ὁποῖον, ὥς εἶδομεν, αἱ μὲν ὑπὲρ τὸ δίλοβον παράθυρον τῆς ἀψίδος κόγχαι ἔχουν σχεδιασθῇ ἐσφαλμένως τὸ δὲ κάτω μέρος αὐτῆς καλύπτεται ὑπὸ τοῦ συνεχίζοντος τὴν νοτίαν πλευρὰν μανδροτοίχου, εἰς τρόπον ὥστε νὰ σχηματίσῃ τὴν ἐντύπωσιν ὁ συγγραφεὺς ὅτι καὶ αἱ εἰς τὰς πλαγίας ἔδρας τῆς ἀψίδος κόγχαι εἶναι διπλαῖ καθ' ὕψος. Εἰς τὴν πραγματικότητα ὁμως συμβαίνει τὸ ἀντίθετον. Διότι ὅχι μόνον δὲν παρατηρεῖται τοιοῦτόν τι ἀλλὰ καὶ τὸ πλάτος αὐτῶν δὲν ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσωμεν ταύτας ὥς ἐπανάληψιν τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ ἐν τῇ κεντρικῇ ἔδρᾳ τῆς ἀψίδος διλόβου παραθύρου, ὥς τοῦτο παρατηρεῖται π.χ. εἰς τὸ τρίλοβον παράθυρον τοῦ νοτίου ναοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Παντοκράτορος (Ζεῖρεκ τζαμί).

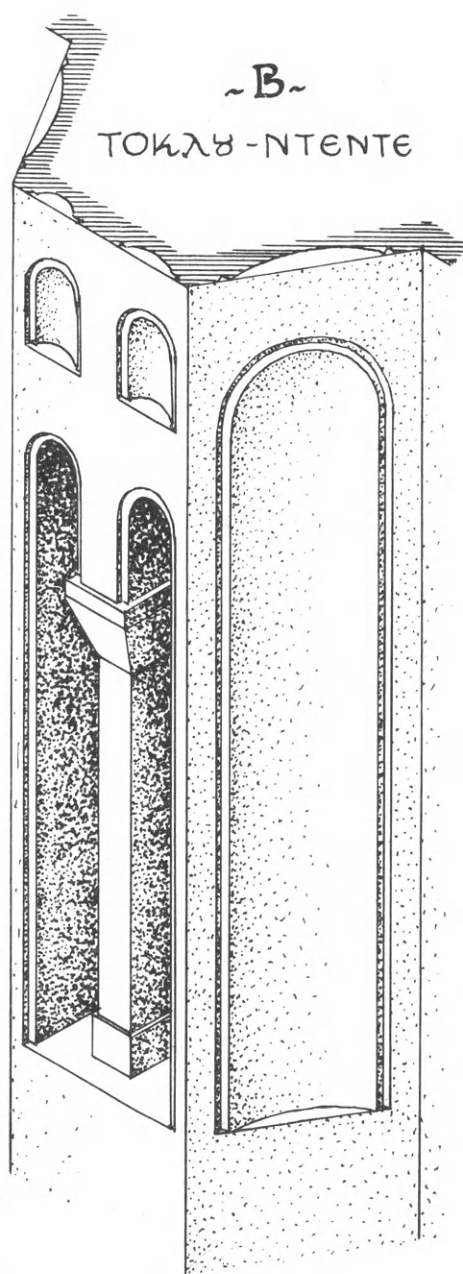
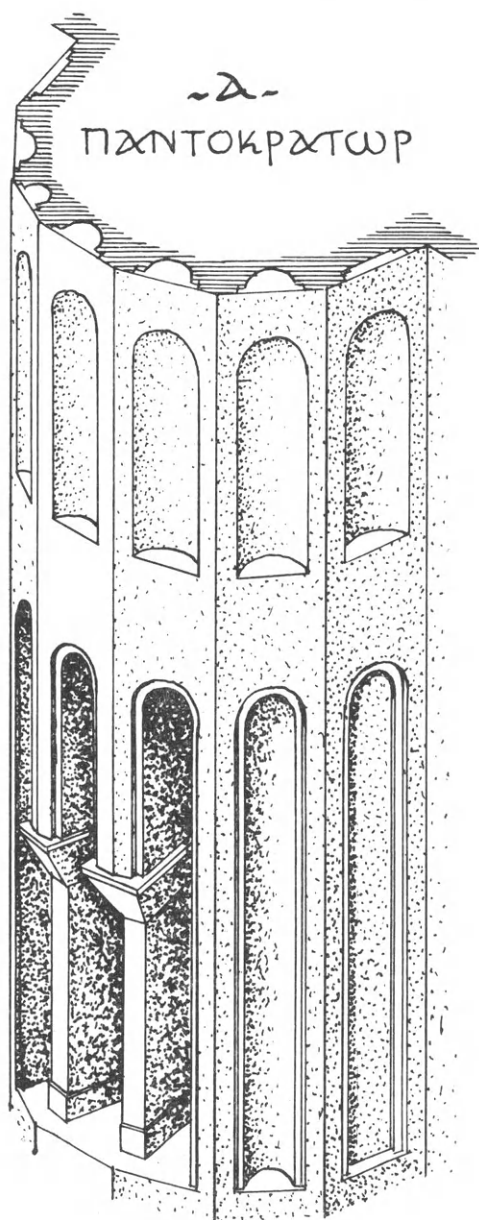
Ἐὰν ἐξετάσωμεν τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο παράδειγμα ἀψίδος, τὸ ὁποῖον συμφωνεῖ πλήρως πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Millet ἀναφερομένην ἐξέλιξιν (εἰκ. 10, Α), θὰ ἴδωμεν ὅτι αἱ εἰς τὰς πλαγίας ἔδρας τῆς ἀψίδος δημιουργούμεναι κόγχαι εἶναι τῆς αὐτῆς ἀκριβῶς μορφῆς καὶ τῶν αὐτῶν διαστάσεων πρὸς τὰ ἀνοίγματα τοῦ τρίλόβου παραθύρου, ἕκαστος λοβὸς τοῦ ὁποίου ἀνοίγεται ἐπὶ μιᾷς ἔδρας τῆς πολυπλεύρου ἀψίδος. Αἱ κόγχαι, ἱκανῶς βαθεῖαι, φέρουν τὸ χαρακτηριστικὸν «ἐσκαμμένον ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ τοίχου» ὀρθογώνιον πλαίσιον τῶν παραθύρων, μάλιστα δὲ ἡ ἀκραία κόγχη ἔχει τὸ βάθος ἐπίπεδον, ἀντὶ καμπυλογράμμου, παρουσιάζουσα οὕτως ὅψιν «ἐντοιχισμένου παραθύρου», τοῦθ' ὅπερ ἐπαληθεύει ἀκόμη καλύτερον τὴν περὶ ἀπομιμήσεως παραθύρων ὑπὸ τῶν κόγχων θεωρίαν τοῦ Millet.

Ὅλως διάφορος εἶναι ἡ κατάστασις εἰς τὸ Τοκλὸν Ντεντέ (εἰκ. 10, Β). Ἐδῶ αἱ κόγχαι τῶν πλαγίων ἐδρῶν εἶναι ἄσχετοι πρὸς τὸ δίλοβον παράθυρον τῆς ἀψίδος. Ὑψοῦνται κατακορύφως καὶ συνεχῶς, καθ' ὅλον τὸ ὕψος τῆς ἔδρας, ὅπως καὶ τὰ ἐν τῇ νοτίᾳ ὀψει ἀψιδώματα, διαφέρουσαι τούτων μόνον κατὰ τὸ ὅτι τὸ βάθος αὐτῶν εἶναι καμπυλωμένον. Ἡ καμπυλότης αὕτη ἐξ ἄλλου εἶναι πολὺ ἐλαφρά, ἡ δὲ κόγχη δὲν πλαι-

¹ G. MILLET, L'éc. gr., 184.

„ΤΟΚΛΥ“

ΣΥΓΚΡΙΣΙΣ ΔΨΙΔΩΝ

ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ : ΠΡΟΣ ΕΥΧΕΡΕΣΤΕΡΑΝ
ΣΥΓΚΡΙΣΙΝ ΤΩΝ ΔΥΟ ΔΨΙΔΩΝ
ΑΥΤΑΙ ΕΣΧΕΔΙΑΣΘΗΣΑΝ ΙΣΟΨΕΙΣ

ΔΠΑΝΘΔΙΟΣ
1968

σιούται ὑπὸ τοῦ χαρακτηριστικοῦ, ὀρθογωνίου διατομῆς πλαισίου παραθύρου, ἀλλ' ὑπὸ τριγωνικῆς ἐντομῆς.

Τὴν προέλευσιν τῶν ἐσοχῶν τούτων, κατὰ ταῦτα, δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποδώσωμεν εἰς πρόθεσιν ἐπαναλήψεως τῆς μορφῆς παραθύρων, ἀλλὰ μᾶλλον εἰς διακοσμητικὴν τοιαύτην, ταυτόσημον πρὸς τὴν δημιουργήσασαν τὰ τυφλὰ ἀψιδώματα τῶν ἄλλων ἐπιφανειῶν τοῦ μνημείου (εἰκ. 4, α). Ἔχομεν δηλαδὴ εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ἐνώπιον ἡμῶν τὸν μεταβατικὸν τύπον τῆς διὰ καμπυλογράμμου διατομῆς ἐσοχῶν διακοσμήσεως τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν κτηρίων, ἥτις ἀκόμη περιορίζεται εἰς μόνην τὴν ἀνέκαθεν ἰδιαιτέρας προσοχῆς τυγχάνουσαν ἀπὸ μέρους τῶν ἰδρυτῶν ἀψίδα.

Τὸ οὕτω δημιουργηθὲν νέον διακοσμητικὸν στοιχεῖον, τυχὸν ἰδιαιτέρας προτιμήσεως ἀπὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς, τόσον λόγῳ τῶν διαθέσεων τῆς ἐποχῆς¹, ὅσον καὶ λόγῳ τῆς ἀναμφισβητήτου αἰσθητικῆς αὐτοῦ ἀξίας², ἐφαρμόζεται εἰς πλείστας παραλλαγάς, ὡς μία τῶν ὁποίων δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Millet περιγραφομένη καὶ προκληθεῖσα ἐκ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἐδρῶν τῶν ἀψίδων, εἰς ἐκάστην τῶν ὁποίων ἀντιστοιχεῖ καὶ ἀνὰ εἰς λοβὸς τοῦ τριλόβου παραθύρου αὐτῶν, ὅτε πράγματι, ὡς διατείνεται ὁ συγγραφεύς, ἀπαιτεῖται ἡ διὰ τυφλῶν ἀψιδωμάτων ἐπανάληψις αὐτῶν καὶ ἐπὶ τῶν ἄνευ ἀνοιγμάτων ἐδρῶν.

Ἐφ' ὅσον, κατὰ ταῦτα, ἡ διαμόρφωσις τῆς ἀψίδος τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημείου ἀποτελεῖ τὸν πρῶτον κρίκον μιᾶς ἀλύσεως, τῆς ὁποίας τὴν συνέχειαν δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν ἀπὸ τοῦ 1^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς, χρονολογικῶς τοῦτο πρέπει νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει, ἥτοι εἰς τὸν 9^{ον} αἰῶνα.

Δ. ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΑΥΤΙΣΕΩΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Ἡ προηγηθεῖσα ἀνάλυσις ἀποτελεῖ, νομίζομεν, ἱκανοποιητικὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ πρῶτον ἐρώτημα τοῦ προβλήματος τῆς ταυτίσεως τοῦ μνημείου, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸ κατὰ πόσον τοῦτο ἐκτίσθη κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα³.

Καὶ ἤδη ἐρχόμεθα εἰς τὸ δεύτερον ἐρώτημα τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν σημασίαν τῆς ὁμωνυμίας τῆς ἑλληνικῆς λέξεως «Θέκλα» πρὸς τὴν τουρκικὴν «Τοκλού», διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ μνημείου πρὸς ναόν τινα τῆς Ἀγίας Θέκλης, ἐφ' οὗ καὶ ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἐξῆς:

Οἱ διατελοῦντες εἰς ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸν καθημερινὸν βίον καὶ τὰς συνηθείας τοῦ τουρκικοῦ λαοῦ⁴, εἶναι ἐξοικειωμένοι εἰς τὴν συνήθη τάσιν αὐτῶν νὰ χρησιμοποιοῦν καὶ νὰ ἀποδίδουν ἑλληνικὰς ὀνομασίας κατὰ τρόπον προσιδιάζοντα εἰς τὸ γλωσσικὸν καὶ φωνητικὸν αὐτῶν ἰδίωμα, ὡς μαρτυροῦν πλεῖστα ὅσα σχετικὰ παραδείγματα⁵.

¹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. 395.

² G. MILLET, L'éc. gr., 184.

³ Βλέπε ἀνωτέρω σ. 114.

⁴ Καὶ τοιαύτην σχέσιν εἶχε τόσον ὁ Πασπάτης, ὡς μόνιμος κάτοικος Κωνσταντινουπόλεως, ὅσον καὶ ὁ Van Millingen, ὅστις ἔζησε καὶ εἰργάσθη ἐπὶ μακρὰ ἔτη ἐν αὐτῇ.

⁵ Ἐκτὸς τῶν γνωστοτάτων τοῖς πᾶσι: «Εἰς τὴν Πόλιν/Ισταμπούλ», «Εἰς Νίκαιαν/Ιζνίκ», δυνάμεθα ἀκόμη προχεῖρως νὰ ἀναφέρωμεν: «Ψαμαθεῖα/Σαμάτια», «Σμύρνη/Ιζμίρ», «Ἰκόνιον/Κόνια», «Σωσθένιον/Ιστίνιε», «Νεοκαισάρεια/Νικσάρ», «Τραχεῖα/Νταράχια», «Κέραμος/Γκέρεμε», «Παλάτια/Μπαλάτ» κ. ἄ.

Διὰ τοῦτο καὶ δὲν διστάζομεν ποσῶς νὰ ταχθῶμεν πρὸς τὴν ἄποψιν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι, ὀρθῶς καὶ δικαίως εὐρίσκουν ὁμωνυμίαν εἰς τὰς λέξεις «Θέκλα» καὶ «Τοκλού» καὶ ταυτίζουν κατὰ συνέπειαν τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημεῖον πρὸς ἱερὸν τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἀγίας Θέκλης.

Τούτου τεθέντος καὶ λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ ἐν λόγῳ ναὸς δύναται νὰ θεωρηθῇ κτίσμα τοῦ 9^{ου} αἰῶνος, καθίσταται φανερόν ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ, κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα ἰδρυθέντος μεγαλοπρεποῦς ναοῦ τῆς Ἀγίας Θέκλης, ἀλλὰ μᾶλλον περὶ τοῦ ὑπὸ τῆς θυγατρὸς τοῦ Θεοφίλου πρὸς τιμὴν τῆς αὐτῆς Ἀγίας Θέκλης ἰδρυθὲν εὐκτήριον, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἀποτελεῖ ἐπίσης ἀπάντησιν εἰς τὴν τετάρτην ἐρώτησιν, τὴν ἀναφερομένην εἰς τὴν ἀντίθεσιν τῆς ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν χρονογράφων ἐξαιρομένης μεγαλοπρεπειᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Θέκλης τοῦ ἀνεγερθέντος ὑπὸ τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ καὶ τοῦ σωζομένου, μικρῶν διαστάσεων κτηρίου, ὅπερ ἀνταποκρίνεται πλήρως εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν χρονογράφων ὡς «εὐκτηρίου».

Μένει τὸ τρίτον ἐρώτημα: Ἀνήκει τὸ σωζόμενον κτήριο εἰς τὸ τῶν Βλαχερνῶν παλάτιον, ὅπου, κατὰ τὰς πηγὰς, εὐρίσκετο τὸ εὐκτήριον τῆς Ἀγίας Θέκλης; Δυστυχῶς αἱ ἀνεπαρκεῖς περὶ τῆς τοπογραφίας τῶν Βλαχερνῶν γνώσεις ἡμῶν δὲν ἐπιτρέπουν, τοῦλάχιστον σήμερον, νὰ δοθῇ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο. Ἡ τάσις τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τὴν περιοχὴν ταύτην¹, εἶναι νὰ θεωρήσουν τὰ ἀποτελοῦντα τὰ διάφορα τμήματα τοῦ παλατίου κτήρια ὡς κείμενα ἐπὶ τῆς τεχνητῆς ἰσοπεδώσεως τῆς δημιουργουμένης ὑπὸ τοῦ βυζαντινοῦ τοίχου ἀντιστηρίξεως, ὅστις εὐρίσκεται ὀπισθεν τοῦ σημερινοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν, ὅπου τὸ ἱστορικὸν ἁγίασμα. Ἡ μεταξὺ τοῦ τοίχου τούτου καὶ τοῦ πρὸς τὸν Κεράτιον Κόλπον τείχους τοῦ Ἡρακλείου περιοχὴ κατωτέρας στάθμης θεωρεῖται ὡς ἡ περιλαμβάνουσα τὰ διάφορα ἱερὰ τῶν Βλαχερνῶν.

Τὸ Τοκλού Ντεντέ, κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην, εὐρίσκεται ἐν τῇ περιοχῇ τῶν ἱερῶν². Ὡς ἐλέχθη ὅμως ἀνωτέρω, πάντα ταῦτα εἶναι μᾶλλον ὑποθέσεις, βασιζόμεναι ἐπὶ συλλογῇ περιγραφῶν κατεσπαρμένων εἰς τὰ βυζαντινὰ κείμενα³, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπάρχει, ὡς εἶδομεν, καὶ ἕν⁴, πληροφοροῦν ὅτι τὰ παλάτια ἐξετείνοντο μέχρι τῆς θαλάσσης.

Κατόπιν τούτων εἶναι φανερόν ὅτι μέχρις οὗτο ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα καθορίσῃ δι' ἀνασκαφῶν σαφῶς τὰ ὅρια τῶν ἀνακτόρων τῶν Βλαχερνῶν, τὸ ζήτημα τοῦτο θὰ μείνῃ ἄνευ τελείως ἱκανοποιητικῆς ἀπαντήσεως. Ἀλλά, καὶ ἂν ἀκόμη ἀποδειχθῇ ὅτι τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριο δὲν ἔκειτο αὐστηρῶς ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ παλατίου, δυνάμεθα νὰ

¹ Α. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, Τὸ Βυζαντινὸν Παλάτιον τῶν Βλαχερνῶν, εἰς Πρακτικὰ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως 4, 1871, 169. J. PAPADOPOULOS, Les Palais et les Églises des Vlachernes, Thessaloniki 1928, A. M. SCHNEIDER, Die Blachernen, Oriens 4, 1951, 101, S. MIRANDA, Les Palais des Empereurs Byzantins, Mexico 1965, A. M. SCHNEIDER, Regionen und Quartiere in Kon-

stantinopel, Istanbuler Forschungen 17, 1950, 149.

² Βλέπε τὸ σχέδιον τοῦ Miranda εἰς τὸ προαναφερθὲν ἔργον αὐτοῦ.

³ Καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ Miranda, ὁ συνοψίζων τὰς ἐργασίας ὅλων τῶν προγενεστέρων, γράφει ἐπὶ τοῦ σχεδίου του ὅτι πρόκειται περὶ ὑποθετικῆς ἀναπαραστάσεως, στερουμένης ἐπιστημονικῆς ἀξίας.

⁴ Ν. ΧΩΝΙΑΤΗΣ 719.

σκεφθώμεν, μετὰ τοῦ Van Millingen, ὅτι ἡ ἐκ τούτου ἀπόστασις εἶναι τόσον μικρὰ καὶ ἡ περιοχὴ εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται «τόσον συνδεδεμένη πρὸς τὴν ζωὴν τῆς αὐτοκρατορικῆς κατοικίας, ὥστε κτήριο ἐντὸς τῆς περιοχῆς ταύτης κείμενον εἶναι δυνατόν νὰ περιγραφῇ, μετὰ συγχωρητέας ἀνακριβείας¹, ὡς ἐν τῷ παλατίῳ».

Ἀπὸ ἀπόψεως τύπου τὸ μνημεῖον — καμαροσκεπὲς μονόκλιτον μετὰ τρούλλου — παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς Πρωτευούσης, διότι ἀποτελεῖ προσαρμογὴν τῆς παραδόσεως τῆς Ἀνατολῆς εἰς περιβάλλον ὅπου κυριαρχεῖ ἰσχυρῶς ἡ ἑλληνιστικὴ παράδοσις.

Πράγματι, ἐὰν θελήσωμεν νὰ ἀναζητήσωμεν τοὺς προδρόμους τοῦ τύπου τούτου, θὰ πρέπει νὰ στραφώμεν πρὸς τὴν Μεσοποταμίαν, ὅπου θὰ εὕρωμεν, ἤδη ἀπὸ τοῦ τρίτου αἰῶνος, μονοκλίτους καμαροσκεπεῖς ναοὺς², τῶν ὁποίων οἱ θόλοι ἐδράζονται ἢ ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν στηριζόντων αὐτοὺς τοίχων³ ἢ ἐπὶ τόξων συνδεόντων πεσσούς ἐνσωματωμένους πρὸς τοὺς τοίχους τούτους⁴. Ἀναλόγου μορφῆς ναοὺς, ὅπου αἱ καμάραι φέρουν ἐνισχυτικὰς ζώνας στηριζομένας ἐπὶ ἐνσωματωμένων εἰς τοὺς τοίχους πεσσῶν⁵ ἢ καὶ ἄνευ τούτων⁶, εὐρίσκομεν εἰς Ἀρμενίαν, εἰς τὴν περιοχὴν τῶν «Χιλίων καὶ μιᾶς ἐκκλησιῶν» τῆς Μικρᾶς Ἀσίας⁷, ὡς καὶ ἀνατολικώτερον⁸ καὶ δυτικώτερον⁹ τῆς περιοχῆς ταύτης. Ὁ τύπος, ἀφοῦ κατακλύσῃ τὴν Κρήτην, ἥτις ὑφίσταται ἰσχυρὰν τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἀνατολῆς¹⁰, καταλήγει εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν¹¹ καὶ τὴν Ἑλλάδα¹². Δι' ἄλλης ὁδοῦ¹³, θὰ ἴδωμεν τὸν τύπον τοῦ μονοκλίτου, καμαροσκεποῦς ναοῦ νὰ φθάνῃ τὴν Σερβίαν, ὅπου, ἀργότερον, προσαρμόζεται πρὸς τὸν τύπον τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς¹⁴.

Εἰς τὸ τοιαύτην ἐξέλιξιν παρουσιάζον ἀνατολικῆς προελεύσεως εἶδος τοῦτο ναοῦ προσαρμόζεται ὁ τρούλλος, ὅστις ἐπηρεάζει τὸν τύπον. Εἷς τινὰς ἀρχαιοτάτας ἐκκλησίας τῆς Μεσοποταμίας τρούλλος καλύπτει τὸν νάρθηκα¹⁵, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀναφαίνεται καὶ εἰς τὴν Κρήτην, ἥτις διατηρεῖ τοὺς ἀρχαίκοις μεσοποταμιακοὺς τύπους¹⁶. Εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην ὁ τρούλλος μετατίθεται εἰς τὸν κυρίως χῶρον τῶν ναῶν, οἵτινες φέρουν ἐσωτερικὰ ἀψιδώματα ἐπὶ τῶν τοίχων, τὰ δύο ἐκ τῶν ὁποίων ὑπερυψοῦνται ὑποβαστάζοντα τὸν τρούλλον καὶ δημιουργοῦντα εἶδος ἀβαθοῦς ἐγκαρσίου κλίτους, ὅποτε τὸ κτήριο ἀποκτᾷ, ἐξωτερικῶς, ὄψιν σταυροειδοῦς ναοῦ¹⁷.

¹ Λαμβανομένης μάλιστα ὑπ' ὄψιν καὶ τῆς ἀκηδίας τῶν πατριογράφων (βλέπε σχετικῶς: Σ. BYZANTIOS, ἔ. ἀ. Πρόλογος).

² G. BELL, *The Churches and Monasteries of Tur Abdin* (STRZYGOWSKI-VAN BERCHEN: Amida).

³ Αὐτόθι εἰκ. 143, 149.

⁴ Αὐτόθι εἰκ. 174, 183.

⁵ J. STRZYGOWSKI, *Die Baukunst der Armenien und Europa*, τόμ. I, εἰκ. 148, 155, 159.

⁶ Αὐτόθι εἰκ. 152, 153.

⁷ RAMSEY - BELL, *The Thousand and One Churches*, London 1910, εἰκ. 187, 198, 213, 216, 252, 254, 260, 265, 297, 356, 359, 366.

⁸ J. STRZYGOWSKI, *Kleinasien*, εἰκ. 22.

⁹ WIRGAND, *Der Latmos*, παρένθετος πίναξ 6, εἰς τὴν σ. 96.

¹⁰ MILLET, *L'éc. gr.*, 46.

¹¹ C. CECCHELLI, *Sguardo generale all'architettura bizantina in Italia* (Studi Bizantini e Neoecclesinici IV 1935).

¹² Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας, Ἀθῆναι 1956, σ. 146.

¹³ «Διὰ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ Δουνάβεως μᾶλλον ἢ διὰ τῆς Ἀδριατικῆς» (MILLET).

¹⁴ Αὐτόθι σ. 46.

¹⁵ G. BELL, *Amida*, 230.

¹⁶ MILLET, *L'éc. gr.*, 46.

¹⁷ Αὐτόθι.

Τὴν αὐτὴν ὄψιν παρουσιάζει καὶ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριον ἐξωτερικῶς, ἐνῶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ δὲν δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωσις «ἀβαθοῦς ἐγκαρσίου κλίτους» ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν ἐπὶ τῶν τοίχων ἐνσωματωμένοι εἰς αὐτοὺς πεσσοί, διατηρουμένης οὕτω καλύτερον τῆς ἐμφανίσεως τῆς μονοκλίτου βασιλικῆς.

Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον ὁ τύπος καὶ ἡ παρουσία τῶν ἡμικυλινδρικών θόλων, ἀτινα συνδέουσι τὸ μνημεῖον πρὸς τὴν ἀνατολικὴν παράδοσιν: Τὸ δῖλοβον παρὰθυρον τῆς ἀψίδος ἀπαντᾷ ὡσαύτως εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας¹, ὡς ἐπίσης καὶ ὁ ἐν εἶδει διπλοῦ κιονίσκου πεσσίσκος τοῦ διλόβου τούτου παρὰθυρου².

Τὸ ἐκ τῶν προηγηθεισῶν τυπολογικῶν παρατηρήσεων ἐξαγόμενον συμπέρασμα εἶναι ὅτι τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημεῖον ἀποτελεῖ ἐν ἀκόμῃ δεῖγμα³ κτηρίου, ὅπερ δεικνύει ὅτι, παραλλήλως πρὸς τὴν κυριαρχοῦσαν καὶ τρόπον τινὰ «ἐπίσημον» ἀρχιτεκτονικὴν παράδοσιν τῆς Πρωτευούσης, ὅπου τὸ ἐλληνιστικὸν πνεῦμα ἐκυριάρχει ἐντονον, ὑπῆρχε καὶ μία «λαϊκωτέρα» ἀρχιτεκτονικὴ παράδοσις, ἐκδηλουμένη εἰς ἔργα μετριώτερα, εἰς τὴν ὁποίαν ἐμφανίζονται ἐπιδράσεις ἐξ Ἀνατολῆς.

Εἰς τοιαύτας ἐπιδράσεις θὰ πρέπει νὰ ἀναχθῇ καὶ ἡ παρουσία τῆς πρὸς Νότον στοᾶς⁴, ἥτις, κατόπιν τοῦ καθορισμοῦ τοῦ προορισμοῦ τοῦ μνημείου ὡς τοῦ ὑπὸ τῆς θυγατρὸς τοῦ Θεοφίλου ἰδρυθέντος εὐκτηρίου, εὐλογον εἶναι νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀποτελοῦσα μέρος αὐλῆς, περιβαλλομένης ὑπὸ κελλιακοῦ συγκροτήματος, χρησιμεύοντος ὡς ἐνδαιτήματος τῆς «κλινοπετοῦς» — κατὰ τὴν ἔκφρασιν τῶν βυζαντινῶν χρονογράφων — ἰδρυτρίας καὶ τῆς συνοδείας αὐτῆς. Πρὸς μίαν τῶν τεσσάρων στοῶν τῆς αὐλῆς ταύτης συνεδέετο ἀπ' εὐθείας τὸ μνημεῖον, συνεκοινώνει δὲ πρὸς αὐτὴν διὰ τῆς μεγάλης νοτίας πύλης τοῦ νάρθηκος, ἥτις, ὡς πύλη προοριζομένη νὰ χρησιμεύσῃ ὡς εἴσοδος τῆς ὑψηλῆς ἰδρυτρίας τοῦ ιδιωτικοῦ τούτου εὐκτηρίου, φυσικὸν ἦτο νὰ ἔχῃ τὴν αὐτὴν σπουδαιότητα πρὸς τὴν πρὸς Δυσμᾶς εἴσοδον αὐτοῦ.

Ἡ ἐξαφάνισις σὺν τῷ χρόνῳ τοῦ ἀπολέσαντος, μετὰ τὸν θάνατον τῆς κόρης τοῦ Θεοφίλου, τὸν προορισμὸν τοῦ κελλιακοῦ συγκροτήματος, ἔσχεν ὡς φυσικὴν συνέπειαν τὴν ἐντοίχισιν τῶν πρὸς Νότον ἀνοιγμάτων καὶ τὴν ἐπ' αὐτῶν δημιουργίαν τῶν τοιχογραφιῶν, εἰς πολὺ μεταγενεστέραν ἐποχὴν⁵.

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς παρούσης μελέτης ὑπολείπεται ὅπως ἀσχοληθῶμεν δι' ὀλίγων καὶ περὶ τὸ ζήτημα τῆς μορφῆς τοῦ ἐξαφανισθέντος τρούλλου τοῦ μνημείου, ὅπερ ἐν τῇ περιγραφῇ εἶχομεν ἀφήσει ἐκκρεμές⁶.

Εἶναι φανερόν ὅτι ὁ τρούλλος, μορφολογικῶς, ὀφείλει νὰ παρουσιάζῃ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν τρούλλων τῶν κτηρίων τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν ἐκτίσθη τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημεῖον, ἥτοι τοῦ 9^{ου} αἰῶνος. Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῶν τρούλλων τούτων, ἐξ ἄλλου,

¹ RAMSEY - BELL, ἔ. ἀ. εἰκ. 120, 145, No 33.

² Αὐτόθι No 15, 32.

³ Εἰς προγενεστέραν ἡμῶν μελέτην (Α. ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ, ἔ. ἀ. 101) εἶχομεν ἀσχοληθῇ μὲ τὸ γνωστὸν ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Μαναστήρ μεστζηντί» βυζαντινὸν μνημεῖον, ὅπερ παρουσιάζει ἐπίσης ἀνατολικά στοιχεῖα.

⁴ BUTLER, Architecture and other Arts, London 1904, εἰκ. 49, 58, 59, 92.

⁵ 14^{ος} αἰὼν, κατὰ τὸν SCHNEIDER, τοῦ ὁποίου τὸ ἐπιχείρημα ὅτι αἱ τοιχογραφίαι δὲν περιέχουν ἀγίας — καὶ ἂν ἀκόμῃ θεωρηθῇ ἀληθεῖον — δὲν δύναται νὰ ἰσχύσῃ διὰ τὸ πολὺ παλαιότερον εὐκτήριον.

⁶ Ἀνωτέρω σ. 95.

εἶναι ὅτι τὸ ἡμισφαίριον αὐτῶν «ὑψοῦται ἐπὶ χαμηλοῦ τυμπάνου, φέροντος δώδεκα παράθυρα»¹. Παραδείγματα τοιούτων τρούλλων θὰ εὕρωμεν, εἰς μὲν τὴν Πρωτεύουσαν, εἰς τὸν ναὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ἀκαταλήπτου, ἐκτὸς δὲ αὐτῆς εἰς τὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εἰς Νίκαιαν καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀγίου Κλήμεντος εἰς Ἀγκυραν².

Δ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Καὶ ἤδη, συνοψίζοντες τὰ διὰ τῆς προηγηθείσης μελέτης καθορισθέντα, καταλήγομεν εἰς τὰ ἑξῆς συμπεράσματα:

Α'. Μορφή: Τὸ μνημεῖον ἦτο μονόκλιτον καμαροσκεπὲς μετὰ τρούλλου εὐκτήριον, διαθέτον νάρθηκα ἐνσωματωμένον εἰς τὸ κυρίως σῶμα αὐτοῦ καὶ Ἱερὸν Βῆμα, ὅπου ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν περιωρίζοντο εἰς δύο, ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδος, ἡμικυκλικὰς κόγχας, ἀνοιγομένας εἰς τὸ πάχος τοῦ τοίχου, συνείχετο δέ, ἀπ' εὐθείας, πρὸς νοτίαν στοοπερίβλητον αὐλήν.

Β'. Χρονολόγησις: Τὸ μνημεῖον, ἐνῶ κατασκευαστικῶς ἀκολουθεῖ τὸ ἰουστινιάνειον σύστημα «κιβωρίου», πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ὠθήσεων τῶν θύλων, μορφολογικῶς παρουσιάζει τὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς μεταῖουστινιανείου μεταβατικῆς περιόδου, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ πρέπει νὰ χρονολογηθῇ. Ἡ παρουσία ὅμως καὶ ἐνδείξεων τινων εἰς τὴν ἀψίδα αὐτοῦ, αἵτινες δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς πρόδρομοι χαρακτηριστικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα γενικεύονται κατὰ τὴν ἀκολουθοῦσαν ἐποχὴν τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Κομνηνῶν, ἐπιβάλλει ὅπως τὸ μνημεῖον χρονολογηθῇ εἰς τὸν τελευταῖον αἰῶνα τῆς ἐποχῆς εἰς ἣν ἀνήκει, ἥτοι εἰς τὸν ἔνατον.

Γ'. Ταύτισις: Αἱ μικραὶ διαστάσεις, τὸ ἀπέριπτον τῆς μορφῆς καὶ ἡ χρονολογία τοῦ μνημείου εὐνοοῦν μεγάλως τὴν ταύτισιν αὐτοῦ πρὸς τὸ ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν χρονογράφων ἀναφερόμενον εὐκτήριον, ὅπερ ἔκτισεν ἐν Βλαχέρναις ἡ κόρη τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου (892-842) πρὸς τιμὴν τῆς Ἀγίας Θέκλης, τοσούτω μᾶλλον καθ' ὅσον καὶ ἡ τουρκικὴ ὀνομασία αὐτοῦ, παραφθορὰ τῆς λέξεως «Θέκλα», ἐνισχύει τὴν ἄποψιν ταύτην.

Ἀξιοσημεῖωτον, τέλος, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ τύπος τοῦ καμαροσκεποῦς, μονοκλίτου εὐκτηρίου, ἔλκει τὴν καταγωγὴν αὐτοῦ ἐξ ἀρχαιοτάτων ἀνατολικῶν προτύπων, τὰ ὁποῖα βλέπομεν νὰ συνδυάζονται πρὸς μορφολογικὰ στοιχεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δημιουργοῦντα κτήρια — ὡς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν —, τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύουν ὅτι, παρὰ τὸν ἰσχυρὸν ἐλληνιστικὸν χαρακτήρα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Πρωτευούσης, εἰς μετρίωτερα μνημεῖα, ὁ ρόλος τῆς Ἀνατολῆς δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητος.

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ

¹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. 384.

² Κατὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς μορφῆς τοῦ τρούλ-

λου τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν κτηρίου, ἐλήφθη ὡς πρότυπον ὁ τρούλλος τοῦ ναοῦ τῆς μονῆς τοῦ Ἀκαταλήπτου.

Ο ΠΕΜΠΤΟΣ ΛΑΚΚΟΕΙΔΗΣ ΤΑΦΟΣ ΤΟΥ ΚΥΚΛΟΥ Α ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΩΝ*

Ὁ Heinrich Schliemann περιγράφει τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ τάφου V τοῦ Κύκλου Α εἰς τὸ ὑπὸ ἡμερομηνίαν 6^{ης} Δεκεμβρίου 1876, IX κεφάλαιον τοῦ περὶ Μυκηνῶν βιβλίου του¹. Αἱ σχετικαὶ πληροφορίες, τὰς ὁποίας παρέχει, μολονότι δὲν εἶναι πλήρεις, ἐν τούτοις ὅμως εἶναι πολύτιμοι. Τὰς πληροφορίας αὐτὰς θὰ ἐξετάσω ἐκ νέου, διότι πιστεύω ὅτι τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα διέσωσαν οἱ τάφοι τοῦ Κύκλου Β, προσδίδουν εἰς αὐτὰς ἰδιαιτέραν ὄντως σημασίαν.

Ὁ πέμπτος τάφος, ὥς γνωστόν, ἔχει τετράπλευρον σχῆμα καὶ κατεύθυνσιν ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον μὲ τὰς μακρὰς του πλευρὰς πρὸς Ἀνατολὰς καὶ Δυσμὰς. Κατὰ μῆκος καὶ τῶν τεσσάρων του πλευρῶν ὑπῆρχον τοιχάρια ἐξ ἀργῶν λίθων καὶ πηλοῦ, ὕψους ἀπὸ τοῦ δαπέδου περὶ τὰ 0.90 μ. καὶ πλάτους 0.25-0.30 μ. Ὁ Schliemann ἀναφέρει ὅτι ἄνωθεν τῶν τοιχαρίων ὑψοῦτο «a slanting wall of schist plates joined with clay, which reached a height of 6½ ft»². Ἀσφαλῶς οἱ ἐκ πλακῶν σχιστολίθου ὑποτιθέμενοι τοῖχοι ἦσαν τὰ ὑπολείμματα τῆς στέγης, ἡ ὁποία ἐβυθίσθη πρὸς τὸ κέντρον τοῦ τάφου, ὅταν αἱ ὑποβαστάζουσαι αὐτὴν δοκοὶ ἐσάπισαν. Τὴν ἐπικλινῇ θέσιν τῶν πλακῶν ἐπέβαλλεν ἡ πρὸς τὰ ἄνω τάσις τῶν ἄκρων τῶν δοκῶν τῆς στέγης, ὅταν τὸ κέντρον τῶν κατέρρευσεν εἰς τὸ δάπεδον. Ἐπικλινῶς κειμένης πλάκας ἐπὶ τῶν ξηροτοίχων ἀνεύρομεν εἰς ὅλους τοὺς τάφους τοῦ Κύκλου Β, τῶν ὁποίων ἡ στέγη ἐκαλύπτετο ὑπὸ σχιστολίθων³. Ἐκ τῆς περιγραφῆς λοιπὸν τοῦ Schliemann μανθάνομεν ὅτι ἡ στέγη τοῦ τάφου V κατεσκευάσθη κατὰ τὸν τρόπον τὸν χρησιμοποιηθέντα εἰς τὴν στέγασιν τῶν λακκοειδῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν, ἥτοι: κατὰ μῆκος τῶν πλευρῶν τοῦ τάφου ἐκτίσθησαν τοιχάρια ὕψους 0.80-0.90 μ. Ἐπ' αὐτῶν ἐτοποθετήθησαν πυκνῶς καὶ παραλλήλως πρὸς ἀλλήλας δοκοί, αἱ ὁποῖαι ὑπεβάσταζον ἐπίστρωσιν ἐκ πλακῶν κεκαλυμμένων διὰ παχέος στρώματος πηλοῦ πλαίσιας.

Ἐντὸς τοῦ τάφου εὐρέθησαν τὰ λείψανα τριῶν νεκρῶν, τεθειμένα ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς, μὲ τὴν κεφαλὴν κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν καὶ τοὺς πόδας πρὸ τῆς δυτικῆς. Κατὰ τὸν Schliemann τὸ λείψανον τὸ ἀποκαλυφθὲν εἰς τὸ βόρειον τοῦ τάφου ἄκρον ἦτο τεταριχευμένον, ὃ εἰς τὸ κέντρον νεκρὸς εἶχε συληθῇ καὶ ὃ εἰς τὸ νότιον

* Τὴν παροῦσαν μελέτην ἤρχισα κατὰ τὴν παραμονὴν μου εἰς τὸ Institute for Advanced Study, Princeton, τὸ φθινόπωρον τοῦ 1968. Καὶ ἐντεῦθεν ἐκφράζω θερμὰς εὐχαριστίας εἰς τὴν Διεύθυνσιν τοῦ Ἰνστιτούτου καὶ εἰς τοὺς συναδέλφους κκ. Homer A. Thompson καὶ Benjamin Meritt διὰ τὴν παραμονὴν μου αὐτήν.

1 H. SCHLIEMANN, *Mycenae*, London 1878, σ. 293-332.

2 Αὐτόθι σ. 294.

3 G. E. MYLONAS, *Ancient Mycenae*, Princeton 1957, εἰκ. 77. I. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1952, σ. 453, εἰκ. 21.

τμήμα τοῦ τάφου ἀποτεθεῖς εὐρέθη μὲ τὰ κτερίσματά του ἀνέπαφα. Καὶ τὰ τρία λείψανα ἀπεδόθησαν εἰς ἄνδρας, διότι ἐντὸς τοῦ τάφου εὐρέθησαν πολλὰ ξίφη καὶ δύο προσωπίδες, αἱ ὁποῖαι ἐκλαμβάνονται ὡς ἀνδρिकाί. Ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ Schliemann πηγάζουν διάφορα προβλήματα, ἡ λύσις τῶν ὁποίων εἶναι νῦν δυνατή.

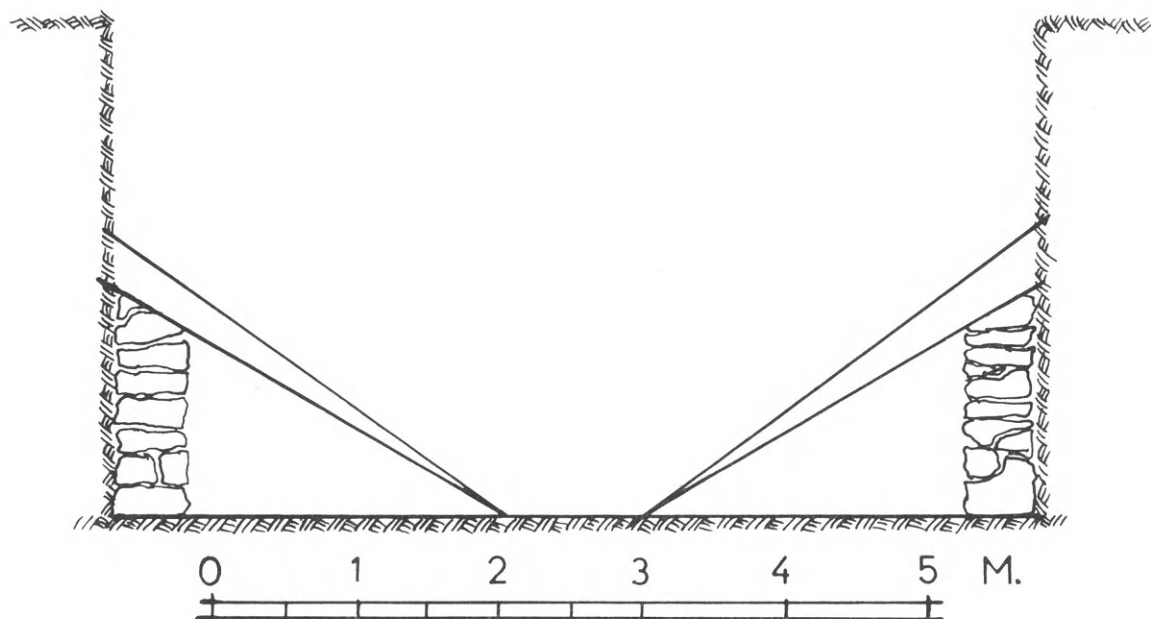
Ἐσυλήθη πράγματι ὁ ἀποτεθεῖς εἰς τὸ κέντρον νεκρὸς καί, ἐὰν ἐσυλήθη, πότε ἐγένετο ἡ σύλησις; Ὁ ἀνακαλύψας ἐστήριξε τὸ περὶ σύλησεως συμπέρασμά του εἰς τὰ ἑξῆς: Ἡ τέφρα, ἡ κατ' αὐτὸν προελθοῦσα ἐκ τῆς πυρᾶς, ἡ ὁποία ἀπετέφρωσε τὸ σῶμα, «had evidently been disturbed; the clay with which the two other bodies and their ornaments were covered, and the layer of pebbles which covered the clay, had been removed from the body. As, besides, it was found almost without any gold ornaments, it is evident that it had been rifled. This opinion is also confirmed by the twelve golden buttons, the small golden plates, and the numerous small objects of bone, which had been found together with small quantities of black ashes at different depths below the three sculptured tombstones which adorned the sepulcher. It is further confirmed by the Mycenaean pottery of later times, which in this tomb were mixed up with very ancient hand-made or wheel-made vases»¹. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐξηγοῦνται ὀρθότερον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὅσων ἐμάθομεν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ Κύκλου Β.

Τὰ περὶ τέφρας βεβαίως δὲν εὐσταθοῦν, διότι ἔχει ἀποδειχθῇ ὅτι καῦσις νεκρῶν δὲν ἦτο ἐν χρήσει εἰς τοὺς χρόνους τῶν λακκοειδῶν τάφων. Αἱ «τέφραι», τὰς ὁποίας ὁ Schliemann διαρκῶς μνημονεύει, ἦσαν προφανῶς τὰ ὑπολείμματα τῶν σεσαθρωμένων δοκῶν τῆς στέγης τῶν τάφων. Εἰς τὸν Κύκλον Β διεπιστώθη ὅτι τὰ ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῶν τάφων θραύσματα δοκῶν εἶχον ὑπὸ τῆς ὑγρασίας μεταβληθῇ εἰς φαιομελανὴν κόνιν, ἡ ὁποία ὠμοίαζε πρὸς τέφραν. Ἰχνη τεφρομελανὰ καὶ στρώματα πηλοῦ δὲν εὐρέθησαν ὑπεράνω τοῦ εἰς τὸ μέσον τοῦ τάφου ἀποκαλυφθέντος σκελετοῦ, ἐν ᾧ πολλὰ ἰχνη «τέφρας» καὶ πηλοῦ εὐρέθησαν ἄνωθεν τῶν δύο ἄλλων λειψάνων. Τοῦτο ἦτο φυσικὴ συνέπεια τῶν συνθηκῶν, αἱ ὁποῖαι ἐδημιουργήθησαν ὑπὸ τῆς καταπεσούσης στέγης. Ὅταν, δηλαδή, αἱ δοκοὶ τῆς στέγης, θραυσθεῖσαι κατὰ τὸ μέσον περίπου τοῦ μήκους των, κατέρρευσαν πρὸς τὸν πυθμένα τοῦ τάφου, τὰ θραυσθέντα κεντρικά των τμήματα, ἐπικεκαλυμμένα μὲ πλάκας καὶ πλαίσια, εὐρέθησαν εἰς ἀρκετὴν ἀπ' ἀλλήλων ἀπόστασιν (εἰκ. 1). Εἰς τὸν μεταξὺ τῶν τμημάτων τούτων χῶρον δὲν θὰ ὑπῆρχον οὔτε ξύλα οὔτε πηλός· εἰς τὸν χῶρον δ' αὐτὸν εὐρέθη νὰ ἦτο ἀποτεθειμένος ὁ εἰς τὸ κέντρον τοῦ τάφου νεκρὸς καὶ ὡς ἐκ τούτου ὁ σκελετός του δὲν εἶχε καλυφθῇ ὑπὸ τῶν ξύλων καὶ τοῦ πηλοῦ τῆς στέγης. Τεμάχια δοκῶν κεκαλυμμένα μὲ πηλὸν κατέπεσαν ἐπὶ τῶν λειψάνων τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ τάφου καὶ ὡς ἐκ τούτου τὰ ἀποσεσαθρωμένα ὑπολείμματα τῶν ξύλων καὶ ὁ πηλὸς ἐκάλυπτον τοὺς σκελετοὺς ἐκείνους, ὅταν οὗτοι ἀπεκαλύφθησαν.

Ἡ κατέρρευσις τῆς στέγης ἀρχικῶς ἐδημιούργησε κωνικὸν βύθισμα κατὰ τὸ μέσον περίπου τοῦ μήκους τοῦ τάφου, τὸ βύθισμα τοῦτο ἐπληρώθη ὑπὸ τῶν χωμάτων, τὰ

¹ SCHLIEMANN, ἔ. ἀ. σ. 295.

ὅποια εὐρίσκοντο ὑπεράνω τῆς στέγης του¹. Τὰ χρώματα αὐτὰ ἦσαν «ριχτὰ» καὶ περιεῖχον διάφορα πράγματα, ἐν οἷς καὶ τὰ κατάλοιπα τῶν ἐπιταφίων δείπνων. Εἰς τὰ κατάλοιπα αὐτὰ ἀνήκουν τὰ ὀστᾶ ζώων καὶ τὰ ἔχνη πυρᾶς καὶ τέφρας, τὰ μνημονευόμενα

Εἰκ. 1. Σκαρίφημα τομῆς τοῦ τάφου V, εἰκονίζον τὴν θέσιν τῶν δοκῶν μετὰ τὸν θρυμματισμὸν καὶ τὴν κατάρρευσίν των.

ὑπὸ τοῦ Schliemann. Εἰς τὰ χρώματα αὐτὰ εὐρέθησαν καὶ τὰ 12 χρυσᾶ κομβία καὶ αἱ μικραὶ «χρυσαῖ πλάκες». Εἰς τὰ εὐρήματα αὐτὰ θὰ ἐπανέλθωμεν ἀργότερον, ἀφ' οὗ ἐξετάσωμεν καὶ τὰς ὑπολοίπους παρατηρήσεις τοῦ ἀνασκαφέως.

Ὁ εἰς τὸ μέσον νεκρὸς, γράφει ὁ Schliemann, εὐρέθη «almost without ornaments», τοῦτο δὲ προφανῶς διότι δὲν ἔφερε προσωπίδα ἢ «θώρακα», ὅπως τὰ ἄλλα δύο λείψανα. Ἀλλὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι σπανίως σκελετοὶ ἀνδρῶν φέρουν χρυσᾶ ποικίλματα καὶ αὐτὰ κατὰ κανόνα εἶναι ὀλιγάριθμα. Εἰς τὸν Κύκλον Β μόνον οἱ νεκροὶ τῶν τάφων I καὶ N εἶχον ὀλίγας χρυσᾶς παρυφᾶς φορεμάτων, ὁ δὲ τοῦ Β εἶχε χρυσοῦν περιβραχιόνιον. Καὶ αὐτὸς ὁ προσωπιδοφορῶν νεκρὸς τοῦ τάφου V δὲν ἔφερεν ἄλλα κοσμήματα πλὴν τοῦ «θώρακος», τῆς προσωπίδος καὶ τοῦ περιβραχιονίου. Ὡστε καὶ αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα δὲν εὐσταθεῖ. Τὰ χρυσᾶ ἐλάσματα, τὰ εὐρεθέντα εἰς τὴν ἐπίχωσιν τοῦ τάφου ἀποδεικνύουν ὅτι πράγματι ἐγένετο ἀφαίρεσις κτερισμάτων. Ἀλλὰ ὑπὸ τίνος καὶ πότε; Ἡ ἀφαίρεσις αὕτη θὰ ἐγένετο προτοῦ καταπέσει ἡ στέγη. Διότι ἐὰν ὑποθέσωμεν, ὡς ὁ Schliemann ὑπέθεσεν, ὅτι ἡ ἀφαίρεσις κοσμημάτων ἢ καὶ ἡ σύλησις ἐγένετο ἀφ' οὗ ἡ στέγη εἶχε καταπέσει τότε θὰ πρέπει νὰ ἐξηγήσωμεν πῶς ὁ τυμβωρὺχος κατώρθωσε νὰ σκάψῃ εἰς τόσον βάθος σχετικῶς στενὴν τάφρον καὶ νὰ ἀποκαλύψῃ μόνον τὸν σχε-

¹ Βυθίσματα παρεμφερῆ παρατηρήθησαν εἰς ὁ- γη τῶν ὁποίων ἐκαλύπτετο ὑπὸ πλακῶν ἐκ σχιστο- λους τοὺς λακκοειδεῖς τάφους τοῦ Κύκλου Β, ἢ στέ- λίθου.

λετόν, τὸν ὁποῖον ἐσύλησε χωρὶς νὰ τὸν καταστρέψῃ. Τὸ ἐγγείρημα τοῦτο θὰ ἦτο πολὺ δύσκολον ἀκόμη καὶ δι' ἐμπειρον ἀρχαιολόγον, ἀδύνατον δὲ διὰ τυμβωρύχον, ὁ ὁποῖος ἔσκαπτε λαθραίως.

Ἐὰν ὅμως ὑποθέσωμεν ὅτι τυμβωρύχος κατώρθωσε νὰ διεισδύσῃ εἰς τὸν τάφον διὰ τῆς στέγης, ἡ ὁποία ἀκόμη διετηρεῖτο εἰς τὸ ἀρχικόν της ὕψος, τότε θὰ πρέπει νὰ δώσωμεν πειστικὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα: διατί ὁ τυχερὸς αὐτὸς τυμβωρύχος δὲν ἐσύλησε καὶ τοὺς ἄλλους νεκρούς, οἱ ὁποῖοι ἦσαν κεκοσμημένοι μὲ τόσα χρυσᾶ ἀντικείμενα καὶ οἱ ὁποῖοι ἔκειντο πλησίον τοῦ εἰς τὸ κέντρον τοῦ τάφου λειψάνου; τὸ νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἐσύλησε μόνον τὸ ἐν λείψανον, ἐν ᾧ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν του ἦσαν ἐκτεθειμένα τόσα ἄλλα πολύτιμα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα ἀφῆκεν εἰς τὴν θέσιν των, εἶναι παράλογον. Ἡ μόνη πιθανὴ λύσις ἡ ὑποδεικνυομένη ὑπὸ τῶν πραγμάτων, εἶναι ὅτι μερικὰ τῶν κτερισμάτων, ἐν οἷς καὶ τὰ εὐρεθέντα εἰς τὴν ἐπίχωσιν, ἀφηρέθησαν κατὰ τὴν κατάθεσιν ἐν τῷ τάφῳ τοῦ τελευταίως ἐνταφιασθέντος λειψάνου ὑπ' αὐτῶν τῶν συγγενῶν τῶν νεκρῶν· τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ ἄγνωστον συμπεριφορὰν τῶν ζώντων πρὸς τοὺς νεκρούς, παρατηρήθη δὲ καὶ εἰς ἄλλους τάφους τῶν πρωίμων μυκηναϊκῶν χρόνων¹.

Ὁ καθορισμὸς τῆς σειρᾶς ταφῆς τῶν ἐνοίκων τοῦ τάφου V ὑποδεικνύεται ὑπὸ τῶν ἐν αὐτῷ εὐρεθέντων λειψάνων καὶ κτερισμάτων. Πιστεύω ὅτι ὁ κατὰ τὸ κέντρον τοῦ τάφου εὐρεθεὶς ἦτο ὁ πρῶτος νεκρὸς, ὁ ὁποῖος ἀπετέθη εἰς τὸν τάφον (ὑπ' ἀριθμὸν V-1 νεκρὸς τῆς εἰκ. 2). Οἱ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ σκελετοὶ δὲν διέσωσαν ἴχνη παραμερισμοῦ, ὥς συνήθως συμβαίνει ὅταν ἀποτίθεται καὶ δεύτερον ἢ τρίτον λείψανον εἰς τὸν ἴδιον τάφον. Πρὸς τούτοις τὸ κέντρον τοῦ τάφου εἶναι ἡ ἐνδεικνυομένη θέσις διὰ τὴν κατάθεσιν τοῦ πρώτου εἰς αὐτὸν ἀποτιθεμένου νεκροῦ. Ἡ μαρτυρία τῶν ξιφῶν, τῶν εὐρεθέντων κατὰ μῆκος τῆς δεξιᾶς του πλευρᾶς καὶ χειρὸς, ἐπιβάλλει τὸ συμπέρασμα τοῦτο. Εἰς τὸ «τεταριχευμένον» λείψανον ὁ Schliemann ἀποδίδει χρυσοὺν τελαμῶνα καὶ τεμάχιον ξίφους, προσθέτει ὅμως «for some cause or other (ὁ τελαμὼν αὐτὸς) was not in its place, for it now lay across the loins of the body, and extended in a straight line far to the right of it²». Ἐὰν θέσωμεν τὸ ἄκρον τοῦ τελαμῶνος εἰς τὴν λαγόνα τοῦ «τεταριχευμένου» λειψάνου καὶ τὸ τεμάχιον τοῦ ξίφους πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ εἰς ἀπόστασιν τοῦλάχιστον 0.40 μ. ἀπὸ τῆς λαγόνος θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι τὸ τεμάχιον τοῦ ξίφους ἀνῆκεν εἰς τὸν σωρὸν τῶν 11 ξιφῶν, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν τεμαχισμένα εἰς ἀπόστασιν ἐνὸς ποδὸς ἀπὸ τοῦ τεταριχευμένου νεκροῦ³. Ὁ τελαμὼν, ἐλαφρὸν ἔλασμα χρυσοῦ, μετετοπίσθη τῆς ἀρχικῆς του θέσεως καὶ παρεσύρθη πρὸς Βορρᾶν κατὰ τὴν ἀπόθεσιν τοῦ «τεταριχευμένου» λειψάνου εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ τάφου, ἐν ᾧ τὸ βαρύτερον ξίφος παρέμεινεν εἰς τὴν ἀρχικὴν του θέσιν.

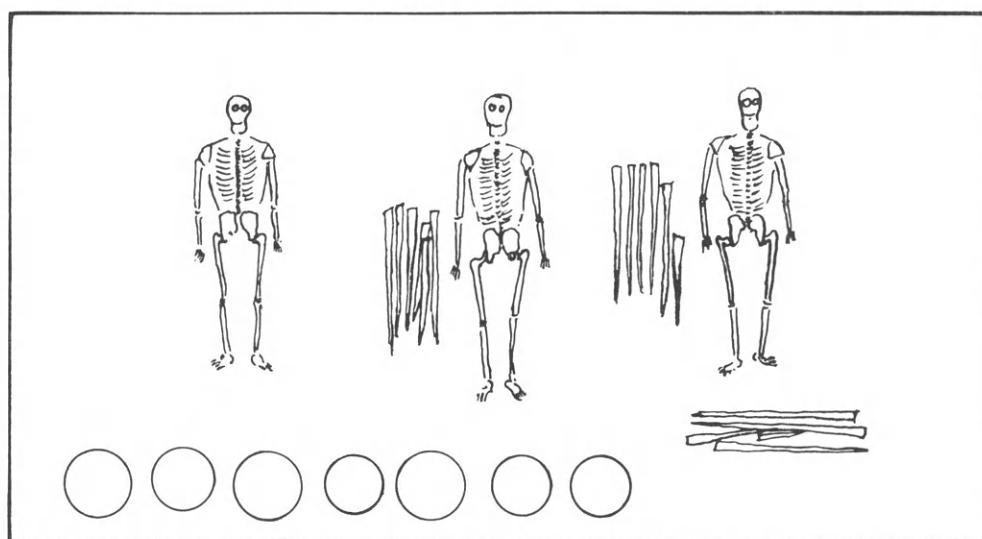
Ἐν τῶν ὥραιότερων κτερισμάτων τῶν εὐρεθέντων εἰς τὸν τάφον V εἶναι ἡ ἐξάγωνος ἐκ ξύλου πυξίς, αἱ πλευραὶ τῆς ὁποίας καλύπτονται ὑπὸ χρυσῶν ἐλασμάτων

¹ A. J. B. WACE, *Chamber Tombs at Mycenae*, London 1932, σ. 138, 144. C. W. BLEGEN, *Prosymna the Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum*, Cambridge 1937, σ. 247. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1956, σ. 204. ΜΥΛΩΝΑΣ, AJA 52, 1948, σ. 70.

² SCHLIEMANN, ἔ. ἀ. σ. 299. "Ἄν ὁ τελαμὼν ἀνῆκεν εἰς τὸ «τεταριχευμένον» λείψανον θὰ ἔπρεπε νὰ εὐρεθῇ τμήμα του καὶ κάτωθεν τῶν ὀστέων.

³ Αὐτόθι σ. 304.

(πίν. 9α). Μέρος μόνον τοῦ ξυλίνου τῆς σκελετοῦ διετηρήθη, ἐν ᾧ ὅλαι αἱ ἐκ χρυσοῦ πλάκες τῆς ἔμειναν ἀναλλοίωτοι. Ἀρχικῶς ἡ πυξὶς αὐτῇ, ἡ ὁποία ἀσφαλῶς περιεῖχε πολὺτιμα ἀντικείμενα, ἐτέθη πλησίον τοῦ «τεταριχευμένου» λειψάνου. Ὁ Schliemann ὁμῶς ἀναφέρει ὅτι αἱ χρυσαὶ τῆς πλάκες εὐρέθησαν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ λειψάνου ἐκείνου¹. Τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι μετὰ παρέλευσιν χρόνου ἀπὸ τῆς ἀποθέσεώς τῆς ἡ

V- 2

V- 1

V- 3

Εἰκ. 2. Σκαρίφημα δαπέδου τάφου V. Σκελετοὶ V-1, V-2, V-3.

πυξὶς παρεμερίσθη, τὸ περιεχόμενόν τῆς ἀφηρέθη καί, ἐπειδὴ προφανῶς ὁ ξύλινος κορμὸς τῆς εἶχε σαπίσει, τὰ ὑπολείμματά τῆς ἐρρίφθησαν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ λειψάνου. Τοῦτο βεβαίως ἐγένετο κατὰ μεταγενεστέραν χρῆσιν τοῦ τάφου, ὅποτε καὶ πάλιν συγγενεῖς κατῆλθον εἰς τὸ δάπεδόν του διὰ τὴν ἀπόθεσιν ἑτέρου λειψάνου. Ἐὰν ὁ τεταριχευμένος νεκρὸς ἦτο ὁ τελευταῖος, τότε ἡ πυξὶς θὰ ἦτο ἐκεῖ, ὅπου εἶχεν ἀποτεθῇ ἀρχικῶς καὶ τὰ ὑπολείμματά τῆς θὰ ἦσαν συγκεντρωμένα εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν θέσιν. Κατὰ ταῦτα ὁ «τεταριχευμένος» νεκρὸς ἦτο τὸ δεύτερον λείψανον, τὸ ὁποῖον ἀπετέθη εἰς τὸν τάφον V. Τοῦτον θὰ ἀποκαλῶ τοῦ λοιποῦ V-2 νεκρὸν (εἰκ. 2).

Ὁ κατὰ τὸ νότιον τμήμα τοῦ τάφου ἀποκαλυφθεὶς σκελετὸς ἀνήκει εἰς τὸ τρίτον κατὰ σειρὰν ταφὴν λείψανον (νεκρὸς V-3, εἰκ. 2). Ἡ ἀρίθμησης αὐτῇ ἐπιβάλλεται ὑπὸ τοῦ καθορισμοῦ τῆς σειρᾶς ταφῆς τῶν ἄλλων δύο λειψάνων. Ἄλλ' ἔχομεν καὶ ἄλλην μαρτυρίαν ἐκ τοῦ τάφου, ἡ ὁποία ἀποδεικνύει τὸ ὀρθὸν τοῦ συμπεράσματός μας. Πλησίον τοῦ V-3 σκελετοῦ εὐρέθη μέγας ἀριθμὸς ψήφων ἐξ ἡλέκτρον, 37 κυκλικά ἐλάσματα μὲ ἐμπέστα διακοσμητικὰ στοιχεῖα, 21 τμήματα παρομοίων χρυσῶν ἐλασμάτων καὶ τὸ ἐξ ἀλαβάστρου ὑπ' ἀριθμὸν 829 ἀγγεῖον. Ἐντὸς τοῦ ἀγγείου αὐτοῦ εὐρέθησαν

¹ SCHLIEMANN, ἔ. ἀ. σ. 308. Εἰς τὴν ἀρίθμησης τῆς πυξίδος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, οἱ ὁποῖοι ἐχρησι-
τῶν κτερισμάτων χρησιμοποιοῦ τοὺς ἀριθμοὺς εὐρε-
μοποιήθησαν καὶ ὑπὸ τοῦ KARO.

«thirty two small and three large round gold buttons with rich intaglio patterns, as well as two gold buttons in the shape of crosses each with two very small golden handles; further a large gold button of conical shape, and a wedge-shaped tube»¹. Προφανώς τὰ πολύτιμα αὐτὰ ἀντικείμενα εἶχον συλλεγῇ καὶ ἀποτεθῇ ἐντὸς τοῦ ἐξ ἀλαβάστρου ἀγγείου. Ἴσως δὲ καὶ ὁ σωρὸς τῶν ἐξ ἡλέκτρου ψήφων καὶ τὰ χρυσᾶ ἐλάσματα, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν πλησίον τοῦ σκελετοῦ, ἀρχικῶς νὰ εἶχον τεθῇ εἰς τὸ ἀγγεῖον ἐκεῖνο, ἐξέφυγον δ' αὐτοῦ ὅταν, ὡς εἶναι δυνατόν νὰ ὑποτεθῇ, τὸ ἀγγεῖον ἔκλινε πρὸς τὴν πλευρὰν του κατὰ τὴν πτώσιν τῆς στέγης. Τὸ ἀγγεῖον δὲν κατεσκευάσθη βεβαίως διὰ νὰ χρησιμοποιηθῇ διὰ τὴν ἐναπόθεσιν τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν ἐντὸς αὐτοῦ καὶ τὰ ὁποῖα ἀρχικῶς ἴσως ἐκόσμουν φορέματα. Ὁ προορισμὸς τοῦ ἀγγείου ὑποδεικνύεται ὑπὸ τῆς προχοῆς, τὴν ὁποίαν προφανῶς εἶχε τὸ ἀγγεῖον καὶ ἡ ὁποία δὲν εὐρέθη. Ἀρχικῶς τὸ ἀγγεῖον θὰ περιεῖχεν ὑγρὸν τι, μύρον ἢ καὶ εὐῶδες ἔλαιον. Ἀργότερον, ὅτε ἴσως τὸ μύρον ἢ τὸ ἔλαιον ἔχασε τὴν εὐώδη του ιδιότητα ἢ καὶ ὅτε τὸ μύρον εἶχεν ἐξαερωθῇ, τὸ ἀγγεῖον ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὴν ἐνθεσιν τῶν χρυσῶν ἀντικειμένων ἴσως δὲ καὶ τῶν ἐξ ἡλέκτρου ψήφων. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθῇ ἰδιαίτερος ὅτι ὁ Schliemann ἀνεῦρε μεταξὺ τῶν ἐκ χρυσοῦ πλακιδίων τῆς ἐξαγώνου πυξίδος ὑπ' ἀριθμὸν 808 μίαν ψῆφον ἐξ ἡλέκτρου, τὴν ὑπαρξίν τῆς ὁποίας, εἰς τὴν θέσιν εἰς τὴν ὁποίαν εὐρέθη, εὐλόγως δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξηγήσῃ. Μία καὶ μόνη ψῆφος ἀσφαλῶς δὲν θὰ κατετέθη ὡς κτέρισμα. Ἡ ψῆφος ἐκείνη προφανῶς ὑποδεικνύει τὸν χῶρον ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐλήφθησαν αἱ λοιπαί, πολλαὶ ψῆφοι, τὰς ὁποίας ὁ Schliemann ἀνεῦρε πλησίον τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν V-3 σκελετοῦ. Ἀρχικῶς φαίνεται ὅτι ὅλαι αἱ ἐξ ἡλέκτρου ψῆφοι, συνηρμολογημέναι εἰς ἐπιβλητικὸς ὅρμους, ἦσαν ἐντὸς τῆς ἐξαγώνου πυξίδος. Ὅταν τὸ περιεχόμενον τῆς πυξίδος αὐτῆς μετεφέρθη κατὰ τὴν κατάθεσιν τοῦ τρίτου νεκροῦ, ἡ μοναδικὴ ψῆφος διέφυγε τὴν προσοχήν τῶν μεταφερόντων τὰ κοσμήματα καὶ παρέμεινεν εἰς τὴν ἀρχικὴν της θέσιν. Καὶ διότι ἡ πυξίς, ἡ ὁποία ἀρχικῶς περιεῖχε τὰς ψῆφους, εἶχε σχεδὸν διαλυθῇ, ἐχρησιμοποίησαν τὸ ἐξ ἀλαβάστρου ἀγγεῖον, τὸ ὁποῖον ἴσως ἔκειτο πλησίον τῆς πυξίδος καὶ τοῦ «τεταριχευμένου» νεκροῦ.

Πρέπει ἐπίσης νὰ τονισθῇ ὅτι τὰ 37 πλήρη κυκλικὰ ἐλάσματα μὲ ἐμπέστον διακόσμησιν ὡς καὶ τὰ 21 τμήματα παρομοίων ἐλασμάτων, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν πλησίον τῶν ἐξ ἡλέκτρου ψήφων καὶ τοῦ ἐξ ἀλαβάστρου ἀγγείου, ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ ποικίλματα γυναικείων φορεμάτων, ὡς διδάσκει τὸ περιεχόμενον τοῦ τάφου III. Πρὸς τούτοις πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι τὰ χρυσᾶ κομβία καὶ ἐλάσματα, τὰ εὐρεθέντα εἰς τὴν ἐπίχωσιν τοῦ τάφου, ἀνήκουν εἰς τὴν τάξιν τῶν χρυσῶν ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ ἐξ ἀλαβάστρου ἀγγείου. Γίνεται νῦν φανερόν ὅτι οἱ συγγενεῖς, οἱ ὁποῖοι συνέλεξαν ἀπὸ τὰ κτερίσματα τῶν πρότερον ταφέντων διάφορα πολύτιμα ἀντικείμενα, τὰς ἐξ ἡλέκτρου ψῆφους, τὰ χρυσᾶ κομβία κλπ., διὰ νὰ τὰ ἀποθέσουν πλησίον τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν V-3 νεκροῦ, ἀφήρεσαν μερικὰ δι' ἰδίαν χρῆσιν καὶ ἐκ τῶν οὕτως ἀφαιρεθέντων τινὰ κατέπεσαν, ἐξ ἀβλεψίας προφανῶς, εἰς τὸ χῶμα διὰ τοῦ ὁποίου

¹ SCHLIEMANN, ἔ. ἀ. σ. 308. Διὰ τὸ ἐξ ἀλαβάστρου ἀγγεῖον ὄρα G. KARO, Schachtgräber von Mykenai, 1930, πίν. CXXXVII, ἀρ. 829. Αἱ μικραὶ

διαστάσεις τοῦ δοχείου τούτου (ὕψος 0.145 μ., διάμετρος στομίου 0.065 μ.) συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς χρήσεώς του ὡς μυροδοχείου.

ἐπληρώθη ὁ τάφος. Τὰ χρυσᾶ κομβία καὶ ἐλάσματα ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ εἰς τὸ νότιον τμήμα τοῦ τάφου κείμενος σκελετὸς ἀνήκεν εἰς τὸν τελευταίως ταφέντα· ἄλλως κατὰ τὴν ἐκ νέου χρῆσιν τοῦ τάφου τὰ εἰς τὰ χώματα χρυσᾶ θὰ ἀνεκαλύπτοντο καὶ θὰ ἀφῆρουντο.

Πιστεύω ὅτι ἡ σειρὰ τῶν εἰς τὸν τάφον V ἀποτεθέντων ἀποδεικνύεται ἔχουσα ὡς ἐξῆς: Πρῶτον ἐτέθη ὁ εἰς τὸ κέντρον τοῦ τάφου εὑρεθεὶς νεκρὸς (ὁ ὑπ' ἀριθ. V-1, εἰκ. 2). Κατόπιν ἐτάφη εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ τάφου ὁ κατὰ τὸν Schliemann τεταριχευμένος νεκρὸς (ὑπ' ἀριθ. V-2). Καὶ τέλος κατετέθη ὁ εἰς τὸ νότιον τμήμα τοῦ τάφου κείμενος νεκρὸς, ὁ φέρων τὴν λεγομένην «προσωπίδα τοῦ Ἀγαμέμνονος» (ὁ ὑπ' ἀριθ. V-3). Εἶναι ἀδύνατον φυσικὰ νὰ ὀρισθῇ ὁ χρόνος, ὁ ὁποῖος διέρρευσε μεταξὺ τῶν τριῶν αὐτῶν ταφῶν, ἀλλ' εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηρίξωμεν ὅτι ἀρκετὸς χρόνος διέρρευσε μεταξὺ τῆς δευτέρας καὶ τῆς τρίτης ταφῆς, βασιζόμενοι εἰς τὴν μαρτυρίαν τῆς ἐκ ξύλου πυξίδος, ἡ ὁποία ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε διαλυθῇ.

Ὁ Schliemann ἐγνωμάτευσεν ὅτι οἱ τρεῖς σκελετοὶ τοῦ τάφου V ἀνήκον εἰς ἄνδρας καὶ τὴν γνώμην του αὐτὴν ἐδέχθησαν οἱ ἀσχοληθέντες περὶ τὰ μυκηναϊκά. Εἶναι ἄρα γε ἡ γνώμη αὕτη ὀρθή; Ὁ ἔλεγχός της παρουσιάζει ἐνδιαφερούσας ἀπόψεις. Ὁ Schuchhardt συνώψισε τοὺς λόγους, οἱ ὁποῖοι φέρονται ὡς ἐνισχυτικοὶ τῆς γνώμης αὐτῆς: «From the size of the bones», γράφει, «it would appear that 3 men were buried. This is further confirmed by the offerings which were of the kind attributed to men, while none attributed to women were found»¹. Τὸ δεύτερον μέρος τῆς γνώμης του, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, δὲν εὐσταθεῖ, ἀλλ' οὐδὲ τὸ πρῶτον ἔχει ἀποδεικτικὴν ἀξίαν. Διότι ἀνθρωπολογικὴ μελέτη τῶν ὀστέων δὲν ἔγινε καὶ ἡ ἐντύπωσις, τὴν ὁποίαν ἀποκομίζομεν ἐκ τῆς θέας ἡμικατεστραμμένων ὀστέων, εἶναι συνήθως ἀπατηλή. Ὡς ἐκ τούτου, τὰ ἐπὶ τοῦ μεγέθους τῶν ὀστέων στηριχθέντα συμπεράσματα, τὰ μὴ συνοδευόμενα μὲ ἀκριβεῖς καταμετρήσεις, στεροῦνται ἀποδεικτικῆς βαρύτητος. Ὡς ἴδωμεν τώρα, ἐὰν καὶ τὰ εὑρεθέντα κτερίσματα στηρίζουν τὴν γνώμην τοῦ Schuchhardt καὶ τοῦ Schliemann.

Ὁ εἰς τὸ νότιον τμήμα τοῦ τάφου εὑρεθεὶς σκελετὸς (ὑπ' ἀριθμὸν V-3) ἀποδεικνύεται ὡς ἀνήκων εἰς ἄνδρα ὑπὸ τῆς προσωπίδος, ἡ ὁποία λέγεται ὅτι ἐκάλυπτε τὸ πρόσωπόν του καὶ ἡ ὁποία εἶναι γνωστὴ ὡς «ἡ προσωπὶς τοῦ Ἀγαμέμνονος» (πίν. 8γ, ἀρ. 624). Ὁ ἀρειμάνιος μύσταξ καὶ τὸ παχὺ γένειον δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολίαν ὅτι ἡ προσωπὶς εἶναι ἀνδρική. Καὶ ὁ κατὰ τὸν Schliemann τεταριχευμένος νεκρὸς τοῦ βορείου ἄκρου τοῦ τάφου (ὁ ὑπ' ἀριθμὸν V-2) ἔφερε προσωπίδα, τὴν ὁποίαν γενικῶς δέχονται ὡς προσωπίδα ἀνδρός (πίν. 8α, 623). Ἡ προσωπὶς ὅμως αὕτη (ὑπ' ἀριθμὸν 623) εἶναι ὅλως διάφορος τῆς λεγομένης «προσωπίδος τοῦ Ἀγαμέμνονος», ὡς ἐσημείωσαν πάντες οἱ ἀσχοληθέντες μὲ τὰ εὐρήματα τοῦ τάφου τούτου. Ἐχει κεφαλὴν σφαιρικὴν πεπλατυσμένην κατὰ τὸν κάθετον ἄξονα, ὑπερμέγεθες μέτωπον, ὀφρῦς σχεδὸν ἀνυπάρχουσας, στρογγύλους ὀφθαλμούς, ῥίνα σιμὴν καὶ πλατεῖαν, πλατὺ ἐπίσης, κυκλικόν,

¹ C. SCHUCHHARDT, Schliemann's Excavations, London 1891, σ. 254.

ἄτριχον καὶ πλαδαρὸν πρόσωπον, ἔκφρασιν βαρεῖαν¹. Ἡ ἔλλειψις μύστακος ἀποτελεῖ σημαντικὴν διαφορὰν. Κατὰ τοῦτο διαφέρει καὶ τῆς ἐκ τοῦ τάφου IV προσωπίδος ὑπ' ἀριθμὸν 259 (πίν. 8β, ἀρ. 259), πρὸς τὴν ὁποίαν συνήθως παραβάλλεται². Ὁ Karo προσπαθεῖ νὰ ἀπαλείψῃ τὴν διαφορὰν αὐτὴν γράφων: «Die Furchen an der Oberlippe lassen vielleicht auf einen kleinen Schnurrbart schliessen»³. Ὁ κατὰ τὸν Karo μύσταξ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν καλὴν θέλησιν τοῦ παρατηρητοῦ, εἰς τὴν πραγματικότητα ὅμως δὲν ὑπάρχει. Εἶναι ἄρα γε δυνατόν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἡ προσωπίς ὑπ' ἀριθμὸν 623 (πίν. 8α), ἀνήκει εἰς γυναῖκα, ὅτι εἶναι γυναικεία προσωπίς καὶ διὰ τοῦτο παρουσιάζει τὰς μνημονευθείσας διαφοράς; Ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ ἄλλας παρατηρήσεις.

Εἰς τὸν τάφον V εὐρέθησαν πολλὰ ξίφη, πιστεύω δ' ὅτι καὶ αὐτὰ δὲν ἐμελετήθησαν δεόντως. Ἡ ἐξακρίβωσις τῆς θέσεως εἰς τὴν ὁποίαν εὐρέθησαν τὰ ξίφη θὰ βοηθήσῃ σπουδαίως εἰς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος, τὸ ὁποῖον μᾶς ἐνδιαφέρει. Σχετικῶς πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι ὁ Schliemann περιγράφει τὰ κτερίσματα ὅπως τὰ ἀπεκάλυψεν ἐπὶ τοῦ δαπέδου δεξιὰ ἢ ἀριστερὰ τοῦ λειψάνου καὶ ἐν σχέσει πρὸς τοὺς σκελετοὺς καὶ οὐχὶ πρὸς τὰς πλευρὰς τῶν σκελετῶν. Περιγράφων, π.χ. τὴν εὐρεσιν τοῦ «τελαμῶνος» λέγει ὅτι ἔκειτο «across the loins of the body and extended in a straight line far to the right of it». Ἐπίσης εἰς τὴν σελίδα 304 γράφει: «at a distance of hardly more than a foot to the right of the body, I found 11 bronze swords». Εἰς τὴν σελίδα 313 ἀναφέρει ὅτι «there was further found to the right of the body... a large drinking cup». Ὅταν γράφῃ λοιπὸν εἰς τὴν σελίδα 302 «I must return to the body of the northern extremity. To its right lay two bronze swords...» προφανῶς σημειώνει ξίφη, τὰ ὁποῖα ἔκειντο πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ σκελετοῦ, καθὼς αὐτὸς τὸν ἔβλεπεν ἴσως ἰστάμενος εἰς τοὺς πόδας τοῦ λειψάνου. Τὸ ἐν τῶν δύο ξιφῶν τὰ ὁποῖα ἀνεῦρε μετὰ τοῦ τελαμῶνος πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ λειψάνου εἶναι πληρεῖς, τὸ ἕτερον διατηρεῖται μόνον κατὰ τὸ ἥμισυ⁴. Βεβαίως αἱ πλάκες τὰς ὁποίας ἐξέλαβεν ὡς κοσμούσας τὴν ξυλίνην λαβὴν τοῦ κατὰ τὸ ἥμισυ διασωθέντος ξίφους δὲν ἀνήκον εἰς αὐτό, ἀλλ' εἰς τὴν ἐξάγωνον πυξίδα καὶ τὸ ἄνω τμήμα τοῦ ξίφους δὲν εὐρέθη μετὰ τοῦ λοιποῦ. Τοῦτο φανερώνει ὅτι τὰ δύο ἐκεῖνα ξίφη ἔκειντο πλησίον τῶν 11 ξιφῶν, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν τεμαχισμένα καὶ κατεστραμμένα σχεδόν, κατὰ τὴν μαρτυρίαν του· τὸ ὑπόλοιπον τμήμα τοῦ δευτέρου ξίφους θὰ ἦτο μὲ τὰ ἄλλα τεμάχια, τὰ ὁποῖα ὁ Schliemann δὲν ἐπεχείρησε νὰ συναρμολογήσῃ. Ἐὰν τὰ δύο ξίφη ἔκειντο κατὰ τὴν δεξιὰν πλευρὰν τοῦ σκελετοῦ θὰ ἦσαν πρὸ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ τάφου καὶ τὰ τεμάχιά των θὰ ἦσαν ὅλα κατὰ χώραν ὅταν εὐρέθησαν. Ἄλλως τε φαίνεται ὅτι τὸ λείψανον εἶχεν ἀποτεθῇ ἀμέσως πρὸ τῆς βορείας

¹ Ἡ προσωπίς αὕτη, ὑπ' ἀριθμὸν 623, μὲ χαρακτηριστικὰ «non Hellenic», εὐρέθη παραμεμορφωμένη, ὡς ἀναφέρει ὁ SCHLIEMANN, ἔ. ἀ. σ. 312 καὶ εἰκὼν ἐν σ. 337, ἐν ᾧ ἐν ἀντιθέσει ἡ ἑτέρα ἐν τῷ τάφῳ προσωπίς, ὑπ' ἀριθμὸν 624, μὲ «features altogether Hellenic», διετηρεῖτο θαυμασίως. Κατὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς πρώτης προσωπίδος ἴσως ἔγινε σχετικὴ παραμόρφωσις.

² G. KARO, Die Schachtgräber von Mykenai,

1930, πίν. LI ἀρ. 623 καὶ πίν. XLIX No 259. Παρ' ὅλον τὸ πλάτος καὶ τὸ εὐρὸ μέτωπον τὸ πρόσωπον ἔχει ὡοειδὲς σχῆμα καὶ οὐχὶ σφαίρας πεπιεσμένης κατὰ τὸν κάθετον ἄξονα.

³ KARO, ἔ. ἀ. σ. 121, No 623.

⁴ SCHLIEMANN, ἔ. ἀ. No 460, σσ. 302-303. Σημειωτέον ὅτι ὀρίζει τὴν θέσιν τῶν χρυσῶν ἐλασμάτων «on the right of the sword».

πλευρᾶς, «at the north extremity» τοῦ τάφου, πρὸ τῆς ὁποίας δὲν ἀφέθη πολὺς χώρος καὶ ὅλα τὰ κτερίσματά του ἐτέθησαν πέραν τῶν ποδῶν του καὶ πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ πτώματος. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὸ λείψανον τῆς νοτίας πλευρᾶς, τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 3· ὅλα τὰ κτερίσματά του εἶχον ἀποτεθῆ πέραν τῶν ποδῶν του καὶ πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ πτώματος. Οὐδὲν ἀναφέρεται ὡς κείμενον κατὰ μῆκος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ τάφου. Κατὰ ταῦτα γίνεται προφανὲς ὅτι οὐδὲν ξίφος εὑρέθη κατὰ μῆκος τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς καὶ χειρὸς τοῦ «τεταριχευμένου» νεκροῦ. Τὰ εὑρεθέντα κεῖνται πρὸς τὰ δεξιὰ του, πέραν τῆς ἀριστερᾶς του πλευρᾶς καὶ χειρὸς, καὶ ἀνήκουν εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 1 σκελετόν, ὁ ὁποῖος ἐτέθη εἰς τὸ μέσον τοῦ τάφου.

Εἰς τὸν Κύκλον Β διεπιστώθη ὅτι τὰ ξίφη ἐτίθεντο κατὰ μῆκος τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς καὶ χειρὸς τοῦ νεκροῦ, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκον, μετὰξὺ δ' αὐτῶν συνήθως κατέθετον ἐγχειρίδια καὶ μαχαίρας. Οὕτως, εἰς τοὺς τάφους Γ, Ζ, Ι, Ν εὑρέθησαν ξίφη κατὰ μῆκος τῆς δεξιᾶς χειρὸς τῶν σκελετῶν¹. Ὡς εἶδομεν, οὐδὲν ξίφος εὑρέθη κατὰ μῆκος τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς καὶ χειρὸς τοῦ «τεταριχευμένου» νεκροῦ, τὰ πρὸς τὰ δεξιὰ του εὑρεθέντα ἀνήκουν εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμὸν V-1 νεκρόν. Τὰ ἄλλα ξίφη, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς τὸν τάφον ἀνήκον εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμὸν V-3 νεκρόν, ὁ ὁποῖος ἐκ τῶν κτερισμάτων ἀποδεικνύεται ὁ σπουδαιότερος τοῦ τάφου. Κατ' ἀκολουθίαν ὁ «τεταριχευμένος» νεκρὸς (ὁ ὑπ' ἀριθμὸν V-2) δὲν εἶχε ξίφη.

Ἄλλ' ἀναφέρει ὁ Schliemann ὅτι ἐπὶ τοῦ «τεταριχευμένου» νεκροῦ ἀνεκάλυψε πλήρως διασωζόμενον «breastplate», «θώρακα». Ὁ θώραξ βεβαίως ἀνήκει ἀποκλειστικῶς εἰς ἄνδρα. Γεννᾶται ὅμως τὸ ἐρώτημα: τὸ φύλλον χρυσοῦ, τὸ ὁποῖον ἀνεκάλυψεν ὁ τυχηρὸς ἐρευνητὴς εἶναι ὄντως θώραξ; Τὸ φύλλον αὐτό, κατὰ τὸν Karo, ἔχει μῆκος 0.402 μ.² (κατὰ τὸν Schliemann 15^{3/5}"). Τὸ πλάτος τοῦ σκελετοῦ κατὰ τὸ στῆθος, ὡς δίδεται ὑπὸ τοῦ Schliemann, ἦτο 15". Κατ' ἀκολουθίαν τὸ φύλλον χρυσοῦ μόλις θὰ ἐκάλυπτε τὸ στῆθος, τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύεται πολὺ στενὸν δι' ἄνδρα. Διὰ τοῦτο, ἴσως, ὁ συνάδελφος κ. Σπ. Μαρινᾶτος τὸ χρυσοῦν αὐτὸ φύλλον ἀπεκάλεσεν «ἐπιστήθιον»³. Ὁ «θώραξ» ἢ τὸ ἐπιστήθιον, τὸ ὁποῖον ἐκάλυπτε τὸ στῆθος τοῦ λειψάνου, τοῦ ταφέντος εἰς τὸ νότιον τμήμα ἔχει μῆκος 0.53 μ., ἀρκετὸν διὰ νὰ καλύψῃ τὸ στῆθος ἀνδρός. Ἀλλὰ τὸ χρυσοῦν φύλλον τὸ ἀνήκον εἰς τὸν «τεταριχευμένον» νεκρὸν δὲν εἶναι μοναδικόν. Παρόμοιον φύλλον χρυσοῦ, μήκους 0.49 μ., εὑρέθη εἰς τὸν τάφον IV⁴, ὁ ὁποῖος περιεῖχε 5 σκελετούς. Ἐκ τούτων οἱ δύο (ὑπ' ἀριθμὸν IV-1 καὶ IV-2, εἰκ. 3) προφανῶς ἀνδρικοί, διότι ἔφερον ἀνδρικὰς προσωπίδας, ἔκειντο εἰς τὸ νότιον τμήμα τοῦ τάφου ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον. Οἱ υπόλοιποι τρεῖς εὑρέθησαν εἰς τὸ βόρειον τμήμα τοῦ τάφου καὶ ἔκειντο ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς (ὑπ' ἀριθμὸν IV-3, 4, 5 εἰκ. 3).

Ὁ εἷς ἐκ τῶν εἰς τὸ βόρειον τμήμα τοῦ τάφου εὑρεθέντων τριῶν σκελετῶν ἔφερεν ἀνδρικήν προσωπίδα. Ἀνωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ ἑτέρου εὑρέθη τὸ ὑπὸ μορφὴν κεφα-

¹ G. E. MYLONAS, *Ancient Mycenae*, εἰκ. 46, 67, 70. Τὸ αὐτὸ παρατήρησεν ὁ συνάδελφος κ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ εἰς τὸν τάφον τοῦ Μυρσινοχωρίου, ΠΑΕ 1956, σ. 204.

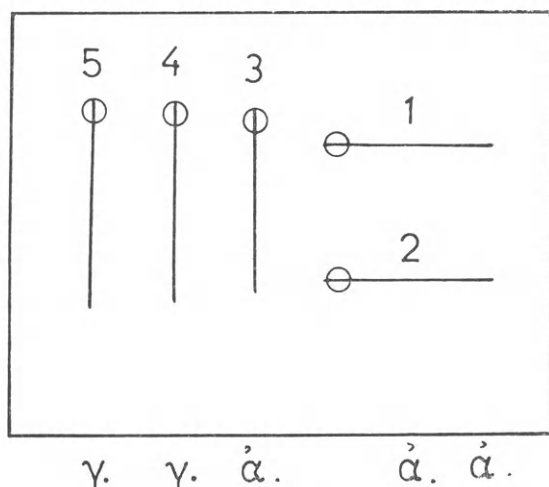
² KARO, ἔ. ἀ. σ. 122, πίν. LIV, ἀρ. 626 καὶ

πίν. LIV, ἀρ. 625. SCHLIEMANN, ἔ. ἀ. σ. 300 καὶ 296.

³ ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ καὶ MAX HIRMER, *Κρήτη καὶ μυκηναϊκὴ Ἑλλάς*, εἰκ. 168.

⁴ KARO, ἔ. ἀ. πίν. LIV ἀρ. 252 καὶ SCHLIEMANN, ἔ. ἀ. σ. 228.

λῆς λέοντος χρυσοῦν ρυτόν. Πλησίον τῆς κεφαλῆς τοῦ τρίτου εὐρέθη ὠραιότατον διάδημα, τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει ὅτι αὐτὸς τοῦλάχιστον ὁ σκελετὸς ἀνήκεν εἰς γυναῖκα¹. Ἐὰν ὑποτεθῇ πρὸς στιγμήν ὅτι ὁ εἰς γυναῖκα ἀνήκων σκελετὸς αὐτὸς ἦτο ὁ ὑπ' ἀριθμὸν IV - 5 τοῦ σκαριφήματος τῆς εἰκόνης 3, τοῦ δημοσιευθέντος τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Schuchhardt, παραμένουν πρὸς μελέτην οἱ ὑπ' ἀριθμὸν IV - 3 καὶ IV - 4 σκελετοί. Ὁ

Εἰκ. 3. Σκαριφήμα δηλοῦν τὴν θέσιν τῶν σκελετῶν τοῦ τάφου IV. γ = γυναῖκες ἀ = ἄνδρες

ράκων» δὲν ἀναφέρεται τίς τούτων εὐρέθη ἄνωθεν τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν IV - 3 καὶ τίς ἄνωθεν τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν IV - 4 σκελετοῦ. Εἶναι ὅμως δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῇ μὲ πειστικότητα ὅτι ὁ κεκοσμημένος «θώραξ» εὐρέθη πλησίον τῶν ὀστέων τοῦ σκελετοῦ μὲ τὴν ἀνδρικήν προσωπίδα, τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν IV - 3 σκελετοῦ. Διότι ἤδη ὑπὸ τοῦ Schuchhardt ἀπεδείχθη³ ὅτι τὸ κεκοσμημένον φύλλον χρυσοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 229 δὲν ἦτο «θώραξ» ἀλλὰ μεγαλοπρεπὲς χρυσοῦν διάδημα, τὸ ὁποῖον προφανῶς εἶχεν ἐκφύγει τῆς ἀρχικῆς του θέσεως. Διατί ὅμως ὁ Schliemann, ὁ ὁποῖος εἶχε προηγουμένως ἀνακαλύψει τὸ λαμπρὸν διάδημα τοῦ τάφου III καὶ τόσα ἄλλα χρυσᾶ «στέμματα», ἀκόμη καὶ τὸ ὠραῖον διάδημα τοῦ τάφου IV (ἀρ. 230), καὶ ὁ ὁποῖος ἐγνώριζε καλῶς τὴν μορφήν καὶ τὸν κόσμον τῶν στεμμάτων, συνεπέρανεν ὅτι τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 229 κτέρισμα τοῦ τάφου IV ἦτο «θώραξ»; Προφανῶς διότι τὸ ἀνεῦρε πλησίον τῶν ὀστέων τοῦ σκελετοῦ, ὁ ὁποῖος ἔφερε τὴν ἀνδρικήν προσωπίδα (τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν IV - 3) καὶ συνεπέρανεν ὅτι τὸ πολύτιμον ἐκεῖνο κτέρισμα ἀνήκεν εἰς τὸν ἄνδρα ἐκεῖνον. Ἀλλά, θὰ ἐσκέφθη, ἦτο ἀδύνατον διάδημα νὰ ἀνήκῃ εἰς ἄνδρα. Ἄρα τὸ χρυσοῦν κτέρισμα, τὸ τόσον εὐκόλως ἀναγνωριζόμενον ὡς διάδημα, δὲν θὰ ἦτο διάδημα ἀλλὰ κάτι ἄλλο. Ἐπειδὴ τὸ φύλλον θὰ

εἶς τούτων (ὁ ὑπ' ἀριθμὸν IV - 3) ἔφερε τὴν προσωπίδα καὶ ἄνωθεν τοῦ κρανίου τοῦ ἑτέρου (τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν IV - 4) εὐρέθη ἡ λεοντοκεφαλὴ ὑπ' ἀριθμὸν 273. Ὁ Schliemann ἀναφέρει ὅτι «the two bodies... whose faces were covered with gold masks had also their breasts covered with large golden breastplates. The one is of massive gold but without ornamentation; the other is of a much thinner gold plate, and decorated»².

Ὁ ἀκόσμητος «θώραξ» ἦτο φύλλον χρυσοῦ ὁμοιότατον πρὸς τὸ εὐρεθὲν εἰς τὸν τάφον V καὶ μόνον κατὰ 0.088 μ. μεγαλύτερον. Εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν «θω-

¹ KARO, ἔ. ἀ. πίν. CXVII καὶ CXVIII ἀρ. 273 καὶ πίν. XLI ἀρ. 230. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ - ΗΙΡΜΕΡ, ἔ. ἀ. εἰκ. 176.

² SCHLIEMANN, ἔ. ἀ. σ. 228. Σημειωτέον ὅτι ὁ SCHLIEMANN εἰς τὴν σελίδα 222 γράφει ὅτι ἡ χρυσὴ λεοντοκεφαλὴ ὑπ' ἀριθμὸν 273 εὐρέθη «at the head» τοῦ σκελετοῦ καὶ διὰ τοῦτο ἀρχικῶς τὴν ἐξέλαβεν

ὡς κράνος. Εἰς τὴν σ. 228 γράφει «the two bodies... whose faces were covered with gold masks». Τοῦτο εἶναι ἓν δεῖγμα τῆς εὐκολίας, μὲ τὴν ὁποίαν χαρᾶκτηρίζεται ὁ τόπος εὐρέσεως κτερισμάτων.

³ SCHUCHHARDT, ἔ. ἀ. σσ. 215 - 217. KARO, ἔ. ἀ. πίν. XLI ἀρ. 229.

εὑρέθη πλησίον τῶν ὀστέων τοῦ στήθους καὶ ἐπειδὴ ἦτο κεκοσμημένον κατὰ τρόπον παράλληλον πρὸς τὸν τοῦ «θώρακος» τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν V-3 σκελετοῦ τοῦ τάφου V ὁ Schliemann κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ τὸ φύλλον χρυσοῦ τοῦ τάφου IV δὲν ἦτο διάδημα ἀλλὰ «θώραξ». Ἀφ' οὗ λοιπὸν ὁ «θώραξ» αὐτὸς εὑρέθη ἄνωθεν τοῦ λειψάνου ὑπ' ἀριθμὸν IV-3, τοῦ σκελετοῦ δηλαδὴ μὲ τὴν ἀνδρικήν προσωπίδα, ὁ ἕτερος ἀκόσμητος «θώραξ» θὰ ἐκάλυπτε τὸ στήθος τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν IV-4 σκελετοῦ, τὸ κρανίον τοῦ ὁποίου ἐπέεζεν ἡ χρυσὴ λεοντοκεφαλή. Τὸ διάδημα-θώραξ, στέμμα γυναικός, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμὸν IV-3 σκελετὸν ἄνδρος, οὔτε καὶ εἰς τὸ ὑπ' ἀριθμὸν IV-5 λείψανον, διότι ἐκεῖνο εἶχε τὸ ἰδικόν του διάδημα. Κατ' ἀκολουθίαν θὰ ἀνῆκεν εἰς τὸ ὑπ' ἀριθμὸν IV-4 λείψανον, τὸ στήθος τοῦ ὁποίου ἐκαλύπτετο ὑπὸ τοῦ ἀκοσμήτου φύλλου χρυσοῦ. Ὅταν κατέπεσεν ἡ στέγη, προφανῶς τὸ στέμμα ἐκεῖνο κατωλίσθησε τῆς θέσεώς του καὶ κατέληξε μεταξὺ τῶν ὀστέων τοῦ στήθους τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν IV-3 νεκροῦ¹. Τὸ κτέρισμα ὑπ' ἀριθμὸν 229, τὸ ὁποῖον ὁ Schliemann ἐξέλαβεν ὡς θώρακα καὶ τὸ ὁποῖον εἰς τὴν πραγματικότητα ἦτο διάδημα, ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ὑπ' ἀριθμὸν IV-4 σκελετὸς τοῦ τάφου IV ἀνῆκεν εἰς γυναῖκα καὶ ὅτι τὸ φύλλον χρυσοῦ, τὸ ὁποῖον ἐκάλυπτε τὴν γυναῖκα ἐκείνην δὲν ἦτο θώραξ ἀλλὰ «ἐπιστήθιον», πολύτιμον κτέρισμα εἰδικῶς ποιηθὲν διὰ τὸ λείψανον γυναικός. Κατὰ τὸν ἴδιον περίπου τρόπον τὸ στήθος καὶ τὰ ὀστᾶ τῶν παιδίων τῶν κατατεθέντων εἰς τὸν τάφον III ἐκαλύπτοντο ὑπὸ χρυσῶν φύλλων². Καὶ τὸ ὁμοιότατον πρὸς τὸ χρυσοῦν γυναικεῖον ἐπιστήθιον τοῦ τάφου IV φύλλον χρυσοῦ τοῦ τάφου V, τὸ καλύπτει τὸ τεταριγευμένον λείψανον, δὲν ἦτο «θώραξ» ἀλλὰ ἐπιστήθιον κόσμημα, ἰδιάζον εἰς γυναῖκα.

Τὸ μέτωπον τοῦ τεταριγευμένου νεκροῦ, ἀναφέρει ὁ Schliemann, «was ornamented with a plain round leaf of gold, and a still larger one was lying on the right eye»³. Δύο ἀκόμη φύλλα χρυσοῦ, τὸ ἓν μεγαλύτερον τοῦ ἄλλου, εὑρέθησαν εἰς τὸ στήθος κάτωθεν τοῦ «ἐπιστηθίου» καὶ ἀκόμη ἓν κατὰ τὸν μηρόν. Τὰ φύλλα αὐτὰ κατ' αὐτὸν ἀπετέλουν τὰ χρυσᾶ ποικίλματα τοῦ φορέματος τοῦ νεκροῦ· ἀλλὰ διὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν θέσιν των εἰς τὴν κεφαλὴν ἠναγκάσθη νὰ ὑποθέσῃ ὅτι τὸ φόρεμα ἐκεῖνο ἐκάλυπτε καὶ τὴν κεφαλὴν. Ἐκ τῆς πρῶμου μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἔχομεν πολλὰς παραστάσεις φορεμάτων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. Τὰ φορέματα αὐτὰ ἀφήνουν ἀκάλυπτον τὴν κεφαλὴν οὐδὲ εἶναι τόσον πλατέα ὥστε νὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀνασυρθῶσι καὶ ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς. Εἶναι δυνατόν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι τὰ χρυσᾶ φύλλα ἐκόσμουσαν σάβανον, διὰ τοῦ ὁποίου ἐκαλύπτετο ὁ νεκρός. Ἀλλὰ τότε τὰ φύλλα τοῦ χρυσοῦ, τὰ εὑρεθέντα εἰς τὸ στήθος, θὰ ἔπρεπε νὰ εὑρεθοῦν ἄνωθεν τοῦ χρυσοῦ ἐπιστηθίου (τοῦ λεγομένου θώρακος) καὶ οὐχὶ ὑπ' αὐτό. Πρὸς τούτοις ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν φύλλων χρυσοῦ δὲν

¹ Τὸ διάδημα ἐξέφυγε τῆς θέσεώς του μὲ πλαγίαν φορὰν, ὡς τὸ στέμμα τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν IV-5 σκελετοῦ, καὶ κατέληξεν εἰς τὸ στήθος τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν IV-3 λειψάνου, ὅταν κατέπεσεν ἡ στέγη τοῦ τάφου. Τοιαύτην πρὸς τὰ πλάγια μετάθεσιν κοσμημάτων ἐκ λεπτοῦ φύλλου χρυσοῦ ἐβεβαιώσαμεν ἰδίᾳ εἰς τὸν τάφον E (πίν. 9β). Ὁ παραμερισμὸς τοῦ διαδήματος

ὑποδεικνύεται καὶ ὑπὸ τῆς εὐρέσεως τῆς ἐκ χρυσοῦ λεοντοκεφαλῆς ἀμέσως ἄνωθεν τοῦ κρανίου, τὸ ὁποῖον ἐπέεζεν οὕτως, ὥστε κατ' ἀρχὰς ὁ SCHLIEMANN τὴν ἐξέλαβεν ὡς κράνος (SCHLIEMANN, ἔ. ἀ. σ. 222).

² KARO, ἔ. ἀ. πίν. LIII.

³ SCHLIEMANN, ἔ. ἀ. σ. 296.

ἀντιστοιχεί πρὸς τὴν πληθὺν τῶν κοσμημάτων διὰ τῶν ὁποίων ἐφιλοτεχνοῦντο κατὰ κανόνα τὰ φορέματα γυναικῶν τῶν χρόνων ἐκείνων. Φαίνεται δ' ἀπίστευτον ὅτι τὸ σάβανον θὰ ἐκοσμεῖτο μὲ 5 μόνον ἐλάσματα, ἐὰν ἐκοσμεῖτο σύμφωνα μὲ μυκηναϊκὰ ἔθιμα. Ἡ ἀνεύρεσίς των εἰς διάφορα τοῦ σκελετοῦ μέρη ὑποδεικνύει ὅτι μόνον τὸ ἐν ἑξ αὐτῶν, τὸ ἐπὶ τοῦ μετώπου, ἔμεινεν εἰς τὴν ἀρχικὴν του θέσιν ἐν ᾧ τὰ ἄλλα κατωλίσθησαν τῆς θέσεως ἐκείνης. Ἡ ἀρχικὴ θέσις τῶν δύο τοῦλάχιστον φύλλων — τοῦ ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ τοῦ ἐπὶ τοῦ ὀφθαλμοῦ — ἦτο τὸ μέτωπον. Ἀλλὰ καὶ τὰ δύο φύλλα τὰ εὐρεθέντα εἰς τὸ στήθος ἐκ τοῦ μετώπου θὰ κατωλίσθησαν, διότι ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς θέσεώς των μέχρι τοῦ σημείου εἰς τὸ ὁποῖον κατέληξαν ἦτο ἐλάχιστη κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Schliemann, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι ἡ κορυφὴ τοῦ κρανίου ἦτο εἰς τὴν γραμμὴν τῶν ὤμων¹. Ὁρθῶς λοιπὸν γράφει ὁ ἀνακαλύψας ὅτι τὰ φύλλα ἐκόσμουσαν τὸ μέτωπον τοῦ νεκροῦ. Περὶ τὸ μέτωπον λοιπὸν εἶχον ἀρχικῶς τεθῆ τὰ τέσσαρα φύλλα χρυσοῦ ἐν εἵδει διαδήματος². Ἀλλὰ διαδήμα ἢ διάκοσμος μετώπου ἦτο ξένος εἰς ἄνδρας συνήθης ὅμως εἰς γυναῖκας. Φύλλα χρυσοῦ τεθειμένα ἐπὶ τοῦ μετώπου ἐν εἵδει διαδήματος εὐρέθησαν εἰς δύο ταφὰς γυναικῶν εἰς τὸν Κύκλον Β. Τὸ μέτωπον τῆς γυναικὸς τῆς ταφείσης εἰς τὸν τάφον Υ ἐκοσμεῖτο ὑπὸ τριῶν φύλλων χρυσοῦ, τὰ ὁποῖα συνεκρατοῦντο ὑπὸ μόλις διατηρουμένης λεπτῆς χαλκῆς ταινίας (πίν. 10α). Εἰς τὸν τάφον Θ τὸ μέτωπον παιδίσκης ἐκοσμεῖτο ὑπὸ χρυσῶν φύλλων σταυροειδῶς διατεταγμένων (πίν. 10β). Καθ' ὅμοιον τρόπον προφανῶς ἦτο κεκοσμημένον καὶ τὸ μέτωπον τοῦ «τεταριχευμένου» λειψάνου. Καὶ τὸ διαδήμα αὐτὸ ἐνισχύει τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ νεκρὸς ἦτο γυνή.

Πλησίον τοῦ «τεταριχευμένου» νεκροῦ εὐρέθησαν πέντε χρυσαῖ ψῆφοι, σχήματος ἀντιθετικῶς διατεταγμένων ἀετῶν ἢ ἱεράκων (ὑπ' ἀριθμὸν 689), αἱ ὁποῖαι ἀσφαλῶς ἀνήκον εἰς περιδέραιον (πίν. 12α)³. Αἱ ψῆφοι αὐταὶ καὶ τὸ περιδέραιον εἶναι χαρακτηριστικαὶ γυναικείου διακόσμου καὶ εὐρίσκουν παράλληλα εἰς τὰς ἐκ τοῦ τάφου ΙΙΙ περόνας μὲ κεφαλὰς εἰς μορφήν πτηνῶν καὶ ζώων, τὰς ἀνηκούσας εἰς γυναῖκας⁴. Εἰς τὸν τάφον Ο, τάφον γυναικός, εὐρέθησαν ψῆφοι εἰς μορφήν πτηνῶν ἱπταμένων, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ παραβληθοῦν πρὸς τὰς ἐκ τοῦ τάφου V (πίν. 12β). Καὶ αἱ ψῆφοι λοιπὸν αὐταὶ ἐνισχύουν τὸ συμπέρασμά μας.

Ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ «τεταριχευμένου» νεκροῦ εὐρέθησαν τὰ ὑπολείμματα ἐξαγώνου ξυλίνης πυξίδος, αἱ πλευραὶ τῆς ὁποίας ἐκαλύπτοντο ὑπὸ χρυσῶν πλακῶν θαυμασίως γεγλυμμένων (πίν. 9α). Πιθανώτατα ἡ πυξὶς ἀρχικῶς περιεῖχε τὰς ἐξ ἡλέκτρου ψῆφους, αἱ ὁποῖαι εὐρέθησαν πλησίον τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν V-3 σκελετοῦ. Ἡ πυξὶς, ὡς καὶ ἕτερον ξύλινον κιβωτίδιον, κεκοσμημένον δι' ἐλέφαντος καὶ παραστάσεων κυνῶν, τοῦ ὁποίου τὴν θέσιν εὐρέσεως δὲν καθώρισεν ὁ Schliemann⁵, ἰδιάζει εἰς γυναῖκα μᾶλλον ἢ εἰς ἄνδρα. Ἀλλὰ καὶ αἱ ἐξ ἡλέκτρου ψῆφοι, προφανῶς ἀποτελοῦσαι

¹ SCHLIEMANN, ἔ. ἀ. σ. 296.

² Καὶ τὸ χρυσοῦν φύλλον, τὸ ὁποῖον εὐρέθη περὶ τὴν ὀσφύν, ἦτο δυνατόν νὰ εἶχε κατολισθήσει ἐκ τοῦ μετώπου, ἴσως ὅμως καὶ νὰ ἀνήκεν εἰς τὸν τελαμών.

³ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ - ΗΙΡΜΕΡ, ἔ. ἀ. εἰκ. 205 ἄνω. ΚΑΡΟ,

ἔ. ἀ. σ. 129, εἰκ. 48.

⁴ ΚΑΡΟ, ἔ. ἀ. πίν. XXVI. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ - ΗΙΡΜΕΡ, ἔ. ἀ. εἰκ. 205.

⁵ SCHLIEMANN, ἔ. ἀ. σ. 332. ΚΑΡΟ, ἔ. ἀ. πίν. CXLV ἀρ. 812.

βαρύτιμα περιδέραια, ἀρμόζουν μᾶλλον εἰς γυναῖκα. Αἱ εὐρεθεῖσαι ψῆφοι πλησίον τοῦ σκελετοῦ ὑπ' ἀριθμὸν V-3, ὡς εἶδομεν, ἐτέθησαν ἐκεῖ εἰς σωρὸν ὡς πολύτιμα ἀντικείμενα εἰς ὑστερώτερον χρόνον. Ψῆφοι ἐξ ἡλέκτρον εἰς σωρὸν εὐρέθησαν εἰς τὸν τάφον IV¹. ἄλλαι μὲν τούτων εὐρέθησαν πλησίον σκελετοῦ γυναικὸς ἄλλαι δὲ πλησίον σκελετοῦ ἀνδρός. Ἴσως καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ὅλαι αἱ ψῆφοι δὲν ἦσαν εἰς τὴν ἀρχικὴν θέσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐτέθησαν. Εἰς τὸν τάφον Ο τοῦ Κύκλου Β ὅμως ἐξ ἡλέκτρον ψῆφοι εὐρέθησαν εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν θέσιν· ἐκεῖ ἐσχημάτιζον μέγα περιδέραιον (πίν. 11α), τὸ ὁποῖον εὐρέθη μετὰ τῶν ὀστέων τοῦ στήθους γυναικὸς. Ἄν καὶ αἱ ἐνδείξεις, τὰς ὁποίας παρέχουν αἱ ἐξ ἡλέκτρον ψῆφοι δὲν εἶναι τόσον σαφεῖς καὶ ὀριστικαί, ἐν τούτοις δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἐνίοτε φανερώουν τὴν ὑπαρξιν γυναικὸς μετὰ τῶν ἐν τῷ τάφῳ κατατεθέντων νεκρῶν.

Μετὰ τῶν χρυσῶν ἐλασμάτων τῆς πυξίδος εὐρέθησαν ἐπίσης μικρὰ ἐξ ὀρείας κρυστάλλου λάγυνος, ἀποτελοῦσα προφανῶς τὴν κεφαλὴν ἀργυρᾶς περόνης, ὡς καὶ μικρὰ ἐξ ὀρείας κρυστάλλου κεφαλὴ καρφίδος². Καὶ τὰ μικρὰ αὐτὰ κοσμήματα ἰδιάξουν εἰς γυναῖκα, μάλιστα δὲ λάγυνος ἐκ χρυσοῦ ὁμοιοτάτη πρὸς τὴν ἐκ τοῦ τάφου V εὐρέθη εἰς τὸν τάφον III, ὁ ὁποῖος περιεῖχεν ἀποκλειστικῶς γυναῖκας καὶ παιδιά.

Περὶ τὰ 340 χρυσᾶ «κομβία»³, 37 χρυσᾶ κυκλικά ἐλάσματα καὶ 21 τεμάχια ἐλασμάτων ὁμοιότατα πρὸς τὰ ἀνευρεθέντα εἰς τὸν τάφον III, τὸν τάφον γυναικῶν, εὐρέθησαν εἰς τὸν τάφον V. Ἡ ὁλότης σχεδὸν τῶν χρυσῶν τούτων ἀντικειμένων ἔκειτο πλησίον τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 3 σκελετοῦ ἀνδρός, ἀλλά, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, εἶχον συλλεγῆ καὶ ἀποτεθῆ ἐκεῖ κατὰ τὴν τελευταίαν χρῆσιν τοῦ τάφου. Καὶ τὰ χρυσᾶ αὐτὰ ποικίλματα ἰδιάξουν εἰς γυναῖκας καὶ ὑποδεικνύουν τὴν κατάθεσιν γυναικὸς εἰς τὸν τάφον V.

Κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τάφου V εὐρέθησαν 7 μεγάλα χάλκινα δοχεῖα⁴. Προφανῶς τὰ δοχεῖα αὐτὰ ἔκειντο εἰς τὸ βορειοδυτικὸν τμήμα τοῦ τάφου, διότι τὸ νοτιοδυτικὸν τμήμα ἦτο κατελημμένον ἀπὸ τὰ 10 ξίφη τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν V-3 νεκροῦ καὶ ἀπὸ τὰ 60 ξίφη, τὰ ἐγχειρίδια καὶ τὰς αἰχμὰς ἀκοντίων, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν μετὰ τὸν ἐκείνου καὶ τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν V-1 σκελετοῦ (ὄρα εἰκ. 2). Τὰ χάλκινα αὐτὰ σκεύη ἦσαν πέραν τῶν ποδῶν τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 1 σκελετοῦ ἴσως δὲ καὶ μόνον πρὸ τῶν ποδῶν τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 2, ὁ ὁποῖος ἐτέθη εἰς πολὺ συνεσταλμένην στάσιν, πάντοτε κατὰ τὸν Schliemann, ἴσως διὰ νὰ ἐξοικονομηθῇ χώρος διὰ τὰ χάλκινα δοχεῖα. Εἰς δύο ἀκόμη λακκοειδεῖς τάφους εὐρέθησαν χάλκινα δοχεῖα εἰς τὸν τάφον IV τοῦ Κύκλου Α καὶ εἰς τὸν τάφον Ε τοῦ Κύκλου Β⁵. Καὶ εἰς μὲν τὸν τάφον IV εἶχον κατατεθῆ 3 ἄνδρες καὶ 2 γυναῖκες εἰς δὲ τὸν Ε μόνον γυναῖκες. Χάλκινα σκεύη δὲν εὐρέθησαν εἰς τὸν III ὡς καὶ εἰς τοὺς Μ, Ο καὶ Υ τάφους γυναικῶν· εἶναι ὅμως δυνατόν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι χάλκινα σκεύη, ἐξυπηρετοῦντα οἰκιακὰς ἀνάγκας μὲ τὰς ὁποίας ἀσχολοῦνται αἱ γυναῖκες, ἐτίθεντο εἰς τάφους γυναικῶν, ὅπως τὰ ξίφη ἐτίθεντο εἰς τοὺς τάφους ἀνδρῶν, διότι

¹ SCHLIEMANN, ἔ. ἀ. σ. 245. Ὁ συνάδελφος κ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ ἀνεῦρεν ὄρμον ἀποτελούμενον ἐκ ψήφων ἐξ ἡλέκτρον εἰς τὴν ἀρχικὴν τοῦ θέσιν περὶ τὸν λαιμὸν καὶ τὸ στήθος ἀνδρός εἰς τὸν τάφον τοῦ Μυρσινωχωρίου, ΠΑΕ 1956, σ. 204.

² KARO, ἔ. ἀ. πίν. CXXXVI, ἀρ. 830 καὶ 831,

CIII, ἀρ. 83. SCHLIEMANN, ἔ. ἀ. σσ. 299-300, Nos. 456, 457.

³ SCHLIEMANN, ἔ. ἀ. σ. 321.

⁴ Αὐτόθι σ. 331. KARO, ἔ. ἀ. πίν. CLIV-CLX.

⁵ SCHLIEMANN, ἔ. ἀ. σ. 274 ἐξ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1952, σ. 459. MYLONAS, ἔ. ἀ. εἰκ. 53 καὶ σ. 143.

εἶναι χαρακτηριστικὰ τῶν ἀσχολιῶν των. Τὰ χάλκινα σκεύη λοιπὸν προσθέτουν ἀκόμη μίαν πιθανότητα εἰς τὸ ἐξ ἄλλων κτερισμάτων συναχθὲν συμπέρασμα τῆς ταφῆς γυναικὸς εἰς τὸν τάφον V.

Ὁδὸν στρουθοκαμήλου, πεποικιλμένον μὲ μεγάλην δεξιοτεχνίαν, καταλέγεται μεταξὺ τῶν κτερισμάτων τοῦ τάφου¹. Δυστυχῶς ὁ ἀκριβὴς εἰς τὸ δάπεδον χῶρος εἰς τὸν ὁποῖον εὐρέθη δὲν ἐσημειώθη ὑπὸ τοῦ Schliemann, ὁ ἐρευνητὴς ὅμως ἀναφέρει ὅτι εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ «τεταριχευμένου» νεκροῦ εὐρέθη «an alabaster stand»². Ἀνάγκην βάσεως εἶχε τὸ ῥὸν τῆς στρουθοκαμήλου, τὸ ὁποῖον εἶχον μεταμορφώσει εἰς ρυτὸν ἢ εἰς ῥοειδὲς ἀγγεῖον ἴσως διὰ τὴν ἐνθεσιν μύρων. Εἰς τὸν τάφον οὐδὲν ἄλλο σκεῦος εὐρέθη ἔχον ἀνάγκην βάσεως. Εἶναι λοιπὸν δυνατόν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ ῥὸν στρουθοκαμήλου καὶ τὸ περιεχόμενόν του ἀνήκουν εἰς τὸν «τεταριχευμένον» νεκρόν. Ἐὰν δὲ περιεῖχεν εὐῶδες ἔλαιον ἢ μύρον τι, τότε καὶ τὸ ἀντικείμενον τοῦτο φανερώνει τὴν ταφὴν γυναικὸς.

Πολλὰ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ ποτήρια ἀποδίδονται εἰς τὸν «τεταριχευμένον» νεκρόν, ταῦτα ὅμως ἀποτελοῦν συνήθη κτερίσματα ἀφιερωμένα καὶ εἰς ἄνδρας καὶ εἰς γυναῖκας, ὥστε ἡ μαρτυρία των διὰ τὸ φύλον τοῦ νεκροῦ δὲν εἶναι ἀποδεικτική. Ἡ θαυμασία ὅμως ἀργυρᾶ πρόχους ὑπ' ἀριθμὸν 855 (πίν. 13α) καὶ ἓν ἐξ ἀλαβάστρου ὑψίπου ποτήριον ὑπ' ἀριθμὸν 854 (πίν. 13β) εὐρέθησαν πλησίον τοῦ «τεταριχευμένου» νεκροῦ. Ὁμοῖον ποτήριον ὑπ' ἀριθμὸν 800, καίτοι μικρότερον εἰς ὕψος, εὐρέθη εἰς τὸν τάφον IV τὸν περικλείοντα καὶ ἄνδρας καὶ γυναῖκας, εἰκονίζεται δὲ εἰς τὸν θαυμαστὸν δακτύλιον τῆς Τίρυνθος³ (πίν. 11β) εἰς τὰς χεῖρας γυναικείας θεότητος.

Ἡ ἀργυρᾶ πρόχους μὲ τὸν λυγρὸν κορμόν της καὶ τὴν ὥραιότητάν καὶ λεπτοτάτην διακόσμησίν της ἀκόμη καὶ τὸ ἐξ ἀλαβάστρου ποτήριον νομίζω ὅτι ἀρμόζουν περισσότερον εἰς γυναῖκα. Ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω (σ. 130), τὸ ἐξ ἀλαβάστρου ἀγγεῖον τὸ εὐρεθὲν πλησίον τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 3 νεκροῦ ἀρχικῶς θὰ εἶχεν ἀποτεθῇ ὡς κτέρισμα τοῦ «τεταριχευμένου» λειψάνου. Κατ' ἀκολουθίαν εἶναι δυνατόν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι πλησίον τοῦ «τεταριχευμένου» νεκροῦ θὰ εἶχον ἀποτεθῇ ὅλα τὰ ἐξ ἀλαβάστρου ἀντικείμενα, τὰ εὐρεθέντα εἰς τὸν τάφον, ἥτοι τὸ ἐξ ἀλαβάστρου ποτήριον, τὸ ἐξ ἀλαβάστρου ἀγγεῖον καὶ ἡ ἐξ ἀλαβάστρου βάσις ἢ ὑποβαστάζουσα τὸ ῥὸν στρουθοκαμήλου.

Ἐκτὸς τῶν ἀντικειμένων, τῶν ὁποίων ὁ τόπος εὐρέσεως δύναται νὰ ὁρισθῇ ἀσφαλῶς ἢ κατὰ προσέγγισιν, ὑπάρχουν καὶ ἄλλα, τῶν ὁποίων ἢ ἐν τῷ δαπέδῳ θέσις παραμένει ἀκαθόριστος. Τὰ σπουδαιότερα τούτων εἶναι τὰ ἐγχειρίδια μὲ τὴν θαυμαστὴν ἐμπίεστον διακόσμησιν χρυσοῦ. Πρὸ χρόνων ὁ Τσουντας καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ὁ συνάδελφος κ. Μαρινᾶτος διεπίστωσαν τὴν ἐναπόθεσιν τοιούτων ἐγχειριδίων εἰς τάφους

¹ KARO, ἔ. ἀ. πίν. CXLI/II. Κελύφη ῥοῦ στρουθοκαμήλου εὐρέθησαν καὶ εἰς τὸν τάφον IV (KARO, σ. 114, No 552, πίν. CXLII).

² SCHLIEMANN, ἔ. ἀ. σ. 300. Εἶναι ἄξιον προσοχῆς ὅτι καὶ εἰς τὸν τάφον IV, εἰς τὸν ὁποῖον εὐρέθη ῥὸν στρουθοκαμήλου, εὐρέθη ἐπίσης καὶ βάσις

ἐξ ἀλαβάστρου.

³ KARO, ἔ. ἀ. πίν. CXXXIV ἀρ. 855, πίν. CXXXVIII, ἀρ. 854 καὶ 600 ἐκ τοῦ τάφου IV. MARINATOS - HIRMER, ἔ. ἀ. εἰκ. 207 ἄνω διὰ τὸν δακτύλιον τῆς Τίρυνθος.

γυναικῶν¹. Ἡ εὗρεσις πολυποικίλων ἐγχειριδίων καὶ πάλιν ὑποδεικνύει τὴν ταφήν γυναικὸς εἰς τὸν τάφον V.

Εἶναι καιρὸς νὰ συγκεντρώσωμεν τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ὑποβάλλουν τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ «τεταριχευμένον» λείψανον τοῦ τάφου V ἀνήκεν εἰς γυναῖκα. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) ἡ προσωπὶς, 2) ἡ ἔλλειψις ξιφῶν, τὰ ὁποῖα νὰ δύνανται ἀσφαλῶς νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὸ λείψανον, 3) τὰ χρυσᾶ διακοσμητικὰ τοῦ μετώπου φύλλα, 4) τὸ χρυσοῦν ἐπιστήθιον κτέρισμα, 5) τὸ χρυσοῦν περιδέρειον τῶν διπλῶν ἱερᾶκων ἢ ἀετῶν, 6) ἡ πολυποίκιλος ἐξάγωνος πυξίς, 7) τὰ πολυπληθῆ χρυσᾶ κομβία καὶ ἐλάσματα, 8) αἱ δύο καρφίδες μὲ κεφαλὴν ἐξ ὀρείας κρυστάλλου, 9) τὰ ἐγχειρίδια μὲ ἐμπύεστον διακόσμησιν χρυσοῦ, 10) αἱ ἐξ ἡλέκτρον ψῆφοι, 11) τὰ ἐκ χαλκοῦ σκευὴ καὶ 12) τὸ ἐξ ἀλαβάστρου ἄγγεῖον καὶ τὸ φὸν στρουθοκαμήλου, ἐὰν ἀρχικῶς περιεῖχον εὐώδη ἔλαια καὶ μύρα. Τὰ πολυπληθῆ αὐτὰ στοιχεῖα ἀποδεικνύουν, νομίζω, ὅτι τὸ «τεταριχευμένον» λείψανον ἀνήκεν εἰς γυναῖκα καὶ ὅτι εἰς τὸν τάφον V κατετέθησαν δύο ἄνδρες καὶ μία γυνή.

Κατὰ τὸν Schliemann, τρεῖς στήλαι μὲ ἀναγλύφους παραστάσεις ἵπποδρομιῶν καὶ σπειρῶν εὐρέθησαν ἄνωθεν τοῦ τάφου καὶ βεβαίως αἱ στήλαι ἀπεδόθησαν εἰς τοὺς τρεῖς νεκροὺς τοῦ τάφου². Διὰ τὴν ἀκρίβειαν τῶν πληροφοριῶν, τὰς ὁποίας παρέχει ὁ ἀνακαλύψας διὰ τὰς στήλας ἐν γένει, εἶναι δυνατόν νὰ ἐκφραστοῦν ἀμφιβολία. Ὁ Schliemann, π.χ., ὑποθέτει ὅτι αἱ στήλαι ἦσαν ἐμπεπηγμέναι εἰς τὸ ἔδαφος, ὅτι δὲν ἦσαν ἐδραιωμέναι εἰς βάσεις. Αἱ στήλαι τοῦ Κύκλου B ἦσαν ἐδραιωμέναι εἰς λιθίνας βάσεις, ἀκόμη δὲ ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ μὲ τὰς στήλας τοῦ Κύκλου A. Διότι αὐτὸς ὁ ἴδιος παρατήρησεν ὅτι αἱ δύο στήλαι τοῦ τάφου III ἦσαν «extremely well fastened by square blocks, so that they could not be got out without great efforts»³. Προφανῶς αἱ στήλαι ἐκεῖναι ἦσαν ἐδραιωμέναι εἰς λιθίνην βάσιν μὲ ἐγκοπὴν. Πρὸς τούτοις εἰς τὴν ἑκτασιν τοῦ Κύκλου A εἶναι ἐγκατεσπαρμένα πολλὰ τεμάχια βάσεων⁴, ὑποδεικνύοντα τὴν πιθανότητα τῆς στερεώσεως τοῦλάχιστον πολλῶν στηλῶν καὶ τοῦ Κύκλου A εἰς λιθίνας βάσεις. Ἴσως αἱ στήλαι ἐξήχθησαν τῶν βάσεων τῶν καὶ ἐστερεώθησαν εἰς τὸ ἔδαφος κατὰ τὸν ἐξωραϊσμὸν καὶ τὴν ἰσοπέδωσιν τοῦ χώρου τοῦ κύκλου εἰς τοὺς ὑστερομυκηναϊκοὺς B χρόνους. Ἀλλὰ τότε εἶναι δυνατόν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι εἰς τὰς ἐκ νέου τοποθετήσεις τῶν ἐγένοντο ἀλλαγὰι καὶ λάθη⁵. Πρὸς τούτοις δὲν δύναται νὰ ἀποκλεισθῇ καὶ ἡ πιθανότης συγχύσεως σημειώσεων καὶ πληροφοριῶν ἐκ μέρους τοῦ Schliemann. Οὕτω ὁ ἀνασκαφεὺς ἐκεῖνος ἀναφέρει ὅτι ἄνωθεν τοῦ τάφου II ἀνεῦρε δύο στήλας, ἐξ ὧν ἡ μία (ὑπ' ἀριθμὸν 1430) ἔφερε παράστασιν ταινιῶν καὶ ἡ ἄλλη ἦτο ἀκόσμητος. Εἰς βαθύτερον στρώμα, ὑπεράνω τοῦ ἰδίου πάλιν τάφου, ἀνεῦρεν ἀκόμη δύο ἀκοσμήτους στήλας. Καὶ ὅμως ὁ τάφος ἐκεῖνος περιεῖχεν ἓνα καὶ μόνον σκελετόν. Νομίζω ὅτι ἐπὶ τῶν στηλῶν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ στηριχθῶσιν ἀντιρρήσεις κατὰ τῆς

¹ Χρ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός, 1897, σ. 184. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1956, σ. 205.

² KARO, ἔ. ἀ. πίν. V, VI καὶ VII, ἀρ. 1427, 1428, 1429.

³ SCHLIEMANN, ἔ. ἀ. σ. 161. Διὰ τὰς στήλας τοῦ

τάφου III ὅρα σ. 291.

⁴ ΙΩ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1955, σ. 225 κέ.

⁵ Ὅρα καὶ ΜΑΡΙΝΑΤΟΝ εἰς Γέρας Κεραμοπούλου, σ. 75 κέ.

προτεινομένης γνώμης ἡμῶν, διότι αἱ πληροφορίες τῶν συνθηκῶν τῆς εὐρέσεώς των δὲν φαίνεται νὰ εἶναι καθ' ὅλα ἀκριβεῖς.

Εἰς βαθύτερον τῶν στηλῶν τοῦ τάφου V στρῶμα καὶ κάτωθεν αὐτῶν εὐρέθη περιέργον καὶ μοναδικὸν συγκρότημα λίθων. «At a depth of 3' 3" below the place where the tombstones had stood», ἀναφέρει ὁ Schliemann, «I found a curious sort of monument, consisting of two long and narrow slabs 5' long 7" thick and 12" broad, lying one upon the other, and at their south end a smaller slab 2' 1/2 long in an oblique position», καὶ ὑποθέτει ὅτι τὸ λίθινον αὐτὸ συγκρότημα ἐχρησίμευεν ὡς βάσις διὰ τὰς στηλάς¹. Οἱ λίθοι ὅμως αὐτοὶ δὲν φέρουν τὴν συνήθη ἐγκοπὴν, ὡς θὰ ἔπρεπε ἐὰν ὄντως ἐχρησίμευον ὡς βάσεις. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἀνήκον εἰς τὴν στέγην τοῦ τάφου, διότι εἶναι πολὺ βαρεῖς καὶ μεγάλων διαστάσεων. Θὰ ἀπετέλουν ἴσως ἐπιτάφιον μνημεῖον, διότι ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται ἡ παρουσία των ἄνωθεν τοῦ τάφου. Τὸ μνημεῖον αὐτὸ εἶναι μοναδικὸν καὶ τελείως διάφορον τῶν ἐπιταφίων στηλῶν, τὰς ὁποίας οἱ μυκηναῖοι κατὰ κανόνα ἱδρουν ἄνωθεν τῶν λακκοειδῶν τάφων. Κατὰ ταῦτα ἔχομεν μοναδικὸν ἐπιτάφιον μνημεῖον ἄνωθεν τάφου, εἰς τὸν ὁποῖον εὐρέθη μοναδικὸν παράδειγμα ταριχεύσεως.

Ὁ ἔλεγχος τῶν πληροφοριῶν τὰς ὁποίας μᾶς παρέχει ὁ Schliemann ἐπιτρέπει, νομίζω, νὰ συμπεράνωμεν ὅτι εἰς τὸν τάφον V κατετέθησαν 2 ἄνδρες καὶ 1 γυνή. Βασιζόμενοι ἐπὶ τῶν ἀποκαλυφθέντων ξένων πρὸς τὰ μυκηναϊκὰ στοιχείων δυνάμεθα νὰ προβῶμεν ἔτι περαιτέρω καὶ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ γυνὴ ἐκείνη δὲν ἦτο μυκηναία. Τὰ ξένα αὐτὰ στοιχεία εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Ἡ ταριχευσις τοῦ λειψάνου· αὕτη εἶναι ἐντελῶς ξένη πρὸς τὰ ἑλλαδικὰ ἔθιμα, ἀλλὰ συνήθης εἰς τὴν Αἴγυπτον. Ὡς γνωστόν, οὐδεμία ἄλλη περίπτωσις ταριχεύσεως εὐρέθη εἰς τὴν προϊστορικὴν Ἑλλάδα. 2) Τὸ ῥὸν στρουθοκαμήλου θὰ εἰσῆχθη ἀπὸ Νότου καὶ προφανῶς ἐξ Αἰγύπτου, μετὰ τῆς ὁποίας οἱ μυκηναῖοι ἦσαν ἐν ἐπικοινωνίᾳ κατὰ τὸν 16^{ον} π. Χ. αἰῶνα. 3) Ἡ ἐπὶ τοῦ πολυποικίλου ἐγγχειριδίου ὑπ' ἀριθμὸν 765 σκηνὴ κυνηγίου, ἡ ὁποία ἐκτυλίσσεται εἰς τὰς ὄχθας τοῦ ποταμοῦ Νείλου τὰς καταφύτους μὲ παπύρους εἶναι πολὺ ἐνδεικτικὴ. Σκηναὶ κυνηγίου ἦσαν συνηθέσταται εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Αἰγύπτου. 4) Τὸ ξύλινον κιβωτίδιον μὲ παραστάσεις κυνῶν, τὸ ξύλον τοῦ ὁποίου, ὡς ὁ ἀείμνηστος Axel Persson ἀπέδειξε πρὸ ἐτῶν, προέρχεται ἐξ Αἰγύπτου². 5) Ἐὰν ὄντως τὸ ἐξ ἀλαβάστρου μετὰ προχοῆς ἀγγεῖον καὶ τὸ ῥὸν στρουθοκαμήλου περιεῖχον μύρα, ὡς ὑπέθεσα, τότε εἰς αὐτὰ ἔχομεν καὶ ἄλλο ξένον στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον εἶναι κοινότατον εἰς Αἴγυπτον. Τὰ στοιχεία αὐτὰ φανερώουν, νομίζω, ὅτι ἡ «τεταριχευμένη» νεκρὰ ἦτο Αἰγυπτία. Ἡ ἀνέυρεσις τοῦ λειψάνου της, πλουσίως κεκοσμημένου καὶ ἐκτερισμένου, εἰς βασιλικὸν τάφον τῶν Μυκηναίων δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ μόνον ἐὰν ὑποτεθῇ ὅτι ἡ Αἰγυπτία ἐκείνη ἦλθεν εἰς τὰς Μυκήνας ὡς πολύφερνος νύμφη καὶ παρέμεινεν ἐκεῖ μέχρι τοῦ θανάτου της ὡς σύζυγος τοῦ ἄρχοντος τῶν Μυκηναίων, ἴσως τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 3 νεκροῦ τοῦ τάφου IV, τοῦ κατεθέντος μὲ τὴν προσωπίδα τὴν λεγομένην τοῦ Ἀγαμέμνονος. Μετὰ τὸν σχετικῶς πρόω-

¹ SCHLIEMANN, ἔ. ἀ. σ. 151.

² A. W. PERSSON, New Tombs at Dendra Near

Midea, 1942, σ. 179 κέ. καὶ SCHWEITZER, Hunde auf dem Dach, AM 1930, σ. 107 κέ.

ρον θάνατον τῆς Αἰγυπτίας ὁ ἄρχων σύζυγός της τὴν ἔθαψε κατὰ τὸν Αἰγυπτιακὸν τρόπον: ἐταρίχευσε τὸ πτώμά της, ὡς κτερίσματα κατέθεσε ἐκτὸς ἄλλων καὶ μερικὰ ἀντικείμενα τὰ ὅποια εἶχον σχέσιν μὲ τὴν μακρινὴν της πατρίδα καὶ ἄνωθεν τοῦ τάφου ἀνήγειρε μνημεῖον τελείως διάφορόν τῶν ὑπὸ τῶν μυκηναίων ἰδρυομένων στηλῶν¹.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

S U M M A R Y

The contents of Grave V of Circle A (Schliemann's Grave I) can now be understood much better with the help of the evidence obtained from the excavation of Grave Circle B. It can now be proved that the grave was roofed in the typical early Mycenaean manner of beams supporting schist slabs covered with plesia. The order of burial of the three bodies found in the grave can now be determined: First was buried the person in the center (No. 1), then the «embalmed» body (No. 2) and finally the man who was laid to rest with a gold mask, now known as the «mask of Agamemnon» (No. 3). It seems that in the course of the final burial some of the gold objects and amber beads belonging to No. 2 were collected, placed in a vase of alabaster, and laid next to No. 3. Other gold objects were carried away by the relatives participating in the funeral and some of these were dropped accidentally in the soil with which the grave was filled; and there they were discovered.

It is generally agreed that the three skeletons found in Grave V belonged to men. It is suggested in this study that two men and one woman were buried in Grave V. The «embalmed» body belonged to a woman. The suggestion is based on the following elements: 1) The mask without a moustache and so different from the others; 2) No swords can definitely be attributed to the «embalmed» body; 3) Gold leaf decorated the forehead, a custom indicating a woman as proved by the bodies of Graves Υ and Ξ; 4) The sheet of gold, called by Schliemann «breastplate» but proved by the example of Grave IV to be a kterisma belonging to women; 5) The gold necklace of double hawks or «eagles»; 6) The wooden hexagonal pyxis with sides covered by gold plate, originally containing necklaces formed of amber beads; 7) The many gold «buttons» and «gold plate» similar to those found in Grave III, a grave of women and children; 8) The two pins with rock crystal heads; 9) The dagger with inlaid decoration; 10) The beads of amber; 11) The pots made of cop-

¹ Εἰς τὸ Ἑθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον τῶν Ἀθηνῶν ἀπόκειται ἐλλειψοειδὲς τεμάχιον χώματος, 1.30 × 0.70 μ., περικλειόμενον εἰς πλαίσιον ἐκ γύψου. Προφανῶς περιλαμβάνει τὰ ὑπολείμματα τοῦ «τεταριχενμένου» λειψάνου, τὸ ὅποιον ὁ Schliemann ἀπέκοψε τῆς θέσεώς του καὶ ἐφύλαξε. Κατόπιν τῆς ἀδείας, τὴν ὁποίαν εὐγενῶς μοι ἐχορήγησεν ὁ Γενικὸς

Ἐπιθεωρητὴς Ἀρχαιοτήτων συνάδελφος κ. Σπ. Μαρινάτος καὶ ὁ Διευθυντὴς τοῦ Μουσείου κ. Β. Καλλιπολίτης, ἐλπίζω ὅτι ἐντὸς τῶν ἡμερῶν θὰ ἐρευνησῶ τὸ κατάλοιπον τοῦτο διὰ νὰ βεβαιωθῇ ἂν ἀκόμη διασώζη ἵχνη τῶν ὧσων ἀναφέρει ὁ Schliemann. Ἦδη εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ χώματος διακρίνονται εὐάριθμοι ψηφίδες ἐξ ἡλέκτρου

per; 12) The vase of alabaster and the ostrich egg rhyton which perhaps contained perfumed oil originally. All these elements point out the fact that the «embalmed» body belonged to a woman and so the Vth Grave contained two men and one woman.

The three decorated stelai with chariot races, reported to have been found above the grave, cannot be brought forth against this suggestion because the report of the conditions under which stelai were found cannot be completely accurate. For example, it is stated that the stelai were inserted in the earth and were not set on a stone base. But all the stelai of Grave Circle B were secured in characteristic stone bases, a good many of which are even now scattered around the area of Grave Circle A. Even Schliemann reported that the two stelai over Grave III were inserted in stone bases. Again we have to remember that the stelai were reset in the 13th century B.C. Noteworthy are three blocks of stone found over the grave and illustrated by Schliemann. These are too heavy to have been used for the construction of the roof; they must have formed part or the whole of a funeral monument since they were found over the grave. It is a unique structure found over a grave in which a unique example of «embalming» was discovered.

We can go beyond the assignment of the «embalmed» body to a woman and suggest that the woman was an Egyptian. Because in this grave we find the following typical Egyptian elements: 1) the embalming; 2) the ostrich egg rhyton that must have been imported from Egypt with which Mycenae was in communication at the time; 3) the Nilotic scene on the inlaid dagger; 4) the wooden box embellished with ivory and the representation of dogs, proved by Persson to have been imported from Egypt; 5) if the alabaster vase and the ostrich egg rhyton originally contained perfumed oil, this would indicate a custom very common in Egypt.

Perhaps the Egyptian woman was brought as his wife by the ruler of Mycenae and when she died he buried her in accordance with Egyptian custom. And so he embalmed her body, and placed among her ktermata objects that came from or were related to her distant homeland.

In the National Archaeological Museum of Athens is kept an elliptical structure of earth, 1.30×0.70 m., framed in plaster of Paris. Evidently it contains the remnants of the «embalmed» body which Schliemann was able to remove from the grave and to preserve. After the kind permission which the General Inspector of Antiquities Professor Spyridon Marinatos kindly granted me and with the kind consent of the Director of the Museum Dr. B. Kallipolites, I intend to examine this interesting relic and find out whether it has preserved some traces of what Schliemann found. Already in its surface can be seen a number of beads of amber.

G. E. M.

ΕΡΕΤΡΙΑΚΑ

Εἰς μνήμην Κ. Κουρουνιώτου

Α΄. ΑΝΑΖΗΤΗΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΣΕΩΣ ΤΗΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗΣ ΕΡΕΤΡΙΑΣ

Οὐδείς τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἐρετρίας καὶ ἐν γένει τῆς Ἐρετριακῆς, οὔτε ὁ σοφὸς προῖστορικόλογος Χρῆστος Τσουντας, ὁ ὁποῖος κατέστησε γνωστὰ τὰ ἐκτὸς τῶν τειχῶν νεκροταφεῖα τῆς πόλεως¹, οὔτε ὁ κατ' ἐξοχὴν ἀνασκαφεὺς τῆς Ἐρετρίας Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης², ὁ ὁποῖος ἔφερεν εἰς φῶς τὰ σημαντικώτερα τῶν μέχρι σήμερον γνωστῶν οἰκοδομημάτων³, σημειοῦν τὴν παρουσίαν ὑστεροελλαδικῶν εὐρημάτων ἐν Ἐρετρίᾳ. Ἀντιθέτως μάλιστα ὁ Κουρουνιώτης εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τοῦ ἔτους 1898⁴ ἀναγράφει ἐπὶ λέξει τὰ ἑξῆς: «Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι οὐδαμοῦ τῆς Ἐρετρίας ἀνευρέθη μέχρι τοῦδε ὄστρακον μυκηναϊκόν». Καὶ αἱ δημοσιεύσεις τῶν Ἀμερικανῶν, οἱ ὁποῖοι ἀνέσκαψαν κυρίως τὸ Γυμνάσιον, τὸ Θέατρον καὶ τὸν Ναὸν τοῦ Διονύσου⁵, οὐδὲν μυκηναϊκὸν εὑρημα ἀναφέρουν. Ὁμοίως οὐδὲν σχετικὸν μνημονεύει καὶ ὁ ἀνασκαφεὺς τοῦ Ἰσείου Νικόλαος Παπαδάκης⁶. Εἰς τὸν *Archäologischer Anzeiger* τοῦ ἔτους 1922 (σ. 316) ἐντούτοις, ἔνθα γίνεται ἐν συντομίᾳ μνεῖα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Κουρουνιώτου τῶν ἐτῶν 1916 καὶ 1917 ἐπὶ τοῦ ΝΑ. τμήματος τῆς ἔρετριακῆς ἀκροπόλεως, αἱ ὁποῖαι ἀπεκάλυψαν συγκρότημα ἐλληνιστικῶν οἰκιῶν, δηλοῦται σαφῶς ἡ εὕρεσις καὶ τινων μυκηναϊκῶν ὀστράκων ἐκτὸς τῶν πολυπληθῶν ἐλληνιστικῶν: «Die Ausbeute an Kleinfunden war beträchtlich; ausser gelegentlich gefundenen mykenischen Scherben hauptsächlich hellenistische Keramik, darunter Bruchstücke megarischer Becher».

Ἡ ἀντίφασις αὕτη μεταξὺ τῶν ἐκθέσεων τοῦ ἀνασκαφέως Κουρουνιώτου καὶ τοῦ *Anzeiger* εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα ὅχι μόνον νὰ διχασθοῦν αἱ γνώμαι τῶν διαφόρων ἐρευνητῶν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀξιοπιστίαν τῆς ἀνωτέρω πληροφορίας τοῦ *Anzeiger*, ἀλλὰ καὶ νὰ ὀδηγήσῃ τοὺς περισσοτέρους ἐξ αὐτῶν νὰ ἀναζητήσουν, ὡς θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω, ἀλλαγῇ τὴν θέσιν τῆς μυκηναϊκῆς Ἐρετρίας⁷, ἥτοι ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς γνωστῆς κυρίως

¹ ΠΑΕ 1886, 32 κέ. 1891, 35 - 36. 1892, 99.

² ΠΑΕ 1897, 160. 1898, 98. 1899, 35. 1900, 53 - 55. 1908, 227. 1910, 267. 1916, 30. 1917, 17. ΑΕ 1903, 10. 1911, 1 - 35. 1917, 238.

³ Πρβ. ΑΔ 17, 1961/2, 144 κέ., ἔνθα ὁ Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ παρουσιάζει ἐν συντομίᾳ καὶ μὲ πλήρη βιβλιογραφικὴν ἐνημέρωσιν τὰ μνημεῖα τῆς Ἐρετρίας.

⁴ ΠΑΕ 1898, 98.

⁵ ΑΙΑ 1891, 253 - 266. 1895, 326 - 348. 1896, 152 - 165 καὶ 205 - 331.

⁶ ΑΔ 1915, 115 - 190.

⁷ Ἡ Ἐρετρία συμπεριλαμβάνεται εἰς τὸν «*Νηῶν κατάλογον*» (Ἰλιάδος Β 537) μεταξὺ τῶν ἐπὶ πόλεων τῆς Εὐβοίας (Χαλκίς, Ἐρέτρια, Ἰστιαία, Κήρινθος, Δίον, Κάρυστος καὶ Στύρα), αἱ ὁποῖαι διὰ τεσσαράκοντα πλοίων ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Ἐλεφάνορος, υἱοῦ τοῦ Χαλκώδοντος, ἔλαβον μέρος εἰς τὴν Τρωικὴν ἐκστρατεῖαν. Ἐξ ἐτέρων πηγῶν γνωρίζομεν ἐπὶ πλέον ὡς προῖστορικὰς πόλεις τῆς Εὐβοίας τὴν Ἀμάθυνον, τὴν Οἰχαλίαν (πρβ. FR. GEYER, *Trois*

ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 8^{ου} π. Χ. αἰῶνος πόλεως¹. Τὴν ἀναζήτησιν ταύτην προεκάλεσεν ὁχι μόνον ἡ ἀπουσία ὑστεροελλαδικῶν εὐρημάτων, ἀλλὰ καὶ τὸ χωρίον C 403 τοῦ Στράβωνος, ἐνθα ὁ ἀρχαῖος γεωγράφος διακρίνει τὴν «παλαιάν» Ἐρετρίαν, κειμένην εἰς ἀπόστασιν 60 σταδίων (11 χιλιομέτρων περίπου) ἔναντι τοῦ ἱεροῦ λιμένος τοῦ Ὠρωποῦ, Δελφινίου, ἀπὸ τῆς «νῦν» Ἐρετρίας, προφανῶς τῶν χρόνων τῶν ἐλληνιστικῶν πηγῶν τοῦ², τὴν ὁποίαν τοποθετεῖ εἰς ἀπόστασιν 40 σταδίων (7 1/2 χιλιομέτρων περίπου) ἀπὸ τῆς ἔναντι κειμένης πόλεως τοῦ Ὠρωποῦ. Ἡ διδομένη ὑπὸ τοῦ Στράβωνος ἀπόστασις μεταξὺ Δελφινίου καὶ Ὠρωποῦ εἶναι 20 στάδια (2 1/2 - 3 χιλιόμετρα περίπου). Εἰς τὸ ἀμφισβητούμενον τοῦτο χωρίον τοῦ γεωγράφου, ὡς καὶ εἰς τὸ φαινομενικῶς ἀντιφάσκον πρὸς αὐτὸ C 448, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην δὲν ἔχουν μέχρι τοῦδε ὀρθῶς ἐρμηνευθῇ, θὰ ἐπανέλθωμεν κατωτέρω, ἀφοῦ προτάξωμεν τὰς γνώμας τῶν διαφόρων ἐρευνητῶν περὶ τῆς θέσεως τῆς «παλαιᾶς» Ἐρετρίας. Θεωρῶ περιττὸν νὰ παραθέσω ἐνταῦθα καὶ νὰ ἀναλύσω τὰς περὶ τοῦ θέματος γνώμας τῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν, ἡ πλειονότης τῶν ὁποίων παραδέχονται ὡς πεπλανημένην τὴν πληροφορίαν τοῦ Στράβωνος καὶ προσπαθοῦν νὰ ἐρμηνεύσουν ταύτην διὰ διαφόρου τρόπου ἕκαστος³. Τὰς μέχρι τοῦ 1903 προταθείσας θεωρίας συνοψίζει ὁ Fritz Geyer⁴, ὁ ὁποῖος ἔχει τὴν ἐξῆς, καθαρῶς ἐγκεφαλικὴν, ἄποψιν: «Ἡ πλάνη τοῦ Στράβωνος ἐξηγεῖται μὲ τὸ νὰ δεχθῶμεν ὅτι οἱ Ἐρετρίαις ἐξελάμβανον τὰ ἐρείπια μιᾶς ἀρχαίας κόμης, κειμένης ἀκριβῶς εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Στράβωνος διδομένην ἀπόστασιν (τῶν 7 σταδίων) ἀπὸ τῆς Ἐρετρίας⁵, ὡς τὰ ἐρείπια τῆς «παλαιᾶς» Ἐρετρίας». Παρατηρεῖται γενικῶς σύγχυσις ὡς πρὸς τὰς διδομένας ὑπὸ τοῦ Στράβωνος ἀποστάσεις καὶ τὰς προτεινομένας πρὸς ταυτισμὸν θέσεις, προφανῶς λόγῳ μὴ ἐπαρκοῦς γνώσεως τῆς τοπογραφίας τῆς περιοχῆς ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἐλάχιστοι τῶν ὁποίων, ὡς φαίνεται, ἐπεσκέφθησαν τὴν Εὐβοίαν.

Ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν πρῶτος ὁ John Boardman⁶, καθ' ὅσον γνωρίζω,

phie und Geschichte der Insel Euböia, Berlin 1903 (ἐλληνικὴ μετάφρασις ὑπὸ Α. ΖΑΜΠΑΛΟΥ ἐν ΑΕΜ [= Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν] 9, 1962, 19 κέ.), 77-78. RE ἐν λ. WALLACE, Οἱ Δῆμοι τῆς Ἐρετρίας (μετάφρασις Ι. ΣΤΥΨΙΑΝΟΥ, ΑΕΜ 8, 1961, 140) καὶ τὴν Γεραιστόν (Ὁδυσσ. γ 177). Βλ. ἐπίσης τὴν χρησιμωτάτην καὶ εὐκολόχρηστον συγκεντρωτικὴν ἐργασίαν τῶν Ἀγγλῶν ἀρχαιολόγων L. H. SACKETT, V. HANKEY, R. J. HOWELL, T. W. JACOBSEN καὶ M. R. PORHAM, BSA 61, 1967, 33 κέ. μὲ πλήρη βιβλιογραφίαν γενικῶς περὶ τῆς Εὐβοίας καὶ εἰδικῶς δι' ἐκάστην θέσιν ἀρχαίου οἰκισμοῦ, κυρίως παραλιακοῦ, τῆς νήσου. Ἡ ἐργασία αὕτη ἐνδιαφέρει ὁχι μόνον τοὺς προϊστορικολόγους, ἀλλὰ καὶ οἰονδήποτε ἐρευνητὴν, ἀσχολούμενον μὲ θέματα τῆς Εὐβοίας.

¹ Πρβ. Antike Kunst 9, 1966, 108. ΑΔ 20, 1965, (1967), 273.

² Αἱ ἐνδείξεις περὶ τῆς Ἐρετρίας τῶν χρόνων τοῦ Στράβωνος εἶναι ἐλάχισται. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ Ἐρετρία ἦτο μία παρηκμασμένη πλέον πόλις, ἀραιῶς κατοικημένη καὶ ἐκτισμένη ἐπὶ

τῶν ἐρειπίων τῆς ἀπὸ τοῦ ἔτους 80 π. Χ. ὑπὸ τοῦ Σύλλα κατεστραμμένης πόλεως.

³ J. GIRARD, Memoire sur l'île d'Eubée, Paris 1851 (ἐλληνικὴ μετάφρασις μετὰ σχολίων ὑπὸ Γ. ΦΟΥΣΑΡΑ ἐν ΑΕΜ 11, 1964, 1 κέ.), 671 κέ., ὁ μόνος κατὰ τὴν γνώμην μου, ὁ ὁποῖος ἐπιχειρεῖ ὀρθῶς νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ χωρίον τοῦ Στράβωνος. N. ULRICH, Reisen und Forschungen in Griechenland, Bremen 1863, 250. C. BURSIA, Geographie von Griechenland, Leipzig 1872, 421. LOLLING, Das Delphinion bei Oropos und der Demos Psaphis, AM 10, 1885, 351-2, 353 καὶ ὑποσ. 2.

⁴ GEYER, ἔ. ἀ. 70.

⁵ Ἐννοεῖ τὴν Ἀμάρυνθον. Πρβ. ΣΤΡΑΒΩΝΑ C 448.

⁶ J. BOARDMAN, Early Euboean Pottery and History, BSA 52, 1957, 23-24. Εἰς παλαιότερον ἄρθρον του (BSA 47, 1952, 1 κέ.) ὁ ἄγγλος ἐρευνητὴς ὑπεστήριξεν ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ 8^{ου} π. Χ. αἰῶνος ἐμφανίζεται ἐν Ἐρετρίᾳ μία ἰδιαιτέρα τοπικὴ ἀγγειογραφικὴ παράδοσις, ἡ ὁποία ὀφείλει πολλὰ εἰς τὰ ἐργαστήρια τῆς κυρίως Ἑλλάδος (Κό-

ἀπορρίπτων ὡς ἀβεβαίαν τὴν εἶδησιν τοῦ Anzeiger, συζητεῖ τὴν δυνατότητα τοποθετήσεως τῆς «παλαιᾶς» Ἑρετρίας τοῦ Στράβωνος ἐπὶ τοῦ λόφου Παλαιοχώρια ἢ Παλαιοκαστρί, κειμένου 2 χιλιόμετρα ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου Κάτω Βάθεια (σημ. Ἀμαρύνθου), τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται παρὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς ἑρετριακῆς πεδιάδος, ἔνθα τὸ ὄρος Κοτύλαιον ἐγγίζει τὸν Εὐβοϊκόν. Ἡ συνολικὴ ἀπόστασις τοῦ λόφου ἐκ τῆς Ἑρετρίας εἶναι 8 περίπου χιλιόμετρα¹. Εἰς ἐκ τῶν κυριωτέρων λόγων, διὰ τοὺς ὁποίους ὁ Boardman ἀμφιβάλλει περὶ τοῦ ὅτι ἡ ἑρετριακὴ ἀκρόπολις² ἦτο δυνατόν νὰ ἀποτελῇ μυκηναϊκὸν συνοικισμόν εἶναι, ὡς λέγει, ὁ ἐξῆς: «οὔτε οἱ Μυκηναῖοι οὔτε οἱ Ἕλληνες τῶν Πρωτογεωμετρικῶν χρόνων θὰ ἠδύναντο νὰ ἀντιμετωπίσουν τὰς δυσχερείας, αἱ ὁποῖαι ἐνέχονται εἰς τὸν συνδυασμὸν (in combining) ἀκροπόλεως καὶ λιμένος ἐντὸς μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς πόλεως (within one township)», ὑπονοῶν προφανῶς τὴν μεγάλην ἀπόστασιν (1 περίπου χιλιόμετρον) μεταξὺ βράχου ἀκροπόλεως καὶ θαλάσσης.

Εἰς τὰς ἀπόψεις τοῦ Boardman ἔδωσεν ἤδη τὴν δέουσαν ἀπάντησιν ὁ Hope Simpson³, ὁ ὁποῖος ἀντικρούει ἐπιτυχῶς τὸ ἐπιχείρημα τὸ σχετικὸν πρὸς τὴν μεγάλην ἀπόστασιν ἑρετριακῆς ἀκροπόλεως καὶ λιμένος, ἀναφέρον τὸ παράδειγμα τῆς Μεσσηνιακῆς Πύλου τοῦ Νέστορος, ἀπεχούσης περὶ τὰ 5 χιλιόμετρα ἐκ τοῦ λιμένος τῆς εἰς τὸν κόλπον τοῦ Ναυαρίνου. Ἀλλὰ καὶ μόνον ἐκ τῶν πραγμάτων ἀντικρούεται ὁ Boardman καὶ αἱ γνώμαι τῶν λοιπῶν, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἐρευνητῶν. «In 1959

ρινθος, Ἀττικὴ, Βοιωτία) καὶ εἶναι συγγενὴς τῆς Κυκλαδικῆς. Ἡ παράδοσις αὕτη συνεχίζεται διὰ τοῦ 7ου μέχρι τῶν μέσων τοῦ 6ου π. Χ. αἰ.

1 Περὶ τῶν ἀνασκαφῶν ἐπὶ τοῦ λόφου Παλαιοχώρια πρὸς ἀναζήτησιν κυρίως τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀμαρυσίας Ἀρτέμιδος βλ. ΠΑΕ 1898, 15, 95, 100. ΑΕ 1895, 155. 1899, 141. 1900, 5 καὶ τελευταίως BSA 61, 1965, 64, ἀριθ. 62, ἔνθα ὁ SACKETT δίδει πλήρη βιβλιογραφίαν, ἀναφέρει συνοπτικῶς τὰς γενομένας ἐπὶ τοῦ λόφου ἐρεῦνας καὶ θίγει τὰ συναφῆ προβλήματα. Ὁ λόφος, συμφώνως πρὸς τὰς ἐπιφανειακὰς ἐνδείξεις, κατωκλήθη ἄνευ σχεδὸν διακοπῆς ἀπὸ τῆς Ὑστερας Νεολιθικῆς περιόδου μέχρι τῶν Μεσαιωνικῶν χρόνων, ἀποτελεῖ δὲ πιθανώτατα τὴν σπουδαιότεραν μυκηναϊκὴν θέσιν τῆς ἑρετριακῆς πεδιάδος. Ὁ ταυτισμὸς τῆς θέσεως πρὸς τὴν ἀρχαίαν κώμην Ἀμάρυνθον παρουσιάζει βεβαίως πολλὰς πιθανότητας δὲν συμφωνεῖ ἐντούτοις πρὸς τὴν διδομένην ὑπὸ τοῦ ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ ἀπόστασιν: ταύτης (τῆς Ἑρετρίας) ἔστι κώμη ἢ Ἀμάρυνθος ἀφ' ἑπτὰ σταδίων τοῦ τείχους, ἦτοι 1½ περίπου χιλιόμετρα ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς Ἑρετρίας. Δὲν ἀρκεῖ ἡ παρατήρησις τοῦ WALLACE (ἔ. ἀ. 140) ὅτι «ἡ ἀκριβὴς αὕτη πληροφορία τοῦ Στράβωνος περὶ τῆς ἀποστάσεως τῆς κώμης εἶναι ἔν ἐκ τῶν πολλῶν λαθῶν του, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν Εὐβοίαν», ἵνα ἀπορρίψωμεν ἀσυνζητητὴ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἀρχαίου γεωγράφου (βλ. κατωτ. σ 166 κέ.).

2 Ὁ KIRSTEN ἐν A. PHILIPPSON, Die Griechische Landschaften, Band I, Teil II, Das öst-

liche Mittelgriechenland und die Insel Euböia, Berlin 1951 (ὁ KIRSTEN προσθέτει χάρτην, περιλαμβάνοντα 83 ἀρχαίας θέσεις τῆς Εὐβοίας), I, 2, 690 ἀναγνωρίζει μυκηναϊκὰ τμήματα εἰς τὰ τείχη τῆς ἀκροπόλεως. Τοιαύτη ἐντούτοις χρονολόγησις δὲν δικαιολογεῖται ἐκ τῆς τοιχοδομίας, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι δύναται νὰ χρονολογηθῇ ἀπὸ τῆς Ἀρχαϊκῆς (6ος π. Χ. αἰ.) μέχρι τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (3ος - 2ος π. Χ.). Πρβ. R. L. SCRANTON, Greek Walls, Cambridge Mass. 1941, 38, 85 καὶ ἐν λ., ὡς καὶ BSA 61, 1967, 62, ἀριθ. 56. Δὲν ἀποκλείεται ἐντούτοις μία ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς τινὰ σημεῖα τοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως ἰδίᾳ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτῆς πλευρὰν, ἔνθα διατηροῦνται εἰσέτι σαφῇ ἔχῃ παλαιοτέρας τειχίσεως, νὰ ἀποκαλύψῃ ὑπολείμματα ὀχυρώσεως μυκηναϊκῶν χρόνων. Ὁ KIRSTEN (ἔ. ἀ. 608, ἀριθ. 1) σημειοῖ ἐπίσης ὅτι ὁ χαμηλὸς λόφος Μαγούλα, περὶ τὰ 5 χιλιόμετρα ἀνατολικῶς τῆς Ἑρετρίας παρὰ τὴν θάλασσαν, θὰ ἠδύνετο νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὴν «Παλαιάν» Ἑρέτριαν, ἐὰν δὲν εἶχον εὐρεθῇ ἐνταῦθα κλασσικαὶ καὶ νεώτεραι ἐπιτύμβιαι στήλαι (IG XI, 9, 32b, 369, 441, 622, 671, 722, 876). Ὁ λόφος τῆς Μαγούλας ἀποτελεῖ τὸν σημαντικώτερον Νεολιθικὸν καὶ Πρωτοελλαδικὸν συνοικισμόν τῆς περιοχῆς. Περὶ ἀποπείρας ταυτισμοῦ τῆς σημερινῆς Μαγούλας πρὸς τὴν ἑρετριακὴν κώμην Ἀμάρυνθον βλ. AM 25, 456.

3 H. SIMPSON, A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites, London 1965, 167, ἀριθ. 562.

I found four sherds on the acropolis (τῆς Ἐρετρίας) which were definitely Mycenaean (from LH III B-C: 1 Kylikes and deep Bowls) some obsidian and two fragments of MH Grey Minyan ware» δηλοῖ σαφέστατα ὁ Simpson καὶ οὐδένα λόγον ἔχομεν νὰ ἀμφιβάλωμεν περὶ τῆς ἀξιοπιστίας του.

Αἱ σαφεῖς ἐντούτοις πληροφορίες τοῦ Simpson φαίνεται ὅτι δὲν ἐλήφθησαν σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν ὑπὸ τοῦ ἐλβετοῦ καθηγητοῦ Karl Schefold καὶ τοῦ ἀγγλοῦ ἀρχαιολόγου H. Sackett, οἱ ὅποιοι, ἀνεξαρτήτως ὁ εἷς τοῦ ἑτέρου, ἀναγνωρίζουν τὸν προϊστορικὸν (κυρίως μυκηναϊκὸν) συνοικισμόν, τὸν εὐρισκόμενον ἐπὶ τῆς παραθαλασσίῳ τραπεζοειδοῦς «τούμπας» Ξερόπολις (11 περίπου χιλιόμετρα δυτικῶς τῆς Ἐρετρίας παρὰ τὸ χωρίον Λευκαντί, εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ Ἀηλαντίου πεδίου), ὡς τὴν «παλαιάν» Ἐρέτριαν. Ὁ Sackett, περισσότερον ἐπιφυλακτικὸς καὶ βασιζόμενος ἐπὶ εὐρημάτων τῆς ἐπιφανείας, λέγει: «...it will suffice to present baldly the possibility that old Eretria lay at Xeropolis» καὶ ὅτι ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ συνοικισμού κατὰ τὸν 8^{ον} π. Χ. αἰῶνα ὀφείλεται εἰς τὸν Ἀηλάντιον πόλεμον καὶ ἦτο ἡ αἰτία τῆς ἐπανοικίσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς νέας Ἐρετρίας¹. Εἰς τὴν προκαταρκτικὴν ἐντούτοις ἐκθεσιν τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ξεροπόλεως τοῦ Λευκαντί φαίνεται ὅτι ἐγκαταλείπεται ἡ ἀνωτέρω ὑπόθεσις ὑπὸ τῶν ἀγγλῶν ἀνασκαφῶν². Ἡ τελικὴ καταστροφὴ καὶ ἐγκατάλειψις τοῦ συνοικισμού τοποθετεῖται ὀλίγον πρὸ τοῦ τέλους τοῦ 8^{ου} π. Χ. αἰῶνος. Λαμβανομένης δὲ ὑπ' ὄψιν τῆς θέσεως τοῦ συνοικισμού, ἣτις δεσπόζει τοῦ Ἀηλαντίου πεδίου, φαίνεται λογικόν, λέγει ὁ Porham³, νὰ συσχετίσῃ τις τὸν χρονολογικὸν τοῦτον terminus μὲ γεγονὸς τι τοῦ Ἀηλαντίου λεγομένου πολέμου μεταξὺ Ἐρετρίας καὶ Χαλκίδος, τὸν ὅποιον οἱ ἱστορικοὶ τοποθετοῦν γενικῶς νῦν εἰς αὐτὴν περίπου τὴν χρονικὴν περίοδον. Κατωτέρω ὁ ἴδιος σημειοῖ: «it is clear... that there was no simple evacuation of Lefkandi to Eretria, since the latter was occupied through the eighth century. Protogeometric is now reported there...», πρᾶγμα τὸ ὅποιον ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν ἐνταῦθα. Ἐστω καὶ ἂν οὐδὲν ὄστρακον μυκηναϊκὸν εἶχεν εὐρεθῇ ἐν Ἐρετρίᾳ, δὲν θὰ ἦτο τόσο ἀπλοῦν νὰ ὑποστηρίξῃ ἢ νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι οἱ ἐγκαταλείψαντες τὸν συνοικισμόν τοῦ Λευκαντί κάτοικοι ἐπανώκισαν καὶ ἐδημιούργησαν τὴν νέαν Ἐρέτριαν τὸν 8^{ον} π. Χ. αἰῶνα, χωρὶς νὰ λάβῃ αὐστηρῶς ὑπ' ὄψιν του τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα: Ἡ τελικὴ καταστροφὴ καὶ ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ Λευκαντί ἐγένετο ὀλίγον πρὸ τοῦ τέλους τοῦ 8^{ου} π. Χ. αἰῶνος, ἡ δὲ ἐπανοίκισις τῆς Ἐρετρίας χρονολογεῖται νῦν ἐκ τῶν εὐρημάτων εἰς τὸ τέλος τοῦ 9^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 8^{ου} π. Χ. αἰῶνος. Ὁ καθηγητὴς Schefold, παραβλέπων τὰ ἀνωτέρω δεδομένα, ὑποστηρίζει ἐν ὀλίγοις⁴ ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ 8^{ου} π. Χ. αἰῶνος οἱ τελευταῖοι κάτοικοι τῆς Ξεροπόλεως τοῦ Λευκαντί, ἐγκαταλείψαντες τὸν συνοικισμόν των, ἵδρυσαν τὴν νέαν Ἐρέτριαν, εἰς μίαν θέσιν ἢ ὁποία προσέφερε λιμένα — τῶν καλυτέρων τῆς Μεσογείου — καὶ ἀκρόπολιν. Δυνάμεθα οὕτω, κατὰ τὸν

¹ BSA 61, 1967, 60, ἀριθ. 48 καὶ κυρίως σ. 67-68.

² M. R. PORHAM - L. H. SACKETT, Excavations at Lefkandi, Euboea 1964-66, London 1968, 33 (ἐφεξῆς: Lefkandi).

³ Ἐ. ἀ. 33.

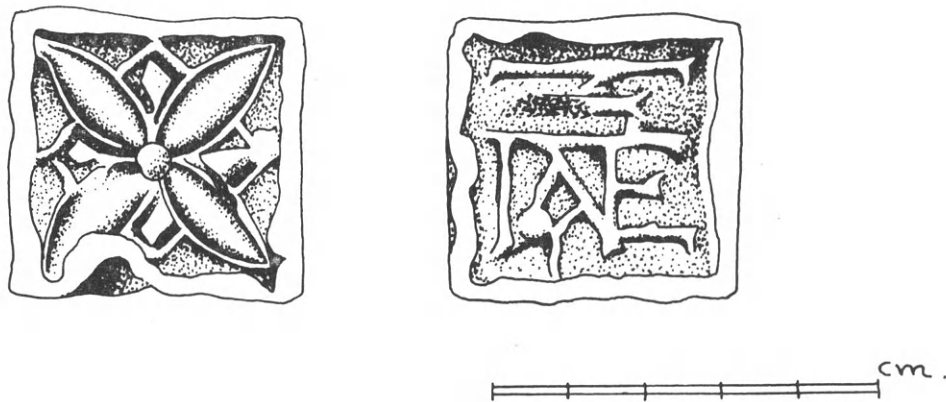
⁴ Antike Kunst 9, 1966, 108. AA 20, 1965 (1967), 273. 22, 1967 (1968), 271. Archaeology 21, 4, 1968, 275. Πεβ. καὶ Antike Kunst 11, 1968, 2, 105, σημ. 23 (J. P. DESCOEUDRES).

έλβετον καθηγητήν, νὰ ἀποκαλέσωμεν τὴν νέαν Ἑρέτριαν «πρῶτην ἀποικίαν» τῆς «παλαιᾶς» Ἑρετρίας, δηλαδὴ τοῦ Λευκαντί.

Λιμένα καὶ φυσικῶς ὄχυρὰν ἀκρόπολιν προσέφερεν ἡ θέσις ἤδη ἀπὸ τῆς Πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς, ὅτε διὰ πρώτην φορὰν ἐγκατεστάθησαν ἐνταῦθα ἄνθρωποι (βλ. κατωτέρω κεφ. Θ'), ὡς ὀρθότατα δὲ παρατηρεῖ ὁ Geyer¹, οἱ Ἑρετρίεις τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων θὰ ἔπρεπε νὰ ὀνομασθοῦν τυφλοί, ἐὰν παρέβλεπον μίαν τοιαύτην τοποθεσίαν. Ἀπὸ Χαλκίδος μέχρι Κοτυλαίου δὲν ὑπάρχει πλέον κατάλληλος δι' ἐγκατάστασιν πόλεως θέσις.

Β' ΝΕΑΙ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗΣ ΕΡΕΤΡΙΑΣ

Ἡ ἀπροσδόκητος εὕρεσις ἐνὸς πηλίνου μυκηναϊκοῦ εἰδωλίου ἐν Ἑρετρίᾳ ἤλθε νὰ ἀποδείξῃ τὴν ὀρθότητα τῆς εἰδήσεως τοῦ Anzeiger καὶ τῆς πληροφορίας τοῦ Simpson καὶ νὰ ρίψῃ νέον φῶς εἰς τὸ πρόβλημα τῆς θέσεως τῆς ὁμηρικῆς - μυκηναϊκῆς «Εἰρετρίας» (Ἰλιάδος Β 592). Εἷς ἐκ τῶν ὀλίγων ἐπιζώντων παλαιῶν κατοίκων τῶν Νέων Ψαρῶν

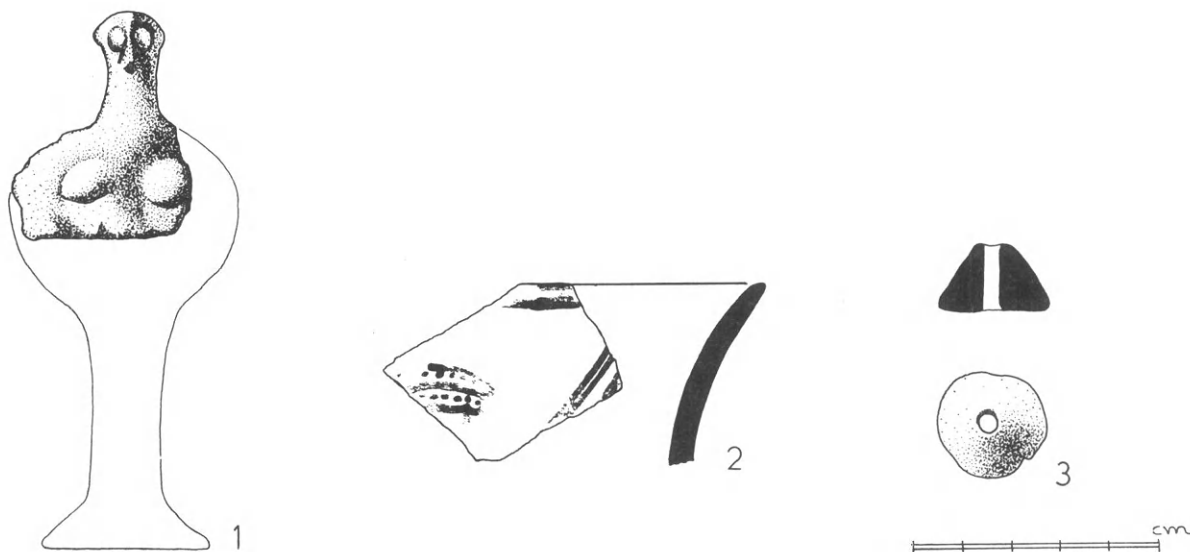

Εἰκ. 1. Δύο ὄψεις μολυβδίνου σταθμίου (Σχ. Κ. Ἡλιάκη).

(σημ. Ἑρετρίας), ὁ ὀγδοηκοντούτης γέρον Ἰωάννης Λάμπρου, ὁ ὁποῖος εἰς νεαρὰν ἡλικίαν εἶχε διατελέσει ἐργάτης τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Κουρουνιώτου καὶ μοῦ εἶχε δώσει χρησίμους πληροφορίες περὶ τοῦ τόπου εὐρέσεως ἀναγλύφων καὶ ἐπιγραφῶν τοῦ Μουσείου, μὲ ἐπεσκέφθη τὰς πρωινὰς ὥρας τῆς 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1968 καὶ μοῦ παρέδωκε μολύβδινον ὀρθογώνιον σταθμίου, διαστάσεων 0.04×0.038 μ., φέρον ἐπὶ τῆς μιᾶς ὀψεως ἀνάγλυφον τετράφυλλον ρόδακα, ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας δυσσερμηνεὺτον ἐπιγραφὴν δι' ἀναγλύφων συμπλεκόμενων γραμμάτων (εἰκ. 1, πίν. 14δ-ε) (βλ. κατωτ. σ. 167), τὸ ὁποῖον εἶχεν εὑρεῖ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ παρεκκλησίου τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, διάφορα μέταλλα μικροαντικείμενα ἄνευ ἰδιαιτέρας σημασίας καί, τὸ σπουδαιότερον, ἄνω τμήμα κορ-

¹ GEYER, ἔ. ἀ. 70.

μοῦ πηλίνου γυναικείου μυκηναϊκοῦ ειδωλίου τύπου Φ (εἰκ. 2, 1, πίν. 14α-γ). Σώζεται τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ πεπλατυσμένου δισκοειδοῦς σώματος (μεθ' ὀλοκλήρου τοῦ δεξιοῦ ὤμου καὶ μικροῦ τμήματος τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου παρὰ τὴν ρίζαν τοῦ λαιμοῦ) καὶ ἀκεραία ἢ χαρακτηριστικὴ πτηνόμορφος κεφαλὴ, ἐλαφρῶς ἀποκεκρουμένη περὶ τὴν θέσιν τοῦ στόματος καὶ τῆς ρινός. Οἱ μαστοὶ δηλοῦνται ἀναγλυφικῶς, ὥς καὶ οἱ ὀφθαλμοί, οἱ ὅποιοι ἀποτελοῦν δύο ἀνεξάρτητα σφαιρίδια ἐκ πηλοῦ, προσαρμοσθέντα διὰ πιέσεως

Εἰκ. 2. Μυκηναϊκὸν ειδῶλιον τύπου Φ (1), μυκηναϊκὸν ὄστρακον (2), σφόνδυλος ἐκ στεατίτου (3)
(Σχ. Κ. Ἡλιάκη).

ὑπὸ τοῦ μυκηναίου κοροπλάθου ἐκατέρωθεν τῆς ρινός. Σωζόμενον ὕψ. 0.047 μ., σωζ. πλ. 0.032 μ. Τὸ ἀρχικὸν ὕψος του ὑπολογίζεται εἰς 10 - 11 ἑκατοστὰ περίπου. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ειδωλίου εἶναι ἰσχυρῶς ἐφθαρμένη οὐδὲν ἴχνος σώζουσα ἐκ τυχόν ἀρχικοῦ ἐπιχρίσματος (ἀλειφώματος), οὐδ' ἐκ γραπτῆς τινος διακοσμήσεως. Ἡ ἰσχυρὰ διάβρωσις, ἡ ὁποία ἔχει ἐξομαλύνει καὶ τὰ σημεῖα τῶν ἀποκρούσεων, ἐξηγεῖται μόνον, ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι τὸ σωζόμενον τοῦτο τμήμα τοῦ ειδωλίου ἀφ' ἐνὸς παρέμεινεν ἐπὶ μακρὸν ἐκτεθειμένον εἰς τὸ ὑπαιθρον, ἀφ' ἑτέρου δὲ παρεσύρθη κατ' ἐπανάλειψιν καὶ ἐκυλίσθη ὑπὸ ρέοντος, ὀμβρίου ὕδατος.

Ὁ κοινὸς οὗτος τύπος ειδωλίου, χαρακτηριστικὸν εὔρημα πολλῶν μυκηναϊκῶν θέσεων, ἔχει τὴν ἀρχὴν του εἰς τὴν ΥΕ ΠΙΑ:2 περίοδον, ἐπιζῇ δὲ κατὰ τὴν ἐπομένην. Τὸ ειδῶλιον ἐξ Ἐρετρίας εὐρίσκεται πλησιέστερα πρὸς τὴν ὁμάδα Α (Group A) τῆς French¹, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἓν μεταβατικὸν στάδιον τοῦ τύπου ἐκ τῶν παλαιότερων «proto-phi» πρὸς τὰ πλέον ἐξειλιγμένα Φ. Χαρακτηριστικὸν τῆς ὁμάδος Α εἶναι οἱ

¹ E. B. FRENCH, The Development of Mycenaean Terracotta Figurines with Special Reference to Unpublished Material from Mycenae, 27, εἰκ. 4: μελέτη, ἥτις ὑποβλήθεισα εἰς τὸ Πανεπιστήμιον

τοῦ Λονδίνου ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ παραμένει εἰσέτι ἀδημοσίευτος. Ἐν δακτυλογραφημένον ἀντίτυπον εὐρίσκεται εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς. Πρβ. καὶ FURUMARK, 88.

ἐνθετοι ὀφθαλμοί, τὸ χαμηλὸν σχετικῶς ὕψος τοῦ ποδὸς καὶ ὁ τρόπος διακοσμήσεως. Οἱ ἐνθετοι ὀφθαλμοὶ εἶναι τὸ μόνον ἀπομένον στοιχεῖον διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἐρετριακοῦ εἰδωλίου εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙ Α: 2 περίοδον.

Ἄν ὁ τύπος Φ τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων παριστᾷ τροφὸν (Nurse) κατὰ τὴν ἀποψιν τοῦ Blegen¹ ἢ θεϊαν τροφὸν (Divine Nurse) κατὰ τὴν ἀποψιν τοῦ Μυλωνᾶ² δὲν ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα. Σχετικῶς πρὸς τὸ θέμα τῆς καταγωγῆς γενικῶς τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων, τῶν ὁποίων ἡ ἀρχὴ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ κατὰ τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙ περιόδου, ἦτοι κατ' ἀπόλυτον χρονολόγησιν περὶ τὸ 1430 π.Χ., ἡ French δὲν ἔχει ἀπολύτως σαφεῖς ἀπόψεις, πάντως πιστεύει ὅτι: «... the impulse which started their sudden popularity derived from the Eastern Mediterranean and worked on types already known from Crete»³.

Σημειῶ ἀπλῶς ἐνταῦθα τὴν ἐκπληκτικὴν ὁμοιότητα τῶν εἰδωλίων τύπου Φ πρὸς τὰ πῆλινα εἰδώλια τοῦ Μουσείου τῆς Τεχεράνης, τὰ ὁποῖα παριστοῦν τὴν θεὰν-μητέρα (Déesse-Mère)⁴, χρονολογοῦνται δὲ ὑπὸ τοῦ Pierre Amiet⁵ εἰς τὴν περίοδον τῆς Première Installation Susienne, ἦτοι περὶ τὰ μέσα τῆς 4^{ης} χιλιετίας. Ἡ μεγάλη χρονικὴ ἀπόστασις καθιστᾷ τελείως ἀπίθανον τὴν ἄμεσον τοῦλάχιστον σχέσιν. Ἀξίζει πάντως νὰ μελετηθῇ ἰδιαίτερος τὸ θέμα τῆς ὁμοιότητός των.

Συγκεκινημένος ἐκ τοῦ πρώτου αὐτοῦ ἀναμφισβητήτως μυκηναϊκοῦ εὐρήματος ἐξ Ἑρετρίας ἐζήτησα παρὰ τοῦ γέροντος Λάμπρου νὰ μὲ ὀδηγήσῃ ἀμέσως εἰς τὸν τόπον εὐρέσεως. Μετὰ 10' λεπτῶν πορείαν ἐπὶ τῆς δημοσίας ὁδοῦ Ἑρετρίας - Ἀμαρύνθου (Κάτω Βάθειας), ἀνατολικῶς τῶν τειχῶν, ἐστράφημεν πρὸς Βορρᾶν καὶ ἠκολουθήσαμεν ἀγροτικὴν ἀτραπὸν, ἡ ὁποία ἐντὸς πέντε λεπτῶν μᾶς ὠδήγησεν εἰς τὸ σημεῖον εὐρέσεως, ἦτοι ἐντὸς ἐλαιῶνος παρὰ τὰς ΝΑ. ὑπωρείας τῆς ἐρετριακῆς ἀκροπόλεως (εἰκ. 3, ἀριθ. 1). Ἠρεύνησα μετὰ προσοχῆς τὴν θέσιν καὶ τὴν περιοχὴν εἰς μεγάλην ἀκτῖνα. Πλὴν ὀστράκων τινῶν ἐφθαρμένων, ὡς τὸ εἰδώλιον, καὶ ἀπροσδιορίστων, οὐδὲν ἕτερον κατώρθωσα νὰ ἀνεύρω. Ἀμέσως πρὸς Βορρᾶν καὶ πρὸς τὰ Βορειοδυτικὰ τοῦ σημείου εὐρέσεως ἤρχετο ὑψούμενος βαθμηδὸν ὁ βραχῶδης λόφος τῆς ἀκροπόλεως. Λεπτὸν στρῶμα γῆς ἐκάλυπτεν ὠρισμένας κοιλότητας τῶν πρᾶνῶν. Ἄπασαι αἱ ἐνδείξεις ἔπειθον ὅτι τὸ εἰδώλιον καὶ τὰ ἰσχυρῶς διαβεβρωμένα ὀστρακα ἔπρεπε νὰ εἶχον κυλίσει ἐκ τῶν ἀνδῆρων τῆς ἀκροπόλεως, παρασυρθέντα κατὰ καιροὺς ὑπὸ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων. Διὰ τῶν Ἀνατολικῶν πρᾶνῶν ἀνῆλθον ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως καὶ ἠρεύνησα ἐπιφανειακῶς τὴν περιοχὴν. Θραύσματα λεπίδων μηλιακοῦ ὀψιανοῦ ἀνεῦρον ἐκτὸς καὶ ἐντὸς τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως, οὐχὶ μακρὰν τοῦ σημείου τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Κουρουνιώτου (εἰκ. 4, ἀριθ. 1). Οὐδὲν ἐν τούτοις ἐκ τῶν πολυαρίθμων ὀστράκων τὰ ὁποῖα περι-συνέλεξα δύναται μετὰ βεβαιότητος νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς μυκηναϊκὸν ἢ καὶ παλαιότερον. Παρὰ τὰ ἀπογοητευτικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρεύνης μου πιστεύω ὅτι μία συστηματικὴ ἐπιφανειακὴ ἐξερεύνησις τοῦ ὑψώματος τῆς ἀκροπόλεως, ἰδίᾳ τοῦ ΒΑ. αὐτῆς τμήματος,

¹ C. BLEGEN, *Prosymna*, Cambridge 1937, 256.

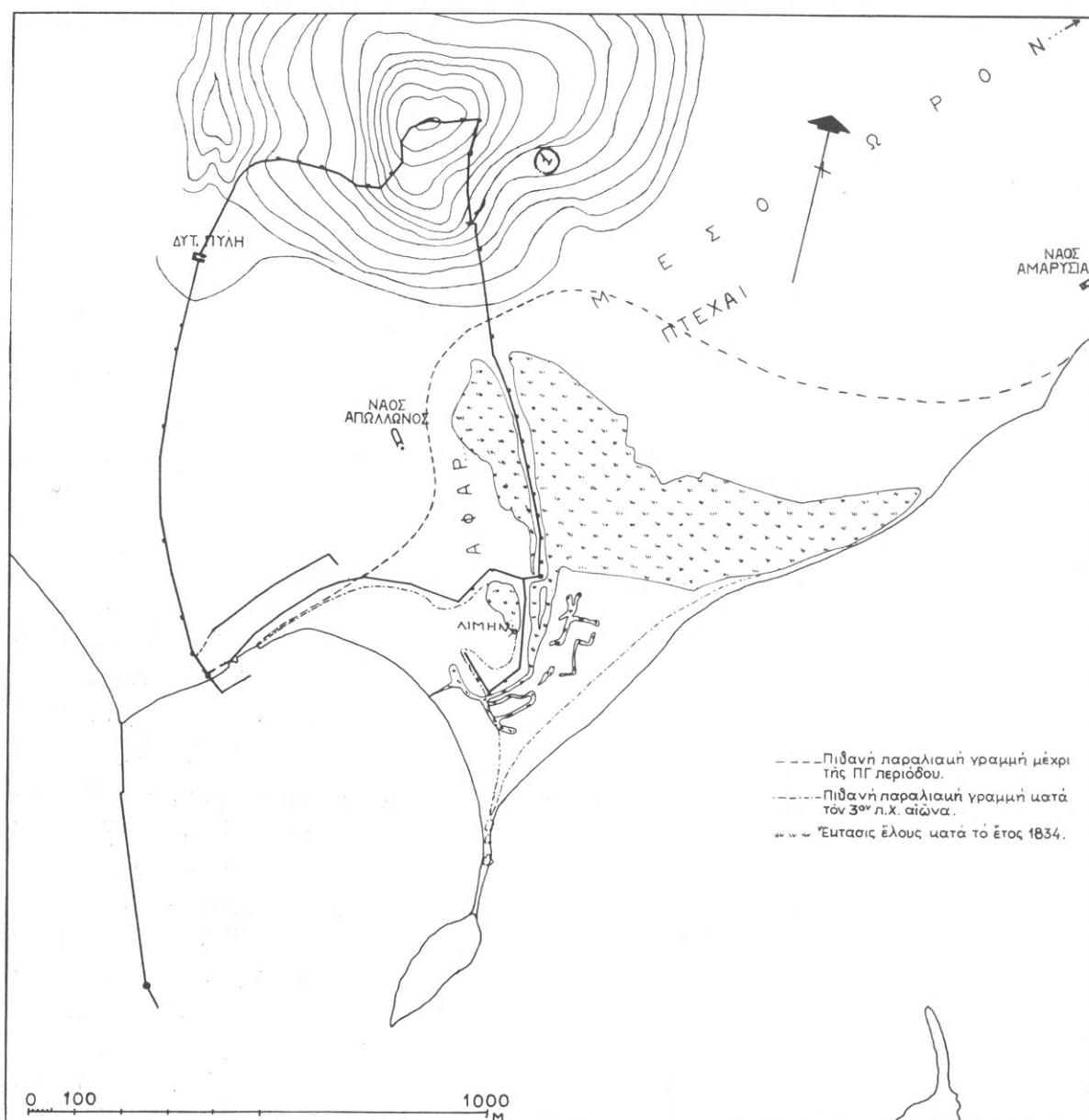
² G. MYLONAS, *Ancient Mycenae*, London 1957, 63 καὶ 82.

³ F. B. FRENCH, ἔ. ἀ. 24.

⁴ Πρβ. τὴν Divine Nurse τοῦ ΜΥΛΩΝΑ.

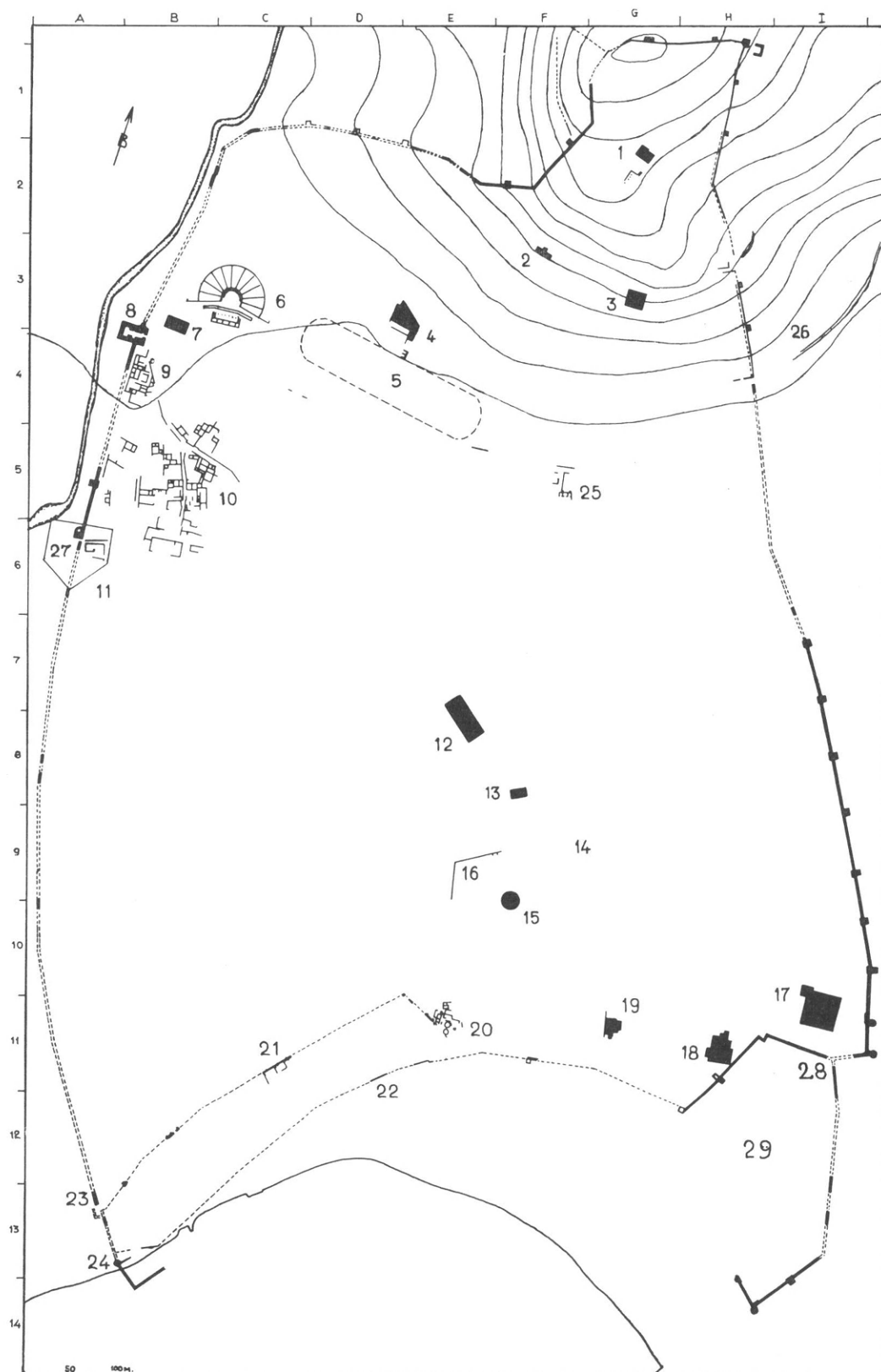
⁵ PIERRE AMIET, *Elam*, 1966, σ. 47 εἰκ. 19.

τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται ὁμαλότερον καὶ προσφέρει μεγαλυτέραν ἐπίπεδον ἔκτασιν δι' ἐγκατάστασιν οἰκισμοῦ, θὰ ἡδύνατο ὅπωςδήποτε νὰ καταλήξῃ εἰς θετικά ἀποτελέ-

Εἰκ. 3. Τοπογραφικὸν διάγραμμα, δεικνύον τὴν θέσιν τοῦ ἔλους (λίμνης - λιμένος) καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀμαρυσίας (Σχ. Κ. Ἡλιάκη).

σματα. Ἡ ἐπίχωσις εἰς τινὰ σημεῖα παρὰ τὴν ΒΑ. ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ τείχους ἐμφανίζεται μεγάλη. Δοκιμαστικὴ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα ἐνταῦθα θὰ ἀποκαλύψῃ, πιστεύω, ἀθικτον τὸ μυκηναϊκὸν στρώμα καὶ εἰς ἱκανὸν βάθος. Ἡ γενομένη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 8^{ου} αἰ. π. Χ. ἐλαφρὰ μετατόπισις τῆς πόλεως (βλ. κατωτέρω σ. 156 κέ.) πρὸς τὰ ΝΔ.

Εἰκ. 4. Τοπογραφικὸν διάγραμμα δεικνύον τὴν θέσιν τῶν σπουδαιωτέρων μνημείων τῆς ἀρχαίας πόλεως (Σχ. Κ. Ἡλιάκη).

ἀφῆκεν ἄθικτον τὴν μυκηναϊκὴν. Οὗτος εἶναι πιθανὸν ὁ λόγος τῶν ἐλαχίστων μέχρι σήμερον ἐπιφανειακῶν ἐνδείξεων περὶ τῆς μυκηναϊκῆς Ἑρετρίας.

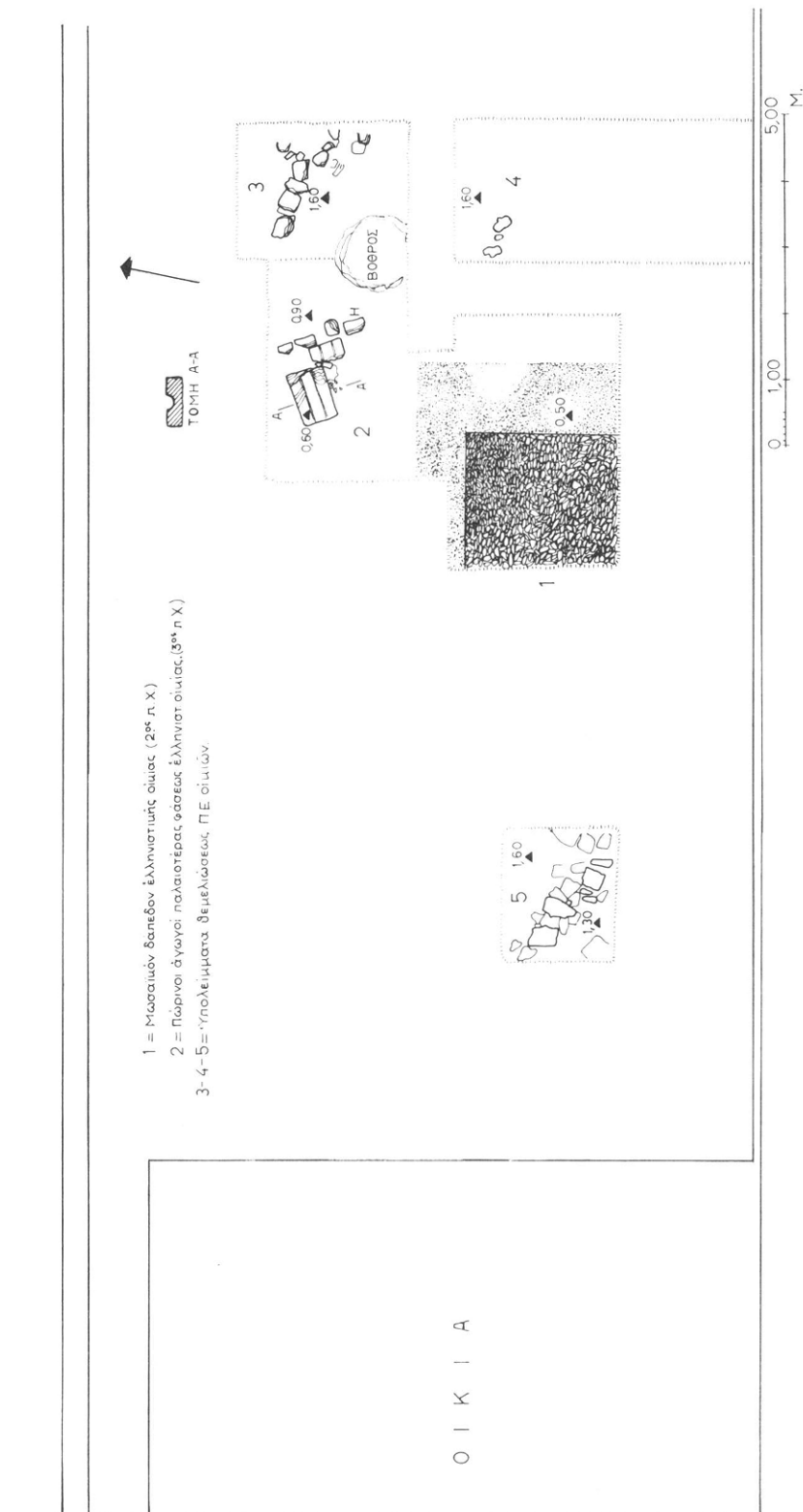
Κατὰ τὴν κάθοδον ἐκ τοῦ λόφου διὰ τῶν ἀνατολικῶν πρᾶνῶν παρετήρησα παραλλήλους αὐλακὰς ἐπὶ τοῦ βράχου, αἱ ὁποῖαι ὀφείλοντο εἰς τὴν ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν διέλευσιν ἀρμάτων¹ (πίν. 15α.β). Ἡ ἀμαξιτὴ αὕτη ὁδός, τῆς ὁποίας τὰ ἔχνη ἠδυνήθην μόνον εἰς μῆκος πεντήκοντα περίπου μέτρων νὰ παρακολουθήσω, καμπυλοῦται ἐλαφρῶς ἀκολουθοῦσα βορειοανατολικὴν κατεύθυνσιν (βλ. εἰκ. 4, ἀριθ. 26), καταλήγει δὲ νοτιοδυτικῶς εἰς πυλίδα τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους (εἰκ. 4, πλησίον ἀριθ. 26). Ἦνοῦτο πιθανῶς μετὰ τῆς ἐκκινούσης ἐκ τῆς Δυτικῆς Πύλης ὁδοῦ, ἡ ὁποία διήρχετο παρὰ τὰς νοτίας ὑπαρξίας τοῦ λόφου τῆς ἀκροπόλεως. Ὡς ἐβεβαίωσαν αἱ ἐλληνοελβετικαὶ ἀνασκαφαὶ τῆς Δυτικῆς Πύλης καὶ τοῦ Τομέως F/5, ἡ ὁδὸς αὕτη, ἀποτελοῦσα μίαν τῶν κυριωτέρων ὁδικῶν ἀρτηριῶν τῆς πόλεως, συνδέουσα ταύτην ἐκ Δυσμῶν μετὰ τῆς Χαλκίδος καὶ ἐξ Ἀνατολῶν μετὰ τῆς Ἀμαρύνθου, ὑπῆρχεν εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν τοῦλάχιστον ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 7^{ου} π. Χ. αἰῶνος. Ἦτο εὖβατος καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ χειμῶνος, διότι εὗρισκετο εἰς ὑψηλότερον τοῦ ἔλους ἐπίπεδον. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχεν ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν ἤδη χρόνων².

Διὰ νὰ κλείσῃ ὁ κύκλος τῶν νέων ἐνδείξεων περὶ τῆς μυκηναϊκῆς Ἑρετρίας παρουσιάζω ἐνταῦθα τὸ εἰκονιζόμενον ἐν τῷ σχεδίῳ εἰκ. 2, 2 ὄστρακον, τὸ ὁποῖον εὗρέθη τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1965 κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐλληνοελβετικῶν ἀνασκαφῶν Ἑρετρίας εἰς τὸν Τομέα τῆς Δυτικῆς Πύλης. Κατὰ πληροφορίαν τοῦ ἀρχιτέκτονος-ἀρχαιολόγου Clemens Krause, τὸν ὁποῖον καὶ ἐντεῦθεν θερμῶς εὐχαριστῶ, εὗρέθη μεμονωμένον ἐντὸς ἀμμώδους στρώματος ἄνωθεν τοῦ φυσικοῦ ἐρυθροποῦ ὑπεδάφους. Ἡ διάβρωσις του καὶ ἡ μεμονωμένη παρουσία του ἐντὸς τῆς ἄμμου ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι καὶ τοῦτο κατωλίσθησε, παρασυρθὲν ὑπὸ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, ἐκ τῆς ἀκροπόλεως. Σῶζει μικρὸν μόνον μέρος ἐκ τοῦ χεῖλους ἀγγείου, πιθανῶς κυλινδρικοῦ κυπέλλου τοῦ τύπου Furumark, εἰκ. 15, 220. Ὁ πηλός, λεπτόκοκκος, κιτρινερούθρου χρώματος, ἦτο ἐπικεχρισμένος δι' ἀνοικτοχρώμου ἀλειφώματος, ἐξιτήλου νῦν τὸ πλεῖστον. Ἐκ τῆς διὰ καστανερούθρου χρώματος διακοσμήσεως σώζεται ταινία περὶ τὸ χεῖλος, δύο λοξὰ διπλαῖ γραμμαί, εἰς τὸ δεξιὸν αὐτοῦ τμήμα καὶ αἱ δύο ἀνώταται σπείραι θαλασσίου ὀστρέου (whorl shell). Διαστάσεις 0.048×0.035 μ. Παρόμοιον κόσμημα σπειροειδοῦς ὀστρέου, τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει εἰσέτι καταλήξει εἰς πλήρη σχηματοποίησιν, χρονολογεῖται ὑπὸ τοῦ Furumark³ εἰς τὴν ΥΕ ΠΙΑ: 2 περίοδον, ἦτοι εἰς τὴν αὐτὴν πρὸς τὸ εἰδῶλιον τύπου Φ ἐποχὴν. Ἀναφέρω τέλος τὴν εὑρεσιν ἑνὸς κωνικοῦ σφονδύλου (button) ἐκ μέλανος στεατίτου (εἰκ. 2, 3 καὶ πίν. 14ζ) κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ οἰκοπέδου ἀριθ. 699 (G/9), ιδιοκτησίας Μ. Ρούσσου (βλ. κατωτέρω Κεφ. Ι). Ἦτο ἐρριμμένος ὁμοῦ μετὰ μεγάλου ἀριθμοῦ ὀστράκων, κυρίως ἐλληνιστικῶν, ἐντὸς βόθρου νεωτέρας ἐποχῆς (εἰκ. 5) καὶ ὥς ἐκ τούτου οὐδὲν ἕτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει, ἐκτὸς τοῦ ὅτι εὗρέθη ἐν Ἑρετρίας

1 Τὰς αὐλακώσεις ἐπὶ τοῦ βράχου πρῶτος παρετήρησεν ὁ ζωγράφος-μουσειακὸς καλλιτέχνης Κωνσταντῖνος Ἡλιάκης, ὁ ὁποῖος με ἐσυνόδευσεν εἰς τὴν περιοδείαν. Τὸν εὐχαριστῶ καὶ ἐντεῦθεν θερμῶς.

2 Παρόμοιους ἀμαξιτοὺς δρόμους παρετήρησεν ὁ H. SIMPSON εἰς τὴν Μεσσηνίαν, πιστεύει δὲ ὅτι ἀνάγονται εἰς τὴν μυκηναϊκὴν περίοδον.

3 FURUMARK, 308, II, εἰκ. 51, 23.

Είχ. 5. Κάτοπις τάρων άνασκαφής οίκοπέδου 699 (Σχ. Κ. Ήλιδκη).

ΕΡΕΤΡΙΑ 1968
 ΟΙΚΟΠ. Μ. ΡΟΥΣΟΥ Ν^ο 699

καὶ εἶναι πιθανώτατα μυκηναϊκῶν χρόνων. Ἐπὶ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ οἰκοπέδου τούτου, ἡ ὁποία ἐβεβαίωσε τὴν ὑπαρξίν Πρωτοελλαδικοῦ στρώματος μὲ πλουσίαν κεραμεικὴν καὶ ἔχνη οἰκιῶν, καθίσταται δὲ λίαν σημαντικὴ διὰ τὴν προϊστορικὴν Ἑρετριακὴν τοπογραφίαν, θὰ ἐπανέλθωμεν κατωτέρω (Κεφ. Γ', σ. 176 - 178).

Γ'. ΕΡΕΤΡΙΑΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Νομίζω ὅτι δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχῃ ἀμφιβολία περὶ τοῦ ὅτι ἡ ἀκρόπολις τῆς μυκηναϊκῆς Ἑρετρίας εὐρίσκετο εἰς τὴν θέσιν τῆς ἀρχαϊκῆς - κλασσικῆς - ἑλληνιστικῆς ἀκροπόλεως, ἐλαφρῶς πρὸς ΒΑ. μετατοπισμένη (εἰκ. 6). Ποῦ εὐρίσκετο ὁμως ἡ κάτω πόλις καὶ ὁ λιμὴν τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, ἐφ' ὅσον ἐντὸς τοῦ περικλειομένου ὑπὸ τῶν τειχῶν χώρου τῆς πόλεως οὐδὲν παλαιότερον τῶν ἀρχῶν τοῦ 8^{ου} ἢ τοῦ τέλους τοῦ 9^{ου} π. Χ. αἰῶνος εὐρέθη συμφώνως πρὸς τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα¹; Ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο θὰ δοθῇ, ἀφοῦ προταχθοῦν ὠρισμέναι παρατηρήσεις περὶ τῆς ἐδαφικῆς μορφολογίας τῆς θέσεως, ἡ ὁποία, νομίζω, ἀμέσως σχετίζεται πρὸς τὸ τεθὲν ἐρώτημα.

Ὁ ἐπισκεφθεὶς τὸ 1850 τὴν Ἑρέτριαν Γάλλος ἱστορικὸς Jules Girard περιγράφει ὡς ἐξῆς τὴν τοποθεσίαν²: «Ἐνας κακοτράχαλος βράχος ξεκολλιέται ἀπ' τὰ βουνὰ ποὺ ξεμακραίνουν καὶ προχωρεῖ κατὰ τὴν θάλασσαν· εἶναι ἡ τοποθεσία τῆς ἀρχαίας ἀκρόπολης. Στὰ πόδια του ἀπλώνεται ὡς τὴν ἀκτὴ ἡ καινούρια πόλη, ἡ Ἀλέτρια³, ὅπως τὴν ἀποκαλοῦν οἱ κάτοικοι. Εἶναι παράξενο παράδειγμα ἀπ' τὴς ἀποτυχημένες ἐνέργειες τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως. Σκέφτηκε σοβαρὰ νὰ ἀναστήσῃ τὴν ἀρχαία ἀντίπαλο τῆς Χαλκίδος· σ' ἓνα χωρὸ ποὺ θὰ ἔφτανε γιὰ μιὰ μεγάλη πόλη, χάραξε ἓνα σχέδιο, ἀποτελούμενο ἀπὸ πολὺ φαρδιοὺς καὶ κανονικοὺς δρόμους, μὰ παραμέλησε ν' ἀποξηράνῃ ἓνα γειτονικὸ βάλλτο, καὶ οἱ θέρμες ἀνάκοψαν τὸν καινούργιο οἰκισμό. Ἀποτελεῖ ἓνα σύνολο ἀσυνήθιστα θλιβερό: Τὸ ἀπέραντο γήπεδο εἶναι σπαρμένο ἀπὸ πολὺ καινούργια ἐρείπια, πασίφανο ἔργο τῆς ἀρρώστιας καὶ τῆς πρόσφατης ἐγκατάλειψης, καὶ ἀργὰ καὶ ποῦ βρῖσκεis μόνο λίγα κατοικημένα σπίτια· σ' ἓνα μονάχα μέρος εἶναι σὲ κοντινὲς ἀποστάσεις, ὥστε νὰ σχηματίζουν πάνω κάτω τὴ μιὰ πλευρὰ ἐνὸς δρόμου. Ὡστόσο παρὰ τὴν ἐπιμονὴ τῆς ἐπιδημίας, κάποιος ἀριθμὸς ἀπὸ καινουργιοχτισμένες οἰκοδομὲς φανερώνει καινούργιες καὶ θαρραλέες προσπάθειες ἐγκατάστασης».

Παρέθεσα τὸ ἀνωτέρω ἀπόσπασμα, ὅχι τόσον διὰ νὰ ἐκτιμῇσθαι ὁ ἀναγνώστης τὴν ζωηρότητα καὶ τὴν δύναμιν τῆς περιγραφῆς τοῦ Girard ἢ τὴν μεταφραστικὴν ἱκα-

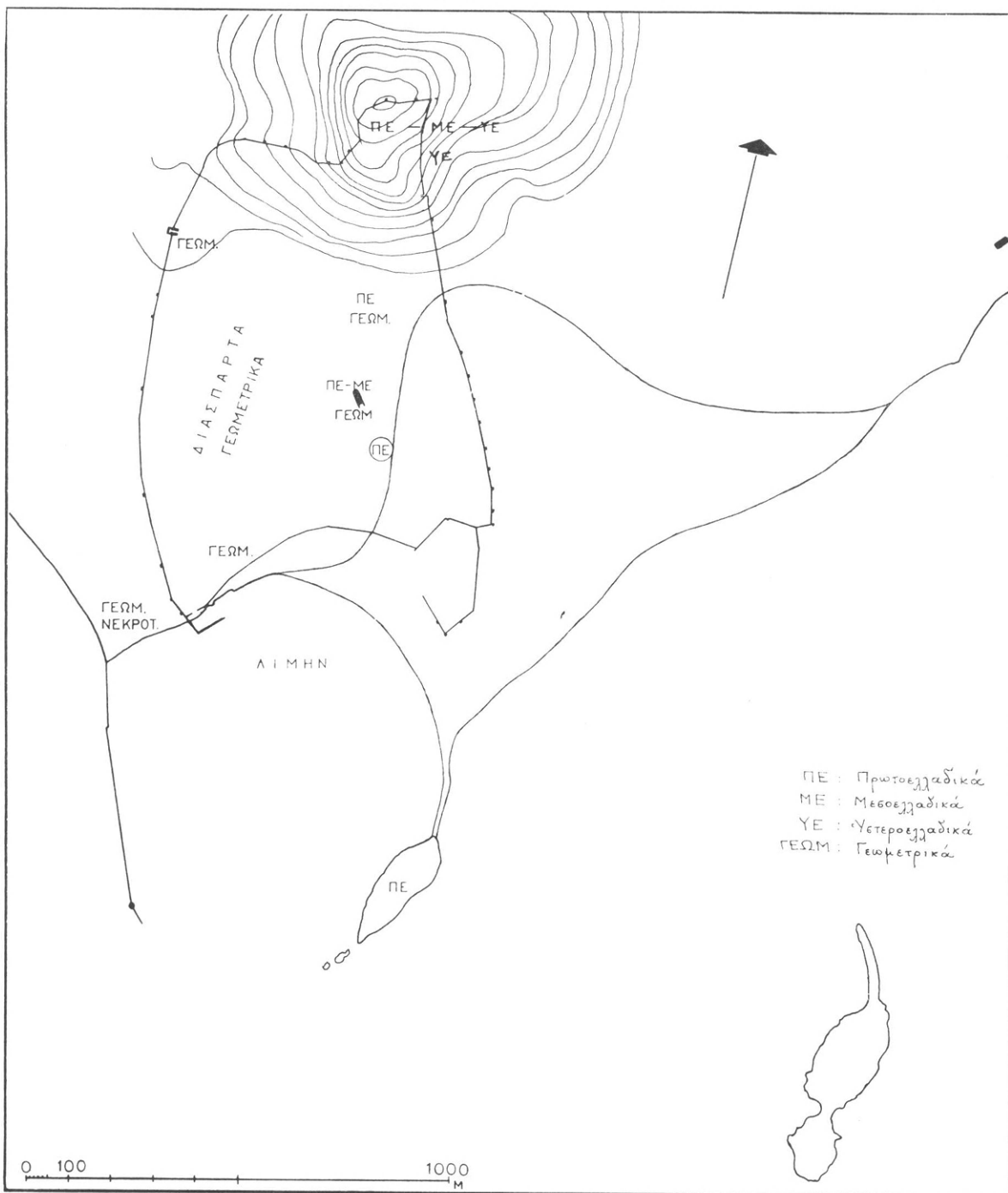
¹ Βλ. ἀνωτέρω σ. 146 σημ. 4.

² GIRARD, ἔ. ἀ. 60 - 61.

³ Τὸ νεοελληνικὸν τοπωνύμιον Ἀλέτρια (ἢ) ἤκουσα νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ σήμερον ὑπὸ τῶν ἐντοπίων διὰ τὴν ἀγροτικὴν περιοχὴν ἐκτὸς τῶν ἀνατολικῶν τειχῶν. Παραδόξως δὲν ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν συγχρόνων τοπωνυμίων τῆς περιοχῆς ὑπὸ τοῦ Δ. ΔΕΜΕΡΤΖΗ, Συλλογὴ τοπωνυμίων τῆς νήσου Εὐβοίας, ΑΦΜ 11, 1964, 199. Πιθανωτέρα μοῦ φαίνεται ἡ παρα-

γωγὴ τῆς λέξεως ἐκ τοῦ ἀρχαίου τοπωνυμίου Ἑρέτρια δι' ἀνομοιώσεως καὶ παρετυμολογίας (Ἑρέτρια - Ἐλέτρια - Ἀλέτρια) παρὰ ἐκ τοῦ μαρτυρουμένου μόνον ὑπὸ τοῦ ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ παλαιοῦ ὀνόματος τῆς πόλεως Ἀρότρια (ΣΤΡΑΒΩΝ C 447: *Μελανῆς δ' ἐκαλεῖτο πρότερον ἢ Ἑρέτρια καὶ Ἀρότρια*), ὡς εἶναι γενικῶς παραδεδεγμένον, λόγφ τοῦ ἀπολύτου ταυτισμοῦ τῶν δύο τοπωνυμίων Ἀρότρια καὶ Ἀλέτρια (πρβ. ἄροτρον - ἀλέτρι).

νότητα τοῦ Χαλκιδέως λογοτέχνου Γεωργίου Φουσάρα, ὅσον διὰ νὰ τονίσω τὴν παρουσίαν τοῦ βάλτου, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε σοβαρὸν ἐμπόδιον εἰς τὸν ἐποικισμὸν καὶ τὴν ἀνα-

Εἰκ. 6. Τοπογραφικὸν διάγραμμα, δεικνύον τὴν θέσιν ΠΕ, ΜΕ, ΥΕ καὶ Γεωμετρικῶν εὐρημάτων ἐν Ἑρετρίᾳ.
 (Σχ. Κ. Ἡλιάκη)

βίωσιν τῆς Ἑρετρίας ὑπὸ τῶν Ψαριανῶν, οἱ ὁποῖοι ἐγκατεστάθησαν ἐνταῦθα μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς νήσου τῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων. Αἱ θέρμαι (ἀρρώστια, ἐπιδημία), ὅπως

ἀποκαλεῖ τὴν ἐλονοσίαν ὁ Girard, τοὺς ἀπεδεκάτιζον. «Ἐπῆλθε καὶ ἡ τοπικὴ ἀσθένεια καὶ ἀπεδεκάτιζεν αὐτούς, ... αἱ δύστηνοι οἰκογένειαι¹ μένουσιν ἄχρι τοῦδε καταβασανιζόμεναι, ἐξαιρουμένων ὀλίγων, αἵτινες μὴ ὑποφέρουσαι τὰ δεινὰ ἐπέστρεψαν αὐθις εἰς Παλαιὰ Ψαρά», ἀναφέρει ὁ Δήμαρχος Ψαριανῶν Θ. Λαῖνος εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 33/24-1-1874 ἀναφορὰν τοῦ πρὸς τὴν Νομαρχίαν Εὐβοίας. Ὁ βάλτος λοιπὸν καὶ ὁ ἐλώδης πυρετὸς ἦτο ἡ βασικὴ αἰτία τῆς μὴ πραγματοποιήσεως τοῦ μεγαλεπηβόλου σχεδίου τοῦ νέου βασιλέως τῆς Ἑλλάδος Ὁθωνος καὶ τῶν ἀρχιτεκτόνων - πολεοδόμων του Schaubert καὶ Beck, οἱ ὅποιοι ἐξεπόνθησαν τὸ ἔτος 1834 τὸ ἰσχύον μέχρι σήμερον ρυμοτομικὸν σχέδιον τῆς πόλεως. Τὰ Νέα Ψαρά παρέμεινον εἰς ἀσήμαντος ἀγροτικὸς οἰκισμός, ὁ ὁποῖος τὰ τελευταῖα ἔτη ἐξειλίχθη εἰς θέρετρον. Θὰ εἶχεν ἴσως τελείως ἐκλείψει, ἂν ἐν τῷ μεταξὺ τὰ ἐντομοκτόνα δὲν εἶχον καταπολεμήσει ἀποτελεσματικῶς τοὺς φορεῖς τῆς νόσου. Σήμερον μέγα τμήμα τῆς ΝΑ. πλευρᾶς τῆς πόλεως, εὐρισκόμενον εἰς λίαν χαμηλὴν στάθμην, εἶναι βαλτώδες (πίν. 16). Ἀκόμη καὶ κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας ἡ διάβασίς του εἶναι σχεδὸν ἀδύνατος. Εἰς τὸ σχέδιον τῶν Βαυαρῶν τοῦ 1834 τὸ ἔλος καταλαμβάνει μεγάλην ἔκτασιν, κυρίως ἐκτός, ἀλλὰ καὶ ἐντὸς τῶν ἀνατολικῶν τειχῶν τῆς ἀρχαίας πόλεως (βλ. εἰκ. 3 καὶ πίν. 16). Πρὸς Βορρᾶν ἐκτείνεται μέχρι τῶν ὑπορείων τῆς ἀκροπόλεως. Αἱ ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς διαστάσεις του εἶναι ἐν περίπου χιλιόμετρον. Ἀνάλογος, ἐλαφρῶς μικρότερα, εἶναι καὶ ἡ ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον διάστασις. Τὸ ἔλος τοῦτο, μέχρις ὅτου λάβῃ τὴν σημερινήν του μορφήν, διήλθεν ἐκ τῶν ἐξῆς, πιστεύω, σταδίων: ἀβαθὴς κόλπος θαλάσσης - λίμνη - ἔλος - βαλτώδης ἔκτασις.

Αἱ ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι τοῦ ἔτους 1968 ἐβεβαίωσαν τὴν παρουσίαν Πρωτοελλαδικοῦ συνοικισμοῦ ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου ἀριθμὸς 699 (G/9), ἰδιοκτησίας Μ. Ρούσσου, ἥτοι παρὰ τὴν δυτικὴν ὄχθην τοῦ ἔλους². Γνωστοῦ ὄντος ὅτι οἱ Πρωτοελλαδικοὶ ἐγκαθίστανται συνήθως παρὰ τὴν θάλασσαν, θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ δεχθῶμεν ὡς βέβαιον, ὅτι εἰς τὴν θέσιν περίπου τοῦ ἔλους προϋπῆρξε κόλπος θαλάσσης, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐσωτερικὴ καμπύλη θὰ κατέληγεν εἰς τοὺς πρόποδας τῆς ἀκροπόλεως, ἥτοι πλησίον τοῦ Τομέως F/5. Ἐνταῦθα εὐρέθη κάτωθεν τοῦ γεωμετρικοῦ στρώματος ἐν χειροποίητον ἀγγεῖον, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν γνώμην τοῦ καθηγητοῦ Schefold εἶναι πρωτοελλαδικόν. Τοῦτο μᾶς δίδει ὅχι μόνον τὴν ἔκτασιν τοῦ ΠΕ οἰκισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τὰ πρὸς Βορρᾶν ὅρια περίπου τοῦ κόλπου (εἰκ. 3).

Εἵμεθα, νομίζω, πλέον εἰς θέσιν νὰ ἀπαντήσωμεν εἰς τὸ ἐν ἀρχῇ τοῦ κεφαλαίου τεθὲν ἐρώτημα: Ὁ κόλπος οὗτος ἐχρησιμοποιεῖτο κατὰ τὴν γνώμην μου ὡς λιμὴν καὶ ὑπὸ τῶν ἐγκατασταθέντων ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως καὶ τῶν ΝΑ. κλιτύων τοῦ λόφου κατὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους. Ὁ μυκηναϊκὸς συνοικισμὸς καὶ ὁ λιμὴν οὗτος ἦτο ἐλαφρῶς πρὸς ΝΑ. προσανατολισμένος ἐν σχέσει πρὸς τὴν πόλιν τῶν γεωμετρικῶν καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων. Πότε ἐγένετο ἡ πρὸς τὰ ΝΑ. μετατόπισις τῆς πόλεως καὶ διατί, εἶναι ἐρωτήματα εἰς τὰ ὁποῖα δυνάμεθα ἐπίσης νὰ ἀπαντήσωμεν: Ἡ μετατόπισις συνετελέσθη περὶ τὰ τέλη τοῦ 9^{ου} καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 8^{ου} π.Χ. αἰῶνος, ὅτε ὁ ἀβαθὴς λιμὴν, λόγῳ τῶν προσχώσεων

¹ Πρόκειται περὶ 90 οἰκογενειῶν Ψαριανῶν, αἱ

ὁποῖαι μετηγάστεισαν εἰς Ἑρέτριαν τὸν Σεπτέμ-

βριον τοῦ 1869.

² Βλ. κεφάλαιον Θ', σ. 176 - 178.

καὶ τῆς συσσωρευομένης ἄμμου μετετράπη βαθμηδὸν εἰς λίμνην, ἡ ὁποία ἦτο πλέον ἀδύνατον νὰ χρησιμοποιηθῇ διὰ τὴν προσόρμισιν πλοίων. Ἀκόμη καὶ σήμερον ἡ συσσώρευσις τῆς ἄμμου ὠθεῖ τὴν ἀκτὴν ἐκ τῶν σημείων D/12 καὶ G/14 (βλ. εἰκ. 4) διαρκῶς βαθυτέρον πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σημερινοῦ κόλπου, μὲ κίνδυνον νὰ τὸν καταστήσῃ καὶ πάλιν ἀκατάλληλον. Ἦδη περὶ τὸ 300 π. Χ. ἡ γραμμὴ τοῦ παραλιακοῦ τείχους τῆς Ἐρετρίας κατὰ τὸ ΝΑ. αὐτοῦ ἄκρον μετετοπίσθη βορειότερον, προφανῶς διότι κατέστη ἀναγκαῖον νὰ ἐγκαταλειφθῇ πλέον ὁ ὅρμος τῶν σημείων H/12-13 (εἰκ. 4, ἀριθ. 29) ἐπεὶ εἶχε προσχωθῇ. Ἐκ τῆς μεταφερομένης διὰ τῶν ρευμάτων τοῦ Εὐρίπου ἄμμου ἠνώθη μετὰ τῆς ἀκτῆς καὶ ἡ εὐρισκομένη εἰς τὰ Ἀνατολικά τοῦ κόλπου ἄλλοτε βραχέως νῆσος, ἡ ὁποία μετετράπη ἀρχικῶς εἰς «Πεζονήσι», ὡς ἀπεκάλουν ταύτην μέχρι πρό τινας, σήμερον δὲ ἀποτελεῖ σχεδὸν χερσόνησον (εἰκ. 3).

Τὸ πόσον σοβαρὰ ἀπησχόλει τοὺς Ἐρετρίεις ἡ ἀνεπιθύμητος παρουσία τῆς ἐλώδους λίμνης φαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς IG XIII, 9, 191, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἐν εἶδος συνθήκης - συμβολαίου μεταξὺ τῆς πόλεως καὶ τοῦ Χαιρεφάνους, ὁ ὁποῖος ἀνελάμβανε τὴν ἀποξήρανσίν της. Ἡ λίμνη περιγράφεται εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ὡς ἐν «Πτέχαις»¹ εὐρισκομένη, καθίστα δὲ τόσον ἀνθυγιεινὸν τὸ κλίμα τῆς Ἐρετρίας, ὥστε ὁ φιλόσοφος Μενέδημος ἠναγκάζετο νὰ διέρχεται τὰς ἀπογευματινὰς ὥρας τοῦ πίνων οἶνον, ἵνα συγκρατήσῃ μακρὰν τὰς βλαβερὰς ἐπιδράσεις τῆς νόσου.

Δ'. Η ΘΕΣΙΣ ΤΗΣ "ΠΑΛΑΙΑΣ,, ΚΑΙ ΤΗΣ "ΝΥΝ,, ΕΡΕΤΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΣΤΡΑΒΩΝΑ²

Δὲν θεωρῶ ἄσκοπον νὰ παραθέσω ἐνταῦθα ἀμφότερα τὰ χωρία, τὰ ὁποῖα ἀμέσως σχετίζονται πρὸς τὴν ἐρετριακὴν τοπογραφίαν:

C 403. *Ἐξῆς δὲ τὴν περιήγησιν τῆς χώρας ποιητέον, ἀρξαμένους ἀπὸ τῆς πρὸς Εὐβοίαν παραλίας τῆς συνεχοῦς τῇ Ἀττικῇ. Ἀρχὴ δ' ὁ Ὠρωπὸς καὶ ὁ ἱερὸς λιμὴν, ὃν καλοῦσι Δελφίνιον, καθ' ὃν ἡ παλαιὰ Ἐρέτρια ἐν τῇ Εὐβοίᾳ, διάπλουν ἔχουσα ἐξήκοντα σταδίων. Μετὰ δὲ τὸ Δελφίνιον ὁ Ὠρωπὸς ἐν εἴκοσι σταδίοις· κατὰ δὲ τοῦτόν ἐστιν ἡ νῦν Ἐρέτρια· διάπλους δ' ἐπ' αὐτὴν στάδιοι τετταράκοντα.*

C 448. *Τὴν μὲν οὖν ἀρχαίαν πόλιν κατέσκαψαν Πέρσαι, σαγηνεύσαντες, ὥς φησιν Ἡρόδοτος, τοὺς ἀνθρώπους τῷ πλήθει, περιχυθέντων τῶν βαρβάρων τῷ τείχει (καὶ δεικνύουσιν ἔτι τοὺς θεμελίους, καλοῦσι δὲ παλαιὰν Ἐρέτριαν) ἡ δὲ νῦν ἐπέκτισται.*

Τὸ πρῶτον χωρίον ἀνήκει εἰς τὸ τμήμα τῶν «Βοιωτικῶν», ἐνθα ὁ Στράβων ἐπι-

¹ Βλ. WALLACE, ἔ. ἀ. 194 καὶ σημ. 76.

² Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ σωζόμενον τμήμα τοῦ ἔργου τοῦ ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ (64 π. Χ. - 19 μ. Χ.), ἦτοι τὰ 17 βιβλία τῶν Γεωγραφικῶν περὶ τῆς Εὐρώπης (Βιβλ. 3-10), τῆς Ἀσίας (Βιβλ. 11-16) καὶ τῆς Ἀφρικῆς (Βιβλ. 17), εἰς περιορισμένον μόνον βαθμὸν στηρίζεται ἐπὶ τῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας τοῦ ἰδίου. Ἀντλεῖ κατὰ κύριον λόγον τὰς πληροφορίες του ἐκ πηγῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐκτὸς τοῦ Ἐρατοσθέ-

νους, τοῦ Πολυβίου καὶ τοῦ Ποσειδωνίου ὑπογραμίζεται ὁ Ἀρτεμίδωρος ὁ Ἐφέσιος (11 βιβλία Γεωγραφούμενα, περὶ τὸ 100 π. Χ.). Α. LESKY, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας (Μετάφρασις Ἀ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 1964), 1199. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ 10^{ου} βιβλίου τῶν Γεωγραφικῶν, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὴν Εὐβοίαν.

χειρεῖ τοπογραφικὰς συσχετίσεις τῆς βοιωτικῆς ἀκτῆς πρὸς τὴν ἔναντι κειμένην παραλίαν τῆς Εὐβοίας. Εἶναι σαφὲς καὶ κατηγορηματικὸς: Ἐναντι τοῦ ἱεροῦ λιμένος Δελφινίου εἰς ἀπόστασιν 60 σταδίων διὰ θαλάσσης, ἐπὶ τῆς Εὐβοϊκῆς ἀκτῆς, εὐρίσκεται ἡ «παλαιὰ Ἐρέτρια», ἔναντι δὲ τοῦ Ὀρωποῦ, ἀπέχοντος 20 στάδια ἐκ τοῦ Δελφινίου, κεῖται ἡ «νῦν Ἐρέτρια», ἀπέχουσα ἐκ τοῦ Ὀρωποῦ 40 στάδια. Προέχει, νομίζω, νὰ ἐντοπισθῇ ἡ θέσις τοῦ ἀρχαίου Ὀρωποῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ λιμένος Δελφινίου, ἵνα γίνῃ κατανοητὸν τὸ χωρίον. Περὶ τῆς τοποθετήσεως τοῦ Ὀρωποῦ εἰς τὴν θέσιν τῆς σημερινῆς παραλιακῆς κωμοπόλεως Σκάλα Ὀρωποῦ οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει¹. Ὅτι ἦτο παραθαλασσία πόλις-λιμὴν, ἔναντι τῆς Ἐρετρίας κειμένη, μᾶς πληροφοροῦν ἐμμέσως ὁ Παυσανίας (I 34. 1: *ἡ μὲν οὖν πόλις (τοῦ Ὀρωποῦ) ἐστὶν ἐπὶ θαλάσσης...*) καὶ ὁ Θουκυδίδης (VIII 60: *ἐπὶ γὰρ τῇ Ἐρετρῷ τὸ χωρίον ὃν (ὁ Ὀρωπὸς) ἀδύνατα ἦν Ἀθηναίων ἐχόντων μὴ οὐ μεγάλα βλάπτειν καὶ Ἐρέτριαν καὶ τὴν ἄλλην Εὐβοίαν*)², ἀλλὰ καὶ ὁ Διόδωρος (XIV 17), ὁ ὁποῖος ὁμιλεῖ περὶ προσωρινῆς μεταφορᾶς τοῦ Ὀρωποῦ ὑπὸ τῶν Θηβαίων εἰς ἀπόστασιν 7 σταδίων πρὸς τὰ ἔνδον τὸ ἔτος 402 π.Χ. (*μετόκισαν ἀπὸ τῆς θαλάττης αὐτοὺς (τοὺς Ὀρωπίους) ὥς ἐπτὰ σταδίους*)³.

Ἡ θέσις τοῦ ἱεροῦ λιμένος Δελφινίου καθωρίσθη ἤδη ὑπὸ τοῦ Lolling⁴, ὁ ὁποῖος τὸν ταυτίζει πρὸς τὸν σημερινὸν ὄρμον Καμαράκι καὶ ἀναφέρει ὅτι ἀπέχει «circa eine Stunde von der Skala» πρὸς τὰ ΝΑ. καὶ εὐρίσκεται μεταξὺ Ἀμφιαρείου καὶ Σκάλας Ὀρωποῦ. Ὁ Lolling βασίζεται κυρίως εἰς τὴν διδομένην ὑπὸ τοῦ Στράβωνος ἀπόστασιν (ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ καὶ τὴν μόνην, νομίζω, μαρτυρίαν περὶ Δελφινίου) πρὸς ἐντοπισμὸν τοῦ «ἱεροῦ λιμένος». Τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα εἶναι ἐλάχιστα, ὥς καὶ ὁ ἴδιος παραδέχεται: «εἰς μικρὸν βάθος ἐντὸς τῆς θαλάσσης παρετήρησα τὴν παρουσίαν ἐνὸς εὐμεγέθους «antikes Bassin», τὸ ὁποῖον λόγῳ τῆς ὁμοιότητός του πρὸς σύγχρονον μάνδραν, ὀνομάζεται ὑπὸ τῶν ἐντοπίων Μαντράκι». Οὐδεὶς, ὅσον γνωρίζω, ἡμφεσβήτησε τὴν ἂποψιν τοῦ Lolling, οὐδὲ ἡσχολήθη ἐκ νέου μὲ τὴν ἀναζήτησιν καὶ τὸν ἐντοπισμὸν τοῦ Δελφινίου. Τελευταίως καὶ ὁ Βασ. Πετράκος⁵ ταυτίζει τὸν ὄρμον Καμαράκι μὲ τὸ Δελφίνιον καὶ σημειοῖ παραπέμπων εἰς τὸν Lolling ὅτι: «Ὅταν ἡ θάλασσα εἶναι ἥρεμος διακρίνονται εἰς τὸν βυθὸν λείψανα ἀρχαίων λιμενικῶν ἐγκαταστάσεων». Περὶ τοῦ ἱερ[οῦ λιμένος] γίνεται ἐπίσης λόγος εἰς τὴν ἐπιγραφὴν IG I² 332 (*χο]ρίο ἐν Ὀροπῷ ἐν ἱερ[οῖ] λιμένι*) τοῦ 414-413 π.Χ.⁶. Τὸ Δελφίνιον, ὥς λιμὴν, ὑπονοεῖται ἴσως καὶ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν IG VII 413, ἔνθα ὁ Σύλλας (86 καὶ 73 π.Χ.), κατόπιν ἀποφά-

¹ Βλ. τελευταίως Β. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, Ὁ Ὀρωπὸς καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου, 1968, 12-13. Εἰς τὰ πενήχρᾳ λείψανα τοῦ Ὀρωποῦ προσθέτω καὶ τὰ ἐξῆς: Κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν θεμελίων πρὸς ἀνέγερσιν νέας οἰκοδομῆς ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου, ἰδιοκτησίας Γ. Γκίκα, κειμένου ἀκριβῶς ἔναντι τοῦ σημείου προσεγγίσεως τῶν πορθμείων Ἐρετρίας-Ὀρωποῦ, ἀπεκαλύφθη τοῖχος, ἐκτισμένος δι' ὀγκωδῶν ὀρθογωνίων πωρίνων πλίνθων, βαίνων παραλλήλως πρὸς τὴν γραμμὴν τῆς ἀκτῆς. Ἐκ τοῦ τρόπου κατασκευῆς φαίνεται ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ τμήματος τοῦ παραλιακοῦ

τείχους τῆς πόλεως, δυναμένου νὰ χρονολογηθῇ ἐκ τῶν περισυλλεγέντων ὀστράκων εἰς τὴν ἐλληνιστικὴν περίοδον.

² Πρβ. καὶ III 91. 3. VII 28. 1. Βλ. καὶ G. F. HILL, Sources for Greek History, 1962, 303.

³ Πρβ. ΠΕΤΡΑΚΟΝ, ἔ. ἀ. 21, σημ. 5, καὶ 23, σημ. 4.

⁴ Das Delphinion bei Oropos und der Demos Psaphis, AM 10, 1885, 351-2.

⁵ Ἐ. ἀ. 11.

⁶ ΠΕΤΡΑΚΟΣ, ἔ. ἀ. 22, σημ. 7.

σεως τῆς Ρωμαϊκῆς συγκλήτου, παραχωρεῖ εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου τῆς πόλεως καὶ τῆς χώρας λιμένων τε τῶν Ὠρωπίων¹ τὰς προσόδους ἀπάσας. Τέλος ἡ παράστασις Δελφίνος περὶ τρίαينαν ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως τῶν νομισμάτων τοῦ Ὠρωποῦ ὑπονοεῖ ἴσως, ὡς σημειοῖ ὁ Πετράκος², τὸ ἐπίθετον τοῦ Ἀπόλλωνος ὡς Δελφινίου καὶ τὸν λιμένα Δελφίνιον, ἔνθα θὰ ὑπῆρχεν ὁπωσδήποτε ἱερὸν. Τὸ ἱερὸν τοῦτο θὰ ἦτο ἀνάλογον πρὸς τὸ Δῆλιον³, τὸ ὁποῖον τοποθετεῖται 4 περίπου χιλιόμετρα βορειοδυτικώτερον τοῦ χωρίου Χαλκούτσι, παρὰ τὸ χωρίον Δήλεσι, ἀλλὰ κυρίως πρὸς τὸ ὁμώνυμον Δελφίνιον τῆς Χαλκίδος⁴.

Βεβαία λοιπὸν καὶ ὑπ' οὐδενὸς ἀμφισβητουμένη ἡ θέσις τοῦ Δελφινίου καὶ τοῦ Ὠρωποῦ, ὡς καὶ ἡ μεταξὺ των ἀπόστασις τῶν 20 σταδίων. Κοινῶς παραδεδεγμένη καὶ ἀκριβὴς εἶναι ἐπίσης ἡ ἀπόστασις τῶν 40 σταδίων μεταξὺ τοῦ Ὠρωποῦ καὶ τῆς «νῦν Ἑρετρίας». Ποῦ εὐρίσκετο ὁμως ἡ «παλαιὰ Ἑρετρία», ἡ ἀπέχουσα ἐκ τοῦ Δελφινίου 60 στάδια; Οἱ ἀσχοληθέντες μὲ τὸ χωρίον τοῦ Στράβωνος καταλήγουν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀπόστασις τῶν 20 σταδίων ἡ ὁποία χωρίζει τὸ Δελφίνιον ἐκ τοῦ Ὠρωποῦ πρέπει ἀναγκαστικῶς νὰ χωρίζῃ καὶ τὰς δύο Ἑρετρίας. Τοῦτο ἀκριβῶς ἀποτελεῖ, νομίζω, βασικὸν σφάλμα εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ χωρίου. Δύναται κατὰ τὴν γνώμην μου κάλλιστα νὰ εἴπη τις ὅτι ἔναντι δύο σημείων τῆς Ἀττικῆς ἀκτῆς εὐρίσκονται δύο ἕτερα σημεία τῆς Εὐβοίας, ἔστω καὶ ἂν τὰ τελευταῖα χωρίζονται ὑπὸ λίαν μικροτέρας ἀποστάσεως. Ἄν προσέξωμεν τὸ σχῆμα τῶν δύο ἀκτῶν Ἀττικῆς καὶ Εὐβοίας, θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ ἀκρόπολις τῆς Ἑρετρίας καὶ δὴ ἡ ΒΑ. αὐτῆς πλευρά, ἔνθα, πιστεύω, κρύπτεται ἡ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολις, εὐρίσκεται εἰς αἰσθητῶς μεγαλυτέραν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ Δελφινίου ἀπὸ ὅσῃν ἡ κάτω πόλις τῆς Ἑρετρίας ἀπὸ τοῦ Ὠρωποῦ (εἰκ. 7). Οὕτω ἡ διδομένη ὑπὸ τοῦ Στράβωνος ἀπόστασις τῶν 60 σταδίων μεταξὺ «παλαιᾶς Ἑρετρίας» καὶ Δελφινίου ἀποδεικνύεται ὀρθή, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι «παλαιά ν» ἀποκαλεῖ ὁ γεωγράφος τὴν μυκηναϊκὴν καὶ ὄχι τὴν προπερσικὴν πόλιν, τῆς ὁποίας, ὡς ἀπέδειξαν αἱ ἀνασκαφαί, «ἐπέκτισται» πράγματι ἡ «νῦν Ἑρετρία». Κατὰ τὴν γνώμην μου τὸ δεύτερον χωρίον (C 448) οὐδόλως ἔρχεται εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὸ πρῶτον (C 403), ὡς

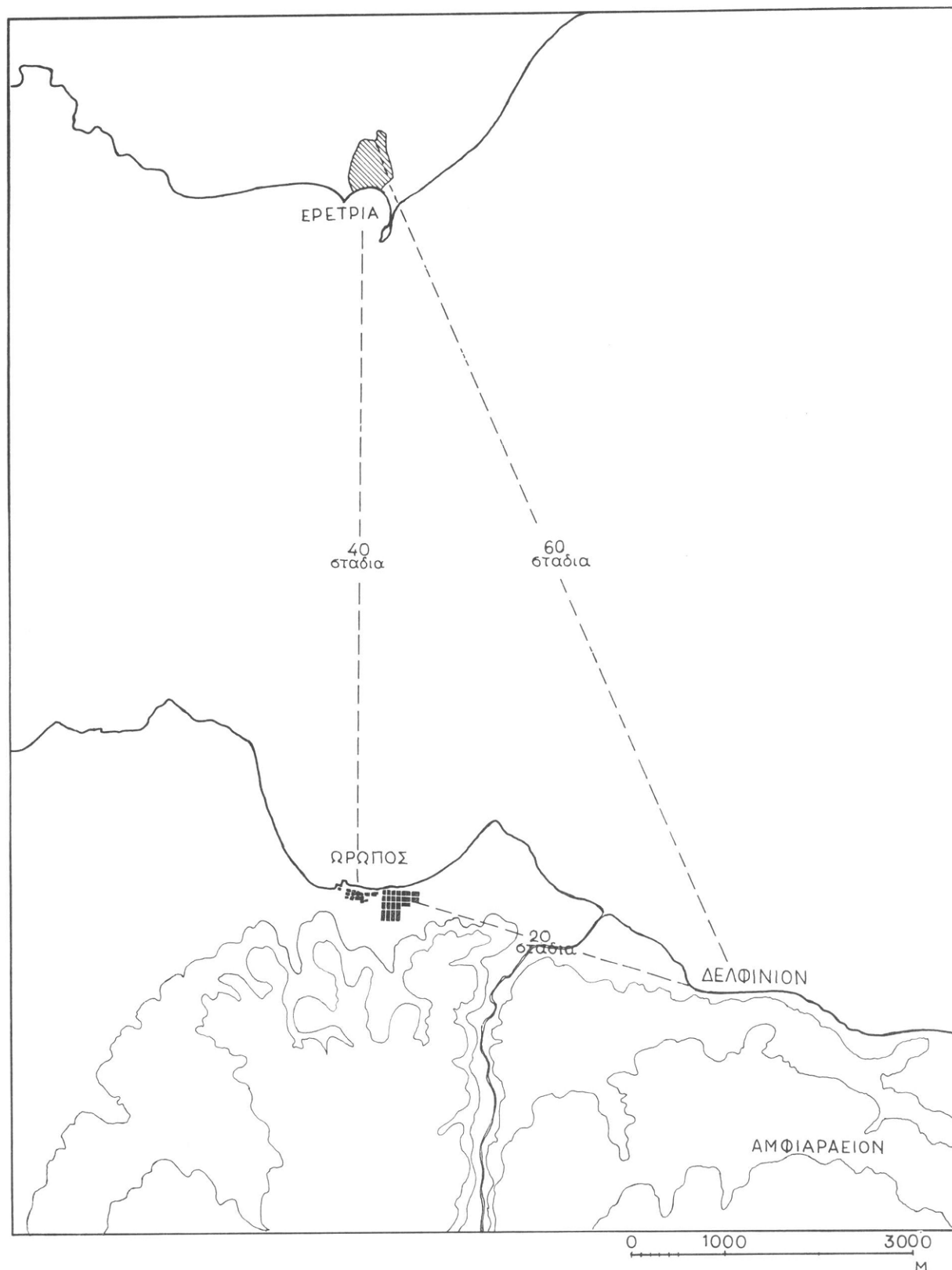
¹ Ἦτοι τοῦ λιμένος τῆς πόλεως τοῦ Ὠρωποῦ (σημ. Σκάλα) καὶ τοῦ ἱεροῦ λιμένος Δελφινίου.

² Ε. ἀ. 53.

³ ΣΤΡΑΒΩΝ C 403: *εἶτα Δῆλιον τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος ἐκ Δήλου ἀφιδρυμένον, Ταναγραίων πολύχριον.*

⁴ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ Βίος Τίτου Φλαμίνιου, 10: *Ὁ δῆμος Τίτῳ Ἀπόλλωνι τὸ Δελφίνιον.* Πρβ. καὶ I. X. ΠΟΥΛΛΟΥ, Αἱ περὶ Εὐβοίας ἱστορικαὶ μαρτυρίαι τοῦ Πλουτάρχου, ΑΕΜ 12, 1965, 288-9. Ἡ μαρτυρία τοῦ Πλουτάρχου περὶ ὑπάρξεως Δελφινίου ἐν Χαλκίδι βεβαιοῦται καὶ διὰ τῆς εὐρέσεως, ἀνατολικῶς τῆς συνοικίας Ἁγίου Ἰωάννης Χαλκίδος, ἐνὸς μαρμαρίνου τρίποδος, ὁ ὁποῖος φέρει τὴν ἐξῆς ἀναθηματικὴν ἐπιγραφὴν: ...ΙΑΚΛΕΩΝ ΣΑΤΥΡΟΥ ΙΕΡΗΤΕΥΣΑΣ ΑΠΟΛΛΩΝΙ. Ἐκ τῶν γραμμάτων δύναται ἴσως νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸν 1ον μ. Χ. αἰῶνα. Ἐνταῦθα πρέπει νὰ μνημονεύσωμεν ὅτι τὸ ἔτος 1901 κατὰ μικρὰν σκαφὴν, γενομένην ὑπὸ τοῦ τότε Σχο-

λάρχου Δερβένη εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν τῆς συνοικίας Ἁγίου Ἰωάννου Χαλκίδος πλησίον τῆς ἀσβεστοκαμίνου τῶν δυτικῶν ὑπωρειῶν τοῦ λόφου Καλημάνη, εὐρέθη ἀκέφαλον ἄγαλμα ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, τὸ ὁποῖον παριστᾷ τὸν Ἀπόλλωνα, στηριζόμενον διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἐπὶ κορμῷ δένδρου, δι' ἧς ἐκράτει πιθανῶς λύραν (πίν. 22α). Τοὺς πόδας καὶ τὸν κορμὸν τοῦ δένδρου περιβάλλει πλουσίως πτυχωμένον ἱμάτιον. Ἐκ τῆς μακρᾶς κόμης σώζονται δύο μόνον πλόκαμοι κατερχόμενοι ἐπὶ τοῦ στήθους ἐκατέρωθεν τοῦ στέρνου. Φέρει ἀριθμὸν εὐρετηρίου 12 τοῦ Μουσείου Χαλκίδος. Πρόκειται περὶ ἀντιγράφου Πραξιτελείου κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἔργου, τὸ ὁποῖον δύναται ἴσως νὰ χρονολογηθῇ εἰς τοὺς πρώτους μ. Χ. αἰῶνας. Εἶναι πιθανῶς σύγχρονον τοῦ μαρμαρίνου ἀναθηματικοῦ τρίποδος καὶ παριστᾷ τὸν Ἀπόλλωνα Δελφίνιον.

Είχ. 7. Τοπογραφικόν διάγραμμα, δεικνύον την απόστασιν μεταξύ Δελφινίου, Ωρωποῦ καὶ Ἐρετρίας (Σχ. Κ. Ἡλιάκη).

γενικῶς πιστεύεται. Τὴν πόλιν τῶν γεωμετρικῶν - ἀρχαϊκῶν χρόνων, τὴν ὁποίαν «κατέσκαφαν»¹ οἱ Πέρσαι, ὀνομάζει ὁ Στράβων «ἀρχαίαν» κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν «παλαιάν» τοῦ προηγουμένου χωρίου. Εἶναι οἱ Ἑρετρίεις οἱ ὅποιοι ἀπεκάλουν «παλαιάν» τὴν «ἀρχαίαν», προπερσικὴν Ἑρέτριαν καὶ ἐδείκνυνον τοὺς θεμελίους λίθους· τοῦτο, πιστεύω, θέλει νὰ τονίσῃ ὁ γεωγράφος διὰ τῆς ἐκφράσεως *καλοῦσι δὲ παλαιάν Ἑρέτριαν*. Δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ ὁποῖος καλεῖ τὴν «ἀρχαίαν» Ἑρέτριαν «παλαιάν», ἀλλὰ οἱ Ἑρετρίεις. Ὁ ἴδιος — ἐπιμένω εἰς τοῦτο — ἐπιχειρεῖ διάκρισιν μεταξὺ «παλαιᾶς» (μυκηναϊκῆς) καὶ «ἀρχαίας»² (προπερσικῆς) Ἑρετρίας, κειμένης, ὡς ἀνωτέρω ἐσημειώσαμεν, ΝΔ. τῆς «παλαιᾶς». Ταύτης, τῆς «ἀρχαίας», πράγματι «ἐπέκτισται» ἢ «νῦν», ἢ μεταπερσικὴ δηλαδὴ Ἑρέτρια³.

Ε'. ΦΥΛΑΙ ΕΡΕΤΡΙΑΣ

Ἡ γενομένη κατὰ τὸ τέλος τοῦ 9^{ου} αἰῶνος μετατόπισις τῆς Ἑρετρίας πρὸς ΝΔ. καὶ ἡ χρησιμοποίησις τοῦ νέου λιμένος ἐσήμανε μίαν νέαν περίοδον ἀλματώδους ἀκμῆς διὰ τὴν πόλιν. Ἀποτελεῖ κατ' οὐσίαν ἴδρυσιν μιᾶς νέας ἐξ ἀρχῆς «πόλεως», ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς πολιτικῶς αὐτάρχους πλέον ἐνότητος, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν κατὰ ἔθνη διαίρεσιν τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος, ὡς ἐμφανίζεται αὕτη ἐν τῷ Νεῶν Καταλόγῳ⁴. Εἶναι λίαν πιθανὸν ἐν τῇ γνωστῇ ἐξ ἐπιγραφῆς *Μακισ(σ)τίδι φυλῇ*⁵ τῆς Ἑρετρίας νὰ ἔχωμεν ἐπιβίωσιν τῆς παλαιᾶς κατὰ ἔθνη διαίρεσεως. Τὴν φυλὴν ταύτην ἀπετέλεσαν ἴσως ἀρχικῶς οἱ ἐκ Μακίστου τῆς Τριφυλίας ἀφιχθέντες ἄποικοι⁶.

Ὁ καθηγητὴς Κοντολέων⁷ δέχεται τὴν ὑπαρξιν τριῶν φυλῶν ἐν Ἑρετρίᾳ, ἐξ ἐκάστης τῶν ὁποίων ἐξελέγοντο τρεῖς πρόβουλοι. Μία τῶν φυλῶν αὐτῶν ἦτο ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα *Μηκιστίς*. Ἐτέρα φυλὴ, κατὰ τὸν Κοντολέοντα, μαρτυρουμένη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦλάχιστον τοῦ 5^{ου} π. Χ. αἰῶνος, ἦτο ἡ τῶν *Ἀειναυτῶν*. Ἀγνωστον παραμένει τὸ ὄνομα τῆς τρίτης τῶν φυλῶν.

Ἡ Μακιστίς φυλὴ θὰ περιελάμβανεν ὅπωςδήποτε τὰ ἀριστοκρατικὰ γένη τῶν

¹ Ἡ ἐκφρασις «κατέσκαφαν» εἶναι ὑπερβολικὴ, μὴ ἀνταποκρινόμενη πρὸς τὴν πραγματικότητα. Οἱ Πέρσαι ἐνέπρησαν τὰ ἱερὰ τῆς πόλεως, ἐκδικούμενοι διὰ τὸν ἐμπρησμόν τοῦ τεμένου των ἐν Σάρδεσι, καὶ ἡχμαλώτισαν μέρος τῶν κατοίκων. Μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἔπλευσαν πρὸς τὴν Ἀττικὴν (ΗΡΟΔΟΤΟΣ VI 100-102). Ὁ ΠΛΑΤΩΝ (Μενέξ. 240 καὶ Νόμοι III, 698 C) διηγεῖται ἄλλως τὰ συμβάντα, ποικίλλων ταῦτα διὰ τῆς φαντασίας του καὶ χρησιμοποιῶν τὸν τύπον «σαγηνεύσαντες», τὸν ὅποιον ἐσφαλμένως ὁ ΣΤΡΑΒΩΝ ἀποδίδει εἰς τὸν Ἡρόδοτον. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ 480 π. Χ. ἦτο καὶ πάλιν εἰς θέσιν ἡ Ἑρέτρια νὰ διαθέσῃ 7 τριήρεις καὶ 400 ἄνδρας, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ περσικὴ καταστροφὴ δὲν ἦτο τόσον μεγάλῃς ἐκτάσεως, ὅ δὲ ἀριθμὸς τῶν αἰχμαλώτων σχετικῶς μικρός.

² Πρβ. GIRARD, ἔ. ἀ. 65, ὁ ὁποῖος καταλήγει εἰς τὸ αὐτὸ περίπου συμπέρασμα, χωρὶς ἐντούτοις νὰ

ἐπιχειρῇ διάκρισιν μεταξὺ παλαιᾶς (= μυκηναϊκῆς) καὶ ἀρχαίας (= προπερσικῆς) Ἑρετρίας.

³ Τὰ ἐπίθετα παλαιὸς καὶ ἀρχαῖος, χρησιμοποιῶνται ἄνευ ἐμφανοῦς τινος σημασιολογικῆς διαφορᾶς ὑπὸ τῶν ἀρχαίων. Δυνατὸν ἐν τούτοις νὰ λάβῃ ἕκαστον τῶν δύο ἐπιθέτων διάφορον ἔννοιαν, ἀναλόγως πρὸς τὴν πρόθεσιν τοῦ συγγραφέως, ὡς, πιστεύω, συμβαίνει εἰς τὰ ἀνωτέρω χωρία τοῦ ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ.

⁴ Πρβ. Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΟΣ, Οἱ Ἀειναῦται τῆς Ἑρετρίας, ΑΕ 1963 (1965), 13 κέ.

⁵ Ἀνάλογος ἦτο ἡ Ἀβαντίς φυλὴ τῆς Χαλκίδος.

⁶ ΣΤΡΑΒΩΝ C 447: *Ἑρέτριαν δ' οἱ μὲν ἀπὸ Μακίστου τῆς Τριφυλίας ἀποικισθῆναι φασιν ὑπ' Ἑρετριέως*. Πρβ. καὶ ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΑ, ἔ. ἀ. 30-31. Ὁ ΣΤΡΑΒΩΝ (C 448) ἀποδίδει τὸν Ἑρετριακὸν ρωτακισμόν εἰς τοὺς ἐξ Ἡλίδος ἀποίκους, οἱ ὁποῖοι δὲν θὰ πρέπει νὰ ταυτίζωνται πρὸς τοὺς Μακιστίους.

⁷ Ἐ. ἀ. 38 κέ.

παλαιῶν ἀποίκων καὶ τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων, οἱ ὅποιοι θὰ ἀπετέλουν τὴν τάξιν τῶν «ἱπποβοτῶν» εὐγενῶν, ἀνάλογον πρὸς τὴν γνωστὴν τῆς Χαλκίδος. Ἡ φυλὴ τῶν Ἀειναυτῶν, ὡς πειστικῶς ἀπέδειξεν ὁ Κοντολέων, περιελάμβανε τὸν ναυτικὸν (καὶ ἴσως καὶ τὸν ἐμπορικὸν - τεχνικὸν) πληθυσμὸν τῆς πόλεως, εἰς τὸν ὅποιον κατὰ κύριον λόγον ὀφείλεται ἡ ἀλματώδης ἐξέλιξις τῆς Ἑρετρίας ὡς μιᾶς τῶν πλέον σημαντικῶν ναυτικῶν δυνάμεων τῆς ἐποχῆς (8^{ος} - 6^{ος} π.Χ. αἰ.)¹. Ἡ τρίτη φυλὴ περιελάμβανεν ἴσως τὸν ἀπομένοντα ἀγροτικὸν πληθυσμὸν τῆς Ἑρετρίας. Ὀνομαστὴ ἦτο ἡ πόλις διὰ τὰ σιτηρὰ της, καλουμένη καὶ Λευκάφιτος². Ὁ Στράβων μᾶς πληροφορεῖ (C 447) ὅτι . . . *Μελανῆς . . . ἐκαλεῖτο πρότερον ἢ Ἑρέτρια καὶ Ἀρότρια*. Μήπως τὸ ὄνομα Ἀρότρια δύναται νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὴν παρουσίαν Φυλῆς Ἀροτρίας; Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει καὶ τὸ ὄνομα Μελανῆς ὑποκρύπτει ἴσως μίαν ἀνάλογον σχέσιν. Ἡ κοινῶς παραδεδεγμένη ἐρμηνεία τοῦ ὀνόματος Μελανῆς εἶναι: «ἡ πόλις τῆς μελαίνης, παχείας γῆς»³, ἐρμηνεία, ἡ ὁποία θεωρεῖ δηλαδὴ ταυτόσημα τὰ δύο παλαιότερα κατὰ τὸν Στράβωνα ὀνόματα τῆς πόλεως. Ἡ πεδιάς ἐντούτοις τῆς Ἑρετρίας (πρὸς τὰ ἀνατολικά τῆς πόλεως) εἶναι μὲν εὐφορος, ἀλλὰ δὲν νομίζω ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς μέλαινα. Θὰ προσπαθῆσω κατωτέρω νὰ δώσω διάφορον ἐρμηνείαν εἰς τὸ ὄνομα Μελανῆς. Τὰ νομίσματα τῆς Ἑρετρίας ὁδηγοῦν εἰς μίαν τολμηρὰν ὁμολογουμένως ὑπόθεσιν, τὴν ὁποίαν ἐντούτοις δὲν διστάζω νὰ διατυπώσω: Μετὰ τὴν ἥτταν τῶν Χαλκιδέων καὶ Βοιωτῶν ὑπὸ τῆς νεοσυστάτου Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας ἡ ἀκμαία πλέον Ἑρέτρια κόπτει νομίσματα (510 - 499 π.Χ.), τὰ ὁποῖα ἐπὶ τῆς κυρίας ὀψεως φέρουν τὴν γνωστὴν βοῦν, ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας ὀψεως τευθίδα, σηπῖαν⁴. Εἶναι κοινῶς παραδεδεγμένον ὅτι ἡ βοῦς συμβολίζει τὴν εὐφορον νῆσον Εὐβοίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν Ἑρέτριαν ὡς γεωργικὴν πόλιν, ὡς Ἀρότριαν. Ἀνάλογον συμβολισμόν θὰ πρέπει νὰ εἶχε καὶ ἡ τευθὶς τῶν νομισμάτων, δηλοῦσα τὴν ἀπασχόλησιν τῶν Ἑρετριέων μὲ τὴν θάλασσαν. Ἑρέτρια εἶναι ἡ κωπηλάτις, ἡ πόλις μὲ τοὺς ἀδιαλείπτως ἐρέσσοντας κατοίκους, λέγει ὁ Κοντολέων. Ἡ τευθὶς δύναται κάλλιστα νὰ ἀποτελῇ τὸ λαλοῦν αὐτῆς σύμβολον, τὸ ὅποιον εἶναι τόσον ἰσχυρόν, ὥστε ἔχει τὴν δύναμιν νὰ διατηρηθῇ καὶ εἰς τὰ νομίσματα τῆς ἐρετριακῆς ἀποικίας Δικαίας ἐν τῇ Χαλκιδικῇ⁵. Ἀρκεῖ ὁ σημασιολογικὸς συσχετισμὸς τοῦ ὀνόματος Μελανῆς πρὸς τὸ τευθὶς, ἵνα θεωρήσῃ τις ὡς πιθανὸν ὅτι ὑπὸ τὸ Μελανῆς κρύπτεται τὸ ὄνομα τῆς περὶ τὴν θάλασσαν ἀσχολουμένης φυλῆς τῶν Ἑρετριέων, τῆς φυλῆς τῶν Ἀειναυτῶν.

Ὅπωςδήποτε τὸ ἐξῆς, πιστεύω, θετικὸν ἀπομένει: Ἐκ τῶν τριῶν φυλῶν ἡ Μακηστὶς περιελάμβανε τὰ ἀριστοκρατικὰ γένη τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων, τῶν ἱπποβοτῶν Ἑρετριέων, ἡ ὑποθετικὴ Ἀροτρία τὸν ἀγροτικὸν πληθυσμὸν τῆς πόλεως καὶ ἡ Μελανῆς (ἡ τῶν Ἀειναυτῶν) τὸν ναυτικὸν - ἐμπορικὸν πληθυσμόν.

¹ Πρβ. ΣΤΡΑΒΩΝΑ C 448: *Ἐπὶ γὰρ καὶ Ἀνδρείων καὶ Τηγίων καὶ Κείων καὶ ἄλλων νήσων*.

² ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ εἰς Ὀμήρ. Ἰλ. B 537. ΑΘΗΝΑΙΟΣ IV 160 b.

³ GEYER, ἔ. ἀ. 69, ὑποσ. 2.

⁴ LIDDELL-SCOTT ἐν λ. Πρβ. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ Βίος Θεμιστοκλέους, 11: *Τοῦ δ' Ἑρετριέως πειρωμένον τι*

λέγειν πρὸς αὐτόν, Ἡ γὰρ, ἔφη (ὁ Θεμιστοκλῆς) καὶ ὑμῖν περὶ πολέμου τις ἔστι λόγος, οἱ καθάπερ αἱ τευθίδες μάχαιραν μὲν ἔχετε, καρδίαν δ' οὐκ ἔχετε. Ὁ SELTMAN, Greek Coins, 84, ὑποσ. 2, συσχετίζει τὸ χωρίον πρὸς τὴν τευθίδα τῶν νομισμάτων.

⁵ Πρβ. SELTMAN, ἔ. ἀ. πίν. XI, 3.

Δὲν εἶναι, νομίζω, τυχαῖον τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ τρεῖς αὗται φυλαὶ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τρία καίρια σημεῖα τῆς πόλεως, τὰ ὅποια ἀπετέλεσαν τοὺς πυρῆνας, πέριξ τῶν ὁποίων ἀνεπτύχθησαν ἀρχικῶς τρεῖς συνοικισμοὶ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, ἐξελιχθέντες ἐν συνεχείᾳ εἰς τὰς τρεῖς πλέον σημαντικὰς συνοικίας τῆς πόλεως. Τὰ σημεῖα ταῦτα εἶναι ἡ Δυτικὴ Πύλη, ὁ Ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ὁ λιμὴν (ιδίᾳ τὸ ΝΔ. αὐτοῦ τμήμα) (εἰκ. 6). Ἡ συνοικία τοῦ λιμένος ἀνῆκε προφανῶς εἰς τὴν φυλὴν τῶν Ἀειναυτῶν, ἡ τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, εὐρισκομένη εἰς τὸ κέντρον τῆς πόλεως, περιελάμβανε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὴν φυλὴν τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἡ δὲ περὶ τὴν Δυτικὴν Πύλην τὴν Μακησιίδα φυλὴν. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐνισχύεται, νομίζω, καὶ ἐκ τῆς ἀποκαλυφθείσης προσφάτως παρὰ τὴν Δυτικὴν Πύλην συστάδος τάφων τοῦ τέλους τοῦ 8^{ου} π. Χ. αἰῶνος, ὁ πλέον σημαντικὸς τῶν ὁποίων χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Schefold¹ ὡς βασιλικός.

Γ'. ΛΗΛΑΝΤΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐνταῦθα τὰ αἷτια οὔτε καὶ αἱ λοιπαὶ λεπτομέρειαι τοῦ πολυσυζητουμένου τούτου πολέμου², ἀλλὰ ἡ σχέσις τοῦ συνοικισμοῦ Ξερόπολις Λευκαντὶ³ πρὸς τὸ ἐπεισόδιον τοῦ πολέμου.

Ἡ ἀκμαία πόλις τῆς Ἑρετρίας τῶν μέσων τοῦ 8^{ου} π. Χ. αἰῶνος, ἡ ὁποία ἐξευλίχθη εἰς μίαν τῶν ἰσχυροτέρων ναυτικῶν δυνάμεων τῆς ἐποχῆς καὶ ἀπέστειλεν, ἀρχικῶς ὁμοῦ μετὰ τῆς Χαλκίδος, τὰς πρώτας εἰς τὴν Δύσιν ἀποικίας, ἦτο φυσικὸν νὰ ἀρχίσῃ νὰ ἔξη βλέψεις πρὸς τὴν εὐφορον πεδιάδα τοῦ Λήλαντος, ἡ ὁποία θὰ ἀνῆκε μέχρι τοῦδε εἰς τὴν ἐπικράτειαν τῆς γείτονος Χαλκίδος.

Ἡ καταστροφὴ καὶ ἡ ἐγκατάλειψις (destruction and abandonment) τῆς Ξεροπόλεως χρονολογεῖται ὑπὸ τῶν ἄγγλων ἀνασκαφῶν ὀλίγον πρὸ τοῦ τέλους τοῦ 8^{ου} π. Χ. αἰῶνος⁴. Διερωτῶμαι μήπως ἡ καταστροφὴ καὶ ἐγκατάλειψις αὕτη ὀφείλεται εἰς τὰς πρώτας ἐπιδρομὰς τῶν Ἑρετριέων πρὸς κατάκτησιν τοῦ Ληλαντίου πεδίου. Ἡ ἐξουδετέρωσις μιᾶς πόλεως, συμμάχου προφανῶς τῆς Χαλκίδος, εὐρισκομένης εἰς μίαν δεσπόζουσαν τοῦ πεδίου θέσιν, παρὰ τὸ ἀνατολικὸν αὐτοῦ πέρας, ἦτο ἀναγκαία προϋπόθεσις, ἵνα ἀπελευθερωθῇ ἡ ὁδὸς πρὸς τὸ Ληλάντιον πεδῖον ὑπὸ τῶν Ἑρετριέων. Ἐὰν ἡ ὑπόθεσις αὕτη εὐσταθῇ, τότε ἡ καταστροφὴ τοῦ συνοικισμοῦ τῆς Ξεροπόλεως⁵ ἀποτελεῖ ἓνα ἀσφαλῆ terminus post quem διὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ πολέμου. Ὁ Boardman⁶ δέχεται ὅτι ἡ ἐκδίωξις τῶν Ἑρετριέων ἐκ τῆς Κερκύρας τὸ 733 π. Χ. ὑπὸ τῶν Κορινθίων, συμμάχων τῶν Χαλκιδέων, δύναται νὰ ἐκληφθῇ ὡς συνέπεια τῆς πρώτης φάσεως τοῦ πολέμου, τὴν ὁποίαν τοποθετεῖ, λίαν πρωίμως νομίζω, ὀλίγον μετὰ τὴν κοι-

¹ Βλ. ἀνωτέρω σ. 146, σημ. 4.

² Πλήρη βιβλιογραφίαν περὶ τοῦ πολέμου δίδει ὁ καθηγητὴς ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, Οἱ Ἀειναῦται τῆς Ἑρετρίας, ΑΕ 1963, 1, σημ. 1.

³ Βλ. ἀνωτέρω σ. 146 καὶ σημ. 2.

⁴ Βλ. ἀνωτέρω σ. 146, σημ. 3.

⁵ Πρβ. P. G. THEMELIS, Protogeometric Necro-

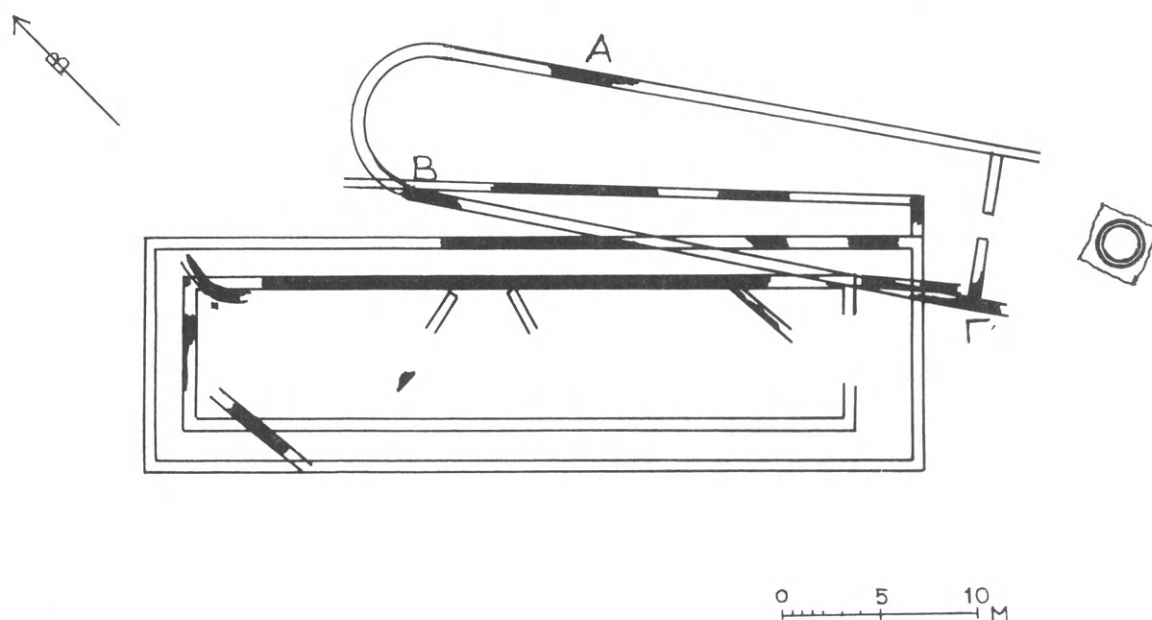
polis near Lefkandi, AAA II, 1969, 101, ἐνθα διατυπῶνται ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὁ μυκηναϊκὸς συνοικισμὸς τῆς Ξεροπόλεως ἦτο ἡ μυθικὴ Οἰχαλία. Πρβ. καὶ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ IV 2. 3: ἐν Σκίῳ μοίρα τῆς Ἑρετρικῆς ... εἶναι Οἰχαλίαν.

⁶ J. BOARDMAN, Early Euboean Pottery and History, BSA 52, 1957, 29.

νήν επιχείρησιν Χαλκίδος-Ερετρίας πρὸς δημιουργίαν τῆς ἀποικίας εἰς Κύμην τῆς Ἰταλίας (περὶ τὸ 750 π. Χ.). Ἡ χρονολογία τοῦ Bradeen¹ διὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ πολέμου, ἥτοι 720 ἢ 704 π. Χ., φαίνεται πιθανωτέρα, εὐρισκομένη ἐγγύτερον πρὸς τοὺς χρόνους καταστροφῆς τοῦ Λευκαντί. Μόνον ἡ συνέχισις τῶν ἀνασκαφῶν ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Ξεροπόλεως θὰ δώσῃ, πιστεύω, ὀριστικὴν ἐπὶ τοῦ προβλήματος ἀπάντησιν.

Ζ'. ΝΑΟΣ ΔΑΦΝΗΦΟΡΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ

Ἡ παρουσία τῆς λίμνης σπουδαιότατον ρόλον ἔπαιξεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς πόλεως ἀπὸ τῆς ιδρύσεως ἤδη τῆς νέας² (ἀρχαίας κατὰ τὸν Στράβωνα) Ἐρετρίας. Ἡ θέ-

Εἰκ. 8. Σχηματικὴ κάτοψις τοῦ γεωμετρικοῦ καὶ τοῦ ἀρχαικοῦ ναοῦ τοῦ Δαφνηφόρου Ἀπόλλωνος.

σις καὶ ὁ λοξὸς ἐν σχέσει πρὸς τὴν περιτειχισμένην πόλιν προσανατολισμὸς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Δαφνηφόρου δύναται πιθανῶς νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν παρουσίαν τῆς λίμνης, παρὰ τὴν δυτικὴν ὄχθην τῆς ὁποίας ιδρύθη ναὸς ἀπὸ τοῦ 8^{ου} ἤδη π. Χ. αἰῶνος³ (εἰκ. 3 καὶ 4). Ὡς λείψανα τοῦ πρώτου ναοῦ εἶναι δυνατόν νὰ ἀναγνωρισθοῦν οἱ τοῖχοι Α, Β καὶ Γ (εἰκ. 8), τοὺς ὁποίους ὁ καθηγητὴς Schefold⁴ ἐρμηνεύει ὡς ὑπολείμματα μεγάρου (Γ) καὶ στοῶν (Α-Β). Εἰς τὸ σχέδιον εἰκ. 8 ἀποτολμῶ μίαν ὑποθετικὴν κάτοψιν⁵ τοῦ

¹ D. W. BRADEEN, *The Lelantine War and Pheidon of Argos*, Transactions of the Americ. Philological Association, 253 κέ.

² Νέαν ὀνομάζω τὴν Ἐρέτριαν τοῦ 8^{ου} π. Χ. αἰ. ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν παλαιὰν τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων.

³ Ὁ ἀρχιτέκτων P. AUBERSON εἰς τὴν πρόσφατον δημοσίευσιν τοῦ ναοῦ (*Temple d'Apollo Daphnephoros, Eretria I*, 1968) δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὰ γεω-

μετρικὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, διερωτᾶται ἐντούτοις (σ. 9, σημ. 5), μήπως θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὴν ὑπαρξιν ἐνὸς «primitif» ναοῦ, προγενεστέρου τοῦ ἰωνικοῦ ἑκατομπεδίου τοῦ 7^{ου} π. Χ. αἰ.

⁴ ΑΔ 20, 1965, 275.

⁵ Τὸ σχέδιον τῆς κατόψεως ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίου τοῦ AUBERSON (ΑΔ ἔ. ἀ.) καὶ συμφώνως πρὸς παρατήρησιν τοῦ καθηγητοῦ κ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ἐπισκεφθέντος τὴν Ἐρέτριαν τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1968.

γεωμετρικοῦ τούτου ναοῦ, ἔχοντος μεγαρόσχημον εἴσοδον καὶ ἀψιδωτὴν (;) τὴν ΒΔ. πλευράν. Εἰς αὐτὸν ἀνήκει προφανῶς καὶ ὁ κυκλικὸς βόθρος τῆς γεωμετρικῆς περιόδου, ὁ εὐρισκόμενος ἔναντι ἀκριβῶς τῆς εἰσόδου του. Μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ γεωμετρικοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία δυνατόν νὰ ὀφείλεται εἰς τὸν Ληλάντιον πόλεμον, ὁ κυκλικὸς βόθρος, θεωρηθεὶς προφανῶς ἱερός, περιεκλείσθη ἐντὸς ὀρθογωνίου κατασκευῆς, ἐχούσης λοξὸν ὡς πρὸς τὸν γεωμετρικὸν ναὸν προσανατολισμόν, λόγω τῆς προηγηθείσης καταστροφῆς καὶ καταχώσεως αὐτοῦ πρὸς δημιουργίαν ἰσοπεδωμένου ἀνδρήρου, καταλλήλου διὰ τὴν θεμελίωσιν τοῦ δευτέρου ναοῦ. Τὸ ἐπίμηκες σχῆμα τοῦ γεωμετρικοῦ «ἐκατομπέδου» μὲ τὰς αὐτὰς περίπου διαστάσεις (εἰκ. 8) ἐτηρήθη καὶ κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ δευτέρου, ἰωνικοῦ κατὰ τὸν ἀρχιτέκτονα Auberson, ἐκατομπέδου ναοῦ τῶν μέσων τοῦ 7^{ου} π. Χ. αἰῶνος. Τὸ ἰωνικὸν τοῦτο ἐκατόμπεδον εἶναι μόνον ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ΝΔ. τοῦ γεωμετρικοῦ μετατοπισμένον. Ὁ καθηγητὴς Schefold, ἐρμηνεύων τὰ λείψανα τοῦ γεωμετρικοῦ ἀψιδωτοῦ (;) ναοῦ ὡς ὑπολείμματα μεγάρου καὶ στοῶν (βλ. ἀνωτέρω), ἀναγκάζεται νὰ δεχθῇ τὴν ὑπαρξιν ἐνὸς ὑποθετικοῦ ναοῦ, κατεσκευασμένου, ὡς λέγει, ἐκ ξύλου πιθανῶς καὶ ὠμοπλίνθων, προδρομοῦ τοῦ ἰωνικοῦ ἀρχαῖκου ἐκατομπέδου.

Ὁ τρίτος καὶ τελευταῖος ναὸς (δωρικὸς περίπτερος) μὲ τὰ ἀριστουργηματικὰ ἐναέτια γλυπτά, ὁ καταστραφεὶς ὑπὸ τῶν Περσῶν τὸ 490 π. Χ., τοῦ ὁποίου ἡ κατασκευὴ χρονολογεῖται ὀλίγον πρὸ τοῦ 510 π. Χ., ἐθεμελιώθη ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ πρώιμου ἀρχαῖκου ἐκατομπέδου, ἔχει δὲ τὸν αὐτὸν πρὸς τοῦτο προσανατολισμόν. Εἰς τὴν κατασκευὴν του συνετέθησαν ἐπιτυχῶς ἰωνικὰ καὶ δωρικὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα. Ἡ δύναμις οὕτω τῆς παραδόσεως ὅχι μόνον ἐκράτησεν εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν τὸν ναὸν καὶ μὲ τὸν αὐτὸν πάντοτε προσανατολισμόν, ἀλλὰ τοῦ ἐκληροδότησε καὶ τὴν χαρακτηριστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν του μορφήν, ἡ ὁποία δὲν θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἀποδίδεται ἀποκλειστικῶς εἰς μίαν πρώιμον ἰωνικὴν ἐπίδρασιν ¹. Ἡ ἐπιχειρουμένη ἄλλωστε ὑπὸ τοῦ P. Auberson ἀποκατάστασις τοῦ ἐκατομπέδου τοῦ 7^{ου} π. Χ. αἰ. ὡς περιπτέρου ναοῦ, ὡς καὶ αἱ διδόμεναι διαστάσεις τοῦ σηκοῦ του (ἰδίᾳ ἡ πρὸς τὰ ΒΔ. αὐτοῦ ἐπέκτασις) δὲν πείθουν ἀπολύτως, διότι ἐλάχιστα καὶ λίαν ἀμφίβολα εἶναι τὰ διατηρούμενα ἔχνη.

Εἰς τὴν παρουσίαν τῆς ἐλώδους λίμνης, ἐστίας τοῦ θανατηφόρου διὰ τὴν ἐποχὴν ἐλώδους πυρετοῦ, θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἀναζητηθῇ ἡ αἰτία τῆς ιδρύσεως τοῦ ναοῦ εἰς τὴν θέσιν ταύτην κατὰ τὸν 8^{ον} π. Χ. αἰ. Ἡ ἀνάγκη ἐνὸς θεοῦ βοηθοῦ (ἐπικουρείου), διώκτου τοῦ κακοῦ (ἀλεξικάκου, ἀποτροπαίου), θεραπευτοῦ (παιήωνος, ἱατροῦ) θὰ ὑπηγόρευεν εἰς τοὺς Ἑρετριεῖς τὴν ἰδρυσίν του. Πιστεύω ὅτι ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ Ἀπόλλωνος Δαφνηφόρου ἐν Ἑρετρίᾳ ἦτο ἀκριβῶς μορφή θεοῦ ἀλεξικάκου, ἐπικουρείου, θεραπευτοῦ. Ἡ ἀποτροπαία προστατευτικὴ καὶ θεραπευτικὴ ἄλλωστε ιδιότης τοῦ Ἀπόλλωνος ἀνήκει εἰς ὑπόστασιν αὐτοῦ μᾶλλον παλαιότεραν τῆς μαντικῆς καὶ καθαρτηρίου ². Ὁ παιὰν τέλος, τὸ πανάρχαιον μαγικὸν - ἀποτρόπαιον ἱερὸν ᾄσμα, τὸ ἀδόμενον κατὰ τὴν ἐορτὴν

¹ AUBERSON, ἔ. ἀ. 14 κέ.

² Πρβ. M. P. NILSSON, Gr. Feste, 1906, 97 κέ. καὶ ΣΧΟΛΙΑ εἰς Ὀμήρου δ 232-3: εἰ μὴ Ἀπόλλων Φοῖβος ὑπέκ θανάτοιο σώσσει | ἢ καὶ Παιήων, ὅς ἀπάντων φάρμακα οἶδεν.

Τὸ ἐπίθετον τοῦ Ἀπόλλωνος ὡς Δαφνηφόρου δὲν δύναται, νομίζω, νὰ ἔχη σχέσιν πρὸς τυχὸν νικηφόρον διὰ τοὺς Ἑρετριεῖς ἐκβασιν τοῦ Ληλάντιου πολέμου, ὡς φαίνεται νὰ ὑπονοῇ ὁ AUBERSON, ἔ. ἀ. 15, ἀποκαλῶν τὸν θεὸν protecteur de la cité.

τῶν Δαφνηφορίων πρὸς τιμὴν τοῦ Ἰσμηνίου Ἀπόλλωνος ἐν Θήβαις καὶ ἀλλαχοῦ, συνδέει, νομίζω, τὸ γνωστὸν ἐπίθετον τοῦ θεοῦ ὡς Δαφνηφόρου (Δαφναίου, Δαφνίτου) πρὸς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ ἐν Ἑρετρίᾳ ὑπόστασιν.

Η'. ΝΑΟΣ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΑΜΑΡΥΣΙΑΣ

Ἐπιγραφαὶ καὶ ἀνάγλυφα, σχετιζόμενα πρὸς τὴν λατρείαν τῆς Ἀρτέμιδος, εὑρέθησαν κατὰ καιροὺς εἰς διαφόρους θέσεις, ἀρκούντως μεταξύ των ἀπομεμακρυσμένας, ὡς τὸ Αὐλωνάριον, τὸ Ἀλιβέριον, ὁ λόφος Παλαιοχώρια Κάτω Βάθειας, ἡ Ἁγία Παρασκευή, κειμένη μεταξὺ Ἑρετρίας καὶ Ἀμαρύνθου, καὶ ἡ Ἑρέτρια. Ἡ διασπορὰ αὕτη τῶν εὐρημάτων καὶ ἡ ἀπουσία συστηματικῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης, ἐκτὸς δοκιμαστικῶν τομῶν τοῦ Κουρουνιώτου ἐπὶ τοῦ ὑψώματος Παλαιοχώρια, εἶναι οἱ λόγοι τῆς μὴ εἰσέτι ἐντοπίσεως τῆς θέσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀμαρυσίας Ἀρτέμιδος. Ὡς πλέον πιθανὴ θέσις ἔχει προταθῇ ὁ λόφος Παλαιοχώρια¹, πλησίον ἢ ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὑρέθησαν αἱ περισσότεραι ἐπιγραφαὶ καὶ ἀνάγλυφα, μαρτυροῦντα λατρείαν Ἀρτέμιδος. «Μετὰ τὰς ἀγρόνους δοκιμὰς πρὸς ἀνεύρεσιν τοῦ ἱεροῦ μεταξὺ Βάθειας καὶ Ἑρετρίας . . . ὀφείλομεν νὰ συμφωνήσωμεν μετὰ τῶν δεχομένων ὡς ἐσφαλμένην τὴν μαρτυρίαν τοῦ Στράβωνος (C 448: *Ταύτης δ' ἔστι κόμη ἢ Ἀμάρυνθος ἀφ' ἑπτὰ σταδίων τοῦ τείχους* (ἐνν. τῆς Ἑρετρίας)) καὶ νὰ ἀναζητήσωμεν ταύτην καὶ τὸν . . . ναὸν ἀνατολικώτερον ἔτι, ἔνθα ἄγουσιν ἡμᾶς τὰ μέχρι τοῦδε ἀνακαλυφθέντα ἔχνη», ἔγραφεν ὁ Κουρουνιώτης τὸ 1900². Ὁ λόφος, συμφώνως πρὸς τὰς ἐπιφανειακὰς ἐνδείξεις³, κατὰ κήθη ἄνευ σχεδὸν διακοπῆς ἀπὸ τῆς Ὑστέρας Νεολιθικῆς περιόδου μέχρι τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων, ἀποτελεῖ δὲ τὴν κυριωτέραν προϊστορικὴν θέσιν (κυρίως μυκηναϊκὴν) τῆς ἐρετριακῆς πεδιάδος. Ὁ ταυτισμὸς τῆς θέσεως πρὸς τὴν ἀρχαίαν κόμην Ἀμάρυνθον παρουσιάζει μεγάλας πιθανότητας, κυρίως λόγῳ τῆς προελληνικῆς καταγωγῆς τοῦ τοπωνυμίου (-νθος), τῶν προϊστορικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν νεωτέρων εὐρημάτων, τὰ ὁποῖα συμφωνοῦν πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ γεωγράφου κατὰ τὸ ἐξῆς σημεῖον: ἡ Ἀμάρυνθος πρέπει νὰ εὑρίσκετο ἀκόμη ἐν ζωῇ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Στράβωνος καὶ τῶν πηγῶν του. Ἡ διδομένη ἐντούτοις ὑπ' αὐτοῦ ἀπόστασις τῶν 7 σταδίων (1 1/2 χιλ.) ἀνατολικῶς τοῦ τείχους τῆς Ἑρετρίας οὐδόλως συμφωνεῖ πρὸς τὴν πραγματικὴν ἀπόστασιν τῶν 8 χιλιομέτρων (40 περίπου σταδίων) τοῦ λόφου Παλαιοχώρια ἐκ τῆς Ἑρετρίας. Δέχομαι ὡς ἐσφαλμένην τὴν ἀπόστασιν τὴν διδομένην ὑπὸ τοῦ Στράβωνος τασσόμενος μὲ τὴν πλειονότητα τῶν ἐρευνητῶν⁴. Ἀλλὰ θὰ προσπαθῇσω κατωτέρω νὰ ἐρμηνεύσω τὸ σφάλμα τοῦ γεωγράφου.

Τὸ ἱερὸν τῆς Ἀμαρυνθίας Ἀρτέμιδος θὰ εὑρίσκετο βεβαίως εἰς τὴν Ἀμάρυνθον· εἴμεθα ἐντούτοις ἠναγκασμένοι νὰ δεχθῶμεν τὸν κοινῶς παραδεδεγμένον ταυτισμὸν Ἀμαρυνθίας καὶ Ἀμαρυσίας καὶ νὰ ὁμιλῶμεν περὶ ἱεροῦ τῆς Ἀμαρυνθίας ἢ Ἀμαρυσίας Ἀρτέμιδος ἀδιακρίτως; Νομίζω ὄχι.

Αἱ περικλείουσαι τὴν πεδιάδα τῆς Ἑρετρίας ὄροσειραι Ὀλυμπος καὶ Κοτύλαιον

¹ ΑΕ 1894, 156 κέ.

² ΑΕ 1900, 8 κέ.

³ Βλ. BSA 61, 1965, 64, ἀρ. 62.

⁴ Πρβ. WALLACE, ἔ. ἀ. 183.

ἦσαν ἀφιερωμένοι εἰς τὴν Ἀρτέμιδα¹. Εἶναι φυσικόν, νομίζω, νὰ δεχθῶμεν τὴν ὑπαρξίν πλειόνων τοῦ ἐνὸς Ἀρτεμισίων, ἔνθα ἐλατρεῦετο ἡ Ἀρτεμις ὑπὸ διαφόρους ὑποστάσεις. Τοῦτο βεβαιοῦται καὶ ἐκ τῶν γνωστῶν ἐξ ἐπιγραφῶν καὶ ἀρχαίων μαρτυριῶν ἐπιθέτων τῆς θεᾶς, Ὀλυμπία καὶ Κολαινίς².

Δὲν θὰ εὐρισκόμεθα οὕτω μακρὰν τῆς ἀληθείας, ἐὰν ἐπεχειροῦμεν διάκρισιν μεταξὺ τῆς Ἀμαρυνθίας καὶ τῆς Ἀμαρυσίας Ἀρτέμιδος. Ἡ ὁμοιότης τῶν λέξεων δὲν εἶναι δύσκολον νὰ παροδηγήσῃ εἰς ταυτισμὸν τῶν. Τὸ σφάλμα, πιστεύω, ἐκκινεῖ ἐκ τῆς μαρτυρίας τοῦ Πανσανίου, ὁ ὁποῖος εἰς τὰ Ἀττικά του (I 31.5) λέγει: ... ἔστιν Ἀμαρυνθος ἐν Εὐβοίᾳ καὶ γὰρ οἱ ταύτη τιμῶσιν Ἀμαρυσίαν. Ἑορτὴν δὲ καὶ Ἀθηναῖοι τῆς Ἀμαρυσίας ἄγουσιν οὐδέ τι Εὐβοέων ἀφανέστερον. Ὁ Στράβων (C 448) ὁμιλεῖ περὶ κώμης Ἀμαρύνθου, Ἀμαρυνθίου ἢ ἱεροῦ τῆς Ἀμαρυνθίας Ἀρτέμιδος, οὐδὲν δὲ περὶ Ἀμαρυσίου λέγει. Τὸ Ἀμαρύνθιον λοιπὸν μόνον καὶ ὄχι καὶ τὸ Ἀμαρύσιον εὐρίσκετο εἰς τὴν κώμην Ἀμαρύνθου, ἢ ὁποία θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ τοποθετηθῇ ἐπὶ τοῦ λόφου Παλαιοχώρια Κάτω Βάθειας, διὰ τοὺς λόγους τοὺς ὁποίους ἀνωτέρω ἀνελύσαμεν.

Ποῦ εἶναι δυνατόν νὰ εὐρίσκετο τὸ Ἀμαρύσιον; Εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο θὰ προσπαθήσω κατωτέρω νὰ ἀπαντήσω.

Εἰς ἀπόστασιν $1\frac{1}{2}$ περίπου χιλιομέτρων (7 σταδίων) ἀνατολικῶς τῆς Ἑρετρίας δεξιὰ τῆς ὁδοῦ Ἑρετρίας - Κάτω Βάθειας, περὶ τὰ 150 μέτρα ἀπὸ τῆς θαλάσσης, εὐρίσκετο τὸ βυζαντινὸν ἐκκλησιδίου τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς (πίν. 16Α) ἐκτισμένον δι' ἀρχαίου ὕλικου, τὸ ὁποῖον εἶναι σήμερον συσσωρευμένον πέριξ νεωτέρου εἰκονοστασίου (πίν. 17α-β). Παρὰ τὸν σωρὸν τῶν λίθων διακρίνεται σαφῶς ἡ θεμελίωσις (πίν. 18α-β), ἀρχαίου ὀρθογωνίου ναοσχήμου οἰκοδομήματος (10×25 μ. περίπου) μὲ σαφῶς διαγραφόμενον πρόδομον καὶ ἴσως ὀπισθόδομον. Ἐντὸς αὐτοῦ σώζεται μεταγενέστερος (χριστιανικός;) κιβωτιόσχημος τάφος, διαστ. 1.50×2.50 μ. περίπου, ἐκτισμένος διὰ πωροπλίνθων καὶ ἐπικεχρισμένος ἐσωτερικῶς δι' ἀσβεστοκονιάματος. Μαρμάρινον ἐπίμηκες ἔδρανον εὐρίσκεται ἐπὶ τοῦ σωροῦ τῶν λίθων (πίν. 17β). Εἰς ἀκτῖνα μεγαλυτέραν τῶν 50 μ. πέριξ τοῦ ναοῦ, ἰδίᾳ κατὰ τὴν νοτίαν, πρὸς θάλασσαν, πλευρὰν διακρίνονται σαφῶς ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας θεμέλια ἀρχαίων κτηρίων, ἀνήκοντα προφανῶς εἰς οἰκοδομήματα, ἀνάλογα πρὸς τὰς στοάς, γυμνάσια, παλαίστρας, θεηκολεῶνας κλπ., ἐτέρων ἱερῶν, ὡς ἐπὶ παραδείγματι τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος. Μεταξὺ τῶν περισυλλεγέντων ὀστράκων ἀνεγνώρισά τινα κλασσικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ἐνταῦθα φαίνεται ὅτι εὐρέθη ὑπὸ τοῦ Κουρουνιώτου³ εἷς μαρμάρινος ὀμφαλὸς (ῥ. 0.97, μ. 0.84, πλ. 0.44 μ.) (πίν. 19α-β) καὶ μολύβδινον σταθμίου, φέρον ἐπὶ τῆς μιᾶς ὀψεως τὴν ἐπιγραφὴν ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΕΥΘΥΚ[ΛΗΣ], ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας ἀνάγλυφον τετράφυλλον ρόδακα. Παρόμοιον σταθμίου εὐρέθη πλησίον τοῦ παρεκκλησίου καὶ μοῦ παρεδόθη ὑπὸ τοῦ Γ. Λάμπρου (βλ. ἀνωτ. σ. 147). Ἀνάγλυφος τετράφυλλος ρόδαξ, τελείως ὅμοιος πρὸς τὸν ρόδακα τοῦ σταθμίου τοῦ Κουρουνιώτου, καλύπτει τὴν μίαν τῶν ἐπι-

¹ Βλ. ΣΤ. BYZANTION ἐν λ. Κοτύλαιον: Ὅρος Εὐβοίας ἀνακείμενον Ἀρτέμιδι. Πρβ. καὶ IG XII, 9, 260

² ΑΕ 1892, 141, ἀρ. 9 (— Ἀρτεμις Ὀλυμπία). GEYER, ἔ. ἀ. 23 καὶ 72.

³ ΑΕ 1900, 20, εἰκ. 1, 2 καὶ 3.

φανεῖων. Ἐπὶ τῆς ἐτέρας δυσανάγνωστον σύμπλεγμα ἀναγλύφων γραμμάτων, ἐκ τῶν ὁποίων διακρίνονται σαφῶς τὰ Ι, Α, Ε καὶ Μ (πίν. 14δ-ε). Ἡ πιθανώτερα ἀνάγνωσις θὰ ᾖ το ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ἢ ΑΡΤΕΜΙΔΙ. Τὸ σύμπλεγμα τῶν γραμμάτων εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὸ σύμπλεγμα τοῦ ὀνόματος *Εὐθυκ*[λῆς] ἐπὶ τοῦ σταθμίου τοῦ Κουρουνιώτου. Μεταξὺ τῶν συσσωρευμένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (πίν. 18α) καὶ λιθοπλίνθων εὗρον ἄνω τμήμα στήλης ἐκ φαιοῦ μαρμάρου, μετ' ἀετωματικῆς ἐπιστρώσεως (πίν. 22β). Κάτωθεν τοῦ ὀριζοντίου κανόνος τοῦ ἀετώματος σώζονται τὰ γράμματα: Ι Ε Ω!

Ἐκ τῆς μεγάλης ἀποστάσεως μεταξὺ τῶν γραμμάτων, 0.080 μ., εἰκάζεται ὅτι ἐν μόνον γράμμα ἐλλείπει, τὸ πρῶτον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὁδηγεῖ εἰς τὴν λίαν πιθανὴν συμπλήρωσιν θ]εῶ. Πρόκειται κατὰ συνέπειαν περὶ ἀναθήματος εἰς τὸν θεὸν ἢ τὸ πιθανώτερον, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἀνωτέρω μνημονευόμενα εὐρήματα, εἰς τὴν θεόν (Ἀρτέμιδα;).

Ἄπασαι αἱ ἐνδείξεις πείθουν ὅτι πρόκειται περὶ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος. Ἡ θέσις του μάλιστα παρὰ τὴν ἀνατολικὴν ὄχθην τῆς ἐλώδους λίμνης εὐνοοῦν μίαν τοιαύτην ἀναγνώρισιν. Θεωρῶ περιττὸν νὰ ἀπαριθμήσω Ἀρτεμίσια εὐρισκόμενα εἰς τελματώδεις, ἐλώδεις περιοχάς, παρὰ τὰς ἐκβολὰς ἢ τὰς ὄχθας ποταμῶν καὶ γενικῶς εἰς πλουσίας εἰς ὕδατα χαμηλάς, πεδινὰς περιοχάς (πρβ. τὰ ἐπίθετα τῆς Ἀρτέμιδος Λιμναῖτις, Ἐλεία). Ἀναφέρω μόνον χαρακτηριστικῶς τὰ δύο μεγάλα καὶ γνωστὰ ἱερὰ τῆς Ὀρθίας καὶ τῆς Βραυρωνίας¹, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται εἰς παρομοίας παραποταμίους ἢ παραθαλασσίους τελματώδεις τοποθεσίας.²

Εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι ἀπὸ τοῦ 8^{ου} ἤδη π. Χ. αἰῶνος οἱ Ἑρετρίεις ἵδρυσαν ναὸν πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος παρὰ τὴν δυτικὴν ὄχθην τῆς τεναγώδους λίμνης. Νῦν βλέπομεν ὅτι παρὰ τὴν ἀνατολικὴν ὄχθην τῆς ἰδίας λίμνης εὐρίσκετο ναὸς, ἀφιερωμένος εἰς τὴν λατρείαν τῆς Ἀρτέμιδος. Ἡ ἀναγνώρισις τοῦ ναοῦ αὐτοῦ ὡς ναοῦ τῆς Ἀμαρυσίας φαίνεται λίαν πιθανὴ διὰ τοὺς κάτωθι λόγους:

1) Ἡ ἀπόστασις τοῦ ναοῦ 1 1/2 χιλ. ἀπὸ τοῦ τείχους τῆς Ἑρετρίας συμφωνεῖ ἀπολύτως πρὸς τὴν ἀπόστασιν τῶν 7 σταδίων, τὴν ὁποίαν δίδει ὁ Στράβων διὰ τὴν κώμην Ἀμάρυνθον. Τὸ σφάλμα του ἐρμηνεύεται, νομίζω, ἂν δεχθῶμεν ὅτι καὶ οὗτος ἔπεσε θῦμα τῆς συγχύσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀμαρυνθίας Ἀρτέμιδος, εὐρισκομένου εἰς Ἀμάρυνθον, 40 στάδια μακρὰν τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς Ἑρετρίας, καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀμαρυσίας, εὐρισκομένου εἰς ἀπόστασιν 7 σταδίων. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ γεωγράφου φαίνεται ὅτι δὲν ἐσώζετο πλέον ὁ ναὸς τῆς Ἀμαρυσίας (μνείαν τούτου εὔρεν, ὡς φαίνεται,

¹ Ἡ σχέσις μεταξὺ τῆς Ἀμαρυσίας καὶ τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος φαίνεται ὅτι ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὸ τυπικὸν τῆς λατρείας. Τοῦτο βεβαιοῦται καὶ ἐκ μαρμαρίνης κεφαλῆς κορασίδος τοῦ Μουσείου Ἑρετρίας (πίν. 14 ζ), ἡ ὁποία παρουσιάζει ἐκπληκτικὴν ὁμοιότητα πρὸς τὰς γνωστὰς κεφαλὰς ἄρκτων τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρωνίας, χρονολογεῖται δὲ καὶ αὕτη εἰς τὸ τέλος τοῦ 4^{ου} π. Χ. αἰῶνος. Πήλινα εἰδώλια, εὐρεθέντα κατὰ τὰς προσφάτως διενεργηθείσας ἀνα-

σκαφὰς ἐντὸς οἰκοπέδων ἐν Ἑρετρίᾳ, παριστοῦν ὡσαύτως παῖδας καὶ κορασίδας νεαρᾶς ἡλικίας (10 ἐτῶν;). Τὰ ἀνωτέρω, ὡς καὶ ἕτερα γλυπτά, τὰ ὁποῖα, πιστεύω, δεικνύουν ἄμεσον σχέσιν τῆς Ἀμαρυσίας πρὸς τὴν Βραυρωνίαν, θὰ ἀποτελέσουν τὸ θέμα ἰδιαίτερας μελέτης.

² Πρβ. ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ II 30. 7 καὶ ΜΑΞ. ΤΥΡΙΟΥ VIII 1: Ἱερὰ δ' Ἀρτέμιδος πηγὰι ναμάτων καὶ ἀνθηροὶ λειμῶνες.

ὁ Στράβων εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς πηγὰς του), ἀλλὰ μόνον ἡ κόμη Ἀμαρυνθὸς μετὰ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀμαρυνθίας.

2) Εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην τοῦ ναοῦ τοποθετεῖται ἡ περιφέρεια τῆς Ἑρετρικῆς Μεταξὺ ἢ Μεσόχωρον, ἡ ὑπ' ἀριθμὸν III ἐκ τῶν πέντε τὰς ὁποίας ἀναγνωρίζει ὁ Wallace¹. Ἡ κεντρικὴ αὕτη περιφέρεια, καταλαμβάνουσα τὴν πεδιάδα μετὰ τοῦ Ὀλύμπου καὶ τοῦ Κοτυλαίου, περιελάμβανεν ἐκτὸς τῆς πόλεως Ἑρετρίας τοὺς δήμους Πτέχαι καὶ Ἀφαρ (...). Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς συνθήκης τῆς πόλεως Ἑρετρίας μετὰ τοῦ ἐργολάβου Χαιρεφάνους πρὸς ἀποξήρανσιν τῆς ἐλώδους λίμνης (IG XII, 9, 191) μανθάνομεν ὅτι ἡ λίμνη εὐρίσκετο ἐν Πτέχαις². Ὁ δῆμος οὗτος κατὰ συνέπειαν εὐρίσκετο παρὰ τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος τῆς Ἑρετρίας (εἰκ. 3). Ὁ δῆμος Ἀφαρ (...), κατὰ τὸν Wallace, πρέπει νὰ τοποθετηθῇ ἐντὸς ἢ ἐγγὺς τῆς Ἑρετρίας. Ἄν ἡ λέξις ἀφαρ (...) δύναται νὰ συσχετισθῇ ἐτυμολογικῶς πρὸς τὸ φάρος (= ἄροτρον) (φαράω ἢ φαρώω = ὀργώνω), τότε εἶναι δυνατόν νὰ σημαίνει τὴν ἀκαλλιέργητον (ἀφάρω-τος = ἀκαλλιέργητος)³ ἔκτασιν. Ὡς τοιαύτην θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὴν παρὰ τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ ἀνατολικοῦ τεύχους τῆς Ἑρετρίας βαλτώδη, χέρσον, ἀκαλλιέργητον ἔκτασιν (εἰκ. 3). Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ὁ δῆμος Ἀφαρ (...) εὐρίσκετο μετὰ τοῦ δήμου Πτέχαι καὶ τῆς πόλεως. Ἐξ ἐτέρας ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἱερὸν Νόμον, ρυθμίζοντα τὰ τῶν ἀγώνων τῆς ἑρετριακῆς ἐορτῆς τῶν Ἀρτεμιρίων⁴, γνωρίζομεν ὅτι οἱ πρὸς τιμὴν τῆς Ἀμαρυσίας Ἀρτέμιδος τελούμενοι ἀγῶνες οὗτοι ἐλάμβανον χώραν εἰς τόπον καίμενον μετὰ τῶν περιφερειῶν Μεσόχωρον καὶ Φυλακή. Ἡ περιφέρεια Φυλακή τοποθετεῖται ἀσφαλῶς ὑπὸ τοῦ Wallace ἀκριβῶς μετὰ τὴν Μεσόχωρον, ἥτοι ἀνατολικῶς τοῦ Κοτυλαίου, περιλαμβάνουσα μετὰ τῶν ἄλλων τὸν γνωστὸν δῆμον Ταμύναι.

Τὰ Ἀρτεμίρια κατὰ συνέπειαν ἐλάμβανον χώραν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς σημερινῆς Μαγούλας, ἥτοι εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς ἑρετριακῆς πεδιάδος, μετὰ τῆς ἐν Πτέχαις λίμνης, ἔνθα τὸ Ἀρτεμίσιον τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, καὶ τῆς Ἀμαρύνθου (σημ. Κάτω Βάθειας). Πρὸς τὸ Ἀρτεμίσιον τοῦτο, πιστεύω, κατηνύμετο ἡ μεγάλη πομπὴ τῶν 3000 πεζῶν, τῶν 600 ἱππέων καὶ τῶν 60 ἄρμάτων, ἡ ἐκκινουσα ἐκ τῆς Ἑρετρίας, καὶ ὅχι πρὸς τὸ Ἀρτεμίσιον τῆς Ἀμαρύνθου, 40 στάδια μακρὰν τῆς πόλεως. Δὲν εἶναι τυχαῖον τὸ γεγονὸς ὅτι τμῆμα τῆς ἀγροτικῆς ταύτης περιοχῆς ὀνομάζεται σήμερον Μεσακό⁵, τοπωνύμιον ἀνάλογον πρὸς τὸ ἀρχαῖον Μεσόχωρον, ἂν μὴ ἐπιβίωσις τούτου.

3) Τὸ ἐπίθετον τῆς Ἀρτέμιδος Ἀμαρυσία, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ Ἀμαρυνθία⁶, δὲν φαίνεται προελληνικόν. Οἱ χρόνοι ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀμαρυσίας πρέπει νὰ συμπίπτουν πρὸς τοὺς χρόνους ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Δαφνηφόρου Ἀπόλλωνος (8^{ος} π. Χ. αἰ.). Οὕτω δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ ἡ ἀπουσία προϊστορικῶν εὐρημάτων

¹ Ἐ. ἀ.

² Ὁ WIEGAND, *Dystos*, AM 24, 1899, 467, τοποθετεῖ ἐσφαλμένως τὴν λίμνην παρὰ τὸ Δύστον.

³ LIDDELL-SCOTT ἐν λ.

⁴ ΑΕ 1902, 89 κέ. (ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ).

⁵ Β. Δ. ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, ἔ. ἀ. 191.

⁶ Ὁ HEINZE, *De rebus Eretr.*, 17 (GEYER, ἔ. ἀ. 72) ἐτυμολογεῖ τὴν λέξιν ἐκ τοῦ ἀμαρύσσω = funkeln (= σπινθηρίζειν), schimmern (= λαμπυρίζειν), σχετίζων ταύτην πρὸς τὴν Ἀρτέμιδα Σελήνην, πρᾶγμα ἀπίθανον, ἐφ' ὅσον τὸ ὄνομα θεωρεῖται προελληνικόν. Ἐκτὸς ἂν ἐννοεῖ τὴν Ἀμαρυσίαν.

ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, συμφώνως πρὸς τὰς ἐπιφανειακὰς τοῦλάχιστον ἐνδείξεις, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν λόφον τῆς Ἀμαρύνθου (βλ. ἀνωτ. σ. 166).

4) Τὸ γνωστὸν ἐπίτιτλον ἀνάγλυφον τοῦ πίνακος 19γ παριστᾷ τὸν Ἀπόλλωνα Δαφνηφόρον, ὡς κιθαρωδόν, καὶ τὴν Ἀρτέμιδα Ἀμαρυσίαν, ὡς δαδοῦχον, ἐκατέρωθεν τοῦ μαντικοῦ ὀμφαλοῦ¹. Ἡ παράστασις εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς ἀμέσου σχέσεως τῶν δύο κατ' ἐξοχὴν ἐρετριακῶν ἀδελφῶν θεοτήτων, σχέσεως, ἡ ὁποία προϋποθέτει, πιστεύω, καὶ γειτνίασιν τῶν δύο ναῶν. Μόνον ἡ θέσις των ἐκατέρωθεν τοῦ ἔλους (πίν. 16) δίδει νόημα εἰς τὴν παράστασιν τοῦ ἀναγλύφου. Ὁ εὑρεθεὶς μάλιστα εἰς τὴν Ἀγίαν Παρασκευὴν μαρμάρινος ὀμφαλὸς (βλ. ἀνωτ. σ. 167) εἶναι ἐνδείξεις καὶ συλλατρείας τῶν δύο θεοτήτων.

Θ'. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΟΙΚΟΠΕΔΟΥ ΑΡΙΘ. 699 (G/9)² ΕΡΕΤΡΙΑΣ

Ι. Ἑλληνιστικὴ οἰκία καὶ κλασσικὴ δὸς.

Ἀναλυτικὴ ἔκθεσις περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν, τῶν διενεργηθεισῶν τὸ ἔτος 1968 ἐντὸς ἰδιοκτητῶν οἰκοπέδων ἐν Ἐρετρίᾳ, δαπάναις τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως, πρόκειται νὰ δημοσιευθῇ εἰς τὰ Χρονικά τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου. Ἐνταῦθα θὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς δοκιμαστικῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης τοῦ οἰκοπέδου ἀριθ. 699 (G/9), ἰδιοκτησίας Μ. Ρούσσου, τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας ἔχουν ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὴν ἐρετριακὴν τοπογραφίαν, ἡ ὁποία ἐνδιαφέρει εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην.

Τὸ οἰκόπεδον εὐρίσκεται εἰς τὸ ΝΑ. τμήμα τῆς πόλεως παρὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ἔλους. Ἀνεσκάφησαν συνολικῶς πέντε τάφροι (εἰκ. 5, ἀριθ. 1-5). Ἡ Τάφρος 1 ἀπεκάλυψε τὴν ΒΑ. γωνίαν δαπέδου αἰθρίου οἰκίας, ἐπεστρωμένου διὰ θραυσμάτων λευκοῦ μαρμαρίου, συγκρατουμένου διὰ κονιάματος ὑπερύθρου. Πέριξ αὐτοῦ ἔλαφρως ὑπερυψούμενον πλαίσιον, πλ. 0.75-1 μ., ἐξ ἰσχυροῦ ὑπολεύκου κονιάματος, περιέχοντος ποσότητα μικρῶν φυσικῶν χαλίκων λευκῶν καὶ μελανῶν. Ἐλάχιστα ὄστρακα, εὑρεθέντα κατὰ τὰς παρυφὰς τοῦ πλαισίου, καθιστοῦν λίαν πιθανὴν τὴν χρονολόγησιν τοῦ δαπέδου εἰς τὴν ὑστέραν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν (β' ἡμισυ τοῦ 2^{ου} π. Χ. αἰ.).

Ἡ Τάφρος 2 (εἰκ. 5) ἔφερεν εἰς φῶς, εἰς βάθος 0.60-0.90 μ., δύο τεμάχια πωρίνης αὐλακος (βλ. Τομὴν Α-Β, εἰκ. 5). Τὸ μεγαλύτερον τῶν δύο τεμαχίων δὲν εὐρίσκεται κατὰ χώραν. Τὸ ἕτερον ἐφήπτετο σειρᾷ λίθων (ὑπολειμμάτων θεμελιώσεως κατεστραμμένου τοιχίου), κατευθυνομένης ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Ὁ τελευταῖος πρὸς Νότον λίθος τοῦ τοιχίου ἀποτελεῖ ὀρθογώνιον στήλην, φέρουσαν τὸ γράμμα Η κεχαραγμένον ἐντὸς ἐπιμελῶς εἰργασμένης ταινίας ἐπὶ τῆς προσθίας ὀψεως. Εἶναι πιθανῶς ὄρος (Η[ΟΡΟΣ]), χρησιμοποιοιθεὶς ἐνταῦθα ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικόν. Τὸ μεγαλύτερον βάθος καὶ ἡ λοξὴ θέσις τοῦ τοιχίου καὶ τῆς αὐλακος ὡς πρὸς τὸ δάπεδον τῆς τάφρου 1, δεικνύουν πρωιμότεραν φάσιν. Πιθανὴ χρονολόγησις τῆς φάσεως ταύτης εἶναι ὁ 3^{ος} π. Χ. αἰών.

¹ Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, Ἐρετριακαὶ ἐπιγραφαί, ΑΕ 1911, σ. 33, εἰκ. 21.

² Σημεῖα συντεταγμένων τοπογραφικοῦ σχεδίου τῆς Ἐρετρίας, δημοσιευθέντος ἐν ΑΔ 20, 1965, 270.

Τοῦτο ἐγένετο ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Ρ. AUBERSON ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίου (1:1000) τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως, τὸ ὁποῖον παραμένει εἰσέτι ἀδημοσίευτον.

Κάτωθεν τῶν λειψάνων τῆς φάσεως ταύτης ἐσημειώθη ἡ παρουσία παχέος στρώματος λίθων καὶ θραυσμάτων μεγάλων καὶ μικρῶν ἀγγείων, ἀνήκοντος προφανῶς εἰς κατάστρωμα καταργηθείσης ὁδοῦ. Αὕτη, συμφώνως πρὸς τὰ χρησιμοποιηθέντα διὰ τὴν ἐπίστρωσιν τῆς ὁστρακα, ἐχρησιμοποιήθη κατὰ τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν. Ὁ εὐρεθεὶς **Η[ΟΡΟΣ]** ἀπετέλει πιθανῶς ὁρόσημον τῆς ὁδοῦ ταύτης.

Κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τῆς **Τάφρου 3** ἀπεκαλύφθη εἰς τὸ αὐτὸ βάθος τῶν 0.90 μ. ἢ πρὸς Ἀνατολὰς συνέχεια τῆς ὁδοῦ, ἡ ὁποία ἐκάλυπτε τὸ σύνολον τοῦ πλάτους τῆς τάφρου. Τὸ ὑπόστρωμα τῆς ὁδοῦ ἐκ λίθων καὶ θραυσμάτων κεραμεικῆς ἔφθανε μέχρι βάθους 1.40 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας, κάτωθεν δὲ αὐτοῦ ἀπεκαλύφθη ὑγρὸν στῶμα φαιοῦ ἀργίλου. Τὸ μέγα πάχος τοῦ ὑποστρώματος τῆς ὁδοῦ δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ἐκ τῆς παρουσίας τοῦ ἀσταθοῦς τούτου ὑπεδάφους. Ἡ φυσικὴ στάθμη τοῦ ὕδατος εὐρίσκετο εἰς βάθος 1.50 μ., ἥρκει δὲ ἡ ἀφαίρεσις ὀλίγων ἑκατοστῶν λάσπης ἀργίλου διὰ νὰ ἀναβλύσῃ τὸ ὕδωρ.

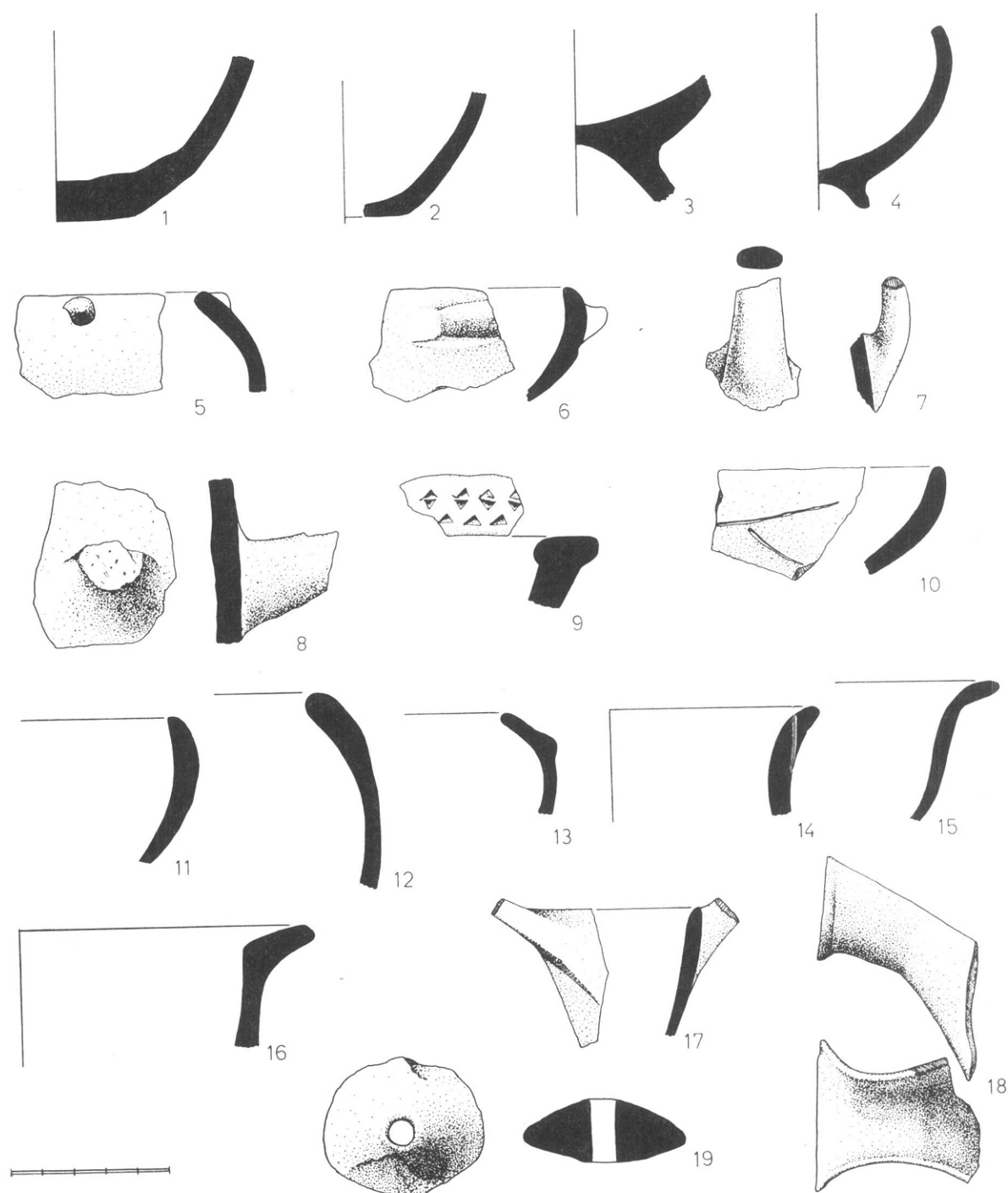
II. Πρωτοελλαδικὸς οἰκισμός.

Μετ' ἐκπλήξεως παρατηρήσαμεν ὅτι ἐντὸς τῆς λάσπης περιείχοντο θραύσματα λεπιδίων ὀψιανοῦ (πίν. 14η) καὶ ὁστρακα χειροποιήτων ἀγγείων ΠΕ περιόδου.

α) Ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα :

Μετὰ προσπάθειας κατέστη δυνατόν νὰ ἀφαιρεθῇ στῶμα λάσπης πάχους 0.10 μ. καὶ νὰ ἀποκαλυφθῇ ἀκανόνιστον τοιχίον ἐκ μιᾶς σειρᾶς μετρίου μεγέθους λίθων μὲ κατεύθυνσιν περίπου ἀπὸ Α. πρὸς Δ (πίν. 20α καὶ εἰκ. 5, 3). Παρὰ τὸ περιορισμένον τοῦ χώρου ὁ ἀριθμὸς τῶν περισυλλεγέντων ὁστράκων δὲν ἦτο μικρὸς. Μεταξὺ αὐτῶν τὸ στόμιον ραμφοστόμου ΠΕ φιάλης (sauceboat) μὲ καλῶς διατηρούμενον γάνωμα (Urfirnis) ἦτο ἰδιαίτερος εὐπρόσδεκτον (εἰκ. 9, 18 καὶ πίν. 21, α). Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς **Τάφρου 4** ἐβεβαίωσε τὴν παρουσίαν τοῦ αὐτοῦ ΠΕ στρώματος εἰς τὸ αὐτὸ βάθος. Ἐλάχιστα ἐντούτοις ἦσαν τὰ ἀποκαλυφθέντα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα. Τρεῖς μόνον λίθοι, πιθανῶς ἐκ θεμελίου, ἐσώζοντο, τῆς αὐτῆς περίπου πρὸς τὸ τοιχίον τῆς τάφρου 3 κατευθύνσεως. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς **Τάφρου 5** ἦτο ἰδιαίτερος ἀποδοτικὴ. Ἡ ἐπίχωσις ἦτο ὁμοιογενὴς μέχρι βάθους 1.30 μ., οὐδὲν ἔχνος ἐλληνιστικοῦ ἢ κλασσικοῦ στρώματος περιέχουσα. Ἀπὸ τοῦ βάθους τούτου ἤρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοιχίου, ἐκτισμένου δι' ἐντόνως πλακοειδῶν λίθων μετρίου μεγέθους, ἐλαφρῶς μετακινημένων (πίν. 20β καὶ εἰκ. 5, ἀριθ. 5). Ὁ τοῖχος οὗτος τῆς αὐτῆς περίπου πρὸς τὸ τοιχίον τῆς τάφρου 3 ἀνατολικοδυτικῆς κατευθύνσεως, πλ. 0.40-0.60 μ., ἐσώζετο εἰς τινὰ σημεῖα εἰς ὕψος δύο σειρῶν λίθων, κατὰ τὸ δυτικὸν δὲ αὐτοῦ ἄκρον ἐκάμπετο κατ' ὀρθὴν γωνίαν πρὸς Βορρᾶν, δημιουργῶν οὕτω τὴν ΝΑ. γωνίαν ὀρθογωνίου δωματίου. Ἐντὸς αὐτοῦ ἡ ἀποχωμάτωσις ἐπροχώρησε μέχρι βάθους 1.60 μ. Τὰ περισυλλεγμένα ὁστρακα δὲν ἦσαν ὀλίγα.

Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι ἡ κατασκευὴ τῶν τοίχων τῆς τάφρου 3 καὶ 4 εἶναι σαφῶς διάφορος τῆς κατασκευῆς τοῦ τοίχου τῆς τάφρου 5 (πίν. 20β). Τῶν πρώτων εἶναι ἀμελεστέρα, οἱ δὲ χρησιμοποιηθέντες λίθοι διαφόρων μεγεθῶν καὶ ἀκανό-

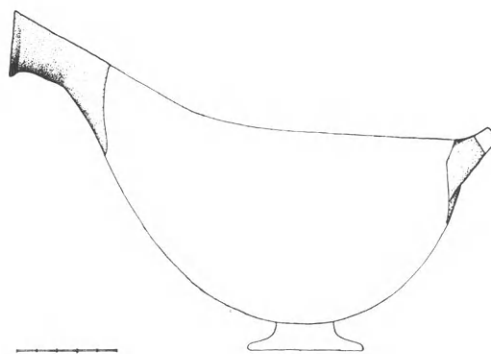
Εικ. 9. Πρωτοελλαδικά ὄστρακα ἐκ τοῦ οἰκοπέδου 699 (Σχ. Κ. 'Ηλιάκη).

νιστοι. Οἱ τῆς τάφρου 5 εἶναι ἐντόνως πλακοειδεῖς καὶ μεγαλύτεροι, ἢ δὲ προσαρμογὴ των ἐπιμελεστέρα. Τὰ ἀνωτέρω, συνδυαζόμενα πρὸς τὴν παρατηρηθεῖσαν ὑψομετρικὴν διαφορὰν (ὁ τοῖχος τῆς τάφρου 5 εὐρίσκεται κατὰ 0.20 μ. ὑψηλότερον), ὁδηγοῦν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἔχομεν δύο διαφορετικὰς φάσεις τῆς ΠΕ περιόδου.

β) *Κεραμική :*

Ἡ παρουσία τοῦ ὕδατος δὲν ἐπέτρεψε δυστυχῶς στρωματογραφικὰς παρατηρήσεις. Τὰ ὄστρακα οὐδόλως διεκρίνοντο ἐντὸς τῆς ἀργιλώδους λάσπης, περισυνελέγησαν δὲ μετὰ τὴν ἐξαγωγήν ταύτης ἐκ τῶν τάφρων. Τὸ μικρὸν πάχος τοῦ ἐρευνηθέντος στρώματος, τὸ ὁποῖον οὐδαμοῦ ὑπερέβη τὰ 0.20-0.30 μ., δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι πρόκειται περὶ μιᾶς καὶ μόνον καὶ δὴ βραχυβίου φάσεως τῆς ΠΕ περιόδου. Τὰ περισυλλεγένητα ἐντούτοις θραύσματα ἀγγείων οὐδόλως συμφωνοῦν πρὸς τὴν ἀνωτέρω παρατήρησιν. Ἀνήκουν εἰς δύο τοῦλάχιστον φάσεις τῆς Πρωτοελλαδικῆς περιόδου. Πρέπει ἐντούτοις νὰ σημειώσωμεν προκαταβολικῶς τὸ ἐξῆς ἐνδιαφέρον : Αἱ τάφροι 3 καὶ 4 ἔδωσαν ΠΕ II κεραμικήν, ἢ δὲ τάφος 5 ΠΕ III. Αἱ ἀνωτέρω βεβαίως παρατηρήσεις στηρίζονται εἰς θραύσματα καὶ μόνον ἀγγείων, τῶν ὁποίων ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἦτο κατὰ τὸ πλεῖστον ἐφθαρμένη, μὴ ἐπιτρέπουσα νὰ βεβαιώσῃ τις εἰς ἅπαντα τὴν παρουσίαν στιλβώματος, γανώματος ἢ ἀλειφώματος, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὴν ἀναγνώρισιν καὶ τὸν ταυτισμὸν τῆς κεραμικῆς τῆς περιόδου ταύτης. Κατὰ συνέπειαν δὲν δύνανται νὰ εἶναι ἀπολύτως ἀσφαλῆ. Εἰκάζεται πάντως ὅτι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τῶν τάφρων 3 καὶ 4 ἀνήκουν εἰς τὴν ΠΕ II περίδον, τὰ δὲ τῆς τάφρου 5 εἰς τὴν ΠΕ III.

ΠΕ II κεραμική : Πηλὸς λεπτόκοκκος ἄνευ μαρμαρυγίου (mica), καστανόχρους, μελανοκάστανος ἢ ἐρυθρόφαιος, παραλλάσσει λόγῳ ἀνομοιομεροῦς ὀπτήσεως. Εἰς τινὰς περιπτώσεις μεμειγμένος μετὰ μικρᾶς ποσότητος ἄμμου καὶ λεπτῶν τριμμάτων χαλίκων. Ὅπτησις ἰσχυρά. Τῆς αὐτῆς ποιότητος μὴ καθαρὸς πηλὸς χαρακτηρίζεται τὰ εὐρεθέντα ὑπὸ τῆς ἐφόρου Ἰωάννας Κωνσταντίνου εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος θραύσματα ΠΕ ἀγγείων¹. Ὁ πηλὸς οὗτος ἀπαντᾷ συνηθέστερον εἰς τὴν ΠΕ I κεραμικήν, ἀλλὰ μετ' ἰσχυρῶς ἐστιλβωμένου ἐπιχρίσματος, τὸ ὁποῖον ἐλλείπει ἐκ τῶν ἡμετέρων. Ποσοστὸν ἄλλωστε τραχείας κεραμικῆς (coarse ware) ἀπαντᾷ εἰς ἀπάσας τὰς περιόδους. Τὰ πλεῖστα τῶν ὀστράκων δὲν φέρουν γάνωμα, ἀλλ' ἐπάλειψιν στρώματος ἀραιοῦ καθαρώτερου πηλοῦ. Σ χ ή μ α τ α : Ἀβαθεῖς φιάλαι μετ' ἐπιπέδου βάσεως (εἰκ. 9, 1, 2, 10), σκύφοι καὶ βαθεῖαι φιάλαι μετὰ χελέων ἔσω νευόντων καὶ δακτυλιοειδοῦς βάσεως

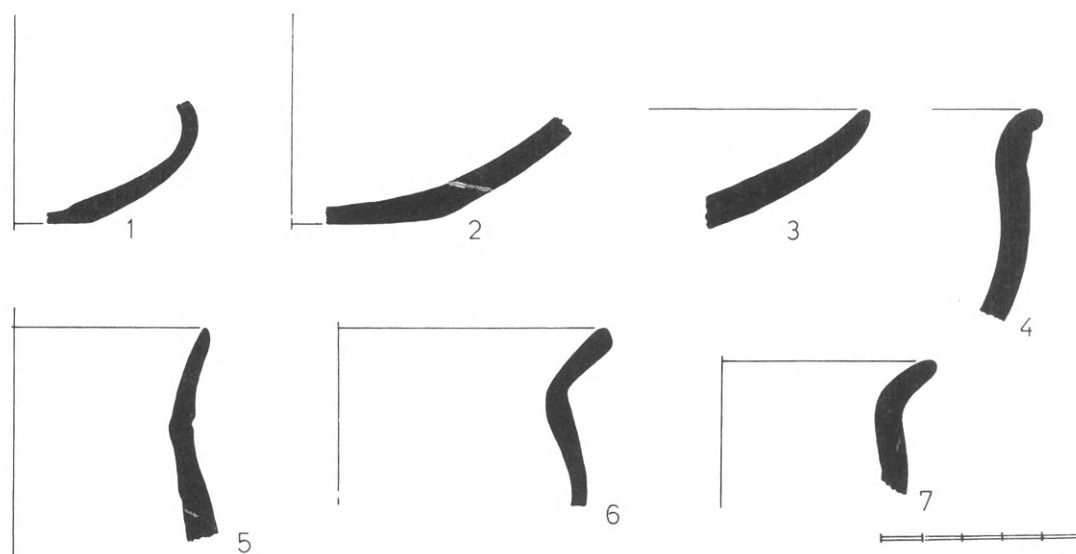

Εἰκ. 10. Ἀναπαράστασις ΠΕ ραμφοστόμου πτόχου. (Σχ. Κ. Ἡλιάκη)

¹ ΠΑΕ 1952 (1955), 159, εἰκ. 5.

(εἰκ. 9, 3, 4). Ἡ ραμφοστόμος φιάλη (sauceboat), χαρακτηριστικὸν σχῆμα τῆς ΠΕ II κεραμεικῆς, ἀντιπροσωπεύεται ἐνταῦθα διὰ δύο θραυσμάτων μόνον (εἰκ. 9, 17, 18 καὶ πίν. 21α) ἐκ μιᾶς πιθανῶς καὶ τῆς αὐτῆς φιάλης (εἰκ. 10: ἀναπαράστασις), τὰ ὅποια σώζουν εἰσέτι τὸ μέλαν, μᾶλλον ἀμαυρὸν «Urfirnis» γάνωμα. Κάτω τμήμα λαβῆς μετὰ τὸ αὐτὸ μέλαν, ἀλλὰ στιλπνὸν γάνωμα (εἰκ. 9, 7), ἀνήκει προφανῶς εἰς ἀσκόν¹.

ΠΕ III κεραμική: Πηλός, εἰς τὰ λεπτὰ κυρίως ἀγγεῖα, καθαρώτατος, ὅπτησις τελεία. Χρήσις ἀνοιχτοχρώμου ἐπιχρίσματος, εἷς τινὰς περιπτώσεις στιλπνοῦ, χρώ-

Εἰκ. 11. Τομαὶ ΠΕ ὀστράκων οἰκοπέδου 699 (Σχ. Κ. Ἡλιάκη).

ματος τεφροῦ, μέλανος, κιτρινερούθρου καὶ ἐρυθρωποῦ. Ἡ παρουσία ἀργυροῦ μαρμαρυγίου (mica) εἶναι ἰδιαιτέρως ἐμφανὴς εἰς τὰ ὑπ' ἀριθ. 6, 12, καὶ 16 θραύσματα τοῦ σχεδίου 9, δεικνύουσα ἄλλον τρόπον κατασκευῆς των, πιθανῶς τὰς Κυκλάδας. Ἡ χρῆσις τροχοῦ εἰς δύο μόνον θραύσματα δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ βεβαία (εἰκ. 11, 1 καὶ 6) καὶ εἰς ἓν πιθανή (εἰκ. 11, 4). Τῶν ἀνωτέρω τριῶν παραδειγμάτων, ὡς καὶ τινων ἑτέρων (εἰκ. 11, 2, 5, 7), ὁ πηλὸς εἶναι φαιὸς ἢ φαιοκάστανος, ὁμοιάζων πρὸς τὸν πηλὸν τῶν φαιῶν μινυείων ἀγγείων. Ἴσως πρόκειται περὶ πρωίμου ἐμφανίσεως μινυείων ἀγγείων ἐνὸς πειραματικοῦ σταδίου κατὰ τὴν ΠΕ III ἐποχὴν, γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἐσημειώθη ἤδη εἰς τὸν συνοικισμόν καὶ τὸ νεκροταφεῖον τῆς Μάνικας², βορείως τῆς Χαλκίδος. Ἐν ὀστράκον, τὸ ὁποῖον ἀνήκει πιθανῶς εἰς χεῖλος πινακίου ἢ ὀπτηρίου (pan), ἔχει κεκοσμημένην τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν δι' ἐντύπων ἀντικορύφων τριγώνων καὶ ρόμβων

¹ Πρβ. τὸν ἀσκὸν ἐκ Μαγούλας Ἑρετρίας ἐν BSA 61, 1967, 87, εἰκ. 19 C.

² Πρβ. ΑΕΜ 6 1959, 302-3, εἰκ. 22 (ΘΕΟΧΑΡΗΣ).

Lefkandi, 8 (FRENCH) καὶ 9 (HOWELL). BSA 61, 89 (JACOBSEN).

(εἰκ. 9,9 καὶ πίν. 21,α), θέματος καθαρῶς κυκλαδικοῦ χαρακτήρος¹. Ὁ πηλὸς τοῦ ὀστράκου τούτου εἶναι ἐντόνως ἐρυθρὸς, ἄριστα ὠπτημένος, περιέχων μικρὰ θραύσματα χαλίκων καὶ φέρων ἐρυθρὸν στιλπνὸν ἐπίχρυσμα. Ἡ ἐκ τῶν Κυκλάδων προέλευσίς του πρέπει νὰ θεωρηθῇ μᾶλλον βεβαία.

Τὰ Σ χ ή μ α τ α τῆς περιόδου ταύτης παρουσιάζουν μεγαλύτεραν ποικιλίαν: πινάκια ἢ σκύφοι μὲ ἐλαφρῶς ἢ ἐντόνως κυρτουμένας πλευράς (εἰκ. 11, 1, 2, 3). Βαθέα κύπελλα τύπου Λέρνης² (εἰκ. 9, 15 (= μέλαν) καὶ ἴσως 8). Σκυφοειδῶν σφαιρικῶν ἀγγείων μὲ συγκλίνοντα χεῖλη ἔχομεν ἄρκετὰ παραδείγματα (εἰκ. 9, 5, 6, 12, 13), τὰ ὅποια ἐμφανίζουν κυκλαδικὰ χαρακτηριστικά (ἐλαφρὰ χαράξεις, μαστοειδεῖς ἢ ἐπιμήκεις ἀποφύσεις). Ἀγγεῖα μὲ ἀποτόμως ἢ ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἔξω κλίνοντα χεῖλη, τῶν ὁποίων ὁ πηλὸς εἶναι κατὰ κανόνα φαιὸς ἢ καστανόφαιος ἐστιλβωμένος (εἰκ. 9, 16. 11, 4, 5, 6 καὶ 7) δίδουν τὴν ἐντύπωσιν μινυείων ἀγγείων (πίν. 21β).

Δ ι ά φ ο ρ α ε ύ ρ ή μ α τ α: Ὀλίγα θραύσματα λεπίδων, μηλιακοῦ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὁψιανοῦ εὐρέθησαν (πίν. 14ζ), ὡς καὶ πήλινος φακοειδὴς σφόνδυλος (εἰκ. 9, 19) ἐντὸς τῆς τάφρου 3.

γ) Συμπεράσματα

Διὰ πρώτην φορὰν βεβαιοῦται ἐν Ἑρετρίᾳ ἡ παρουσία Πρωτοελλαδικῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων. Ἡ πρωτοελλαδικὴ περίοδος ἦτο μέχρι τοῦδε ἐνταῦθα γνωστὴ κυρίως ἐξ εὐρημάτων τῆς ἐπιφανείας, προερχομένων ἐκ τῆς ἀκροπόλεως καὶ τοῦ Πεζονησίου³, καὶ ἐξ ὀστράκων εὐρεθέντων ὑπὸ τῆς Κωνσταντίνου εἰς βαθύτερα στρώματα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος⁴. Ὁ Schefold ἀναφέρει τὴν εὐρεσιν ΠΕ ἀγγείου ἐντὸς στρώματος ἐρυθρᾶς γῆς κάτωθεν τῆς γεωμετρικῆς ἐπιχώσεως τοῦ Τομέως F/5. Ἡ θέσις εὐρέσεως τῶν πρωτοελλαδικῶν (οἰκόπεδον 699, ναὸς Ἀπόλλωνος, F/5) κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς ὁχθῆς τοῦ ἔλους (εἰκ. 6) καθιστᾷ σχεδὸν βεβαίαν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἡ πρώτη μορφή τοῦ ἔλους τούτου ἦτο ἀβαθὴς κόλπος θαλάσσης (βλ. ἀνωτ. σ. 156). Ὁ μεγάλῃς ἐκτάσεως οὗτος συνοικισμὸς ἀπὸ τῆς ἀκροπόλεως μέχρι τοῦ Πεζονησίου ἦτο ἐπομένως παραθαλάσσιος, ὡς συμβαίνει μὲ τὴν πλειονότητα τῶν συγχρόνων συνοικισμῶν τῆς Εὐβοίας⁵.

Ἡ ἴδρυσις τοῦ συνοικισμοῦ τούτου, συμφώνως πρὸς τὰ εὐρήματα τοῦ οἰκοπέδου 699, συμπίπτει χρονικῶς μὲ τὴν ἀρχὴν περίπου τῆς ΠΕ II περιόδου, ἥτοι κατ' ἀπόλυτον χρονολόγησιν μὲ τὸ ἔτος 2500 π. Χ. περίπου. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην παρατηρεῖται γενίκευσις τῆς διεισδύσεως νέων φύλων (ἢ διεισδυσίς ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς Νεολιθικῆς περιόδου) εἰς ἅπαντα τὰ τμήματα τῆς Εὐβοίας, ἰδιαίτερος εἰς τὸ κεντρικὸν

¹ Παρόμοιον ὀστράκον ἐκ Παλαιᾶς Κοκκινιάς πρβ. ἐν ΠΑΕ 1951, 112, εἰκ. 26, β (ΘΕΟΧΑΡΗΣ) καὶ ἐκ Βραυρώνος ἐν ΠΑΕ 1950, 118-193, εἰκ. 6, β (ΘΕΟΧΑΡΗΣ). Ἐπεῖσα καὶ κυκλαδικὰ ΠΕ III φάσεως ἐκ Ραφήνας βλ. ἐν ΑΕ 1953-54, Γ', 73, εἰκ. 25 καὶ 26 (ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Ἀσκηταρίο).

² Παρόμοιον κύπελλον βλ. ἐν Lefkandi, 8, εἰκ. 76.

³ ΘΕΟΧΑΡΗΣ, ΑΕΜ 6, 1959, 309. BSA 61, 62, ἀριθ. 56.

⁴ ΠΑΕ 1952, 155, εἰκ. 5 καὶ ΘΕΟΧΑΡΗΣ, ΑΕΜ ἔ. ἀ. σημ. 4.

⁵ Βλ. BSA ἔ. ἀ., χάρτην ἀριθ. 17 καὶ σ. 89.

ἀπὸ Ἀλιβερίου μέχρι Ψαχνῶν. Εἰς τὴν μεσαίαν ταύτην φάσιν τῆς Πρωίμου ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἀνήκει καὶ ὁ σημαντικὸς περιτειχισμένος οἰκισμὸς τῆς χερσονήσου Μάνικας, βορείως τῆς Χαλκίδος, τμῆμα τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Δ. Θεοχάρη. Ἡ ἐπικοινωνία μετὰ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου ηὐξήθη κατὰ τὴν περίοδον ταύτην καὶ ἐγενικεύθη κατὰ τὴν ἐπομένην ΠΕ III. Κυκλαδικὰ εὐρήματα εἶναι γνωστὰ ἐκ διαφόρων θέσεων τῆς Εὐβοίας, ἀλλὰ ἀφθονοῦν εἰς τὴν Μάνικαν. Ἡ τελευταία φάσις III τῆς περιόδου, ὡς παρουσιάζεται αὕτη εἰς τὴν κεραμεικὴν, ἀποτελεῖ ἐξέλιξιν καὶ ἀνάπτυξιν τῶν γνωστῶν ἐκ τῆς προηγουμένης φάσεως τύπων. Μεγαλυτέρα ποικιλία σχημάτων ἐμφανίζεται, αἱ δὲ ἐξωτερικαὶ ἐπιδράσεις (Κυκλάδες, ΒΔ. Ἀνατολή) ἰσχυροποιοῦνται. Παρατηρεῖται γενικῶς ἀκμὴ τῆς κεραμεικῆς, ἐν ἀντιθέσει ἴσως πρὸς ἄλλους, ἑλλαδικούς κυρίως, συνοικισμούς. Ἡ ΠΕ III κεραμικὴ τῆς Ἐρετρίας παρουσιάζει ἀντιστοιχίαν πρὸς τὴν σύγχρονον τῆς Μάνικας καὶ ἴσως τὴν Φάσιν 1 (ΠΕ III) τοῦ συνοικισμοῦ τῆς Ξεροπόλεως τοῦ Λευκαντί¹, ἡ ὁποία θεωρεῖται σύγχρονος πρὸς τὴν πρῶτον φάσιν τῆς Λέρνης IV. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐμφανίζονται τὰ πρῶτα δείγματα ἀγγείων, προδρόμων ἴσως τῶν μετέπειτα κοινῶν Μεσοελλαδικῶν τύπων. Τὸ γεγονὸς τοῦτο δεικνύει πιθανῶς ἀνάμειξιν νέου λαοῦ, τοῦ ὁποίου αἱ σχέσεις πρὸς τὴν Τροίαν IV θεωροῦνται ἰδιαίτερος στεναί (τὸ τελευταῖον βεβαιοῦται κυρίως ἐκ τοῦ ὕλικου τῆς Μάνικας), δύναται δὲ ἴσως νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς ἐνδείξεις περὶ τοῦ τόπου καταγωγῆς τοῦ λαοῦ τούτου². Ἡ ἄφιξις νέων φύλων εἰς τὴν Εὐβοίαν κατὰ τὸ τέλος τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς ἦτο βαθμιαία, συνεχισθεῖσα ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα. Τελευταία εἰσβολὴ ἐγένετο κατὰ τὸ τέλος τῆς ΠΕ III περιόδου καὶ ἐσήμανε τὴν ἀρχὴν τῆς Μεσοελλαδικῆς. Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα δὲν ἀποτελοῦν ἐμπόδιον εἰς τὸ νὰ ἀναγνωρίσῃ τις τοὺς Λέλεγας³ τῆς παραδόσεως, πρῶτους κατοίκους τῆς Εὐβοίας καὶ τῆς Βοιωτίας, ἀλλὰ καὶ τῶν Κυκλάδων καὶ τῆς Μ. Ἀσίας, ὡς τοὺς δημιουργοὺς τῶν Πρωτοελλαδικῶν καὶ πιθανῶς καὶ τῶν Μεσοελλαδικῶν συνοικισμῶν τῆς νήσου.

Ι'. ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΕΡΕΤΡΙΑΣ

Τὸ παρὸν κεφάλαιον ἀποτελεῖ υπόμνημα εἰς τὸ τοπογραφικὸν διάγραμμα (εἰκ. 4), τὸ ὁποῖον ἐσχεδιάσθη ὑπὸ τοῦ μουσειακοῦ καλλιτέχνου Κωνσταντίνου Ἡλιάκη ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ δημοσιευθέντος ὑπὸ τοῦ Β. Πετράκου⁴ τοπογραφικοῦ σκαριφήματος, ὡς καὶ τοῦ λεπτομεροῦς τοπογραφικοῦ, τοῦ ἐκπονηθέντος ὑπὸ τοῦ ἐλβετοῦ ἀρχιτέκτονος P. Auberson⁵. Εἶναι πληρέστερον καὶ ἀκριβέστερον, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ παραλιακὸν καὶ τὸ δυτικὸν τεῖχος τῆς ἀρχαίας πόλεως, διότι ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἔτους 1968. Θὰ περιορισθῶμεν ἐνταῦθα εἰς ἀπλῆν ἀπαρίθμησιν τῶν μνημείων, δίδοντες βιβλιογραφικὰ ἢ ἕτερα στοιχεῖα μόνον διὰ τὰ

¹ Lefkandi, 8.

² Anatolian Studies 16, 1966, 498.

³ Περβ. Ν. ΦΑΡΑΚΛΑ, Περὶ τῆς κατοικήσεως τῶν Λελέγων ἐν Βοιωτίᾳ, ΑΑΑ II, 1969, 96 κέ. Περβ.

καὶ Κ. ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ Προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1968, 484 κέ.

⁴ ΑΔ 17, 1961/2, Χρονικά, 153.

⁵ ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 270, σχεδιογρ. 7.

νεώτερα τοῦ 1962 ἀρχιτεκτονικά λείψανα ἢ δι' ὅσα δὲν μνημονεύονται ὑπὸ τοῦ Πετράκου¹.

1. Συγκρότημα ἐλληνιστικῶν οἰκιῶν, ἀποκαλυφθὲν ὑπὸ τοῦ Κ. Κουρουνιώτου.
2. Θεσμοφόριον.
3. Ἱερὸν θηλείας θεότητος, ἀποκαλυφθὲν ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Κ. Δαβάρρα (ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 257 κέ.). Ἀποτελεῖται ἐξ ἀπλοῦ ὀρθογωνίου σηκοῦ (7.25×4.20 μ.) μετὰ βωμοῦ ἔμπροσθεν τῆς ἀνατολικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς καὶ περιβάλλεται ὑπὸ ὀρθογωνίου τεμένους (17.20×11.30 μ.). Χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 6^{ου} π. Χ. αἰῶνος. Ὁ σημαντικὸς οὗτος ναὸς, εὐρισκόμενος εἰς περίοπτον θέσιν ἐπὶ τῆς νοτίου κλιτύος τοῦ βραχέως ὑψώματος τῆς ἀκροπόλεως (προέκτασις τοῦ ὄρους Ὀλύμπου), ἀνήκει κατὰ τὴν γνώμην μου εἰς τὴν γνωστὴν ἐξ ἐπιγραφῆς Ἀρτέμιδα Ὀλυμπίαν.
4. Γυμνάσιον.
5. Πιθανὴ θέσις Σταδίου. Ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἐδάφους (ἐπίπεδος ἔκτασις μετὰ ἐλαφρῶν πρὸς Βορρᾶν πρηνῶν) τῆς θέσεως, ἡ ἄμεσος γειτνίασις καὶ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὸ Γυμνάσιον, ὡς καὶ αἱ ἐν τῷ Γυμνασίῳ εὐρεθεῖσαι ἐπιγραφαί, μνημονεύουσαι διάφορα σταδιακὰ ἀγωνίσματα, ὠδήγησαν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐνταῦθα πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ τὸ Στάδιον τῆς πόλεως.
6. Θέατρον.
7. Ναὸς Διονύσου.
8. Δυτικὴ Πύλη.
9. Συγκρότημα ἡγεμονικῶν οἰκιῶν παρὰ τὴν πύλην.
10. Συνοικία Θεάτρου.
11. Περίβολος ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἐρετρίας.
12. Ναὸς Δαφνηφόρου Ἀπόλλωνος.
13. Κρηναῖον οἰκοδόμημα.
14. Θέσις ΠΕ οἰκισμοῦ (οἰκόπεδον ἀριθ. 699).
15. Θόλος.
16. Τμῆμα περιβόλου ἀγορᾶς.
17. Παλαίστρα.
18. Ἰσεῖον.
19. Ἑλληνιστικὴ οἰκία, ἀνασκαφεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Κ. Δαβάρρα (ΑΔ ἔ. ἀ. 259 κέ.).
20. Βαλανεῖον.
21. Ἑσωτερικὸν παραλιακὸν τεῖχος πόλεως. Μέγα τμῆμα τούτου ἀπεκαλύφθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ ἔτους 1968.
22. Παραλιακὸν τεῖχος.
23. Πιθανὴ θέσις Πύλης παραλιακῆς ὁδοῦ (ΑΕ 1913, 210-214). Ἐνταῦθα εὐρέθησαν τέσσαρα θραύσματα βουστροφηδὸν ἐπιγραφῆς ἐπὶ πωρολίθου κεχαραγμένης

¹ Ἑ. ἀ. 144 - 155.

(550-525 π. Χ.), ή όποία άποτελεί ιερών νόμον, ρυθμίζοντα τὰ τής καταβολής χρημάτων ύπό τών είσπλεόντων τόν Εύβοϊκόν είτε έκ τοῦ νοτίου άκρου αὐτοῦ (νήσοι Πετάλαι) είτε έκ τοῦ βορείου (άκρωτήριον Κέναιον) (βλ. προσφάτως Hesperia 33, 1964, 381 κέ.).

24. Κυκλικός πύργος καί λιμενοβραχίων, όρατός έντός τής θαλάσσης (ΑΕ έ.ά.).

25. Γεωμετρική, έλληνιστική καί ρωμαϊκή οίκία (Τομεὺς άνασκαφών F/5).

26. Άμαξιτή όδός (ίχνη τροχών επί βράχου).

27. Πυλίσ τοῦ τείχους, βεβαιωθείσα κατόπιν άνασκαφής έντός τοῦ αἰθρίου τοῦ Μουσείου τόν Όκτώβριον τοῦ 1968.

28. Θέσις εύρέσεως όρου Ίεροῦ Ναυστόλου (ΑΕ 1911, 36, άριθ. 29 καί ΑΔ 1915, 183).

29. Πιθανή θέσις λιμένος, έπιχωσθέντος λόγω συσσωρεύσεως άμμου (πρβ. άνωτέρω σ. 10). Έντός τοῦ λιμενίσκου τούτου έλάμβανε χώραν, κατά τήν γνώμην μου, ή «ναυαρχία», ναυτική τελετή πρὸς τιμήν τής θεᾶς Ίσιδος, τής όποίας ό ναὸς εύρίσκειται παραπλεύρως (άρ. 18), ὡς έπίσης καί τὰ «πλοιαφέσια», έαρινή έορτή με εύθυμον χαρακτηήρα. Τὸ ιερὸν τοῦ Ναυστόλου (άριθ. 28) δέν θά ήτο άσχετον πρὸς τὰς άνωτέρω έορτάς.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

ΝΕΟΙ ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΙ ΤΑΦΟΙ ΤΗΣ ΥΕ ΙΙΒ-Γ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΕΞ ΗΠΕΙΡΟΥ

Κατὰ τὴν διετίαν 1966 - 1968, εἰς τοὺς ἤδη γνωστοὺς κιβωτιοσχήμους τάφους τῆς πεδιάδος τοῦ Καλμπακίου Ἰωαννίνων¹ προσετέθησαν μερικοὶ νέοι τῆς αὐτῆς περιόδου. Ἡ σύντομος παρουσίασις τούτων ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν ἀνακοίνωσιν τῶν ἐξ αὐτῶν νέων στοιχείων, τὰ ὅποια συμπληρώνουν τὴν διὰ τῆς διεξοδικῆς δημοσιεύσεως τῶν τάφων τοῦ 1953 ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ κ. Σ. Δάκαρη σχηματισθεῖσαν εἰκόνα μιᾶς λίαν ἐνδιαφερούσης ἐποχῆς τῆς προϊστορίας τῆς ἀρχαίας Ἡπείρου.

Οἱ νέοι τάφοι προέρχονται ἀπὸ τὴν αὐτὴν γεωγραφικὴν περιοχὴν τοῦ Νομοῦ Ἰωαννίνων. Οἱ τέσσαρες ἐξ αὐτῶν ἐκ τοῦ ὑψηλέδου τῶν Πεδινῶν (Σουδενῶν) Ζαγορίου, ἐκ τῆς θέσεως «Κονίσματα» τῆς Κοινότητος Ἐλαφοτόπου (Τσερβαρίου). Τὰ Πεδινὰ ἔχουν ὑψόμετρον 850 μ. καὶ ἀπέχουν δύο περίπου ὥρας πεζῇ ἀπὸ τῆς νοτιοδυτικῶς κειμένης πεδιάδος τοῦ Καλμπακίου. Ὁ πέμπτος εὑρέθη εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κοινότητος Μαζαρακίου Ζίτσης. Τὸ Μαζαράκι κεῖται ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ ποταμοῦ Θυάμιδος (Καλαμᾶ), κατὰ τὴν ἔξοδον αὐτοῦ ἀπὸ τὴν αὐτὴν πεδιάδα Καλμπακίου, ὅπου εὑρέθησαν τὸ 1953 οἱ πρῶτοι τέσσαρες τάφοι. Εἰς εὐθείαν γραμμὴν αἱ δύο ἀπώτεραι περιοχαί, τὸ Μαζαράκι καὶ ὁ Ἐλαφοτόπος, δὲν ἀπέχουν πλέον τῶν 12 χιλιομέτρων, ὑπάρχει ὅμως ὑψομετρικὴ διαφορὰ 450 μ. Ὅπωςδὴποτε πρόκειται διὰ μίαν γεωγραφικὴν ἐνότητα, οἱ δὲ κάτοικοι τοῦ Ἐλαφοτόπου ἔχουν ἀγροὺς τόσον εἰς τὰ Πεδινὰ, ὅσον καὶ εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Καλμπακίου.

ΟΙ ΤΑΦΟΙ ΤΟΥ ΕΛΑΦΟΤΟΠΟΥ ΖΑΓΟΡΙΟΥ²

Τὸν Μάϊον τοῦ 1966, κατόπιν πληροφοριῶν παρασχεθεῖσων ὑπὸ τοῦ κλητῆρος τῆς Κοινότητος Ἐλαφοτόπου κ. Δημ. Τζόκα, ἠρευνήθη ὁ πρῶτος τάφος 1 τῆς θέσεως «Κονίσματα» κατὰ τὸν Νοέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐγένετο ὀλιγοήμερος δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐρευνηθοῦν ἕτεροι τρεῖς. Οὐδεὶς ἐκ τῶν τεσσάρων τάφων εὑρέθη ἀδιατάρακτος: ὁ μὲν ὑπ' ἀρ. 1 εἶχεν ἀνασκαφῇ χωρὶς νὰ συληθῇ, ἐνῶ οἱ λοιποὶ εἶχον συληθῇ. Καὶ οἱ τέσσαρες εὑρέθησαν εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ λόφου «Κονίσματα», κατὰ τὴν ἀνατολικὴν παρυφὴν τοῦ ὄροπεδίου τῶν Πεδινῶν, ἐντὸς γειτονικῶν ἀγρῶν. Μὲ γενικὴν κατεύθυνσιν ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς ἦσαν κανονικοὶ κιβωτιόσχημοι τάφοι κατεσκευασμένοι διὰ τεσσάρων ὀρθίων πλευρικῶν πλακῶν, αἱ ὅποια ἔβαινον ἐπὶ τῶν 2 - 3 πλακῶν τοῦ δαπέδου. Αἱ καλυπτῆριοι κατὰ τὸ πλεῖστον δὲν εὑρέθησαν εἰς τὴν θέσιν των.

¹ Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Προϊστορικοὶ τάφοι παρὰ τὸ Καλμπακί Ἰωαννίνων, ἐν ΑΕ 1956, σ. 114 - 153.

² Συνοπτικὴ ἔκθεσις ἐδημοσιεύθη ἐν ΑΔ 22, 1967, Β' 2, σ. 345 - 6, πίν. 249.

Ὁ τάφος 1 ἔκειτο εἰς τὸν ἀγρὸν Θωμᾶ Παπανικολάου. Αἱ καλυπτήριοι πλάκες ἔλειπον. Διαστάσεις: μῆκος 1.90 μ., πλάτος 0.42 μ., βάθος 0.55 μ. (πίν. 23α). Λόγω τῆς πίεσεως τῶν ἐξωτερικῶν χωμάτων, αἱ πλευρικαὶ πλάκες εἶχον θραυσθῇ καὶ κλίνει πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου. Τὸ περιεχόμενον τοῦ εἶχεν ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν σκαφῇ, χωρὶς ὅμως νὰ ἀφαιρεθοῦν τὰ κτερίσματα. Εἰς τὴν ἀρχικὴν των θέσιν εὐρέθησαν μόνον οἱ πέντε πήλινοι κύαθοι τοῦ τάφου· ἐκ τούτων, ὁ μὲν εἰς ἦτο τοποθετημένος εἰς τὴν ΝΑ. γωνίαν, ἐνῶ εἰς τὴν ΒΑ. ἕτεροι τρεῖς εἶχον ἀποτεθῇ εἰς στήλην, ὁ εἰς ἐπὶ τοῦ ἄλλου καὶ πλησίον αὐτῶν ὁ τέταρτος, προφανῶς μετακινημένος ἐκ τῆς ἀρχικῆς του θέσεως (πίν. 23β). Τὰ ὑπόλοιπα κτερίσματα ὡς καὶ τὰ ὅστ᾽ εὐρέθησαν τελείως διατεταραγμένα, πλὴν τῆς περιοχῆς τῶν μηριαίων, ὅπου ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν μαρτυρεῖ τὴν ταφὴν πλείονων τοῦ ἐνὸς νεκρῶν. Τοῦτο ἐνισχύεται ἐκ τῆς εὐρέσεως τεμαχίων κρανίων κατὰ τὰ δύο ἄκρα τοῦ τάφου. Καὶ εἰς τὸ Καλμπάκι παρατηρήθη τὸ ἀνάλογον φαινόμενον τῆς ταφῆς δύο νεκρῶν εἰς ἀντιθετικὴν θέσιν μετὰξὺ των ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ τάφου¹.

Ἡ ἔρευνα τῶν ἀναμεμοχλευμένων χωμάτων, πλὴν τῶν ἀνωτέρω πηλίνων κυάθων, ἀπέδωσε τὰ ἐξῆς κτερίσματα: χαλκὴν δρεπανοειδῆ μάχαιραν (πίν. 24γ), χαλκοῦν ψέλιον ἀπολήγον εἰς σπειροειδεῖς δίσκους, ἕτερον πολὺ μικρότερον, ὁκτὼ μικροὺς σπειροειδεῖς χαλκοὺς δίσκους, ὁκτὼ δακτυλίους ἐκ χαλκοῦ ταινιοειδοῦς ἐλάσματος (πίν. 24α), πεντήκοντα μικροσκοπικὰς χαλκᾶς ἀτρακτοσχήμες ψήφους περιδεραίου, τριάκοντα καὶ μίαν δισκοειδεῖς ἐκ χαλκηδονίου, ἑπτὰ ἡλεκτρίνας, ἐν λεπτὸν χρυσοῦν ἔλασμα καὶ ἐν πήλινον ἀμφικωνικὸν σφονδύλιον (πίν. 24β). Τὰ κτερίσματα ταῦτα μαρτυροῦν περὶ ταφῆς ἀτόμων διαφόρου ἡλικίας (παιδικὸν ψέλιον ἀνήκει ἴσως εἰς τὸν νεκρὸν τῆς μικρᾶς κάτω γνάθου τοῦ πίν. 23β) καὶ ἴσως διαφόρου φύλου, ἂν καὶ ἡ δρεπανοειδὴς μάχαιρα δυνατὸν νὰ εἶναι κτερίσμα καὶ γυναικός².

Οἱ τάφοι 2-4 εὐρέθησαν ἐντὸς δύο γειτονικῶν ἀγρῶν τοῦ Παν. Τζιόβα, περὶ τὰ 100 μ. νοτιότερον τοῦ τάφου 1, εἰς τὴν ἐπιφάνειαν σχεδὸν τοῦ ἐδάφους (εἰκ. 1).

Ὁ τάφος 2, διαστάσεων $1.67 \times 0.45 \times 0.40$ μ., εὐρέθη ἀδιατάρακτος κατὰ τὰς δύο στενὰς πλευράς. Εἰς τὴν ἀνατολικήν, πλησίον ὁστῶν κρανίου, εἶχον τοποθετηθῇ ἐπὶ μικρῶν πλακῶν δύο μόνωτοι κύαθοι· εἰς τὴν δυτικὴν, πλησίον κρανίου παιδός, μικρὰ πηλίνη πρόχους (πίν. 25γ, α, β, δ). Καὶ ἐδῶ φαίνεται νὰ εἶχον ταφῇ ἀντιθετικῶς δύο νεκροί.

Ὁ τάφος 3, διαστάσεων $1.95 \times 0.47 \times 0.50$ μ., ἔκειτο παραλλήλως πρὸς τὸν προηγούμενον καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.20 μ. ἀπὸ ἐκείνου. Τὸ πρὸς Ἀνατολὰς τμήμα του διέσωζε τρία τεμάχια καλυπτηρίου πλακός. Καὶ αὐτὸς ὁ τάφος εἶχε παλαιόθεν συληθῇ, ἀπέμειναν ὅμως εἰς μὲν τὴν ΝΔ. γωνίαν μελανότεφρος κύαθος πλησίον ὁστῶν κνήμης (πίν. 25γ, γ), εἰς δὲ τὴν ἄλλην ἐπίχωσιν δύο χαλκοὶ δακτύλιοι, εἰς ἀνοικτὸς ἀπολήγων εἰς σπείρας καὶ ἕτερος μὲ ὀριζοντίους ἀυλακώσεις (πίν. 24α, ιβ', ιγ').

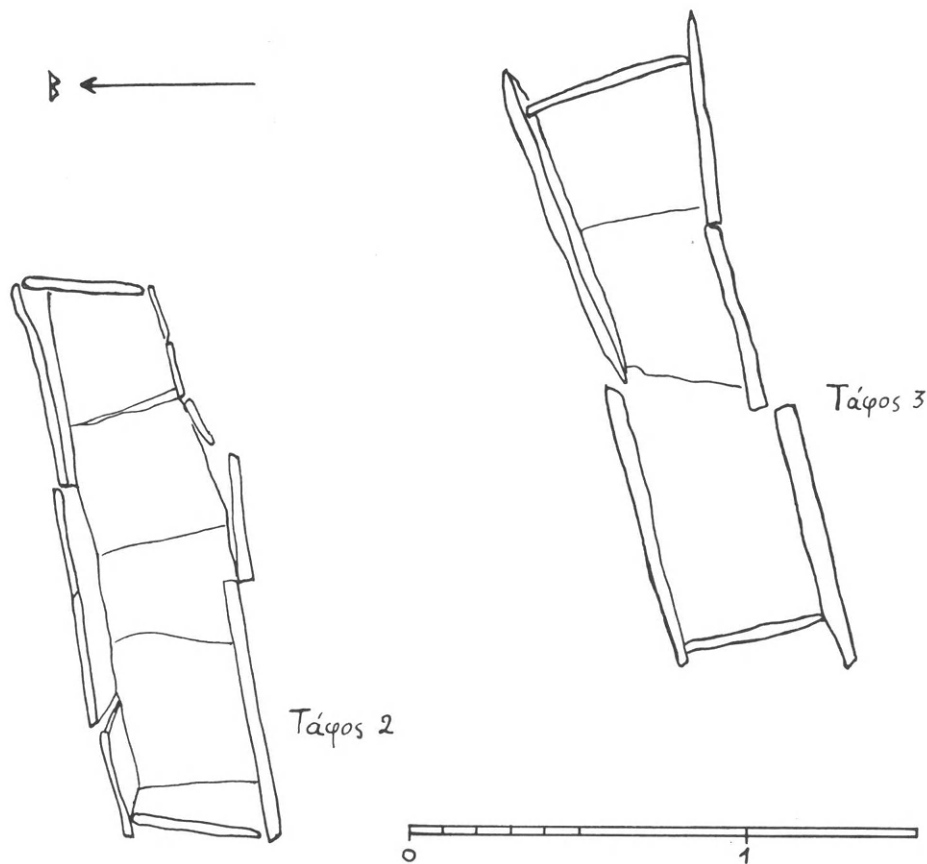
¹ Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ἔ. ἀ. σ. 116.

² Ὁ τάφος 113 τοῦ προσφάτως ἀνασκαφέντος νεκροταφείου Βίτσας Ζαγορίου περιεῖχε τὸν σκελετὸν νεκρᾶς πρωτογεωμετρικῶν χρόνων, ἡ ὁποία,

πλὴν τοῦ πλουσίου χαλκοῦ κόσμου, ἔφερε καὶ σιδηρᾶν καμπύλην μάχαιραν εἰς τὴν ὁσφύν. Βλ. σχετικὴν ἐκθεσιν ἐν ΑΔ 23, 1968, Β' 2, σ. 289-90, σχεδ. 1.

Ὁ τάφος 4, περὶ τὰ 50 μ. ΝΑ. τοῦ προηγουμένου, οὐδὲν ἀπέδωσεν. Ἡτολίαν ἐπιμελοῦς κατασκευῆς καὶ τὴν μίαν μακρὰν πλευρὰν ἀπετέλει πλάξ μήκους 2 μέτρων.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν τάφων τοῦ Ἐλαφοτόπου συνίσταται εἰς τὸ ὅτι περιέσωσαν πῆλινα ἀγγεῖα μετὰ χαλκῶν ἀντικειμένων ἀναλόγων τῶν εὐρεθέντων εἰς τοὺς τάφους

Εἰκ. 1. Οἱ τάφοι 2-3 τῆς θέσεως «Κονίσματα» Ἐλαφοτόπου.

Καλμπακίου, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οὐδὲν ἀγγεῖον γνωρίζομεν, καὶ τοιουτοτρόπως ἀποβαίνει δυνατὴ ἡ χρονολόγησις τῆς ἐντοπίας κεραμεικῆς. Ἦδη προχωροῦμεν εἰς ἀναλυτικὴν ἐξέτασιν τῶν κτερισμάτων.

Α' Πήλινα.

1. Ἡμισφαιρικὸς κύαθος τάφου 1 μὲ ὑπερυψωμένην ταινιωτὴν λαβὴν (πίν. 25β, α). Ὑψ. 0.065 - 0.103 μ. Διάμ. στομίον 0.097 μ. Διάμ. κοιλίας 0.11 μ. Ὀλίγον συμπεπληρωμένος εἰς τμῆμα τοῦ χεῖλους. Πηλὸς μελανότεφρος, πορώδης, περιέχων μικρότατα τρίμματα λίθων καὶ ὀλίγον μαρμαρυγίαν. Ἐπιφάνεια μηχανικῶς λελεασμένη διὰ ξυλίνου ἐργαλείου. Χειροποίητον.

Στερεῖται βάσεως καὶ πλησιάζει περισσότερον τὸν τύπον τῆς ἀρυταίνης. Ἡ λοξῶς τοποθετημένη ταινιωτὴ λαβὴ σχηματίζει ἄνω ὀξεῖαν γωνίαν. Τὸ χεῖλος ἔχει μορφὴν ἐπιπέδου στεφάνης μὲ ἐλαφρὰν κλίσιν πρὸς τὰ ἔσω. Εἰς τὸ ὕψος τῆς κάτω προσφύσεως τῆς λαβῆς τὸ ἄνω καὶ τὸ κάτω τμῆμα τῆς κοιλίας τοῦ ἀγγείου συναντῶνται κατ' ἀμβλείαν γωνίαν.

2. Ἡμισφαίρικὸς κύαθος τάφου 1 (πίν. 25β, β). Ύψ. 0.065 - 0.085 μ. Διάμ. στομίου 0.09 μ. Διάμ. κοιλίας 0.10 μ. Πηλὸς καστανὸς με ἐπιφάνειαν μελανὴν κατὰ τόπους ἐκ τῆς ὀπτήσεως· περιέχει εὐμεγέθη τεμάχια λίθων καὶ εἰς μερικὰ σημεῖα ἔχει ἀπολεπισθῇ. Ἡ ἐπιφάνεια, ὅπου διατηρεῖται, εἶναι λεία, ἀλλ' ὑστερεῖ εἰς τεχνικὴν τοῦ προηγουμένου. Χειροποίητον.

Τὸ σχῆμα ὡς τὸ τοῦ ὑπ' ἀρ. 1, ἀλλ' ἡ ταινιόσχημος λαβὴ δὲν ἀπολήγει ἄνω εἰς ὄξύ, τὸ χεῖλος κλίνει ἐντονώτερον πρὸς τὰ ἔσω, ἐπὶ δὲ τῆς ἀμβλείας ἀκμῆς κατὰ τὸ ὕψος τῆς κάτω προσφύσεως τῆς λαβῆς καὶ εἰς τὸ μέσον τῆς προσθίας ὀψεως τοῦ κυάθου σχηματίζεται σειρὰ τεσσάρων ἐφαπτομένων πλαστικῶν ὀρθογωνίων ἀποφύσεων.

3. Ἐτερος παρόμοιος, τάφου 1 (πίν. 25β, γ). Ύψ. 0.065 - 85 μ. Διάμ. στομίου 0.095 μ., κοιλίας 0.098 μ. Χειροποίητος, συγκεκολλημένος καὶ συμπεπληρωμένος. Πηλὸς καστανότερος περιέχων τρίμματα λίθων. Ἐπιφάνεια λίαν ἀπολεπισμένη λόγῳ κακῆς ὀπτήσεως· σώζει ἴχνη μηχανικῆς λειάνσεως.

Τὸ σχῆμα ὡς τὸ τοῦ ὑπ' ἀρ. 2. Ἡ στεφάνη τῶν χειλέων ἔχει μικροτέραν κλίσιν καὶ αἱ ἐπὶ τῆς ἀκμῆς ἀποφύσεις τῆς προσθίας ὀψεως εἶναι μόνον δύο. Στερεῖται εὐσταθείας. Τὸ κέντρον βάρους εἰς τὴν λαβὴν.

4. Ἐτερος κύαθος, τάφου 1 (πίν. 25β, δ). Ύψ. 0.055 - 0.078 μ. Διάμ. στομίου καὶ κοιλίας 0.08 μ. Πηλὸς καστανὸς περιέχων τρίμματα κιτρίνου πηλοῦ καὶ λιθαρίων. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι μελανὴ κατὰ τόπους λόγῳ τῆς ἀνομοιομεροῦς ὀπτήσεως καὶ ἔχει ὀλίγον ἀπολεπισθῇ. Φανερά καὶ ἐδῶ τὰ ἴχνη τῆς μηχανικῆς λειάνσεως καθ' ὁρίζοντιον φορὰν, ὅπως ἄλλωστε καὶ εἰς τὰς ἄλλας περιπτώσεις. Χειροποίητον.

Βαθύτερος τῶν προηγουμένων, με περισσότερον ὀρθὸν τὸ ἄνω μέρος τῆς κοιλίας, φέρει ὀριζόντιον χεῖλος καὶ τρεῖς μαστοειδεῖς ἀποφύσεις ἐπὶ τῆς ἀμβλείας ἀκμῆς τῆς κοιλίας.

5. Τὸ ἡμισυ κυάθου ἐκ τοῦ τάφου 1 (πίν. 25β, ε). Ύψ. 0.075 μ. Διάμ. 0.108 μ. Σώζει τὰς προσφύσεις τῆς λαβῆς καὶ τὴν μίαν πλευρικὴν ἐκ τῶν τριῶν μαστοειδῶν ἀποφύσεων. Πηλὸς καστανέρυθρος περιέχων τρίμματα ἐρυθρῶν καὶ καστανῶν κεράμων, ὡς καὶ λίθους. Ἐπιφάνεια ὁμοιομόρφως μελανή, λεία, ἀλλὰ θαμπή. Χειροποίητον με φανεράς ἀσυμμετρίας.

6. Μόνωτος κύαθος ἐκ τοῦ τάφου 2 (πίν. 25γ, α). Ύψ. 0.064 - 0.072 μ. Διάμ. χειλέων καὶ κοιλίας 0.092 μ. Συγκεκολλημένος καὶ συμπεπληρωμένος κατὰ τμήμα τῆς λαβῆς καὶ τοῦ χείλους. Πηλὸς τεφρὸς, περιέχων πυκνὰ μόρια ἀνοιχτοτέρου χρώματος. Χειροποίητον.

Ἀκολουθεῖ τὸ γενικὸν σχῆμα τῶν κυάθων τοῦ τάφου 1. Ἐχει μεγαλυτέραν εὐστάθειαν ἐκείνων, καίτοι, ὅπως ὅλοι, στερεῖται οἰασδήποτε βάσεως. Τὰ τοιχώματα τοῦ ἄνω μέρους εἶναι εὐθύτερα, ὥστε ὁ ὅλος κύαθος νὰ εἶναι βαθύτερος. Τὸ χεῖλος εἶναι μικρὸν καὶ λοξόν, ἡ δὲ ταινιωτὴ λαβὴ, εὐρεῖα καὶ ὀρθογωνίου τομῆς, ὀλίγον ὑπερυψοῦται τοῦ χείλους. Στερεῖται πλαστικῶν ἀποφύσεων.

7. Ἐτερος μόνωτος κύαθος ἐκ τοῦ τάφου 2 (πίν. 25γ, β). Ύψ. 0.05 - 0.08 μ. Διάμ. χειλέων 0.07 μ., κοιλίας 0.078 μ. Συγκεκολλημένος καὶ ὀλίγον συμπεπληρωμένος κατὰ τὴν λαβὴν. Πηλὸς καστανὸς με μελανὴν κηλίδα ἐμπρὸς ἐκ τῆς ὀπτήσεως· περιέχει λίθους. Χειροποίητος καὶ μηχανικῶς λελεασμένος.

Κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν εὐρυτάτην ταινιωτὴν ὑπερυψωμένην λαβὴν. Τὸ χεῖλος εἶναι μικρὸν, ὀριζόντιον, ἐν εἵδει στεφάνης. Τὸ περίγραμμα τοῦ ἀγγείου σχηματίζει εἰς τὸ μέσον ὕψος ἀπεστρογγυλωμένην γωνίαν. Ἐπὶ τῆς προσθίας ὀψεως ἐπιμήκης ὀριζόντιος ἀπόφυσις.

8. Πόροχος ἐκ τοῦ τάφου 2 (πίν. 25γ, δ). Ύψ. περίπου 0.107 μ. Διάμ. κοιλίας 0.087 μ. Ἐλλείπει τὸ κάτω μέρος τῆς κοιλίας, τὸ ὅποιον ἔχει συμπληρωθῇ. Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανός.

Τὸ στόμιον εἶναι στρογγύλον με μικρὸν, λοξόν, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀποκεκρουμένον, χεῖλος. Ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ λαμποῦ ἐκφύεται ταινιωτὴ ὀρθογωνίου τομῆς λαβὴ καταλήγουσα εἰς τὸ ἄνω

μέρος τῆς κοιλίας. Τὸ σχῆμα τῆς μετὰ στρογγύλου στομίου πρόχου ἀπαντᾷ εἰς Μακεδονίαν ἀπὸ τῆς πρώιμου ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ¹.

9. Κύαθος ἐκ τοῦ τάφου 3 (πίν. 25γ, γ). Ὑψ. 0.06 μ. Διάμ. χειλέων 0.09 μ. Διάμ. βάσεως 0.045 μ. Ἐλλιπὴς τὴν λαβὴν. Πηλὸς μελανότεφρος, σχετικῶς καθαρὸς μὲ ἴχνη λεπτοῦ μελανοῦ ἐπιχρίσματος ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας, ἡ ὁποία, ὥς καὶ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου, φέρει ἐνδείξεις λειάνσεως καθ' ὁριζόντιον φορὰν διὰ ξυλίνου πιθανῶς ἐργαλείου.

Περὶ τὸν ἡμισφαιρικὸν πυθμὲνα πλαστικὸς δακτύλιος περιβάλλει τὸ ὀμφαλοειδὲς κέντρον, τὸ ὁποῖον ὅμως ἐξέχει, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ἐπιτευχθῇ ἡ ἐπιδιωχθεῖσα εὐστάθεια τοῦ ἀγγείου. Τὸ χεῖλος σχηματίζει ὁριζόντιον στεφάνην, εἰς τὴν ὁποίαν σώζονται αἱ ἀποκεκρουμέναι προσφύσεις λεπτῆς ὁριζοντίου λαβῆς, μὲ στρογγύλην ὀπὴν μετὰ τῶν δύο σκελῶν. Εἰς ἐκ διαμέτρου ἀντίθετον θέσιν, εἰς τὸ ἄκρον τῆς στεφάνης, δύο ἔτερα ἴχνη μαρτυροῦν τὴν ἐκεῖ ὑπαρξίν μᾶλλον πλαστικῶν ἀποφύσεων παρὰ δευτέρας λαβῆς, διότι ἀπέχουν περισσότερον τῶν ἀντιστοίχων μετὰ τῶν, δὲν ὑπάρχει δὲ στρογγύλη διαμόρφωσις τοῦ παρεμβαλλομένου τμήματος τῆς περιφερείας τῆς στεφάνης.

10. Πηλὴν ἀμφικωνικὴ ψῆφος ἐκ τοῦ τάφου 1. Ὑψ. 0.018 μ. Διάμ. 0.022 μ. Πηλὸς μελάνος. Ἡ ἔνωσις τῶν δύο κῶνων ἀπεστρογγυλωμένη (πίν. 24β, α).

Ἐκ τῶν ἐννέα ἀγγείων τῶν τάφων τοῦ Ἐλαφοτόπου, τὰ ὁκτὼ ἀνήκουν εἰς τὸν αὐτὸν τύπον τοῦ ἡμισφαιρικοῦ κύαθου μὲ ὑπερυψωμένην τὴν μοναδικὴν λαβήν. Οὗτος εἶναι σύνηθες καὶ εὐρέως διαδεδομένον τοπικῶς καὶ χρονικῶς σχῆμα ἀγγείου. Εἰς τὴν Μακεδονίαν ἀπαντᾷ ἀπὸ τῆς πρώιμου ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ, π.χ. εἰς Κριτσανὰ Χαλκιδικῆς² καὶ δὲν λείπει καὶ ἀπὸ τὴν πρώιμον ἐποχὴν τοῦ σιδήρου, π.χ. εἰς Ἅγιον Παντελεήμονα (Πάτελι)³ καὶ εἰς Βεργίνα⁴, ἄνευ οὐσιώδους μεταβολῆς τοῦ τύπου. Οἱ μακεδονικοὶ κύαθοι ἔχουν κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπίπεδον βάσιν καὶ ὥς ἐκ τούτου εὐστάθειαν. Ἡμισφαιρικὸν εἶναι τὸ σῶμα τοῦ ἐξ Ἑρμώνων Κερκύρας⁵, τὸ ὁποῖον κατὰ τὰ ἄλλα δὲν ἔχει τὴν γωνιώδη ἄρθρωσιν καὶ τὰς πλαστικὰς ἀποφύσεις τῶν τοῦ Ἐλαφοτόπου. Ἐκ τῶν προμυκηναϊκῶν τάφων τοῦ Σέσκλου⁶ προέρχεται κύαθος μὲ ὑπερυψωμένην λαβήν, μὴ παρουσιάζων ἐπίσης συγγένειαν πρὸς τοὺς ἐξεταζομένους. Παρόμοιος, ἀλλ' ὄχι ταυτόσημος, εἶναι ὁ ἐξ ἀχρονολογήτου τάφου τῆς Χαλανδρίτσας Ἀχαΐας⁷. Συγγενοῦς τεχνικῆς καὶ μορφῆς παραδείγματα ἔδωκεν, ὥς ἦτο φυσικόν, μία ἐγγυτέρα τοπικῶς περιοχὴ, ἡ Δωδώνη. Μετὰ τῶν προϊστορικῶν ἀγγείων τῶν ἐτῶν 1930 - 35 διακρίνομεν τμήμα ὁμοίου πρὸς τοὺς ἐξεταζομένους κύαθου (Ἡπειρωτικὰ Χρονικά 10, 1935, πίν. 2α-6-) καὶ μικρογραφίαν ἑτέρου (αὐτόθι πίν. 3β-11-). Ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1954 προέρχονται οἱ εἰς τὸν πίν. 25δ ὑπ' ἀρ. 286 - 288 κἀνθαροι τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων. Τὸ σῶμα εἶναι καὶ ἐδῶ σφαιρικὸν καὶ εἰς τὸ ὕψος τῆς κάτω προσφύσεως τῆς λαβῆς φέρουν ἀνὰ τρεῖς μαστοειδεῖς ἀποφύσεις· αἱ ταινιωταὶ λαβαὶ ὑπερυψοῦνται ἐλαφρῶς. Πηλὸς καὶ τεχνικὴ εἶναι ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ Ἐλαφοτόπου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν πρέπει νὰ ἀπέχουν χρονικῶς.

¹ Πρβ. W. HEURTLEY, Prehistoric Macedonia, Cambridge 1939, σ. 188 - 9, εἰκ. 292 κέ.

² Αὐτόθι πίν. XI, 183, σ. 168 ἀρ. 171. Ἰδιαιτέρως συγγενὴς ὁ ἐξ Ἀρμενοχωρίου Δυτικῆς Μακεδονίας ἐν πίν. XV ἀρ. 319 καὶ σ. 192.

³ Αὐτόθι πίν. XXIII G, H, U.

⁴ ΜΑΝ. ΑΝΑΡΟΝΙΚΟΣ, Βεργίνα Ι. Τὸ νεκροταφεῖον τῶν τύμβων, Ἀθήναι 1969, σ. 215 - 18, εἰκ. 55 - 57.

⁵ Γ. ΔΟΝΤΑΣ ἐν ΑΔ 20, 1965, Β' 2, πίν. 437γ, σ. 380. Πρωτοελλαδικοῦ τύπου.

⁶ ΧΡ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου, ἐν Ἀθήναις 1908, σ. 130, εἰκ. 61.

⁷ Ν. ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ, Ἀνασκαφὴ μυκηναϊκῶν νεκροταφείων Ἀχαΐας, ἐν ΠΑΕ 1930, σ. 87, εἰκ. 10.

Συμφώνως πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Σ. Δάκαρη¹ γενομένην κατάταξιν τῆς προϊστορικῆς κεραμικῆς τῆς Ἠπείρου οἱ κύαθοι καὶ οἱ κἀνθαροι τῆς Δωδώνης, ἀλλὰ καὶ οἱ κύαθοι τοῦ Ἐλαφοτόπου, ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν III τῶν μελανοτέφρων ἀγγείων, τοποθετουμένων εἰς τὴν ΜΕ περίοδον μὲ περαιτέρω ἐπιβίωσιν μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ἀπεδόθη συγγένεια τόσον πρὸς τὴν «μινύειον» κεραμικὴν τῆς κυρίως Ἑλλάδος², ὅσον καὶ πρὸς τὴν «μινύειον» ομάδα τῆς Ἀδριατικῆς κεραμικῆς³, τὴν ὁποίαν ὁ N. Valmin τοποθετεῖ εἰς τὰς περὶ τὸ Ἰόνιον καὶ τὴν Ἀδριατικὴν περιοχὰς τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, Ἰλλυρίας καὶ Ἰταλίας, θεωρεῖ δέ, ὅτι ἔχει ἐγγενῆ χαρακτῆρα μὲ νεολιθικὰς ρίζας, προερχόμενον ἀπὸ τὴν ἀπομίμησιν μεταλλικῶν σκευῶν καὶ ἄσχετον πρὸς τὴν μινύειον τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Ὅπως δὲ ποτε ὁ κύαθος 1 τοῦ τάφου 1 παρουσιάζει ὀξείας ἀκμὰς καὶ ἀκριβεῖαν σχήματος μεταλλικοῦ ἀγγείου, οἷα θεωροῦνται ὅτι ἦσαν τὰ πρότυπα τῶν «μινυείων». Ἐξ ἄλλου τὸ σχῆμα τοῦ κυάθου μὲ ὑπερυψωμένην λαβὴν ἀπαντᾷ εἰς τὴν Ἀδριατικὴν περιοχὴν⁴ καὶ ἰδιαίτερος συγγενεὶς πρὸς τὸν ὑπ' ἀρ. 5 τοῦ Ἐλαφοτόπου εἶναι κύαθοι ἡμισφαιρικοὶ μὲ ἀκμὴν κατὰ τὴν κάτω πρόσφυσιν τῆς λαβῆς εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Τάραντος⁵, προερχόμενοι ἐκ τῆς Ἀπουλίας. Ἡ γεωγραφικὴ καὶ ἡ ἀριθμητικὴ κατανομὴ τοῦ τύπου αὐτοῦ φαίνεται νὰ ὑποστηρίξη τὴν βόρειον, ἴσως καὶ βορειοδυτικὴν καταγωγὴν του, ὅποτε ὀδηγούμεθα πράγματι εἰς τὴν Ἀδριατικὴν.

Β' Χ α λ κ ᾱ.

1. Δ ρ ε π α ν ο ε ι δ ῆ ς μ ᾶ χ α ι ρ α (πίν. 24γ, 24δ ἄνω καὶ σχέδ. εἰκ. 2). Συνολικὸν μῆκος 0.227 μ. Μῆκ. λαβῆς 0.05 μ. Μέγιστον πλάτος 0.033 μ. Πλάτος ράχεως 0.005 - 0.002 μ. Ὁξειδωσις πρασίνη.

Εἰς τὴν βραχεῖαν τριγωνικὴν λαβὴν τρεῖς κατὰ μῆκος ὁπαὶ διατηροῦν τοὺς διὰ μέσου αὐτῶν διερχομένους ἥλους στερεώσεως τῆς ξυλίνης ἐπενδύσεως. Ἰχνη ταύτης σώζονται ἐπὶ τῆς ὤξειδωμένης ἐπιφανείας. Οἱ ἥλικοι ἔχουν ὕψος 0.0135 μ. καὶ τόσον θὰ ἦτο τὸ ὅλον πάχος τῆς λαβῆς. Ἡ σφηνοειδοῦς τομῆς λεπίς ἔχει ἐπίπεδον ράχιν. Ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ὄψεων ζεύγος ἐγχαράκτων καμπύλων γραμμῶν ἐνουμένων διὰ λοξῶν γραμμιδίων ἀκολουθεῖ τὸ περίγραμμα τῆς ράχεως. Εἰς ἀπόστασιν 0.034 μ. ἀπὸ τῆς βάσεως τῆς λαβῆς ζεύγος ἐγχαράκτων διαγράμμων τριγώνων ἀπὸ τὴν

1 Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Ἀνασκαφὴ εἰς Καστρίτσαν Ἰωαννίνων, ἐν ΠΑΕ 1951, σ. 177-183 καὶ 1952, σ. 368-80.

2 ΠΑΕ 1952, σ. 372-3. N. HAMMOND, Epirus, Oxford 1967, σ. 309.

3 N. VALMIN, Das Adriatische Gebiet in Vor- und Frühbronzezeit, Lund-Leipzig 1939, σ. 205-6. Ἡ στενὴ πολιτιστικὴ σχέσις μεταξὺ τῶν ἐναντι ἀκτῶν τῆς Ἀδριατικῆς (N. Ἰταλίας καὶ Ἰλλυρίας) διεπιστώθη καὶ εἰς τὰς προσφάτους ἀνασκαφὰς τύμβων τῆς πρωίμου ἐποχῆς τοῦ σιδήρου εἰς Vajzë Βορείου Ἠπείρου: S. ISLAMI - H. ÇEKI, Nouvelles données sur l'Antiquité Illyrienne en Albanie, ἐν Studia Albanica 1, 1964, σ. 105 καὶ FR. PRENDI ἐν Buletin për Shkencat Shqiptore 1957, 2, σ. 109. Ὁ N. HAMMOND, ἔ. ἀ. σ. 295 σημ. 1 καὶ ἐν BSA 62, 1967, σ. 102 ὁμιλεῖ καὶ περὶ πολιτιστικῶν ἐπαφῶν ἀπὸ τῆς ὑστέ-

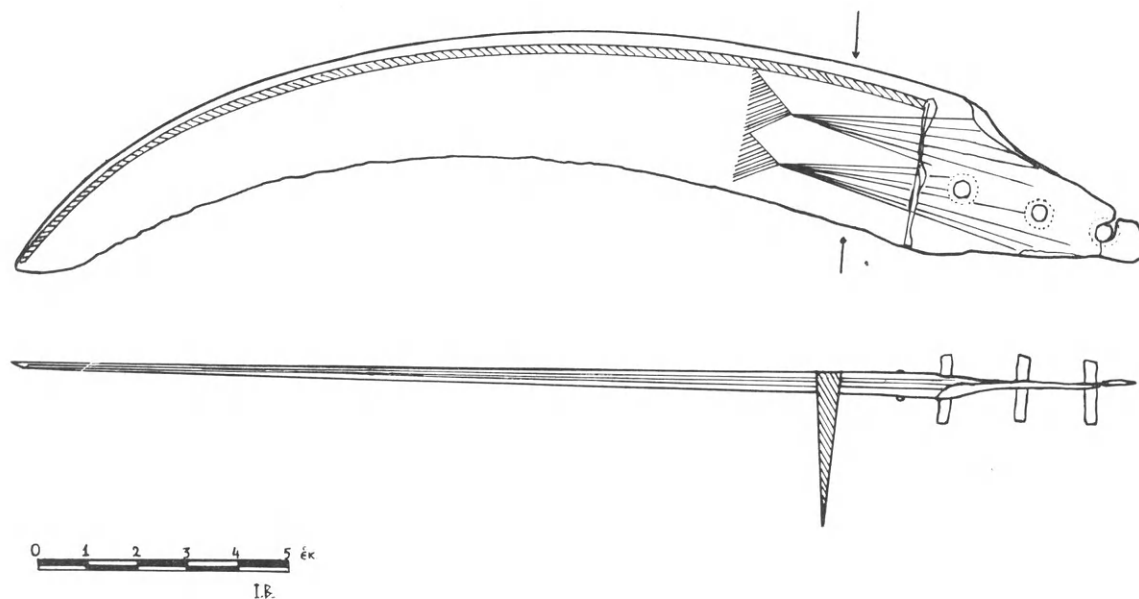
ρας νεολιθικῆς ἐποχῆς μεταξὺ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Molfetta (πλησίον τοῦ Bari) καὶ Ἰλλυρίας - Δυτικῆς Μακεδονίας.

4 N. VALMIN, ἔ. ἀ. σ. 194, εἰκ. 37 (2).

5 Ἀδημοσίευστοι ἐκ τοῦ Torre Castellucia, ἀνασκαφαὶ R. DRAGO 1948-1951. Ὁ Καθηγητὴς τῆς προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Bari κ. Franco Biancofiore, εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοῦ ὑποδείξῃ ἕτερα δημοσιευμένα παραδείγματα ἀπὸ τὸ Torre Guaceto (Brindisi), συγγενέστατα πρὸς τὸν ἐξεταζόμενον καὶ τοποθετούμενα εἰς τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ. Βλ. G. GUERRESCHI, I Reperti Ceramici del Promontorio di Torre Guaceto (Brindisi), ἐν Memorie del Museo Civico di Storia Naturale di Verona 14, 1966, σ. 239-302, εἰκ. 9. 8, 13. 9-10 καὶ 16.

πρὸς τὴν λαβὴν κορυφὴν των ἐκκινουῶν ἀνὰ μία δέσμη ἀκτίνων ἐπεκτεινομένων καὶ ὑπὸ τὴν ἐπένδυσιν. Ἐπὶ τῆς ράχεως τρεῖς παράλληλοι ἐγγάρακτοι γραμμαῖ.

Ὅμοιου σχήματος μαχαιρίδιον, μικρογραφία τοῦ ἐξεταζομένου, εὐρέθη εἰς τὸν τάφον Α τοῦ Καλμπακίου (πίν. 24δ κάτω)¹. Λαβὴ καὶ λεπίς ὁμοιάζουν ἀπολύτως. Ἡ τομὴ τῆς λεπίδος εἶναι ἐπίσης σφηνοειδής. Οἱ ἡλίσκοι, συμφυεῖς μὲ τὴν τριγωνικὴν ἀπόληξιν,

Εἰκ. 2. Πλαγία ὄψις, τομὴ καὶ κάτωψις τῆς ράχεως τῆς δρεπανοειδοῦς μαχαίρας Ἐλαφοτόπου.

ἐξέχουν ἐπὶ τῆς μιᾶς μόνον ὀψεως ταύτης. Ἀπουσιάζει ἡ ἐγγάρακτος διακόσμησις. Ἐφ' ὅσον ὅμως δὲν ὑπάρχει τυπολογικὴ διαφορὰ, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι εἶναι σύγχρονα. Ἦδη ὁ Σ. Δάκαρης ἐχρονολόγησε τὸ μαχαιρίδιον, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἄλλων εὐρημάτων, εἰς τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς ΥΕ ΙΙΒ εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΓ περίοδον.

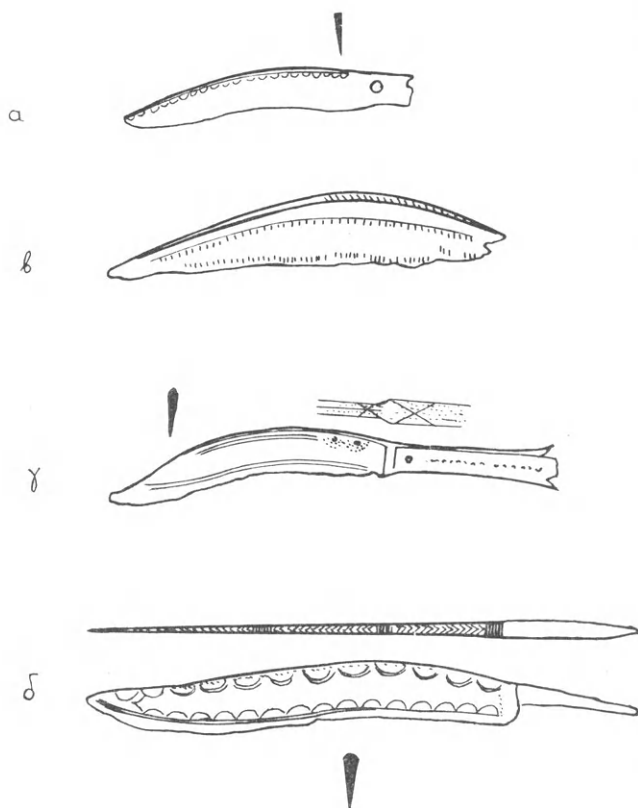
Τυπολογικῶς θεωρεῖται τὸ καμπύλον μαχαίριον βορείου καταγωγῆς. Εἰς τὴν Εὐρώπην ἐμφανίζεται περὶ τὸ τέλος τοῦ 13^{ου} αἰῶνος², ἀρχικῶς χωρὶς ἀπόληξιν διὰ τὴν

¹ ΑΕ 1956, σ. 125 - 6, εἰκ. 2. Μῆκ. 0.0685 μ.

² St. FOLTINY, Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpatenbeckens, Bonn 1955, σ. 99 - 100, πίν. 70 (2), ἐνταῦθα σχέδ. εἰκ. 3, β μαχαίριον ἐκ Borjas Οὐγγαρίας, λίαν συγγενές· ὡς πρὸς τὴν καμπύλην καὶ τὴν μορφήν τῆς ράχεως τοποθετεῖται εἰς τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς χαλκοῦ D εἰς Hallstatt A (β' ἡμισυ 13^{ου} π. Χ. αἰ.). Πλὴν τούτου, τὰ λοιπὰ καμπύλα ἐκ Κεντρικῆς Εὐρώπης χαλκᾶ μαχαίρια εἶναι διαφορετικῆς μορφῆς ἀπὸ τὰ τοῦ Καλμπακίου καὶ τοῦ Ἐλαφοτόπου. Εἴτε πρόκειται δι' ἰσχυρῶς καμπυλούμενα δρέπανα, εἴτε σχημα-

τίζουν ἀπλὴν ἢ διπλὴν καμπύλην μὲ εὐθύγραμμον πάντοτε λαβὴν (FOLTINY, ἔ. ἀ. πίν. 66 - 71). Ὁ τύπος τῆς τριγωνικῆς ἀπολήξεως τῶν καμπύλων μαχαίριων τῆς Ἡπείρου δὲν εἶναι συνήθης εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ χαλκοῦ· τὸ μόνον ἴσως συγγενές παράδειγμα εἶναι τὸ τοῦ ἀποτμήματος καμπύλου μαχαίριου ἐκ τοῦ τάφου Α Λακκίθρας Κεφαλληνίας (ΑΕ 1932, πίν. 16, Α3) τῆς ΥΕ ΙΙΒ - Γ περιόδου. Κατὰ τὴν πρώϊμον ὅμως ἐποχὴν τοῦ σιδήρου εἶναι συνηθέστατος, ὡς εἰς Βεργίναν (Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ἔ. ἀ. σ. 267, εἰκ. 104).

στερέωσιν τῆς ἐπενδύσεως τῆς λαβῆς. Συγγενὲς πρὸς τὰ Ἑπειρωτικὰ παράδειγμα ἔχουμεν ἀπὸ τὸ Δικταῖον Ἄντρον¹, χρονολογούμενον εἰς τὴν ΥΜ ΙΙΙ περίοδον (σχέδ. εἰκ. 3, α). Φέρει ἐγγάρακτον διακόσμησιν κατὰ μῆκος τῆς ράχεως τῆς λεπίδος ἐξ ἡμικυκλίων κάτωθεν καμπύλης γραμμῆς. Θεωρεῖται βορείου προελεύσεως, τόσον διὰ τὸ σχῆμα, ὅσον καὶ διὰ τὸν ἐγγάρακτον τρόπον διακοσμήσεως. Τοῦτο ὑποστηρίζει καὶ ὁ V. Milojčić²,

Εἰκ. 3. Καμπύλα μαχαίρια με ἐγγάρακτον διακόσμησιν.
α: Ἐκ τοῦ Δικταίου Ἄντρον. β: Ἐκ Borjas Οὐγγαρίας.
γ: Ἐκ Grünwald Μονάχου. δ: Ἐκ Schwalbach Ἑσσης.

ὁ ὁποῖος θεωρεῖ πιθανὸν νὰ ἔχουν ἔλθει ἐξ Εὐρώπης αὐτούσια τὰ μαχαίρια αὐτά, ἀνήκοντα εἰς τύπους τῆς πρωίμου περιόδου τῶν Urnenfelder (1240 - 1100 π. Χ.), κατὰ τὸν Boardman³ ὃχι ἀναγκαστικῶς ὡς ὄπλισμός ἐισβολέων, ἀλλὰ διὰ τοῦ ἐμπορίου. Ἀντιθέτως ἡ N. Sandars⁴ ὑπεστήριξε τὴν ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου καὶ ἐκ τῆς Ἀσίας ἀπὸ τῶν ΠΜ χρόνων καταγωγὴν τῶν μονοστόμων μαχαίριων. Τὴν ἐγγάρακτον διακόσμησιν εὗρίσκει ἤδη εἰς παράδειγμα ἐκ Ψείρας (ΥΜ Ι - ΙΙ), καθὼς καὶ τὴν θεωρουμένην ὡς βορείου προελεύσεως ἀπόληξιν τῆς λαβῆς ἐν εἴδει οὐρᾶς ἰχθύος. Τὰ καμπύλα χαλκᾶ θεωρεῖ ὅτι ἐμφανίζονται εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΜ ΙΙΒ περιόδου. Ὅπωςδήποτε, τὸ μαχαίριον τοῦ Ἐλαφοτόπου μορφολογικῶς συγγενεὺν περισσότερον πρὸς τὰ Εὐρωπαϊκά, λόγῳ τοῦ καμπύλου σχήματος, διότι «τὰ Αἰγαιακὰ μαχαίρια ἔχουν εὐθύγραμμον ράχιν»⁵.

Τὴν βορείου προέλευσιν ἐνισχύει ἡ σύγκρισις πρὸς χαλκᾶ μαχαίρια ἐκ Γερμανίας με διακόσμησιν ἐκ καμπύλων γραμμῶν καὶ κρεμαμένων ἐξ αὐτῶν στικτῶν ἢ ἐγγαράκτων ἡμικυκλίων, ὡς τὸ ἐκ Grünwald Μονάχου (σχέδ. εἰκ. 3, γ) (Müller-Karpe, Münchener Urnenfelder, 1957, πίν. 12, τάφος 47, τῆς Hallstatt A2 περιόδου (11^{ου} αἰ.)) καὶ τὸ ἐκ Schwalbach Ἑσσης (σχέδ. εἰκ. 3, δ) (E. Hermann, Die Funde der Urnenfelderkultur in Mittel und Südhessen, πίν. 92, Β, τῆς Hallstatt ΒΙ περιόδου (10^{ου} αἰ.)).

¹ J. BOARDMAN, The Cretan Collection in Oxford, Oxford 1961, πίν. Χ ἀρ. 69, σ. 18-9, εἰκ. 6 c. Μῆκ. 0.096 μ.

² V. L. MILOJČIĆ, Einige Mitteleuropäische Fremdlinge auf Kreta, ἐν RGZM II, 1955, σ. 153 κέ.

³ J. BOARDMAN, ἔ. ἀ.

⁴ N. SANDARS, The Antiquity of The One-Eged Bronze Knife in the Aegean, ἐν Proc. Pr. Soc. 1955, σ. 174-87.

⁵ Αὐτόθι σ. 184.

Τὸ δεύτερον, ὡς νεώτερον τοῦ πρώτου, φέρει πλουσιώτερον ἐγγράρακτον διάκοσμον, ἀκόμη καὶ ἐπὶ τῆς ράχεως, ἡ ὁποία εἰς ἀμφοτέρωθεν εἶναι ἐπίπεδος, ὡς ἡ τῶν μαχαιρίων Ἡπείρου. Τὸ σχῆμα τῆς λεπίδος καὶ τὸ πνεῦμα τῆς διακοσμήσεως δὲν εἶναι ἄσχετα πρὸς τὰ ἐξεταζόμενα, διαφέρουν ὅμως ριζικῶς κατὰ τὴν λαβὴν.

Ἡ μεγάλη ἀνάπτυξις τῆς τριγωνικῆς ἀπολήξεως διὰ τὴν στερέωσιν τῆς λαβῆς εἰς τὴν μάχαιραν τοῦ Ἐλαφοτόπου, ἀνάλογος τῆς τοῦ μαχαιριδίου Λακκίθρας Κεφαλληνίας (βλ. ἀνωτ. σ. 185, σημ. 2), ὅπου κυριαρχοῦν τὰ ΥΕ ΙΙΓ ἀγγεῖα, ἀλλὰ καὶ ὁ πλοῦτος τῆς ἐγγράρακτου διακοσμήσεως δύνανται νὰ στηρίξουν χαμηλότεραν τῆς προταθείσης χρονολόγησιν τοῦ μαχαιρίου τοῦ Ἐλαφοτόπου εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ΥΕ ΙΙΓ περιόδου.

2. Χ α λ κ ο ὦ ν ψ έ λ ι ο ν ἀπολήγον εἰς δύο σπειροειδεῖς δίσκους (πίν. 24α, θ'). Διάμ. δίσκων 0.035 μ. Ἐλλείπει τμήμα τοῦ κυκλικῆς τομῆς στελέχους. 16 σπεῖραι ἀποτελοῦν ἕκαστον δίσκον. Ὁξειδωσις ἀνοικτῇ πρασίνῃ.

Τελείως ὅμοια ψέλια εὐρέθησαν εἰς τοὺς τάφους Καλμπακίου¹. Εἰς τὴν Εὐρώπῃ ἀπαντοῦν ἀπὸ τοῦ 17^{ου} μέχρι τοῦ 9^{ου} αἰ., μὲ μεγαλυτέραν διάδοσιν κατὰ τὴν μέσσην ἐποχὴν τοῦ χαλκοῦ (16^{ος} - 13^{ος} αἰ.)², καὶ πιστεύεται, ὅτι ἐκεῖ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἡ προέλευσις των.

3. Ἐ τ ε ρ ο ν ὁ μ ο ῖ ο υ τ ὕ π ο υ (πίν. 24α, ι) ἐκ ταινιοειδοῦς ἐλάσματος, ἐλλιπὲς τὸν ἕνα δίσκον. Διάμ. δίσκου 0.013 μ. Ἀνοίγμα τόξου στελέχους 0.028 μ. Πρόκειται διὰ ψέλιον ἀνήκον εἰς νήπιον, τοῦ ὁποίου ὅμως ὁστὰ δὲν παρατηρήθησαν εἰς τὸν διατεταραγμένον τάφον, ἢ δι' ἄλλης φύσεως κόσμημα, ἴσως τῆς κόμης.

4. Ἐ π τ ᾶ ὁ μ ο ῖ ο υ μ ε γ έ θ ο υ ς σ π ε ι ρ ο ε ι δ ε ῖ ς δ ῖ σ κ ο ι καὶ τμήματα ταινιοειδῶν ἐλασμάτων ἀνήκουν εἰς ἀνάλογα κοσμήματα (πίν. 24α, ια').

5. Τ έ σ σ α ρ ε ς ἀ κ έ ρ α ι ο ι καὶ τ ε μ ᾶ χ ι α ἄ λ λ ω ν τ ε σ σ ᾶ ρ ω ν δ α κ τ υ λ ῖ ω ν (πίν. 24α, α' - η') ἐκ τοῦ τάφου 1. Συνίστανται ἐκ ταινιωτοῦ ἀνοικτοῦ ἐλάσματος, τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα ἐνοῦνται δι' ἡλίσκου ἢ ἀπλῶς ἐπιτίθενται καὶ διακρίνονται εἰς τρεῖς ποικιλίας: α) Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐλάσματος κοσμεῖται δι' ὀριζοντίων 2 - 3 αὐλακώσεων, ὡς εἰς α' - β' καὶ τεμάχια γ' - δ' - ε'. Οἱ δακτύλιοι α' καὶ β' εὐρέθησαν εἰς τὴν φάλαγγα ἑνὸς καὶ μόνου δακτύλου. Δακτύλιοι μὲ αὐλακώσεις εὐρέθησαν εἰς τάφους τῆς ὑστερας ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ τῆς Εὐρώπης³, ἐκ δὲ τῆς Ἑλλάδος ἔχομεν ὅμοιον ἐξ Οἰκοπέδων Κεφαλληνίας, περὶ τὸ 1250 - 1150 π. Χ.⁴. Ἡ διάμετρος τῶν δακτυλίων Ἐλαφοτόπου εἶναι 0.021 - 0.025 μ. καὶ τὸ ὕψος τοῦ ἐλάσματος 0.007 - 0.005 μ. β) Τὸ ἔλασμα εἶναι λεπτότερον, ἀντὶ δὲ αὐλακώσεων φέρει 3 - 4 ὀριζοντίους ἐγγράρακτους γραμμάς (πίν. 24α, στ' - ζ'). Διάμ. 0.017. Ὑψ. 0.006 μ. γ) Εἰς τὸν δακτύλιον η' τὸ χαμηλὸν ἔλασμα (ὑψ. 0.003 μ.) ἐμφανίζει εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν γωνίαν κατὰ τὸ μέσον ὕψος του (πίν. 24α, η'). Ὁ τύπος αὐτὸς ἀπαντᾷ εἰς τὸν ὑπομνηκῆναϊκὸν τάφον 52 τοῦ Κεραμεικοῦ, ὅπου ὅμως τὸ ἔλασμα εἶναι ἐνιαῖον καὶ οὐχὶ ἀνοικτόν⁵.

6. Τ ε σ σ α ρ ᾶ κ ο ν τ α ἐ ν ν έ α μ ι κ ρ ο σ κ ο π ι κ ᾶ ἰ ἀ τ ρ α κ τ ὀ σ χ η μ ο ι ψ ῆ φ ο ι (πίν. 24β, ε'). Μία ἐξ αὐτῶν εὐρέθη ἐντὸς τῆς ὁπῆς τῆς μᾶς τῶν 31 ψήφων ἐκ πορτοκαλό-

¹ ΑΕ 1956, σ. 116, εἰκ. 2' καὶ περὶ τῆς ἐν Εὐρώπῃ διαδόσεως εἰς σ. 124 - 5.

² FOLTINY, ἔ. ἀ. σ. 24 - 5, πίν. 11 (9).

³ H. MÜLLER - KARPE, Münchener Urnenfelder, München 1957, σ. 53, πίν. 31 A, ἐκ τοῦ τάφου 22 τοῦ Gernlinden χρονολογούμενος εἰς τὴν Hallstatt A 1 (τέλη 13^{ου} - 12^{ου} αἰ.). Βλ. καὶ ἐν G. CHILDE,

The Danube in Prehistory, Oxford 1929, πίν. XIV, 2 (1600 - 900 π. Χ.).

⁴ Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Αἱ ἀνασκαφαὶ Goekoop ἐν Κεφαλληνίᾳ, ἐν ΑΕ 1932, πίν. 14 (γ).

⁵ H. MÜLLER - KARPE, Die Metallbeigaben der früheisenzeitlichen Kerameikos - Gräber, ἐν JdI 1962, σ. 86, εἰκ. 4 ἀρ. 5. G. CHILDE, ἔ. ἀ. πίν. XIV.

χρου χαλκηδονίου λίθου Πιθανῶς νὰ συναπετέλουν περιδέλαιον, ὅπου θὰ ἐνηλλάσσοντο αἱ ἐξ ἡμιπολυτίμου λίθου μὲ τὰς χαλκᾶς.

7. Δύο χαλκοῖ δακτύλιοι εὐρέθησαν καὶ εἰς τὸν τάφον 3 (πίν. 24α, **ιβ' - ιγ'**). Ὁ εἷς εἶναι τῆς ομάδος α, ὅμοιος μὲ τοὺς **α' - ε'** τοῦ τάφου 1. Ὁ ἕτερος εἶναι τὸ ἀντίστοιχον τῶν μετὰ σπειροειδῶν δίσκων ψελίων, ἀποτελούμενος ἐκ ταινιοειδοῦς ἐλάσματος, τὰ δύο ἄκρα τοῦ ὁποίου φέρονται λοξῶς καὶ ἀντιθέτως πρὸς ἄλληλα διὰ νὰ ἀπολήξουν εἰς ἀντιθετικῶς ἐλισσομένας σπείρας. Τὸ ἀποτέλεσμα ἐνθυμίζει τὸ σχῆμα τῆς ὀκτωσχήμου πόρπης.

Ὁ τύπος αὐτὸς θεωρεῖται βορείου καταγωγῆς. Εἰς τὴν Οὐγγαρίαν καὶ τὴν Αὐστρίαν¹ εἶναι διαδεδομένος κατὰ τὴν μέσην ἐποχὴν τοῦ χαλκοῦ (16^{ος} - 13^{ος} αἰ.) καὶ ἐπιζῇ καὶ κατὰ τὴν περίοδον τῆς Urnenfelder Kultur (13^{ος} - 9^{ος} αἰ.). Εἰς τὸν Ἑλληνικὸν γῶρον ἔχομεν παρομοίους δακτυλίους ἐκ τοῦ ὑπομυκηναϊκοῦ τάφου 108 τοῦ Κεραμεικοῦ, ἐκ Μυκηναίων, τελευταίως δὲ ἐκ τῶν πρωτογεωμετρικῶν τύμβων τῆς Βεργίνας καὶ ἐκ τοῦ τύμβου Ἐξαλόφου Θεσσαλίας, τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου². Ὁ δακτύλιος τοῦ Ἐλαφοτόπου εἶναι ὁ παλαιότερος τῶν μέχρι τοῦδε εὐρεθέντων ἐν Ἑλλάδι, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς κατωτέρω προτεινομένης χρονολογήσεως τῶν τάφων.

Γ' Διάφορα.

Τὰ λοιπὰ ἐξ ἄλλης ὕλης κτερίσματα εἶναι τὰ ἐξῆς, προερχόμενα ἐκ τοῦ τάφου 1:

1. Λεπτὴ ταινία ἐκ χρυσοῦ ἐλάσματος, μήκους 0.092 μ. καὶ πλάτους 0.0035 (πίν. 24β, **γ'**). Εἰς τὸ μέσον καθ' ὅλον τὸ μήκος φέρει ἐλαφρὰν ἐγγράφακτον γραμμὴν. Τὰ δύο ἄκρα στενοῦνται, διὰ νὰ στερεωθῇ ἴσως τὸ ἐν ἐντὸς τοῦ ἄλλου. Πιθανῶς κόσμημα τῆς κόμης.

2. Τριάκοντα καὶ μία στρογγύλαι διάτρητοι ψῆφοι περιδεραίου ἐκ χαλκηδονίου λίθου (πίν. 24β, **β'**). Ὁμοία εὐρέθη καὶ εἰς Καλμπάκι.

3. Ἐπτὰ ψῆφοι ἐξ ἡλέκτρου καὶ τεμάχια δύο ἄλλων (πίν. 24β, **δ'**). Αἱ δύο μεγαλύτεραι (διαστ. 0.021 × 0.017) εἶναι πεπλατυσμέναι καὶ τρίπλευροι. Ἀκολουθοῦν δύο μεσαίου μεγέθους (0.01 - 0.013 μ.) πολύπλευροι, ἐνῶ αἱ τρεῖς μικρότεραι (0.005 - 7 μ.) εἶναι τετράπλευροι ἢ περιῶν στρογγύλαι.

Ψῆφος ἐξ ἡλέκτρου εὐρέθη καὶ εἰς Καλμπάκι³, ἄφθονοι δὲ εἰς τοὺς ΥΕ ΙΙΙΓ τάφους τῶν Μεταξάτων Κεφαλληνίας⁴, εἰς τὰ κτερίσματα τῶν ὁποίων θὰ ἐπανέλθωμεν κατωτέρω διὰ πολλαπλᾶς συγκρίσεις. Ἡ βόρειος προέλευσις τοῦ ἡλέκτρου καὶ ἡ διὰ τοῦ ἐμπορίου μεταφορὰ του εἰς τὸν γῶρον τῆς Μεσογείου ἔχουν γίνεαι ἐπανειλημμένως ἀντικείμενον μελέτης⁵. Ἡ εὕρεσίς του εἰς ὄρεινὴν περιοχὴν τῆς Ἡπείρου ἐνισχύει τὴν βασι-

¹ FOLTINY, ἔ. ἀ. σ. 21 - 2, πίν. 5 (2). K. WILLVONSENDER, Die Mittlere Bronzezeit in Österreich, Wien 1937, πίν. 29, 2 καὶ 38, 3.

² Κεραμεικός: JdI 1962, σ. 87, εἰκ. 5, ἀρ. 16 καὶ E. BIELEFELD ἐν Archaeologia Homerica C, Göttingen 1968, σ. 47, εἰκ. 2 (9), ὅπου ὁμιλεῖ περὶ καταγωγῆς τοῦ τύπου ἐκ βορείων Βαλκανίων.

Μυκῆναι: Pr. Pr. Soc. 31, 1965, σ. 213 κέ., 224, πίν. XXXII e.

Βεργίνα: M. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ἔ. ἀ. σ. 238 - 40, εἰκ. 78 - 79.

Ἐξάλοφος Θεσσαλίας: Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Ὁ τύμβος τοῦ Ἐξαλόφου καὶ ἡ εἰσβολὴ τῶν Θεσσαλῶν, ἐν AAA,

A', 1968, σ. 291, εἰκ. 1.

³ AE 1956, σ. 127 - 8.

⁴ Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Αἱ ἐν Κεφαλληνίᾳ ἀνασκαφαὶ Goekoop, ἐν AE 1933, σ. 92 - 3, εἰκ. 43, ὅπου ὅμως εἰς τὸ σχῆμα τῶν ψήφων ἐπικρατεῖ τὸ ἀτρακτοειδές, ὥστε πρὸς αὐτὰς νὰ πλησιάζῃ περισσότερον ἢ ἐκ Καλμπακίου.

⁵ AE 1956, σ. 128, ὑποσ. 1 - 3 διὰ σχετικὴν βιβλιογραφίαν. Πρὸς τούτοις: N. SANDARS, Amber Beads, ἐν BSA 1958 - 9, σ. 237 - 9, ὅπου γίνεαι λόγος καὶ διὰ τὴν διὰ τῆς Ἀδριατικῆς καὶ τῆς ΒΑ. Ἑλλάδος μεταφορὰν τοῦ ἡλέκτρου.

σθεῖσαν εἰς τὴν παράδοσιν γνώμην τοῦ Σ. Δάκαρη¹ περὶ τῆς διὰ τῆς Ἡπείρου καθόδου βορείου προελεύσεως ἀντικειμένων καὶ τὴν αὐτὴν ἄποψιν τοῦ N. Hammond², τὴν βασισθεῖσαν εἰς τὴν μελέτην τῶν φυσικῶν διόδων ἐμπορίου διὰ μέσου Βορείου καὶ Νοτίου Ἡπείρου καὶ τῶν εὐρημάτων τῆς Β. Ἡπείρου. Τὸ ὄροπέδιον τῶν Πεδινῶν ἔχει εὐκόλον ἀπὸ Βορρᾶ ἐπικοινωνίαν πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀφού, ὁδηγοῦσαν ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν Ἀδριατικὴν, ἀπὸ τὸν μυχὸν τῆς ὁποίας διὰ θαλάσσης ἦτο εὐκόλον νὰ προωθηθοῦν πρὸς Νότον τὰ προϊόντα τοῦ Βορρᾶ.

Ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν κτερισμάτων προκύπτει, ὅτι τὴν ἀσφαλεστέραν βάσιν διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν τάφων τοῦ Ἐλαφοτόπου προσφέρει ἡ καμπύλη μάχαιρα, δεδομένου ὅτι τὰ λοιπὰ χαλκᾶ κτερίσματα ἔχουν εὐρέα χρονικὰ πλαίσια (16^{ος} - 9^{ος} αἰ.), μὴ ἐπιτρέποντα τὴν ἀκριβεστέραν τοποθέτησιν τῶν ἐντὸς τῶν ὁρίων ἐνὸς αἰῶνος. Ὡστε ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μαχίρας δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι οἱ κιβωτιόσχημοι τάφοι ἀνάγονται εἰς τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} αἰ., εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ΥΕ ΙΙΓ περιόδου, ὄντες περίπου σύγχρονοι μὲ τοὺς κατὰ πολλὰ συγγενεῖς τοὺς τοῦ Καλμπακίου.

Ἐκτὸς τῶν τάφων, ἡ μικρὰ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἐλαφοτόπου ἔδωσε καὶ ἄλλα ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα, χωρὶς ὅμως νὰ λύσῃ τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἔθεσε δι' αὐτῶν. Εἰς ἀγρὸν τοῦ Δημ. Λιόγκα ὑπερκείμενον κατὰ ὀλίγας δεκάδας μέτρων τῶν ἄλλων, ὅπου οἱ τάφοι, ὑπὸ σύγχρονον ἀναλημματικὸν τοῖχον εὐρέθη πληθὸς ὀστράκων μὲ πλαστικὴν διακόσμησιν ἐν μέσῳ κεκαυμένων ὀργανικῶν οὐσιῶν καὶ χωμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα δὲν παρετηρήθησαν ἴχνη ὀστέων. Ὁ ἰδιοκτῆτης τοῦ ἀγροῦ ἔδωσε τὴν πληροφορίαν, ὅτι κατὰ τὴν ἀποχέρσωσιν εὔρε πληθὸς ἀκεραίων ἀγγείων περιεχόντων τὰ μελανὰ χρώματα³ καὶ τὰ ὁποῖα ἀπέρριπτεν εἰς τὸ σημεῖον, ἀπ' ὅπου περισυνελέγησαν. Δὲν ἐνεθυμεῖτο τὴν ὑπαρξιν κιβωτιοσχημῶν τάφων. Ἐγένοντο ἀρκεταὶ τομαὶ εἰς τὸν ἐν λόγῳ ἀγρὸν, ἄνευ ὅμως ἀποτελέσματος. Τὰ χρώματα ἦσαν τελειῶς καθαρὰ καὶ θὰ πρέπει τὰ εὐρήματα τοῦ Δ. Λιόγκα νὰ ἦσαν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν, πρᾶγμα πιθανὸν λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς ἐκ τῶν βροχῶν διαβρώσεως. Οὕτω παραμένει ἀνοικτὸν τὸ θέμα τοῦ προορισμοῦ τῶν ἀγγείων. Πρόκειται διὰ τεφροδόχα καὶ διὰ τὸ ἔθιμον τῆς καύσεως νεκρῶν, τὸ ὁποῖον μέχρι τοῦδε δὲν διεπιστώθη εἰς τὴν προϊστορικὴν Ἡπειρον; Ἡ συνέχισις τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης τῆς αὐτῆς τοποθεσίας θὰ λύσῃ ἴσως τὸ πρόβλημα.

Τὰ περισυλλεγένητα ὀστρακα ἀνήκουν κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς μετρίου μεγέθους χειροποίητα ἀνοικτὰ ἀγγεῖα, πιθοειδῆ καὶ μὲ γωνιώδη τμήσιν εἰς τὴν κοιλίαν (πίν. 26α). Μερικὰ ἀπὸ τὸ χεῖλος ἀγγείων μὲ πολὺ ἀνοικτὴν καμπύλην (πίν. 26β, κάτω) ἀνήκουν εἰς λίαν εὐρύστομα ἀγγεῖα. Ὁ πηλὸς εἶναι καστανὸς μὲ λεῖαν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν, περιέχει ὅμως τεμάχια λίθων καὶ τρίμματα κεράμων. Αἱ λαβαὶ εἶναι εἴτε ἡμικυκλικαὶ στρογγύλης τομῆς εἴτε ὀριζόντιοι τετράγωνοι ἢ καμπύλοι ἀποφύσεις (πίν. 26γ). Αὗται τοποθετοῦνται εἰς τὸ ὕψος τοῦ χείλους καὶ καθέτως ἢ λοξῶς ἐπὶ τῆς κοιλίας. Ὑπάρχουν καὶ ταινιωταὶ ἀνήκουσαι πιθανῶς εἰς κανθαροειδῆ ἀγγεῖα. Ἡ πλαστικὴ διακόσμη-

¹ ΑΕ 1956, ἔ. ἀ.

² HAMMOND, ἔ. ἀ. σ. 331.

³ Πράγματι, ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν ὀστρά-

κων καὶ μετὰ τὴν πλύσιν αὐτῶν διατηρεῖ μέλαιναν ὄψιν ἐκ τῶν ἰσχυρῶς ἐπικεκολλημένων ἀπηνθρακωμένων οὐσιῶν.

σις συνίσταται εἰς καθέτους, κατὰ τὸ πλεῖστον ὁμως ὀριζοντίους σειρὰς ἐμπιέστων κοιλοτήτων ἐπὶ ἐξεχούσης ζώνης, ὥστε νὰ σχηματίζεται εἶδος σχοινίου ἢ ἀλύσεως καὶ εἰς ἐπίθετα μικρὰ τεμάχια πηλοῦ τοῦ τύπου τῶν «κεφαλῶν ἤλων». Ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο τρόπων εἶναι συνηθέστατος, ἀρχόμενος εἰς κάποιαν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ χεῖλους, ἂν καὶ δὲν λείπουν αἱ περιπτώσεις διακοσμήσεως ἀπ' εὐθείας κάτωθεν τοῦ χεῖλους.

Ἡ πλαστικὴ διακόσμησις, χαρακτηρίζουσα τὴν ὁμάδα Π τῶν προϊστορικῶν ἀγγείων τῆς Ἡπείρου¹, ἀπαντᾷ ἐπὶ πίθων, μετρίου μεγέθους πιθοειδῶν ἀγγείων, ἐπὶ κανθάρων καὶ σπανιότερον ἐπὶ μικροτέρων ἀγγείων, ὅπως π.χ. ἐπὶ ἐνὸς κυάθου ἐκ Κάτω Λαψίστης Ἰωαννίνων² (πίν. 25α). Εἰς τοὺς κυάθους τοῦ Ἐλαφοτόπου καὶ τοὺς κανθάρους τῆς Δωδώνης περιορίζεται εἰς πλαστικὰς μαστοειδεῖς ἀποφύσεις. Ἡ ὁμάς Π ἔχει εἰσέτι κάπως ἀσαφῆ χρονικὰ ὅρια. Ὁ Καθηγητὴς Σ. Δάκαρης τὴν τοποθετεῖ εἰς τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν, ἀλλὰ μὲ ἐπιβίωσιν μέχρι καὶ τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Ὁ Ν. Hammond³ θεωρεῖ, ὅτι εἰσῆχθη ἐκ Μακεδονίας περὶ τὸ 1700 π. Χ., διότι μὲ τὴν περίοδον C τῆς Βαρδαρόφτσας παρουσιάζει τὴν μεγαλυτέραν συγγένειαν. Ἡ μὲ πλαστικὴν διακόσμησιν κεραμικὴ ἀποτελεῖ ἐν τούτοις κοινὴν γλῶσσαν τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης⁴, Ἀλβανίας⁵ καὶ ἀνατολικῆς Ἰταλίας⁶ καὶ εἶναι λίαν διαδεδομένη καὶ εἰς ἄλλας ἐλληνικὰς περιοχάς, ὅπως π.χ. εἰς Ἑπτάνησα⁷. Ἡ μεγαλυτέρα ὁμοιότης πρὸς τὴν Μακεδονίαν εἶναι φυσικὴ, λόγῳ τῆς ἀμέσου γειτνιάσεως, τοῦτο ὁμως δὲν σημαίνει ἀναγκαστικῶς καὶ μετακίνησιν λαῶν ἀπὸ Μακεδονίας εἰς Ἡπειρον. Περισσότερον συγγενῆ εἶναι τὰ ἐκ Καλαβρίας παραδείγματα καὶ ἴσως νὰ πρόκειται μᾶλλον διὰ ἰδιαίτεραν ΒΔ. ὁμάδα πλαστικῆς κεραμικῆς.

Τὸ πρὸς τὰ ἄνω χρονικὸν ὅριον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθῇ σαφῶς διὰ τὴν Ἡπειρον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μέχρι τοῦδε ἀνασκαφικῶν δεδομένων. Ὡς πρὸς τὸν terminus ante quem ἔχομεν νέα στοιχεῖα ἐκ τῶν τελευταίων ἀνασκαφῶν Μακεδονίας καὶ Ἡπείρου

¹ Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ ἐν ΠΑΕ 1951, σ. 178 καὶ 1952, σ. 368 - 9.

² Παρεδόθη τὸ 1968 ὑπὸ τοῦ δημοδιδασκάλου κ. Μ. Παπαχρήστου. Ἑλληνικὴ τὴν λαβὴν ἢ ὅποια δὲν ὑπερυψοῦτο. Πηλὸς καὶ ἐπιφάνεια παρόμοια πρὸς τὰ τῶν κυάθων Ἐλαφοτόπου. Ἀντὶ πλαστικῶν ἀποφύσεων φέρει ἀνάγλυφον ἄλυσον περὶ τὴν κοιλίαν.

³ Ν. HAMMOND, ἔ. ἀ. σ. 298 - 309. Ὁστρακα Βαρδαρόφτσας ἐν BSA 27, 1926, πίν. Χα.

⁴ Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς 2^{ας} χιλιετηρίδος διαδεδομένη εἰς τὰ νεκροταφεῖα τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Κωδωνοσχήμενων ἀγγείων (2000 - 1550 π. Χ.) καὶ κατόπιν τοῦ τῶν Τύμβων (1550 - 1250 π. Χ.), ἐν συνεχείᾳ δὲ τῶν Urnenfelder (1250/30-900). Πρβ. πίνακας ἀγγείων ἐν H. HUNDT, Katalog Straubing I: Die Funde der Glockenbecherkultur, II: Die Funde der Hügelgräberbronzezeit und der Urnenfelderzeit.

⁵ Studia Albanica 1, 1964, πίν. IV 17 - 19, ὑποεολιθικὴ καὶ πρωίμου ἐποχῆς χαλκοῦ.

⁶ Ἐκ τῶν κάτωθι περιοχῶν Καλαβρίας καὶ Ἀπουλίας:

Leporano: Notizie degli Scavi 88, 1963, S. 8, τόμ. 17, σ. 326, εἰκ. 45.

Σατύριον Τάραντος: Not. d. Sc. 89, 1964, S. 8, τόμ. 18, σ. 192 εἰκ. 12, σ. 205 εἰκ. 21, σ. 206 εἰκ. 22. Τῆς ὑστέρως ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου.

Faenza di Basiago: Not. d. Sc. 86, 1961, S. 8, τόμ. 15, σ. 237, εἰκ. 9.

Torre Castellucia: πολυάριθμα ἀδημοσίευτα δείγματα εἰς τὸ Μουσεῖον Τάραντος.

Timmari: ἀδημοσίευτα εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Matera.

Potenza: J. LECCESE, Antiche Civiltà Rappresentate nel Museo Provinciale di Potenza, ἐν Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia, Bari, 9, 1964, πίν. V, VI, VIII (τὴν σχετικὴν ὑπόδειξιν ὀφείλω εἰς τὸν καθηγητὴν κ. F. Biancofiore).

⁷ Ἰθάκη: BSA 39, 1938 - 9, πίν. I.

Λευκάς: Ταφικοὶ ΜΕ πίθοι ἐκ Νυδρίου ἐν W. DOERPFELD, Alt Ithaka II, εἰκ. 68.—Χοιροσπηλιά, ἔ. ἀ. εἰκ. 84 - 5.

Κέρκυρα: ἐξ Ἀφιόνας, ἐν AM 59, 1934, σ. 169 εἰκ. 6.

πείθοντα, ὅτι ἡ κεραμεικὴ αὕτη δὲν θὰ πρέπει νὰ κατέρχεται ἐντὸς τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου, ἐξαιρέσει ἴσως τῶν μεγάλων πίθων. Ἦδη δὲν εὐρέθη εἰς τοὺς τύμβους τῆς Βεργίνας. Εἰς τὴν Δωδώνην τὰ μὲ πλαστικὴν διακόσμησιν ἀγγεῖα τοῦ προϊστορικοῦ κατωτάτου στρώματος ἐχρονολογήθησαν εἰς τὸν 13^{ον} αἰῶνα ἐπὶ τῇ βάσει εἰσηγμένων μυκηναϊκῶν ὀστράκων¹. Εἰς τοὺς παλαιότερους ἐξ ἄλλου πρωίμους γεωμετρικοὺς τάφους τοῦ νεκροταφείου τῆς Βίτσας² δὲν εὐρέθησαν ἀγγεῖα αὐτῆς τῆς κατηγορίας, ἀλλ' ὀστρακα διάσπαρτα ἐκτὸς τῶν τάφων συνυπάρχοντα μετὰ διχαλωτῶν λαβῶν, μὴ εὐρεθεισῶν ἐπίσης ἐπὶ τῶν πρωίμων γεωμετρικῶν ἀγγείων. Εἰς δύο πίθους ὅμως τοῦ γεωμετρικοῦ στρώματος τοῦ παρακειμένου συνοικισμού ἡ διακόσμησις συνίσταται εἰς πλαστικὰς ταινίας τύπου ἀλύσεως³.

Ο ΤΑΦΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΙΟΥ ΖΙΤΣΗΣ

Ὁ τάφος οὗτος εἶναι τυχαῖον εὑρημα τοῦ κτηνοτρόφου Δημητρίου Ἀ. Καγιᾶ, κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1968. Κεῖται εἰς τὴν νοτίαν κλιτὺν τοῦ βραχόδους ὑψώματος «Παλιοκοῦλλες», ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ Θυάμιδος (Καλαμᾶ), ἔναντι τῶν ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης λόφων, ὅπου αἱ οἰκίαι τοῦ χωρίου Μαζαρακίου. Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ὑψώματος καὶ περὶ τὰ 200 μ. δυτικῶς τοῦ τάφου εἶχον εὐρεθῇ κατὰ τὰ ἔτη 1940-41 ἔτεροι δύο, οἱ ἐντόπιοι ὅμως δὲν ἐνθυμοῦνται τὴν ὕπαρξιν κτερισμάτων.

Αἱ ραγδαῖαι βροχαὶ ἐκείνων τῶν ἡμερῶν εἶχον παρασύρει τὰ ὀλίγα ὑπεράνω τῆς καλυπτηρίου πλακὸς χώματα, ὥστε ὁ τάφος ἐγένετο ἀντιληπτὸς ὑπὸ τοῦ βόσκοντος ἐκεῖ πλησίον τὸ ποιμνιὸν τοῦ Δ. Καγιᾶ, ὁ ὁποῖος καὶ ἔσπευσε νὰ τὸν ἀνοίξῃ καὶ νὰ διαταράξῃ τὸ περιεχόμενόν του πρὶν εἰδοποιήσῃ τὸν Σταθμὸν Χωροφυλακῆς Ζίτσης. Κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ εὐρόντος, ὁ τάφος ἦτο ἐρμητικῶς κλεισμένος, ὥστε ἐντὸς αὐτοῦ νὰ διεισδύσουν μόνον 10 ἐκ. χώματος — τὰ ἔχνη ἦσαν πράγματι ὁρατὰ ἐπὶ τῶν ὀρθίων πλακῶν —, ἐφαίνοντο δὲ τὰ ὀστᾶ τριῶν νεκρῶν καὶ τὰ κτερίσματα εἰς τὴν θέσιν των. Τὰ κρανία καὶ τὸ πλεῖστον τῶν κτερισμάτων ἀπέκειντο εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ τάφου, ὁ ὁποῖος ἔχει κατεύθυνσιν Β. - Ν.

Κατὰ τὴν γενομένην αὐτοψίαν καὶ μικρὰν ἔρευναν διεπιστώθη, ὅτι εἶχεν ἀφαιρεθῇ τὸ ἥμισυ περίπου τῆς καλυπτηρίου πλακὸς τοῦ ἐπιμελῶς κατεσκευασμένου διὰ τεσσάρων ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν (μήκους μακρῶν 2.20 μ.) κιβωτιοσχήμου τάφου (πίν. 27α). Τὸ δάπεδον ἦτο ἐπίσης ἐστρωμένον διὰ πλακῶν. Ἐσωτερικαὶ διαστάσεις: μῆκ. 1.75, πλ. 0.48, βάθος 0.80 μ. Τὸ πέριξ ἔδαφος εἶναι βραχῶδες, ὅχι ὅμως συμπαγές· ἡ βόρειος στενὴ πλευρὰ τοῦ τάφου ἐνισχύετο ἐξωτερικῶς διὰ μικρᾶς καθέτου πλακός, ὅπως καὶ εἰς τὸν τάφον 1 Ἐλαφοτόπου. Πάντως εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ἔλειπεν ἡ ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν χωμάτων πίεσις καὶ αἱ πλευρικαὶ πλάκες διετήρησαν τὴν κατακόρυφον θέσιν των, ὥστε ὁ τάφος νὰ ἔχῃ κανονικὸν ὀρθογώνιον σχῆμα.

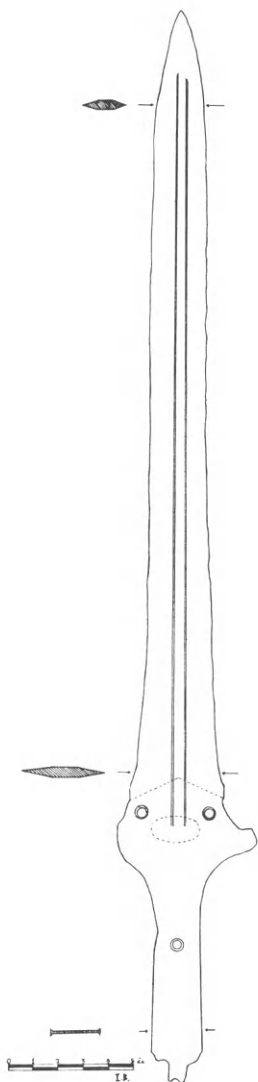
¹ Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Ἔργον 1967, σ. 34-5.

² Βλ. ἐκθέσεις ἐν ΑΔ 21, 1966, Χρονικά σ. 289-290 καὶ ΑΔ 22, 1967, Χρονικά σ. 346-9. Περισσότεραι λεπτομέρειαι θὰ δοθῶσιν εἰς τὴν ὀριστικὴν δημοσίευσιν τοῦ σημαντικοῦ τούτου νεκροταφείου τῆς

Ἡπείρου.

³ Εἰς τοὺς τύμβους τῆς κοιλάδος Matī Ἀλβανίας, τῆς πρωίμου ἐποχῆς τοῦ σιδήρου, ἡ πλαστικὴ διακόσμησις τύπου ἀλύσεως ἀπαντᾷ ἐπίσης μόνον ἐπὶ μεγάλων ἀγγείων: Studia Albanica 1, 1964, σ. 103.

Τὸ σύνολον τῶν κτερισμάτων — ὅσα παρεδόθησαν καὶ ὅσα εὐρέθησαν κατὰ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων ἔρευναν τῶν ἀνεσκαμμένων χωμάτων — πρέπει νὰ κατανεμηθῇ εἰς τρεῖς νεκρούς, ἄνδρας καὶ γυναῖκας. Δυστυχῶς ὅμως καὶ εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν δὲν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν εἰκόνα τῆς θέσεώς των ὡς πρὸς τοὺς σκελετούς. Εἶναι δὲ τὰ ἑξῆς :

Εἰκ. 4. Χαλκοῦν ξίφος ἐκ τοῦ τάφου Μαζαρακίου.

1. Χαλκοῦν μυκηναϊκὸν βραχὺ ξίφος, μήκος 0.418 μ.¹ (πίν. 27β, ε καὶ σχέδ. εἰκ. 4). Ἀποκεκρουμένον μόνον κατὰ τὸ ἄκρον τῆς μιᾶς τῶν κεραιῶν τοῦ προφυλακτῆρος καὶ κατὰ τμήματα τοῦ χαμηλοῦ περιχειλώματος. Ἐλλείπει ἐπίσης ἡ ὑπὸ τοῦ περιχειλώματος καὶ διὰ τῶν ἥλων στερεομένη ἐπένδυσις τῆς λαβῆς, τῆς ὁποίας ἵχνος τοῦ σχήματος διακρίνεται εὐχερῶς (βλ. σχέδ. εἰκ. 4). Ὁξείδωσις ἀνοικτὴ πρασίνη, ἐπιφάνεια στίλβουσα, ὅπου δὲν ἔχει ἀποξεσθῇ ὑπὸ τοῦ εὐρόντος.

Ἡ λαβὴ φέρει τρεῖς ὁπὰς, διὰ τῶν ὁποίων διήρχοντο οἱ ἥλοι στερεώσεως τῆς ἐπενδύσεως καὶ ἀπολήγει εἰς γλωσσίδιον διὰ τὴν προσαρμογὴν τοῦ ἐπιμήλου. Τὸ ἄκρον τοῦ γλωσσιδίου εἶναι κοῖλον, ἐνῶ δύο ἡμικυκλικοὶ ὅμοιοι κόλποι σχηματίζονται ἐκατέρωθεν τῆς βάσεώς του. Τὸ ἐπὶ τῆς λαβῆς ἵχνος τῆς ἐπενδύσεως ὁμοιάζει πολὺ πρὸς τὸ ἐπὶ τοῦ ὁμοίου τύπου ξίφους ἐκ τοῦ ὑπ' ἀρ. 78 θαλαμοειδοῦς τάφου τῶν Μυκηνῶν², ἥτοι σχηματίζει γωνίαν κειμένην μεταξὺ τῶν παραλλήλων ζευγῶν ἐγχαράκτων γραμμῶν τῆς ράχεως, ἐνῶ μεταξὺ τῶν δύο κεραιῶν ὠοειδὲς ἵχνος μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξιν ὁμοίου σχήματος ἀκαλύπτου χώρου, ὥστε ἡ ὅλη ἐπένδυσις θὰ εἶχε περίπου τὴν μορφήν τῆς εἰς τὸν πίνακα 8 ἀρ. 6 τῆς ΑΕ 1897 εἰκονιζομένης. Ὡς πρὸς τὴν χρησιμοποιηθεῖσαν ὕλην, δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν μετὰ βεβαιότητος, ὅτι ἦτο ξύλον ἢ ὀστοῦν, διότι οὐδὲν ἵχνος ὑπελείφθη, πλὴν λεπτοτάτου φλοιοῦ καστανοῦ χρώματος, καταλοίπου ἴσως χρησιμοποιοῦντος κολλητικῆς οὐσίας.

Ἡ λεπίς καθ' ὅλον τὸ μήκος τῆς εἶναι ἐνισχυμένη διὰ πεπλατυσμένης ράχεως, ὥστε ἡ ἐγκαρσία τομῆς τῆς νὰ εἶναι ἀτρακτόσχημος : ἐπὶ τῆς ράχεως ταύτης διήκουν, ἐφ' ἑκατέρας τῶν ὀψεων, δύο παράλληλα ζεύγη ἐγχαράκτων γραμμῶν. Ἡ αὐτὴ ράχις μετὰ τριῶν ζευγῶν ἐγχαράκτων γραμμῶν ἀπαντᾷ ἐπὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ ἐγχειριδίου τοῦ τάφου Α Καλμπακίου³.

¹ Μήκος λεπίδος ἀπὸ τοῦ ζεύγους τῶν ὀπῶν μέχρι τῆς αἰχμῆς 0.31 μ., πλάτ. 0.039 μ. εἰς τὴν βάσιν, 0.022 μ. εἰς τὸ μέσον, ἐλάχιστα μειούμενον μέχρι τοῦ σημείου ὅπου ἀρχίζει ἡ ἰσχυρὰ μείωσις πρὸς σχηματισμὸν τῆς αἰχμῆς. Τομὴ λεπίδος ἀτρακτοειδῆς. Πάχ. 0.004 μ. Μῆκ. λαβῆς 0.107 μ. Σωζόμενον πλάτος εἰς τὸ ὕψος τῶν κεραιῶν 0.055 μ. Πλάτος

εἰς τὸ σημεῖον τῆς μοναχικῆς ὀπῆς 0.018 μ.· εἰς τὸ ἄκρον 0.021 μ. Πάχος ἐλάσματος 0.0015 μ. Βάθος περιχειλώματος 0.002 μ.

² Χρ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Μῆτραι καὶ ξίφη ἐκ Μυκηνῶν, ΑΕ 1897, σ. 106-7, πίν. 8 (1).

³ ΑΕ 1956, σ. 115, εἰκ. 1.

Τὸ ἐξεταζόμενον ξίφος ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μετὰ σταυροειδοῦς τύπου λαβῆς, διότι οἱ προφυλακτῆρές του ἐν εἵδει κεραίων προεκτείνονται ὀρίζοντίως, ὥστε μετὰ τοῦ ὑπολοίπου ξίφους νὰ σχηματίζεται σταυρός¹. Ἡ κατηγορία αὕτη ἐμφανίζεται ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 15^{ου} αἰῶνος καὶ ἀπαντᾷ τόσον εἰς τοὺς λάκκους τῶν Μυκηνῶν, ὅσον καὶ εἰς τὸ νεκροταφεῖον τῆς Κνωσοῦ. Κατὰ τὴν Ν. Sandars εἶναι κρητικῆς καταγωγῆς², ὅπως καὶ ὁ ἐμφανισθεὶς ὀλίγον πρωιμώτερον τύπος τοῦ κερατοσχήμου ξίφους, μετὰ τοῦ ὁποίου συνυπάρχει μέχρι τῶν μέσων τοῦ 14^{ου} αἰ. Μετὰ ταῦτα ὁ σταυροειδὴς τύπος χάνει τὴν ἰσχυρῶς ἐξέχουσαν μεσαίαν ράχιν τῆς ομάδος DI καὶ υἱοθετεῖ τὴν εἰς σχῆμα T ἀπόληξιν τῆς λαβῆς τῶν Συριακῶν καὶ τῶν Παλαιστινιακῶν ἐγχειριδίων ἀντὶ τοῦ γλωσσίδιου (ὁμάς DII), ἐνῶ παραλλήλως μειώνεται εἰς μῆκος (14^{ος} - 13^{ος} αἰ.). Τὸ ξίφος τοῦ Μαζαρακίου ἔχει στοιχεῖα τόσον ἀπὸ τὴν παλαιότεραν ομάδα DI, ὅσον καὶ ἀπὸ τὴν νεωτέραν DII. Τὰ συγγενέστερα πρὸς αὐτὸ παραδείγματα εἶναι ξίφος ἐκ τοῦ νεκροταφείου τῆς Ζαφὲρ - Παπούρας Κρήτης (AJA 1963, πίν. 24, ἀρ. 19, σ. 147), τῆς ομάδος DI καὶ YM IIIA1 περιόδου, μὲ τὸν αὐτὸν τύπον λαβῆς ἀποληγούσης εἰς γλωσσίδιον, ἀλλὰ μὲ κυρτὴν ράχιν καὶ μέγα μῆκος (0.655 μ.), καθὼς καὶ τὸ τοποθετούμενον εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΒ περίοδον ξίφος ἐξ Ἰαλυσοῦ Ρόδου (AJA 1963, πίν. 24, ἀρ. 29, σ. 149, μῆκ. 0.52 μ.) τῆς ομάδος DII, ὅπου ἡ ἐπίπεδος ράχιν συνδυάζεται μὲ λαβὴν διαφέρουσιν μόνον κατὰ τὴν εἰς σχῆμα T ἀπόληξιν. Οὕτω διαπιστοῦται εἰς τὸ ξίφος Μαζαρακίου ἡ ἐπιβίωσις παλαιότερων στοιχείων, ὡς ἡ εἰς γλωσσίδιον ἀπόληξις τῆς λαβῆς, εἰς ἣν ἐποχὴν ἔχει ἐπινοηθῇ νέος τρόπος, ὁ εἰς σχῆμα T, διὰ τὴν στερέωσιν τοῦ ἐπιμήλου. Τὸ ἐξεταζόμενον ξίφος πρέπει νὰ τεθῇ πλησιέστερον πρὸς τὸ ἐξ Ἰαλυσοῦ, λόγῳ βραχύτητος καὶ ἀτρακτοσχήμου τομῆς τῆς λεπίδος. Ἡ τοποθέτησις αὐτῆ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν σύγκρισιν πρὸς τὸ ὁμοίου τύπου — καθ' ὅσον σώζεται — ξίφος ἐκ τοῦ τάφου Α6 Λαγκίδρας Κεφαλληνίας³, χρονολογούμενον ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Σπ. Μαρινάτου ἐκ τῶν συνευρεθέντων ἀντικειμένων εἰς τὰ ἔτη 1250 - 1150 π.Χ. Μὲ τὸ ξίφος τοῦ Μαζαρακίου ἔχει κοινὸν τὸ σχῆμα τῆς λεπίδος, τὰς ἐπ' αὐτῆς ἐγκαράξεις, τὰς ὀρίζοντίους κεραίας τῆς λαβῆς καὶ τὸ μῆκος (0.41 μ. τὸ τῆς Λαγκίδρας). Ὁ παραλληλισμὸς λοιπὸν τόσον πρὸς τὸ ἐγχειριδίων Καλμπακίου, ὅσον καὶ πρὸς τὰ ξίφη Ἰαλυσοῦ καὶ Λαγκίδρας, ὁδηγεῖ εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου.

Ὡς πρὸς τὰ εὐρεθέντα μέχρι τοῦδε ἐν Ἡπείρῳ κρητομυκηναϊκὰ ξίφη, τὸ τοῦ Μαζαρακίου εἶναι μοναδικὸν εἰς τὸν τύπον του. Τὰ δύο παλαιότερα μεγάλου μήκους ἐκ τῆς τοποθεσίας Μεσογέφυρα Κονίτσης⁴, καθὼς καὶ ἕτερα δύο ἐκ Δωδώνης⁵ ἀνήκουν εἰς τὸν κερατόσχημον τύπον, ἐνῶ ἡ ὁμάς τῶν ἐξ βραχέων μυκηναϊκῶν ἐγχειριδίων ἐκ Δωδώνης,

¹ Ν. SANDARS, *The First Aegean Swords*, ἐν AJA 1961, σ. 17 - 29 καὶ *Later Aegean Bronze Swords*, ἐν AJA 1963, σ. 117 - 153.

² AJA 1963, σ. 123 - 30.

³ ΑΕ 1932, σ. 39 κέ., πίν. 16 Α. Ἡ κατὰ τὰς νεωτέρας ἐρεῦνας (V. DESBOROUGH, *The Last Mycenaean*, Oxford 1964, σ. 107) τοποθέτησις τῶν ἀγγείων τῆς Λαγκίδρας ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδον (1230 - 1100) δὲν ἀλλάζει τὴν χρονολόγησιν τοῦ ξίφους ἐντὸς τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, δεδομένου, ὅτι ἐν

χαλκοῦν ξίφος δύναται νὰ ἔχη μακρότερον χρόνον χρήσεως ἀπὸ τὰ πήλινα ἀγγεῖα.

⁴ ΑΕ 1956, σ. 131 - 4. Ν. HAMMOND, *Epirus*, σ. 318, 321 - 2, εἰκ. 19, πίν. XXIa, ὅπου θεωρεῖ τὸ Α ὡς σταυροειδοῦς τύπου· αἱ κεραῖαι ὁμῶς εἶναι ἀποκεκρουμέναι καὶ φαίνεται καὶ αὐτὸ νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸν κερατόσχημον τύπον. Τὰ χρονολογεῖ εἰς τὰ ἔτη 1450 - 1350 π.Χ.

⁵ C. CARAPANOS, *Dodone et ses ruines*, Paris 1878, II, πίν. LVII 1 - 2.

Καστρίτης Ιωαννίνων, Νεκρομαντείου (Έφύρας) Θεσπρωτίας, Παραμυθιάς και Καλμπακίου (δύο), τοποθετούμενη εις την ΥΕ ΙΙΒ περίοδον — εις τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΑ ἴσως τὸ τῆς Παραμυθιάς —, ἀνήκουν εἰς τὸν τύπον τῶν μετὰ λαβῆς εἰς σχῆμα Τ¹. Μὲ τὸ ἐκ Καλμπακίου εἶδομεν ὅτι ἔχει κοινὴν μόνον τὴν πεπλατυσμένην μεσαίαν ράχιν

καὶ τὰς ἐπὶ ταύτης ἐγχαράκτους γραμμάς. Ἐν τούτοις ὑπάρχει χρονολογικὴ σχέσις πρὸς αὐτά, ὡς ἐδείχθη.

Χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι ὅλα τὰ μέχρι τοῦδε εὐρεθέντα βραχέα ξίφη ἢ ἐγχειρίδια τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου εἰς Ἡπειρον εἶναι μυκηναϊκοῦ καὶ οὐχὶ βορείου Naue II τύπου², πιθανῶς, διότι τὰ κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἀπαντῶντα εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα Naue II ξίφη εἰσήχθησαν διὰ θαλάσσης ἐκ τοῦ μυχοῦ τῆς Ἀδριατικῆς ἢ ἐκ τῆς Νοτίου Ἰταλίας προερχόμενα, ὡς ἤδη παρέτηρησεν ὁ V. Desborough³.

2. Χαλκοῦν ἐγχειρίδιον μήκους 0.154 μ.⁴ (πίν. 27β, ζ' σχέδ. εἰκ. 5, α). Ἐλλίπες μόνον τὸν ἓνα ἐκ τῶν δύο ἡλίσκων τῆς λαβῆς. Ὁξειδωσις ἀνοικτὴ πρασίνη.

Ἡ λεπίς, σχεδὸν ἰσοπλατῆς, εἶναι καὶ ἰσοπαχὴς καθ' ὅλον τὸ μήκος τῆς. Ὅπισθεν ἀπολήγει εἰς γλῶσσαν μετὰ δύο ὁπὰς διὰ τὴν συνήλωσιν τῆς ἐπενδύσεως τῆς λαβῆς, ἢ

ὁποία ἔχει ἀφήσει καμπύλον ἵχνος ἐπὶ τῆς πτέρνης. Τὸ μικρὸν μήκος καὶ τὸ ἐλάχιστον πάχος (0.001 μ.) τῆς λεπίδος δὲν θὰ καθίστων τὸ ἐγχειρίδιον τοῦτο ἐπιτήδειον φονικὸν ὄπλον καὶ θὰ προωρίζετο μᾶλλον διὰ τὴν προσωπικὴν χρῆσιν τοῦ ἰδιοκτήτου του. Τυπολογικῶς ἀποτελεῖ συνέχειαν τῶν ΜΕ ἀμφιστόμων μαχαιριδίων μετὰ εὐθύγραμμον πτέρναν, ὅπου 2-3 ὁπαὶ ἐχρησίμευον διὰ τὴν ἐφήλωσιν τῆς λαβῆς, ἐνῶ ἀπουσίαζεν ἀκόμη ἢ γλωσσοειδὴς ἀπόληξις. Τὸ περίγραμμα τῆς λεπίδος συγγενεῦει πολὺ πρὸς τὸ τῶν

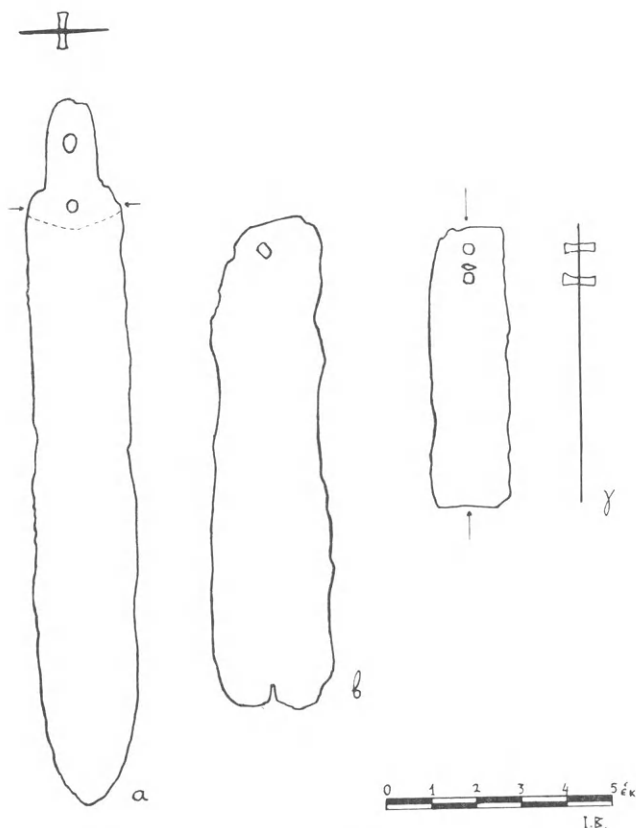
1 Τελευταία δημοσίευσις ὑπὸ S. DAKARIS, A Mycenaean IIB Dagger from the Palaeolithic Site of Kastritsa in Epirus, Greece, ἐν Pr. Pr. Soc. 33, 1967, σ. 30-36, πίν. I-II.

2 Τὸ νῦν ἀπολεσθὲν Naue II ξίφος, μήκους 0.59 μ., ἐκ Τσεραβίνας Ἰωαννίνων ἐν N. HAMMOND, ἔ. ἀ. σ. 319 καὶ 323-4, πίν. XXI c καὶ εἰκ. 19, ἦτο μᾶλ-

λον νεώτερον τῶν ἐξεταζομένων (1250-1100 π. Χ. κατὰ HAMMOND).

3 V. DESBOROUGH, The Last Mycenaeans, σ. 70.

4 Ἄλλαι διαστάσεις: Πλάτος λεπίδος εἰς τὴν βάσιν 0.022 μ., πρὸς τὴν αἰχμὴν 0.023 μ. Πάχος λεπίδος 0.001 μ.

Εἰκ. 5. Χαλκοῦν ἐγχειρίδιον καὶ μάχαιραι ἐκ τοῦ τάφου Μαζαρακίου.

προαναφερθέντων ΥΕ ΙΙΒ μυκηναϊκῶν ἐγγχειριδίων ἐκ διαφόρων περιοχῶν τῆς Ἡπείρου. Λίαν συγγενὲς εἶναι καὶ τὸ κυπριακὸν ἐγγχειρίδιον ἐκ τοῦ τάφου 6 τοῦ Hala Sultan Tekke¹, μήκους 0.178 μ., χρονολογούμενον ἐκ συννευρεθέντος μυκηναϊκοῦ ἀγγείου εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΒ περίοδον. Ἀπὸ τὴν Κύπρον ἔχομεν ὁλόκληρον σειρὰν παρομοίων σαφῶς ΥΕ ΙΙΒ ἐγγχειριδίων καὶ ἡ ἐκεῖθεν προέλευσις δὲν ἀποκλείεται.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ἡ εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΒ περίοδον τοποθέτησις τοῦ ἐξεταζομένου ἐγγχειριδίου.

3. Ἀπότμημα χαλκοῦ μαχαιριδίου μήκους 0.062 μ. καὶ πλάτους 0.017 μ. (πίν. 27β, β σχέδ. εἰκ. 5, γ). Αἱ ἀκμαὶ εἶναι ἐφθαρμέναι. Εἰς τὸ ἐν ἄκρον φέρει κατὰ μῆκος τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος δύο ἠλίσκους τετραγώνου τομῆς διὰ τὴν στερέωσιν τῆς λαβῆς. Καὶ ἐδῶ ἡ λεπίς εἶναι ἰσοπαχῆς, διὰ τοῦτο δὲ εἶναι πιθανώτερον, ὅτι τὸ μαχαιρίδιον θὰ ἦτο ἀμφίστομον, παρόμοιον πρὸς τὸ προηγούμενον.

4. Ἀπότμημα χαλκῆς μαχαίρας μήκους 0.107 μ. καὶ πλάτους 0.027 μ. Πάχος λεπίδος 0.001 μ. (πίν. 27β, α σχέδ. εἰκ. 5, β). Αἱ ἀκμαὶ εἶναι ἀποκεκρουμέναι, ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν ποῖον ἦτο τὸ σχῆμα τῆς λεπίδος. Ὅπωςδήποτε δὲν ὑπάρχει ἐνίσχυσις τῆς μιᾶς ράχως. Κατὰ τὸ ἐν ἄκρον στρογγύλη ὀπή.

5. Χαλκῆ αἰχμη δόρατος, μήκους 0.192 μ. Πλάτος λεπίδος 0.03 (πίν. 27β, στ' σχέδ. εἰκ. 6, α). Σῶζεται ἀκεραία. Ὁξειδωσις πρασίνῃ ἀνοικτή.

Περὶ τὸ 1 ἐκ. ἄνωθεν τοῦ κυκλοτεροῦς ἀνοίγματος τοῦ καυλοῦ διαμπερὲς ὀπή διὰ τὴν στερέωσιν τοῦ δόρατος. Ἡ λεπίς ἔχει ἀτρακτοειδὲς σχῆμα καὶ κατὰ μῆκος τοῦ μεγάλου ἄξονός της ἐξαίρεται ἐλαφρῶς πεπλατυσμένη ράχισ². Εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου χυτή, ὡς καὶ αἱ ἐπόμεναι καὶ ὅλαι ἐν γένει αἱ μέχρι τοῦδε εὑρεθεῖσαι αἰχμαὶ ἐν Ἡπείρῳ. Ἐντὸς τοῦ καυλοῦ διατηρεῖται ἡ ὀξεῖα ἀπόληξις τοῦ ξυλίνου κοντοῦ.

6. Χαλκῆ φυλλόσχημος αἰχμη δόρατος (πίν. 27β, δ σχέδ. εἰκ. 6, β). Σωζόμενον μῆκος 0.174 μ. Μέγιστον πλάτος λεπίδος 0.031 μ. Τεθραυσμένη κατὰ τὸ ἄκρον τῆς λεπίδος καὶ τμήματα τῆς περιφερείας τοῦ καυλοῦ. Ὁξειδωσις ἀνοικτὴ πρασίνῃ.

Καὶ ἐδῶ ὑπάρχει, εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν μὲ τὴν προηγούμενην, ἡ διαμπερὲς ὀπή διὰ τὴν στερέωσιν τοῦ δόρατος· ἐπὶ τῆς μιᾶς μάλιστα ὀψεως εἶναι φανερὰ τὰ ἴχνη τῆς μακρᾶς χρήσεως ἥλου διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον. Ὁ καυλὸς συνεχίζεται ὡς μία ἐντόνως κυρτὴ ράχισ, μειουμένη βαθμηδόν, μέχρι τοῦ ἄκρου τῆς ἀτρακτοειδοῦς, φυλλοσχήμου, λεπίδος. Κατὰ τὴν γένεσιν ταύτης ὑπάρχει ἐγγάρακτος καμπυλόγραμμος διακόσμησις ἐκ τριῶν παραλλήλων κυματοειδῶν γραμμῶν (βλ. σχέδ. εἰκ. 6, β). Ἐγγάρακτος διακόσμησις ἀπαντᾷ ἐπὶ αἰχμῶν ἐκ τοῦ Ἡραίου τῆς Προσύμνης³, διαφόρου ὅμως πνεύματος: συνίσταται εἰς τρία παράλληλα ζεύγη γραμμῶν διήκοντα καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ καυλοῦ καὶ τῆς πεπλατυσμένης ράχως, ἐντελῶς ὁμοίου χαρακτῆρος πρὸς τὰ ἐπὶ τῆς λεπίδος τοῦ ξίφους Μαζαρακίου καὶ τῶν ΥΕ ΙΙΒ ἐγγχειριδίων. Σύγκρισις οὐσιαστικὴ δύναται νὰ γίνη μόνον πρὸς τὴν διακόσμησιν τῶν χαλκῶν αἰχμῶν τοῦ πολιτι-

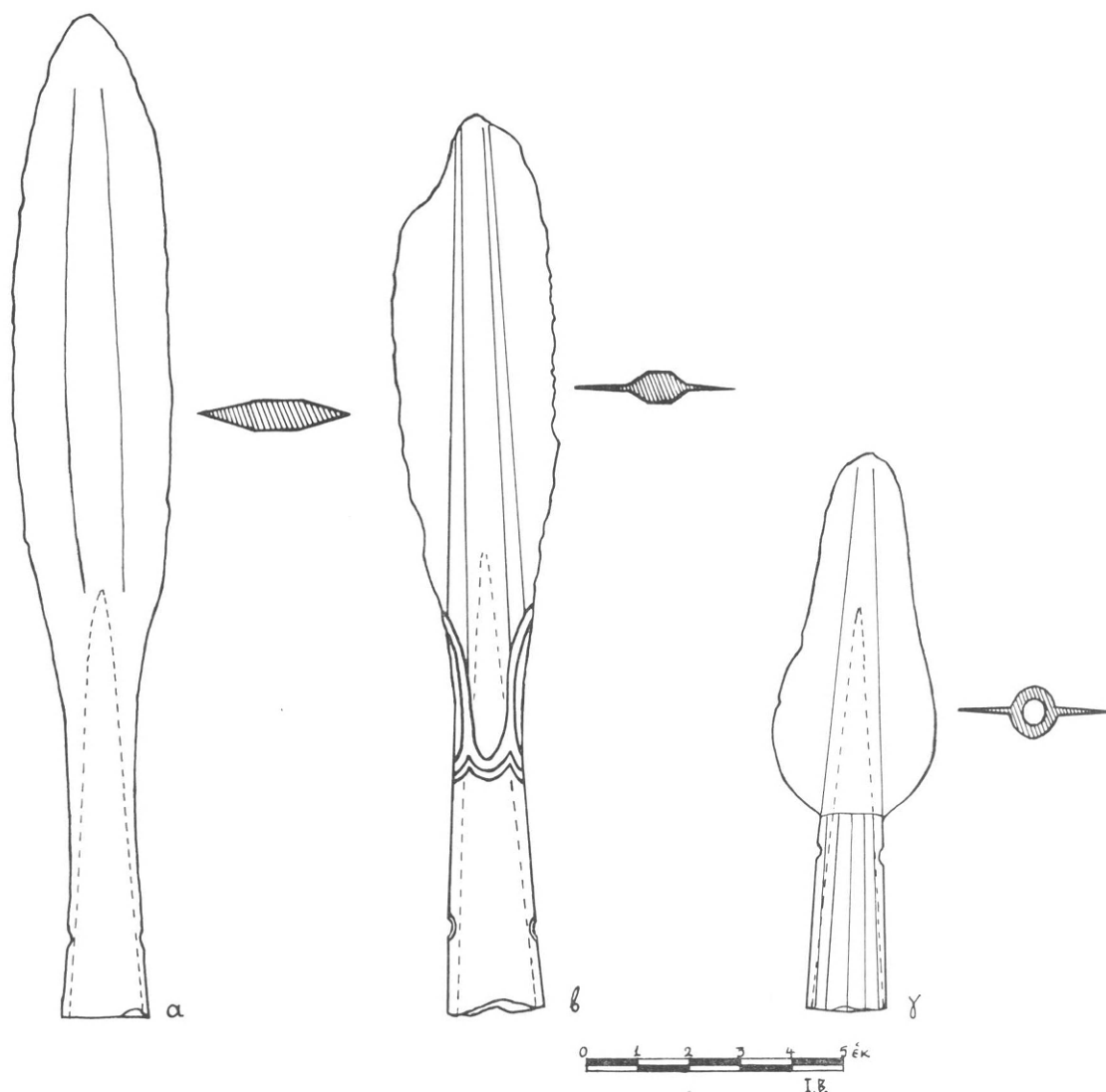
¹ H. N. CATLING, Cypriot Bronzework in the Mycenaean World, Oxford 1964, σ. 127, ἀρ. 5, πίν. 15D.

² Συγγενὴς ἡ ἐξ Ἐγκωμης Κύπρου εἰς Βρετ. Μουσ.

σεῖον, ἀρ. 1897/4 - 1/1941, μήκους 0.188 (CATLING, ἔ. ἀ. σ. 119, πίν. 13e), ἀχρονολόγητος.

³ C. BLEGEN, Prosymna, Cambridge 1937, σ. 339 κέ., εἰκ. 510, τῆς ΥΕ ΙΙΑ2 - ΙΙΒ περιόδου.

σμοῦ τῶν Urnenfelder τῆς Εὐρώπης¹, τῆς περιόδου Hallstatt A-B, εἰς τὰς ὁποίας πρέπει νὰ ἐνταχθῇ καὶ ἡ ἐξεταζομένη. Εἰς τὴν Ἑπειρον, ὅπου ἐν συγκρίσει πρὸς

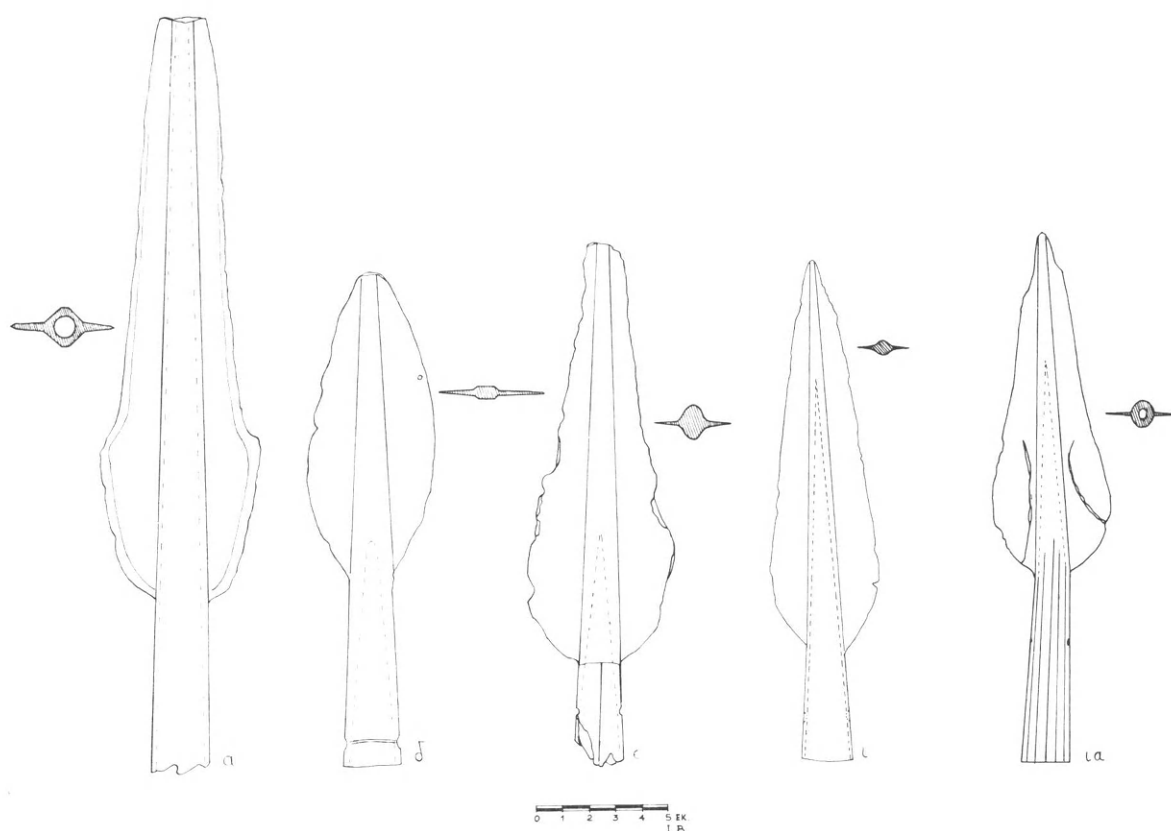
Εἰκ. 6. Χαλκαῖ αἰχμαὶ ἐκ τοῦ τάφου Μαζαρακίου.

ἄλλας ἐλληνικὰς περιοχὰς ἔχει εὐρεθῇ μέγας ἀριθμὸς φυλλοσχήμων ἢ φλογοειδῶν

¹ FOLTINY, ἔ. ἀ.: ἡ ἐν πίνακι 50 ἀρ. 13, τῆς Hallstatt A περιόδου, φέρει λίαν συγγενῇ διακόσμησιν εἰς τὸ αὐτὸ περίπου σημεῖον. Κατὰ τὸν FOLTINY αἱ φυλλόσχημοι, ἀπιόσχημοι ἢ φλογοειδεῖς αἰχμαὶ (ὁ γενικὸς τύπος τῶν lanceolate) χαρακτηρίζουν τὴν περίοδον Hallstatt A — 1240 - 1100 π. Χ. — τοῦ λεκανοπεδίου τῶν Καρπαθίων. — F. HERRMANN, Die Funde

der Urnenfelderkultur in Hessen, πίν. 171, 8 καὶ 213, κ-λ-μ: φυλλόσχημοι αἰχμαὶ μὲ καυλὸν ἐξικνούμενον μέχρι τοῦ ἄκρου τῆς λεπίδος. Ἡ ἐγγράκτος διακόσμησις αὐτῶν συνίσταται εἰς ὀριζοντίους γραμμάς, τρίγωνα καὶ ἡμικυκλικὰς ἢ κυματοειδεῖς καμπύλας γραμμάς. Μᾶλλον τῆς Hallstatt B1 (10^{ος} αἰ.) περιόδου.

αἰχμῶν¹, διὰ πρώτην φορὰν εὐρίσκεται παράδειγμα μὲ ἐγγάρακτον διακόσμησιν.

Εἰκ. 7. Χαλκαῖ αἰχμαί εἰς Ἰωάννινα. α: Κονίτσης, δ: ὑπ' ἀριθ. 221 Μουσείου Ἰωαννίνων, ε: ἐκ Γαρδικίου (ἀρχαίας Πασσαρῶνος), ι: ἀγνώστου προελεύσεως, ια: ἐκ Πεστών - Σκλίβανης (;).

1 Δέκα πέντε συνολικῶς, συμπεριλαμβανομένης τῆς ἐν συνεχείᾳ ἐξεταζομένης. Εἰς τὸν πίνακα 28α παρουσιάζονται αἱ εἰς τὸ Μουσεῖον Ἰωαννίνων ἀποκείμεναι (πλὴν τῆς ια). Αὗται εἶναι:

α) Ἐκ Κονίτσης, μήκους 0.29 μ. Μέγ. πλ. 0.06 μ. (σχέδ. εἰκ. 7, α). Ἀγνώστοι αἱ συνθῆκαι εὐρέσεως.

β) Ἐκ τοῦ τάφου Α Καλμπακίου. Βλ. ΑΕ 1956, σ. 115, εἰκ. 1.

γ) Ἐκ Γρίμπιανης. Βλ. ΑΕ 1956, σ. 131, εἰκ. 5.

δ) Ἀγνώστου προελεύσεως, ἀρ. εὐρ. Μουσείου Ἰωαννίνων 221. Μῆκ. 0.187 μ. Πλάτ. 0.049 μ. (σχέδ. εἰκ. 7, δ).

ε) Ἐκ Γαρδικίου (ἀρχαίας Πασσαρῶνος). Ἀποκεκρουμένη κατὰ τὰ δύο ἄκρα, μῆκ. 0.195 μ. Πλάτ. 0.055 μ. (σχέδ. εἰκ. 7, ε). Αὕτη ἢ ἡ προηγουμένη ταυτίζεται πιθανῶς πρὸς τὴν αἰχμὴν L τοῦ HAMMOND (Epirus, σ. 340 εἰκ. 23).

ς') Ἐκ Δωδώνης, ἀρ. εὐρ. Μουσείου Ἰωαννίνων 704. Βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗΝ ἐν ΑΔ 20, 1965, Β' 2, σ. 350, σχέδ. 3, πίν. 415ε.

ζ) Ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου Πάργας, ἔ. ἀ.

η) Ἐκ τοῦ τάφου Μαζαρακίου, ἐν συνεχείᾳ ἐξεταζομένη (σχέδ. εἰκ. 6, γ).

θ) Ἡ ὑπ' ἀρ. 6 Μαζαρακίου (σχέδ. εἰκ. 6, β).

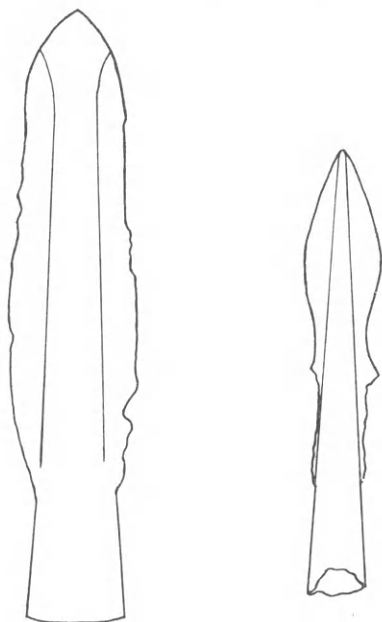
ι) Ἀγνώστου προελεύσεως, μῆκ. 0.188, πλ. 0.046 μ. (σχέδ. εἰκ. 7, ι).

ια) Εἰς τὰ γραφεῖα τῆς Ἑταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν, πιθανῶς προερχομένη ἐκ τῆς περιοχῆς Πεστών - Σκλίβανης Ἰωαννίνων. Μῆκ. 0.20 μ. Μέγ. πλάτ. 0.046 μ. Ὁ κανλὸς δωδεκάεδρος (σχέδ. εἰκ. 7, ια).

Εἰς τὸν πίνακα 28 β. γ παρουσιάζονται ἔτεροι δύο αἰχμαί ἐξ Ἡπείρου:

ιβ) Ἐξ Ἀνθοχωρίου Μετσόβου, εἰς χεῖρας ἱερέως

7. Φλογοειδής αἰχμή δόρατος¹ (σχέδ. εἰκ. 6, γ πίν. 27β, γ). Μήκος 0.107 μ. Μέγιστον πλάτος λεπίδος 0.032 μ., μήκος αὐτῆς 0.071 μ. Διατηρεῖται ἀκεραία. Ὁξειδωσις κυανοπρασίνη.

Εἰκ. 8. ιβ: Χαλκὴ αἰχμή ἐξ Ἀνθοχωρίου Μετσόβου. ιγ: Ἐτέρα ἐξ Ἀγίας Κυριακῆς Πάργας.

Ἡ διαμπερὴς ὀπὴ ὑπάρχει παρὰ τὴν βάσιν τῆς λεπίδος. Ἐντὸς τοῦ ἐξικνουμένου μέχρι τῆς ἄκρας τῆς φλογοσχίμου λεπίδος καυλοῦ (κοίλου μέχρις ἀποστάσεως 0.074 μ. ἀπὸ τῆς βάσεώς του) διατηρεῖται ἡ αἰχμή τοῦ ξυλίνου στελεχοῦ, φέρουσα μάλιστα ὀπὴν εἰς τὸ ὕψος τῆς τοῦ καυλοῦ, ἑτέραν δὲ ὀλίγον ὑψηλότερον, προφανῶς γενομένην κατὰ τὴν προσπάθειαν προσαρμογῆς τοῦ ξύλου εἰς τὸ χαλκοῦν περίβλημα. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ καυλοῦ εἶναι δωδεκάεδρος².

Φλογοειδοῦς τύπου αἰχμή τῶν αὐτῶν περίπου διαστάσεων (ὕψους 0.105 μ.) καὶ μὲ δωδεκάεδρον ἐπίσης καυλὸν εὐρέθη καὶ εἰς τὸν θολωτὸν τάφον τῆς Πάργας, χρονολογουμένη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εὐρεθέντων μυκηναϊκῶν ὀστράκων εἰς τὴν ΥΕ ΠΙΒ περίοδον³. Ὅμοιον σχῆμα ἔχει καὶ ἡ ἐκ τοῦ τάφου Α Μεταξάτων Κεφαλληνίας⁴ αἰχμή, τοποθετούμενη εἰς τὸ χρονικὸν διάστημα 1250-1150 π. Χ., ὡς καὶ ἡ ἄνευ ἀνασκαφικῶν δεδομένων ἐκ Γρίμπιανης Θεσπρωτίας (ἀνωτ. σ. 197, σημ. 1, πίν. 28α, γ). Εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΠΙΓ περιόδου τοποθετεῖ ὁ N. Hammond τὴν ἐκ τοῦ τάφου 17 τοῦ τύμβου τοῦ

Vodhinë Βορείου Ἡπείρου χαλκὴν φλογοειδῆ αἰχμήν⁵.

Ἐπειδὴ ὁ τύπος αὐτὸς τῆς αἰχμῆς καθὼς καὶ οἱ παρεμφερεῖς χαρακτηρίζουν τὴν περίοδον Hallstatt Α Εὐρώπης (1240/30 - 1100 π. Χ.), ἐπανειλημμένως ἔχει διατυπωθῇ

Γ. Γοργόλη, μήκ. 0.167 μ. Ἐκ κιβωτισχίμου τάφου τῆς θέσεως Πύργος (βλ. καὶ σχέδ. εἰκ. 8, ιβ).

ιγ) Ἐξ Ἀγίας Κυριακῆς Πάργας, μήκ. 0.135 μ. Ἀπόκειται εἰς τὸ Γυμνάσιον Πάργας. Ἐντόνως φλογοειδοῦς σχήματος, ὡς ἡ τῆς Γρίμπιανης, εἶναι ἀποκεκρουμένη κατὰ τὰ δύο πτερύγια τῆς λεπίδος (βλ. καὶ σχέδ. εἰκ. 8, ιγ).

Εἰς τὰς ἀνωτέρω πρέπει νὰ προστεθοῦν ἔτεροι δύο: ιδ) Ἡ ἐκ τοῦ κιβωτισχίμου τάφου Παραμυθιάς εἰσαχθεῖσα εἰς τὸ Μουσεῖον Ἰωαννίνων μετὰ τὴν σύνταξιν τῆς παρούσης μελέτης. Βλ. ΑΔ 1965, ἔ. ἀ. πίν. 415δ.

ιε) Ἡ νῦν ἀπολεσθεῖσα ἐκ Λαχανοκάστρου Πωγωνίου (HAMMOND, Epirus, πίν. XXI, c, σ. 340). Ἀπέκειτο εἰς τὸ Γυμνάσιον Βήσσανης.

1 Ὁ N. HAMMOND, αὐτόθι σ. 339, ὑπενθυμίζει μίαν διάκρισιν τοῦ A. EVANS ὡς πρὸς τὰς αἰχμὰς δοράτων καὶ ἀκοντίων καὶ ὑποστηρίζει, ὅτι αἱ μικροῦ μεγέθους αἰχμαί, ὡς ἡ ἐξεταζομένη, ἀνήκουν εἰς ἀκόντια. Ἀντιθέτως, ὁ N. CATLING (ἔ. ἀ. σ. 133,

εἰκ. 16), ὀνομάζει αἰχμὰς ἀκοντίων τελείως διαφόρου τύπου μικροῦ ἐπίσης μήκους αἰχμὰς μὲ στελεχὸν ἀντὶ καυλοῦ καὶ ὑποστηρίζει, ὅτι δὲν ὑπάρχει εἰσέτι σαφὴς διάκρισις αἰχμῶν δοράτων καὶ ἀκοντίων. Τὸ αὐτὸ καὶ ὁ A. SNODGRASS, Early Greek Armour and Weapons, Edinburgh 1964, σ. 115 - 6.

2 Πολύεδροι εἶναι καὶ οἱ καυλοὶ φυλλοσχίμων χαλκῶν αἰχμῶν ἐκ τῶν πρωίμων γεωμετρικῶν τάφων τοῦ Κεραμικοῦ: JdI 1962, σ. 89 εἰκ. 7 (7) καὶ 90, εἰκ. 8 (16). Τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο ἀπαντᾷ συχνὰ εἰς αἰχμὰς Ἰταλίας κατὰ τὸν SNODGRASS, ἔ. ἀ. σ. 108, σημ. 19.

3 Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ ἐν ΠΑΕ 1960, σ. 125 καὶ ΑΔ 1965, Β2, σ. 350 - 1, σχέδ. 3, πίν. 415ε.

4 ΑΕ 1933, σ. 92, εἰκ. 41. G. CHILDE, The Final Bronze Age in the Near East and in Temperate Europe, ἐν Pr. Pr. Soc. 1948, σ. 185.

5 Ἐ. α. σ. 350 - 1, εἰκ. 24, 3. Ὁ ἀνασκαφεὺς FRANO PRENDI τοποθετεῖ ὅλα τὰ εὐρήματα εἰς τὸν 10^{ον} καὶ τὸν 9^{ον} αἰ. π. Χ. ἐν Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës 1959, 2.

ἡ γνώμη περὶ βορείου προελεύσεως αὐτῶν¹, ἐνισχυομένη ἐν τινι μέτρῳ ἀπὸ τὴν γεωγραφικὴν κατανομήν ἐκτὸς² καὶ ἐντὸς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Πράγματι, εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ πλειονότης τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν αἰχμῶν ἔχει εὐρεθῇ εἰς τὴν ΒΔ. περιοχὴν, Ἑπτάνησα καὶ Ἡπειρον (βλ. ἀνωτ. σ. 197, σημ. 1).

Τὴν ἐξέλιξιν τοῦ σχήματος ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ παρακολουθήσωμεν. Φαίνεται πάντως, ὅτι εἰς τὸ α' ἡμῖς τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, ὅπου τοποθετεῖται ἡ φυλλόσχημος αἰχμή τῆς Παραμυθιάς³, ὁ φλογοειδὴς τύπος δὲν ἔχει εἰσέτι ἐμφανισθῇ εἰς τὴν Ἡπειρον. Ὁ ἀπλούστερος φυλλόσχημος ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τοὺς λακκοειδεῖς τάφους τοῦ περιβόλου Α' Μυκηνῶν⁴.

Τὰ πῆλινα κτερίσματα τοῦ τάφου παρουσιάζουν ἐπίσης πολὺ ἐνδιαφέρον, λόγῳ τῆς συνυπάρξεως εἰσηγμένων μυκηναϊκῶν καὶ ἐγχωρίων ἀγγείων :

8. Ψευδόστομος μυκηναϊκὸς ἀμφορίσκος (πίν. 29α.β). Ὑψ. 0.101 μ. Διάμ. κοιλίας 0.105 μ. Διάμ. βάσεως 0.038 μ. Ἑλλιπὴς τὸ στόμιον. Πηλὸς κίτρινος, λεπτός. Γάνωμα πορτοκαλόχρουν ἕως καστανόν.

Διακόσμησις : ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου δίσκου τοῦ ψευδοῦς στομίου κύκλος γανώματος περιβαλλόμενος ὑπὸ ὁμοκέντρου περιφερείας. Ἐπὶ τῶν ὤμων συστήματα ἐξ ὀκτὼ ἐναλλήλων γωνιῶν, δύο ἐκαστέρωθεν τοῦ στομίου καὶ τρία ἐπὶ τῆς ἐτέρας ὀψεως. Ἀπὸ τῆς κάτω προσφύσεως τῶν λαβῶν μέχρι τῆς βάσεως ἔξ εὐρεῖται ταινία γανώματος χωρίζουσα τὴν κοιλίαν τοῦ ἀγγείου εἰς ζώνας κοσμουμένας διὰ 2 - 4 λεπτῶν ὀριζοντίων γραμμῶν.

Τόσον τὸ σχῆμα⁵, ὅσον καὶ ἡ διακόσμησις τοῦ ἀγγείου μᾶς ὁδηγοῦν εἰς συγκρίσεις πρὸς παραδείγματα ΥΕ ΙΙΙ χρόνων ἐκ Μυκηνῶν⁶ καὶ ἀκριβέστερον τῶν ΥΕ ΙΙΒ χρόνων ἐξ Ἰαλυσοῦ Ρόδου⁷, Κεφαλοβρύσου Πύλου⁸, ὅπου ὑπάρχει ἀπόλυτος ταυτότης διακοσμήσεως καὶ ἐκ Γυψάδων Κρήτης⁹. Τὰ ἐκ Μεταξάτων καὶ Λακκίδρας Κεφαλληνίας¹⁰ εἶναι συγγενῇ, ἀλλ' ὀλίγον νεώτερα τοῦ ἐξεταζομένου. Ἐπιτόπια ἀπο-

¹ G. CHILDE, Pr. Pr. Soc. 1948, σ. 185. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ ἐν ΑΕ 1956, σ. 131. Α. SNODGRASS, ἔ. ἀ. σ. 119 : Δουνάβιος τύπος μὲ πολλὰ παραδείγματα ἐξ Οὐγγαρίας.

² FOLTINY, ἔ. ἀ. σ. 76-8. Πανομοιότυπος σχεδὸν εἶναι ἡ ἐκ Bezded Καρπαθίων αἰχμή, εἰκονιζομένη ἐν πίν. 50 (2) καὶ τοποθετουμένη εἰς τὴν περίοδον Hallstatt A.

³ ΑΔ 20, 1965, Β' 2, σ. 350. S. DAKARIS ἐν Pr. Pr. Soc. 1967, σ. 34-5.

⁴ G. KARO, Die Schachtgräber von Mykenai, 1930, πίν. XCVII, ἀρ. 448 : μικρὰ αἰχμή μὲ καυλὸν διήκοντα μέχρι τοῦ ἄκρου τῆς λεπίδος, ἐκ τοῦ τάφου VI.

⁵ ARNE FURUMARK, The Mycenaean Pottery, Stockholm 1941. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τοποθετεῖται εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙΑ2 (τέλη 14^{ου} αἰ.) πρὸς τὴν ΥΕ ΙΙΒ (1300-1230 π. Χ.), πρβ. σ. 39, εἰκ. 6, ἀρ. 173 καὶ 178, ἥτοι μεταξὺ τῶν σφαιρικῶν πεπλατυσμένων τῆς ΥΕ ΙΙΙΑ2 καὶ τῶν περισσότερον ἀνυψωμένων τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου. Τὸ κόσμημα τῶν ἐναλλήλων γωνιῶν ἀπαντᾷ εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΒ-Γ1 : σ. 383, εἰκ. 67, ἀρ. 68 (17).

⁶ A. WACE, Chamber Tombs at Mycenae, Oxford 1932, σ. 109, πίν. LI (ἀρ. 15) καὶ LII ἀρ. 10 ἐκ τῶν τάφων 529 καὶ 530. Ὑψ. 0.11-0.125 μ. Σφαιρικοῦ σχήματος μὲ ἐπίπεδον ψευδὲς στόμιον· ἡ αὐτὴ ἀκριβὴς διακόσμησις. Εἰς σ. 170 τοὺς χρονολογεῖ εἰς τὸν 14^{ον} - 13^{ον} αἰ.

⁷ V. DESBOROUGH, The Last Mycenaeans, πίν. 2α.

⁸ Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, ἐν ΠΑΕ 1964, σ. 84, πίν. 93ς τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου. Ὀλίγον ραδινώτερος φέρει τὴν αὐτὴν ἀκριβὴς διακόσμησιν.

⁹ S. HOOD, G. HUXLEY, N. SANDARS, A Minoan Cemetery on Upper Gypsades, ἐν BSA 53-4, 1958-9, σ. 251 ἀρ. XI, 2, εἰκ. 29, πίν. 57c. Ὑψ. 0.105 μ. Ἡ αὐτὴ διάταξις καὶ πνεῦμα διακοσμήσεως· ἐπὶ τῶν ὤμων ἀντὶ τῶν γωνιῶν φέρει ἐνάλληλα τόξα. Τοποθετεῖται εἰς τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς ΥΜ ΙΙΒ1 εἰς τὴν Β2 περίοδον, ἥτοι περὶ τὸ 1230 π. Χ. καὶ παραβάλλεται πρὸς τὸ σχῆμα 178 τοῦ FURUMARK.

¹⁰ ΑΕ 1932 πίν. 6-7 καὶ 1933 σ. 86, πίν. 1 καὶ 89, πίν. 2. Πρβ. ἰδίως τὸν ἐν ΑΕ 1933, πίν. 1, Α 8 ἐκ τοῦ Τάφου Α Μεταξάτων.

μιμήσεις, λόγω του σχήματος και της διακοσμήσεως, τοποθετούνται εις την πρόμον ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδον και έξής¹. Εις την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδον τοποθετούνται και οί ύψηλότεροι ψευδόστομοι άμφορείς του νεκροταφείου της Περατής².

Πρόκειται δια τόν δεύτερον ψευδόστομον άμφορέα της Ήπειρου μετά τόν έκ Καστρίτσης Ίωαννίνων της ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ1 περιόδου³, ό όποιος όμως είναι τοπικόν έργον ή είσηγμένον έκ τών Ιονίων νήσων. Εύρέθη πάντως και αυτός έντός κιβωτισχίμου τάφου.

9. Ἀ ρ τ ό σ χ η μ ο ν ἁ λ ἄ β α σ τ ρ ο ν (πίν. 29γ.δ). Ὑψ. 0.065 μ. Διάμ. κοιλίας 0.101 μ. Διάμ. χειλέων 0.08 μ. Χειροποίητον. Πηλός καστανός περιέχων τρίμματα μελανών κεράμων και λίθους. Ἐπιφάνεια κατά τό πλεϊστον άπολεπισμένη· εις τά σωζόμενα τμήματα διατηρεῖ ἴχνη μηχανικῆς λειάνσεως και διακοσμήσεως δια καστανερύθρου γανώματος. Ἐλαφρῶς άποκεκρουμένον κατά τμήματα του όριζοντίου χείλους, επί του όποιου μόλις διακρίνονται έγκάρσια γραπτά γραμμίδια. Λοξῶς επί της κοιλίας φέρονται αἱ τρεῖς μικραὶ λαβαί· παρὰ τήν μίαν έξ αὐτῶν σώζονται τμήματα έπτά όμορρόπων καμπύλων γραμμῶν, ἴσως έξ ήμικυκλίων⁴.

Τό άγγεϊον φαίνεται νά είναι κατά τό μάλλον ή ήττον έπιτυχῆς άπομίμησης μυκηναϊκοῦ προτύπου. Παρόμοια εύρέθησαν εις τόν τάφον Β Μεταξάτων Κεφαλληνίας⁵ και εις Κεφαλόβρυσον Πύλου⁶. Ὡς πρὸς τό σχῆμα πλησιάζει τό ύπ' άρ. 85 της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου του Furumark (The Mycenaean Pottery, σ. 41, εἰκ. 11), ή δέ διακόσμησις δι' όμοκέντρων ήμικυκλίων άπαντᾷ άπό της ΙΙΙ Β περιόδου (ξ. ά. σ. 343, εἰκ. 57 άρ. 43, 17).

10. Ἀ ρ ύ τ α ι ν α, έλλιπῆς τήν λαβήν (πίν. 30α, β). Ὑψ. 0.068 μ. Διάμ. χειλέων 0.108 μ. Χειροποίητον. Πηλός μελανότεφρος, περιέχων λίθους. Ἐπιφάνεια καστανή έκ της επιθέσεως λεπτοῦ επιχρίσματος κατά τό πλεϊστον άπολεπισμένου.

Ἐγχώριον έργον, άπομιμεῖται μυκηναϊκόν σχῆμα⁷ και συνδέεται στενῶς πρὸς τά όμοίου σχήματος έκ Λακκίδρας Κεφαλληνίας⁸. Ἡ χρονική τοποθέτησις τών άγγείων της Λακκίδρας είναι, ὡς και δια τούς τάφους τών Μεταξάτων, εις τό τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου και κυρίως εις τήν ΥΕ ΙΙΙΓ έποχήν.

11. Μ ό ν ω τ ο ς κ ύ α θ ο ς (πίν. 30α, α). Ὑψ. 0.06 - 0.073 μ. Διάμ. κοιλίας 0.083 μ. Ἀποκεκρουμένος κατά μικρά τμήματα του έξω νεύοντος χείλους. Ὁ πηλός είναι χονδροειδοῦς ύφης, περιέχει τεμάχια μελανών και άνοιχτοχρόμων πυριτολίθων, έχει δέ χρῶμα καστανόν έως μέλαν. Πιθανόν νά ύπῆρχε και έδῶ λεπτόν επίχρισμα. Χειροποίητον.

Ὁ κύαθος βαίνει επί επιπέδου βάσεως και φέρει άμβλεϊαν άκμήν κατά τό ύψος της κάτω προσφύσεως της ύπερυψωμένης ταινιοειδοῦς λαβῆς. Ἀνήκει εις τήν έγχώριον

1 DESBOROUGH, ξ. ά. σ. 103 - 108.

2 ΣΠ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ έν ΠΑΕ 1959, πίν. 9β. 1960, πίν. 5δ. 1961, πίν. 9β. 1963, πίν. 28.

3 Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ έν ΑΔ 19, 1964, Χρονικά, σ. 312-3, πίν. 351δ, καθῶς και έν Pr. Pr. Soc. 1967, σ. 31, πίν. 1.

4 Ἡ αὐτή διακόσμησις άπαντᾷ επί του έν τη σ. 199, σημ. 9 άναφερομένου ψευδοστόμου άμφορίσκου έκ Γυψάδων Κρήτης.

5 Ἰδιαιτέρως προσφέρεται πρὸς σύγκρισιν τό της ταφῆς Β9, έν ΑΕ 1933, σ. 84, εἰκ. 30.

6 ΠΑΕ 1964, πίν. 93ε.

7 Πρβ. ΑΔ 20, 1965, Α', πίν. 18 - 19 έκ του Μυ-

κηναϊκοῦ τύμβου Σαμικοῦ της ΥΕ Ι περιόδου (Ν. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, Μυκηναϊκός τύμβος Σαμικοῦ). ΠΑΕ 1955, πίν. 28β έξ Ἀλυκῆς Γλυφάδας της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου (Ι. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Μυκηναϊκοὶ τάφοι Ἀλυκῆς Γλυφάδας). ΠΑΕ 1961, πίν. 10α έκ Περατῆς τών άρχῶν της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου (ΣΠ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ). Annuario 13 - 14, σ. 275, εἰκ. 20 έξ Ἰαλυσοῦ Ρόδου.

8 ΑΕ 1932, πίν. 8 και 13 και ἰδίως τά ύπ' άρ. 283 - 4 του τάφου Γ, τά όποια φαίνεται ότι είναι κατεσκευασμένα έκ χονδροῦ πηλοῦ, ὡς τό του Μαζαρακίου. Περί της κατανομῆς του σχήματος βλ. σ. 32 - 3.

κεραμεικὴν καὶ πλησιάζει τὸ σχῆμα τοῦ ὑπ' ἀρ. 6 Ἐλαφοτόπου (βλ. ἄνωτ. πίν. 25γ, α). Παρόμοιοι εἶναι οἱ χειροποίητοι κύαθοι τοῦ τάφου Γ Λακκίθρας¹.

12. Μόνοτος κύαθος (πίν. 30α, γ). Ὑψ. 0.06 μ. Διάμ. στομίου 0.074 μ. Διάμ. κοιλίας 0.088 μ. Ἀποκεκρουμένος κατὰ δύο τμήματα τῆς περιφερείας τοῦ χεῖλους. Πηλὸς μέλας, λεπτός, ἂν καὶ περιέχει τριμματα λίθων. Ἐπιφάνεια στιλπνή, φέρουσα ἴχνη μηχανικῆς λειάνσεως. Χειροποίητον.

Τὸ σχῆμα διαφέρει ἀπὸ τὸ τῶν λοιπῶν χειροποιητῶν ἐγχωρίων ἀγγείων Ἐλαφοτόπου καὶ Μαζαρακίου, πλησιάζει δὲ ἀρκετὰ τὸν τύπον τοῦ μυκηναϊκοῦ λεβητοκυάθου. Τὸ εὐρὺ στόμιον φέρει ἕξω νεῦον χεῖλος. Περὶ τὴν βάσιν τοῦ πρὸς τὰ κάτω εὐρυνομένου λαιμοῦ σειρὰ ἐμπιέστων στιγμῶν. Κάτωθεν ταύτης ἡ κοιλία σχηματίζει ἀποτόμως τὸ μεγαλύτερον πλάτος τῆς καὶ κατόπιν στενεύει πρὸς τὴν ἐπίπεδον βάσιν. Ἡ ταινιοειδὴς λαβὴ ἔχει ὠοειδὲς σχῆμα καὶ φέρεται λοξῶς ἐπὶ τοῦ ἀγγείου.

Ἀγγεῖα μὲ στικτὴν διακόσμησιν εὐρέθησαν καὶ εἰς τὸν τάφον Β Μεταξάτων², ὅπου ἐπίσης, καθὼς καὶ εἰς Λακκίθραν, μερικαὶ προχοῖσται³ ἐνθυμίζουν τὸν κύαθον τοῦ Μαζαρακίου. Συγγενὲς εἶναι καὶ τὸ σχῆμα κυάθου τῆς πρωίμου ἐποχῆς τοῦ σιδήρου ἀπὸ τὸν Ἅγιον Παντελεήμονα Μακεδονίας⁴. Ἡ ὁμοιότης ὅμως, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει πρὸς ὑπονεολιθικὸν κύαθον ἐκ Malik Ἀλβανίας⁵, ἐντάσσει ἴσως τὸν τύπον τοῦ κυάθου τούτου εἰς τὴν ὁμάδα τῶν «μινυείων» τῆς Ἀδριατικῆς κεραμεικῆς, τὰ ὁποῖα ἔχουν νεολιθικὰς ρίζας (βλ. ἄνωτ. σ. 184).

Τὰ ἀνωτέρω τρία ἀγγεῖα ἀναμφιβόλως ἐντάσσονται εἰς τὴν κατηγορίαν ΙΙΙ τῶν ἐγχωρίων καστανομελάνων, τὰ ὁποῖα ἀκολουθοῦν παραδόσεις τῆς πρωίμου καὶ τῆς μέσης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ⁶, χωρὶς νὰ μένουν ἀνεπηρέαστα καὶ ἀπὸ τὰ ἐκ Νότου προερχόμενα νέα μυκηναϊκὰ σχήματα. Ἡ μετ' αὐτῶν εὕρεσις τοῦ ΥΕ ΙΙΒ ψευδοστόμου ἀμφορίσκου παρέχει μίαν ἀσφαλῆ βάσιν χρονολογήσεώς των εἰς τὴν αὐτὴν περίοδον.

Τὴν ἐξέτασιν τῶν κτερισμάτων τοῦ τάφου τοῦ Μαζαρακίου κλείομεν μὲ τὰ ὀλίγα εὐρεθέντα κοσμήματα καὶ μικροαντικείμενα :

13. Ὅκτὼ ἀτρακτοειδεῖς καὶ ὀκτὼ σφαιρικαὶ ψῆφοι περιδεοραίου ἐκ φαγεντιανῆς (πίν. 30β, στ'). Φέρουν ραβδώσεις καὶ παρόμοιαι εὐρέθησαν εἰς Μεταξάτα⁷.

14. Πέντε σφαιρικαὶ ψῆφοι ἕξ ὀρείας κρυστάλλου καὶ τρεῖς ἀμφικωνικαὶ χονδροειδοῦς ἐργασίας ἕξ ἡμιδιαφανοῦς χαλαζίου (πίν. 30β, η). Αἱ μεγαλύτεραι σφαιρικαὶ ἔχουν διάμετρον 0.022 μ. Δύο κρυστάλλιναι ψῆφοι εὐρέθησαν εἰς Καλμπάκι⁸, εὐάριθμοι δὲ εἰς Μεταξάτα καὶ Λακκίθραν Κεφαλληνίας.

15. Ἐπτὰ πεπλατυσμένοι ψῆφοι ἐκ χαλκηδονίου λίθου

¹ ΑΕ 1932, πίν. 13, ἀρ. 266.

² ΑΕ 1933, σ. 88, εἰκ. 37.

³ ΑΕ 1933, σ. 84-5 εἰκ. 30-1 καὶ ΑΕ 1932, πίν. 12, ἀρ. 204 καὶ πίν. 13 ἀριστερά.

⁴ HEURTLEY, Prehistoric Macedonia, πίν. XXIIIa, f.

⁵ Studia Albanica 1, 1964, πίν. 119 καὶ BSA 62, 1967, πίν. 22 (9).

⁶ Πρβ. τὴν ὁμοιότητα τοῦ ὑπ' ἀρ. 11 κυάθου πρὸς κύαθον τῆς πρωίμου ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ ἐκ

Ντικιλί - Τὰς Μακεδονίας ἐν ΑΔ 17, 1961-2. Χρονικά, πίν. 290β.

⁷ ΑΕ 1933, σ. 91, πίν. 3. Ἀφθονοῦν κατὰ τὴν ὑστέραν ἐποχὴν τοῦ χαλκοῦ εἰς ὅλην τὴν περιοχὴν τοῦ Αἰγαίου. Βλ. σχετικῶς καὶ ἐν BSA 53-54, 1958-9, σ. 245, 1122. Περὶ κατασκευῆς ψήφων ἐκ φαγεντιανῆς εἰς τὰς Μυκήνας, βλ. Archaeologia Homerica C, Göttingen 1968 (E. BIELEFELD, Schmuck), σ. 24, ὑποσ. 158.

⁸ ΑΕ 1956, σ. 129, εἰκ. 2.

(πίν. 30β, η). Ἐχομεν ὁμοίαν ἐκ Καλμπακίου καὶ 31 ἐξ Ἐλαφοτόπου (βλ. ἄνωτ. σ. 188). Ἐξ ἡμιπολυτίμου λίθου ψήφοι εὐρέθησαν καὶ εἰς τοὺς τάφους τῆς Κεφαλληνίας¹.

16. Τμῆμα πεπλατυσμένης κυκλοτεροῦς ψήφου ἐξ ἡλέκτρου καὶ τρίμματα ἄλλων (πίν. 30β, δ). Ἠλεκτρον εὐρέθη εἰς ὅλας τὰς ἄνωτέρω ἀναφερομένας περιοχάς. Περὶ τῆς χρονικῆς καὶ τῆς τοπικῆς διαδόσεως αὐτοῦ, καθὼς καὶ περὶ τῆς ὁρείας κρυστάλλου καὶ τῶν ἐκ χαλκηδονίου λίθου ψήφων, ἴδὲ παρατηρήσεις τοῦ Σ. Δάκαρη ἐν ΑΕ 1956, σ. 126-9.

17. Ἐπὶ τὰ πηλινὰ ἀμφικωνικά ψήφοι, ὕψ. 0.025-0.032 μ. (πίν. 30β, ζ'). Ὅμοια εὐρέθη εἰς Καλμπάκι² καὶ εἰς Ἐλαφοτόπον (βλ. ἄνωτ. σ. 183) καὶ πολλὰ παρόμοια εἰς τὴν θέσιν Οἰκόπεδα τῆς Πάλης Κεφαλληνίας³.

18. Χαλκᾶ κοσμήματα (πίν. 30β, α): τρεῖς δακτύλιοι ἐξ ἀνοικτοῦ λεπτοῦ ἐλάσματος καὶ τεμάχια δύο ἄλλων. Ὁ εἷς τῶν δακτυλίων ἀνήκει εἰς τὴν ὁμάδα γ τῶν μὲ γωνιῶδη ἀκμὴν τοῦ Ἐλαφοτόπου⁴. Λεπτὴ χαλκῇ ταινία κυκλοτεροῦς συνεστραμμένη, διάμ. 0.04 μ. Σύμπλεγμα δύο ἀνοικτῶν κρῖνων ἐκ κυκλικῆς τομῆς σύρματος, ἴσως πρωτόγονος μορφὴ ἐνωτίου, διάμ. 0.016 μ. Τρία τεμάχια μικρῶν σπειροειδῶν δίσκων, ὁμοίων πρὸς τοὺς τοῦ Ἐλαφοτόπου (βλ. ἄνωτ. σ. 187).

Ἀξιοπαρατήρητον, ὅτι εἰς οὐδένα τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν κιβωτισσῶν τάφων τῆς Ἠπείρου εὐρέθησαν περόναι ἢ πόρπαι. Ὡς πρὸς τὰς τελευταίας ὁ Milojčić συμφωνεῖ μὲ τὸν Merhart⁵, ὅτι δὲν ἔχομεν μέχρι τοῦδε ἀσφαλὲς τεκμήριον εἰσαγωγῆς τῆς πόρπης πρὸ τῶν ὑπομυκηναϊκῶν χρόνων, ἐνῶ ὁ Desborough⁶ τοποθετεῖ τὰς πρώτας πόρπας σχήματος τόξου βιολίου εἰς τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς ΥΕ ΠΙΒ εἰς τὴν ΥΕ ΠΙΓ περίοδον, μεταξὺ δὲ τῶν πρωιμωτάτων καταλέγει τὴν ἐκ τοῦ τάφου Β Μεταξάτων Κεφαλληνίας⁷. Ὅπωςδήποτε πάντως οἱ κιβωτισσῶν τάφοι τῆς Ἠπείρου εἶναι παλαιότεροι τῆς ἐποχῆς ἐμφανίσεως τῶν πορπῶν.

19. Ἀκόνι πυραμιδοειδὲς ἐξ ὑπολεύκου ἀσβεστολίθου, ὕψους 0.08 μ. καὶ μεγίστου πλάτους 0.015 μ. (πίν. 30β, ε). Ἡ ὀπὴ τῆς κεφαλῆς ἔχει ἀνοιχθῇ ἐκ τῶν δύο ἀντιθετικῶν ὀψεων συγχρόνως. Τετράπλευροι μικραὶ ἀκόναι, μὲ ὀπὴν ἐξαρθήσεως ὡς εἰς τὴν ἐξεταζομένην, εὐρέθησαν καὶ εἰς τοὺς τάφους Οἰκοπέδων καὶ Λακκίθρας Κεφαλληνίας⁸, ἐπιμήκεις δὲ εἰς Μακεδονίαν⁹.

20. Τμῆμα ἐκ τῆς ὀστρεῖνης ἐπενδύσεως λαβῆς χαλκοῦ ὄπλου, πρᾶσινον ἐκ τῆς ὀξειδώσεως (πίν. 30β, γ). Σωζ. μήκος 0.038 μ. Πλάτος 0.07 μ. Εἰς ἐν σημεῖον διατηρεῖ τὸ ἐκ 0.006 μ. ἀρχικὸν πάχος. Σῶζει τὸ ἥμισυ κυκλικῆς ὀπῆς καὶ πλησίον ἕτερον λοξὸν τρῆμα. Εἰς οὐδὲν τῶν ἐξετασθέντων χαλκῶν ἐγχειριδίων ἢ μαχαιρῶν προσαρμόζεται.

21. Ἐπιπεδόκυρτον ὀστοῦν, διαμ. 0.021 μ., ἀνήκον πιθανῶς εἰς τινὰ τῶν σκελετῶν (πίν. 30β, β).

Ἡ μικρὰ ἔρευνα τῆς ἐξ 20-30 ἐκ. ἐπιχώσεως ἄνωθεν τοῦ βορειοτέρου τμήματος τοῦ τάφου ἀπέδωσε πλῆθος ἐγχωρίων χειροποιήτων ὀστράκων (πίν. 30γ) ἐκ χονδροῦ πηλοῦ περιέχοντος τρίμματα λίθων, μὲ ἀδρὰν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν καὶ ὄχι λείαν, ὡς εἰς Ἐλαφοτόπον. Ἐπίσης τὸ ἄνω μέρος ποδὸς ΥΕ ΠΙΓ κύλικος, ὕψ. 0.036 μ. καὶ

¹ ΑΕ 1932 (Λακκίθρα), πίν. 17 κάτω. 1933 (Μεταξάτα), σ. 91, πίν. 3 ἄνω.

² ΑΕ 1956, σ. 116, εἰκ. 2. Εἰς σ. 128-9 περὶ τῆς τοπικῆς καὶ τῆς χρονικῆς διαδόσεως τῶν σφονδυλίων.

³ ΑΕ 1932, σ. 14, εἰκ. 15.

⁴ Βλ. ἄνωτέρω σ. 187.

⁵ V. L. MILOJČIĆ, Einige Mitteleuropäische Fremdlinge auf Kreta, ἐν JRGZM 2, 1955, σ. 168. G. MERHART ἐν Bonner Jahrbuch 147, 1942,

σ. 74 κέ.: εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς νήσους περὶ τὸ 1100 καὶ εἰς τὴν «ἀδριατικὴν» ζώνην περὶ τὸ 1125.

⁶ The Last Mycenaeans, σ. 54-8. Βλ. ἐπίσης Archaeologia Homerica, ἔ. ἀ. σ. 40-41.

⁷ ΑΕ 1933, σ. 92-3, εἰκ. 42.

⁸ ΑΕ 1932, πίν. 14-15.

⁹ HEURTLEY, ἔ. ἀ. εἰκ. 103, D-F (σ. 230). M. ANAPONIKOS, ἔ. ἀ. σ. 260, πίν. 106, Φβ.

διαμ. 0.02 μ., ἐκ κιτρίνου πηλοῦ εὐκόλως ἀποτριβομένου μὲ ἴχνη ἀλαμποῦς καστανομέλανος γανώματος (πίν. 30γ, β). Ὑψίποδες κύλικες αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ ὑπομυκηναϊκαὶ καὶ πρωτογεωμετρικαί, ἐντοπίου μάλιστα κατασκευῆς, εἶναι γνωσταὶ ἐκ τῶν δύο πολλάκις μνημονευθεισῶν περιοχῶν τῆς Κεφαλληνίας¹, ἀπὸ τὰ Πελικᾶτα, τὸ Πόλι καὶ τὸν Ἀετὸν Ἰθάκης², ἐκ Καστρίτσας Ἰωαννίνων καὶ ἐκ Δωδώνης³, ὅπου ὁ πηλὸς εἶναι ἐρυθρὸς καὶ εὐθρυπτος. Τελευταίως εὐρέθησαν καὶ εἰς Θεσσαλίαν⁴.

Ἐκ τῶν ἄλλων ὀστράκων διακρίνομεν δύο μὲ πλαστικὴν διακόσμησιν (πίν. 30γ, γ), δύο ἄλλα ἀνήκοντα εἰς καστανομέλανα κύαθον (πίν. 30γ, α) ὅμοιον πρὸς τοὺς ὑπ' ἀρ. 1 καὶ 5 Ἐλαφοτόπου, ταινιωτὴν λαβὴν κυάθου ἢ κανθάρου (πίν. 30γ, δ), ἡμικυκλικὰς λαβὰς στρογγύλης ἢγωνιώδους τομῆς μεγάλων ἀγγείων, ἐκ τῶν ὁποίων ἔχομεν ἀρκετὰ ὀστρακα ἐκ χονδροῦ ἀκαθάρτου πηλοῦ, ἐπιμήκη ὀριζόντιον λαβὴν πιθοειδοῦς (πίν. 30γ, στ'), ὁμοίαν τῆς ὁποίας ἔχομεν ἐκ Δωδώνης⁵. Ἀξιοσημεῖωτος εἶναι εὐρεῖα λαβὴ ἐκκινούσα ἀπὸ τοῦ χεῖλους μεγάλου ἀνοικτοῦ ἀγγείου (πίν. 30γ, ε)· φέρει ὁπὴν εἰς τὸ μέσον, ἐτέραν δὲ εἰς τὸ ἀποκεκρουμένον ἄκρον τῆς, ὅπου πιθανῶς ἐχωρίζετο εἰς δύο.

Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ἡ ἀμαυρόχρωμος γεωμετρικὴ διακόσμησις ΒΔ. μακεδονικοῦ τύπου λείπει ἀπὸ τὰ ὀστρακα τόσο τοῦ Ἐλαφοτόπου, ὅσον καὶ τοῦ Μαζαρακίου. Προφανῶς εἰσῆχθη εἰς Ἡπειρον εἰς μεταγενεστέραν τοῦ 13^{ου} αἰῶνος ἐποχὴν.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αἱ τρεῖς ομάδες κιβωτιοσχημῶν τάφων τοῦ Νομοῦ Ἰωαννίνων, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, δὲν ἀπέχουν χρονολογικῶς μετὰ τῶν. Ὀλίγον παλαιότερος φαίνεται νὰ εἶναι ὁ τάφος Μαζαρακίου, τοποθετούμενος εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου καὶ ὁπωσδήποτε πρὸ τῆς ΥΕ ΙΙΓ (πρὸ τοῦ 1230 π. Χ.) ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ψευδοστόμου ἀμφορίσκου καὶ τοῦ χαλκοῦ ξίφους, ἐνῶ οἱ τάφοι τοῦ Ἐλαφοτόπου πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονοι πρὸς τοὺς τοῦ Καλμπακίου καὶ νὰ ἀνήκουν εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ΥΕ ΙΙΓ περιόδου, ἐντὸς πάντως τοῦ 13^{ου} αἰῶνος.

Χρονολογούμενοι οὕτως εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 13^{ου} π. Χ. αἰῶνος, οἱ κιβωτιόσχημοι τάφοι μαρτυροῦν περίοδον εὐημερίας καὶ ἡσυχίας διὰ τὴν Ἡπειρον. Αἱ ἐμπορικαὶ ἐπικοινωνίαι μὲ τὸν Νότον καὶ τὸν Βορρᾶν διεξάγονται ἐν εἰρήνῃ. Ἡ ἀμαυρόχρωμος ΒΔ. τύπου κεραμεικὴ καὶ οἱ θεωρούμενοι φορεῖς ταύτης δὲν ἔχουν ἔλθει ἐκ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Τὰ προϊόντα τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ (ὄπλα, ἀγγεῖα, κοσμήματα) διεισδύουν εἰς

¹ Λακκίθρα: ΑΕ 1932, πίν. 6 καὶ 12. Μεταξάτα: ΑΕ 1933, σ. 82 εἰκ. 26 καὶ σ. 85 εἰκ. 32. Ὁ DESBOROUGH, ἔ. ἀ. σ. 106 καὶ πίν. 9β τὰς τοποθετεῖ εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΓ περίοδον.

² Ἀετός: BSA 33, 1932/3, σ. 38, εἰκ. 8 (W. HEURTLEY, Excavations in Ithaca, I).

Πελικᾶτα: BSA 35, 1934/5, σ. 32, εἰκ. 27 (114). Ἐγγωρίου κατασκευῆς (W. HEURTLEY, Excavations in Ithaca, II).

Πόλι: BSA 39, 1938/9, σ. 13 - 4, πίν. 8 ἀρ. 59:

τέλους τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου. Ὁ αὐτὸς τύπος ποδός. (S. BENTON, Excavations in Ithaca III).

³ Καστρίτσα: ΠΑΕ 1951, σ. 182, εἰκ. 7.

Δωδώνη: Ἔργον 1967, σ. 36, εἰκ. 32.

⁴ Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Ὁ τύμβος τοῦ Ἐξαλόφου καὶ ἡ εἰσβολὴ τῶν Θεσσαλῶν, ἐν ΑΑΑ, Α', 1968, σ. 291, εἰκ. 1.

⁵ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Ἀνασκαφὴ Δωδώνης 1935, Ἡπειρωτικὰ Χρονικά 10, 1935, πίν. 5α (4).

τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἡπείρου¹ διὰ τῶν φυσικῶν διόδων τοῦ ἐμπορίου, μία δὲ τῶν κυριωτέρων ἀποδεικνύεται ἡ κοιλάς τοῦ ποταμοῦ Θυάμιδος. Ἀξιοπαρατήρητον εἶναι, ὅτι οἱ τάφοι Μαζαρακίου καὶ Καλμπακίου, κείμενοι εἰς τὴν πεδιάδα τὴν διαρροεομένην ὑπὸ τοῦ Θυάμιδος, παρουσιάζουν πολὺ μεγαλύτερον ποσοστὸν μυκηναϊκῆς προελεύσεως κτερισμάτων ἀπὸ τοὺς τοῦ Ἐλαφοτόπου, ὅπου ταῦτα περιορίζονται οὐσιαστικῶς εἰς τὸ ἐξ ἡμιπολυτίμων λίθων περιδέραιον καὶ τὸ πῆλινον σφονδύλιον, καθ' ὅσον μᾶς ἐπιτρέπει νὰ λέγωμεν ἡ μέχρι τοῦδε ἔρευνα. Ἀλλ' ἡ εὕρεσις τοῦ ΥΕ ΠΙΒ ἐγγχειριδίου καὶ τοῦ ψευδοστόμου ἀμφορίσκου εἰς Καστρίτσαν Ἰωαννίνων εἶναι ἀρκετὰ στοιχεῖα διὰ νὰ δείξουν ὅτι ἡ Μυκηναϊκὴ διείσδυσις ὑπῆρξε βαθύτερα ἀπὸ ὅσον ἐπιστεύετο πρὸ ὀλίγων ἐτῶν. Τὰ τελευταῖα εὐρήματα τοῦ ΥΕ ΠΙΓ τύμβου Ἐξαλόφου Θεσσαλίας, σχετιζόμενα ἀμέσως πρὸς τὰ τῶν Ἰονίων νήσων καὶ τῆς Ἡπείρου, ἔπεισαν, ὅτι αἱ δύσβατοι ὁροσειραὶ τῆς Πίνδου δὲν ἀπετέλεσαν φραγμὸν διὰ τὴν κίνησιν φορέων τοῦ αὐτοῦ βορειοδυτικοῦ ὑστερομυκηναϊκοῦ κλάδου πολιτισμοῦ πρὸς Ἀνατολάς. Εἰς τὰς ἀνωτέρω ἡπειρωτικὰς περιοχὰς εὐρέσεως στοιχείων Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ πρέπει νὰ προσθέσωμεν τὴν Παραμυθιὰν μὲ τὸν λακκοειδῆ ΥΕ ΠΙΒ τάφον της², τὴν Δωδώνην³, τὴν Πάργαν⁴, ὅπου ὁ μόνος ἐν Ἡπείρῳ θολωτὸς μυκηναϊκὸς τάφος, τὴν παρὰ τὸν Ἀχέροντα μυκηναϊκὴν ἀκρόπολιν τῆς Ἐφύρας⁵ καὶ τὴν Μεσογέφυραν τῆς Κονίτισης⁶, ἀπὸ ὅπου προέρχονται τὰ κρητομυκηναϊκὰ κερατόσχημα ξίφη, διὰ νὰ ἔχωμεν μίαν ἀπλὴν γενικὴν εἰκόνα τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν Ἡπειρον (βλ. χάρτην εἰκ. 9). Τὸ γεγονὸς, ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν ἀνωτέρω στοιχείων τοποθετοῦνται εἰς τὴν ΥΕ ΠΙΒ περίοδον καὶ μερικὰ μάλιστα εἰς ἔτι παλαιότερους χρόνους, ὡς εἰς τὸν 14^{ον} αἰῶνα τὰ κερατόσχημα ξίφη Μεσογεφύρας καὶ εἰς τὸ β' ἡμισυ αὐτοῦ τὸ ἐγγχειρίδιον τῆς Παραμυθιάς, ἥτοι εἰς ἐποχὴν παλαιότεραν τῆς τῶν νεκροταφείων Κεφαλληνίας, ὁδηγεῖ εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι δὲν πρόκειται διὰ τὴν διὰ τοῦ ἐμπορίου ἀκτινοβολίαν τῶν κέντρων τῶν Ἰονίων νήσων. Φυσικὰ τίποτε δὲν ἀποκλείει τὴν μελλοντικὴν εὕρεσιν εἰς Κεφαλληνίαν παλαιότερων ἐγκαταστάσεων, πιθανώτερον ὅμως φαίνεται, ὅτι θὰ πρέπει εἰς τὸ μέλλον νὰ ἀναζητήσωμεν τὴν πηγὴν τῶν μυκηναϊκῶν προϊόντων εἰς ἀποικίας ἢ ἐμπόρια μυκηναϊκὰ τῶν παραλίων τῆς Θεσπρωτίας. Ἦδη ὁ θολωτὸς τάφος τῆς Πάργας ὁδηγεῖ πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνσιν. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως καὶ ἡ διὰ ξηρᾶς, διὰ τῆς πεδιάδος τῶν Ἰωαννίνων καὶ ἐν συνεχείᾳ διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Λούρου ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία πρὸς τὰ μυκηναϊκὰ κέντρα τῆς νοτιωτέρας Ἑλλάδος, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ παρόντος ἡ γεωγραφικὴ κατανομή τῶν εὐρεθέντων εἰς Ἡπειρον μυκηναϊκῶν ὅπλων ὁδηγεῖ πρὸς Δυσμάς, πρὸς τὰ παράλια. Ἡ Ὀμηρικὴ παράδοσις ἐνισχύει τὴν ἄποψιν περὶ ἐπικοινωνίας τῆς Ἡπείρου μὲ τὸν μυκηναϊκὸν κόσμον διὰ τῶν παραλίων⁷.

¹ Διὰ τὴν διείσδυσιν τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν Ἡπειρον βλ. S. DAKARIS, ἔ. ἀ. σ. 31-2 καὶ ἐν ΑΔ 20, 1965, Β2, σ. 350. Ἐπίσης N. HAMMOND, *Epirus*, σ. 325 κέ.

² Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ ἐν ΑΔ 20, 1965, Β' 2, σ. 349-50.

³ Βλ. ἀνωτ. σ. 191, σημ. 1 καὶ 193, σημ. 5.

⁴ Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Μυκηναϊκὸς θολωτὸς τάφος πλησίον τῆς Πάργας, ἐν ΠΑΕ 1960, σ. 123-127.

⁵ Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι εἰς τὴν ὀμηρικὴν Ἐφύραν καὶ τὸ Νεκρομαντεῖον τῆς Θεσπρωτίας, ἐν ΠΑΕ 1958, σ. 107-113.

⁶ Βλ. ἀνωτ. σ. 193, σημ. 4.

⁷ ΑΕ 1956, σ. 120-1. Οἱ Θεσπρωτοὶ ἦσαν φίλοι καὶ σύμμαχοι τοῦ Ὀδυσσεύς, ὁ ὁποῖος ἐπανεὶλημμένως ἐπεσκέφθη τὴν Ἡπειρον.

Εἰκ. 9. Χάρτης τοποθεσιῶν εὐρέσεως προϊστορικῶν ἀντικειμένων ἐν Ἡπείρῳ.

Αἱ διὰ τῆς ξηρᾶς, διὰ τῶν κοιλάδων τῶν μεγάλων ποταμῶν, ἐμπορικαὶ ὁδοὶ τῆς Ἡπείρου φαίνεται ὅτι ἐχρησίμευον εἰς τὴν διεξαγωγὴν ἐμπορίου μὲ τὴν κεντρικὴν καὶ

τὴν ΝΑ. Εὐρώπην¹. Ἀψευδεῖς μάρτυρες τὰ βορείου προελεύσεως κτερίσματα τῶν ἐξετασθέντων τάφων: τὸ ἤλεκτρον, αἱ δρεπανοειδεῖς μάχαιραι, τὰ μὲ σπείρας κοσμήματα, αἱ χαλκαῖ φυλλόσχημοι καὶ φλογοειδεῖς αἰχμαί. Ἡ ἀπαρίθμησις μάλιστα δέκα πέντε τοιούτου τύπου αἰχμῶν (βλ. ἀνωτ. σ. 197, σημ. 1) εἰς μόνον τὸν χῶρον τῆς νοτίου Ἡπείρου ἐνισχύει τὴν ἄποψιν περὶ βορείου καταγωγῆς τοῦ τύπου. Ἐντύπωσιν ὁπωσδήποτε προκαλεῖ ὁ μέγας ἀριθμὸς χαλκῶν ὅπλων μυκηναϊκῆς ἢ βορείου προελεύσεως εἰς τὴν Ἡπειρον, παρὰ τὴν περιορισμένην ἔκτασιν τῶν μέχρι τοῦδε ἐρευνῶν. Εἰς τὸν νοῦν ἔρχεται ὁ στίχος τοῦ ἐλεγείου τοῦ ἀναθήματος τοῦ Πύρρου εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ἰτωνίδος Ἀθηνᾶς²: *αἰχμηταὶ καὶ νῦν καὶ πάρος Αἰακίδαί*.

Ἐγκατεστημένοι λοιπὸν ἐπὶ σημαντικῶν ἐμπορικῶν ὁδῶν οἱ Ἡπειρώται τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου προθύμως ἐδέχοντο τὰς ἐπιδράσεις τῶν μυκηναϊκῶν καὶ τῶν βορείων πολιτιστικῶν ρευμάτων. Ὡς ἴδια ἐγχώρια στοιχεῖα πρέπει νὰ ἀναγνωρίσωμεν τοὺς χειροποίητους κυάθους τῶν τάφων. Ἀσφαλῶς ὁ ρόλος των εἰς ὅλην αὐτὴν τὴν διαπιστωμένην ἐμπορικὴν κίνησιν δὲν θὰ ἦτο ἀπλῶς παθητικός. Τὴν ἐνεργὸν συμμετοχὴν των δεικνύουν αἱ ἀπομιμήσεις τῶν μυκηναϊκῶν ἀγγείων. Ὡς πρὸς τὸν ρόλον τὸν ὁποῖον διεδραμάτισαν οἱ ἴδιοι εἰς ἓν ἄλλο σπουδαιότατον πρόβλημα, τὸ τῆς πρὸς Νότον μετακινήσεως βορείων καὶ βορειοδυτικῶν φύλων περὶ τὸ 1200 π. Χ., τίποτε ἀκόμη δὲν εἶναι ἀπολύτως βέβαιον. Οἱ χειροποίητοι ἀλλ' ἐξειλιγμένης τεχνικῆς κύαθοι τῆς Ἡπείρου δὲν εὐρέθησαν ἀκόμη εἰς τὴν Νότιον Ἑλλάδα, ἐνῶ ἡ ἰσχὺς τοῦ τύπου τοῦ κιβωτιστή μου τάφου ὡς ἀποδεικτικῶς στοιχείου μετακινήσεως ἐθνῶν ἀπὸ τὴν Ἡπειρον πρὸς Νότον³ ἔχει ἤδη ἀμφισβητηθῇ⁴. Τὸ μόνον θετικὸν στοιχεῖον εἶναι ἐπὶ τοῦ παρόντος ἢ διὰ τοῦ εὐρήματος τοῦ Ἐξαλόφου⁵ ἐπιβεβαίωσις τῆς πρὸς Θεσσαλίαν μετακινήσεως τῶν Θεσπρωτῶν Θεσσαλῶν.

Εἰς τὸ πρόσφατον περὶ Ἡπείρου ἔργον τοῦ ὁ Καθηγητῆς Ν. Hammond⁶ ὑποθέτει, ὅτι οἱ νεκροὶ τῶν κιβωτιστῶν τάφων τῆς Ἡπείρου πρέπει νὰ ταυτίζωνται ἐθνολογικῶς εἴτε πρὸς τοὺς ἀπὸ τῶν ΜΕ χρόνων κατοίκους τῆς Ἡπείρου, εἴτε πρὸς τοὺς ἀπὸ τὴν Μακεδονίαν ἐλθόντας φορεῖς τῆς ἀμαυροχρώμου κεραμικῆς κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΑ καὶ Β περίοδον. Τὸ πρῶτον σκέλος τῆς ὑποθέσεως φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως καὶ τὸ πιθανώτερον, δεδομένου ὅτι ἡ ἀμαυρόχρωμος κεραμικὴ, ὡς εἶδομεν, πρέπει

¹ Βλ. σχετικῶς εἰς ΑΕ 1956, σ. 148. Ἐπίσης Ν. HAMMOND, ἔ. ἀ. σ. 325-28 διὰ τὸ ἐμπόριον μυκηναϊκῶν καὶ βορείων ὅπλων μέσῳ τῆς ΒΔ. Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἡπείρου· εἰς σ. 331 διὰ τὸ ἐμπόριον ἤλεκτρον διὰ τῆς Ἡπείρου. Ὁ Η. MÜLLER-KARPE, Zur spätbronzezeitlichen Bewaffnung in Mitteleuropa und Griechenland, Germania 40, 1962, σ. 284, ὁμιλεῖ περὶ μακροχρονίων ἐπαφῶν μεταξὺ τῆς ὑστερομυκηναϊκῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διαπιστωμένων κοινῶν στοιχείων εἰς τὸν ὅπλισμόν.

² ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ Πύρρος, XXVI, 5-10 (ἔκδ. Teubner).

³ V. DESBOROUGH, The Last Mycenaeans, σ. 37-40. Κατωτέρω, εἰς τὴν σ. 70, δὲν ἀποκλείει οὐ-

τος τὴν πιθανότητα ἀναβιώσεως παλαιοῦ ἐθίμου ΜΕ χρόνων ἢ τὴν ἐρμηνεῖαν τῆς ἐμφανίσεως τῶν κιβωτιστῶν τάφων ὡς τελειοποίησιν τῶν λακκοειδῶν.

⁴ C. G. STYRRENIUS, Submycenaean Studies, Lund 1967, σ. 161-2, ὅπου ὑποστηρίζει τὴν συνεχὴ ἀπὸ τῶν ΜΕ χρόνων, ἔστω καὶ περιορισμένην, χρῆσιν τῶν κιβωτιστῶν τάφων. Ν. HAMMOND, ἔ. ἀ. σ. 362: οἱ κιβωτιστῶν τάφοι ἐνδεικτικὸν τετραγμένων χρόνων· τρόπος ταφῆς προσφύγων στερουμένων ἰδιοκτητοῦ γῆς. Πολλαπλοὶ οἱ λόγοι χρήσεως τῶν κιβωτιστῶν τάφων, ὥστε δὲν δύναται νὰ γίνη εὐλόγος συσχετισμὸς μεταξὺ κιβωτιστῶν τάφων Ἡπείρου καὶ νοτιωτέρας Ἑλλάδος.

⁵ AAA, A', 1968, σ. 294.

⁶ ἔ. ἀ. σ. 353.

νὰ διεδόθη εἰς τὴν Ἡπειρον εἰς χρόνους μεταγενεστέρους τοῦ 13^{ου} π. Χ. αἰῶνος (βλ. ἄνωτ. σ. 203). Ἐξ ἄλλου, οἱ μέχρι τοῦδε γνωστοὶ κιβωτιόσχημοι τάφοι τῆς Μακεδονίας δὲν εἶναι παλαιότεροι τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου¹. Ἡ εὕρεσις τῆς πλαστικῆς κεραμικῆς (κατηγορίας ΙΙ) καὶ εἰς τὰς τρεῖς ἐξετασθείσας περιοχὰς εἰς τὸ ἄμεσον περιβάλλον τῶν τάφων δεικνύει, ὅτι οἱ νεκροὶ τῶν συνεχίζουν παλαιὰν παράδοσιν, ἡ ὁποία δὲν σχετίζεται ἀναγκαστικῶς μὲ προέλευσιν τῶν φορέων ταύτης ἐκ τῆς Μεσοελλαδικῆς Μακεδονίας, ἐφ' ὅσον ἡ πλαστικὴ κεραμικὴ εἶναι διαδεδομένη εἰς πολλὰς περιοχὰς τῆς Εὐρώπης. Ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀνασκαφῆ ἐγκαταστάσεων τῆς Μέσης καὶ τῆς Νεωτέρας Παλαιολιθικῆς περιόδου εἰς Κοκκινόπουλον καὶ Ἀσπρογάλικον νομοῦ Πρεβέζης² καὶ εἰς Καστρίτσαν Ἰωαννίνων³, καθὼς καὶ ἡ εὕρεσις νεολιθικοῦ σπηλαίου πλησίον τοῦ παλαιολιθικοῦ τῆς Καστρίτσης⁴ μὲ κεραμικὴν σχετιζομένην πρὸς τὴν τῆς Μακεδονίας, πλὴν τούτου δὲ τυχαῖα νεολιθικὰ εὐρήματα ἐκ διαφόρων περιοχῶν τῆς Ἡπείρου⁵, τελευταίως μάλιστα ἐξ Ἐλάφου Λάγκας Σουλίου, πείθουν, ὅτι ἡ Ἡπειρος εἶχε μονίμους κατοίκους ἀπὸ τῶν παλαιολιθικῶν χρόνων. Εἰς γενικὰς γραμμὰς διαπιστοῦται οὕτω συνέχεια τοῦ πολιτισμοῦ, καθὼς καὶ ἄμεσος ἐπικοινωνία μὲ τὴν Μακεδονίαν κατὰ τοὺς νεολιθικοὺς χρόνους καὶ ἐξῆς. Ἐὰν ὑπῆρξαν χάσματα εἰς αὐτὴν τὴν συνέχειαν καὶ εἰσβολαὶ ἔξωθεν, δὲν δυνάμεθα εἰσέτι νὰ τὸ ἀποδείξωμεν.

Ὅπως δὲ ποτε τὰ μέχρι τοῦδε ἐξ Ἡπείρου δεδομένα εἶναι λίαν περιορισμένα διὰ νὰ ἐπιτρέψουν τὴν συναγωγὴν βεβαίων συμπερασμάτων. Ἰδιαιτέρως αἰσθητὸν εἶναι τὸ πρὸ καὶ ἰδίως τὸ μετὰ τὴν ΥΕ ΙΙΒ περίοδον κενὸν τῆς ὑστέρας ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ, τὸ ὁποῖον, ἂς ἐλπίζωμεν, δὲν θὰ ἀργήσουν νὰ καλύψουν νεώτερα εὐρήματα.

ΙΟΥΛΙΑ Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

¹ Τελευταίως ἐξ Αἰάνης Κοζάνης, ΑΓΓ. ΑΝΔΡΕΙΩ-ΜΕΝΟΥ, Προϊστορικὸν νεκροταφεῖον ἐν Αἰανῇ Κοζάνης, ἐν ΑΑΑ, Α', 1968, σ. 244-5.

² Κοκκινόπουλο: Ε. HIGGS κ. ἄ.: The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece, Part I, ἐν Pr. Pr. Soc. 30, 1964, σ. 213-235. Ε. HIGGS, ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, σ. 364.

Ἀσπρογάλικο: Ε. HIGGS, ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, σ. 368-74. 21, 1966, Χρονικά, σ. 292-4. 22, 1967, Χρονικά, σ. 350 καὶ Pr. Pr. Soc. 32, 1966, σ. 10-21.

³ Καστρίτσα: Ε. HIGGS κ. ἄ., Pr. Pr. Soc. 33, 1967, σ. 19-26 καὶ ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, σ. 350.

⁴ ΑΔ 23, 1968, Β' 2, 291-2 καὶ σ. 297, σχεδ. 1, τὸ ὁποῖον ἐκ παραδρομῆς ἐνεσωματώθη εἰς τὴν ἐκθεσιν τοῦ Καθηγητοῦ κ. Higgs.

⁵ Σπήλαιον Σίδερης: ΑΔ 17, 1961/2, Χρονικά, σ. 195, πίν. 225α.

Καστρίτσα: νεολιθικὰ ὄστρακα ἐν ΠΑΕ 1951, σ. 173 κέ. καὶ 1952, σ. 362 κέ.—Νεολιθικὴ ἀξίνη ἐν ΑΔ 20, 1965, Χρονικά σ. 348, πίν. 415γ.

ΧΑΛΚΑΙ ΥΔΡΙΑΙ ΕΞ ΗΛΕΙΑΣ

Κατὰ τὴν ἀνοιξιν τοῦ 1967 παρεδόθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ὀλυμπίας δύο χαλκαὶ ὑδρίαι, αἵτινες κατεγράφησαν εἰς τὸ Βιβλίον Εἰσαγωγῆς ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς BE 1461 καὶ BE 1462 (πίν. 34-35)¹. Ἦσαν πολὺ καλῶς διατηρημέναι πλὴν φθορῶν τινων, ἑλλειπεῖς κατὰ τὰς βάσεις καὶ τὰ πώματα. Εἰς τὸ κάτω μέρος ἀμφοτέρων διεκρίνοντο τὰ ἴχνη τῶν βάσεων, πρᾶγμα δεικνύον, ὅτι αἱ τελευταῖαι εἶχον προσφάτως ἀπολεσθῇ. Ἡ μία ἐξ αὐτῶν (BE 1462) περιεῖχεν ὀλίγα τεμάχια ὀστέων, τέφραν, ὡς καὶ ἓν δακρυδόχον ἀγγεῖον².

Κατόπιν ἐρεῦνης, γενομένης ὑπὸ τῆς Ζ' Ἐφορείας, ἀπεδείχθη, ὅτι αἱ ὑδρίαι προήρχοντο ἀπὸ τὰς ἐκσκαφάς, αἵτινες διενηγοῦντο πρὸς διάνοξιν τῆς κεντρικῆς διώρυγος τῶν ἀρδευτικῶν ἔργων Ἀλφειοῦ, παρὰ τὸ χωρίον Στρέφι καὶ δὴ ἀπὸ τὸ μεταξὺ τοῦ ποταμοῦ Κυθηρίου καὶ τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Πύργου-Ὀλυμπίας τμήμα τῆς διώρυγος.

Κατ' ἀρχάς, λόγῳ ἀσαφῶν πληροφοριῶν, ἐθεωρήθη, ὅτι αὗται προήρχοντο ἐκ δύο κιβωτιοσκήμων τάφων, καταστραφέντων κατὰ τὴν διάνοξιν τῆς διώρυγος, τῶν ὁποίων ὑπολείμματα μόνον διεσώθησαν παρὰ τὸν πυθμένα αὐτῆς. Ἀργότερον, ὅταν κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1967, κατόπιν ἐτέρας ἀσκέτου πληροφορίας, ἐγένετο νέα ἐξέτασις τῆς διώρυγος, μετὰ βροχερὰν ἡμέραν συμπτωματικῶς, παρατηρήθη ἐπὶ τοῦ νοτίου πρानοῦς αὐτῆς τὸ περίγραμμα ἑνὸς μεγάλου ταφικοῦ πίθου, ἡμικατεστραμμένου. Ἐπηκολούθησεν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ὁπότε ἐφάνη σαφῶς ἀποτύπωμα μεγάλου χαλκοῦ ἀγγείου τῶν αὐτῶν διαστάσεων μὲ τὴν μίαν τῶν ὑδριῶν, ἐν συνεχείᾳ δὲ εὐρέθησαν αἱ βάσεις ἀμφοτέρων, αἵτινες ἐφήρμοζον ἀκριβῶς εἰς τὰ ἐπὶ τῶν ἀγγείων ἴχνη. Ἐπίσης εὐρέθη εἰς τεμάχια τὸ σιδηροῦν πῶμα τῆς ὑδρίας BE 1462, τὸ ὅποιον φέρουν συνήθως αἱ ὑδρίαι-τεφροδόχοι³. Ἐντὸς τοῦ πίθου εὐρέθησαν προσέτι ὁστᾶ ἀνθρωπίνου σκελετοῦ (τμήματα τῆς λεκάνης, βραχιόνια, ἐν μηριαῖον κλπ.), δέκα τέσσαρα πήλινα ἀγγεῖα, δίσκος χαλκοῦ κατόπτρου, δύο χαλκαὶ λαβαὶ μὲ δισκοειδεῖς προσαρμογάς, ἀνήκουσαι πιθανῶς εἰς κάλπιν, μία σιδηρᾶ σιλεγγίς, λίαν ὠξειδωμένη, καὶ εἷς μολύβδινος σύνδεσμος. Τὰ ἀνωτέρω ἦσαν προφανῶς κτερίσματα τῆς κυρίως ταφῆς (πίν. 31). Παρατηροῦμεν ἐνταῦθα συν-

¹ ΑΔ 23, 1968, Χρονικά, σ. 160, πίν. 113γ, δ. Εὐχαριστῶ τὸν Προϊστάμενον τῆς Ζ' Ἐφορείας κ. Γ. Παπαθανασόπουλον διὰ τὴν παραχώρησιν τῆς δημοσιεύσεως τῶν δύο ὑδριῶν ἐκ Στρεφίου καὶ τὸν πρῶτον Ἐφορον Ὀλυμπίας κ. Ν. Γιαλούρη διὰ τὴν παραχώρησιν τῆς δημοσιεύσεως τῆς ἐκ Καλυβαίων ὑδρίας.

² Συμφώνως πρὸς πληροφορίαν τοῦ παραδόντος ὑπάρχον καὶ ἐντὸς τῆς ἐτέρας ὑδρίας (BE 1461) ὁστᾶ, τέφρα καὶ ἓν ἀγγεῖον κατὰ τὴν εὐρεσίαν τῆς.

³ Ε. DIEHL, Die Hydria, σ. 149. Α. ΠΟΛΙΤΗ, Χαλκῇ ὑδρία ἐξ Ἐρετρίας, ΑΕ 1936, σ. 149.

ὑπαρξιν δύο ταφικῶν ἐθίμων, τῆς καύσεως καὶ τῆς συνήθους ταφῆς ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ πίθου¹.

Πρὶν ἀσχοληθῶμεν μὲ τὰς ὑδρίας θὰ ἐξετάσωμεν συντόμως τὴν κεραμεικὴν τοῦ τάφου. Τὰ εὐρεθέντα ἀγγεῖα εἶναι τὰ ἑξῆς:

1. Ὁξυπύθμενος ἀμπορεὺς, ὕψους 0.38 μ. (πίν. 32α), συγκολληθεὶς ἐκ τεμαχίων καὶ συμπληρωθεὶς διὰ γύψου εἷς τινα ἐλλείποντα τμήματα τῆς κοιλίας. Οὗτος χρονολογεῖται εἰς τὰ τέλη τοῦ 4^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3^{ου} π. Χ. αἰῶνος².

2. Ἀμπορεὺς, ὕψους 0.20 μ. (πίν. 32β), συγκολληθεὶς ἐκ τεμαχίων, συμπληρωθεὶς εἰς μικρότατα ἐλλείποντα τμήματα τοῦ λαιμοῦ καὶ τῆς κοιλίας. Ἡ χρονολόγησίς του ἐκ τῆς βιβλιογραφίας εἶναι κάπως ἀβεβαία. Ἐν ὁμοίον παράλληλον χρονολογεῖται εἰς τὸν 3^{ον} π. Χ. αἰῶνα³, ἕτερον δὲ εἰς τὸν 2^{ον} π. Χ. αἰῶνα, ἀλλ' ἄνευ ἐπαρκῶν ἐπιχειρημάτων⁴.

3. Οἰνοχόη μὲ δίδυμον λαβὴν, ὕψους 0.225 μ. (πίν. 32γ), συγκολληθεῖσα ἐκ τεμαχίων καὶ συμπληρωθεῖσα εἰς τρία ἐλλείποντα τμήματα τῆς κοιλίας. Ὁ τύπος οὗτος εἶναι συνήθης εἰς τὴν Δυτικὴν καὶ τὴν Νοτιοδυτικὴν Πελοπόννησον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 4^{ου} μέχρι τοῦ 2^{ου} π. Χ. αἰῶνος περίπου. Παραδείγματά τινα ὑπάρχουν βεβαίως καὶ ἐξ ἄλλων περιοχῶν⁵.

4. Ληκύθιον, ὕψους 0.14 μ. (πίν. 32δ), συγκολληθὲν ἐκ τεμαχίων καὶ συμπληρωθὲν εἰς ἐλλείποντα τμήματα τῆς κοιλίας. Ἐχει διπλὴν λαβὴν μὲ κόμβον πλησίον τῶν χειλέων καὶ κοιλίαν κόλουρον κωνικὴν. Κατὰ τόπους διακρίνονται ἱχνη μελαίνης βαφῆς. Οὐδὲν ἀκριβὲς παράλληλον ἠδυνήθημεν νὰ εὑρωμεν ἐκ τῆς βιβλιογραφίας. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὸ Μουσεῖον Ὀλυμπίας ὑπάρχουν ἀρκετὰ παραδείγματα ἀδημοσίευτα. Ὁ κόμβος εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς λαβῆς εἶναι συνήθης εἰς κανθάρους καὶ κρατηρίσκους τοῦ 4^{ου} π. Χ. αἰ. καὶ ἑξακολουθεῖ νὰ ἀπαντᾷ μέχρι τοῦ 3^{ου} π. Χ. αἰῶνος⁶. Πολλὰ ἐπίσης ἀγγεῖα τοῦ τύπου τῆς Gnathia φέρουν κόμβον εἰς τὸ ἄνω μέρος τῶν λαβῶν των. Ἡ χρονολόγησις ὅθεν τοῦ ληκυθίου εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου εἶναι ἀρκούντως δικαιολογημένη.

5. Πυξὶς μελαμβαφῆς, ὕψους 0.135 μ. μετὰ τοῦ πώματος (πίν. 33α). Συνεκολληθὴ ἐκ τεμαχίων καὶ συνεπληρώθη εἷς τινα ἐλλείποντα τμήματα τοῦ σώματος, τὸ ὁποῖον ἔχει σχῆμα ἀμφικοίλου κυλίνδρου. Τὸ πῶμα, ἐλαφρῶς κωνικόν, κοσμεῖται διὰ τριῶν ὁμάδων ἀναγλύφων, ὁμοκέντρων κύκλων. Ἐκ τῆς βιβλιογραφίας εὑρωμεν ἓν συγγενὲς παράδειγμα⁷. Ὅτι πρόκειται περὶ ἐλληνιστικοῦ τύπου συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ ραδικοῦ σχήματος καὶ τῆς δι' ὁμοκέντρων κύκλων διακοσμήσεως τοῦ πώματος.

¹ Μὲ τὴν ἐξέτασιν τοῦ φαινομένου τούτου εἰς τὴν κλασσικὴν καὶ τὴν πρῶτον Ἑλληνιστικὴν Ἡλείαν θὰ ἀσχοληθῶμεν ἄλλαχού.

² V. GRACE, *Amphoras*, εἰκ. 42a.

³ ΑΔ 16, 1960, *Χρονικά*, σ. 207, πίν. 173γ.

⁴ Ol. Bericht VI, σ. 46, 47, εἰκ. 26.

⁵ Ol. Bericht IV, σ. 31, εἰκ. 20. H. THOMPSON, *Two Centuries of Hellenistic Pottery*, Hesperia 3, 1934, ἀγγ. Β 33. ROBINSON - HARCUM - ILIFFE, *Greek Vases at Toronto No 578*, πίν. XCIII.

Ὅπου θεωρεῖται ἰταλιωτικὴ ἢ προέλευσίς των.

⁶ *Hesperia* 20, 1951, σ. 126, πίν. 53a, 2. E. BRECCIA, *La Necropoli di Sciatbi*, πίν. LV, 110, 112. ROBINSON - HARCUM - ILIFFE, ἔ. ἀ. σ. 253, ἀγγ. ἀρ. 529, 530, 562, 565.

⁷ BRECCIA, ἔ. ἀ. σ. 45, πυξὶς ἀρ. 87, πίν. XIV, 64.

6. Κρατηρίσκος μελαμβαφής, ἐξίτηλος ἐν μέρει, ὕψους 0.095 μ., με κόλουρον κωνικὸν πόδιον (πίν. 33β). Ἐλλείπει μικρὸν τμήμα τῆς βάσεως. Χρονολογεῖται περὶ τὸ τέλος τοῦ 4^{ου} π. Χ. αἰ.¹.

7. Τέσσαρα δακρυδόχα ἀγγεῖα, ὕψους: α. 0.097 μ. β. 0.093 μ. γ. 0.089 μ., δ. 0.08 μ. Ἄπαντα ἀκέραια πλὴν τοῦ α, τοῦ ὁποίου ἐλλείπει μέγα τμήμα τῆς κοιλίας, συμπληρωθὲν διὰ γύψου (πίν. 33γ). Τὸ γ εὐρέθη μετὰ ὀστῶν καὶ τέφρας ἐντὸς τῆς ὑδρίας BE 1462, ὡς ἤδη ἀνεφέρθη. Χρονολογοῦνται εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 4^{ου} π. Χ. αἰῶνος².

8. Τέσσαρες λύχνοι (α. ὕψους 0.033 μ., μήκους 0.09 μ. β. ὕψους 0.034 μ., μήκους 0.091 μ. γ. ὕψους 0.032 μ., μήκους 0.087 μ. δ. ὕψ. 0.033 μ., μήκους 0.095 μ.). Ἄπαντες μελαμβαφεῖς πλὴν τοῦ δ, ὅστις εἰς τὴν μίαν πλευρὰν ἔχει μαστοειδῆ ἀπόφυσιν (πίν. 33δ). Ὁ γ εἶναι συγκεκολλημένος κατὰ τὸ ἄκρον τῆς μύξης, ὃ δὲ δ εἰς δύο σημεία. Οἱ λύχνοι οὗτοι προφανῶς ἐντόπιοι, ἡλειακοί³, δὲν δύνανται νὰ καταταχθοῦν εἰς τοὺς γνωστοὺς δημοσιευμένους τύπους τῆς Ὀλύνθου⁴, τοῦ Ἄργους⁵, τῆς Δήλου⁶, τῆς Κορίνθου⁷ καὶ τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν⁸. Παρὰ ταῦτα παρουσιάζουν συγγένειαν μὲ τοὺς τύπους IX-XII τῆς Κορίνθου⁹ καὶ μὲ τοὺς τύπους 28A καὶ 35A prime τῆς Ἀγορᾶς¹⁰, καθὼς καὶ μὲ τὸ ὑπ' ἀριθ. 106 τοῦ Ἄργους¹¹. Χρονολογοῦνται περὶ τὸ τέλος τοῦ 4^{ου} π. Χ. αἰῶνος.

Προβαίνομεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ὑδριῶν.

Ὑδρία BE 1461 Μουσείου Ὀλυμπίας ἐκ Στρεφίου (πίν. 34).

Διαστάσεις: Ὑψος 0.408 μ. Ὑψος λαιμοῦ 0.12 μ. Διάμετρος λαιμοῦ 0.156 μ. Διάμετρος κοιλίας 0.325 μ. Ἐξωτερικὴ διάμετρος χειλέων 0.283 μ. Διάμετρος βάσεως 0.14 μ. Ἐλλείπουν μικρὰ τμήματα κατὰ τὴν θλᾶσιν τῶν ὧμων καὶ τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ, ὡς καὶ μεγαλύτερα εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς κοιλίας, συμπληρωθέντα διὰ πλαστικοῦ βρούντζου. Ἐλλείπει ἐπίσης τὸ πῶμα, τοῦ ὁποίου σώζεται μόνον τὸ σιδηροῦν γίγλυμον καὶ μικρότατον τμήμα τοῦ κλείθρου.

Ἡ κοιλία, ὠοειδής, θλᾶται ἐντόνως εἰς τὸ ἄνω μέρος κατὰ τὸ σημεῖον ἐπαφῆς πρὸς τοὺς ὀριζοντίους καὶ ἐλαφρότατα κυρτοὺς ὧμους. Ὁ λαιμὸς εἶναι εὐρύς, κυλινδρικός καὶ περιβάλλεται ὑπὸ πλαστικοῦ δακτυλίου κατὰ τὸ μέσον περίπου. Τὰ χεῖλη, εὐρέα καὶ ὀριζόντια, ἔχουν τὴν παρυφὴν κεκαμμένην πρὸς τὰ κάτω, περιθρομένην ὑπὸ ἀβαθῶν αὐλακώσεων. Ἡ βάσις ἔχει σχῆμα ὀρθοῦ κυματίου, πεπλατυσμένου. Τὸ κυρίως τμήμα ἐκάστης ὀριζοντίου λαβῆς πλαισιοῦται ἐκατέρωθεν ὑπὸ ἐλαφρῶς ἀναγλύφου, ὠοειδοῦς ἐπιφανείας, ἐχούσης κατὰ τὸ μέσον ἐγκαρσίαν σειρὰν ἐκ πέντε λίαν ἐξέργων κόμβων. Τὸ αὐτὸ κόσμημα ὑπάρχει καὶ εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς κατακορύφου λαβῆς, ἥτις

¹ Ol. Bericht IV, σ. 27, εἰκ. 17.

² Hesperia 3, 1934, σ. 473, B 6, 7, 44, C 76, 77.

³ Ol. Bericht III, σ. 57-59, εἰκ. 63.

⁴ H. ROBINSON, Excavation at Olynthos, Part XIV.

⁵ A. BOVON, Les lampes d'Argos.

⁶ Ph. BRUNEAU, Délos XXVI.

⁷ O. BRONEER, Corinth vol. IV part II.

⁸ R. H. HOWLAND, The Athenian Agora, vol. IV.

⁹ BRONEER, ἔ. ἀ. σ. 47, κ. ἔ.

¹⁰ HOWLAND, ἔ. ἀ. σ. 91, 110.

¹¹ BOVON, ἔ. ἀ. σ. 22.

εἶναι στενὴ εἰς τὸ κάτω μέρος, εὐρυνομένη πρὸς τὰ ἄνω. Αἱ προσαρμογαὶ τῶν ὀριζοντίων λαβῶν καὶ ἡ κάτω προσαρμογὴ τῆς κατακορύφου ἔχουν σχῆμα συμπαγοῦς φύλλου κισσοῦ μὲ ἐλαφροτάτην πλαστικὴν δῆλωσιν τῆς μεσαίας νευρώσεως, προσηρμοσμένοι αἱ μὲν ὀριζόντιοι διὰ δύο ἥλων, ἡ δὲ κατακόρυφος διὰ τριῶν.

Ἡ κατακόρυφος λαβὴ προσαρμόζεται εἰς τὰ χεῖλη τῆς ὑδρίας διὰ δύο ἀμφικοίλων ἡμικυλινδρικών βραχιόνων, ἀποληγόντων εἰς μαστοειδῆ ἀπόφυσιν. Κατὰ τὸ μέσον τῆς προσαρμογῆς σχηματίζεται ὀρθογώνιος ἀναδίπλωσις, ἐκατέρωθεν τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἀνὰ εἷς ἐγκάρσιος πλαστικὸς δακτύλιος, κατὰ δὲ τὰ ἄκρα σειρὰ ἐξ ἑπτὰ ἀναγλύφων κόμβων. Τὸ ἄνω μέρος τῆς κατακορύφου λαβῆς κοσμεῖται ὑπὸ δύο ἀνθεμίων, ἀντιθετικῶς διατεταγμένων, κατὰ τὸν κατακόρυφον ἄξονα τῆς λαβῆς (πίν. 36α). Τὸ ἔν, ἐστραμμένον πρὸς τὰ κάτω, πλαστικόν, ἐννεάφυλλον καὶ ὀξυκόρυφον, φύεται ἐκ δύο μικρῶν ἐλίκων. Τὸ δεύτερον, μικρόν, ἐγγάρκτον, πεντάφυλλον μὲ ἀπεστρογγυλωμένα φύλλα, φυόμενον ἀπὸ τὸν μυχὸν ἐγγάρκτου διχάλου, καταλαμβάνει τὸν στενὸν χώρον τῆς ὀρθογωνίου ἀναδίπλώσεως ἄνωθεν τῆς λαβῆς.

Ὑδρία BE 1462 Μουσείου Ὀλυμπίας ἐκ Στρεφίου (πίν. 35).

Διαστάσεις: Ὑψος 0.431 μ. Ὑψος λαιμοῦ 0.108 μ. Διάμετρος λαιμοῦ 0.16 μ. Διάμετρος κοιλίας 0.33 μ. Ἐξωτερικὴ διάμετρος χειλέων 0.29 μ. Διάμετρος βάσεως 0.14 μ. Διάμετρος πώματος 0.215 μ. Ἡ ὑδρία αὕτη εἶναι ἀκεραία πλὴν ρωγμῶν τινῶν ἐπὶ τῶν ὧμων. Τὸ πῶμα εἶναι σιδηροῦν, λίαν ὠξειδωμένον, συγκολληθὲν ἐκ τεμαχίων καὶ ἑλλειπῆς εἰς τρία τμήματα. Τὸ γίγγλυμον καὶ τὸ κλειῖθρον ἐλλείπουσι.

Τὸ σχῆμα εἶναι ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς ὑδρίας BE 1461, παρατηροῦνται ὅμως διαφοραὶ τινες εἰς τὰς λαβάς. Βασικὴ διαφορὰ ὑπάρχει εἰς τὰς προσαρμογὰς. Αὗται εἶναι φύλλα κισσοῦ διάτρητα (ajourées), εἰς δὲ τὰς πλευρὰς ἐκάστου φύλλου ὑπάρχει ἀνὰ ἓν πλαστικὸν ἡμιανθέμιον. Ἐπὶ τῆς ράχεως τῆς κατακορύφου λαβῆς ὑπάρχει ζευγὸς πλαστικῶν γραμμῶν, αἱ ὁποῖαι καταλαμβάνουν τὰ τρία τέταρτα τοῦ ὀλικοῦ μήκους τῆς λαβῆς, τοῦ ἄνω τμήματος ὄντος ἀκοσμήτου. Ὅμοίως ζευγὸς πλαστικῶν γραμμῶν ὑπάρχει καὶ κατὰ μῆκος τῶν ὀριζοντίων λαβῶν. Ἡ ἄνω προσαρμογὴ τῆς κατακορύφου λαβῆς εἶναι ὁμοία μὲ τὴν τῆς ὑδρίας BE 1461, ἀλλ' ἀπλουστέρα, ἡ δὲ κεντρικὴ ἀναδίπλωσις σχηματίζει κορυφὰς εἰς τὰ ἄκρα αὐτῆς. Οἱ ὧμοι εἶναι ἐπίπεδοι, ἡ βάσις ἀπλουστέρα καὶ περισσότερον πεπλατυσμένη.

Πρόκειται προφανῶς περὶ δύο ὑδριῶν τοῦ τύπου τῆς ὑδρίας τῶν Πατρῶν¹. Ἡ ὑδρία BE 1461 παρουσιάζει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὴν τῶν Μπαμπῶν BE 691 τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας², ἡ δὲ ὑδρία BE 1462 πρὸς τὴν τῶν Πατρῶν ἀρ. 190, τῆς Κοπεγχάγης NM 5375³, καθὼς καὶ πρὸς τὴν ὑδρίαν EM 7916⁴ τοῦ Ἐθν. Μουσείου καὶ τὴν τῆς Συλλογῆς τῆς Βασιλίσσης Φρειδερίκης⁵. Αὗται χρονολογοῦνται ὑπὸ τῶν Diehl καὶ Blinkenberg⁶ εἰς τὸν 4^{ον} π.Χ. αἰῶνα καὶ δὴ εἰς τὸ β' ἡμισυ αὐτοῦ.

¹ DIEHL, Die Hydria, σ. 43, B 208, πίν. 24 1-3.

² DIEHL, ἔ. ἀ. πίν. 24, 4, 5.

³ BCH 87, 1963, σ. 464, εἰκ. 7.

⁴ BCH ἔ. ἀ. σ. 460-461, εἰκ. 1, 2, 3.

⁵ BCH ἔ. ἀ. σ. 460, εἰκ. 5, 6, 11.

⁶ CHR. BLINKENBERG, Knidia, 108.

Ἀντιθέτως οἱ Rolley¹ καὶ Hill² προτείνουν χρονολόγησιν εἰς τὸν 5^{ον} π. Χ. αἰῶνα. Ὁ Rolley μάλιστα ὑποστηρίζει, ὅτι ὁ τύπος ἀνήκει εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν καὶ συνεχίζεται τὸ πολὺ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 5^{ου} αἰῶνος³.

Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, τὰ ὁποῖα διὰ πρώτην φορὰν ἔχομεν σχετικῶς μὲ τὰς ὑδρίας τοῦ τύπου αὐτοῦ, δικαιώνουν εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν τὴν χαμηλὴν χρονολόγησιν τῶν Diehl καὶ Blinkenberg. Ἀπεδείχθη σαφῶς, ὅτι πρόκειται περὶ ταφῆς γενομένης εἰς τὸ τέλος τοῦ 4^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3^{ου} π. Χ. αἰῶνος. Θεωρῶ λίαν ἀπίθανον νὰ διετηρήθησαν εἰς τὴν αὐτὴν οἰκογένειαν δύο ὑδρίαὶ ἀπὸ τὸ α' ἡμισυ τοῦ 5^{ου} π. Χ. αἰῶνος μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 3^{ου} αἰῶνος, ἥτοι ἐπὶ διακόσια ὅλα ἔτη καὶ νὰ ἐτάφησαν εἰς τόσον ἀρίστην κατάστασιν, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀρχαίας ἐπισκευῆς. Ἄλλωστε ὁ Picard, ὅστις προτείνει τὸν ὄρον «κάδος» διὰ τὰς ὑδρίας-τεφροδόχους, ἀναφέρει, ὅτι αἱ ὑδρίαὶ αὐταί, λόγῳ τοῦ μικροῦ πάχους τῶν τοιχωμάτων δὲν ἐχρησιμοποιήθησαν ποτὲ δι' οἰκιακὴν χρῆσιν⁴. Οὕτω εἶναι ἀδύνατον νὰ δεχθῶμεν χρονικὸν διάστημα μεγαλύτερον τῆς μιᾶς γενεᾶς μεταξὺ κατασκευῆς καὶ ταφῆς τῶν ὑδριῶν. Πρέπει λοιπὸν νὰ χρονολογηθῶν εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 4^{ου} π. Χ. αἰῶνος.

Ἐπὶ τοῦ γενικωτέρου χρονολογικοῦ προβλήματος τῶν ὑδριῶν αὐτῶν φρονῶ, ὅτι εἰς τὴν ὁμάδα τῶν Πατρῶν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν δύο ὑποομάδας (subgroups)⁵: τὴν ὑποομάδα α παλαιότεραν καὶ τὴν ὑποομάδα β ἀκολουθοῦσαν, χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ σαφὴς διαχωρισμὸς μεταξὺ τῶν. Ἀναφέρομεν ἐνδεικτικῶς μερικὰς ὑδρίας καὶ λαβὰς, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ ἐνταχθῶν εἰς τὴν ὑποομάδα α κατὰ σχετικὴν χρονολογικὴν σειρὰν:

Ἡ ὑδρία BE 797 τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας ἐκ Βρίνας-Κρεστένων⁶ Ἡλείας.

Ἡ ὑδρία BE 960 τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας ἐκ Καλυβακίων Ἡλείας (πίν. 37), διὰ πρώτην φορὰν παρουσιαζομένη ἐνταῦθα⁷.

Ἡ προσαρμογὴ B 4381 τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας.

Ἡ κατακόρυφος λαβὴ BE 546 τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας (πίν. 36β, β).

Ἡ ὀριζόντιος λαβὴ BE 545α τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας (πίν. 36β, γ).

¹ BCH ἔ. ἀ. σ. 484.

² D. K. HILL, AJA 69, 1965, 191.

³ CL. ROLLEY, L'hydrie, ἐν RÉG 78, 1965, 605.

⁴ CH. PICARD, Manuel d'archéologie grecque, IV, 2, σ. 1447-1449 καὶ σ. 1447 σημ. 1.

⁵ Gnomon 37, 1965, σ. 599-608. HILL, ἔ. ἀ. σ. 191.

⁶ BCH ἔ. ἀ. σ. 467, εἰκ. 12-15.

⁷ Ὑδρία BE 960 τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας ἐκ Καλυβακίων Ἡλείας (πρβ. ὑδρίαν EM 7915 ἐξ Αἰγίου. ΑΕ 1936, σ. 165, εἰκ. 16 καὶ πίν. 3α. Καὶ κατακόρυφον λαβὴν Μονάχου 3447 ἐξ Ὀλυμπίας. Diehl, ἔ. ἀ. σ. 19 κ. εἰκ. 4).

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψος 0.34 μ. Ὑψος λαιμοῦ 0.08 μ. Διάμετρος λαιμοῦ 0.16 μ. Διάμετρος κοιλίας 0.33 μ. Ἐλλείπουν τὸ κάτω μέρος τῆς κοιλίας μετὰ τῆς βάσεως, τὰ χεῖλη, τμῆμα κατὰ τὸ μέσον τῆς κατακορύφου λαβῆς καὶ μικρότερα τμήματα τῶν ὠμων καὶ τῆς κοιλίας. Τὰ τελευταῖα συνεπληρώθη-

σαν διὰ πλαστικοῦ βρούντζου. Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου ὁμοιάζει πρὸς τὸ τῶν ὑδριῶν BE 1461 καὶ BE 1462 ἐκ Στρεφίου. Τὰ φύλλα κισσοῦ τῶν ὀριζοντίων λαβῶν διαφέρουν ὀλίγον. Εἶναι μικρότερα ἄνευ ἐπιμήκους ἀπολήξεως καὶ χωρὶς πλαστικότητα. Ἡ κατακόρυφος λαβὴ προσαρμόζεται εἰς τὸ ἄνω μέρος διὰ δύο λεόντων, ἀντιθετικῶς ἐξηπλωμένων, ἐκστέρωθεν τῆς λαβῆς. Τὸ μεταξὺ αὐτῶν τμῆμα κοσμεῖται διὰ τριῶν ἐπαλλήλων ζωνῶν. Ἄνω: γλωσσοειδὲς ἐγγράκτον κόσμημα. Εἰς τὸ μέσον: λεπτὴ ζώνη μὲ ἐγγράκτον τεθλασμένην γραμμὴν. Κάτω: λεπτὸν κόσμημα ἀστραγάλου. Ἡ κάτω προσαρμογὴ ἔχει σχῆμα ἐννεαφύλλου ἀνθεμίου μὲ ἀναδιπλουμένας ἑλικας ἐκστέρωθεν. Τὰ φύλλα τοῦ ἀνθεμίου εἶναι ἀπεστρογγυλωμένα καὶ χωρίζονται μεταξὺ τῶν οὐχὶ μόνον πλαστικῶς, ἀλλὰ καὶ δι' ἐγγαράξεως. Εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς λαβῆς, ἄνωθεν τοῦ ἀνθεμίου, ὑπάρχει πλαστικὸν δακτυλοειδὲς κόσμημα.

Εἰς δὲ τὴν ὑποομάδα β, ἐνδεικτικῶς πάντοτε, δύνανται νὰ ἐνταχθοῦν:

Ἡ ὑδρία EM 7916 τοῦ Ἑθν. Μουσείου ἐξ Αἰγίου.

Ἡ ὑδρία BE 691 τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας ἐκ Μπαμπῶν Ἡλείας.

Ἡ ὀριζόντιος λαβὴ BE 545β τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας (πίν. 36β, α).

Ἡ ὑδρία BE 1461 τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας ἐκ Στρεφίου Ἡλείας (πίν. 34).

Ἡ ὑδρία τῆς Συλλογῆς τῆς Βασιλίσσης Φρειδερίκης.

Ἡ ὑδρία τῆς Κοπεγχάγης NM 5375, εὑρεθεῖσα πλησίον τῆς Κορίνθου.

Ἡ ὑδρία τοῦ Μουσείου Πατρῶν ἀρ. 190, εὑρεθεῖσα εἰς Κάτω Ἀχαΐαν.

Ἡ ὑδρία BE 1462 τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας ἐκ Στρεφίου Ἡλείας.

Στοιχεῖα διακρίνοντα τὰς δύο ὑποομάδας εἶναι τὰ ἑξῆς: Πρῶτον παρατηροῦνται διαφοραὶ τινες εἰς τὸ σχῆμα τῶν ἀγγείων. Αἱ ὑδρίαι τῆς ὑποομάδος α ἔχουν ὀλίγον χαμηλοτέρους λαιμοὺς (0.08 μ.) ἐν σχέσει πρὸς τοὺς τῶν ὑδριῶν τῆς β (0.10-0.12 μ.). Ἡ διαφορὰ αὕτη προσδίδει εἰς τὰς τελευταίας ποιὰν τινα ραδινότητα. Ἐκ τῆς ὑποομάδος β χαμηλὸν λαιμὸν ἔχει μόνον ἡ ὑδρία EM 7916. Εἰς τὴν περίπτωσιν ὅμως αὐτὴν ὁ τεχνίτης μεταθέτει πρὸς τὰ κάτω τὸν περὶ τὸν λαιμὸν πλαστικὸν δακτύλιον, δίδων οὕτω τὴν ἐντύπωσιν ὕψους. Ἡ ὥς ἄνω ὑδρία εἶναι πάντως ἡ ἀρχαιότερα τῆς ὑποομάδος β¹.

Εἰς τὴν ὑποομάδα α αἱ κατακόρυφοι καὶ αἱ ὀριζόντιοι λαβαὶ δὲν ἔχουν τὰς αὐτὰς προσαρμογὰς. Τὸ φύλλον κισσοῦ εἰς τὴν ὑδρίαν τῶν Κρεστένων ὑπάρχει μόνον εἰς τὴν κάτω προσαρμογὴν τῆς κατακορύφου λαβῆς, εἰς δὲ τὴν ὑδρίαν τῶν Καλυβακίων εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὀριζοντίους, ἀλλ' οὐχὶ εἰς τὴν κατακόρυφον. Τὰ φύλλα κισσοῦ εἶναι εὐρέα καὶ ἡ κάτω ἀπόληξις τῶν βραχυτάτη καὶ ὀξυκόρυφος, παραμένουσα αὐστηρῶς ἐντὸς τῶν ὀρίων τοῦ περιγράμματος τοῦ φύλλου. Εἰς τὴν ὑποομάδα β εἶναι περισσότερον ραδιναί, ἡ δὲ ἀπόληξις αὐτῶν ἐπιμηκύνεται ἐντόνως σχηματίζουσα τρόπον τινὰ στέλεχος. Ἀτυχῶς διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν φύλλων κισσοῦ δὲν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν σημεῖα συγκρίσεως ἐκ τῆς κεραμεικῆς, διότι, ὥς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Rolley², τὸ κόσμημα αὐτό, ἂν καὶ ἀπαντᾷ ἀπὸ τοῦ μελανομόρφου ρυθμοῦ, εἶναι πάντοτε δευτερεῦον καὶ οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει μὲ τὰς πλαστικὰς προσαρμογὰς, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὴν κυρίαν διακόσμησιν εἰς τὰς χαλκᾶς ὑδρίας τῆς ὁμάδος τῶν Πατρῶν. Εἵμεθα ὅθεν ὑποχρεωμένοι νὰ κατατάξωμεν τὰ φύλλα αὐτὰ χρονολογικῶς, χωρὶς νὰ χρησιμοποιήσωμεν κεραμικὰ παράλληλα. Κατὰ τὸν Rolley τὰ συμπαγῆ φύλλα κισσοῦ εἶναι παλαιότερα ἀπὸ τὰ διάτρητα. Εἶναι πράγματι προγενέστερος τύπος, ἀλλὰ, κατὰ τὴν γνώμην μου, οὗτος συνεχίζεται παραλλήλως πρὸς τὸν τύπον τῶν διατρήτων. Οὐσιαστικώτερον ἴσως χρονολογικὸν στοιχεῖον ἀποτελεῖ τὸ μῆκος τῆς ἀπολήξεως τῶν φύλλων κισσοῦ παρὰ τὸ συμπαγὲς ἢ διάτρητον αὐτῶν.

Ἡ λαβὴ BE 545α τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας, ἂν καὶ ἐνετάχθῃ εἰς τὴν ὑποομάδα α, θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθῇ ἀρκετὰ χαμηλότερον, ἀποτελοῦσα τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς α εἰς τὴν β ὑποομάδα, ὅπωςδήποτε ὅμως πλησιέστερον πρὸς τὴν α.

Ἡ ὑδρία BE 1461 ἔχει εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς κατακορύφου λαβῆς, ὥς ἤδη ἐλέχθη, δύο ἀνθέμια, ἐν πλαστικὸν καὶ ἐν ἐγγάρακτον. Ὅμοίως καὶ ἕτεραι ὑδρίαι κοσμοῦνται

¹ BCH ἔ. ἀ. σ. 466.

² Αὐτόθι 463 - 464.

εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς κατακορύφου λαβῆς δι' ἐνὸς ἀνθεμίου, ὅπως αἱ ὑδρίαι Πατρῶν, Κοπεγχάγης, τῆς Συλλογῆς Βασιλίσσης, Μπαμπῶν κλπ. Ὁ Rolley θεωρεῖ τὸ ἀνθέμιον ὡς ἀποφασιστικὸν χρονολογικὸν στοιχεῖον, χρονολογῶν ὁλόκληρον τὴν ὁμάδα εἰς τὸ β' τέταρτον τοῦ 5^{ου} π. Χ. αἰῶνος¹. Τὴν ὑδρίαν τῶν Μπαμπῶν θεωρεῖ ἔτι παλαιότεραν, διότι τὸ μεσαῖον φύλλον τοῦ ἀνθεμίου εἶναι βραχύτερον.

Κατὰ τὴν γνώμην μου τὸ ἀνθέμιον δὲν εἶναι ἐπαρκὲς χρονολογικὸν στοιχεῖον διὰ τόσον ὑψηλὴν χρονολόγησιν, διότι παρόμοια ἀνθέμια ἀπαντοῦν ἐπὶ λαβῆς καὶ εἰς τὴν κεραμεικὴν τοῦ 4^{ου} π. Χ. αἰῶνος, χωρὶς ὅμως ἐκ τούτου νὰ δυνάμεθα νὰ ἀμφισβητήσωμεν τὴν χρονολόγησιν τῶν ἀγγείων. Τὸ ἀνθέμιον μὲ τὸ ἐπίμηκες μεσαῖον φύλλον προσαρμόζεται ἄριστα εἰς τὴν στενομήκη ἐπιφάνειαν τῆς λαβῆς καὶ συνεπῶς διετηρήθη ἐπὶ μακρότερον. Γενικῶς τὸ ἀνθέμιον εἶναι λίαν εὐπλαστον κόσμημα. Χαρακτηριστικῶς ἄλλωστε καὶ τὸ ἐγγάρακτον ἀνθέμιον τῆς ὑδρίας BE 1461 προσαρμόζεται καταλλήλως εἰς τὸν χῶρον (πίν. 36α).

Ὡς ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων συνάγεται, πέρα τῆς σχετικῆς χρονολογικῆς κατατάξεως, εἶναι ἀδύνατον νὰ στηριχθῶμεν εἰς τὰ ἴδια τὰ ἀγγεῖα διὰ τὴν ἀπόλυτον χρονολόγησιν των. Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα συνεπῶς εἶναι ἀπαραίτητα διὰ τὴν χρονολόγησιν μιᾶς ἐκάστης τῶν ὑδριῶν τοῦ τύπου αὐτοῦ. Βεβαίως ὑπάρχουν μερικαὶ ὑδρίαι, αἵτινες ἐκτὸς τῶν φύλλων κισσοῦ ἔχουν καὶ ἕτερα, ἀσφαλέστερα, διακοσμητικὰ στοιχεῖα, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων χρονολογοῦνται ἀκριβῶς, ὅπως π.χ. ἡ ὑδρία BE 797 τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας ἐκ Βρίνας Κρεστένων, ἣτις χρονολογεῖται εἰς τὸ τέλος τοῦ 6^{ου} π. Χ. αἰῶνος². Ἐπίσης ἡ ὑδρία BE 960 ἐκ Καλυβακίων ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ σχήματος τοῦ ἀνθεμίου μὲ τὰς ἀναδιπλουμένας ἑλικας καὶ τῶν λεόντων τῆς κατακορύφου λαβῆς τοποθετεῖται εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 6^{ου} π. Χ. αἰῶνος ὁμοῦ μετὰ τῆς ὑδρίας EM 7915 ἐξ Αἰγίου³ καὶ τῆς κατακορύφου λαβῆς τοῦ Μονάχου 3447 ἐξ Ὀλυμπίας⁴. Προφανῶς ἡ ὑποομὰς α ἀρχίζει τὴν ἐποχὴν αὐτήν, ἡ δὲ ὑποομὰς β τελειώνει τοῦλάχιστον κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 4^{ου} π. Χ. αἰῶνος.

Συμπεραίνομεν συνεπῶς, ὅτι ὁ τύπος ἦτο παλαιὸς καὶ λίαν ἀγαπητός, συνεχίσθη δὲ καθ' ὅλον τὸ διάστημα τοῦτο ἐλάχιστα ἐξελισσόμενος. Αἱ ρίζαι αὐτοῦ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν εἰς τὴν Λακωνίαν, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ καὶ ὁ Rolley⁵, χωρὶς ὅμως αἱ ὑδρίαι νὰ εἶναι λακωνικαί. Λόγω τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ ὑδριῶν, ποὺ εὐρέθη εἰς Ἡλείαν, δυνάμεθα, νομίζω, νὰ ἐντοπίσωμεν τὸ ἐργαστήριον εἰς τὴν Δυτικὴν Πελοπόννησον καὶ δὴ εἰς τὴν Ἡλείαν. Τὴν ἀποψιν ταύτην ἐνισχύει καὶ ἡ εἰς ἡλειακὴν διάλεκτον ἐπιγραφὴ «Καλλιαρ» ἐπὶ τοῦ στομίου μιᾶς ὑδρίας ἐν Νέᾳ Ὑόρκῃ⁶, ἣτις κατὰ τὸν von Bothmer πρέπει νὰ προστεθῇ εἰς τὴν ὁμάδα τῶν Πατρῶν⁷. Ἡ ὑπαρξίς ἄλλωστε ἐνὸς ἐργαστηρίου πλησίον τῆς Ὀλυμπίας, ὅπου, ὡς γνωστόν, τὸ χαλκοῦν ἀφιέρωμα ἦτο τόσον ἀγαπητόν, δὲν πρέπει νὰ προξενῇ ἐντύπωσιν.

ΑΓΓΕΛΟΣ Κ. ΧΩΡΕΜΗΣ

¹ BCH ἔ. ἀ. σ. 466.

² BCH ἔ. ἀ. σ. 484. DIEHL, ἔ. ἀ. σ. 22.

³ AE 1936, σ. 165, εἰκ. 16, πίν. 3α.

⁴ DIEHL, ἔ. ἀ. σ. 19 κ. ἐ. Β 54, εἰκ. 4.

⁵ BCH ἔ. ἀ. σ. 484.

⁶ BMMA N. S. 17, 1958 - 1959, 50.

⁷ Gnomon 37, 1965, σ. 605.

DIE FRÜHGRIECHISCHE RELIEFKUNST *

In der griechischen Kunst tritt bekanntlich das Relief ziemlich spät auf; damit meine ich nicht nur das monumentale Steinrelief, dessen Erscheinen nur gleichzeitig mit dem der Grossplastik sein konnte, sondern auch den reliefierten figürlichen Schmuck von Schöpfungen des Kunsthandwerks, der, wie man bis vor einigen Jahren glaubte, in rein griechischer Prägung in der geometrischen Zeit kaum bekannt war; denn die goldenen Totendiademe¹ und die kretischen Bronzen der idäischen Grotte², die beiden Gattungen, welche als die Vertreter der Reliefkunst der geometrischen Zeit galten, konnten nur als Erzeugnisse einer vom Orient nach Griechenland verpflanzten und dann allmählich dem griechischen Formgefühl assimilierten Kunstübung verstanden werden³.

* Vortrag gehalten vor dem V. Internationalen Kongress für Altertumswissenschaft, Bonn, 1-6 September 1969 (Sektion V: «Interpretation archäologischer Denkmäler in ihrem Kontext»). Der Vortrag — hier mit Anmerkungen versehen — erscheint am diesem Ort da nach Entschluss der FIEC (=Fédération Internationale des Associations d'Études classiques), die den Kongress organisierte, die hier gehaltenen Vorträge und Mitteilungen, nicht in einen Sammelband aufgenommen werden sollen. — [Ἐκθεσεις ἀνακοινωθεῖσαι κατὰ τὸ ἀπὸ 1-6 Σεπτεμβρίου συνεληθὸν ἐν Βόννῃ 5ον Διεθνὲς Συνεδριον τῆς Ἐπιστήμης τῆς Ἀρχαιότητος (Τμήμα V: «Ἑρμηνεία τῶν Ἀρχαιολογικῶν Μνημείων ἐν τῷ περιβάλλοντί των»). Ἐπειδὴ κατὰ τὴν ληφθεῖσαν ἀπόφασιν αἱ ἐν τῷ Συνεδρίῳ τούτῳ γινόμεναι ἀνακοινώσεις δὲν πρόκειται νὰ περιληφθῶσι εἰς ἰδιαίτερον τόμον, δημοσιεύεται ἐνταῦθα ἡ παροῦσά μου συνοπτικὴ μελέτη ὡς αὕτη ἀνεκοινώθη ἐν τῷ Συνεδρίῳ, ἔνθα εἶχον ἐκπροσωπήσει τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν τῶν Ἀθηνῶν].

1 W. REICHEL, Griechisches Goldrelief, 1942; D. OHLY, Griechische Goldbleche des 8. Jahrh. v. Chr., 1953. Vgl. auch K. KÜBLER, Kerameikos V, 1, S. 185 ff.

2 E. KUNZE, Kretische Bronzereliefs, 1931.

3 FR. MATZ, Gesch. d. gr. Kunst, 1950, S. 92: «Die ältesten griechischen Reliefs, die wir besitzen, liegen vor in etwa dreissig attischen Toten-

diademen.. Der Stil ist aber gerade auf den ältesten Stücken *ungeometrisch*.. Tatsächlich konnte der Nachweis geführt werden, dass man zuerst mit eingeführten [= vorderasiatischen] Formsteinen arbeitete. Bei der dann einsetzenden Umformung, mit der sich auch neue, griechische Motive verbinden — Pferde, Menschen, Kentauren — bleibt meist noch ein *fühlbarer fremder Rest*. Vor allem ist von den plastischen Möglichkeiten des Reliefs für die Ausgestaltung des Gegenstandes kein Gebrauch gemacht...»; E. KUNZE, a. a. O., 261 ff.: «Die äusseren Voraussetzungen für eine Wirkung der orientalischen Kunst auf die griechische bestanden längst, ehe sie tatsächlich erfolgte..»; ebend., 263: «Die Entstehung der am stärksten orientalisierenden Bronze- und Elfenbeinarbeiten zu erklären, bleibt noch eine andere Möglichkeit, wenn man nämlich annimmt, dass es in Griechenland schon in geometrischer Zeit *fremde Handwerker* gab... Doch könnten auch dann solche Werke nicht rein als fremde gelten. Zwangsläufig passten sie sich im Inhalt der griechischen Vorstellungswelt an». — Zur Frage der idäischen Bronzen, vgl. auch OHLY, a. a. O., S. 115, Anm. 54, der auch annimmt, dass die Kretischen Bronzen sich aus dem griechischen Stil des 8. Jahrh. «anscheinend nicht, jedenfalls nicht ausreichend erklären lassen».

Auch wenn diese Auffassung bezüglich der Golddiademe sich inzwischen als unrichtig erwiesen hat¹, konnten doch weder diese noch die inzwischen bekannt gewordenen Fragmente in Ton oder Metall², deren figürlicher Reliefschmuck einwandfrei „geometrisch“ gebildet ist, die bei der Bewertung der geometrischen Kunst dem Relief zukommende Bedeutung gewinnen.

Nach dem jetzigen Fundbestand sind, dank den seit 1949 auf der Insel Tenos unternommenen Ausgrabungen der Archäologischen Gesellschaft zu Athen³, die nicht nur das an Reliefkeramik vorhandene Material vermehrt haben, sondern auch Beispiele ans Licht brachten, die einwandfrei in die geometrische Zeit zu datieren sind, Anfänge und Frühgeschichte des griechischen Reliefs hauptsächlich an der Relieftöpferei abzulesen. Diese keramische Gattung war uns bisher durch die wohl prächtigen, aber vereinzelt „Reliefpithoi“, bekannt, die nicht über das 7. Jahrh. hinauf datiert werden konnten und die alle aus Böotien stammen sollten⁴.

Ältere und jüngere, sogar jüngste Einzelfunde aus Delos⁵, Mykonos⁶ (Taf. 51a),

¹ Die Frage, die sich OHLY, a. a. O., S. 117, stellt, ob wir nämlich «wirklich sonst [d. i. ausser den Golddiademen] nichts von einer verwandten griechischen Reliefkunst erfahren», beantwortet er durch das Heranziehen der Münchener Scherbe eines prächtigen Gefässes aus Tenos, unten S. 225, Anm. 4, Taf. 42 a und des Fragments eines bronzenen Kesselfusses aus Olympia, s. u., S. 218, Anm. 1, ; diese, wie er, S. 118, sagt «treten als kostbare Zeugen einer gleichrangigen Reliefkunst in Ton und Bronze den «ungeometrischen» Goldreliefs aus Athen zur Seite».

² Rein geometrische Treibarbeiten fehlen freilich nicht gänzlich ; vgl. H. - V. HERRMANN, Olymp. Ber. V 1956, S. 79 ff.

³ Vgl. vorläufig meine Berichte : 'Αρχ. Έφημ. 1939-41 (1948), Χρονικά, S. 23-24 und ΠΑΕ : 1949, S. 122-134 ; 1950, S. 264-268 ; 1952, S. 531-546 ; 1953, S. 258-267 ; 1955, S. 258-263 ; 1958, S. 220-227.—S. auch : 'Αφιέρωμα εις Κ. 'Αμαντον, 1940, S. 435 ff. ; Atti d. VII Congr. d. arch. classica, Roma I, 1961, S. 267-272 ; Κρητικά Χρονικά 15-16, 1963, S. 283-293.—Kürzere Erwähnungen (mit einigen Abbildungen) : Arch. Anz. 1938, S. 578 ; 1939, S. 262.—BCH 1938, S. 480 ; 1950, S. 310 ; 1951, S. 122 ; 1953, S. 231 ; 1954, S. 145 ; 1956, S. 331 ; 1959, S. 722.—JHS 1948, S. 115 ; 1950, S. 251 ; 1953, S. 125 ; 1954, S. 164 ; 1956, Archaeology in Greece, S. 28.—Frühere Funde aus Tenos. 1) Fragment in Athen : F. STUDNICZKA, Ath. Mitt. XI, 1886, 87 ff. ; E. POTTIER, BCH XII, 1888, 500 ff. ; F. COURBY, Les Vases grecs à reliefs, 1922, 80 f. ; E. KUNZE a. a. O., 250 f., Taf. 54b ; J. SCHÄFER, Studien z. d.

griech. Reliefpithoi des 8-6 Jahrh. v. Chr. aus Kreta, Rhodos, Tenos u. Boiotien, 1957, S. 66, T 2, Taf. X 2. 2) Fragment in München, vgl. S. 225, Anm. 4 3) die Graindor'sche Fragmente (verschollen) : P. GRAINDOR, Rev. archéol. 1905 II, 286 ff. (vier Bruchstücke) ; Musée Belge 1908, 16 ff. (drei Bruchstücke) ; 4) Zwei Fragmente, die früher im Museum von Mykonos aufbewahrt waren (jetzt im Museum von Tenos) : E. KUNZE, a. a. O., 251, Anm. 10 vgl. unten, S. 222, Taf. 416.

⁴ Über die fast vollständig erhaltenen, bzw. zusammengesetzten, «böotischen» Reliefamphoren (die geläufige Bezeichnung «Pithoi» ist falsch und irreführend) grundlegend : R. HAMPE, Frühe griechische Sagenbilder in Böotien 1936, S. 56 ff. ; FR. R. GRACE Archaic Sculpture in Boeotia, 1939, S. 16 ff.—Die Frage, ob die böotischen Stücke tatsächlich in Böotien hergestellt worden sind, kann hier nicht erörtert werden. Allerdings fällt es auf, dass nach dem Auftauchen dieser vier grossen Amphoren nicht mal eine einzige Scherbe dieser Gattung als in Böotien gefunden erwähnt ist. Über die kretische und die rhodische Reliefkeramik kann hier nicht gehandelt werden, s. u. ; über die spartanische s. jetzt CHR. CHRISTU, 'Αρχ. Δελτίον 19 (1964), A, S. 164 ff.

⁵ Im Museum von Delos, meistens unveröffentlicht ; das von COURBY, S. 80 als unediert erwähnte, ist inzwischen Délos XVII Taf. 67 B veröffentlicht worden ; ein weiteres s. 'Αρχ. Δελτ. 18, 1963, A', S. 74, Taf. 30a.

⁶ MYRIAM ERWIN, 'Αρχ. Δελτ. 18, 1963, A', S. 37-74, Taf. 17-29.

Paros¹, Siphnos², Andros (Taf. 39a)³, Naxos⁴, Thera⁵, Chios⁶ (Taf. 58a. b), Thasos⁷, auch solche aus Eretria (Taf. 46)⁸ und Ostattika⁹ erlauben uns jetzt, den Verbreitungskreis dieser böotisch-tenischen¹⁰ reliefierten Keramik genauer zu bestimmen: Es ist das zentrale Gebiet des ägäischen Griechenland; diese Feststellung kann sich in mehrerer Hinsicht als sehr aufschlussreich erweisen: die Reliefkeramik dieses Kreises, die sich gegen die rhodische¹¹ und die kretische¹² klar absetzt, ist der Ausgangspunkt meines Berichtes, welcher verständlicherweise keinen Anspruch auf Vollständigkeit haben kann.

Von geometrischen Reliefvasen sind leider nur Fragmente erhalten (Taf. 39a, b. 40. 41); doch sind Vasenform und Dekorations-Synthese leicht erkennbar: figürlich geschmückte Zonen alternieren regelmässig mit solchen, die nur geometrische Motive aufweisen; die figürlichen Themen sind fast dieselben wie in der bemalten Keramik.

Die allgemeine Bildung der einzelnen Figur, die frei modelliert auf der Vasenwand angesetzt wird¹³, unterscheidet sich weder von der der Silhouette der Vasenmalerei noch von dem Aufbau einer gleichzeitigen Statuette, die beide

¹ Allerdings nur eine (?) unveröffentlichte Scherbe, wenn ich mich nicht irre, bekannt.

² J. K. BROCK, BSA 44, 1949, 55-58, Taf. 20.

³ AL. KAMBITOGLIOU, ΠΑΕ 1967, 110, Taf. 89-90 und 'Αρχ. Δελτ. 23, 1968, Β' 2, S. 384 ff., Taf. 348.

⁴ Atti VII Congr... Roma I, 1961, 270, Taf. 3; ΠΑΕ 1961, 196, Taf. 154 γ-δ; u. s.

⁵ N. M. KONTOLION, Ath. Mitt. 73, 1958, S. 132 f. Taf. 101-103; über früher gefundene Fragmente: COURBY, a. a. O., 84.

⁶ Einige ausgezeichnete Fragmente, die vom unermüdlichen Gymnasiarchen von Chios, Herrn Ant. Stephanu gerettet worden sind; zwei davon lasse ich hier abbilden, Taf. 58 a-b; sie mögen die Endphase der Gattung im 6. Jahrh. vertreten. Taf. 58a gibt uns ein Bild des Lebens im Meeresgrunde, welches nicht sehr oft in der griechischen Ikonographie vorkommt (zweites Viertel des 6. Jahrh.). Der Reigentanz des zweiten Bruchstückes, Taf. 58b, gehört nicht mehr der Welt der tenischen Amphora, vgl. Taf. 50.

⁷ E. HASPELS, BCH, 70, 1946, S. 233 ff. Taf. 10-12, die auf die Verwandtschaft der thasischen reliefierten Tondreifüsse, die sie hier veröffentlicht, mit den «melischen» Vasen hingewiesen hat; vgl. auch FR. R. GRACE, a. a. O., 19.

⁸ F. COURBY, a. a. O., 66. Ein schöner Fund, der von Herrn P. Themelis neulich gemacht

worden ist, wird unten, S. 226, Taf. 46, besonders erwähnt.

⁹ Es handelt sich um die Fragmente einer grossen Amphora, die vor kurzem in einem Grab in Merenda gefunden ist; die Fragmente sind noch nicht zusammengesetzt worden.

¹⁰ Innerhalb dieses Kreises sind vielleicht einige Sondergruppen festzustellen; Naxos und Thera z. B. bilden eine solche, vgl. Ath. Mitt. 73, 1958, S. 132 f., Beil. 101-3. (Amphora aus Thera); Atti del VII Congr... Roma I, 1961, S. 270, Taf. III (Halsfragment aus Naxos).

¹¹ Über die rhodischen Reliefvasen. D. FEYTMANS, BCH, 74, 1950, S. 135 ff.; ebend. 76, 1952, S. 197 ff. und J. SCHÄFER, a. a. O., S. 45 f.

¹² Es genügt hier auf J. SCHÄFER's Behandlung, S. 9 ff. zu verweisen; s. auch meine Besprechung, Gnomon, 1960, S. 719 ff.

¹³ Es ist auch dieses technische Verfahren, welches unseren tenisch-boiotischen Kreis der Relieföpferei gegen den beiden anderen, nämlich den rhodischen und den kretischen, scharf abgrenzt; bei der rhodischen Gattung ist das Figürliche äusserst sparsam, während es sich in der kretischen nie zu einem richtigen friesartigen Erzählerstil entfaltet hat.— Beide Gattungen werden hier nur wenig berücksichtigt. Die vorgriechische bzw. die orientalische Reliefkeramik wird uns im Folgenden noch weniger beschäftigen. Leider konnte auch die Rolle des ornamentalen Reliefs nicht verfolgt werden.

hauptsächlich die Bildniskunst der geometrischen Zeit vertreten; hier wie dort verzichtet man gänzlich auf die detaillierte Wiedergabe der Einzelheiten. Unsere Relieffiguren sind nur plastisch geformt, durch keine Gravierung oder sonstige, z. B. gestempelte Ornamente belebt. Derselbe summarische Körperbau findet sich wieder an den wenigen getriebenen oder gegossenen Bronzereliefs, die sich aus derselben Zeit erhalten haben; man kann das bekannte Kesselbein aus Olympia¹ (Figürliches und Ornamentales alternieren auch hier), oder ein Vasenfragment in Treibarbeit² ebenfalls aus Olympia vergleichen. Die Darstellungen auf den Goldblechen sind nicht anders gebildet. Ein weiteres Fragment aus Olympia³, welches uns die winzige Darstellung des auf dem Pferde stehenden Mannes zeigt, die in einem breiten linearen Motiv eingeschoben erscheint⁴, zeige ich nur deswegen, weil hier ein orientalisches Thema in geometrischer Formsprache wiedergegeben wird. Die Frage nach der genauen Datierung unserer Reliefvasen und besonders der geometrischen Fragmente kann uns hier im Einzelnen nicht beschäftigen; sie wird nur in grossen Linien dargelegt werden.

Einige Fragmente sind ohne Zweifel protogeometrisch, bzw. mit der protogeometrischen Tradition zu verbinden; ein solches Fragment aus Andros⁵ (Taf. 39a), mit einem Spiralornament im oberen und einer Tänzerreihe im unteren Streifen zeichnet sich durch die in unserer Gattung nur selten vorkommende Punktierung aus, die beides, Figuren und Ornament, umrahmt; ungeläufig in der bisher bekannten Relieftöpferei ist auch die Strichelung der Reliefeifen, die die beiden Schmuckringe trennen. Zwei protogeometrische Fragmente mit reliefierten Reifen, die aus Naxos stammen⁶ (Taf. 38b. c) und die ebenfalls Punktierung und Strichelung aufweisen bestätigen den Zusammenhang unseres Bruchstücks mit dem Protogeometrischen. Die hier dargestellten männlichen Figuren lassen sich leicht mit Bronzestatuetten⁷ vergleichen,

¹ E. KUNZE, *Neue Meisterwerke griechischer Kunst aus Olympia* 1948, Abb. 4-5; S. BENTON, *JHS* 1950, 16; D. OHLY, a. a. O., 117, Anm. 55, Taf. 28, 2, 3. J. SCHÄFER, a. a. O., S. 70, Taf. X, 1; F. WILLEMSSEN, *Ol. Forsch.* III, S. 100 ff., Taf. 63; K. SCHEFOLD, *Frühgr. Sagenb.*, Taf. 4b; CHR. ZERVOS, *La civilisation hellénique I*, XI-VIII S., Paris 1969, Abb. 221, 222.

² Vgl. S. 216, Anm. 2.

³ KUNZE, *Meisterw.*, Abb. 3; F. WILLEMSSEN, a. a. O., Taf. 46; CHR. ZERVOS, a. a. O., Abb. 220-223.

⁴ D. OHLY, a. a. O., 117, Anm. 57 (auf S. 152), hat die feinen Unterschiede dieser beiden Bronzereliefs festgestellt, doch scheint es mir schwer den «Gott auf dem Pferde» für später zu halten als die um den Dreifuss kämpfenden Helden, die durch ein eigenständigeres Leben gekennzeichnet werden. Gelegentlich möchte ich hier auf eine Kleinigkeit aufmerksam machen: am Kesselfuss stellt der linke Kämpfer das rechte

Bein vor; dem religiösen Sinne der links- oder rechtsläufigen Bewegung nach sollte er aber sein linkes Bein vorstellen, vgl. N. M. KONTOLEON, *Festschrift U. Jantzen*, S. 91 ff.: nur eine nachträgliche Kerblinie — wohl keine Gussverletzung — hat den Fehler der Hohlform in unterschiedener Weise verbessert.

⁵ S. Anm. IIAE 1967, Taf. 90b.

⁶ Ebend. 1961, S. 199, Taf. 155 a-b. Vgl. auch das kretische Bruchstück, unten S. 224, Anm. 7, Taf. 38a, welches m. E. nur hier seinen zeitlichen Kontext finden kann.

⁷ Vgl. z. B. die Statuette aus dem argivischen Heraion, *AJA* 43, 1939, 431, Abb. 17; *Olymp. Forschungen* III, S. 61, Taf. 43; *JdI* 19, 1964, 45 Abb. 28-29, oder den «Trinker» in Sparta, *Artemis Orthia*, Taf. 77a; N. HIMMELMANN-WILDSCHÜTZ, *Bemerkungen zur geometrischen Plastik*, 1964, Abb. 54-56. CHR. ZERVOS, a. a. O., Taf. 168.

die sicherlich nicht der Spätgeometrik angehören. Auffallender bei diesem Fragment ist die Verwendung der Punktierung als Gesamtkontur. Wenn sie auch vereinzelter Erinnerungen in der Vasenmalerei des 7. Jahrh. hinterlassen hat¹ und viel ähnlicher bei einer geometrischen Goldplatte aus Eleusis² aufkommt, ist sie doch besonders in der späteren minoisch-mykenischen Zeit und mit derselben Konsequenz, wie sie uns hier begegnet, geläufig. Ich führe rasch einige Beispiele vor³: wie wir sehen, ist sie besonders beim sogenannten „Pictorial Style“ und bei den Goldblechen (Taf. 39 c-d) zu treffen. Die Erinnerung an die mykenische Tradition erweist sich somit als sehr lebendig; von den wenigen auf Tenos gefundenen ähnlich umrahmten Figuren zeige ich eine Tierfigur (Taf. 39b).

Wie ist aber das Relief selbst modelliert? Als ein Musterbeispiel betrachten wir die plastische Auffassung bei einem Fragment (Taf. 40a), welches mit einer Tierreihe geschmückt ist. Die in der Mitte stehende Wildziege fällt besonders auf wegen der bizarren Bildung ihrer Bauchpartie, die den Eindruck macht, als wäre sie mehrmals gebrochen; sie ist jedoch vollständig erhalten: es handelt sich um einen äusserst kühnen Versuch, den Körper so gut wie möglich in seiner dritten Dimension zu gestalten. Gegenüber der geläufigen Körperdarstellung der geometrischen Zeit hebt sich diese deutlich ab; mit welcher Feinheit ist hier der Übergang der Formen in die Relieftiefe erfasst! Schulterblatt und Keule setzen sich entschieden gegen den Bauch ab, der sich als eine breite, schräge Fläche vom Vordergrund zur Vasenwand entfaltet. Der stark erhobenen vertikalen Seitenfläche des Schulterblattes links entspricht eine halbkreisförmige, sanfter gewölbte, die die Keule mit der hinteren Bauchecke verbindet. Eine ähnliche Tiefendifferenzierung der natürlichen Rundung des Rumpfes entsprechend kennzeichnet alle Körperteile. Besonders zu beachten ist die Bildung von Kopf und Hals, die als zwei sattelartig an einander stossende Flächen erschei-

¹ Die Punktierung, von ihrer Verwendung ausserhalb Griechenlands abgesehen, tritt auch später auf, aber freilich in sehr beschränkter Weise; vgl. z. B. die teilweise punktierte Kontur unserer Vögel, S. 226, Taf. 46 u. 47; Gut vergleichbar sind die besonders in der korinthischen Vasenmalerei geläufigen weissen Punktzeilen, H. PAYNE NC, S. 47, 272, Nr. 42 ff., Taf. 8, 1-6; 18, 5-21 ff. u. s. w. Punktzeilen sind bekanntlich schon seit der mykenischen Zeit als Randverzierung von Waffen, Schmuckstücken u. s. w. sehr geläufig. — Viel interessanter ist die Feststellung dass in der proto- oder frühgeometrischen Vasenmalerei die punktierte Kontur der reliefierten Figuren als schwarze Punktzeilen erscheinen, vgl. z. B. die die Schlangen beiderseits begleitenden Punkte, wie, unter vielen, z. B. ZERVOS, a. a. O., Abb. 72,

81, 89, u. s. w. oder auch die Punkte die die bei einer protogeometrischen Amphora reliefierten Buckeln umrahmen, ZERVOS, Abb. 1.

² 'Εφ. 'Αρχ. 1885, Taf. 9, 2; OHLY, a. a. O., 28 ff. (A 8 u. A 9) Abb. 16; gewiss handelt es sich um keine «Spielerei des Prägers».

³ Sie sind geläufig im Pictorial Style, z. B.: Krater von Tiryns (Hund unter den Pferden u. sonst), BOSSERT, Alt. Kreta³, Abb. 136; Krater von Muliana, 'Εφ. 'Αρχ. 1904, Taf. 3 u. a. Vgl. besonders einige Goldbeschlüge: Dolch von Zaffer-Papura, MARINATOS-HIRMER, Tf. 112-113 und die drei Goldlöwen von Naxos, IAE 1958, 229, Taf. 107 b, hier Taf. 39 c-d vgl. auch die tauschierten Dolchklingen aus Mykenae mit den feineren Punktzeilen, MARINATOS-HIRMER, Taf. XXXVI-XXXVIII; F. MATZ, Kreta, Mykene, Troja, Taf. 96.

nen, so dass von der eigentlichen Vordergrundfläche nur ein dünner Strich übrig bleibt. Ebenso ist man mit der Vordergrundfläche des ganzen Körpers verfahren: die tiefer liegenden Seitenflächen sind so breit und zwar auf Kosten der idealen Vordergrundfläche entfaltet, dass sie kaum mehr vorhanden ist und sie keineswegs die Reliefbehandlung bestimmt. Auch dort, wo eine solche glatte Vordergrundfläche wahrzunehmen ist, handelt es sich eher um einen schwachen Abschluss der nach der Tiefe gerichteten Seitenflächen, der uns allerdings verbietet, die Reliefbehandlung, die uns hier begegnet, als hochreliefartig zu bezeichnen. Man könnte behaupten, es handele sich um eine spätgeometrische manieristische Erscheinung, die wie einige andere die Auflösung des geometrischen Formgefühls andeuten. Das ist jedoch nicht der Fall. Obwohl nicht alle Fragmente dieselbe Meisterschaft aufweisen, ist doch diese Reliefauffassung die allgemein herrschende; das abgebildete Kentaurenfragment (Taf. 41a) ist nicht weniger charakteristisch; bei einer anderen, sehr mangelhaft erhaltenen Tierfigur (Taf. 40b) sieht man nur eine Kante an Stelle der Vordergrundfläche.

Eine derartige Modellierung¹ ist nicht nur auf unsere Relieffiguren beschränkt². Bei den Goldblechen³ begegnet sie uns in der charakterisierten Weise; ebenso bei den Bronzereliefs⁴.

Im Grunde ist auch die naive Raumentfaltung, die die geometrischen Bronze-statuetten⁵ aufweisen, nicht anders zu verstehen als die unserer Relieffiguren:

¹ Diese Modellierungsart kann nur als das Ergebnis einer «*Flächenperspektive*» aufgefasst werden, welche der Linienperspektive mindestens entwicklungsmässig voranliegen muss. Während es in dieser letzteren allein die Linien sind, die auf einer flachen Ebene die Tiefendimension vorzustellen bestrebt sind, so handelt es sich hier um «Kanten» die, obwohl nicht besonders scharf, die Körperteile eines sich konkret über die Grundfläche erhebenden Volumens begrenzen und zwar in der Weise, dass hauptsächlich das zueinander vorhandene räumliche Verhältnis dieser Körperteile zum Vorschein kommt, ganz unbekümmert um den tektonischen oder organischen Aufbau der ganzen Gestalt. Der in gewissem Sinne «malerische» Charakter dieser Flächenperspektive erklärt uns zur Genüge, warum die an der Relieftöpferei des 7. Jahrh. unentbehrliche Ritzlinie, die die Gesamtkontur einer Gestalt vorzeichnet, in unseren geometrischen Fragmenten gänzlich vermisst wird; ebenfalls ist auch das Fehlen jeder Angabe von Einzelheiten nicht anders zu erklären.

² Die prägnante Formulierung und die Bestimmtheit des Reliefs bei den so kleinen und

vierteiligen Goldblechen lässt sich nur aus der Hohlformprägung verstehen, wie OHLY, a. a. O., 119, bemerkt. Denn dieselbe Prägnanz kennzeichnet ebenfalls die Reliefarbeiten in Ton und Bronze, die mit den Goldblechen gleichzeitig sind. Auch hier wird das Relief nicht direkt hergestellt; obwohl bei unserer Gattung die reliefierten Figuren nicht durch Abformung gewonnen sind, bleiben sie doch ganz unabhängig von ihrer Grundfläche, da sie auf diese schon fertig angesetzt werden. Denn die oben erwähnte Bemerkung hat ihren Sinn nur im Vergleich der getriebenen mit den behauenen Relieffiguren.

³ Vgl. die ausführliche Analyse von OHLY, S. 96 ff.

⁴ Ähnlich geartet ist auch die Körperbildung auf den Siegelsteinen der geometrischen Zeit, wenn man sie vom selben Gesichtspunkt betrachtet, wie das hier angedeutete.

⁵ Über die geometrische Plastik vgl. jetzt zwei grundlegenden Arbeiten: N. HIMMELMANN-WILDSCHÜTZ, Bemerkungen zur geometrischen Plastik, 1964, und H.-V. HERRMANN, Werkstätten geometrischer Bronzeplastik, JdI, 79, 1964, 17-71. In beiden ist das Relief beiseite gelassen.

Das Flächenhafte ist eigentlich bei den Bronzestatuetten — wenn man von Hinter- und Seitenflächen absieht — ebensowenig kennzeichnend, wie es auch bei unseren reliefierten Figuren der Fall ist; was man in der Vorderansicht einer geometrischen Statuette wahrnimmt, ist nicht allein ihre Vorderseite: in ihr sind vielmehr auch die Seitenansichten zusammengewachsen; ihre Räumlichkeit entfaltet sich nur in ihrer Vorderseite, die allein als vorhanden empfunden und die keineswegs als eine einheitlich platte Ebene gebildet wird; die mehr oder minder gerundeten Formen der vorderen Seite einer geometrischen Bronzestatue sind als ein einziges System aufgefasst, welches — die Vorder- und die Seitenansichten mit einschliessend — das Vorhandensein des Volumens vergegenwärtigt und welches auch hier, besonders am Rumpf, durch eine wenig markierte flache Ebene abgeschlossen wird. Die Hinter- und die Seitenflächen einer geometrischen Bronzestatue sind strukturell ganz neutral. Tatsächlich ist diese kein Rundbild; sie wirkt im Grunde genau wie eine reliefierte Figur.

Diese Feststellung wird durch zwei, sei es auch äusserliche Tatsachen gestützt: erstens die überwiegende Anzahl der Bronzestatuetten, die sicherlich grössere Geräte schmückten¹, während sich nur wenige als eigenständige Standbilder nachweisen lassen, und zweitens die Vorliebe der geometrischen Kleinplastik für die statuarische Gruppe, auch wenn ihr reliefmässiger Charakter des öfteren in komplizierter Weise erscheint. Es ist wohl bezeichnend, dass die monumentale Kunst erst am Ende der Archaik die statuarische Gruppe geschaffen hat, während in der früh- und hocharchaischen Zeit nur in der Reliefkunst solche Gruppen zu treffen sind.

Es ist aber nicht nur die geometrische Kleinplastik, die sich somit als streng reliefmässig bedingt erweist; der Schattenriss der Figuren, den die Vasenmalerei anstelle der wirklichen Gestalten uns vor Augen führt, spiegelt dieselbe reliefmässige Auffassung wider.

Dass in beiden Fällen die Gestalt nur in ihren Grundelementen da ist, ist deutlich geworden. Mit der Silhouette aber konnte die geometrische bemalte Keramik, welcher weder die Linie noch die Farbe zur Verfügung stand, unmöglich eine, sei es auch die einfachste Perspektive im geläufigen Sinn entwickeln. Jedoch sind seit langem einige primitive perspektivische Versuche festgestellt, die sich nur äusserlich eine räumliche Vorstellung zu geben bestrebt sind; so z. B. wenn bei einer strengen Profilansicht des Wagens seine beiden Räder hintereinander dargestellt werden². Dies ist aber keine Tiefenentfaltung der einzelnen Gestalt. Dass eine solche in der geometrischen Kunst jedoch angestrebt wurde, beweisen einige Beispiele. Man vergleiche z. B. den unteren Rumpfteil der im Schattenriss wiedergegebenen Tierfiguren, wie z. B.

¹ N. HIMMELMANN-WILDSCHÜTZ, a. a. O., S. 9 f., 26.

Vasenmalerei E. PFUHL, MuZ I, 64 (mit älteren Bibliogr.).

² Über die «Perspektive» in der geometrischen

die Wildziege (Taf. 43b)¹ mit der schon gezeigten Darstellung desselben Tieres, wie sie auf dem Fragment aus Tenos erscheint: Die Vermutung, dass die bizarre Wiedergabe der Silhouette mit dem so dünnen Hinterrumpf und der gekrümmten — bei anderen Beispielen wellenartigen — Bauchkontur, die den vorderen Rumpfteil nur um so stärker erscheinen lässt, die Nachahmung² einer Relieffigur ist, diese Vermutung liegt auf der Hand.

Man könnte weiter die ähnliche Bildung der geometrischen Pferde mit der unserer Kentaurenfiguren vergleichen (Taf. 41a). Wenn weiter bei den Tierfiguren die Vorderbeine nicht vom selben Punkt unterhalb des Schulterblattes aus, sondern getrennt zu wachsen scheinen³, kann der Grund nur darin liegen, dass hier — im Schattenriss der geometrischen Figuren — die Brustpartie, welche bei den reliefierten Tieren zwischen diesen Beinen etwas tiefer plastisch gebildet wird, hier nicht dargestellt werden konnte; deswegen erscheint diese Partie wie eine Lücke zwischen den Oberbeinen. Eine Einzelheit kann auch erwähnt werden: Wenn Hals und Arme so äusserst dünn als einfache Striche gemalt werden, ist es da nicht erlaubt, sich an die Bildung der gleichen Körperteile in der Reliefkeramik zu erinnern, die dort fast als die substanzlosen Kanten der seitlichen Ebenen erscheinen?

Nach all dem ist die Silhouette im grossen und ganzen als eine Übertragung von den Relieffiguren, und zwar nur von deren Vordergrundfläche, in die bemalte Keramik zu verstehen. Ihre gespannte, zerteilte Zeichnung gibt dem Betrachter Anlass, das Fehlende, das malerisch nicht dargestellt werden konnte, selber zu ergänzen.

Die „Schattenmalerei“ verfügte jedoch über ein eigenes Mittel, welches aber sehr schwach war, nämlich die Möglichkeit, den Firnis in verschiedener Dichte zu verwenden⁴; davon ist sicherlich Gebrauch gemacht, wenn auch nicht immer in konsequenter Weise.

Dass dieses Bestreben die geometrische Vasenmalerei kennzeichnete, zeigen unzweifelhaft einige spätere Beispiele, die eben wegen ihrer späteren Entstehung den Sinn der geometrischen Hieroglyphe erläutern können. An einer subgeometrischen Londoner Amphora⁵ ist augenscheinlich die Aussparung am Löwenkopf nur deswegen da, um das Sphärische des Kopfes wiederzugeben. Figuren wie die von

¹ Ausser dem hier abgebildeten Luterion in Kopenhagen, CVA, 2, Taf. 72, 4; D. KALLIPO-LITIS-FEYTMANS, *Les luteria attiques*, Athènes 1965, S. 31, Taf. I, b (bibliogr.). Vgl. besonders die Ziegenreihe der Münchener Amphora, OHLY, a. a. O., Tf. 27, die er, S. 115 ff., die auch schon REICHEL, a. a. O., S. 13, 20, mit den Tierreihen der Goldbleche besonders verglichen hat. — Gewiss weicht jede Figur der geometrischen Vasenmalerei mehr oder minder von dem ab, was man normalerweise als eine Silhouette erfasst. Es ist gerade dieses Abweichen, wel-

ches nur dann verstehbar ist, wenn man als Vorlage des Geometrischen Schattenrisses reliefierte Figuren annimmt.

² Und nicht bloss eine Geistesverwandtschaft, wie OHLY, a. a. O., 116.

³ Besonders bei den Pferdefiguren, vgl. z. B. ZERVOS, a. a. O., Abb. 98, 100 u. v. a.

⁴ N. HIMMELMANN-WILDSCHÜTZ, S. 8, Anm. 4 (aber nur für das Mykenische).

⁵ J. D. BEAZLEY, *The Development of Attic Black-Figure*, S. 5, Anm. 10, Taf. I, 1; J. M. DAVISON, *Attic Geometric Workshops*, Abb. 55,

Odysseus und Polyphem auf der eleusinischen Amphora¹ (Taf. 45), bei welchen das Bestreben, die körperliche Fülle vorzuführen², offenbar ist, sind nicht verständlich, wenn nicht die Voraussetzungen hierfür schon in der geometrischen Zeit vorhanden wären. Wir haben hier eben das Ende, nicht den Anfang einer Entwicklung.

Tatsächlich am Anfang einer neuen Raumauffassung steht der prächtige Hirsch der Stockholmer kykladischen Amphora (Taf. 44a)³, bei dem der Gegensatz zwischen schwarzen und hellen Körperteilen, die scharf durch Linien gegeneinander abgesetzt werden, als der Ausdruck der Tiefendimension zu verstehen ist. Eine gut vergleichbare Verwendung von dieser Linienperspektive treffen wir schon in der mykenischen Zeit beim sogenannten „Pictorial Style“ (Taf. 43a)⁴.

Einen figürlichen Stil wie den der geometrischen Vasenmalerei hat weder der Orient noch das prähistorische Griechenland gekannt. Ihm vergleichbar ist nur der schon erwähnte Pictorial Style⁵ der späteren minoisch - mykenischen Zeit, ein Stil der

¹ G. MYLONAS, 'Ο πρωτοαττικὸς ἀμφορεύς τῆς Ἐλευσίνας, 1957, Taf. 1-8, A-B; E. HOMANN-WEDEKING, Das archaische Griechenland, Taf. auf. S. 35; M. ROBERTSON, La peinture grecque (éd. Skira), Taf. auf S. 45 u. s. w.

² Die breiten, reichlich nuancierten Firniszüge, die auf die weiss gemalte nackten Gestalt des Odysseus und die ebenfalls nackten, weiss gemalten Körperteile der übrigen Figuren angelegt sind, bezwecken augenscheinlich nichts anderes als den Eindruck des Volumens zu veranschaulichen; ein derartiger Gebrauch des Firnisses auf den weissen Gestalten bei der archaischen Vasenmalerei — ganz besonders der korinthischen — bleibt unbekannt! — eben weil perspektivische Effekte dem Formgefühl der Archaik fern lagen. — Ebenfalls ist es die differenzierte Dicke des Firnisses, die die Rundung dem Polyphemos-Körper verleiht; sein ausgesparter linker Arm ist kaum konturiert — also nicht scharfe Linien gegen den Rumpf abgesetzt; er ist eher als eine besondere «Schicht» aufgesetzt zu betrachten; Augenscheinlich ist auf jeden Fall das Bestreben, die Rundung des wuchtigen Körpers des Polyphem so stark wie möglich darzustellen. Die beiden Hauptfiguren der Eleusis-amphora stehen somit viel näher der «Flächen» als der «Linienperspektive».

³ Mehrmals abgebildet, so z. B. ARIAS-HIRMER, Tausend Jahre griech. Vasenkunst, Taf. 25. Man wird dem Sinne dieser Zeichnungsart nicht gerecht, spräche man dabei nur vom Kontrast zwischen gefirnissten und ausgesparten Körperteilen, wie z. B., J. STRÖM, Acta Archaeologica, 33, 1962, S. 238: «a con-

trasting effect of colours achieved by leaving parts of the body in reservation.. while the rest is in silhouette..» u. a.

⁴ Stierfigur auf einem Berliner Krater, BCH 86, 1962, S. 11-17, Abb. 2, Taf. 1. Mit diesem Stier ist noch gut vergleichbar die Stierstatuette aus Phaistos, BOSSERT³, Taf. 300; MARINATOS-HIRMER, Taf. 171; bei beiden findet man einen durch Farbe und Linie bestimmten Körperbau, dem die mykenische «Naturnähe» noch zu Eigen ist. — Dem gegenüber tritt das «Nachmykenische» am protogeometrischen Hirschgefäß, K. KÜBLER, Kerameikos IV, Taf. 26, FR. MATZ, a. a. O., Taf. 23, ganz klar zum Vorschein. Aber auch hier ist der Körper trotz seiner so üppigen Masse im künstlerischen Raum nur perspektivisch, also auch in einer eher malerischen Weise, da, und dies nur wegen seiner durch Farbe differenzierten Flächen: Bauch- und Hinterseite sind ausgespart; die sichtbare Ober- und Vorderansicht, obwohl reichlich durch das selbe Motiv geziert, sind doch von einander sinnmässig gesondert durch das Alternieren von «Rauten-» und «Schachbrett-» Muster. Wie stark somit dieses Gebilde in den Raum vorgedrungen ist, ist einleuchtend. Zu bemerken ist jedenfalls, dass die von den beiden oben erwähnten Stierfiguren vertretene Tradition, die freilich mit den auf Taf. 44 erscheinenden Tierfiguren nicht das Geringste zu tun hat, in der kretischen und «ionischen» Kunstübung irgendwie fortgeführt wird.

⁵ Vgl. die von H. W. CATTILING und A. MILLET, BSA, 60, 1965, 223-224, angeführte Bibliographie.

weder aus den früheren keramischen Stilen, noch aus der Wandmalerei zu erklären ist¹. Die einzige Möglichkeit ihm näher zu kommen ist die Annahme, dass er eine *Nachahmung* der kretisch-mykenischen Reliefkunst ist², besonders der reliefierten Metallvasen³ oder sonstiger kostbaren Metallgeräte⁴.

Die Thematik dieses „Pictorial Style“, die eine Handlung aus dem Leben erzählt, ohne sich in irgend einer formalen Beziehung zu ihrem Träger zu befinden, ist auch das Hauptmerkmal der prächtigen Geräte, die eine reliefierte oder eingelegte Verzierung aufweisen. Auch da wo eine konkrete Erzählung vermisst wird, wie z. B. bei Tierdarstellungen, handelt es sich ohne Zweifel um Abschnitte aus einem grösseren Zusammenhang, wie bei den Goldtassen aus Vaphio.

Thematik und Reliefmässigkeit verbinden nun eng den „Pictorial Style“ und die geometrische Vasenmalerei; ihr verschiedenartiges Erscheinen ist nicht so sehr in der trennenden Zeitspanne begründet, als vielmehr in der Tatsache, dass die Formsprache des „pictorial“ Stiles, wie auch die der gleichzeitigen Relieffiguren, den Vasenbildern der orientalisierenden viel näher zu stehen scheint als denen der geometrischen Töpferei (Taf. 43 u. 44). Augenfällig sind die Erinnerungen an den mykenisch-„Pictorial“ Stil, die in der Kunst des 7. Jahrh. aufkommen⁵, während sie in der geometrischen schwer aufzufinden sind. Manchmal aber ist die Sachlage nicht sehr klar; beispielsweise darf hier ein kretisches⁶ reliefiertes Fragment (Taf. 38a) erwähnt werden: Die Haltung des dargestellten Stieres ist nur im Vergleich mit ähnlichen Darstellungen der minoischen Kunst verständlich⁷. Andererseits ist das

¹ Vgl. A. FURUMARK, *The Mycenaean Pottery, Analysis and Classification*, S. 448 ff.

² V. KARAGEORGHIS, a. a. O., 17, möchte den Pictorial Style eher mit den gravierten Elfenbeinen in Verbindung bringen.

³ Vgl. jetzt den prächtigen Silberkrater aus dem IV. Schachtgrab von Mykenai, AGN. SAKELLARIOU, *Atti e Memorie d. 10 Congresso di Miceneologia*, Roma 1968, S. 262 ff., Taf. 1-2. Seine Darstellung, deren Kenntnis wir dem unvergesslichen Restaurator des Athener Nat.-Museums J. BAKULIS verdanken, erweitert sehr erfreulicherweise den ikonographischen Kreis der mykenischen Kunst.— Der Zusammenhang zwischen den reliefierten Metallvasen und den Tongefässen des Pictorial Styles wird auch dadurch erhärtet, dass in beiden Fällen der Krater und die kraterartigen Vasen die Hauptträger der »pictorial« Ikonographie sind.

⁴ Jedenfalls ist eine direkte Abhängigkeit unserer Relieftöpferei von Vorbildern in Metall wenig wahrscheinlich. Das so reichliche Vorkommen dieser Vasengattung in Städten, wie die von *Xomburgo* auf Tenos oder die von *Zagora* auf Andros, die erst in der nachmykenischen Zeit gegründet waren und die infolgedessen über

keine Reichtümer verfügten, spricht zur Genüge gegen ein gleichzeitige Vorhandensein einer edleren Industrie.

⁵ Ist das Mykenische vom Orientalisierenden durch das Geometrische wie durch ein *Intermezzo* getrennt, und kann die orientalisierende Zeit jemandem wie eine »Renaissance« des Mykenischen erscheinen, so bleibt doch eben dieses geometrische *Intermezzo* von unermesslicher Bedeutung für die griechische Kunst.

⁶ Herrn Prof. Dr. N. PLATON und seinem Nachfolger in der Direktion des Museums von Herakleion, Herrn Dr. S. ALEXIOU, die mir in liberalster Weise den an reliefierte Keramik reichen Bestand des Museums zur Verfügung stellten, spreche ich meinen verbindlichsten Dank aus.

⁷ Wäre eine spätminoische figürliche Reliefkeramik bekannt, so wäre dieses ausgezeichnete Bruchstück des Museums von Iraklion sehr leicht in diese bzw. die folgende protogeometrische Zeit zu datieren; Strichelung und Punktierung weisen wohl darauf hin. Doch eine solche Datierung wäre mit der bekannten Entwicklung der Reliefkeramik nicht vereinbar. Es ist nicht klar, ob das Bruchstück mit dem »Style Néo-Mycénien« von F. COURBY, S. 42f.

so geläufige Erscheinen des Schattenrisses im „Pictorial Style“ nicht zu vergessen¹.

Die neue der geometrischen folgende Phase unserer Reliefkeramik wird einerseits durch das Weglassen der geometrisch geschmückten Streifen charakterisiert², und andererseits durch Gravierung und gestempelte Ornamente bereichert, die die figürlichen Darstellungen naturnäher erscheinen lassen. Die Reliefbehandlung ändert sich auch: Die Pferde eines spätgeometrischen Fragmentes³ (Taf. 41b) sind schon viel flächiger, breiter, mit wenig abgesetzten seitlichen Flächen; der Körperumriss ist stärker betont, die Linie beginnt bedeutend zu werden. Die noch undifferenzierte Mähne und das Schulterblatt sind als zwei fast gesondert modellierte Teile auf den Körper aufgelegt. Die Figur erscheint also nicht mehr als ein einheitliches, den Raum füllendes Gebilde; die geometrische Form ist somit in Auflösung geraten.

Fast in die gleiche Zeit ist das bekannte Münchner⁴ Fragment aus Tenos zu datieren bei dem ein Mann zu sehen ist, der einen Steinbock hinter sich herzieht (Taf. 42a). Der Körperbau erscheint noch geometrisch aufgefasst, die Vordergrundfläche aber tritt hier mehr in Erscheinung.

Die angedeutete Einordnung des Münchener Fragments wird weiterhin durch die Auffindung eines weiteren⁵, höchst wahrscheinlich zu jenem hinzugehörenden Fragmentes auf Tenos (Taf. 42b) erhärtet. Oben war eine *πόρνια θηρῶν* dargestellt, unten ein Tierkampf, wie es ähnlich in dieser Zeit kaum zu finden ist: ein kretisches Bronzefragment aus der idäischen Grotte könnte vielleicht erwähnt werden⁶; in kühner Bewegung und im Bestreben nach realistischer Darstellung sind aber nur Werke der kretisch-mykenischen Glyptik und Wandmalerei ebenbürtig; ein Tierkampf, wie er in den homerischen Sagen beschrieben wird.

(=BSA VI, 1899-1900, S. 104 f., Abb. 34 ff.) in Verbindung gebracht werden könnte. Die Frage kann hier lieber offen bleiben; der unmittelbare Eindruck aber, den man von diesem Bruchstück bekommt, ist wie der einer verarmten Ausgabe von reliefierten Figuren in kostbarem Metall.

¹ Diese Vermutungen über den geometrischen Stil bzw. seine Herleitung aus der Reliefkunst können hier freilich nicht mit der erwünschten Gründlichkeit vorgelegt werden;

² Auf Tenos gibt es ausser den figürlich geschmückten Amphoren auch solche, die ausschliesslich einen *linearen* Schmuck aufweisen, vgl. IAE 1952, 537, Abb. 8. Ähnlich geschmückte Fragmente sind auch auf Naxos gefunden worden, IAE 1961, Taf. 154 γ-δ. Diese Vasen des «linearen» Stiles stammen sicherlich aus orientalisierender und nicht aus geometri-

scher Zeit, wie ich es Ath. Mitt. 73, 1958, S. 131 und, Atti 7° Congr. di arch., Roma I, S. 270 gezeigt habe. Obwohl nicht mittelbar, ist die Verwandtschaft dieser linearen Vasen mit der rhodischen Reliefamphoren nicht zu leugnen.

³ Es ist die eine der früher im Museum von Mykonos aufbewahrten Scherben; vgl. oben S. 216, Anm. 3.

⁴ KUNZE, Kretische Bronzereliefs, 251, Anm. 10; R. LULLIES, Arch. Anz. 1938, 442 Nr. 19, Abb. 16 und CVA München, 3, Taf. 141, 4; D. OHLY, a. a. O., 117, Taf. 28, 1; J. SCHÄFER, a. a. O., Taf. XI.

⁵ Dieses Bruchstück wurde von einem Bauer dem Museum von Tenos geschenkt, nachdem ich die Ausgrabung auf Tenos begonnen hatte (vgl. IAE 1950, S. 264).

⁶ E. KUNZE a. a. O., S. 170 f., 173, Taf. 39 Nr. 43.

Etwas jünger ist das jüngst in Eretria gefundene Stück einer riesigen Amphora¹, deren reiche Verzierung, soweit erhalten, sich unmittelbar aus der homerischen Weltauffassung deuten lässt. In der ersten erhaltenen Zone sehen wir eine Hoplitenschlacht — bemerkenswert ist hier der 8-förmige Schild — und darunter eine Reihe von Leichen in varierten aber immer versehrten Körperstellungen: auf dem Boden liegend (Taf. 46) dienen sie den Raubvögeln als Frass (je einer für jeden Vogel), eine Illustration der Anfangsverse der Ilias, wie sie nicht realistischer sein könnte; denn dem unverderblichen κλέος des Helden steht doch, nach der Auffassung jener Zeit, ein schreckliches Los entgegen, wenn dieser im Krieg, fern von der Heimat, fällt. Seitdem aber Tyrtaios gedichtet hatte „*schön wer unter den Vorkämpfern fällt*“², «καλὸς δ' ἐν προμάχοισι πεσών», den Ideen folgend, die nunmehr Dichtung und bildende Kunst verbreiten, ist eine solche Krudelität nie mehr in der griechischen Kunst zu finden. Leider sind uns die oberen Friese sowie die Halsdarstellung dieses einzigartigen Denkmals nicht erhalten. Der Verlust kann nur ermessen werden, wenn wir uns vergegenwärtigen, wie durch den eretrischen Fund die Kenntnis eines Themas vertieft worden ist, welches uns schon durch zwei kleine Fragmente aus Tenos bekannt war³ (Taf. 47). Die reliefierte Wiedergabe dieses Themas, die wir hier sehen, lässt vielleicht die nach einer ziemlich geläufigen Meinung zwischen der homerischen Dichtung und der frühgriechischen (=geometrischen) Kunst vorhandene Kluft⁴ weniger abrupt erscheinen. Durch die lebendigere Gestaltung können wir die Realistik der hier vorgeführten Erzählung unmittelbarer wahrnehmen als es durch den Schattenriss des Geometrischen möglich war; sie ist jetzt viel klarer gestaltet als die ebenso rohe Erzählung, die auch einige geometrische Darstellungen der Vasenmalerei auszeichnete: denn an sich ist nicht minder schrecklich das Los der im Wasser nach einem Schiffbruch oder einer Landungsschlacht Versunkenen, trotz ihrer silhouettenhaften Darstellung⁵.

Wenn in der Thematik der folgenden Zeit derartige Darstellungen nicht mehr aufkommen, so ist es nicht allein dem Zufall zuzuschreiben; Gerade daran hatte Archilochos gemahnt: κρύπτωμεν ἀνιηρὰ Ποσειδάωνος ἀνακτος δῶρα⁶; das Ver-

¹ Herrn P. THEMELIS bin ich sehr zum Danke verpflichtet; seiner Güte ist auch die auf Taf. 46 abgebildete Einzelheit zu verdanken.

² Frg. 7, 30; vgl. auch 1, 7 u. 9, 23-24; Vers 32 dieses Fragments: ἀλλ' ὑπὸ γῆς περ ἐὼν γίγνεται ἀθάνατος, dürfte vielleicht als eine Anspielung auf den damals einsetzenden heroischen Kult der im Krieg Gefallenen erfasst werden.

³ Für das längst bekannte Fragment des Athen. Nat.-Museums (Taf. 47a), sehe oben, Anm. Das zweite (Taf. 47b) stammt aus meiner Ausgrabung, ΠΑΕ 1949, 132, Abb. 17.

⁴ Z. B. H. FRAENKEL, Gnomon, 1956, S. 569 ff.

⁵ Vgl. z.B. die Münchener Kanne, R. HAMPE, Die Gleichnisse Homers und die Bildkunst sei-

ner Zeit, 1952, Taf. 11, mit Odysseus Schiffbruch und, besonders, die geometrischen attischen Kratere E. KUNZE, Festschrift B. Schweitzer, S. 48 ff., Taf. 4 ff.; Dass dort, Taf. 4, im unteren Streifen, die Toten wirklich auf dem Verdeck des Schiffes liegend dargestellt sind, wie es KUNZE, S. 51 u. Anm. 15, erklärt, ist nicht ganz einleuchtend.

⁶ Frg. 11 (Diehl); vgl. M. TREU, Archilochos, S. 28, 166 ff. Wie die Toten in der Erde, so sollen wir auch die «peinvollen Geschenke» Poseidons, d. i. unseren Schmerz, in der Brust verbergen; κρύπτειν ist das für beides passende Verb. Auch die Kunst musste das, was nicht das Gedeihen der Stadt förderte, «verbergen».

harren der Ikonographie auf solchen Themen war mit dem neuen Polisideal nicht vereinbar. Diesem Ideal dienten nunmehr ebenso Dichtung und bildende Kunst.

Reigentänze¹ sind in der Keramik und der Kleinplastik der geometrischen Kunst, auch in der geometrischen Phase unserer Relieftöpferei äusserst geläufig dargestellt. Um 700 erscheint aber an einer Amphora von Tenos² eine einzigartige Verherrlichung des Tanzes, die man nicht genug bewundern kann (Taf. 48, 49, 50b). Vom oberen Halsfries ist nur das links abgetrennte Feld erhalten: Ein Paar, Mann und Frau, stark bewegt, sind einander zugewendet (Taf. 49). Was rechts folgte kann man aus den wenigen Resten nicht mit Sicherheit erkennen. Vielleicht war es ein Schiff, auf dem das Paar wegfahren wird. Die Reigentänze, die alle folgenden Zonen schmücken, deuten auf Theseus und Ariadne hin³. Jünglinge und Mädchen im Wechsel bilden den Reigen der meisten Frieze. Ein Flötenspieler in einem Falle gibt sogar den Takt; ruhigere und heftigere Bewegungen wechseln ständig ab; niemals ist eine Figur die Wiederholung einer anderen; bei allen ist der Versuch eine genaue Profil- oder En face- Körperhaltung zu vermeiden unverkennbar, so dass die Windungen des Tanzes in äusserst anschaulicher Weise vorgeführt sind. Eine solche Komposition kann sich nur auf ein ganz einheitliches Thema beziehen, wie es sonst in der geometrischen und der orientalisierenden Zeit keineswegs so augenfällig aufkommt. Dieses Thema muss wegen der zeitgemässen Pracht, die es auszeichnet, ein bestimmtes Vorbild wiedergeben wollen, gewiss den Reigen, den Hephaistos (Ilias XVIII, 590 ff.) schmiedet,

„jenem ähnlich den einst in Knossos der weiten Feste
Daidalos hatte gefügt für die lockige Maid Ariadne“.

Die im XVIII. Gesang der Ilias gegebene Beschreibung⁴ spricht klar für diese Annahme.

¹ S. jetzt R. TÖLLE, Frühgriechische Reigentänze, 1964. Aus unseren Tafeln 48-50 ist durchaus ersichtlich, wie viel freier und bewegter an der tenischen Amphora der Tanz wiedergegeben ist. In der geometrischen und orientalisierenden Periode ist die Darstellung der tanzenden Gestalten, im Gegensatz zu denen der archaischen Zeit, wie die Françoisvase zeigt, vgl. Taf. 50a, viel lebhafter als in der archaischen Zeit. Die jeweilige Darstellungsart hängt freilich mit dem Raumgefühl ihrer Zeit zusammen.

² ΠΑΕ 1953, S. 263 f., Abb. 8; Atti del VII. Congr. d. arch. Classica, Roma I, 1961, S. 268 f., Taf. 1.

³ Über die mit Theseus und Ariadne verbundenen Tanzdarstellungen s. im allgemeinen: H. GALLET DE SANTERRE, Délos primitive et archaïque, S. 179 ff. Als Urquelle der Darstel-

lung ist immer wieder die homerische Beschreibung zu verstehen.

⁴ Ilias Σ 590 ff:

Ἐν δὲ χορὸν ποίκιλλε περικλυτὸς Ἀμφιγυήεις, 590
τῷ ἴκελον, οἷόν ποτ' ἐν Κνωσῷ εὐρείῃ
Δαίδαλος ἤσκησεν καλλιπλοκάμῳ Ἀριάδνῃ.
ἔνθα μὲν ἡΐθεοι καὶ παρθένοι ἀλφεισίβοιοι
ὠρχεῦντ' ἀλλήλων ἐπὶ καρπῷ χεῖρας
] ἔχοντες.
τῶν δ' αἱ μὲν λεπτὰς ὀθόνας ἔχον, οἱ δὲ
] χιτῶνας 595
εἵατ' εὐνήτους, ἦκα στίλβοντας ἐλαίῳ·
καὶ ὅ' αἱ μὲν καλὰς στεφάνας ἔχον, οἱ δὲ
] μαχαίρας
εἶχον χρυσείας ἐξ ἀργυρέων τελαμώνων.
αἱ δ' ὅτε μὲν θορῆσσκον ἐπισταμένοισι πό-
] δεσσιν

Auf die Episode von Theseus und Ariadne bezieht sich auch eine in Basel vor einigen Jahren aufgetauchte Reliefamphora¹ unbekannter Herkunft; sie gehört aber sicherlich unserer Gattung an. Evident ist die inhaltliche Einheitlichkeit der beiden Halsfriese, auf welchem Theseus mit Ariadnes Faden im Innern des Labyrinths Minotaurus begegnet. Die zwei Halsstreifen sind nicht nur thematisch verbunden: der untere setzt den darüberliegenden fort, was durch das *bustrophedon* noch anschaulicher gemacht wird, genau wie der Ariadnetanz der tenischen Reliefamphora als ein einziger Reigen, auf mehrere Streifen verteilt, zu deuten ist; freilich war er nicht anders darzustellen.

Noch stärker betont ist diese thematische Einheit am Hals der vor einigen Jahren auf Mykonos gefundenen Amphora (Taf. 51a)²: die aus dem hölzernen Pferd schon heruntergestiegenen Helden sind bustrophedon auf den beiden Streifen des Halses eingeordnet, ganz unbekümmert darum, dass einige Krieger auf dem Rücken des die Zweiteilung der Halsdekoration zerstörenden Pferdes zu stehen scheinen. In Wirklichkeit bilden sie einen Kreis um das Pferd herum. Schon der geometrische Vasenmaler verfährt in derselben Weise, wenn er wie bei den Prothesisszenen ein zentrales Motiv durch grössere und damit bedeutendere Personen hervorhebt, während die anderen Figuren kleiner und gelegentlich in zwei Friesen übereinander dargestellt sind.

Auf der Mykonos' Amphora ist ein einziges Thema dargestellt, getrennt aber in zwei Teilen: am Hals dient das hölzerne Pferd als die einführende Episode zur eigentlichen 'Ιλίου πέρος, die um den Vasenkörper metopenartig dargestellt ist³. Auch auf der Tanzamphora sahen wir dieselbe strenge Organisation der Erzählung: Ganz oben die Entführung, dann der Tanz.

Musterbeispiel einer andersartigen Beziehung von Hals- und Körperdekoration ist die tenische Geburtsamphora (Taf. 52-55), die bereits gut bekannt ist⁴; besonders die Geburtszene (Taf. 53, 55), die auf dem breiten Hals dargestellt ist, zeigt eine Giebelkomposition, die die Ostseite des Parthenon vorahnen lässt. Die Analogie wäre

ῥεῖα μάλ', ὥς ὅτε τις τροχὸν ἄρμενον ἐν παλά-
]μησιν 600
 ἐξόμενος κεραμεὺς πειρήσεται, αἶ κε θέρσιν
 ἄλλοτε δ' αὖ θρέξασκον ἐπὶ στίχας ἀλλήλοισιν.
 πολλὸς δ' ἱμερόεντα χορὸν περιίσταθ' ὅμιλος
 τερπόμενοι· μετὰ δέ σφιν ἐμέλπετο θεῖος
]άοιδός
 φορμίζων· δοιὼ δὲ κύβιστητῆρε κατ' αὐτοὺς 605
 μολπῆς ἐξάρχοντος ἐδίνενον κατὰ μέσσους.

Offenbar sind die zwei erhaltenen Schulterfriese durch nur eine reliefierte Linie von einander (und nicht durch drei, wie gewöhnlich) getrennt, Taf. 48, damit die innere Kontinuität des Tanzes hervorgehoben wird.

¹ E. BERGER, Gibablätter 19, Nr. 180, 1962,

S. 1 ff.; und, Kunstwerke der Antike, Sonderausstellung... Luzern, 1963, E 1; K. SCHEFOLD, Frühgriechische Sagenbilder, 1964, S. 37, Taf. 25a (nur der Hals).

² M. ERWIN, 'Αρχαιολ. Δελτίον 18, 1963 A, S. 37-74, Taf. 17-19. Das Thema war schon bekannt aus Tenos selbst, wo das Bruchstück Taf. 51 b gefunden ist, vgl. ΠΑΕ 1949, S. 131, Abb. 15.

³ Ebend. Taf. 20-28. SCHEFOLD, S. 43, Taf. 34-35.— Über das Thema S. die schöne Behandlung von N. YALOURIS, Athena als Herrin der Pferde (= Museum Helveticum 7, 1950) S. 65 ff.

⁴ ΠΑΕ 1953, S. 264 f., Abb. 9; Atti... Roma I, S. 269, Taf. II; Κρητικά Χρονικά 15-16, I, S. 286, Tf. NB'.

vollkommen, wenn man auch hier eine Athenageburt erkennen könnte¹. Eine solche Deutung ist aber durchaus unmöglich. Hier ist ein Gott, der in einer wohl befremdenden Art aus dem Kopf einer Göttin herausspringt. Ich verzichte auf eine ausführliche Beschreibung. Das Göttlich Wunderbare ist wiederum mit menschlicher Realität zusammen gewachsen, wie z. B. die Darstellung der Vorbereitung von warmem Wasser für das Bad des Neugeborenen zeigt (Taf. 55b). Die Realistik, die hier auch das Göttliche kennzeichnet, ist am Ostgiebel des Parthenon bei Athenas Geburt freilich nicht mehr vorhanden; schon bei den archaischen Darstellungen derselben Szene war nicht mehr das Wunderbare der Geburt so klar vor Augen geführt, wie es hier der Fall ist.

Einer einzigen Sage sind offenbar die vier Friesse des Vasenkörpers gewidmet. Weidende Rosse im ersten Fries sind von Löwen angefallen (Taf. 52 u. 54a). Der Herr der Rosse, der hingeeilt ist, bekämpft schon einen Löwen (Taf. 54b). Bei dem dritten von den vier prächtig geschmückten Zweigespannen im dritten Friesse (Taf. 52) ist auch der den Wagen besteigende Krieger dargestellt; auf den drei anderen Wagen erscheinen allein die Lenker; die zugehörigen Epibaten sind in den Hoplitens, die als Halbfiguren (Taf. 52, unten) den untersten Streifen zieren, zu erkennen. Augenfällig ist der epische Charakter dieser gleichsam aus vier Versen bestehenden Sage, die als Gleichnis der Tapferkeit eines Helden einem Dichter hätte dienen können. Hervorgehoben wird der den Löwen tötende Heros; die Hoplitens des letzten

¹ K. SCHEFOLD, a. a. O., S. 30, Taf. 13, vertritt die Ansicht, dass unsere Darstellung als eine Athenageburt zu deuten ist. Folgende Gründe schliessen diese Annahme völlig aus: 1) Athena springt bekleidet von Kopfe des Zeus aus; die archaische Kunst pflegt die Mädchen immer bekleidet, niemals nackt darzustellen; dass hier die neugeborene Figur nackt, also ein Knabe ist, ist augenscheinlich. 2) Bei der Athenageburt steht immer eine männliche Figur, Hephaistos oder Prometheus, dem Zeus bei; hier deutet stattdessen die weibliche Figur mit einer Harpe in der Rechten, was dem Beil des Zeus entspricht, auf eine weibliche Gottheit hin; sollte die sitzende Figur Zeus darstellen, so sieht man nicht den Grund, warum nur hier eine weibliche Gottheit dem Zeus beistehe; es ist ganz natürlich anzunehmen, dass, weil die sitzende Figur weiblich ist, auch die Rolle des Prometheus von einer weiblichen Daimon übernommen wird. 3) Die besondere Bildung der Füße des Adorierenden rechts oben kann unmöglich als Hephaistos erklärt werden; seine Rolle wäre somit bei der Szene ganz einzigartig; dass diese Figur keine «verformten» Füße hat, beweist nur ein Blick auf Darstellungen dieser Zeit wie z. B. die Füße von Odysseus auf der Eleusisamphora (Taf. 45). 4) Der «Zweig», den hier der neuge-

borene in der Linken hält, darf unmöglich zum Schild umdeutet werden. 5) Der kurze Chiton, den die sitzende Figur trägt, ist offenbar anderer Art als der gewöhnlich von den Männern getragene. Viel interessanter wäre es zu wissen, warum denn eigentlich gebärend Zeus nur hier den kurzen Chiton tragen sollte, während er sonst immer wieder mit einem langen Chiton dargestellt wird. 6) Ausserdem ist Zeus bei Athenageburt nie mit nach vorne gewandten Gesicht dargestellt.— Wichtiger ist der Einwand warum eine *weibliche* Gottheit in einer so unnatürlichen Weise gebärend dargestellt wird; die Antwort kann nur heissen, dass es hier die Geburt als die Folge eines wunderlichen «contra naturam» Empfängnisses zu erklären ist; darüber mehr in der definitiven Publikation.— FR. BROMMER, Die Geburt der Athena, in Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 8, 1961, S. 66-83, sieht wohl keinen Zeus in der thronenden Gottheit, die er als die *Metis*, Athena zur Welt bringend erkennen möchte. Die Vermutung ist wohl geistreich — schwerlich aber mit dem Mythos vereinbar — ganz abgesehen von den oben aufgezählten Schwierigkeiten, die mit der Erklärung unserer Darstellung als der Geburt der Athena zusammenhängen.

Friesen stellen sein Heer dar, welches ihm als anonyme Masse folgt. Auch bei Homer sind es die Könige und Heroen, die allein den Kampf durchführen; der epischen Erzählerart entspricht auch die zeitliche Abfolge, mit welcher hier die vier Elemente der erzählten Episode vorgetragen werden.

Was beide Themen, die Gottesgeburt und die Löwentötung, am innigsten verbindet, erfahren wir aus dem Glauben jener Zeit: im Zeuspalast auf dem Olymp tragen die Musen ihre Lieder in dieser Reihenfolge vor (und das tun auch die Dichter, die ihre irdischen Vertreter sind): sie preisen¹ zuerst die seeligen Götter und dann das Geschlecht der früheren Menschen. Dem ist auch unserer Bildner treu geblieben, der oben das Erscheinen eines neuen Gottes, darunter das κλέος eines Heros verheerlichte. Bei dieser Amphora sind auch wegen ihrer evident mykenischen Herkommen zwei formale Einzelheiten besonders zu bemerken: die Oberansicht von Hals und Kopfe der angreifenden Löwen² und die fast nur durch zwei parallele reliefierte Linien dargestellten Unterbeine (Taf. 54a. b), eine Zeichnungsweise die im „Pictorial Style“ regelmässig vorkommt³.

An vielen Beispielen vermissen wir aber einen derartigen Zusammenhang

¹ z. B. HESIOD, Theogonie, 44 ff.: αἶ (i. e. αἱ Μοῦσαι) δ' ἄμβροτον ὄσαν ἰεῖσαι | θεῶν γένος αἰδοῖον | πρῶτον κλείουσιν ἀοιδῇ | . . . δεῦτερον αὖτε Ζῆνα . . . | αὖτις δ' ἀνθρώπων τε γένος κ.τ.λ.

² Die Oberansicht des Kopfes, samt dem Halse, wie sie hier erscheint, ist in der frühgriechischen Kunst nicht unbekannt; Vgl. KUNZE, a. a. O., Tf. 40, Nr. 44 und 45a; KUNZE, S. 171, Anm. 94 erwähnt weiter den protokorinthischen Aryballos, JOHANSEN, Vas. Sic., S. 150, Tf. XXIII, 1c-d. Eine derartige Darstellung ist geläufig auch in der kretisch-mykenischen Kunst: MARINATOS-HIRMER Taf. XXXVIII und 171.—So ist es gar nicht sicher, dass dieses Motiv aus der Kunst des Orients im 8/7. Jahrh. direkt von der griechischen übernommen wurde, wie KUNZE, S. 171 will. Seine Bemerkung, S. 131, «gegenüber dem orientalischen Gesamtcharakter der kretischen Bronzen fällt es nicht ins Gewicht, dass einzelne Ornamente sich auch in der kretisch-mykenischen Kunst finden», widerspricht eben die Feststellung, dass der Gesamtcharakter der reliefierten Keramik durchaus griechisch ist, so dass man nicht bei jedem «ungeometrischen» Motiv die orientalische Herkunft der einheimischen Tradition vorzuziehen braucht: so spurlos ist freilich die kretisch-mykenische Kunstübung nicht verschwunden! — Übrigens darf es nicht vergessen werden, dass die genauen orientalischen Vorbilder der griechischen Kunst des 7. Jahrh. immer noch unbekannt sind! Siehe z. B., U. JANTZEN, Greifenkessel, S. 46:

«so nah die Kesselgreifen auch an die hethitischen Reliefs herankommen, es wird doch wiederum ganz klar, dass sich alle bisher erhaltenen Greifenprotomen, seien sie nun aus Griechenland oder aus Etrurien, dagegen zusammenschliessen als stilistisch einheitliche griechische Gruppe»; ebenfalls V.-H. HERRMANN, Olymp. Forschungen, VI, S. 91: «Formal wie technisch zeigt sich bei diesen Attaschen der Schüler [= der griech. Künstler] dem Lehrer [= dem Orient] sehr bald überlegen; freilich ist dabei zu bedenken, dass die Vorbilder einem provinziellen Kunstbereich angehören, während die «Nachahmungen», die zum Besten gehören, was die Zeit hervorgebracht hat, ohne Zweifel in führenden künstlerischen Zentren entstanden sein müssen». — Die Frage kann hier nicht weiter behandelt werden, und zwar um so mehr, da sie jetzt auch das Religiöse-Mythische mit einzufassen begonnen hat, welches neulich auch als orientalisches Gut betrachtet wird.

³ Ähnlich sind z. B., unter vielen anderen, die Beine der Pferde am Tirynter Krater, Ä. ÄKERSTROM, Opusc. Atheniensia I, 1953, S. 9ff. Abb. 1 ff., dargestellt. Diese Darstellungsweise ist eine der wenigen Merkmale, die sicherlich beweisen, dass zwei und nicht nur ein Pferd von den Streitwagen, der beim Pictorial Style erscheint, gespannt sind; vgl. auch die Amphora AJA, 49, 1945, S. 546, Abb. 10.—Auch sonst sind in unserer Gattung die Beine der Tiere ähnlich dargestellt.

zwischen Hals- und Körperdarstellung; so z.B. wenn dem göttlichen oder heroischen Thema des Halses, weidende Tiere, Krieger oder sonst etwas auf dem Bauchfeld gegenüberstehen. Gewiss konnte das richtige Programm nicht allen Töpfern bekannt oder verständlich sein. Sehr wahrscheinlich aber liegt eine Verbindung vor, auch wenn sie nicht gleich mit der erwünschten Klarheit, sondern nur andeutungsweise wahrgenommen werden kann.

Es scheint sich nicht einfach aus dem Thema erklären zu lassen, dass die Mittelfigur unserer Geburtsszene nach vorne sieht; denn in den Darstellungen der Athena-geburt, die alle später als die hiesige sind, erscheinen fast ausnahmslos Oberkörper¹ und Kopf von Zeus in Profilansicht.

In den wenigen ähnlich gearteten Szenen, die in unserer Gattung vorkommen, ist die mittlere Figur immer wieder weiblich und frontal dargestellt. So z.B. die Halsdarstellung der Athener Reliefamphora (Taf. 56), die auch aus einem tenischen Relief bekannt geworden ist² (Taf. 57): Die in der Mitte frontal und auch mit erhobenen Armen stehende Göttin wird je von einem Mädchen, welches sie umfasst, und einem heraldischen Löwen flankiert. Die sehr umstrittene Deutung dieser Szene kann uns hier nicht beschäftigen; seit langem glaube ich allerdings, es sei hier die delische Artemis gemeint, die — entweder sie selber als erscheinende Göttin oder ihr Xoanon — von den hyperboräischen Jungfrauen gehalten wird.

Giebelartig könnte auch die Komposition der Halsdarstellung der Amphora im Louvre mit Perseus und Medusa aufgefasst werden; der Pferdekörper der Medusa ist im Profil, der menschliche frontal wiedergegeben. Gewiss ist ein Gorgokopf nur frontal zu bilden, aber auch diesmal ist diese Frontalität als die Epiphanie einer wohl weiblichen³ Göttlichkeit zu erklären, wie man es neuerdings wohl richtig behauptet hat.

Bezeichnend ist jedenfalls, dass wir weder auf der Reliefgefäßen noch in der übrigen Flächenkunst dieser Zeit, von ganz wenigen Ausnahmen abgesehen⁴, männlichen frontal dargestellten Gestalten begegnen.

Die Vielzahl der erhaltenen Fragmente unserer Relieftöpferei lassen, wie gesagt,

¹ Zeus sitzt immer im Profil bei den Athena-Geburtsszenen. — Auch wenn er einmal en face dargestellt wird, A. B. COOK, Zeus III, Taf. 56 = Abb. 526, hat er doch den Kopf nach rechts gewendet. Es kommt nur ein einziges Mal auf, dass Zeus und Athena, von seinem Kopfe aus springend, ganz frontal dargestellt erscheinen, F. BROMMER, a. a. O., S. 83, Taf. 37 (Amphora in Richmond).

² N. M. KONTOLEON, Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ἀμάντων, 1940, S. 435 ff. Sonstige Interpretationsversuche s. bei SCHÄFER, a. a. O., S. 79 ff.; K. SCHEFOLD, a. a. O., S. 30, Taf. 12 sieht

hier «vermutlich Leto, die stehend die göttlichen, Kinder Apollon und Artemis gebiert, von Geburtsgöttinnen Eileithyien helfend umfassen».

³ Vgl. die unter Druck sich befindliche Doktorarbeit von Frä. TH. KARAGEORGA, Γοργεῖν κεφαλή.

⁴ In der frühgriechischen Reliefkunst fehlt trotzdem nicht ganz die frontal gesehene männliche Gestalt, wie z. B. der geflügelte Dämon (Dionysos?) auf dem Pinax aus Argos, Antike 8, 1932, 170. F. MATZ, a. a. O., 180, Taf. 92; BUSCHOR, Frühgr. Jünglinge, Abb. 5;

den richtigen Zusammenhang ihrer Darstellungen nicht immer erkennen. Aber am Erhaltenen können wir Götterfiguren in ihrer göttlichen Würde dargestellt kennen lernen, obwohl die mythisch-heroischen Themen, die friesartig vorgeführt werden, weit überwiegen.

Auf alle Fälle sind die antithetisch um eine zentrale Gestalt giebelartig angeordneten Kompositionen, die wir aus unserer Gattung kennengelernt haben, eher als eine Ausnahme zu betrachten. Thematische Einheit charakterisiert aber nicht weniger die heroischen Themen, denen wir meistens als Halsverzierung unserer Amphoren begegnen. Die Analogie mit den Giebeln der früheren archaischen Zeit bleibt trotzdem bestehen; denn auch dort ist der Fall selten, dass eine zentrale — dann allerdings weibliche — Figur die genaue Mittelachse einer Giebelkomposition bildet. Auf den Porosgiebeln der Akropolis z. B., die sich, obwohl antithetisch, doch friesartig entwickeln, treffen wir keine zentrale, sich frontal haltende Gestalt. Eine wirklich im Himmel stattfindende göttliche Handlung wird uns erst mit dem Ostgiebel des Parthenon bekannt; noch später ist die Zeusgeburt am argivischen Heraion¹ abgebildet.

Giebel, Metope und Fries bilden somit das Feld, auf welches die Darstellungen unserer Reliefkeramik beschränkt sind; das architektonische Relief wird hier vorausgeahnt, und zwar nicht nur inhaltlich und kompositorisch, sondern auch als das gipfelnde Element des ganzen Programms.

Aus den gezeigten Bildern ist es schon klar geworden, dass seit dem Ende der geometrischen Zeit auch die Reliefbehandlung einen bedeutenden Wandel erfahren hatte: die Vorderseite der reliefierten Figur nimmt auf Kosten der nach der Tiefe hin sich entfaltenden Ebenen so stark zu, dass diese letzteren keine Bedeutung mehr haben. Die daraus sich ergebene einheitliche, breite Vordergrundfläche ist der einzige Träger² aller Körperteile der darzustellenden Figur, die nunmehr keine konkrete Raumentfaltung aufweist. Also handelt es sich von nun ab nicht um ein *Hoch*-, sondern um ein *Flach*relief, welches mit der geometrischen „Flächenperspektive“ nichts mehr zu tun hat.

Diese Änderung hängt mit der Wende zur archaischen Form zusammen: Die in der geometrischen Kleinkunst vermissten Seitenansichten beginnen jetzt in der Grossplastik mit Selbstständigkeit vorzutreten. An Stelle der vier Seiten, die scharf

¹ Pausanias II 17, 3; vgl. N. M. KONTOLEON, 'Η γέννησις τοῦ Διὸς, Κρητικά Χρονικά 15-16, A', S. 283 ff.

² Vgl. z. B. die Art und Weise mit welcher jetzt bei den reliefierten Figuren die tiefer liegende Bauchpartie — und zwar sehr selten — wiedergegeben wird vgl. Taf. 44b, im Gegensatz zur Taf. 40a — sie beansprucht keine breite Entfaltung und sie wird durch eine Ritzlinie gegen die Seitenansicht abgesetzt; ähnlich ist auch

das Raumgefühl von den Vasenmaler der Zeit aufgefasst; vgl. den Stockholmer Hirsch, Taf. 44a. Es sei hier bloss bemerkt, dass dieser Nachklang der perspektivischen Wiedergabe der schwarzfigurigen Vasenmalerei des 7/6. Jahrh. ganz fremd bleibt. Jetzt handelt es sich um eine wohl sehr befangene Linienperspektive, die an Stelle der Flächenperspektive der geometrischen Zeit, vgl. Taf. 38-41, vortritt.

getrennt, von nun ab den Körperbau der Freiskulpturen bestimmen, steht dem Relief nur eine zur Verfügung. Wenn in der Flächenkunst der Oberkörper nicht mehr dreieckig dargestellt wird¹, so ist dies eben aus dieser neuen Auffassung zu erklären, nämlich der Selbständigkeit der Seitenansichten, die früher mit der Vorderansicht zusammengewachsen waren. Die Tiefendimension konnte nunmehr plastisch nur in dieser einen Ebene zum Vorschein kommen: Dazu aber genügte nicht allein die freie Modellierung. Die Ritzlinie erwies sich als unbedingt notwendig; die Farbe, die auch dazu verwendet werden konnte, ist unserer Vasengattung ferngeblieben; sie kommt nur in der kretischen Werkstatt gelegentlich vor.

Unsere Relieftöpfer haben offenbar die Gravierung der Farbe vorgezogen, in Nachahmung der reliefierten Metallarbeiten. Merkwürdig bleibt aber der in der nachgeometrischen Vasenmalerei aufkommende Gebrauch: Farbe — als Umrisszeichnung — und Gravierung beginnen fast gleichzeitig den geometrischen Schattenriss aufzulösen; nach der Mitte aber des 7. Jahrh. wird die Gravierung viel häufiger verwendet; im Laufe der archaischen Zeit gibt sie der schwarzfigurigen Vasenmalerei ihre besondere Prägung. In diesem Phänomen darf man sicherlich den der Plastik gegenüber der Malerei zugekommenen Vorzug erkennen. Denn das Schwarzfigurige ist ebenso wenig wie das Geometrische ein malerischer Stil; was diese beiden unterscheidet ist eigentlich die Gravierung, welche dem Geometrischen unbekannt blieb.

Der Prozess ist genau derselbe wie bei unserer Reliefkeramik. Auch dadurch zeigt sich der enge Zusammenhang der Vasenmalerei mit den Reliefvasen und dem frühgriechischen Relief überhaupt. Die Gravierung, die hier zum ersten Male in der griechischen Vasenmalerei aufkommt, ist eigentlich kein malerisches

¹ Wenn die dreieckige Wiedergabe des Oberkörpers der im Profil dargestellten Figuren der geometrischen Vasenmalerei keineswegs als die Folge des «Wechselansichtigkeits»-Prinzips zu erklären ist, wie N. HIMMELMANN - WILDSCHÜTZ, a. a. O., passim, gezeigt hat, so dürfen wir m. E. diesen dreieckigen Oberkörper der geometrischen Silhouette einfach als einen «perspektivischen» Versuch auffassen, der den Oberkörper in seinem natürlichen Aufbau und in seiner natürlichen Bewegung erscheinen lässt: die beiden Schultern, die die Basis des Dreiecks des Oberkörpers bestimmen, dehnen sich eigentlich nicht zweidimensional, rechts und links des Kopfes, als ob man sich den Oberkörper frontal darzustellen bestrebt war; eher ist es anzunehmen, dass diese frontale Erscheinung des Oberkörpers nichts anders bedeutet, als seine räumliche Entfaltung nach der Tiefe hin; das im Profil wiedergegebene Gesicht und der frontal erscheinende Oberkörper sind beide als genau nach derselben Richtung zugewandt

vorzustellen: Diese Erklärung wird dadurch erhärtet, dass in der geometrischen Vasenmalerei die Versuche zur perspektivisch verkürzten Wiedergabe nicht durchaus unbekannt sind; vgl. z. B. eine solche Verkürzung gerade bei den Schultern bei den beiden Männern am «Gussgefäß» K. KÜBLER, *Kerameikos* V, 1, S. 266, Taf. 117, CHR. ZERVOS, a. a. O., Taf. 70; vgl. auch ein Athener Fragment AJA, 1960, 366 f., Taf. 109, 1; dieser Sinn des geometrischen dreieckigen Oberkörpers ist besonders bei den Zweifigurengruppen ersichtlich. Die seit der archaischen Zeit geläufige Profilansicht, vgl. N. HIMMELMANN - WILDSCHÜTZ, a. a. O., S. 21, wäre früher kaum verständlich: denn in der geometrischen Zeit eine reliefierte, bzw. gemalte Figur (die, wie wir sahen, so sehr von der reliefierten abhängig ist) ist unbedingt als die genaue Hälfte ihres Vorbildes zu verstehen; beim Oberkörper gab es nur die Vor- und die Hinterseite als seine beiden Hälften; nach Seitenansichten war seine Verteilung unvorstellbar.

Mittel, sondern die Vorstufe, bzw. die einfachste Form des durch direkte Bearbeitung herzustellenden Reliefs, da sie auch eine Art des Behauens darstellt¹.

Wie steht es nun mit dem *Steinrelief*? Die geometrische Kunst hat es² offenbar nicht gekannt. Die knappen, ausschliesslich modellierten oder getriebenen Formen dieser Zeit sind mit der Steinarbeit unvereinbar; für diese letztere war die Gravierung eine unbedingt notwendige Voraussetzung, ebenso wie das Vorhandensein einer glatten Steinfläche. Danach konnte die Entstehung des Steinreliefs nicht der des monumentalen Steintempels und der Grabstele mit ihren geglätteten Seiten vorausgehen, da das architektonische Relief, und das Grabrelief die Reliefgattungen sind, welche zuerst aufkommen. Die grossen, sowohl die bemalten als auch reliefierten Vasen der geometrischen und der orientalisierenden Zeit sind sicherlich als monumental zu bezeichnen, eine Bezeichnung, die auch für ihre Dekoration, aber nur in ihrer Gesamtheit, gilt. Doch kann die einzelne Figur, die nur in ihrem Zusammenhang einen Sinn hat, unmöglich als monumental erscheinen; das frühgriechische Kleinrelief, wie wir es anhand der Relieftöpferei kennen lernten, hat eine allerdings bedingte Monumentalität erreicht, die sich nicht weiter entfalten konnte.

Mit dem neuen Hauptträger des Reliefs, dem Steintempel und der Grabstele, konnten auch nicht die grössten Vasen wetteifern. Diese Träger, auf deren monumentalerer Gestalt das Steinrelief entstehen konnte, zeichneten sich durch ihre Dimensionen aus, welche gross und Steigerungsfähig waren, eine Eigenschaft, die die Gebilde in Ton oder Metall nicht besaßen. Dies ist der Fall nicht nur beim Tempel, sondern auch bei der mit nur einer Figur versehenen Grabstele. Denn ihr Vorläufer ist ohne Zweifel der rohe, gewaltige Stein, der die Grabstätte von weiterher kenntlich machte³. Der immer zunehmende Drang zum plastischen Ausdruck findet ein neues Entfaltungsfeld im Steinrelief, dessen Entstehung ohne die Monumentalisierung des Tempels und der Grabstele nicht denkbar ist.

Während architektonisches Relief und Grabrelief im beginnenden 7. Jahrh. einsetzen, tritt das den Göttern bestimmte, grossformatige Weihrelief erst am Ende der Archaik vor, wohl unter dem Einfluss der beiden anderen Gattungen. Sein spätes Erscheinen⁴ lässt sich gut verstehen, wenn man sich die Tatsache vergegenwärtigt, dass es dafür keine aus der geometrischen Zeit stammende Vorlage gab, wie die der

¹ Beim Gravieren handelt es sich eigentlich, genau wie beim Behauen, um eine von Aussen nach Innen vorgehende Bearbeitung der zu verzierenden Fläche, während bei der Treib- oder Gussarbeit die Grundfläche ganz neutral bleibt. Da man nun in der geometrischen Zeit allein den geschmeidigen Stoff (Metall oder Ton) zu modellieren pflegte, so konnte die Gravierung nur *nachträglich* und erst nach Auflösung der geome-

trischen Auffassung verwendet werden.

² Gemeint ist freilich das aus härterem Stein mehr oder minder grossformatige Relief.

³ Vgl. z. B. die vor Kurzen auf Naxos entdeckten geometrischen Stelen, F. PAPADOPOULOU, **Agg. Δελτ.* 21, 1965, B 2, S. 393 ff. Taf. 412 (links, unten; sie ist 3,20 m. hoch).

⁴ U. HAUSMANN, Griech. Weihreliefs, S. 10 ff.

Grabstele. Rohe Steine, aus denen sich das Weihrelief hätte entwickeln können, konnten unmöglich den Göttern als ἀγάλματα gewidmet werden. Darum können z. B. die spartanischen Reliefs unmöglich als Weihungen in Heiligtümern der Unterweltsgottheiten gestanden haben; sie schmückten eher Grabgebäude¹, oder vielleicht die Peribolosmauer von Tumuli, wie ihr Format und ihre Darstellungen zur Genüge zeigen.

Vom den Schöpfungen der archaischen Plastik ist es die nackte Jünglingsfigur, der Kuros, der am besten die Rundplastik vertritt. Die dädalische Korengestalt mit ihrer beschränkten Tiefe und den breiten undifferenzierten Flächen ihres Unterkörpers ist gewissermassen reliefartig befangen; dies kommt bei den ebenfalls bekleidet dargestellten archaischen Sitzstatuen noch mehr zur Erscheinung². Die neue Epoche, die die griechische Grossplastik einführt, setzt gerade mit der Schöpfung des Kuros ein. Dies kann man bereits durch den Vergleich mit der ägyptischen Statue vergegenwärtigen, bei welcher der stützende Pfeiler seinen Ursprung aus dem Relief zur Genüge zeigt. Der Vorderasiatischen Grossplastik ist bekanntlich das nackte grossformatige Standbild völlig unbekannt.

Man muss sich auch vor Augen halten, dass Kuros und Kore nicht als eine genaue Übertragung der männlichen und der weiblichen Statuette der geometrischen Kleinplastik ins grosse Format zu erfassen sind. Bei dieser treten stets die männlichen Bronzestatuetten mit agierenden Armen auf, während die weiblichen nackt und mit abgesetzten Armen, also untätig, dargestellt werden. Dem gegenüber ist stets der Kuros untätig, die Kore bekleidet dargestellt. Der Unterschied ist nicht unbedeutend:

Die Typik der geometrischen Freiplastik findet ihre monumentale Fortsetzung nicht in die Grossplastik, sondern in der nachfolgenden Reliefkunst, die ihre Gestalten immer wieder als in Bewegung befindlich vorführt.

Auch die in die archaischen Grossplastik unbekannt gebliebene nackte weibliche Figur kennen wir jetzt aus den grossen Reliefplatten des frugriechischen Tempels von Gortys auf Kreta³; dieses monumentales Relief, welches augenscheinlich die Fortführung der Typik der geometrischen Kleinplastik in das archaische Steinrelief, nicht die archaische Freiplastik, beweist, ist aufschlussreich. Wenn aber der Kuros als Relieffigur in die Grabstele übertragen wird, dann verwandelt er seine Haltung; er erscheint nicht nur im Profil, sondern manchmal auch bekleidet und immer mit agierenden Armen. Mit dem frei stehenden Kuros hat die

¹ Über die spartanischen Reliefs, vgl. auch N. M. KONTOLEON, 'Αρχαϊκή ζωφόρος ἐκ Πάργου, Χαριστήριον εἰς 'Α. Κ. 'Ορλάνδου I, S. 348 ff. Auf das Thema komme ich demnächst zurück.

² Vgl. z. B. Das Relief aus Malia auf Kreta,

L. PERNIER, Annuario I, S. 312 ff.; D. LEVI, Annuario X-XII, 1927/29, S. 701, Abb. 602.

³ G. RIZZA - SANTA MARIA SCRINARI, Il Santuario sull' Acropoli di Gortina, I, Roma 1968, S. 156, Taf. IV.

reliefierte Jünglingsfigur der Grabstelle allein das Vorstellen des linken Beines gemeinsam, ein Motiv, welches als einziges Überbleibsel auch den Kuros eher mit der Reliefkunst verbindet: es lässt ihn als seinem Beschauer entgentreten¹.

Gewiss hat die Grossplastik die Formung des Reliefs grundsätzlich bestimmt; es kommen sogar richtige Rundbilder an Stelle von Relieffiguren auf, wie in den Giebeln; die Grenzen übrigens zwischen Rundplastik, Relief und Malerei waren bekanntlich nicht besonders scharf gezogen.

Wenn die strenge Tektonik der früharchaischen Freiplastik das durch Bewegung und Handlung zu erschliessende Leben der Umwelt eine Zeitlang nicht unmittelbar wahrnehmen liess, so führte doch die Reliefkunst ihre alte Aufgabe, dieses zu veranschaulichen, ständig weiter vor. Die rhythmisch bewegte frühgriechische Relieffigur und das tektonisch gebildete archaische Rundbild hat erst die klassische Kunst zur Einheit gebracht.

NIKOLAOS M. KONTOLEON

¹ Vgl. N. M. KONTOLEON, Festschrift U. Jantzen, S. 91 ff.

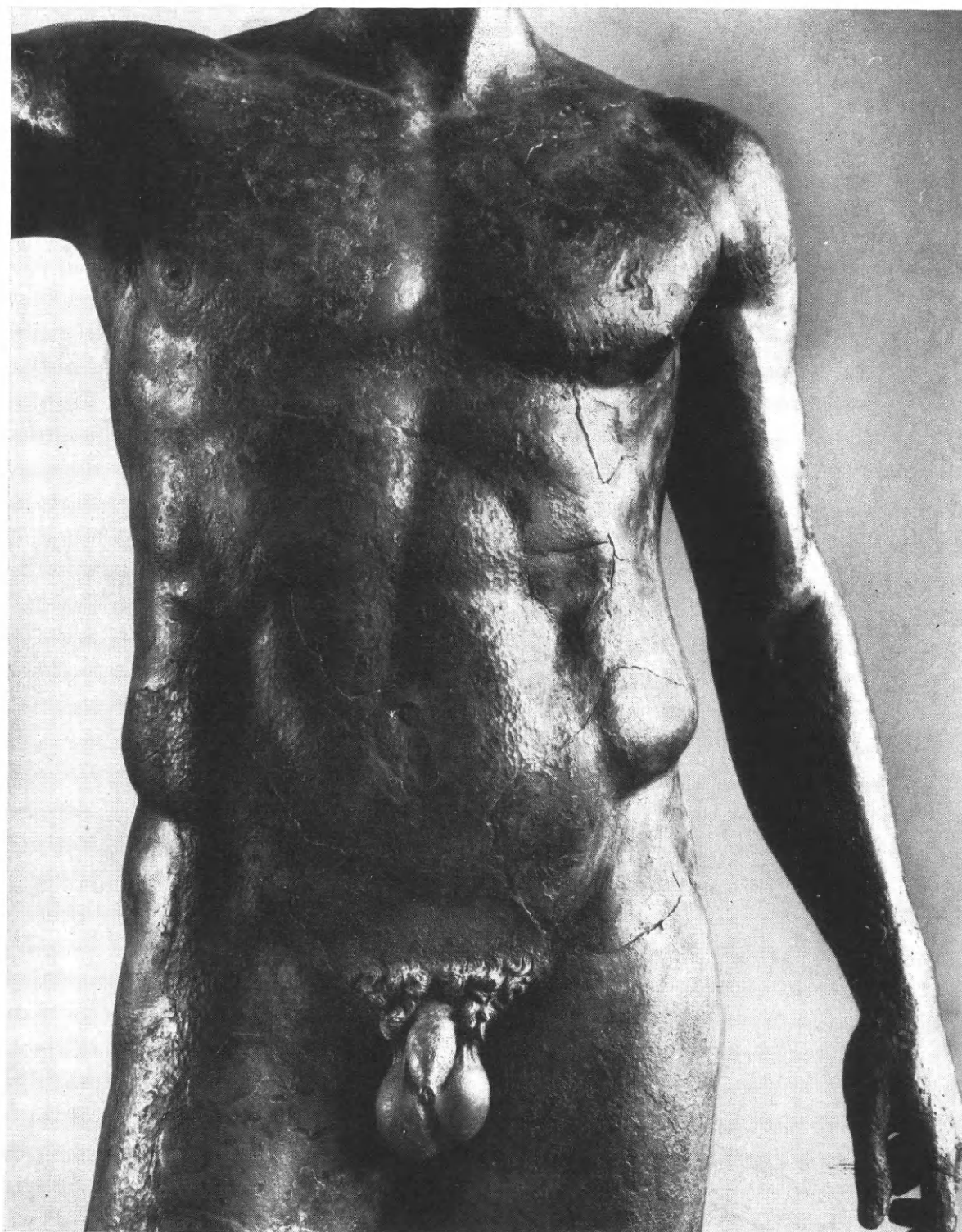
ΠΙΝΑΚΕΣ

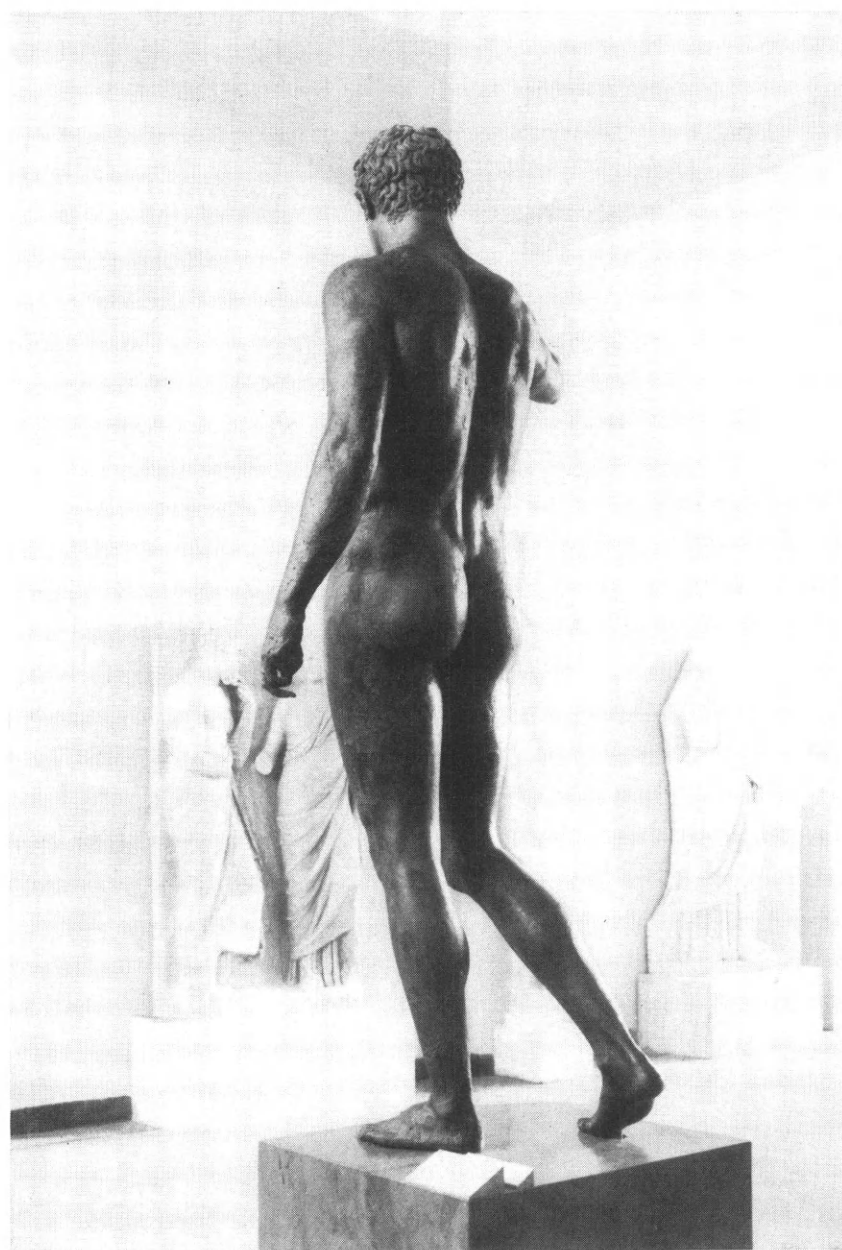
Ὁ Νέος τῶν Ἀντικυθήρων μετὰ τὴν ἀναστάσιν του.

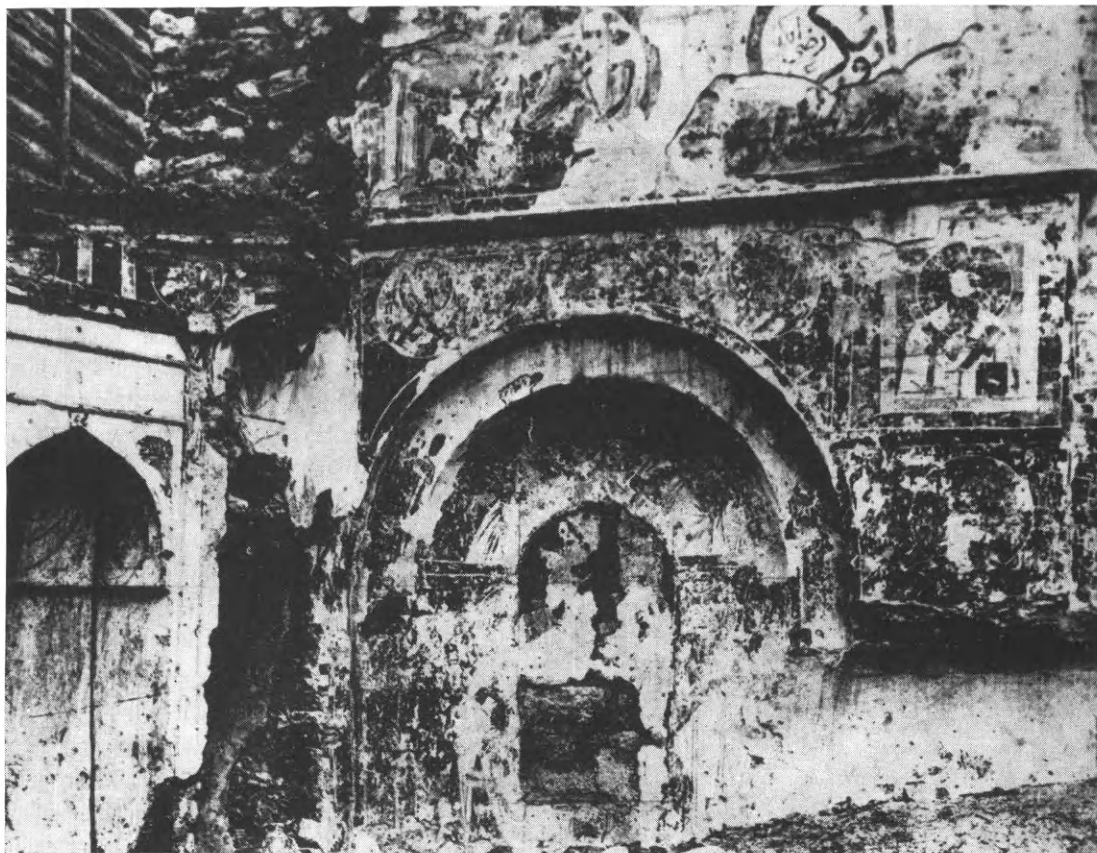
Ἡ κεφαλὴ τοῦ Νέου τῶν Ἀντικυθήρων μετὰ τὸν καθαρισμόν.

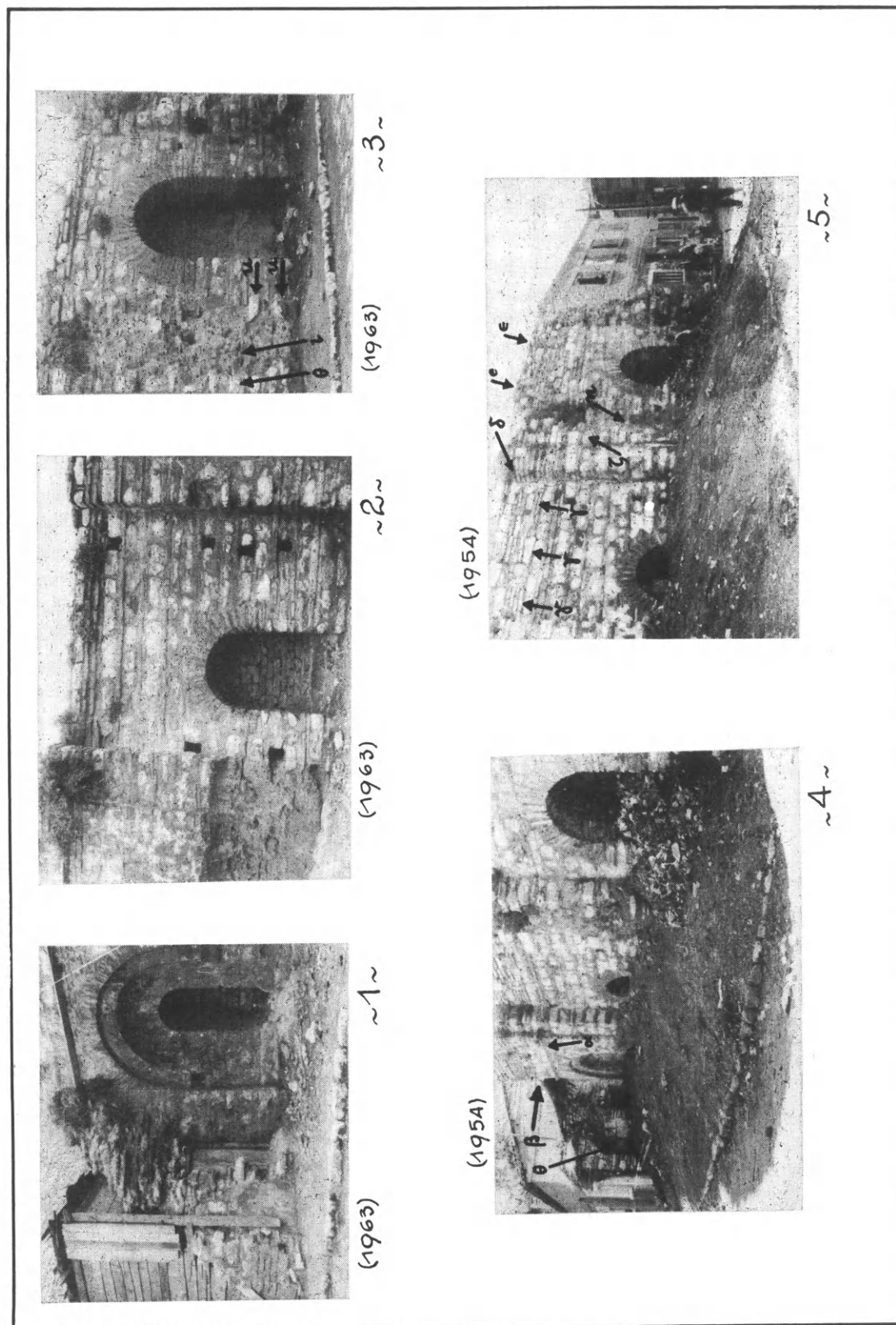
Ὁ κορμὸς τοῦ Νέου τῶν Ἀντικυθήρων.

Ὁ Νέος τῶν Ἀντικυθήρων ὡς ἐστήθη, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνασύστασίν του, εἰς τὴν προσωρινὴν ἔκθεσιν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (Τέλη τοῦ 1953).

α - β. "Τοκλού". 'Η κατάσταση των υπολειμμάτων του μνημείου κατά τους τελευταίους χρόνους.

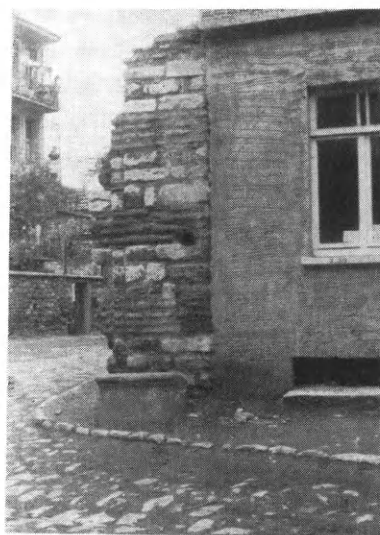

“Τοχλού”. Η κατάσταση των υπολειμμάτων του μνημείου κατά τους τελευταίους χρόνους.

“ΤΟΚΛΟΥ”

~1~
(1968)

~2~
(1963)

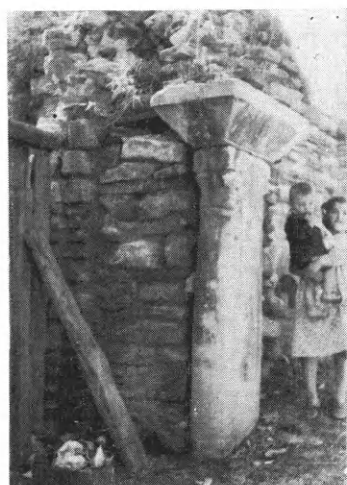

~3~
(1968)

~4~

(1968)

~5~ (1954)

(1968)

(1968)

“Τοκλού”. Η κατάσταση των υπολειμμάτων του μνημείου κατά τους τελευταίους χρόνους.

α. Προσωπὶς ὑπ' ἀριθ. 623 ἐκ τοῦ τάφου V.

β. Προσωπίδες: ὑπ' ἀριθ. 259 ἐκ τοῦ τάφου IV (ἀριστερά) καὶ ὑπ' ἀριθ. 624 ἐκ τοῦ τάφου V (δεξιὰ).

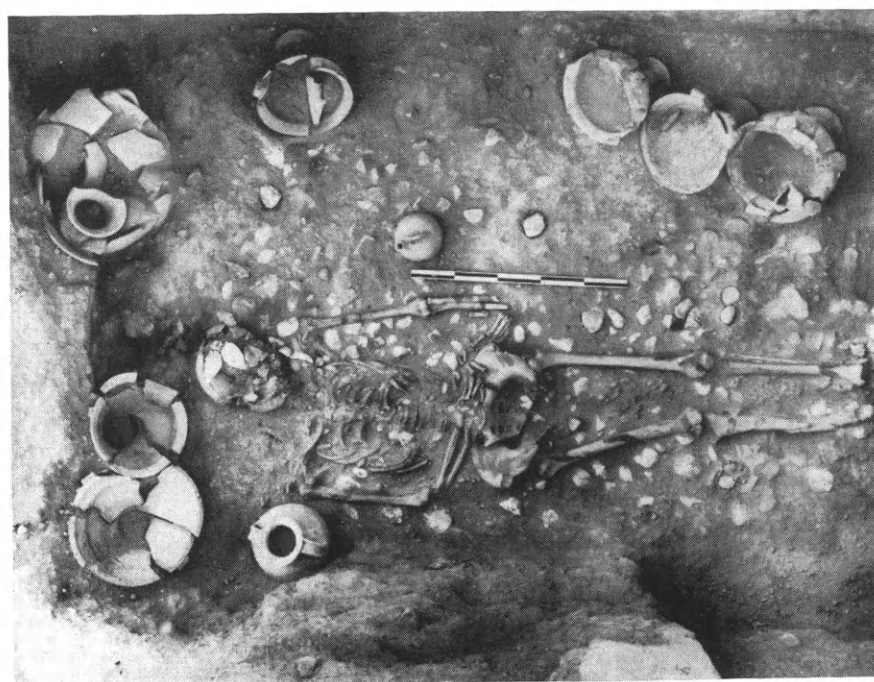
α. Ἑξάγωνος πυξίς, ὑπ' ἀριθ. 808-811, ἐκ τοῦ τάφου V.

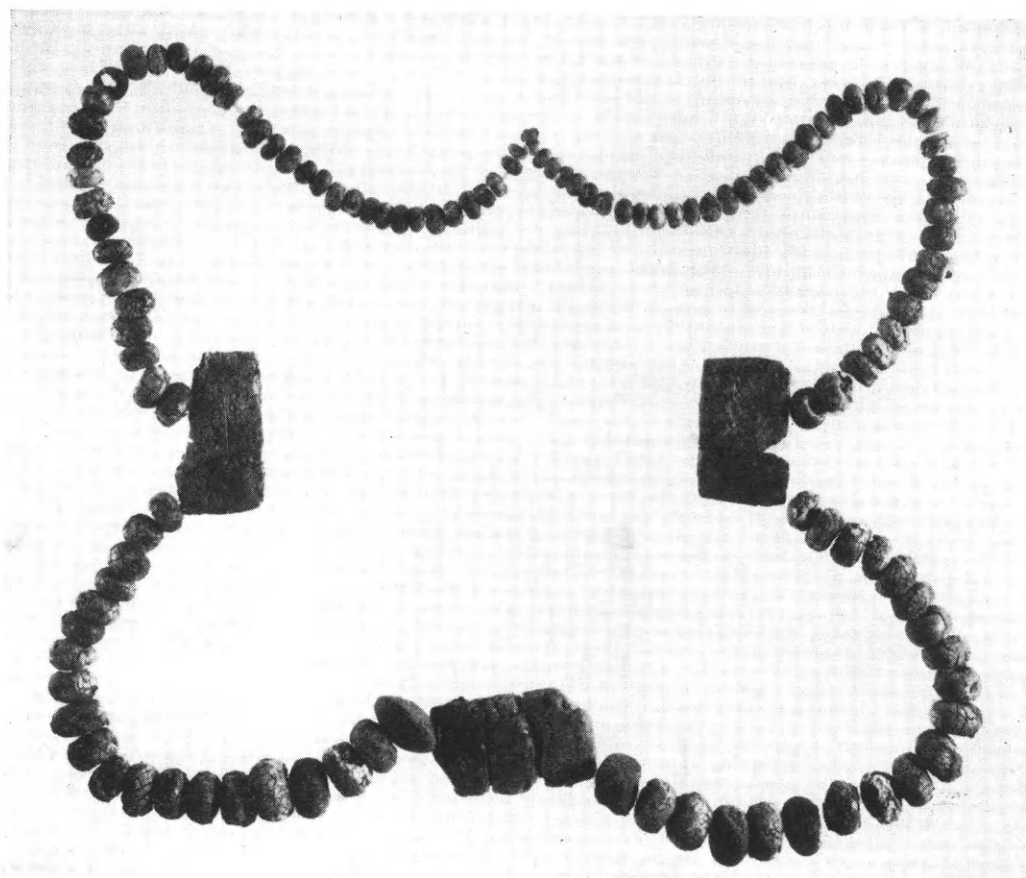
β. Περιεχόμενον τοῦ τάφου E.

β. Περιεχόμενον τοῦ τάφου Θ.

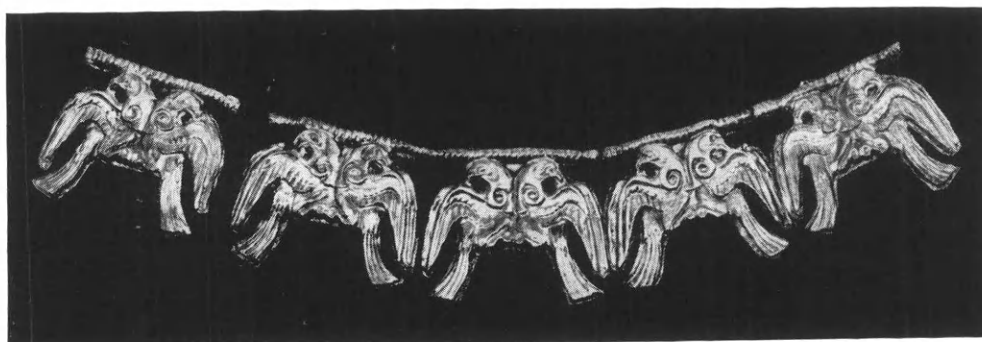
α. Περιεχόμενον τοῦ τάφου Υ.

α. Ψήφοι ἐξ ἡλέκτρον ἐκ τοῦ τάφου Ο.

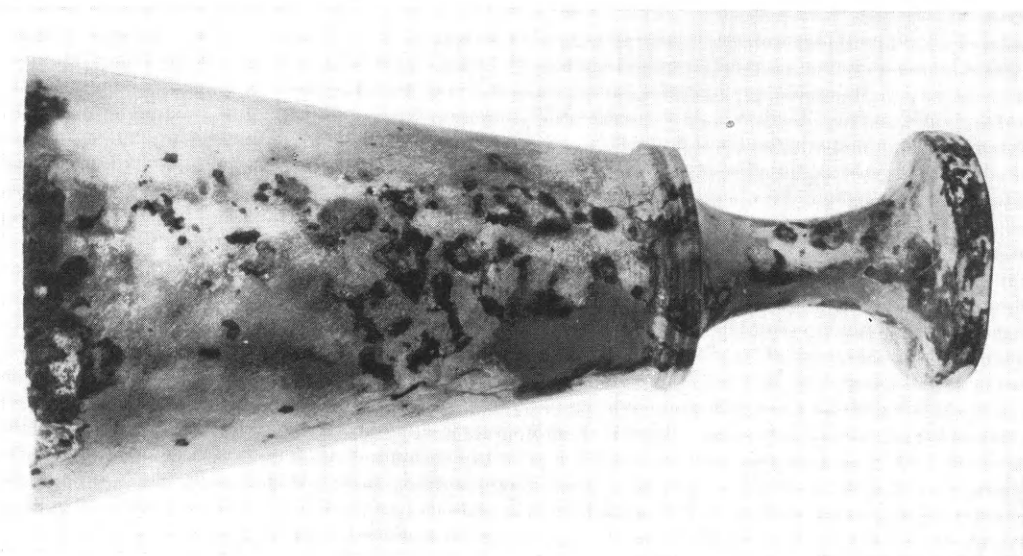
β. Ὁ δακτύλιος τῆς Τίρυνθος.

α. Ψῆφοι περιδεραίου ἐκ τοῦ τάφου V.

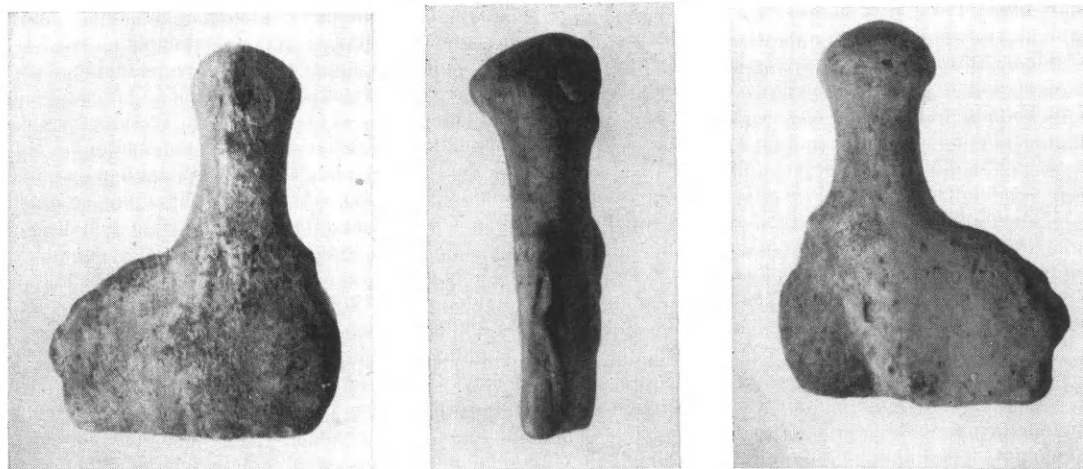
β. Χρυσαῖ ψῆφοι ἐκ τοῦ τάφου O.

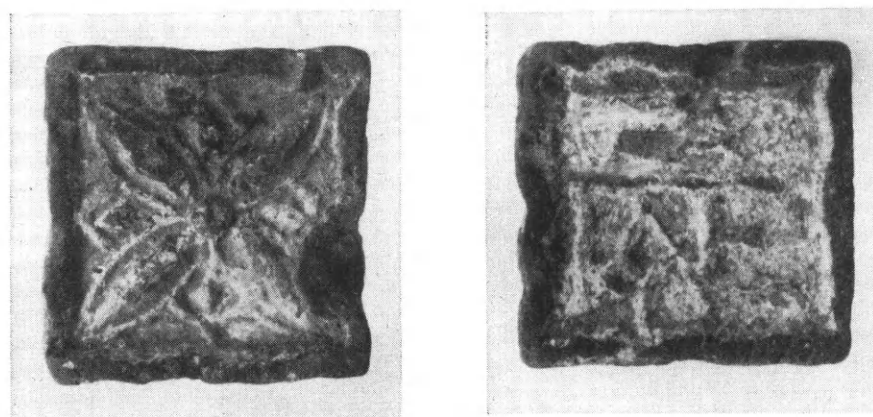
β. Ποτήριον ἐξ ἀλαβάστρου ἐκ τοῦ τάφου V.

α. Ἀργυρᾶ πρόγους ἐκ τοῦ τάφου V.

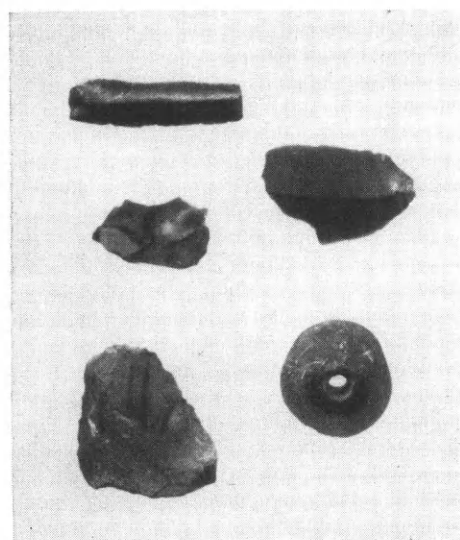
α - γ. Προσθία, πλαγία και όπισθία όψεις μυκηναϊκού ειδωλίου Έρετρίας.

δ - ε. Δύο όψεις μολυβδίνου σταθμίου.

ζ. Μαρμαρίνη κεφαλή κορασίδος (άρκτου) έξ Έρετρίας.

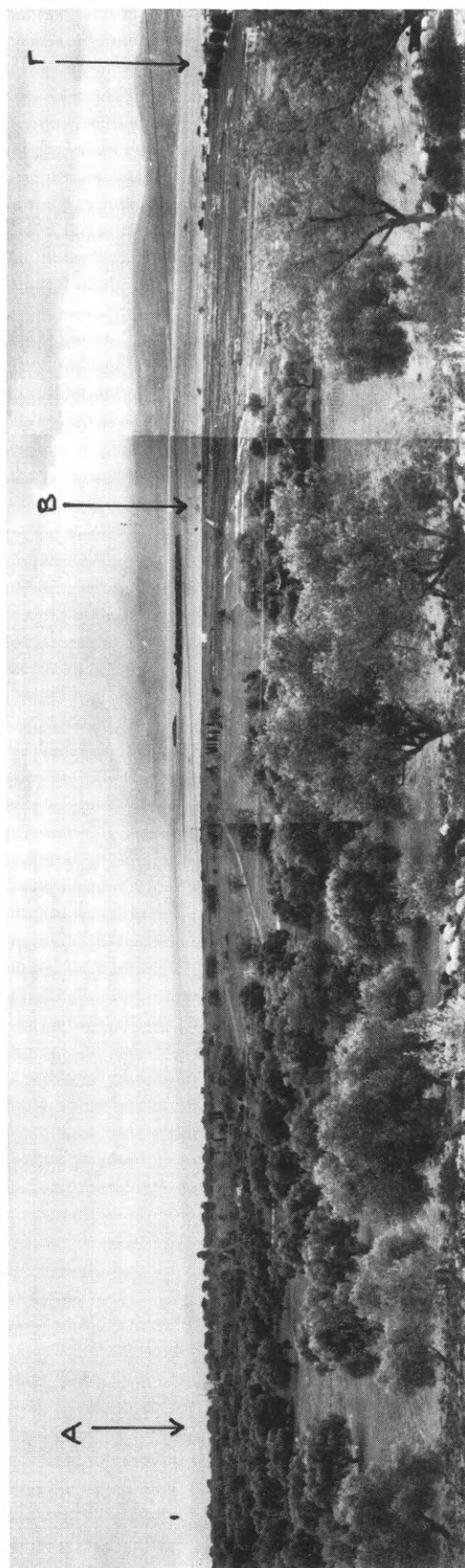
η. Όψιανοί και σφόνδιλος έξ στεατίτου έξ του οίκοπέδου 699.

α. Τμήμα της ἀρχαίας ὁδοῦ παρὰ τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος τῆς Ἐρετρίας.

β. Λεπτομέρεια τῆς αὐτῆς ὁδοῦ. Αὐλακώσεις ἐπὶ τοῦ βράχου ἐκ τροχῶν.

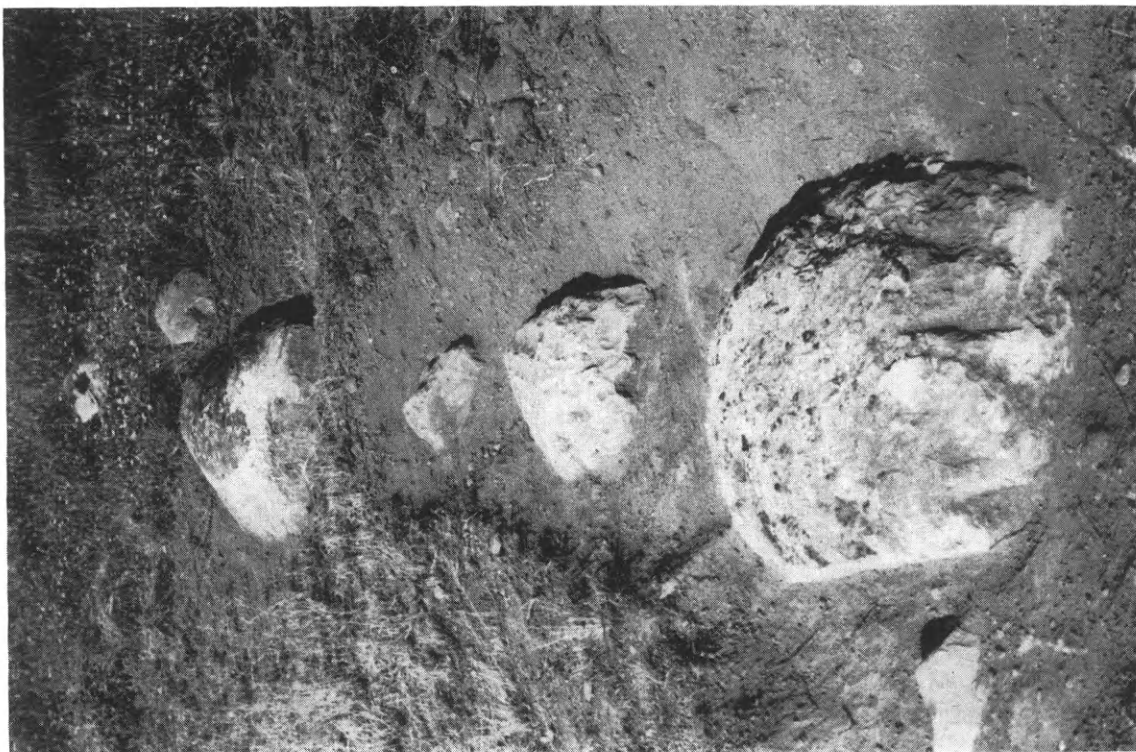
Γενική άποψη της έκτος του ανατολικού τείχους της 'Ερετσίας περιούλης.
Α: Θέσις εικονοστασίου 'Αγίας Παρασκευής. Β: 'Ελώδης έκτασις. Γ: Τείχος πόλεως.

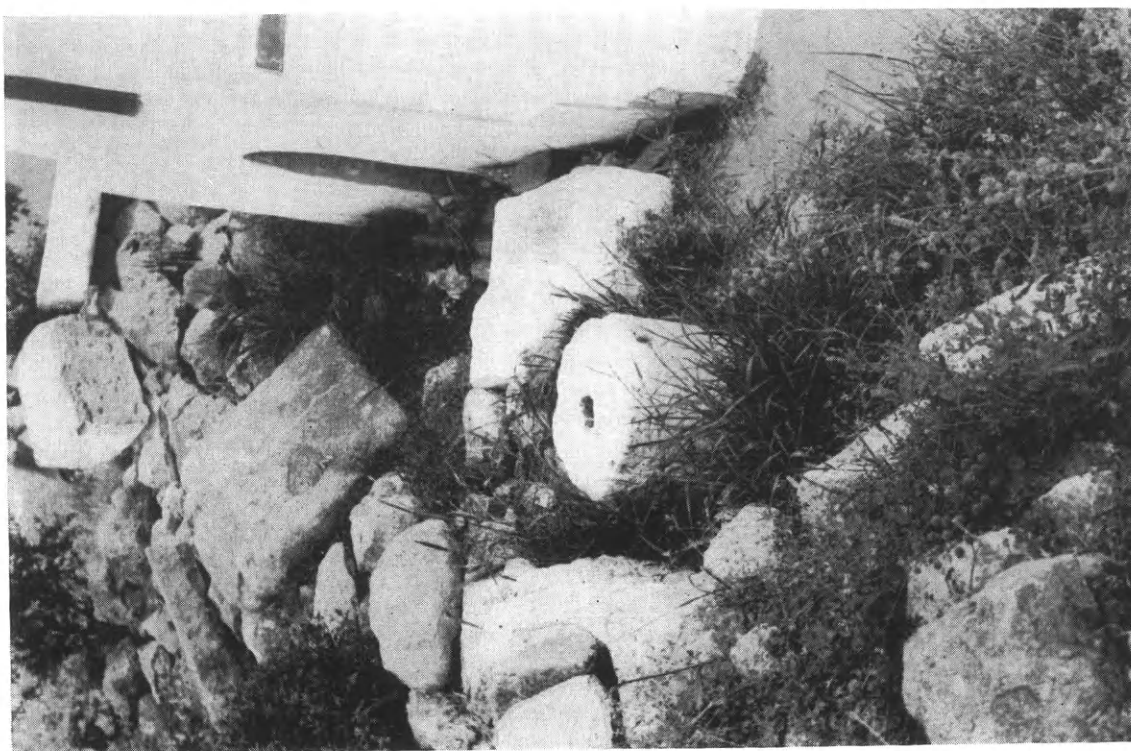
α. Γενική ὄψις τοῦ εἰκονοστασίου τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς ἀπὸ Δυσμῶν.

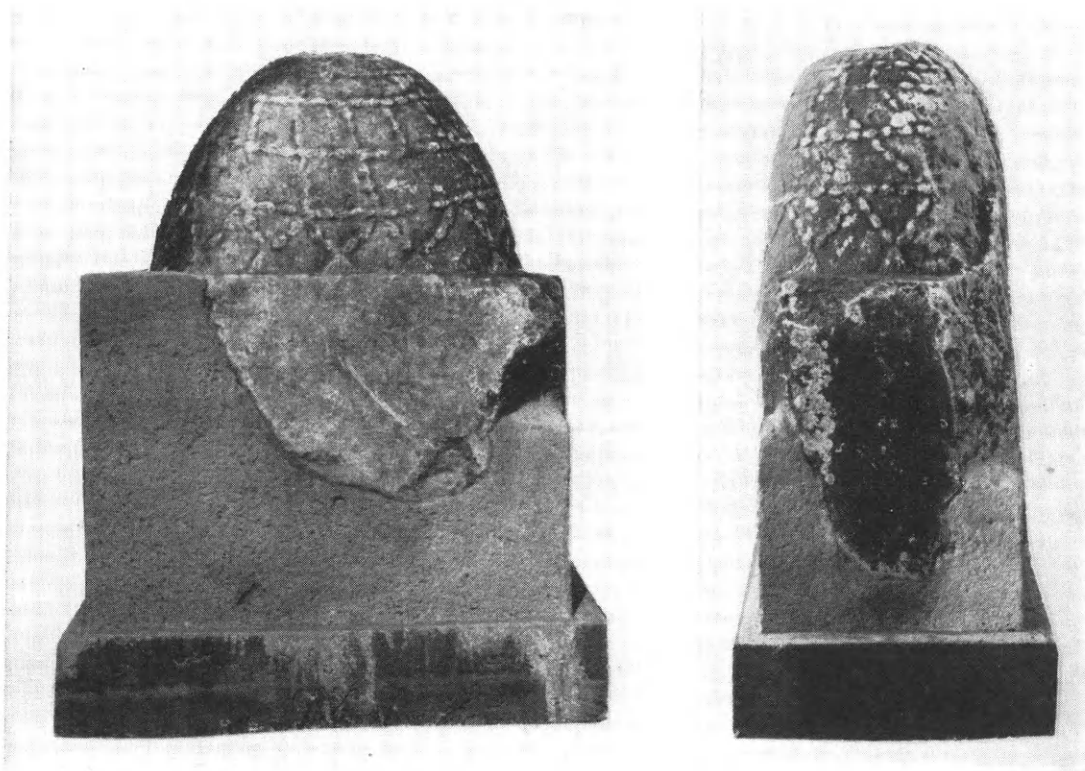
β. Ὁ περίξ τοῦ εἰκονοστασίου σωρὸς λίθων. Ἐπ' αὐτοῦ τμήμα μαρμαρίνου θρανίου.

β. Λείψανα θεμελιώσεως τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ.

α. Ἀρχιτεκτονικά μέλη παρὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ εἰκονοστασίου.

α - β. Προσθία και πλαγία ὄψεις μαρμαρίνου ὀμφαλοῦ.

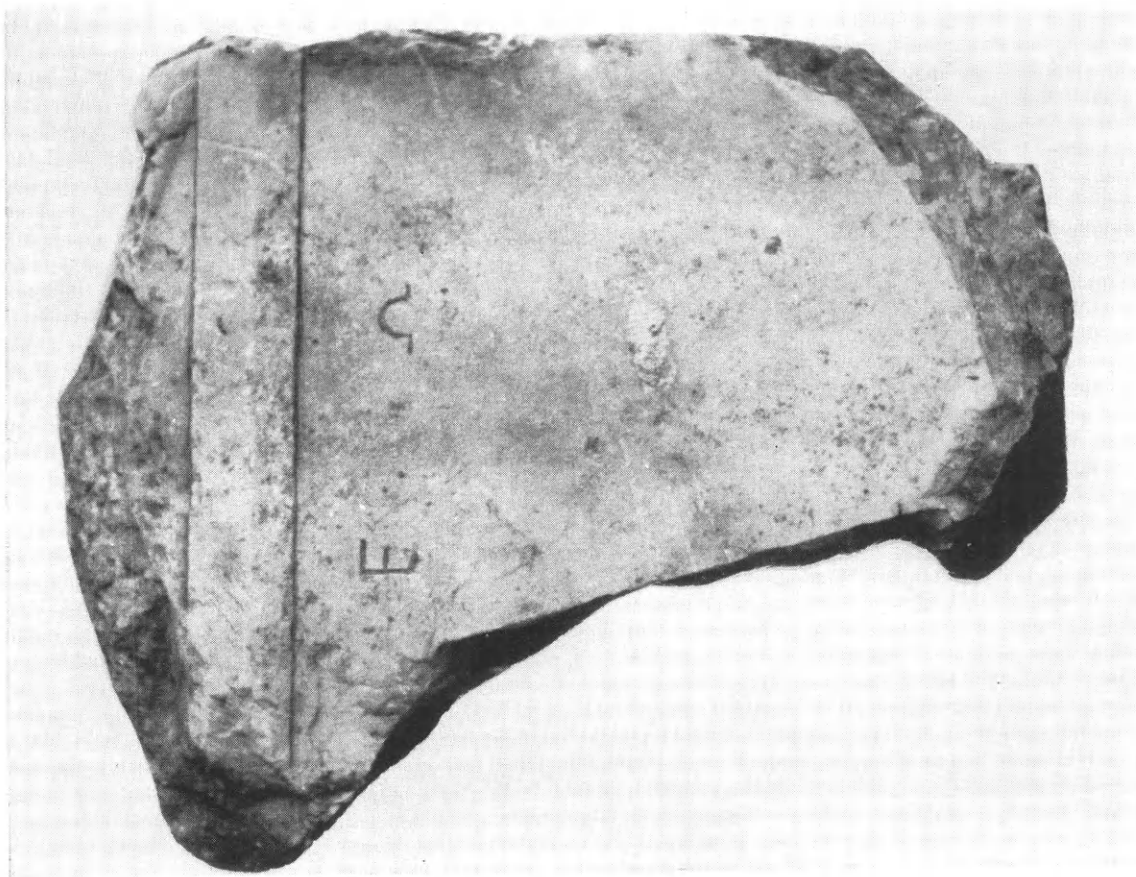
γ. Ἀνάγλυφον Ἀπόλλωνος Δαφνηφόρου καὶ Ἀρτέμιδος Ἀμαρυσίας.

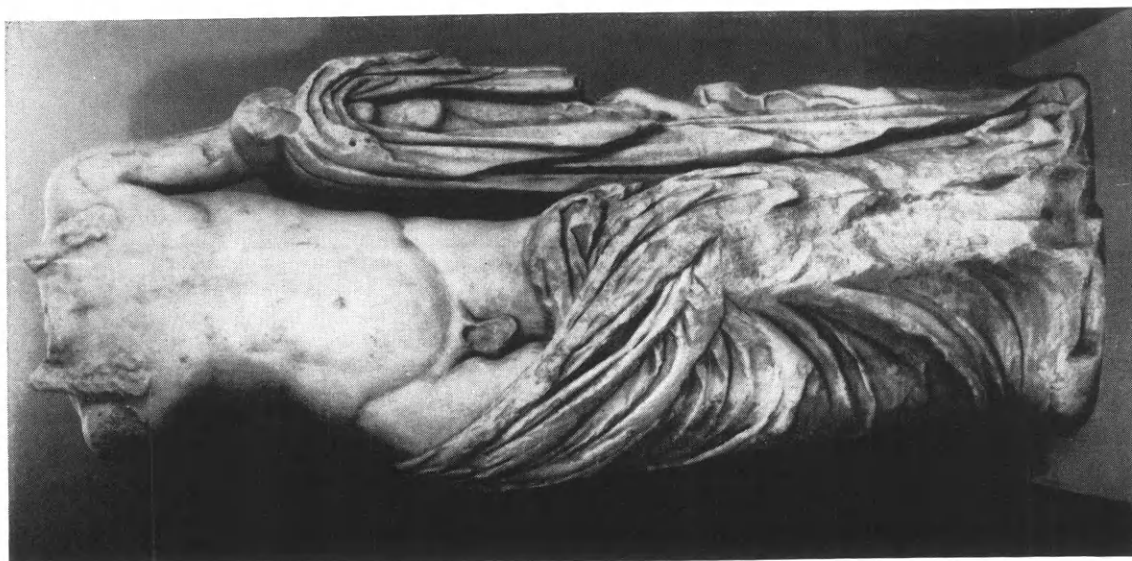
α - β. *Υπολείμματα θεμελιώσεως Πρωτοελλαδικών οίκων (οικόπεδον 699).

α - β. Πρωτοελλαδικά ὄστρακα ἐκ τοῦ οἰκοπέδου 699.

β. 'Ενεπίγραφος στήλη ἐξ 'Αγίας Παρασκευῆς.

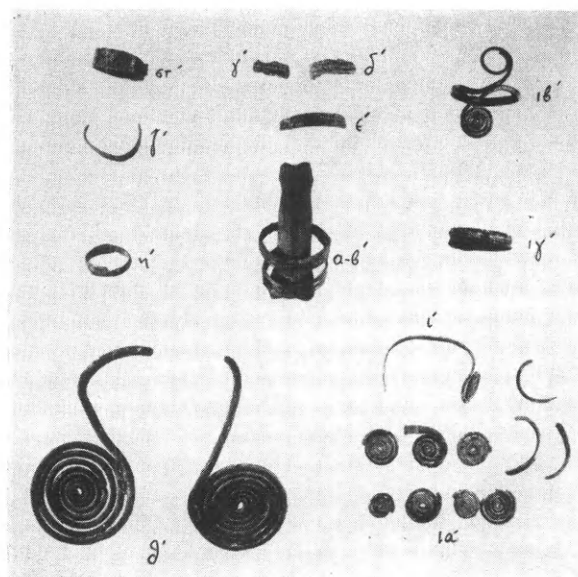
α. Μαρμαρίνον ἄγαλμα 'Απόλλωνος Δελφινίου (;).
Μουσείον Χαλκίδος ἀρ. 12.

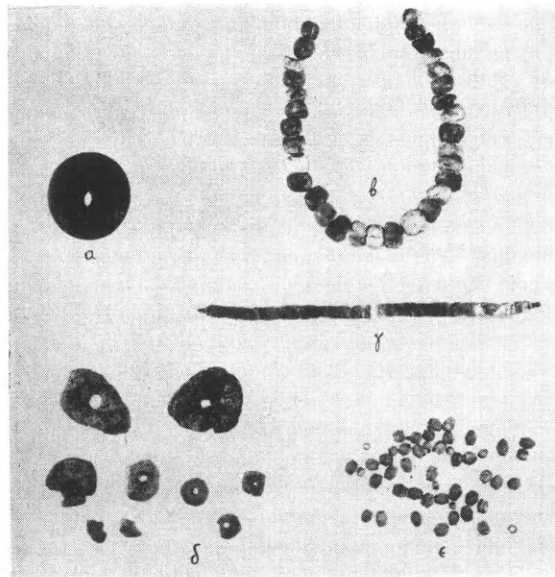
α. Ὁ τάφος 1 Ἐλαφοτόπου Ζαγορίου ἐκ Δυσμῶν.

β. Τάφος 1 Ἐλαφοτόπου: ἡ ἀνατολική στενὴ πλευρὰ μετὰ τῶν πηλίνων κινάθων.

α. Χαλκᾶ κοσμήματα ἐκ τῶν τάφων 1 καὶ 3 Ἐλαφοτόπου.

β. Λιάφορα κοσμήματα ἐκ τοῦ τάφου 1 Ἐλαφοτόπου.

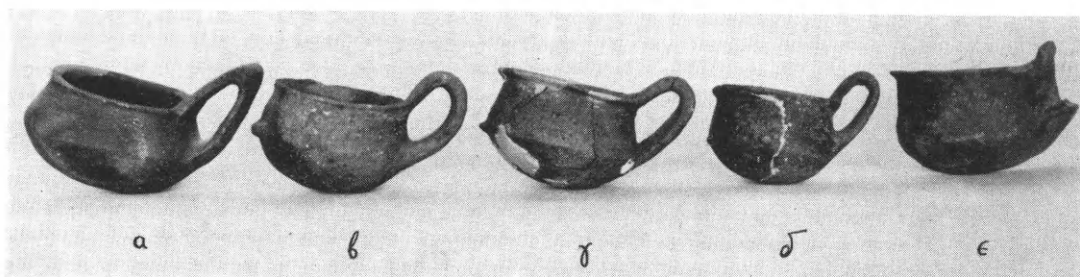
γ. Χαλκῇ δρεπανοειδῆς μάχαιρα ἐκ τοῦ τάφου 1 Ἐλαφοτόπου.

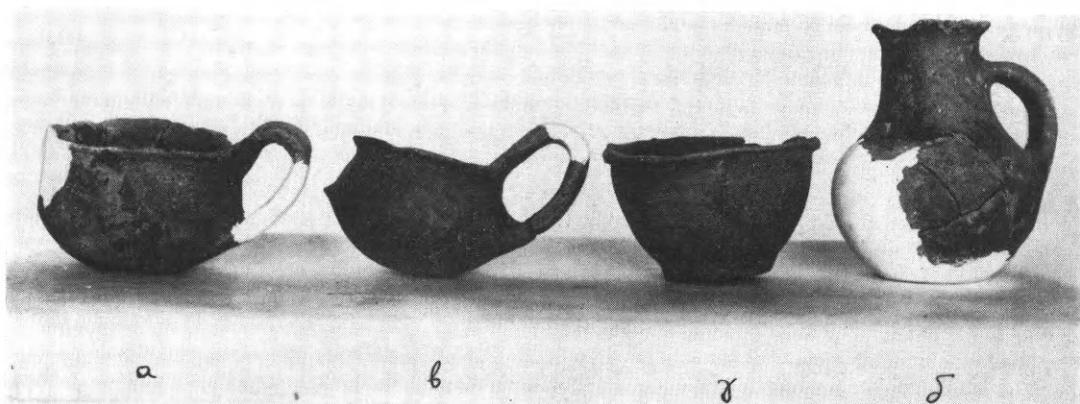
δ. Αἱ δύο δρεπανοειδεῖς μάχαιραι Ἐλαφοτόπου (ἄνω) καὶ Καλμπακίου (κάτω).

α. Κύαθος ἐκ Λαψίστης Ἰωαννίνων.

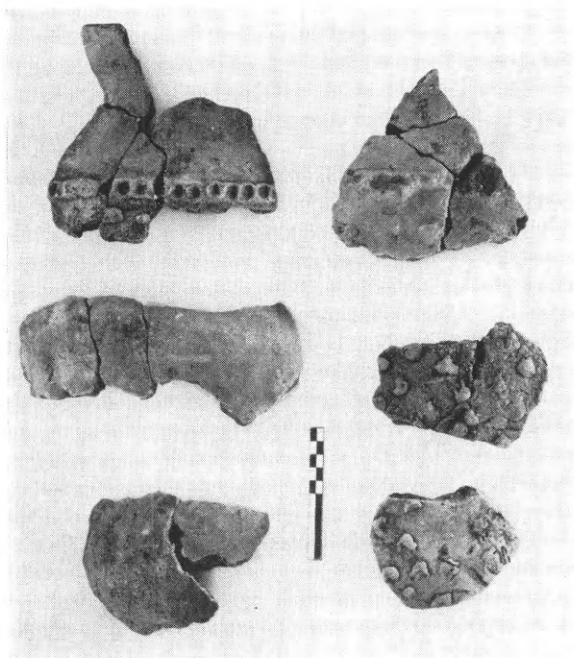
β. Κύαθοι ἐκ τοῦ τάφου 1 Ἐλαφοτόπου.

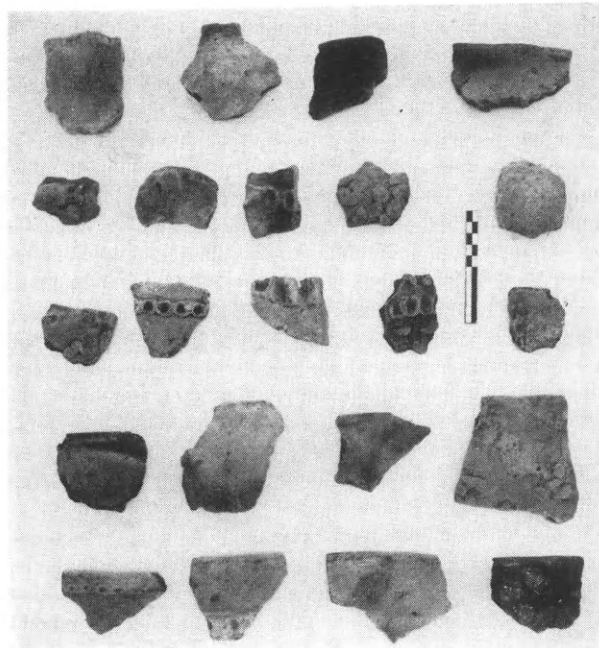
γ. Κύαθοι καὶ πρόχους ἐκ τῶν τάφων 2 - 3 Ἐλαφοτόπου.

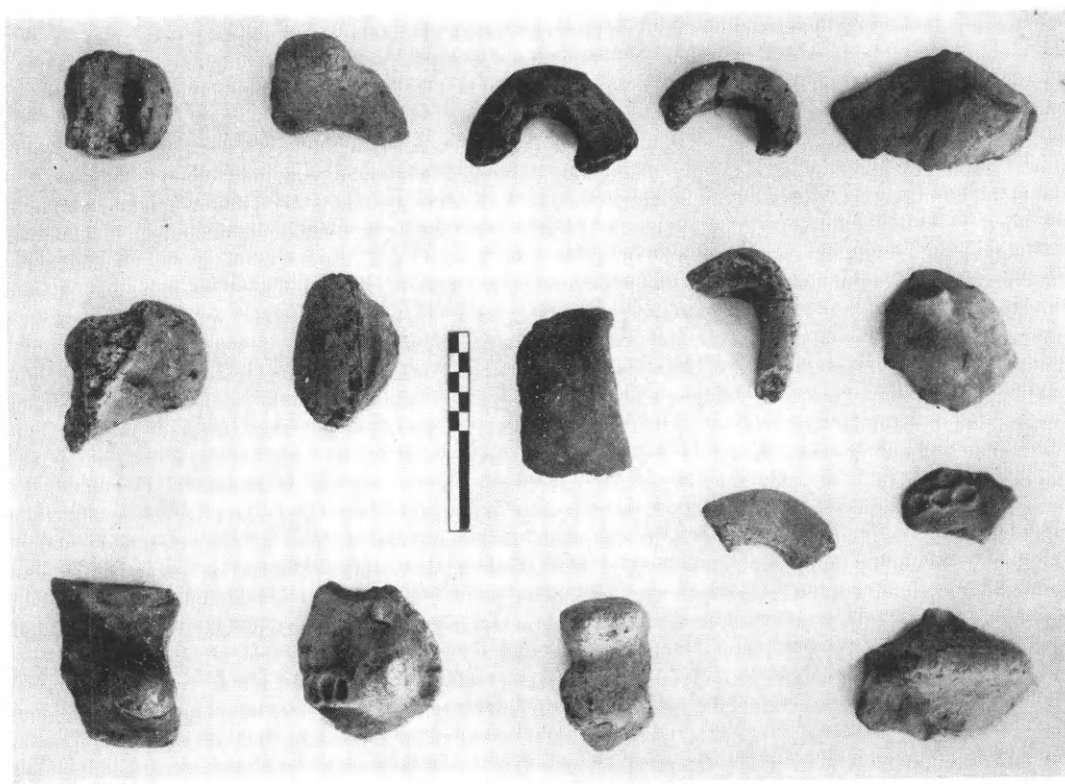
δ. Κάνθαροι ἐκ Δωδώνης (Μουσεῖον Ἰωαννίνων).

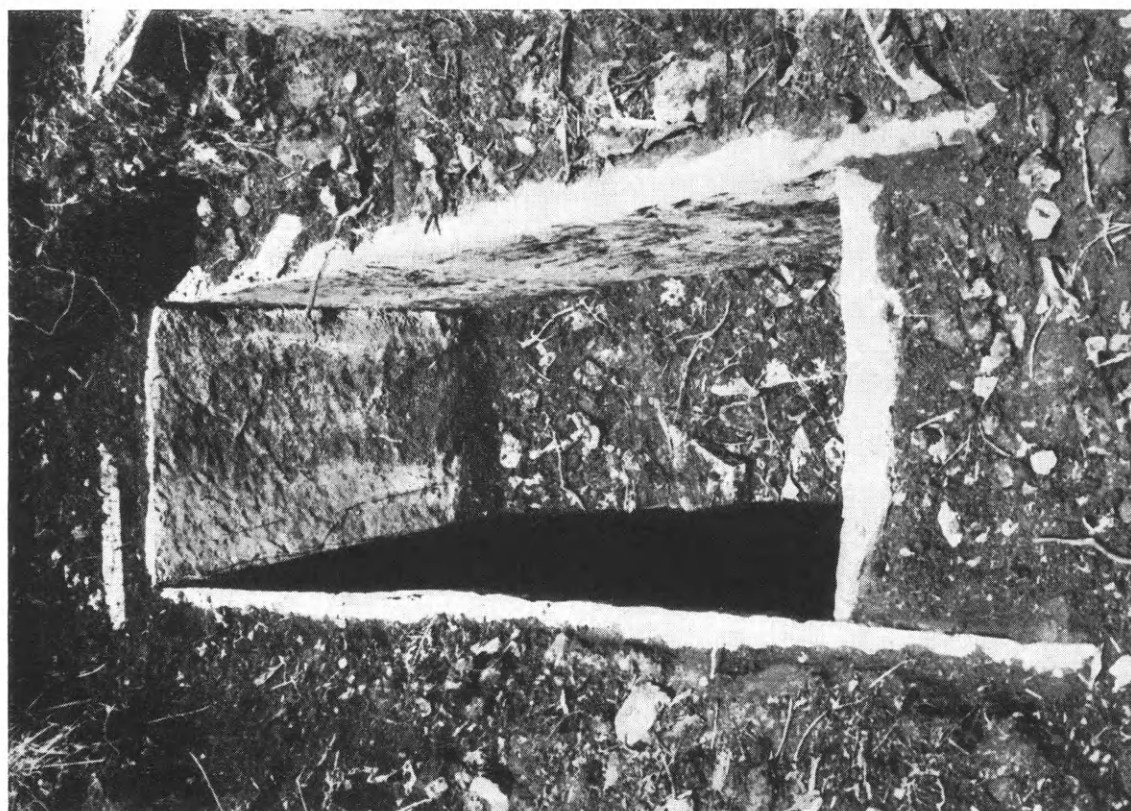
α. *Οστρακα πιθοειδῶν ἀγγείων ἐκ τῆς θέσεως
« Κονίσματα » *Ελαφοτόπου Ζαγορίου.

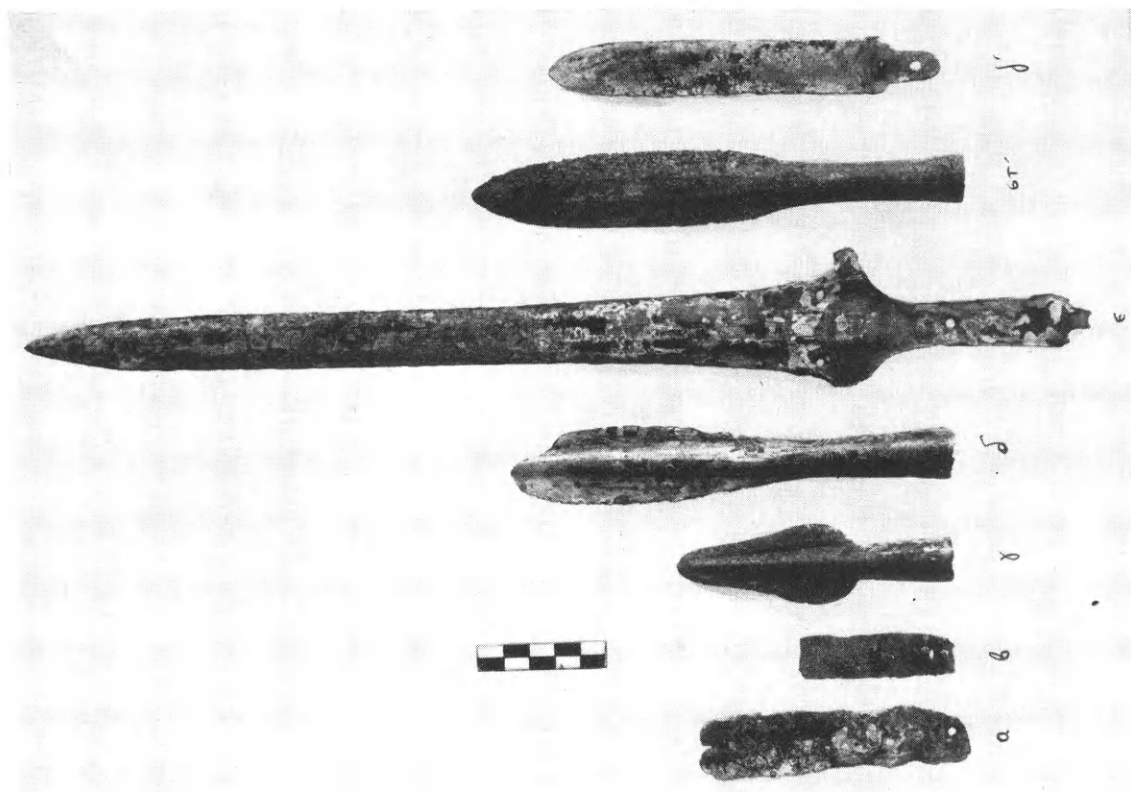
β. *Οστρακα ἀπὸ τὸ χεῖλος (1ῃ καὶ 4ῃ - 5ῃ σειρᾷ)
καὶ τὴν κοιλίαν (2ᾶ - 3ῃ σειρᾷ) πιθοειδῶν καὶ
λίαν εὐρυστόμων ἀγγείων ἐκ τῆς θέσεως « Κονί-
σματα » *Ελαφοτόπου Ζαγορίου.

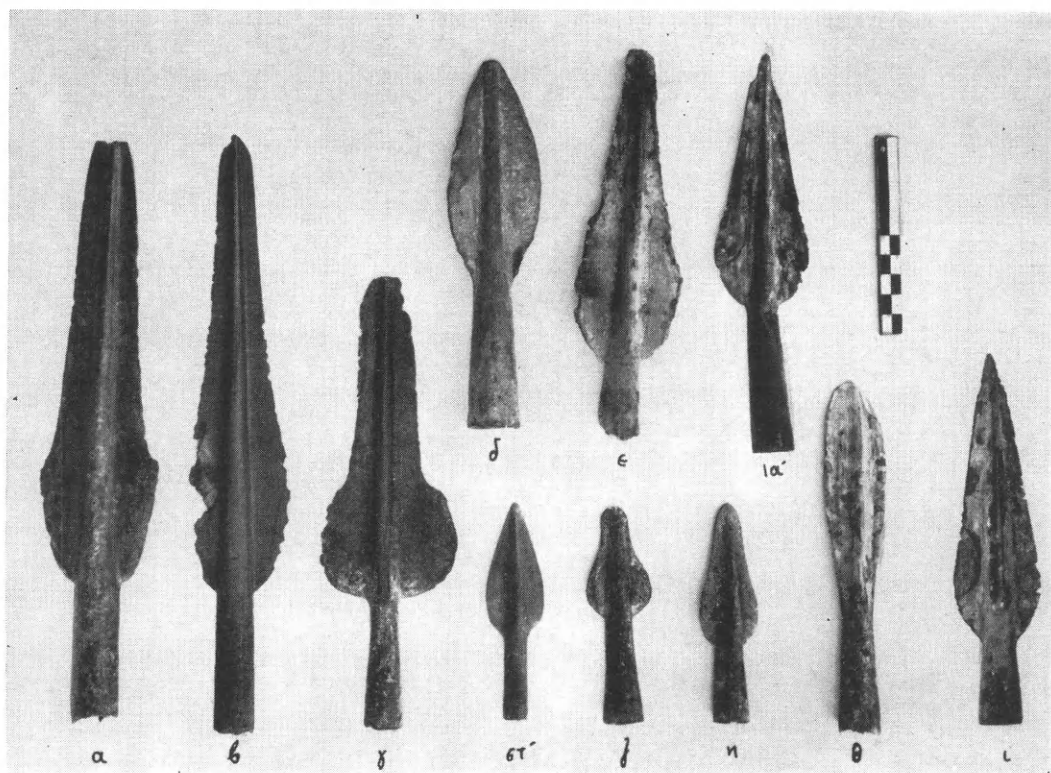
γ. Λαβαὶ ἀγγείων ἐκ τῆς θέσεως « Κονίσματα » *Ελαφοτόπου.

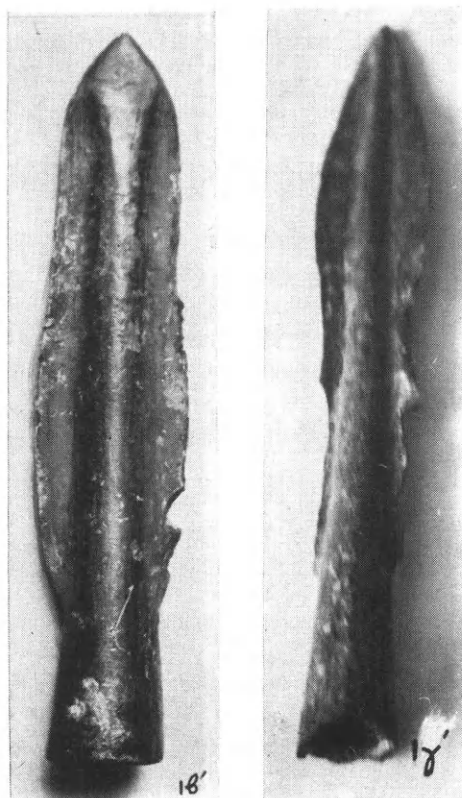
α. Ὁ κιβωτιόσχημος τάφος Μαζαρακίου ἀπὸ Νότου.

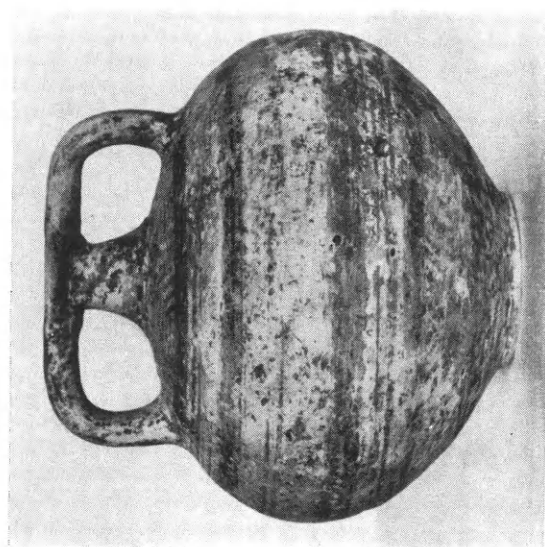
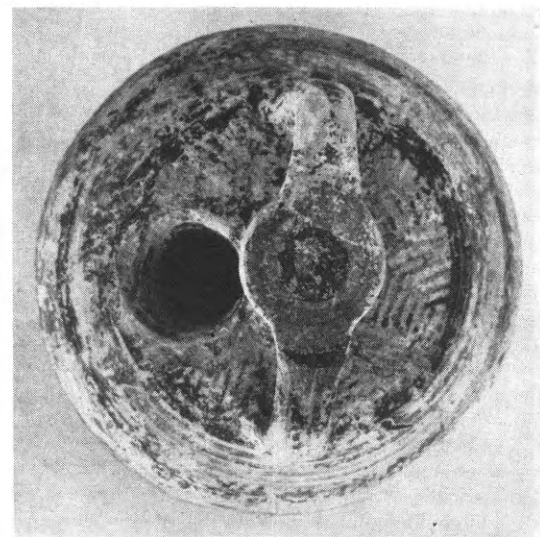
β. Τὰ χαλκᾶ ὅπλα τοῦ τάφου Μαζαρακίου.

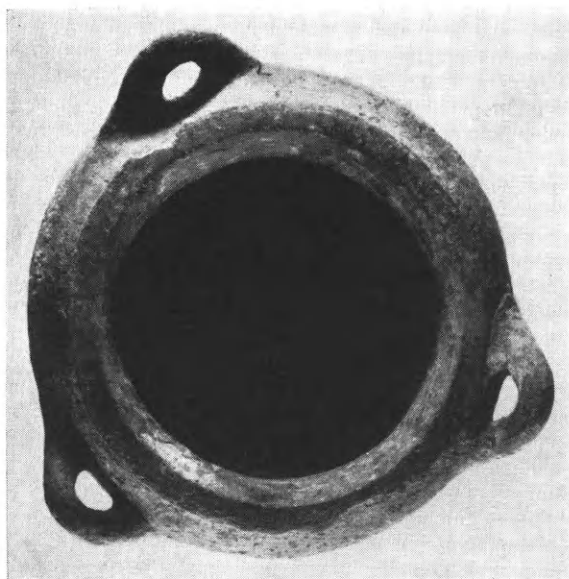
α. Χαλκαῖ φυλλόσχημοι αἰχμαί εἰς Ἱωάννινα.

β - γ. Χαλκαῖ αἰχμαί Πάργας
καὶ Ἀνθοχωρίου.

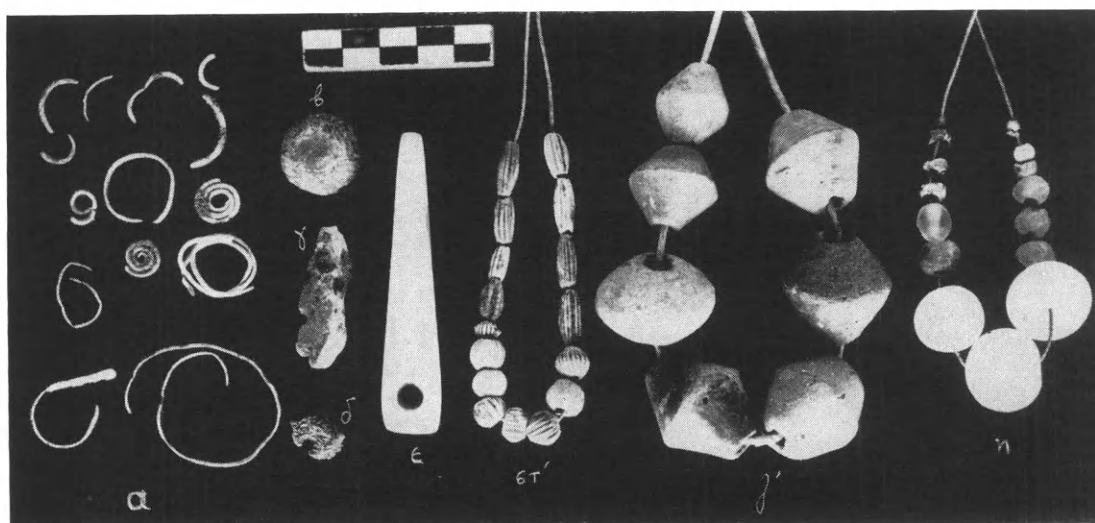
α - β. Ψευδόστομος ἀμφορίσκιος ἐκ τοῦ τάφου Μαζαραζίου.

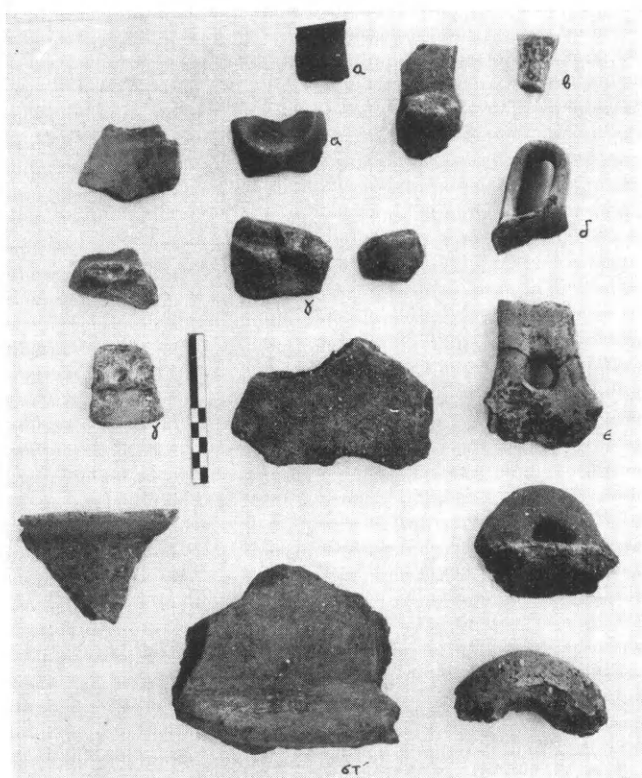
γ - δ. Ἀγρόσχημον ἀλάβαστρον ἐκ τοῦ τάφου Μαζαραζίου.

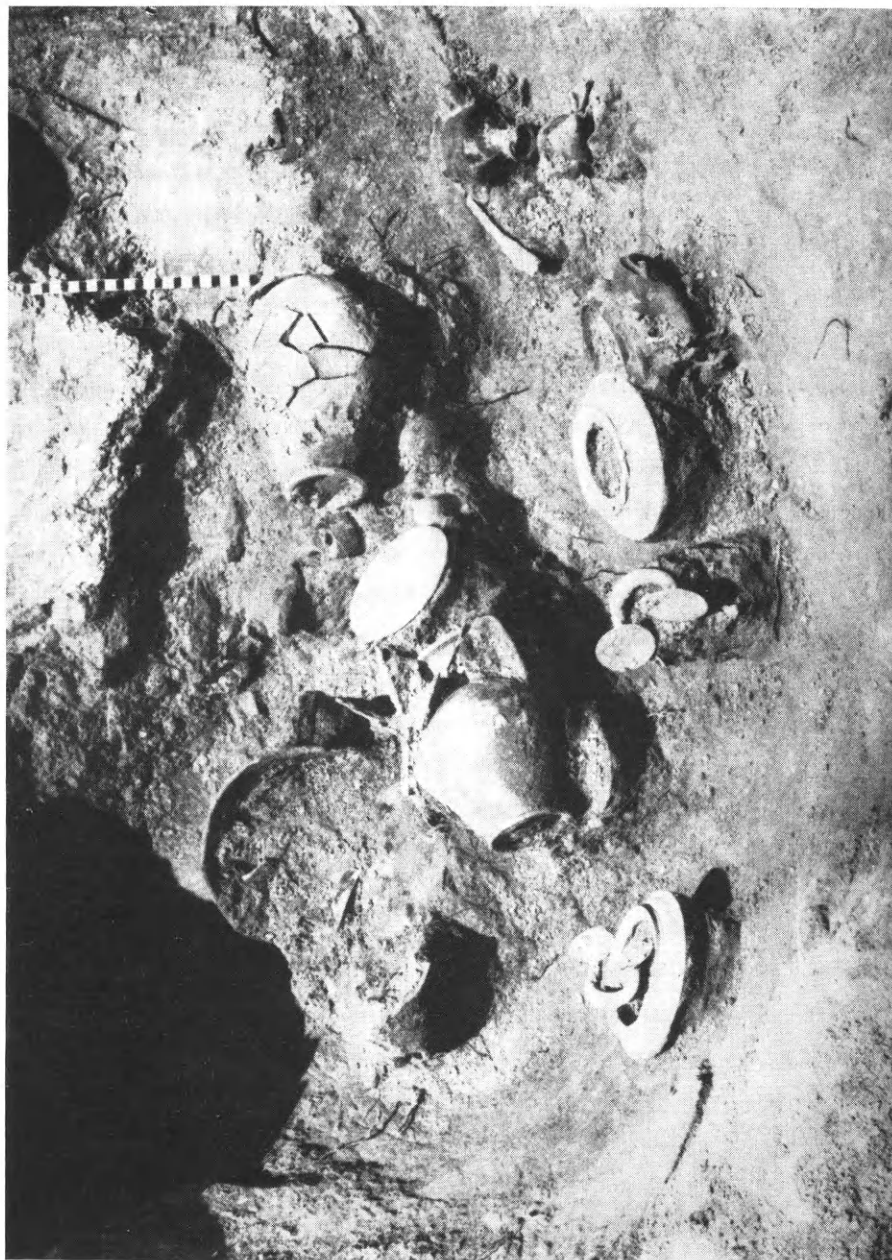
α. Ἐγχώριοι κύαθοι καὶ ἀρύταινα ἐκ τοῦ τάφου Μαζαρακίου.

β. Κοσμήματα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα ἐκ τοῦ τάφου Μαζαρακίου.

γ. Ὅστρακα ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ τάφου Μαζαρακίου.

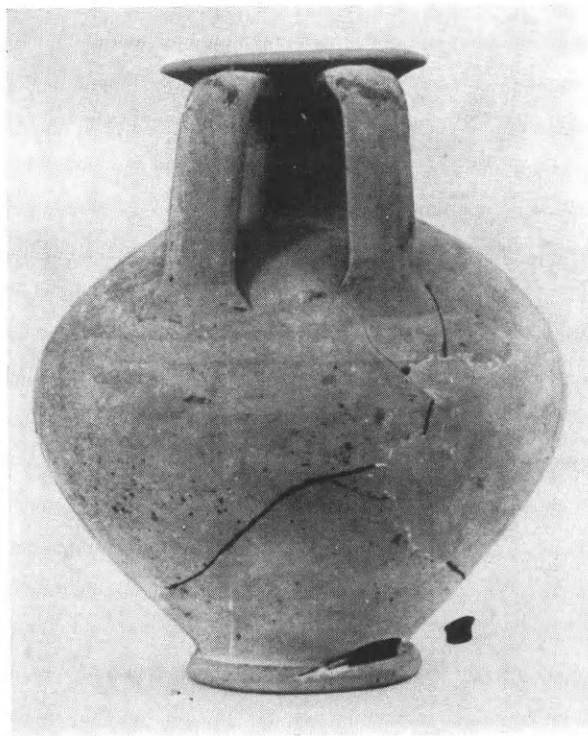
Τὰ εὑρήματα τοῦ ταφικοῦ πύθου Στρεφίου κατὰ χώραν.

α. Ώξυπόθμενος άμφορεύς έκ τής πιθοειδούς
ταφής τοῦ πίν. 31.

β. Άμφορεύς έκ τής πιθοειδοῦς
ταφής τοῦ πίν. 31.

γ. Οίνοχόη μέ δίδυμον λαβήν έκ τής πιθοειδοῦς
ταφής τοῦ πίν. 31.

δ. Ληγύθιον έκ τής πιθοειδοῦς
ταφής τοῦ πίν. 31.

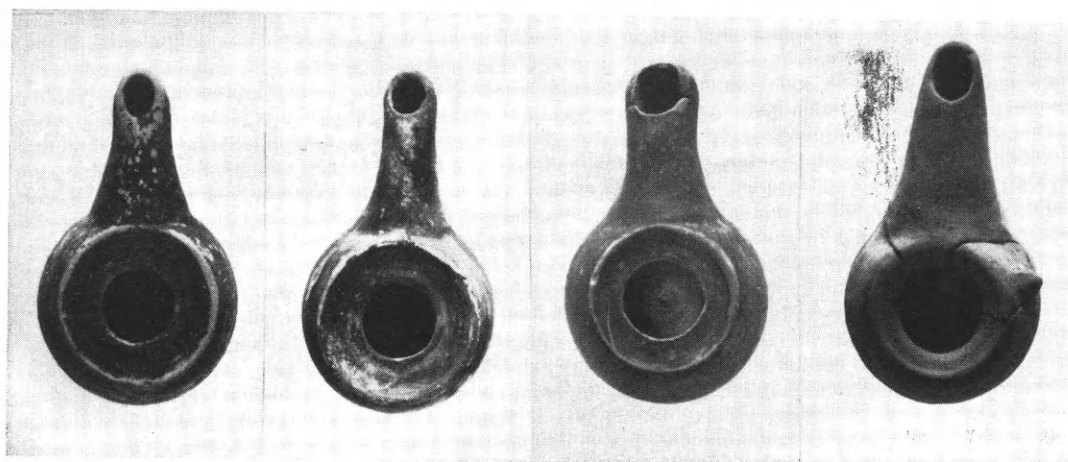
α. Πυξίς ἐκ τῆς πιθοειδοῦς
ταφῆς τοῦ πίν. 31.

β. Κρατηρίσκος ἐκ τῆς πιθοειδοῦς
ταφῆς τοῦ πίν. 31.

γ. Δακρυδόχα ἀγγεῖα ἐκ τῆς πιθοειδοῦς ταφῆς τοῦ πίν. 31.

δ. Λύχνοι ἐκ τῆς πιθοειδοῦς ταφῆς τοῦ πίν. 31.

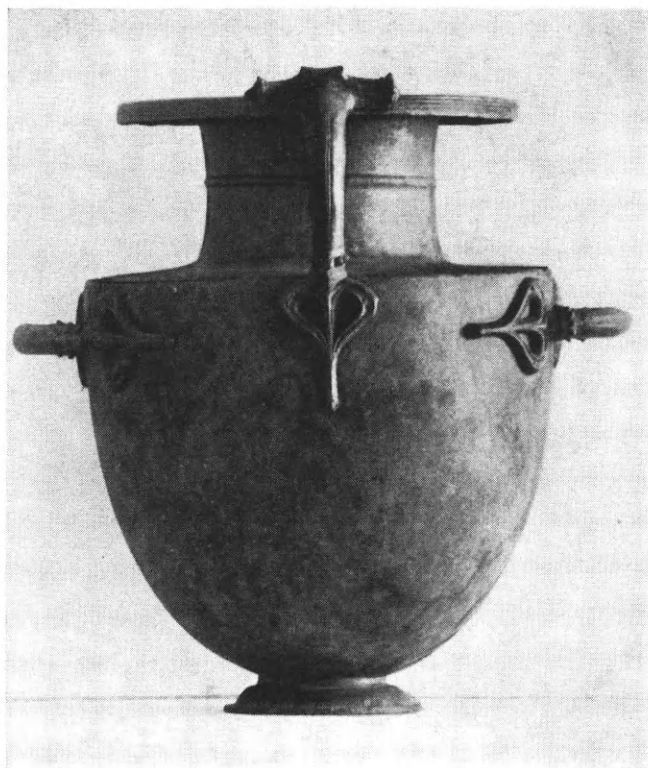
α. Χαλκῇ ὑδρία BE 1461 Μουσείου Ὀλυμπίας ἐκ Στρεφίου Ἡλείας.

β. Πλαγία ὄψις τῆς ἀνωτέρω ὑδρίας.

γ. Ἐτέρα ὄψις τῆς ἀνωτέρω ὑδρίας.

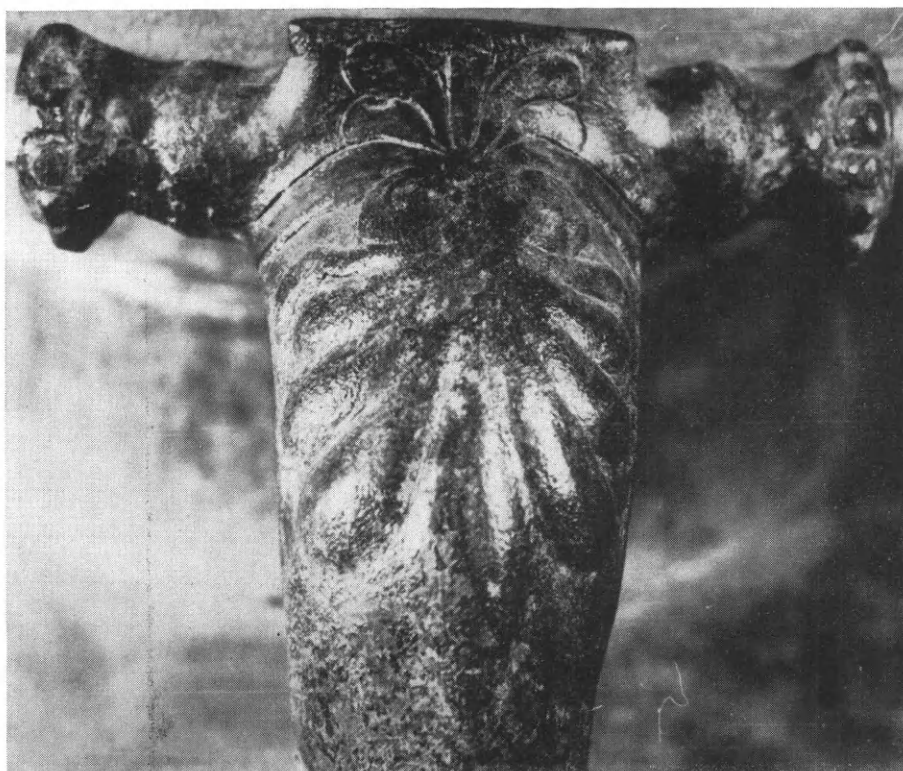
α. Χαλκή υδρία BE 1462 Μουσείου 'Ολυμπίας ἐκ Στρεφίου 'Ηλείας.

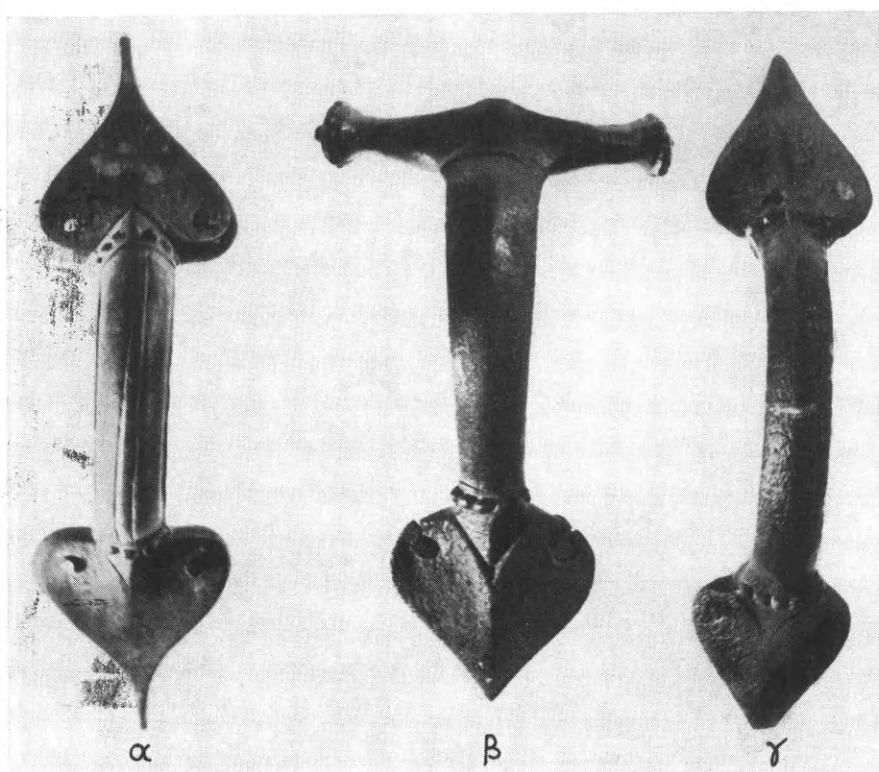
β. Πλαγία ὄψις τῆς ἀνωτέρω υδρίας.

γ. Ἑτέρα ὄψις τῆς ἀνωτέρω υδρίας.

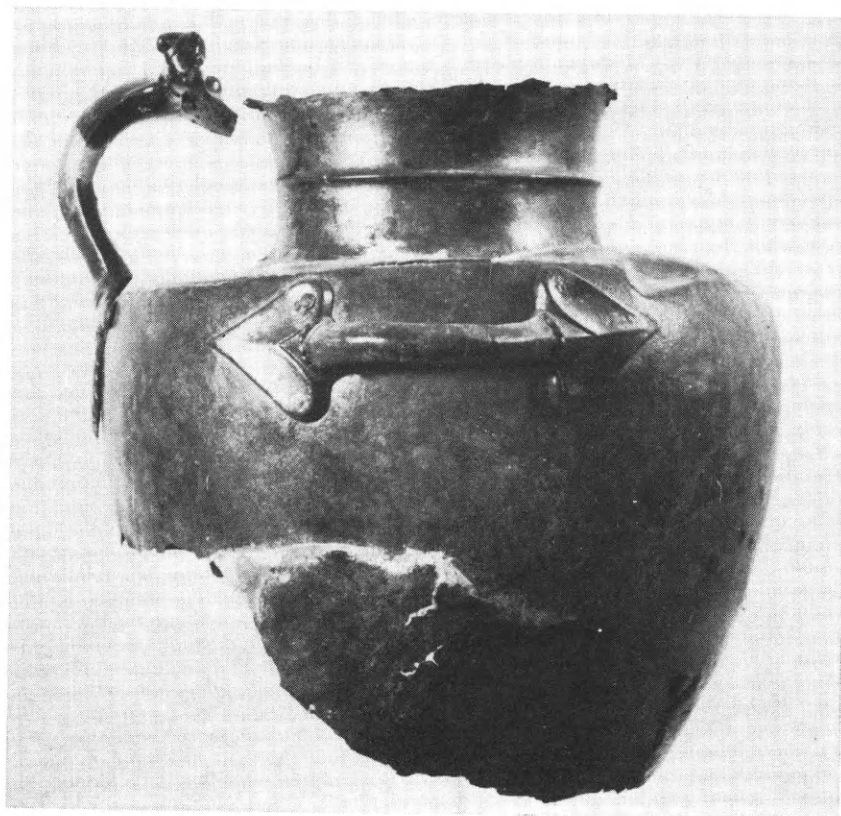
α. Ἀνθέμια εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς κατακορύφου λαβῆς τῆς ὑδρίας BE 1461
Μουσείου Ὀλυμπίας.

β. Λαβαὶ χαλκῶν ὑδριῶν BE 545β, 546 καὶ 545α Μουσείου Ὀλυμπίας.

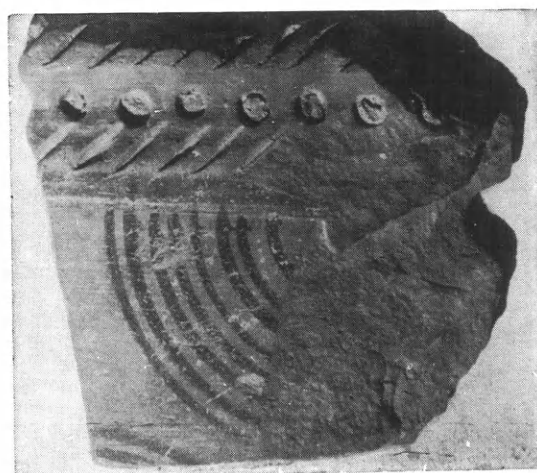
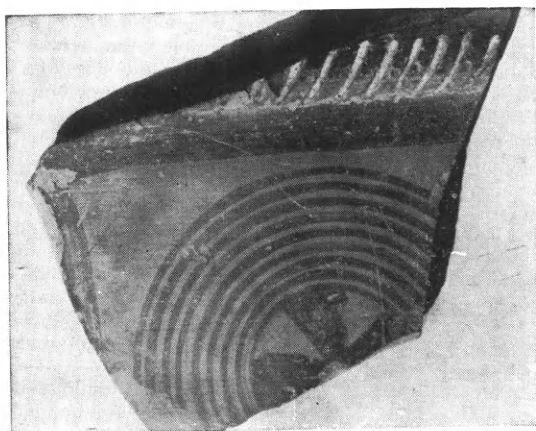
α. Χαλκῆ ὑδρία BE 960 Μουσείου Ὀλυμπίας ἐκ Καλυβαζίων Ἡλείας.

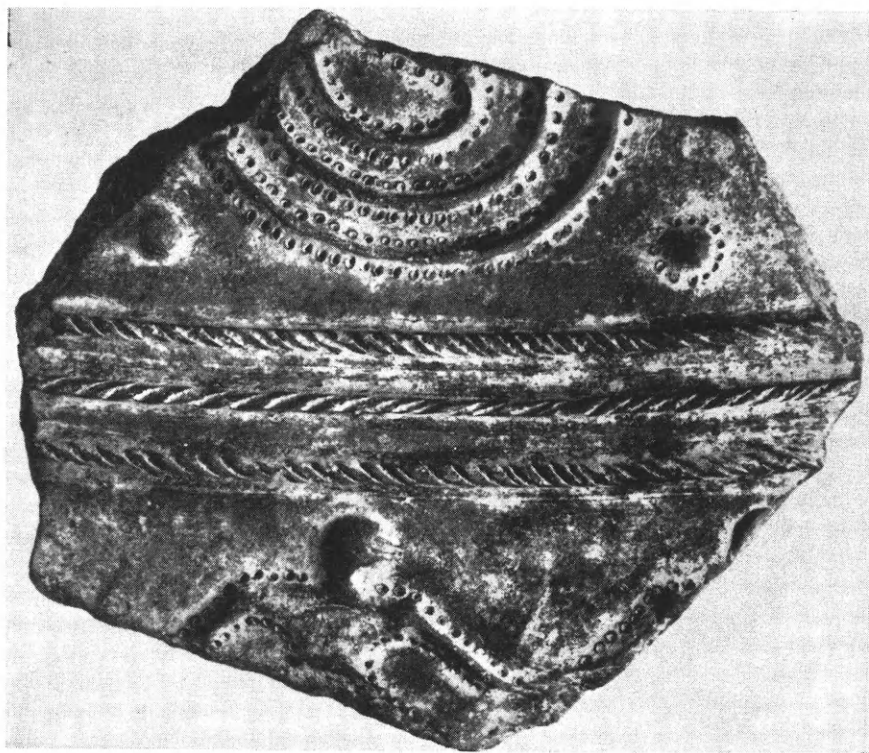
β. Πλαγία ὄψις τῆς ἀνωτέρω ὑδρίας.

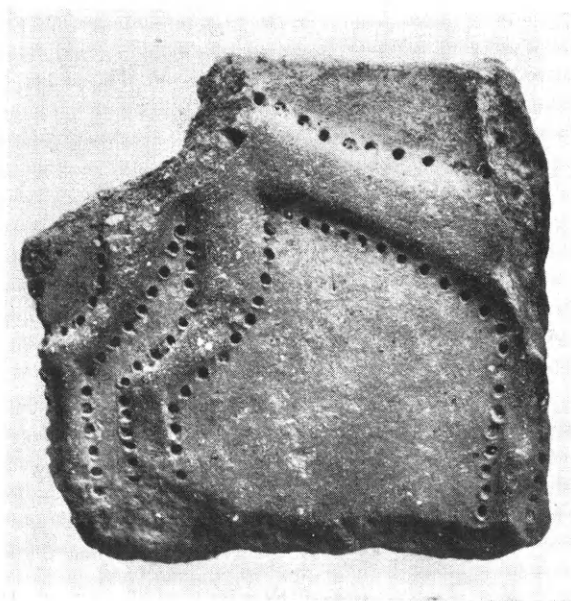
a. Fragment im Museum von Herakleion (Kreta).

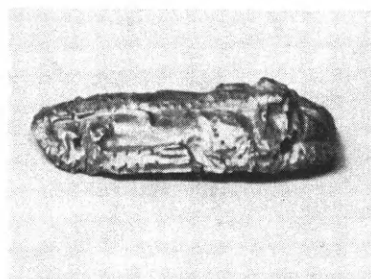
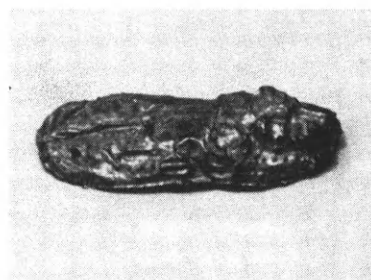
b - c. Protogeometrische Scherben ; Naxos.

a. Fragment aus Andros.

b. Fragment aus Tenos.

c - d. Goldlöwen aus Naxos.

a - b. Fragmente aus Tenos.

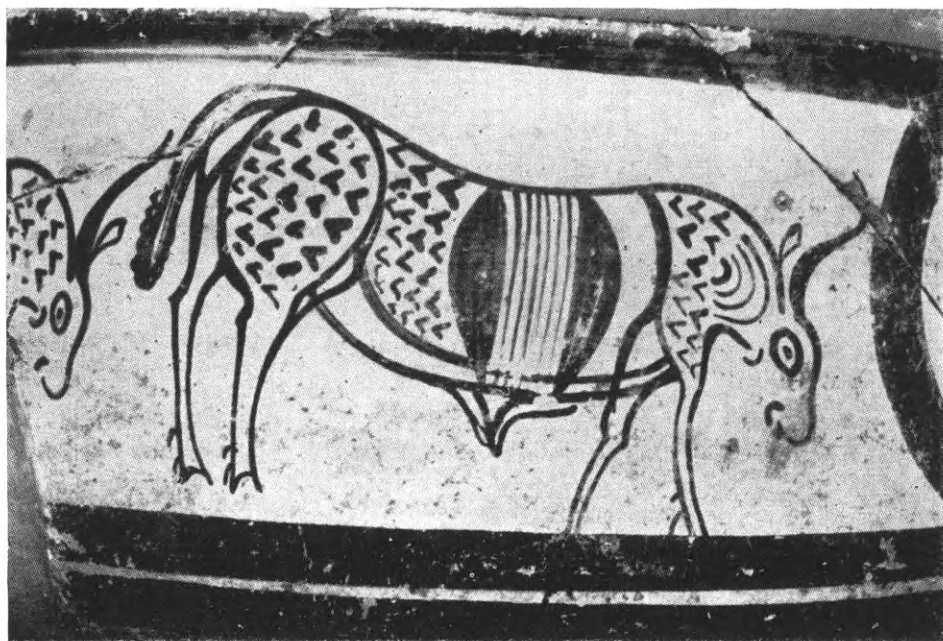
a - b. Fragmente aus Tenos.

a. Fragment in München.

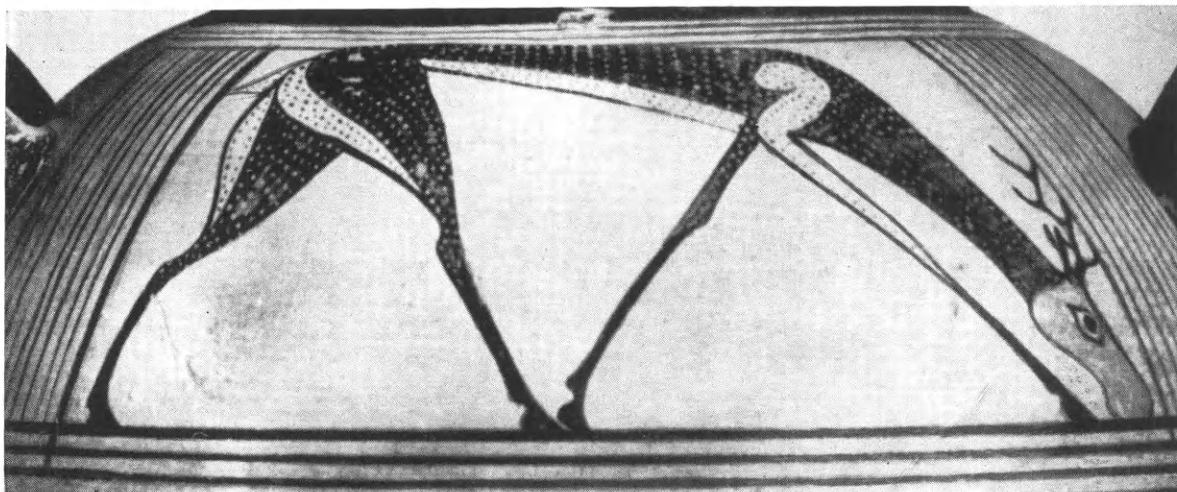
b. Zugehöriges (?) Fragment aus Tenos.

a. Aus einem mykenischen Krater in Berlin.

b. Aus dem attischen Luterion in Kopenhagen.

a. Aus einer Kykladischen Amphora in Stockholm.

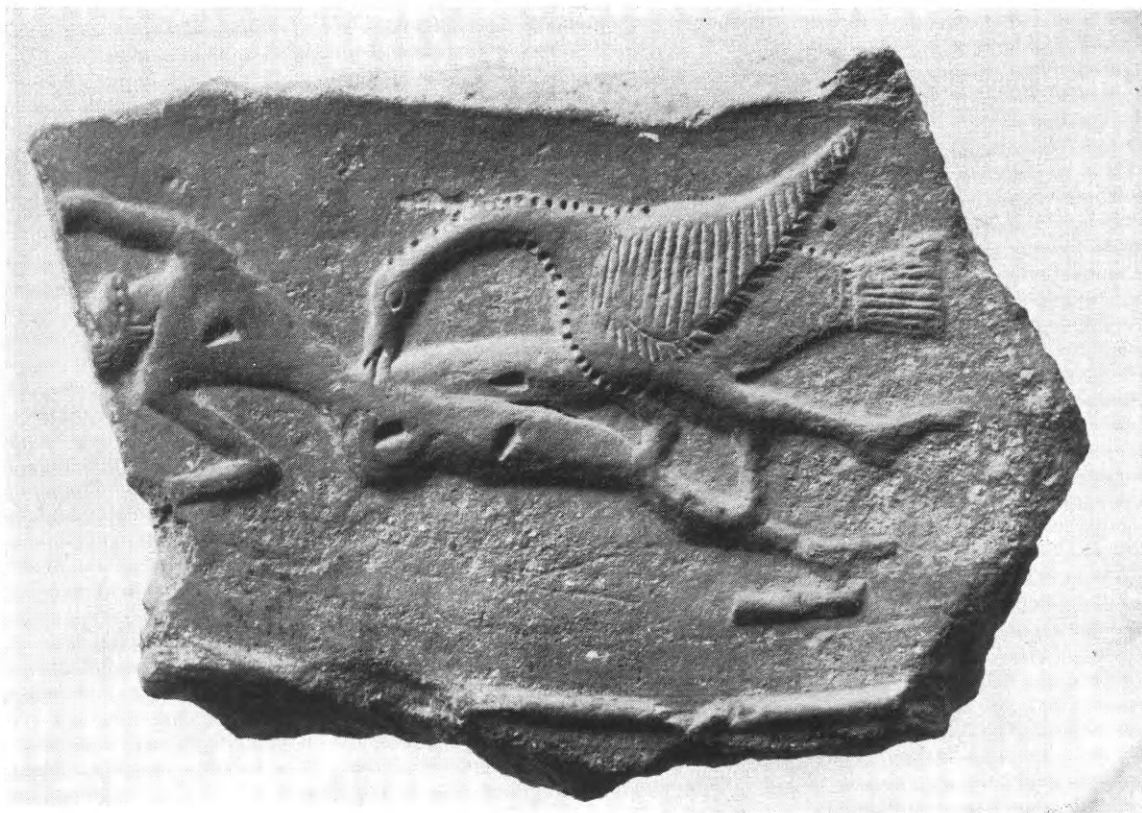
b. Aus der Athener Reliefamphora.

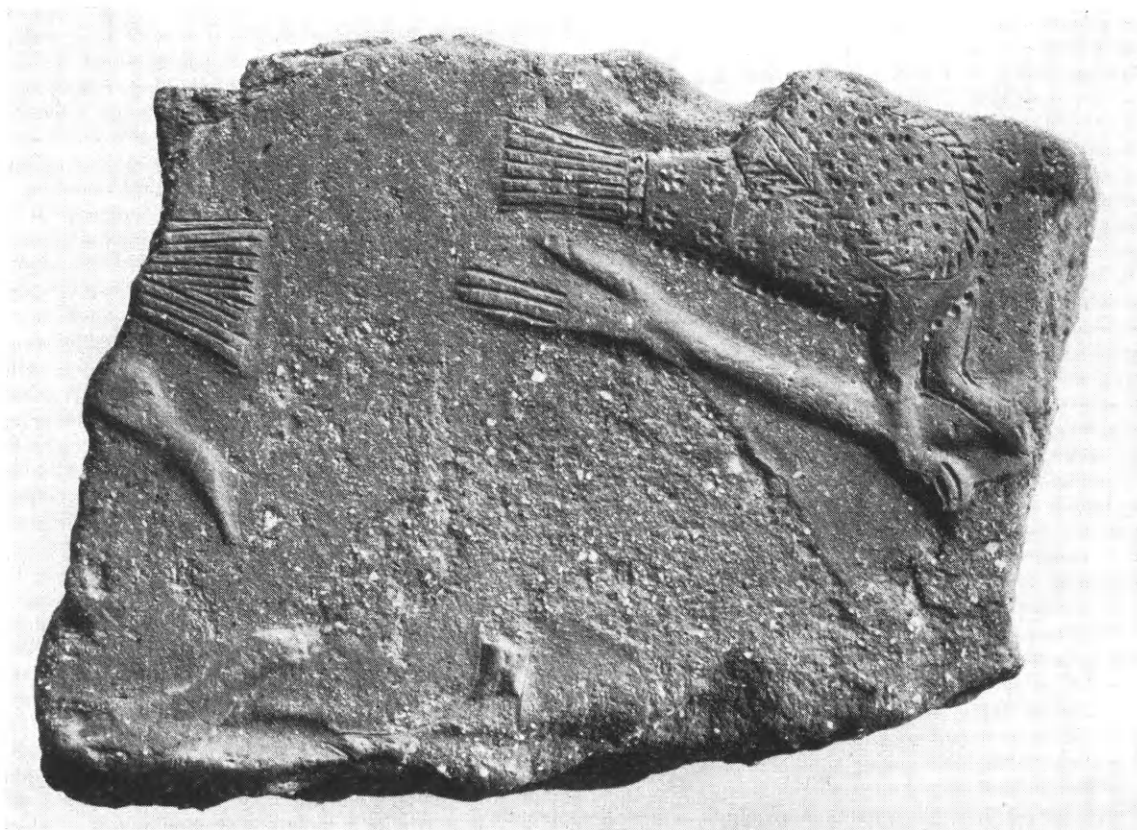
Die Halsdarstellung der protoattischen Amphora aus Eleusis.

Reliefamphora aus Eretria. Detail.

a. Fragment aus Tenos ; Athen.

b. Fragment aus Tenos.

Die Tanzamphora ; Tenos.

Aus der Amphora Taf. 48.

a. Aus der «François - Vase».

b. Aus der Amphora Taf. 48.

a. Die Halsdarstellung der Reliefamphora aus Mykonos.

b. Fragment aus Tenos.

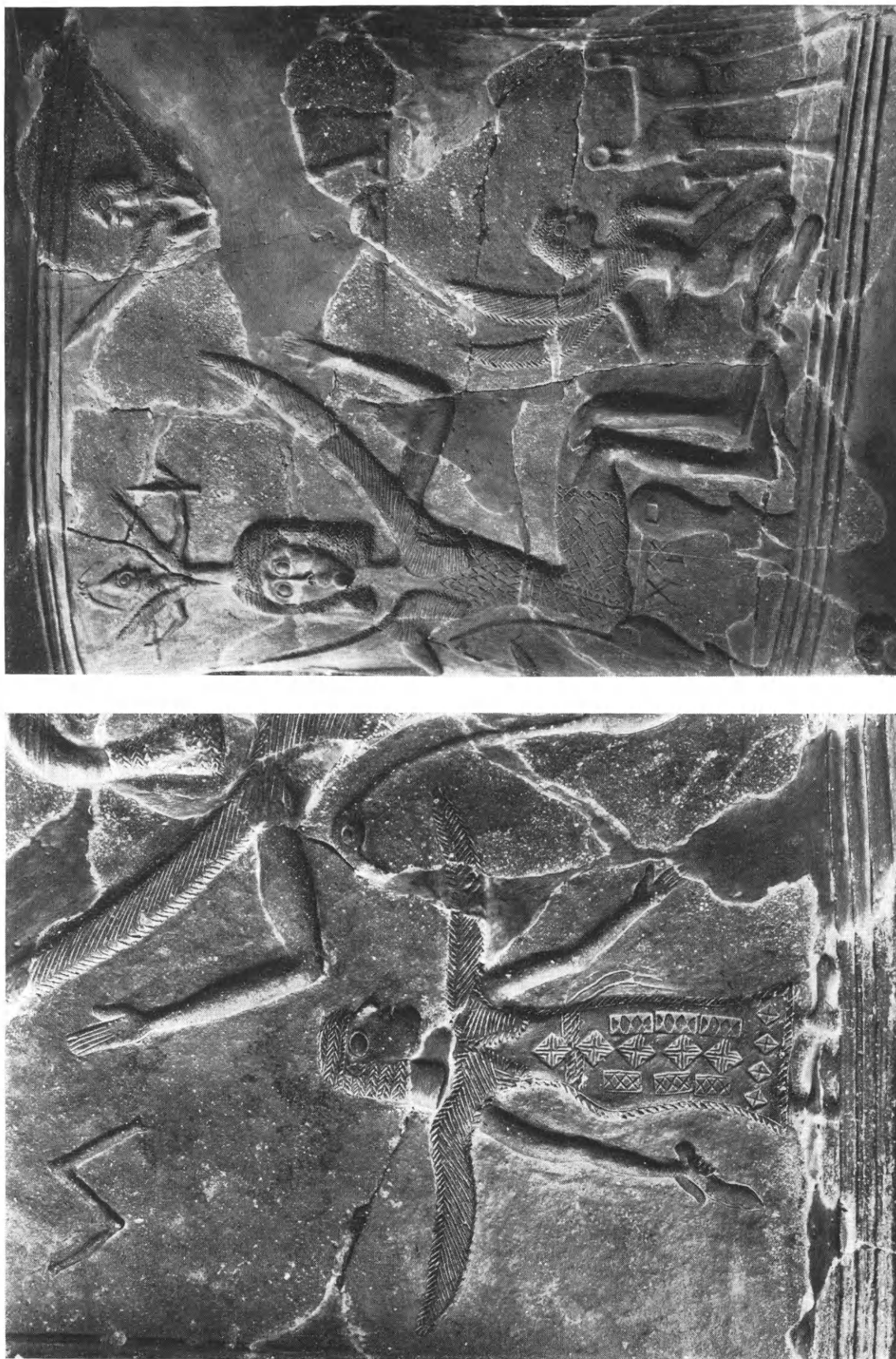
Die Geburtsamphora ; Tenos.

Die Halsdarstellung der Amphora Taf. 52.

a - b. Aus der Reliefamphora Taf. 52.

Der linke (a) und der rechte (b) Teil der Halsdarstellung der Reliefamphora Taf. 52.

Die Halsdarstellung der Athener Reliefamphora.

Fragment aus Tenos.

a - b. Fragmente aus Chios.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

BYZANTINA KAI METABYZANTINA ΜΝΗΜΕΙΑ ΛΑΚΩΝΙΚΗΣ

Κατὰ τὴν ἑνδεκαετῇ ὑπηρεσίαν μου εἰς τὸν Μυστρᾶν, ὡς ἐπιμελητοῦ βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων, περιώδευον κατὰ καιροὺς ἀνὰ τὴν Λακωνίαν ἐπισημαίνων καὶ καταγράφων τὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς, μὲ τὸν ἀπώτερον σκοπὸν νὰ δημοσιεύσω εὐρετήριον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τοῦ Νομοῦ, ἀφοῦ μάλιστα τότε δὲν ἐξεδίδετο ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον καὶ δὲν ἐδημοσιεύοντο ἐκθέσεις καθιστῶσαι γνωστὰ τὰ πορίσματα τῆς ἐνιαισίου ἐρεῦνης τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων. Ἀλλ' ἡ δημοσίευσις εὐρετηρίου ἀπῆται σχεδίασιν τῶν μνημείων παρ' ἀρχιτέκτονος καὶ ἡ πρὸς τοῦτο δαπάνη δὲν ἦτο τότε εὐκόλῳ νὰ ἐξοικονομηθῇ¹. Δι' αὐτὸ καὶ τὸ εὐρετήριον δὲν ἐξεδόθη². Ὅθεν ἐσκέφθην ὅτι εἶναι ἐνδεδειγμέ-

¹ Προσπάθειά μου διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῶν ἀπαιτουμένων πόρων ἐκ μέρους ἐπιτοπίων παραγόντων δὲν ἐτελεσφόρησε.

² Πρώτας, συντόμους πληροφορίας διὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Λακωνίας βλ. καὶ παρὰ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσας Μάνης, Ἀθῆναι 1964. Πληροφορίας ὡσαύτως δύναται τις νὰ εὕρῃ καὶ εἰς ἄλλας μελέτας τοῦ ἰδίου.

Τὸν καταρτισμὸν εὐρετηρίου τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος θεωρῶ πρωταρχικὸν ἔργον τῶν Ἐφορειῶν Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων. Ἀγνοοῦμεν δυστυχῶς ἀκόμη πολλὰ τῶν σωζομένων μνημείων. Ἡ ἀξιολόγησις τῶν ἀρχαίων, ἡ κλιμάκωσις τῶν ἐκτελεστέων ἔργων συντηρήσεως καὶ καθόλου ἡ ἐπιτηγία τοῦ προγράμματος ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν ἐπὶ τῶν καταλοίπων τῆς βυζαντινῆς ἀρχαιότητος εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐξασφαλισθῇ, ἂν δὲν προηγηθῇ ἔστω καὶ στοιχειώδης καταγραφὴ τῶν μνημείων. Εἶναι ἀπαράδεκτον νὰ ἐκτελῶνται ἐργασίαι συντηρήσεως ἐπὶ κτηρίων τρίτης καὶ τετάρτης σειρᾶς, καθ' ἣν στιγμὴν καταρρέουν λανθάνοντα ἔργα πρώτης γραμμῆς.

νον νὰ παρέχω τμηματικῶς διὰ τῶν Χρονικῶν τῆς ΑΕ σημειώσεις μου δι' ἄγνωστα ἢ ἀνεπαρκῶς γνωστὰ Λακωνικὰ μνημεῖα, ὅπως αὐταὶ ἐκρατήθησαν, ὅταν τὰ ἐπεσκέφθην. Ἀρχίζω ἐκ τῶν μνημείων τῆς Σελλασίας.

1. ΣΕΛΛΑΣΙΑ

α) *Παλιοπαναγιά*³. Ἐξω τοῦ χωρίου Σελλασία (Βουρλιάς), εἰς τὴν τοποθεσίαν Παλιοπαναγιά, σώζεται ἡρειπωμένος ναὸς τῆς Θεοτόκου, σταυροειδῆς, ἐγγεγραμμένος, ἐλλαδικοῦ τύπου, τετράστυλος μὲ τροῦλλον, ἔχων διαστάσεις 7.83 μ. × 5.64 μ. Εἶναι κτισμένος δι' ἀργῶν λίθων, πωρολίθων καὶ πλίνθων. Εἰς τὸν τροῦλλον αἱ πλίνθοι ἔχουν τοποθετηθῇ μᾶλλον καθ' ὀριζοντίας, διπλᾶς ζώνας (πίν. Αα). Πολλὰ μεταξὺ τῶν λίθων παρεμβάλλονται δύο παραλλήλοι, ὀριζόντιοι πλίνθοι, συνδεόμενοι ὑπὸ τρίτης, τεθειμένης λοξῶς ἀπὸ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἢ κατ' ἀντίστροφον κατεύθυνσιν, ὥστε νὰ σχηματίζεται κόσμημα ζητοειδές, ὁρθὸν ἢ ἀντίστροφον. Ἐκτὸς αὐτοῦ ἀπαντᾷ καὶ

³ Ἡ Παλιοπαναγιά τοῦ Βασσαρά εἶναι ἄλλο μνημεῖον. Βλ. δι' αὐτὴν Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, Ἡ Παλιοπαναγιά, Μαλεβός, ἔτος τρίτον, Ἀθῆναι, Ἰανουάριος 1923, ἀριθ. φύλλ. 22, σσ. 47 - 49, Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΝ, Τοιχογραφίαι καὶ ἐπιγραφαὶ τῆς Παλιοπαναγιάς, αὐτόθι Μάρτιος 1923, ἀρ. φύλλ. 24, σ. 79 - 80.

Ὁ ναὸς σήμερον ἔχει πολὺν περισσότερον ἑρειπωθῇ. Τὰ ἐναπομείναντα τμήματα τῆς τοιχογραφίας τῆς Κοιμήσεως ἀπειχίσθησαν κατ' εἰσήγησίν μου καὶ ἐξετέθησαν εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις 9ῃ Ἐκθεσὶν τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης τοῦ 1964. Ἐλπίζω ὅτι θὰ μεταφερθοῦν καὶ θὰ ἐκτεθοῦν μονίμως εἰς τὸ Μουσεῖον Μυστρᾶ, ὅπου ἡ θέσις των. Ἐγχεωμον φωτογραφίαν τοῦ ἀποτελεισθέντος τμήματος βλ. ἐν Propyläen Kunstgeschichte, Band 3, W. F. VOLBACH - JACQUELINE LAFONTAINE - DOSOGNE, Byzanz und der Christliche Osten, Berlin 1968, πίν. XXVII.

χιαστόν κεραμοπλαστικὸν κόσμημα, ἔλλείπουν ὅμως αἱ ὀδοντωταὶ ταινίαι. Ὁ τροῦλλος μὲ τὸ ὑψηλόν, κυλινδρικὸν τύμπανον διετρυπάτο ὑπὸ τεσσάρων παραθύρων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐναπομένει ἡ ἐξ εὐρέος πωρολίθου ἀνατολικὴ παραστάς τοῦ βορείου ἀνοίγματος, πλαισιουμένη ἐξωτερικῶς ὑπὸ ἀπλῆς σειρᾶς πλίνθων. Μεταξὺ τοῦ Ν. καὶ τοῦ Δ. παραθύρου, ὑψηλά, σώζονται δύο σειραὶ πωρολίθων. Ὁ νάρθηξ, σύγχρονος πρὸς τὸν ναόν, στεγάζεται ὑπὸ καμάρας βαινούσης ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς καὶ ἔχει δύο θύρας, μίαν εἰς τὸν βόρειον καὶ ἄλλην εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον. Ἡ καμάρα τοῦ νάρθηκος, ἔχουσα χορδὴν βραχυτέραν τοῦ μήκους του, βαίνει ἀπὸ Δυσμῶν ἐπὶ τοξυλλίων, τὰ ὁποῖα στηρίζονται εἰς πλάκας προεχούσας τοῦ δυτικοῦ τοίχου κατὰ 0.15 μ. ἐν εἶδει κυλινδρικών (πίν. Αβ). Ὁ νάρθηξ ἐπικοινωνεῖ διὰ πυλῶν πρὸς τὰ λίαν περιορισμένα δυτικά, πλάγια διαμερίσματα. Τὸ μήκος των μόλις φθάνει τὰ 0.78 μ. Τὰ δυτικὰ στηρίγματα τοῦ τροῦλλου ἔχουν μορφήν συνεχοῦς τοίχου, ἐξικνουμένου μέχρι τοῦ νάρθηκος. Τὸ μήκος τοῦ τοίχου εἶναι 1.49 μ. (πίν. Αγ). Τῶν ἀνατολικῶν πεσσῶν τὸ μήκος περιορίζεται εἰς 0.76 μ. Αἱ ἡμικυκλικαὶ ἀψίδες τοῦ ναοῦ εἶναι τρεῖς: τὸ παράθυρον τῆς μεσαίας (πίν. Αδ), πλάτους 0.54 μ., εἶχε παραστάδας ἐκ πλίνθων. Πλίνθιναι εἶναι καὶ αἱ ἄντυγες, δηλ. τὰ πρὸς τὸν τροῦλλον χεῖλη τῶν καμαρῶν, αἱ ὁποῖαι στεγάζουν τὰς κεφαίας τοῦ σταυροῦ καὶ διασταυρούμεναι ἀνέχουν τὸν τροῦλλον. Εἰς τὸ τύμπανον τῆς νοτίας κεφαίας διαμορφώνεται χαμηλὰ ἀρκοσόλιον. Ἀνὰ ἐν μονόλοβον παράθυρον, μᾶλλον στενόν, διατρυπᾷ τὸ τύμπανον τῆς Β. καὶ τῆς Ν. κεφαίας.

Ἐκ τοῦ γραπτοῦ διακόσμου τῆς ἐκκλησίας σώζονται εἰς τὰ δυτικὰ σφαιρικά τρίγωνα ἐπὶ λευκοῦ βάθους λείψανα ἐξαπτερύγων μὲ καφερούθρους πτέρυγας. Ὡστε εἰς τὰ σφαιρικά τρίγωνα δὲν ἐξωγραφοῦντο Εὐαγγελισταί. Πάντως τὰ ἀρχαῖα στοιχεῖα εἶναι προφανῆ τόσο εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ὅσον καὶ εἰς τὰ ὑπολείμματα τοῦ γραπτοῦ διακόσμου τοῦ μνημείου. Ὡς πρὸς τὴν μορφήν τῶν στηριγμάτων τοῦ τροῦλλου καὶ τὸν διὰ τοίχου διαχωρισμὸν τῆς δυτικῆς κεφαίας ἀπὸ τῶν πλαισιούντων αὐτὴν μικροῦ μήκους δυτικῶν πλαγίων διαμερισμάτων ἢ Παλιοπαναγιαὶ ἐνθυμίζει τὴν παρὰ τὸ Βαγιάτι τῆς Ἀτ-

τικῆς Φραγκοκλησιάν¹, τὴν ὁποίαν ὁ Ὁρλάνδος χρονολογεῖ ἀπὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς². Ἡ Φραγκοκλησιὰ ἔχει καὶ αὕτῃ τρεῖς ἡμικυκλικὰς ἀψίδας καὶ ἀκανόνιστον τοιχοποιίαν. Οἱ ἀνατολικοὶ τῆς ὅμως πεσσοὶ ἔχουν μῆκος μεγαλύτερον τῶν δυτικῶν. Καὶ τῆς Φραγκοκλησιᾶς ὁ νάρθηξ ἔχει δύο θύρας: τὴν μίαν εἰς τὸν νότιον καὶ τὴν ἄλλην εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον. Καὶ τὰ φέροντά ποτε τὸν κεντρικόν της τροῦλλον τέσσαρα τόξα — σώζεται μόνον τὸ νότιον — ἦσαν κατεσκευασμένα διὰ μεγάλων ὀπτοπλίνθων³.

β) **Ἑρείπια βυζαντινοῦ πύργου.** Εἰς τὴν θέσιν Τρουλλίτσα, ἱκανῶς ἀπέχουσιν ἀπὸ τοῦ χωρίου, σώζονται ἑρείπια κτηρίων. Ὑπὲρ τὴν ἀτραπὸν, τὴν ὁδηγοῦσαν πρὸς τὰ ἐκεῖ, διακρίνεται τὸ ἥμισυ τόξου θύρας καὶ πλησίον της τοῖχοι καὶ ἑρείπια οἰκοδομήματος, ἄλλοτε καμαροσκεποῦς, ἴσως νεωτέρου, ἂν κρίνῃ τις ἐκ τῆς χρησιμοποίησεως ὀλίγων βησσάλων κατὰ τὴν τοιχοδομίαν (πίν. Αε). Τὴν καμάραν ὑπεστήριξε σφενδόνιον, βαῖνον ἐπὶ παραστάδων. Ἡ καμάρα ἴσως ἦτο ἀρχικῶς ἡμικυλινδρική καὶ βραδύτερον μετεσκευάσθη εἰς ὀξυκόρυφον. Εἰς τὸ μέσον τῆς μιᾶς τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ οἰκοδομήματος κοίλωμα ἐντὸς τοῦ τοίχου ἀπολήγει ἄνω εἰς τεταρτοσφαίριον, ὁμοιάζον μὲ ἀψίδα ἱεροῦ. Ἀριστερὰ ἄλλη βάθυνσις τομῆς ὀρθογωνίου ἐνισχύει τὴν ὑποψίαν μήπως τὸ οἰκοδόμημα ἦτο ναός. Ὑπὲρ τὴν θύραν τὴν ἀνοιγομένην εἰς τὸν ἀπέναντι στενὸν τοῖχον διαμορφοῦται ἀνακουφιστικὸν τόξον. Πλησίον τοῦ κτηρίου ὑψοῦνται τὰ ἑρείπια διωρόφου καμαροσκεποῦς πύργου, ἀναγομένου μᾶλλον εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Κατὰ τὴν οἰκοδομὴν τῶν τοίχων του ἔχουν χρησιμοποιηθῇ ἀρκεταὶ πλίνθοι.

¹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΒΜΕ τόμ. Θ', 1961, σ. 19, εἰκ. 23.

² Αὐτόθι σ. 20. Ὁ αὐτὸς παλαιότερον ἐχρονολογεῖ τὴν Φραγκοκλησιάν ἀπὸ τοῦ 14^{ου} ἢ 15^{ου} αἰ. (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Εὐρετήριο τῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, Α' Εὐρετήριο τῶν Μεσαιωνικῶν μνημείων, τεῦχος Γ', ἐν Ἀθήναις 1933, σ. 194). Ὅπως παρατηρεῖ ὁ ΟΡΛΑΝΔΟΣ (αὐτόθι), ὁ καθαρῶς βυζαντινὸς τύπος τῆς Φραγκοκλησιᾶς ἀποκλείει τὴν παραδοχὴν τῆς ὑπὸ Φράγκων κατασκευῆς της.

³ Ὁ αὐτὸς, Εὐρετήριο, σ. 194.

γ) *Ναῖσκος τοῦ ἁγίου Νικολάου*¹, εἰς δμώνυμον τοποθεσίαν, παρὰ τὰς πηγὰς τοῦ Εὐρώτα. Τὸ μονόχωρον, καμαροσκέπαστον, ἡρειπωμένον ναῦδριον ἔχει προσηρτημένα ἀπὸ Νότου παρεκκλήσιον καὶ ἀπὸ Δυσμῶν νάρθηκα. Νάρθηξ καὶ παρεκκλήσιον, μεταγενέστεραι προσθήκαι, δὲν διασώζουσιν ἴχνη γραπτῶν διακόσμων. Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει μῆκος 6.42 μ. καὶ πλάτος 2.80 μ. Ἡ στέγη του καὶ ὁ βόρειος τοῖχος εἶχον κρημνισθῆ. Διετεθεῖτο ὅμως ἡ γέννησις τῆς καμάρας. Θύραι ἡνοίγοντο εἰς τὸν δυτικὸν καὶ τὸν νότιον τοῖχον. Ὑπὲρ τὴν νοτίαν θύραν, ἐσωτερικῶς, ἐπὶ λευκοῦ βάθους ὑπῆρχεν ἡ γραπτὴ, καστανόχρωμος κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ, ἐκ τῆς ὁποίας ἐναπέμενε, ὅταν ἐπεσκέφθην τὸν ναόν, μέρος τοῦ πρώτου στίχου² (πίν. Βα):

«[Ἀνιστ]ορήθῃ ο πανσεπτος κ(αὶ) θύος ναός
του εν αγίης π[ατρὸς]

Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον ἐκατέρωθεν τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος ἡνοίγετο ἀνὰ μία κόγχη. Ἐπὶ τῆς κόγχης τῆς Προθέσεως εἰκονίζετο ὁ ἅγιος Στέφανος. Εἰς τὴν ἀψίδα, χαμηλά, ἴχνη γραπτῶν διακόσμων, μιμουμένων ὀρθομαρμάρωσιν καὶ ἀνωτέρω λειτουργουμένων ἱερῶν χαλκῶν. Διεκρίνετο τὸ πολυσταύριον φαιλόνιον τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ Ἀγίου, ζωγραφουμένου εἰς στάσιν $\frac{3}{4}$, καὶ ἐπὶ πλεον εἰλητόν. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον ἡ Βλαχερνίτισσα, δεομένη, ἐν προτομῇ, ἔχουσα πρὸ τοῦ στήθους, ἐντὸς δίσκου, τὴν προτομὴν τοῦ Χριστοῦ. Ὑπεράνω τῆς ἀψίδος, διατυπωμένης ἀπὸ μικρὰν φωτιστικὴν θυρίδα, ἡνοίγετο ἄλλη θυρίς. Δεξιὰ τῆς λείψανα τῆς Θεοτόκου τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Εἰς τὸν Ν. τοῖχον, ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ, παρὰ τὴν ἀνατολικὴν γωνίαν ἡνοίγετο μικρόν, τοξωτὸν ἀρμάριον. Ὑπερθεῖν αὐτοῦ ἐξωγραφοῦντο ἀριστερὰ ἐξίτηλος ἡ Ἀγία Ἑλένη καὶ δεξιὰ ὁ

Ἅγιος Κωνσταντῖνος (πίν. Ββ), ὑποβαστάζοντες λεπτὸν, καστανὸν σταυρόν. Ἡ Ἀγία Ἑλένη ἔφερε κεραμόχρουν ἔνδυμα καὶ ὁ αὐτοκράτωρ χιτῶνα μὲ σημεῖα χρώματος καφέ καὶ λῶρον διάλιθον διασταυρούμενον χιαστί πρὸ τοῦ στήθους. Τὴν ἐπιδερμίδα τοῦ Ἀγίου ἀποδίδει ὥχρα ὑποπρασίνη, τὰς σκιάς χρῶμα πρᾶσινον, τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὸ τρίχωμα χρῶμα καστανόν, τὰ ὀλίγα φῶτα πλατεῖται, ὠχρόλευκοι γραμμαί. Τὸ ἐφθαρμένον στέμμα ὁμοιάζει κατὰ τὸ σχῆμα μὲ κουκούλιον μοναχοῦ. Δυτικώτερον τῶν Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης λευκὴ ταινία πλαισιώνει τὴν θέσιν, ἐνθα εἶχε πακτωθῇ τὸ τέμπλον. Ἀκόμη δυτικώτερον, ἀριστερὰ τῆς Ν. θύρας, εἰκονίζεται ἡ Δέησις (πίν. Βγ). Ἡ λεπτὴ μορφή τῆς Θεοτόκου μὲ τὸ καστανὸν μαφόριον, τὰς βαθυτέρου τόνου σκιάς καὶ τὰ ἀνοικτοτέρου χρώματος ἢ καὶ λευκὰ φῶτα τοῦ ἐνδύματος κλίνει πολὺ τὴν κεφαλὴν. Εὐθεῖα γραμμὴ ἀποδίδει τὸ περιλείχον τὴν ἀριστερὰν παρεῖαν τμήμα τοῦ μαφορίου (πίν. Βδ). Ὁ Χριστὸς μὲ τὸν στιβαρὸν λαιμόν καὶ τὸ στρογγυλωπὸν γένειον (πίν. Βε) φορεῖ χιτῶνα ἐρυθρόν μὲ κίτρινα φῶτα καὶ βαθυκύανον ἱμάτιον. Γραμμαὶ ὥχραι ἀποδίδουν τὰ φῶτα τῆς καστανῆς κόμης, σχεδὸν πρᾶσινον χρῶμα τὸ πρόσωπον καὶ ὥχρα τὰ φωτεινότερά του μέρη. Ὁχροπράσινον εἶναι καὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Προδρόμου μὲ τὰς ἐντόνου πρᾶσινου σκιάς. Δυτικῶς τῆς θύρας ἔξ ὁλόσωμοι, μετωπικοὶ Ἅγιοι. Οἱ τέσσαρες ἀπὸ Α. εἶναι ἐξίτηλοι. Δεύτερος ἐξωγραφεῖτο ὁ Ἑλισέος, τέταρτος ὁ ἐκ τῶν Ἀναργύρων Ἅγιος Κοσμάς μὲ ἔνδυμα κεραμόχρουν, πέμπτος ὁ Ἅγιος Δαμιανὸς καὶ ἕκτος ὁ Ἅγιος Παντελεήμων (πίν. Βζ). Ὁ Ἅγιος Δαμιανὸς νέος, ὅπως συνήθως, μὲ βραχεῖαν καστανὴν κόμην καὶ βραχύτατον μύστακα, μὲ ὠχρόν πρόσωπον, ἔχον λεπτὸν καστανὸν περίγραμμα, πλατεῖαν, πρᾶσινην σκιὰν καὶ λευκὰς κηλίδας ἢ γραμμάς ὡς φῶτα (πίν. Γα), κρατεῖ λευκὸν ἱατρικὸν μαχαίριδιον. Ὁ χιτῶν του εἶναι ἀνοικτοῦ καφέ πρὸς τὸ σιτόχρουν - ἰῶδες μὲ φῶτα λευκὰ καὶ ὑποκύανα καὶ τὸ ἱμάτιον κυανοῦν, φωτιζόμενον ὑπὸ χρώματος «μπλάβης πέτρας» (θεϊκοῦ χαλκοῦ). Παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Παντελεήμων (πίν. Γβ). Καὶ τούτου τὸ

¹ Χαμηλά καὶ ΒΔ. αὐτοῦ εὐρίσκεται τὸ Βιβάρι, ὁπόθεν πηγάζει ὁ Εὐρώτας.

² Τί σώζεται τώρα ἐκ τοῦ γραπτῶν διακόσμων τῆς ἐκκλησίας δὲν γνωρίζω. Παλαιὰ πρότασις μου διὰ τὴν ἀποτείχισιν τῶν σωζομένων τμημάτων τοιχογραφιῶν δὲν ἀπέφερε καρπὸς.

πρόσωπον είναι πράσινο με καστανά χαρακτηριστικά, ή κόμη ούλη, ή χιτών κυανόφαιος με φώτα ομοιάζοντα προς κτένας. Ο Ἅγιος κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς σταυρὸν καὶ διὰ τῆς ἄλλης κιτρινοπράσινο κιβωτίδιον.

Ἐκατέρωθεν τῆς δυτικῆς θύρας ἐξωγραφοῦντο ὁλόσωμοι, ἐξίτηλοι Ἅγιοι. Ἀνωτέρω, παρὰ τὸν νότιον τοῖχον, ἡ σκηνὴ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, μικρῶν διαστάσεων (0.81 μ. × 0.57 μ.). Σώζεται ἄνω ἀριστερὰ ἡ μικρὰ Παναγία (πίν. Γγ) τρεφομένη ὑπὸ Ἀγγέλου, ὁ ὁποῖος προσφέρει εἰς αὐτὴν ἑνσταυρον ἀγρίσκον. Κατωτέρω ὁ Ζαχαρίας με ἐκφραστικὸν βλέμμα (πίν. Γδ), ἔχων ἐλαιόχρουν πρόσωπον, πρασίνας σκιάς, λευκὰς κηλίδας ὡς φῶτα καὶ καστανόφαιον τρίχωμα. Μετὰ τὴν Θεοτόκον ἀκολουθεῖ ἡ Ἄννα, ὁ Ἰωακείμ καὶ αἱ παρθένοι, ἐκ τῶν ὁποίων φαίνονται τρεῖς, εἰκονιζόμεναι εἰς μικρὰν ἡλικίαν¹ (πίν. Γε). Ἡ πρώτη με τοὺς ἀδρὸν χαρακτηριστῶν φέρει λευκὴν καλύπτραν καὶ καστανὸν ἔνδυμα με ἰώδη φῶτα. Ἡ πολυπρόσωπος παράστασις, καθὼς μάλιστα ἔχει μικρὰς διαστάσεις, ἐνθυμίζει μικρογραφίαν. Δεξιὰ ἐξωγραφοῦντο αἱ Μυροφόροι καὶ ἀνωτέρω, καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἴσως ἡ Σταύρωσις. Αἱ τοιχογραφίαι, αἱ διακρινόμεναι διὰ τὸ πράσινο χρῶμα τὸ ἐπικρατοῦν εἰς τὰ πρόσωπα, εἶναι προφανῶς ἔργα τοῦ 14ου αἰῶνος. Τὸ πλάσιμον τῶν προσώπων τῶν μεμονωμένων Ἁγίων χαρακτηρίζει πολλὴ ἐπιμέλεια. Ἰσως αἱ σύνθετοι σκηναὶ με τὴν ἀμελεστέραν ἐκτέλεσιν καὶ τὰ ἀμέτοχα κλασσικῆς ὠραιότητος πρόσωπα εἶναι ἔργα ἄλλης χειρός.

2. ΜΑΓΟΥΛΑ ΣΠΑΡΤΗΣ

α) **Ἐρεῖπια βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικάνδρου.** Εἰς θέσιν Ἀμπράζι, δεξιὰ τῆς

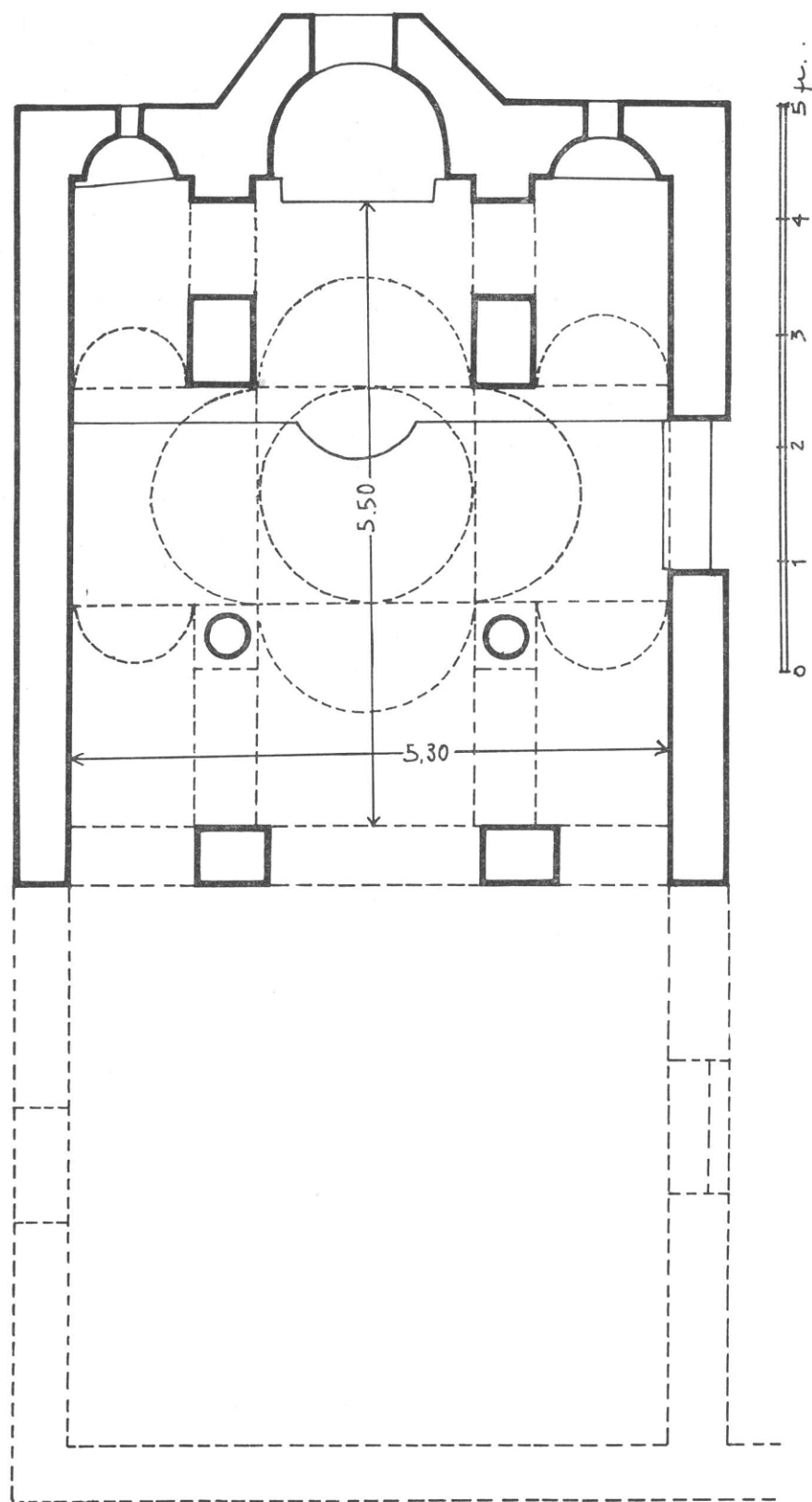
¹ Ἄλλα παραδείγματα ἀπεικονίσεως τῶν Εἰσοδίων με τὰς συνοδοὺς παρθένας εἰς μικρὰν ἡλικίαν βλ. παρὰ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Λακωνικῆς Τρύπης, ΕΕΒΣ, ἔτος ΚΕ', 1955, σ. 76, καὶ παρὰ τὸ ἰδίον, Ἡ ἱστορικὴ Μονὴ τῆς Κλεισούρας ἢ Παληομοναστηρο Βρονταμᾶ Λακωνίας, Ἀθῆναι 1958, σ. 13. Εἰς ταῦτα πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλα παραδείγματα, ὡς εἶναι π. χ. ἡ τοιχογραφία τῶν Εἰσοδίων ὑπὲρ τὴν νοτίαν θύραν τοῦ μονοκαμάρου ναοῦ τῆς ἁγίας Τριάδος «στοῦ Κοράκη» εἰς τὸ χωρίον Μίνα τῆς Μέσα Μάνης.

ὁδοῦ, ἡ ὁποία φέρει ἀπὸ τῆς Μαγούλας εἰς τὴν Βάρσοβαν, ἐντὸς ἀγροῦ τοῦ κ. Λεωνίδα Κοντογιάννου σώζονται ἐρεῖπια ναοῦ, τιμωμένου κατὰ τὴν παράδοσιν ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Νικάνδρου. Τὸ ὄνομα τῆς ἐκκλησίας φέρεται εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ ὡς ἅγιος Ἀνίκαντρος.

Ἐκ τοῦ μνημείου συγκεκριμένως σώζονται: μονολιθικὸν τμήμα, ὕψους 1 μ., τῆς βορείου παραστάδος τῆς δυτικῆς θύρας εἰσόδου εἰς τὸν νάρθηκα, θεμέλιον τοῦ ἐντεῦθεν τοίχου μέχρι τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ ναοῦ καθὼς καὶ αὐτὴ ἡ γωνία, ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ νάρθηκος εἰς ἀρκετὸν ὕψος, ὑπερβαῖνον τὰ 2 μέτρα, ἀπὸ τῆς βορείου πλευρᾶς μέχρι τῆς πιθανῆς θύρας εἰσόδου πρὸς τὸν κυρίως ναόν, ὡς ἐπίσης καὶ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ βορείου τοίχου τοῦ νάρθηκος. Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος, εἰς μῆκος 1.20 μ. ἀπὸ τῆς ΒΑ. του γωνίας, ἀνοίγεται κόγχη², διασώζουσα ἴχνη γραπτοῦ διακόσμου. Κόγχη διαμορφοῦται κατὰ τὴν αὐτὴν θέσιν — ἀνὰ μία ἐκατέρωθεν τῆς θύρας — καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Χρυσσαφίτισης, παρὰ τὰ Χρῦσαφα τῆς Λακεδαίμονος (1290). Εἰς τὸν μνημονευθέντα ἀνωτέρω τοῖχον τοῦ νάρθηκος τοῦ Ἁγίου Νικάνδρου διακρίνεται ἡ γέννησις τῆς καμάρας, ἡ ὁποία βαίνουσα ἀπὸ Α. πρὸς Δ. ἐστέγαζε τὸ βόρειον τμήμα τοῦ νάρθηκος. Ἐντύπωσιν προξενεῖ ὁ συνεχὴς ἀνατολικὸς τοῦ τοίχου. Ὁ νάρθηξ δὲν ἐπεκοινωνεῖ διὰ πυλῶν — κόγχη πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι διεμορφοῦτο καὶ νοτίως τῆς θύρας — πρὸς τὰ πλάγια διαμερίσματα, ἃν ὁ ναὸς ἦτο, ὡς εἶναι πολὺ πιθανόν, σταυροειδῆς, ἐγγεγραμμένος, τρουλλαῖος³. Ὁ νάρθηξ πρέπει νὰ εἶχε μῆκος περὶ τὰ 3.30 μ. Τὸ πᾶχος τοῦ βορείου τοῦ τοίχου εἶναι 0.70 μ. Εἰς 3.30 μ. ἀνέρχεται καὶ τὸ σωζόμενον μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος (ἀπὸ τῆς ὑποτιθεμένης πύλης πρὸς τὸν κυρίως ναὸν μέχρι τῆς ΒΑ. του γωνίας). Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ κυρίως ναοῦ διασώζει ἐλάχιστα ἴχνη γραπτοῦ διακόσμου. Θεμέλια τοῦ ἀνατο-

² Ἡ χορδὴ τῆς ἔχει μῆκος 0.79 μ. καὶ ἡ ἀκτὶς τοῦ ὑπερυψωμένου τόξου, τὸ ὁποῖον διαγράφει ἡ ὀριζοντία τομὴ τῆς, μῆκος 0.445 μ.

³ Καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Χρυσσαφίτισης, δίστυλον ὡσαύτως, τρουλλαῖον, ἐγγεγραμμένον σταυροειδῆ ὁ νάρθηξ δὲν ἐπικοινωνεῖ με τὰ δυτικὰ πλάγια διαμερίσματα.

Είκ. 1. "Άγιος Νικόλαος Μαγούλας. Κάτοπις.

λικού τοίχου παρά την ΒΑ. γωνίαν και λείψανα της πρὸς τὰ ἐκεῖ ἀπολήξεως τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, διαφαινόμενα μεταξὺ τῶν ριζῶν ἐλαίας, σώζονται εἰς ἀπόστασιν 7 μ. ἀνατολικῶς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ. Ὁ χώρος τῆς ἀψίδος, ὅπως καὶ ἄλλα τμήματα τῆς ἐκκλησίας καλύπτονται ὑπὸ σωρῶν λίθων. Ὁ ναὸς πρέπει νὰ ἦτο εὐρύς. Διατηρούμενα θεμέλια τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ νάρθηκος ἐπιτρέπουν νὰ ὑπολογίσῃ τις ὅτι τὸ πλάτος τοῦ οἰκοδομήματος ἔξωτερικῶς θὰ προσήγγιζε τὰ 9.50 μ. Ὁ Β. τοῖχος τοῦ ναοῦ, σωζόμενος εἴτε εἰς ἀρκετὸν ὕψος, εἴτε μόνον κατὰ τὰ θεμέλια, εἶναι ὁρατὸς ἀπὸ τῆς ΒΔ. γωνίας εἰς μῆκος 6.60 μ. Ἡ τοιχοποιία τοῦ κτηρίου συνίσταται ἐξ ἀργῶν λίθων καὶ πλίνθων, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ τελευταῖαι ἔχουν τοποθετηθῇ ἄνευ τινὸς τάξεως, καθ' ὁρίζοντιον ὅμως διάταξιν (πίν. Ζβ).

β) **Βυζαντινὸς ναὸς τοῦ ἁγίου Νικολάου.** Ἐξω τῆς Μαγούλας, παρά τὸν πύργον Σαλβαρά, δεξιὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ ἡ ὁποία ὁδηγεῖ

πρὸς τὴν Τρύπην, ὑψώνεται ἐντὸς ἐλαιῶνος ὁ τρουλλαῖος, σταυροειδής, ἐγγεγραμμένος, δικιόνιος ἐλλαδικοῦ τύπου ναὸς τοῦ ἁγίου Νικολάου¹ (πίν. Δα καὶ σχέδ. εἰκ. 1). Ἐχει κτισθῇ δι' ἀργῶν μᾶλλον μεγάλων λίθων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ἀτάκτως πολλαὶ πλίνθοι.

Εἰς τὴν ΒΑ. γωνίαν, παρά τὸ ἔδαφος, εἶναι ἐντετειχισμένον ἀρχαῖον ἀρχιτεκτονικὸν μέλος ἐκ τεφρολεύκου μαρμάρου, ὕψους 1.17 μ. Ἡ πρὸς Β. ἐστραμμένη πλευρά του, ἡ ἔχουσα πλάτος 0.46 μ., ἔχει μείνει ἀκατέργαστος. Ἐπὶ τῆς πλευρᾶς τῆς βλεπούσης κατὰ Ἀνατολὰς, τῆς ὁποίας τὸ πλάτος εἶναι 0.145 μ., ἔχει χαραχθῇ εἰς τέσσαρας σειρὰς δυσξύμβλητον χάραγμα (σκαρίφημα εἰκ. 2).

Ὁ τρουῖλος τοῦ ναοῦ διατρυπᾶται ὑπὸ τεσσάρων παραθύρων ἐναλλασσομένων μετὰ κόγχας (πίν. Δβ). Τὴν γέννησιν τοῦ οἴονεϊ τεταρτοσφαιρίου τῶν κογχῶν τονίζουν τρεῖς ὁριζόντιοι σει-

ραὶ πλίνθων. Καὶ τὸ «τεταρτοσφαίριον» ἔχει κτισθῇ διὰ πλίνθων ἀκτινωτὰ τοποθετημένων ἐν εἴδει ριπιδίου (σχέδ. εἰκ. 3). Τὰ τόξα τῶν παραθύρων καὶ τῶν κογχῶν περιεβάλλοντο ὑπὸ τριπλῆς γραμμῆς πλίνθων κατὰ βαθμιδωτὸν τρόπον διατεταγμένων, ὥστε νὰ σχηματίζεται μεταξὺ τῶν τόξων «κρέμαση». Τοῦ διακόσμου τούτου σώζονται μόνον τὰ κάτω τμήματα ἐκατέρωθεν τῆς κόγχης τῆς εὐρισκομένης μεταξὺ τοῦ νοτίου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ παραθύρου. Μέχρι τῆς γεννήσεως τῶν τόξων παραθύρων καὶ κογχῶν ὁ τρουῖλος ἔχει οἰκοδομηθῇ κατὰ τὸ πλινθοπερίκλειστον σύστημα δομῆς. Ὑπὸ τοὺς κεράμους ὅμως τὸ τύμπανον εἶναι πολὺ ἡλλοιωμένον ἐκ τῶν ἐπισκευῶν. Παραμόρφωσιν ἔχει ὑποστῇ καὶ ἡ νοτία θύρα. Ὑπὲρ τὸ ἄνοιγμά της διακρίνονται ἵχνη τοῦ ἐκ κεράμων κατεσκευασμένου ἀρχικοῦ τόξου της. Ἐνῶ ὅμως εἰς τὴν Β. θύραν ἡ ποδιὰ τοῦ ὑπερθεν αὐτῆς μονολόβου παραθύρου ἐφάπτεται τοῦ τόξου της (πίν. Εα, σχέδ. εἰκ. 3) εἰς τὸ τύμπανον τῆς Ν. κεραίας ἡ ἀπόστασις μεταξὺ παραθύρου καὶ θύρας ἦτο, φαίνεται, μεγαλύτερα.

Ἀνοιγμα διατρυπῶν σήμερον τὸν Δ. τοῖχον ὁδηγεῖ εἰς μεταγενεστέραν πρὸς Δυσμὰς ἐπέκτασιν τοῦ ναοῦ (σχέδ. εἰκ. 1). Ὅτε κατ' Αὔγουστον τοῦ 1955 ἐπεσκέφθην τὸ μνημεῖον, παρατυχοῦσα ὑπερπεντηκοντοῦτις κάτοικος τῆς Μαγούλας, ἔχουσα παρακείμενον ἐλαιῶνα, ἐπεβεβαίωσεν ὅτι ἀρχικῶς ὁ ναὸς δὲν εἶχεν ἄνοιγμα εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον.

Τὰ τόξα τῶν παραθύρων καὶ τῶν κογχῶν τοῦ τρουῖλου, τῶν μονολόβων ἀνοιγμάτων τοῦ τυμπάνου τῆς Β. καὶ τῆς Ν. κεραίας τοῦ σταυροῦ καὶ τὸ τόξον τῆς πεφραγμένης σήμερον Β. θύρας σχηματίζονται ἐκ πλίνθων. Τὰ πλίνθινα τόξα τῶν παραθύρων τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ καὶ τὸ τόξον τῆς Β. θύρας περιβάλλει ἀπλῆ, στενὴ ταινία ἐκ μιᾶς σειρᾶς πλίνθων.

Τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἔξέχει μόνον ἡ μεσαία ἀψίς², ἔξωτερικῶς ἡμιεξάπλευρος. Εἰς τὴν μέσσην πλευρὰν της ὑπῆρχε δίλοβον παράθυρον, κατὰ τὸ πλεῖστον πεφραγμένον σήμερον. Εἰς τὸ φράγμα ἔχει ἐνσωματωθῇ παλαιο-

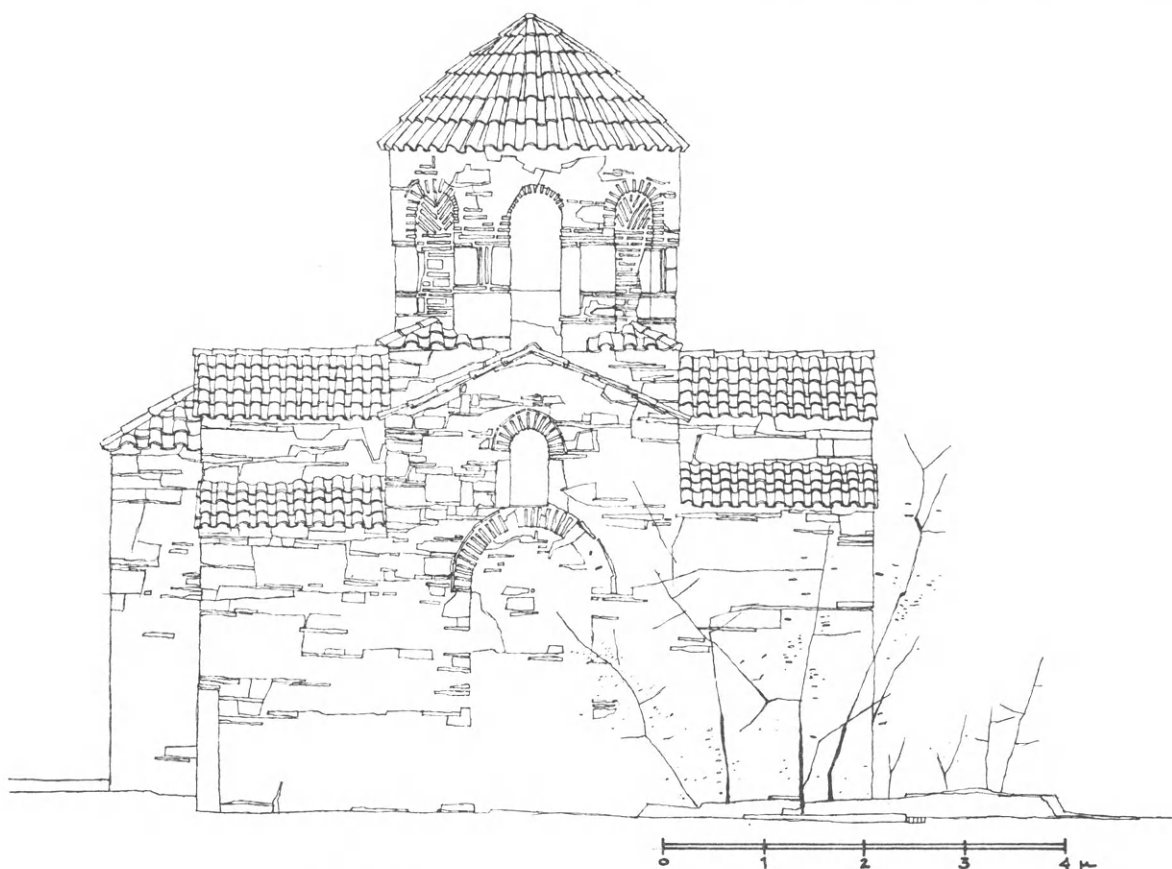
¹ Τὰ σχέδια εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ ἐκπονήσῃ ὁ φίλος ἀρχιτέκτων κ. Κωστής Γκάτζος. Τὸν εὐχαριστῶ πολὺ καὶ ἐντεῦθεν.

² Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην Χρυσάφης, διὰ τὸν ὁποῖον βλ. κατωτέρω σ. 8, ὑποσ. 3. Ἡ ἀψὶς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου εἶναι ἔξωτερικῶς ἡμικυκλική.

χριστιανικὸν ἐπίθημα (πίν. Εβ), κοσμούμενον περὶ τὸ μέσον τῆς φαινομένης πλευρᾶς του ὑπὸ λατινικοῦ σταυροῦ καὶ παρὰ τὰς γωνίας ὑπὸ ἡμιφύλλων μαλακῆς πλατείας ἀκάνθου.

Αἰκόγχοι τοῦ Διακονικοῦ καὶ τῆς Προθέσεως διετρυπῶντο ὑπὸ μονολόβων παραθύρων, ἐκ

τὸν κορμὸν τοῦ ΒΔ. ἔχουν χαραχθῇ τέσσαρες, ἰσοσκελεῖς, διαφορετικοῦ τύπου σταυροί (σκαρίφημα εἰκ. 4, 1). Εἰς τὸν ΝΔ. κίονα, τοῦ ὁποίου ἡ διάμετρος εἶναι βραχυτέρα, διακρίνονται μόνον τρεῖς σταυροὶ διάφοροι πάλιν καὶ μεταξύ των καὶ τῶν σταυρῶν τοῦ ἑτέρου κίονος (σκαρί-

Εἰκ. 3. Ἅγιος Νικόλαος Μαγούλας. Βόρειος ὄψις.

τῶν ὁποίων τὸ παράθυρον τῆς πρώτης, περιβαλλόμενον ὑπὸ ἀπλῆς κεραμίνης ταινίας, εἶναι ὅλως διόλου πεφραγμένον (πίν. Δα). Τὸ τόξον τοῦ παραθύρου τῆς Προθέσεως ἀποτελεῖται ἐκ πορολίθων.

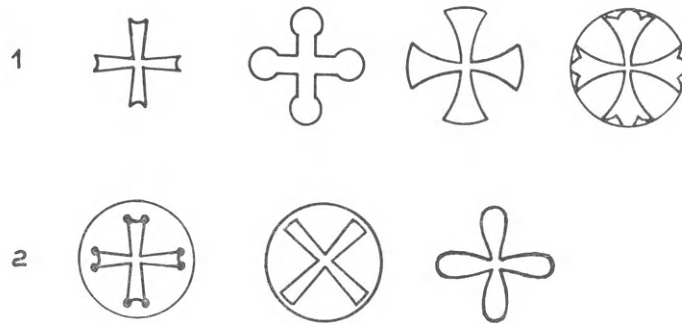
Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ ναὸς ἐσωτερικῶς ἐκοσμεῖτο ὑπὸ τοιχογραφιῶν, κρυπτομένων τώρα κάτωθεν ἐπαλλήλων, παχέων στρωμάτων ἀσβέστου. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τυμπάνου τῆς Β. κεραίας δὲν διακρίνονται ἴχνη τῆς θύρας (πίν. Ζα). Τὸ δάπεδον τῆς ἐκκλησίας ἔχει ἐπιστρωθῇ μὲ μικροὺς, ἀπεστρογγυλεμένους ποταμίους λίθους (ἀμύγδαλο). Οἱ κίονες εἶναι μαρμαρίνοι, μονολιθικοί, ἀνίσου πάχους. Εἰς

φημα εἰκ. 4, 2). Τὰ κιονόκρανα, σχήματος ἀνεστραμμένου κολούρου κώνου, κοσμοῦνται ὑπὸ σειρᾶς ἀτέχνων λογχοειδῶν φύλλων (πίν. Ζα, καὶ Ξ α.β). Κίονες, κιονόκρανα καὶ χαμηλὰ ἐπιθήματα ἔχουν ἐπιχρισθῇ δι' ἀσβέστου.

Εἰς τὰς πρὸς τὸ ἱερὸν πλευρὰς τῶν τοίχων, οἱ ὁποῖοι χωρίζουν αὐτὸ ἀπὸ τῆς Προθέσεως καὶ τοῦ Διακονικοῦ καὶ συγχρόνως ἀποτελοῦν τὰ ἀνατολικά στηρίγματα τοῦ τρούλλου, ὑπὸ τοὺς λακκίσκους τῆς γομφώσεως τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου — τὸ διακρινόμενον εἰς τοὺς πίνακες Ζα καὶ Ξ α.β εἶναι πολὺ μεταγενέστερον — ἔχουν ἐντειχισθῇ τεμάχια λοξομήτου γέισου ἢ ἴσως ἐπικράνου, μήκους 0.35 μ. Ἡ λοξότητος

πλευρά του φέρει επιπεδόγλυφον κόσμημα, τοξοστοιχίαν, ὑπὸ τὰ τόξα τῆς ὁποίας ἔχει γλυφῇ ἀνὰ ἓν πεντάλοβον φύλλον ἢ ἀνθέμιον. Ἀμφότερα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καλύπτονται ὑπὸ παχέος στρώματος ἀσβέστου. Ἡ κτιστὴ ἀγία τράπεζα εἶναι πολὺ χαμηλή.

σειρὰς διατεταγμένων κατὰ βαθμιδωτὸν τρόπον. Ὁ διάκοσμος ὅμως αὐτὸς εἰς τὸ διάστημα τὸ μεταξὺ δύο τόξων δὲν σχηματίζει «κρέμαση», ἐπεὶδὴ ἐδράζεται ἐπὶ ψευδοκιονίσκου. Τριπλῇ σειρὰ πλίνθων μὲ διάταξιν βαθμιδωτὴν περιβάλλει τὰ τόξα παραθύρων καὶ ψευδοπαραθύ-

Εἰκ. 4. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος Μαγούλας. Ἀνάγλυπτοι σταυροί: 1 ἐπὶ τοῦ ΒΔ. κίονος, 2 ἐπὶ τοῦ ΝΔ.

Εἰς τὸν εἰσερχόμενον ἐντὸς τοῦ ναοῦ προξενεῖ ἐντύπωσιν ἡ ἁρμονία τῶν καμπυλῶν καὶ τῶν τόξων του (πίν. 5 α.β καὶ σχέδ. εἰκ. 5). Τὰ τόξα τὰ διαχωρίζοντα τὴν δυτικὴν κεραίαν τοῦ σταυροῦ ἀπὸ τῶν δυτικῶν πλαγίων διαμερισμάτων, χαμηλότερα τῶν τόξων τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, ἀνάγουν τὸ βλέμμα πρὸς ἐκεῖνα καὶ ταῦτα πάλιν μὲ τὴν σειρὰν τῶν πρὸς τὸν φωτεινὸν χῶρον τοῦ τρούλλου (πίν. 5 β). Ὅπως εἰς τὸν Ὁσίον Νικόλαον Μαγούλας οὕτω καὶ εἰς κτήρια τοῦ γειτονικοῦ Μυστρᾶ — π.χ. τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Ὁδηγητρίας¹ (περὶ τὸ 1310) καὶ τὸν τρούλλον τῆς Εὐαγγελιστρίας² (τέλος 14ου-ἀρχαὶ τοῦ 15ου αἰῶνος) — τὰ τεταρτοσφαίρια κογχῶν ἔχουν κτισθῇ διὰ πλίνθων ἀκτινωτὰ τοποθετημένων. Ἐπὶ πλεον εἰς τοὺς τρούλλους τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν καὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς νεκρᾶς πολιτείας ἐναλλάσσονται παράθυρα καὶ κόγχαι. Εἰς τοὺς Ἁγίους Θεοδώρους τοῦ Μυστρᾶ (1290 - 95) τὰ τόξα τῶν παραθύρων καὶ τῶν ψευδοπαραθύρων τοῦ τρούλλου περιβάλλονται ὑπὸ λεπτῶν πλίνθων εἰς τρεῖς

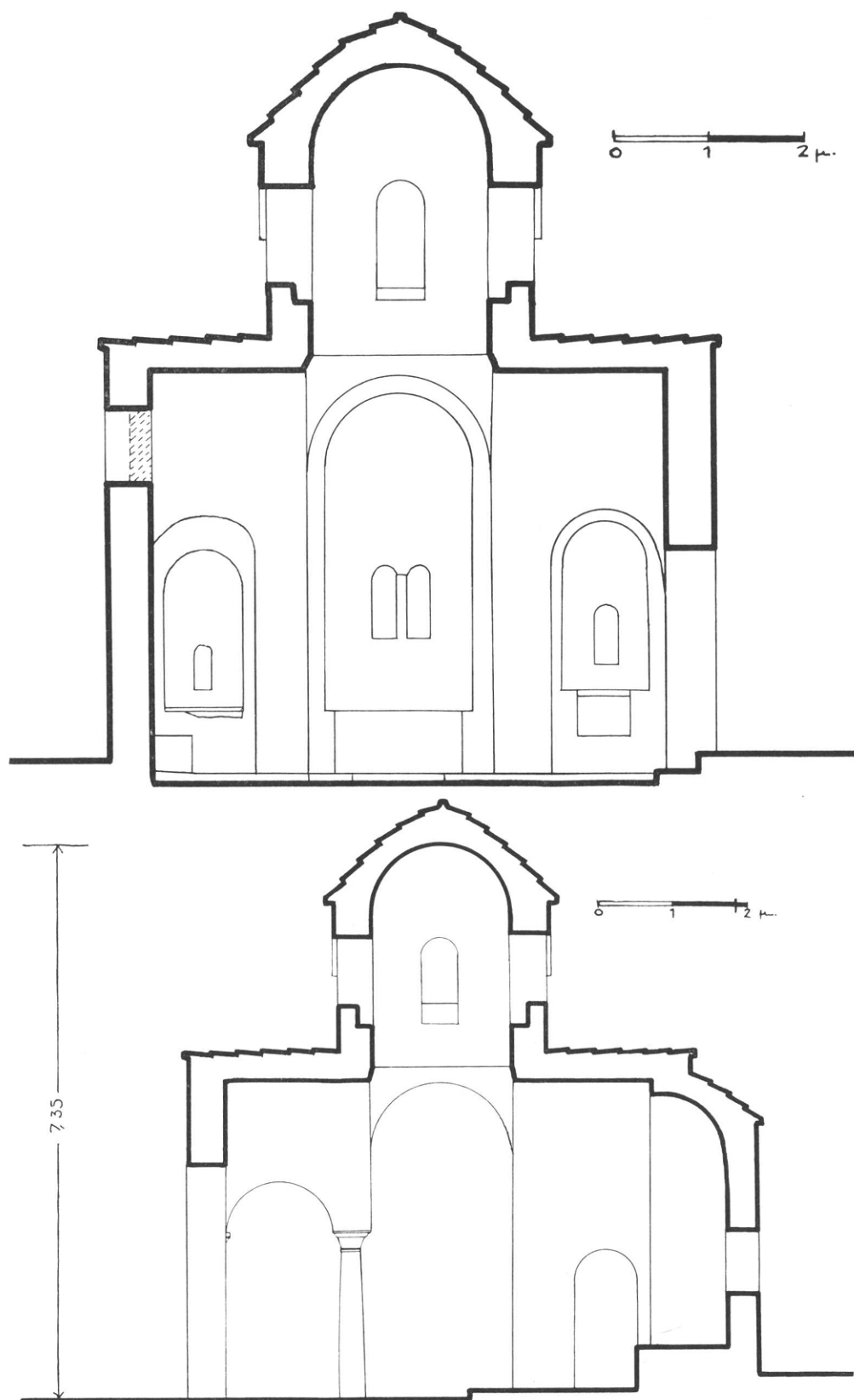
ῶν τοῦ τρούλλου τοῦ ἔξω τῆς Λακωνικῆς Χρυσάφης παρὰ τὴν Χρυσοφίτισσαν ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου³. Καὶ ἐδῶ ἐλλείπουν οἱ ψευδοκιονίσκοι καὶ εἰς τὰ μεταξὺ τῶν τόξων κενὰ σχηματίζεται «κρέμαση». Διὰ πλίνθων ἐπίσης εἶναι κατεσκευασμένα τὰ τόξα τῆς θύρας καὶ τῶν παραθύρων του.

Ὁ Ὁσίος Νικόλαος Μαγούλας, ὁ ἔχων πολὺ ραδινὸν τὸν τρούλλον (σχέδ. εἰκ. 5), ἀρχαΐζει. Ραδινὰ εἶναι καὶ ὅλου τοῦ ναοῦ αἱ ἀναλογίαι (τὸ πλάτος του εἶναι 5.30, τὸ ὕψος 7.35 μ.). Ἀντιθέτως εἰς τὸν Ὁσίον Ἰωάννην Χρυσάφης, κατὰ τὴν κάτοψιν σχεδὸν τετράγωνον, ὅπως σχεδὸν τετράγωνος εἶναι καὶ ὁ Ὁσίος Νικόλαος Μαγούλας (5.75 περίπου × 5.30 μ.), ὁ τρούλλος ἔχει χαμηλὸν τύμπανον. Ἴσως δὲν θὰ ἐσφάλλετο τις ἂν ἐχρονολόγει τὸν Ὁσίον Νικόλαον ἐγγὺς τοῦ 1300.

¹ G. MILLET, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, πίν. 241, 4.

² MIMICA CRANAKI, *Grèce byzantine*, Lausanne 1962, ἐν ἀρχῇ, εἰκὼν β' σελίδος καὶ εἰκὼν 60.

³ Φωτογραφίαν τοῦ ναοῦ βλ. εἰς ΑΔ 20, 1965, Χρονικά Β, 1 πίν. 162, 163α' τὴν γραπτὴν του ἐπιγραφὴν παρὰ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσας Μάνης, ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 63, σημ. 2. Ἡ χρονολογία 1366/67 ἀφορᾷ εἰς τὴν γραπτὴν διακόσμησιν καὶ οὐχὶ εἰς τὴν οἰκοδομὴν τοῦ κτηρίου.

Είχ. 5. "Άγιος Νικόλαος Μαγούλας. "Άνω : τομή κατά πλάτος. Κάτω : τομή κατά μήκος.

γ) *Μεταβυζαντινὸς¹ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου*. Τὸ μνημεῖον συνάπτεται ἀπὸ Α. πρὸς τὸ σύγχρονον καθολικὸν τῆς Κοινοτήτος καὶ ἀπὸ Β. πρὸς τὸ κοινοτικὸν νεκροταφεῖον· ἀπὸ Δυσμῶν ἔχει παραρρέοντα τὸν ποταμὸν Μαγουλίτσα. Ἡ μονόροφος ἐκκλησία ἀποτελεῖ συνδυασμὸν τρικλίτου καμαροσκεποῦς βασιλικῆς καὶ βυζαντινοῦ σταυροειδοῦς ναοῦ μὲ τρούλλον. Τμήματα τοῦ κτηρίου ἔχουν οἰκοδομηθῇ κατ' ἀμελὲς πλινθοπερίκλειστον σύστημα δομῆς (πίν. Ιγ). Τὸ παράθυρον τῆς βορείου κεραίας πλαισιώνει τρίλοβον τόξον ἐκ παρολίθου, περιβαλλόμενον ὑπὸ σειρᾶς τεμαχίων κεράμων. Ἐκ παρολίθου ἔχει οἰκοδομηθῇ καὶ ὅλη ἡ πρόσοψις τῆς κεραίας (πίν. Ηα).

Ἐσωτερικῶς τὸ μῆκος τοῦ κυρίως ναοῦ, ὑπολογιζομένου καὶ τοῦ ἱεροῦ, εἶναι 12.47 μ. καὶ τὸ πλάτος 5.72 μ. Τὰ κλίτη διαστέλλουν ἑκατέρωθεν κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον ἀνὰ εἰς πεσσὸς καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀνὰ τρεῖς κίονες, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ εἰς ἔχει μὲν κυκλικὴν τομὴν, ἀλλ' εἶναι κτιστός.

Ἡ νοτιά κεραία τοῦ σταυροῦ (πίν. Ηβ), πολὺ ὑψηλότερα τῆς βορείου (πίν. Θα), φθάνει περίπου εἰς τὸ ὕψος τοῦ τρούλλου, οὕτως ὥστε ὁλόκληρον τὸ νότιον παράθυρον αὐτοῦ εὐρίσκεται ἐντὸς τῆς κεραίας. Εἶναι ἐπομένως πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ Ν. κεραία ὑπὸ τὴν σημερινὴν της μορφήν ὀφείλεται εἰς ἐπισκευήν. Ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως συνηγορεῖ καὶ χάραγμα ἐπὶ τοῦ ἀσβεστοκονιάματος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τυμπάνου τῆς κεραίας, ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου:

1763 + Φενρου[αρίου]

Θ

ΝΙΚΟΛΟΣ ΚΡΕ (πίν. Ηβ)

Εἶναι πάντως ἀξιοπρόσεκτον ὅτι καὶ αἱ δύο κεραῖαι τοῦ σταυροῦ διασώζουν ἐσωτερικῶς λείψανα τοιχογραφιῶν κεκαλυμμένων μὲ ἄλατα.

Ὁ τρούλλος τῆς ἐκκλησίας εἶναι ὀκτάγωνος (πίν. Θβ), διατρυπώμενος ὑπὸ ἑξ παραθύρων,

¹ Ὁ μακαρίτης διδάσκαλός μου ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ εἰς ἄρθρον του Ἔργασίαι ἐν Μυστρᾷ, ΠΑΕ 1929, σ. 92 γράφει ἀορίστως: «Ἐπίσης ἐξήτασα καὶ τινὰς ἐκκλησίας περὶ τὸν Μυστρᾶν τῆς ἰδίας ἐποχῆς καὶ τέχνης, καὶ δὴ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Κοιμήσεως εἰς τὴν Μαγούλαν». Ἐνδεειγμένον εἶναι νὰ διακριβῇ ἂν τμήματα τοῦ ναοῦ προέρχονται ἐκ προγενέστερου κτίσματος.

ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο εἶναι μικρότερα. Τὰ τόξα ὅλων τῶν παραθύρων ἀποτελοῦνται ἐκ πλίνθων καὶ περιβάλλονται ὑπὸ διπλῆς ὀδοντωτῆς ταινίας. Ἡ ἀνωτέρα τούτων ἐξέχει τοῦ τοίχου καὶ διαμορφώνει τὸ ὑπὸ τὴν στέγην τοῦ τρούλλου γείσον. Ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ δυτικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ στεγάζονται μὲ καμάρας τομῆς ὀξυκρύφου τόξου. Τὰ πλάγια κλίτη ἔχουν εἰς τὸν ἀνατολικὸν τῶν τοίχων ἐγγεγραμμένας κόγχας, τὰς ὁποίας διαχωρίζει περὶ τὸ μέσον αὐτῶν ὀριζόντιος πλάξ, διαμορφοῦσα εἶδος τραπέζης. Ἡ πυλὶς ἐπικοινωνίας προθέσεως καὶ ἱεροῦ ὡς ἐπίσης καὶ δύο μικρὰ ἀρμάρια ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἀνὰ ἐν ἑκατέρωθεν τῆς ἀψίδος, ἔχουν ὀξυκρύφα τοξύλλια, γνώριμα εἰς τὴν τουρκικὴν τέχνην. Πρὸς Βορρᾶν τοῦ ναοῦ, καθ' ὅλον τὸ μῆκος του, εἶναι συνημμένος πλάγιος νάρθηξ ὑπὸ μορφὴν παρεκκλησίου μὲ μονόροτον ξυλίνην στέγην, ἀποτελοῦσαν συνέχειαν τῶν βορείων στεγῶν τοῦ ναοῦ (πίν. Θα). Τὸ δάπεδον τοῦ πλαγίου νάρθηκος εἶναι ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τῆς ἐκκλησίας. Πρὸς τὴν ΝΑ. ἄκρον τοῦ ναοῦ συνάπτεται καμαροσκέπαστον παρεκκλήσιον, τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τῶν ἁγίων Θεοδώρων καὶ κοσμούμενον χαμηλὰ μὲ τοιχογραφίας. Ὡς ἀνώφλιον τῆς μόνης δυτικῆς θύρας του χρησιμεύει παλαιὸν ἀρχιτεκτονικὸν μέλος. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι τὸ παρεκκλήσιον ἐξετείνετο ἄλλοτε πρὸς Δυσμᾶς, ἀφοῦ διασώζεται τὸ βόρειον σκέλος τῆς καμάρας, ἣτις ἐκάλυπτε τὸ καταπεσὸν τμήμα του. Ὑπὲρ τὴν Ν. θύραν τῆς ἐκκλησίας εἶναι ἐντετειχισμένα χριστιανικὰ γλυπτά, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἐν προφανῶς βυζαντινόν (πίν. Ια), ἀριστερὰ δ' αὐτῆς κιονόκρανον ἴσως κιονίσκου βυζαντινοῦ τέμπλου καὶ ἀρχαία ἐπιγραφή (πίν. Ιβ). Εἰς τὴν ΝΔ. γωνίαν ἔχει ἐντειχισθῇ ἀρχιτεκτονικὸν μέλος, ἐπίκρανον ἢ ἐπίθημα (πίν. Ιγ). Ὁ ἡρειπωμένος σήμερον νάρθηξ ἦτο κατάγραφος καὶ ἐστεγάζετο ἀπὸ τρεῖς ἡμικυλινδρικὰς καμάρας, ἐκ τῶν ὁποίων ὑψηλότερα ἦτο ἡ μεσαία. Τὸ μεγαλύτερον τμήμα του ἔχει καταρρεύσει, ἴσως ἐξ αἰτίας τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ, ὁ ὁποῖος, ὅταν κατὰ τοὺς χειμερινούς μῆνας πλημμυρίζῃ, εἰσβάλλον εἰσέτι εἰς τὸν ναόν, ἐναποθέτει ἄφθονον ἵλυν ἐπὶ τοῦ δαπέδου του². Ἐκ τῶν στεγῶν τοῦ νάρθηκος

² Ἀτυχῶς καὶ ὁ πρὸ τοῦ ναοῦ χώρος ἔχει ἐσχάτως μεταβληθῇ εἰς ἀποθήκην ποικίλων ἀκαθαρσιῶν.

σώζεται μέρος μόνον τῆς βορείου καμάρας καὶ τοῦ βορείου σκέλους τῆς μέσης. Ἡ θύρα προσβάσεως ἀπὸ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸν κυρίως ναὸν ἔχει τειχισθῇ. Ὡς κιλλίβαντες ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζονται τὰ τόξα ἐπικοινωνίας τῶν τριῶν τμημάτων τοῦ νάρθηκος χρησιμεύουν ἀνάγλυπτα, ἐνεπίγραφα τεμάχια κοσμητῶν, βυζαντινῶν χρόνων, ἐντετειχισμένα εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ κυρίως ναοῦ. Τὸ βορειότερον ἐξ αὐτῶν κοσμεῖται μὲ τοξύλλια ἐγκλείοντα ἀκανθόφυλλα καὶ μὲ κομβίον. Ἐπὶ τῆς ἄνω κατακορύφου ταινίας ἐγχάρακτος ἐπιγραφὴ (πίν. ΙΑα):

ΚΟΣΜΗΜΑΤΗΣΕΚΚΛΗΣΙΑΣ + ΤΩΝ ΚΟΣΜ - -
ἦτοι

Κόσμημα τῆς ἐκκλησίας + Τῶν κοσμ - -

Ὁ ἄλλος, ὁ πρὸς Νότον κοσμήτης, φέρει ἐπιπεδόγλυφα ἀντωπὰ πτηνὰ λαϊκῆς τέχνης καὶ ἐπὶ τῆς ἄνω κατακορύφου ταινίας ἐπιγραφὴν (πίν. ΙΑβ):

+ ΤΗ ΚΟΣΜΟΣΩΣΤΗ
ἦτοι

+ Τῇ κοσμοσώστῃ Μητ[ρὶ]

Δεξιὰ καὶ χαμηλότερον τοῦ κιλλίβαντος ἔχει ἐντετειχισθῇ σπόνδυλος παλαιοῦ μικροῦ κίονος. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν τύμπανον τῆς μέσης καμάρας τοῦ νάρθηκος σώζονται μεταβυζαντιναὶ τοιχογραφίαι σκηνῶν τῆς Δευτέρας Παρουσίας.

Τὰ κιονόκρανα τοῦ ναοῦ εἶναι ποικίλα· τὸ στέφον τὸν ΝΔ. κίονα, καλῆς τέχνης, ἀνάγεται εἰς τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ τοῦ ἰδίου κίονος ἀναγινώσκεται χάραγμα μνημονεύον τὸ ὄνομα τοῦ οἰκοδόμου, ὁ ὅποιος ἔκτισε τὸν ναόν. Κατήγετο ἀπὸ τὴν νῆσον Πάρον:

Γεωργιλα(ς) Βαζως
κτιστις την
εκτισε
απο τ(ήν) Παρο

Σημειωτέον ὅτι οἰκογένεια Βαζαίων (Βάζος) σώζεται ἀκόμη εἰς τὴν Πάρον.

Ἡ ἀψὶς τῆς ἐκκλησίας εὐρίσκεται ἐν μέρει κάτωθι βράχου. Θυρὶς διατρυπῶσα αὐτὴν ὀδηγεῖ εἰς μικρὸν σπήλαιον - κρύπτην, ἐκτεινόμενον πρὸς τὰ ΒΑ. καὶ διασῶζον τοιχογραφίας τῆς Βλαχερνίτιδος ἐν προτομῇ καὶ δεξιᾷ τῆς δύο ἱεραρχῶν. Τὸ σπήλαιον εἶναι σκοτεινὸν καὶ τὰ πρόσωπα τῶν Ἁγίων κατεστραμμένα, ὥστε ἀποβαίνει δυσχερὴς ἡ ἐξακριβωσις ἂν αἱ τοιχογραφίαι εἶναι παλαιότεραι ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι κοσμοῦν τὸν ναόν. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ, ἐφθαρμέναι ἐκ τῆς ὑγρασίας, πρέπει νὰ εἶναι ἔργον, τοῦλάχιστον ἐν μέρει, τοῦ 17ου αἰῶνος, ἂν κρίνῃ τις καὶ ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ *Γαβριήλ*, Μητροπολίτου πιθανώτατα τῆς Λακεδαιμονίας. Τὸ ὄνομά του ἀναγινώσκεται εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς τετραστίχου, ἐφθαρμένης ὑπὲρ τὴν νοτίαν θύραν κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς, τῆς ὁποίας ὀλίγαι λέξεις εἶναι εὐδιάκριτοι:

- - - - - πανιερωτάτου - - - - [Μητροπολίτου
Λακεδαιμονίας κυρ]ου *Γαβριήλ* - - -

Ὁ Δ. Χ. Δουκάκης¹ καταλέγει δύο Μητροπολίτας Λακεδαιμονίας μὲ τὸ ὄνομα Γαβριήλ, ἀνάγων τὸν ἕνα εἰς τὸ 1643 καὶ τὸν ἄλλον εἰς τὸ 1656. Ὁ κατάλογος ὅμως τοῦ Δουκάκη οὔτε εἶναι, νομίζω, πλήρης, οὔτε δύναται τις νὰ ἔχῃ εἰς τὸν συγγραφέα του πολλὴν ἐμπιστοσύνην. Ὁ κ. Τάσος Γριτσόπουλος² ἀναγράφει μόνον ἕνα μητροπολίτην Γαβριήλ κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα ἀπὸ τοῦ 1641 μέχρι τοῦ 1670³. Ὁ αὐτὸς οὐδένα Γαβριήλ μνημονεύει κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

¹ Κατάλογος τῶν Μητροπολιτῶν, Ἀρχιεπισκόπων καὶ Ἐπισκόπων τῆς Ἐπαρχίας Λακεδαίμονος, Ἱερός Σύνδεσμος, ἔτος Η' (ΙΣ'), Περίοδος Β' ἀριθ. φύλλ. 182 τῆς 1ης Δεκεμβρίου 1912. Τὸ ἐπόμενον τεῦχος 183 τοῦ Ἱεροῦ Συνδέσμου, εἰς τὸ ὁποῖον συνεχίζεται ἡ μελέτη τοῦ ΔΟΥΚΑΚΗ, δὲν ἀνεῦρον εἰς Ἀθηναϊκὰς Βιβλιοθήκας.

² Ἐν Ὁρησκευτικῇ καὶ Ἡθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ τόμ. 8 στήλ. 84, ἄρθρ. *Λακεδαιμονίας Μητροπόλις*.

³ Βλ. καὶ τοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν αὐτὴν Ἐγκυκλοπαιδεῖαν τόμ. 4, στήλ. 121 ἄρθρ. *Γαβριήλ ὁ μητροπολίτης Λακεδαιμονίας*. Ὁ κ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ (αὐτόθι) νομίζει ὅτι ὁ αὐτὸς Γαβριήλ εἶναι ὁ μνημονεύμενος καὶ κατὰ τὸ 1656.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΚ ΤΗΣ ΙΔ' ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ (ΔΥΤ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ)

1. **Βέροια.** α) Βάθρον ἐπιτυμβίου (;) μνημείου ρωμ. αυτοκρατορικών χρόνων χρησιμοποιηθὲν ἐκ δευτέρου ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικόν¹. Ἀρ. Εὐρ. Μουσείου Βεροίας 106. Διαστάσεις: Ὑψος 1.13 μ., πλάτος 0.95 μ. καὶ σωζ. πάχος 0.66 μ. Εἰς τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν φέρει βάθρυν-

Εἰκ. 1. Βάθρον μὲ παράστασιν Ἑρμοῦ ἐπὶ κριοῦ.

σιν ἑλλειψοειδοῦς σχήματος, ἐνῶ ἡ ἐμπροσθία ἐπιφάνεια πλαισιοῦται ἐκατέρωθεν ὑπὸ παραστάδων πλάτους 0.14 μ. κοσμουμένων εἰς μὲν τὴν κυρίαν ὄψιν ὑπὸ φυτικοῦ κοσμήματος ἐκ φύλλων καὶ ἀνθέων κολοκύνθης (;) εἰς δὲ τὴν πλαγίαν ὄψιν ἐκ φολιδωτοῦ κοσμήματος. Τὸ

κάτω μέρος τοῦ βάθρου ἀπολήγει εἰς ἐλαφρῶς ἐξηρημένην ταινίαν. Τὸ κέντρον τῆς ἐμπροσθίας ἐπιφανείας κοσμεῖται ὑπὸ ἀναγλύφου παραστάσεως Ἑρμοῦ βαίνοντος ἐπὶ κριοῦ καὶ κρατοῦντος διὰ τῆς δεξιᾶς πουγγίον καὶ τῆς ἀριστερᾶς κηρύκειον. Πλὴν τῆς ἀναπεπταμένης χλαμύδος, ἣτις συγκρατεῖται περὶ τὸν λαίμῳ αὐτοῦ, οὐδὲν ἕτερον ἔνδυμα φέρει ὁ Ἑρμῆς. Ἡ κεφαλὴ του ἔχει τελείως ἀποκρουσθῆ. Κάτωθεν τῶν ἐμπροσθίων ποδῶν τοῦ κριοῦ εἰκονίζεται ὀμφαλός, παραπλευρῶς δὲ αὐτοῦ ὄφρις ἐλισσόμενος ἐπὶ δένδρου (εἰκ. 1). Τὸ ἀνάγλυφον ἔχει ὕψος 0.53 μ. καὶ ἐξέχει ἱκανῶς εἰς τὸ κάτω μέρος, ἐνῶ εἰς τὸ ἄνω μέρος ἡ ἔξαρσις μειοῦται. Οὕτω ἐπιτυγχάνεται ἡ ἐντύπωσις τοῦ βάθρου καὶ ἡ πλαστικότερα ἀπόδοσις τῆς παραστάσεως (κάτω ἔξεργον 0.053 μ., ἄνω ἔξεργον 0.015 μ.).

Τὸ ἀνωτέρω ἀνάγλυφον εἶναι ἐνδιαφέρον ὡς πρὸς τὴν ἰδιομορφίαν τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα συνθέτουν τὴν παράστασιν. Παραστάσεις Ἑρμοῦ ἐπὶ κριοῦ δὲν εἶναι ἄγνωστοι εἰς μνημεῖα ἐπηρρασμένα ἀπὸ τὰς δοξασίας καὶ τὴν θρησκείαν τῶν ἀρχαίων Θρακῶν². Ὁ Θεὸς λατρεύεται καὶ ὡς *Stammvater*³ καὶ ὡς χθόνιος. Ἡ χθονία ιδιότης του τὸν συνδέει καὶ μὲ τὴν λατρείαν τοῦ Θρακὸς ἥρωος - ἱππέως⁴. Ἰδιάζον στοιχεῖον εἶναι ἡ παρουσία τοῦ ὀμφαλοῦ, ὁ ὁποῖος εἰς οὐδὲν ἐκ τῶν γνωστῶν ἀναγλύφων τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἰκονίζεται.

Ὁ ὀμφαλὸς λόγῳ τῶν καθαρῶς χθονίας σημασίας λοιπῶν στοιχείων τῆς παραστάσεως

² RE λ. *Thrake*, σ. 520 - 521. Ἀρχεῖον Θρακ. λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ 6, σ. 1 κ. ἑ.

³ ΗΡΟΔΟΤΟΣ V 7.

⁴ DETSCHEV, *Otscherk na religuiata na drevnite Thraki*, III, Sophia 1928.

¹ BCH 1960, Chron. σ. 778, εἰκ. 2.

μόνον ως συμβολίζων σήμα η τύμβον δύναται νά ερμηνευθῇ¹.

Ἡ Ἡμαθία τόσον κατὰ τοὺς ἐλληνικοὺς χρόνους ὅσον καὶ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς δύναται νά θεωρηθῇ ὡς περιοχή ὑποκειμένη εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν μύθων καὶ τῶν δοξασιῶν τῆς θρησκείας τῶν Θρακῶν, ὅπως καὶ ἡ λοιπὴ Δυτ. Μακεδονία. Σημειωτέον ὅμως, ὅτι εἶναι τὸ μοναδικὸν μέχρι τοῦδε παράδειγμα ἀναγλύφου παραστάσεως Ἑρμοῦ ἐπὶ κριοῦ μετὰ τῶν λοιπῶν χθονίων συμβόλων εἰς τὴν Δ. Μακεδονίαν.

2) **Βεργίνα.** Ἐντὸς διαλυθέντος ὑπὸ τῆς καλλιεργείας καὶ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων τάφου τῆς πρωίμου ἐποχῆς τοῦ σιδήρου κειμένου ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου ιδιοκτησίας Νικολάου Γουλτίδη (ἐντὸς τοῦ σημ. χωρίου Βεργίνα) εὐρέθησαν καὶ περισυνελέγησαν τὴν ἀνοιξιν τοῦ 1969 ὑπὸ τοῦ κατοίκου Βεργίνης Ἀντωνίου Θ. Πυλωρίδη τὰ κάτωθι κτερίσματα, ἅτινα εὐρίσκονται εἰς τὸ Μουσεῖον Βεροίας (εἰκ. 2):

α) Χαλκοῦν ψέλιον ρομβοειδοῦς διατομῆς συμπαγές, τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα εἶναι ἐπ'ἀλλήλα. Φέρει ἐγγάρακτον διακόσμησιν, ἥς λεπτομερείας βλ. ἐν σχεδίῳ εἰκ. 3. Διάμετρος 0.07 μ. Ἀρ. Εὐρ. Μουσ. Βεροίας 773.

β) Χαλκοῦν ψέλιον ρομβοειδοῦς διατομῆς συμπαγές, τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα εἶναι ἐπίσης ἐπ'ἀλλήλα. Βλ. σχεδ. εἰκ. 3 διὰ τὰς λεπτομερείας τῆς ἐγγαράκτου διακοσμῆσεως. Διάμετρος 0.08 μ. Ἀρ. Εὐρ. Μουσ. Βεροίας 774.

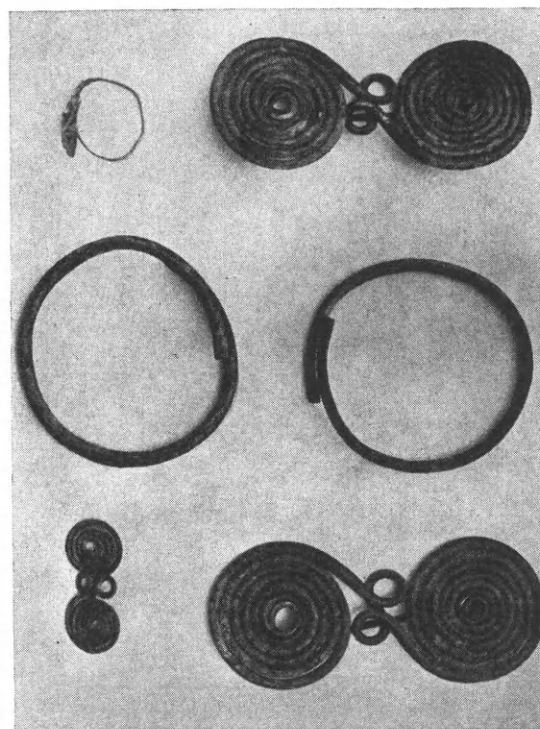
γ) Χαλκῆ ὀκτώσχημος πόρπη ἀκεραία σώζουσα καὶ τὴν βελόνην. Τομὴ ἐλάσματος ρομβοειδῆς. Μῆκος 0.123 μ. Ἀρ. Εὐρ. Μουσ. Βεροίας 776.

δ) Χαλκῆ ὀκτώσχημος πόρπη ἀκεραία σώζουσα καὶ τὴν βελόνην. Τομὴ ἐλάσματος ρομβοειδῆς. Μῆκος 0.117 μ. Ἀρ. Εὐρ. Μουσ. Βεροίας 775.

ε) Χαλκῆ ὀκτώσχημος πόρπη ἀκεραία. Τομὴ ἐλάσματος κυκλική. Μῆκος 0.048 μ. Ἀρ. Εὐρ. Μουσ. Βεροίας 777.

¹ Θὰ ἦτο λίαν τολμηρὸν νά δεχθῶμεν ὑποδήλωσιν συγκρητισμοῦ λατρείας Ἀπόλλωνος - Ἑρμοῦ, παρ' ὅλον ὅτι ὁ Ἀπόλλων ἐπίσης τιμᾶται ὑπὸ τῶν Θρακῶν καὶ ἡ ἐποχὴ καθ' ἣν κατεσκευάσθη τὸ μνημεῖον ἔχει δώσει πολλὰ παραδείγματα συνυφάνσεως συμβόλων διαφορετικῶν θεοτήτων καὶ συγχωνεύσεως λατρειῶν.

στ') Χρυσοῦν ἐνώτιον ἐκ λεπτοῦ σύρματος. Τὸ ἕτερον ἐκ τῶν περάτων πλατύνεται καὶ διὰ πιέσεως σχηματίζει εἰς τὸ μέσον δύο ἑξάγραμμα διαφορετικοῦ μεγέθους. Διάμετρος 0.02 μ. Ἀρ.

Εἰκ. 2. Κτερίσματα τάφου Βεργίνης.

Εὐρ. Μουσ. Βεροίας 778. Σημειωτέον ὅτι εἶναι τὸ μεγαλύτερον εἰς μέγεθος ἐκ τῶν εὐρεθέντων ἐν Βεργίνῃ². Βλ. λεπτομ. ἐν σχεδ. εἰκ. 3.

ζ) Τεμάχια χαλκοῦ ἐλάσματος. Ἀρ. Εὐρ. Μουσ. Βεροίας 779. Αἱ ὀκτώσχημοι πόρπαι ὡς καὶ ἅπασαι αἱ ἀνευρεθεῖσαι εἰς τὸ νεκροταφεῖον τῶν τύμβων ἀνήκουν εἰς τὸν τύπον Ι³.

Τὰ ψέλια εἶναι τῆς 3ης κατὰ Μ. Ἀνδρόνικον κατηγορίας⁴.

Τὸ πλέον ἀξιόλογον ἐκ τῶν κτερισμάτων τυγχάνει τὸ χρυσοῦν ἐνώτιον, τὸ ὁποῖον εἶναι συγγενὲς ὡς πρὸς τὸ σχῆμα μὲ τὸ ἀκέραιον ἐκεῖνο ἐκ τῶν δύο εὐρεθέντων εἰς τὸν Τύμβον ΑΓ 3 πίθ. τοῦ νεκροταφείου τῶν τύμβων.

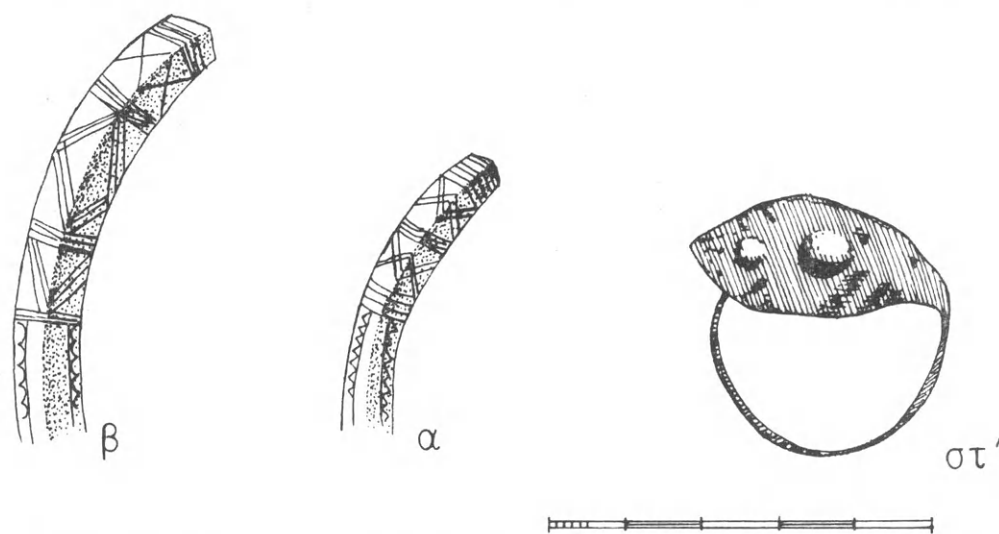
² Βλ. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ, Βεργίνα Ι, 137 καὶ 259, πίν. 112. Ι. ΜΙΣΙΛΙČ, Pelagonija, πίν. XII, 21, ἐνθα παρόμοιον ἐνώτιον.

³ Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ἔ. ἀ. σ. 227 κ. ἐ.

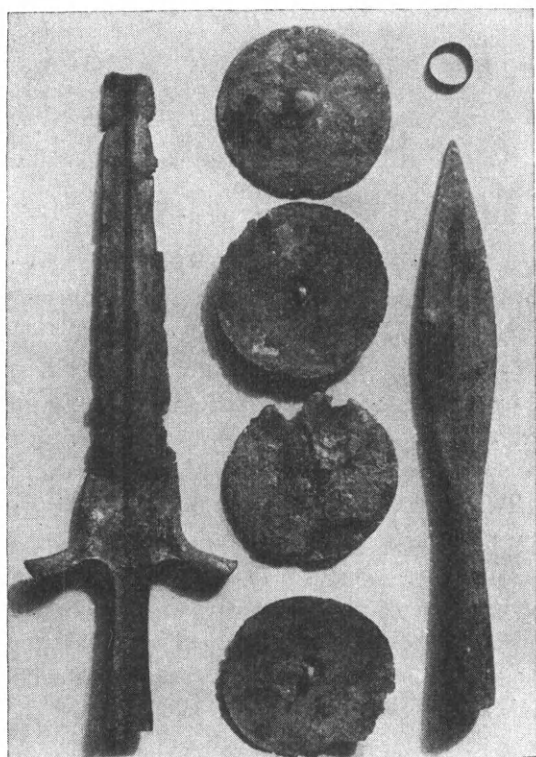
⁴ Αὐτόθι σ. 241.

Γενικῶς οὐδὲν ἐκ τῶν κτερισμάτων δύναται νὰ βοηθήσῃ εἰς μίαν ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν τοῦ εὐρήματος.

τάφος, τοῦ ὁποίου αἱ πλευραὶ ἀπετελοῦντο ἐκ πλακῶν σχιστολίθου. Ἐκ τοῦ τάφου περισυνελέγησαν τὰ κάτωθι κτερίσματα¹ (εἰκ. 4):

Εἰκ. 3. Λεπτομέρειαι διακοσμήσεως χαλκῶν ψελίων α καὶ β, ὡς καὶ χρυσοῦν ἐνώτιον στ' ἐκ τοῦ τάφου Βεργίνης.

Εἰκ. 4. Κτερίσματα τάφου Κατάκαλης - Γρεβενῶν.

3) **Γρεβενά.** Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς κοινότητος Κατάκαλη τοῦ Ν. Γρεβενῶν εὐρέθη τυχαίως ὑπὸ ιδιώτου τὸ ἔτος 1965 κιβωτιόσχημος

α) Ὁρειχάλκινος ἀπλοῦς δακτύλιος. Διάμετρος 0.02 μ.

β) Χαλκῇ αἰχμὴ δόρατος, ἀτρακτοειδοῦς σχήματος, μετὰ καυλοῦ κυκλικῆς διατομῆς. Ὀλίγον ὑπεράνω τοῦ πέρατος τοῦ καυλοῦ ὑπάρχει ὀπὴ διαμπερὴς χρησιμεύουσα διὰ τὴν στερέωσιν τοῦ ξυλίνου δόρατος. Ἡ ράχιν κατὰ μῆκος τοῦ ἄξονος τῆς αἰχμῆς ἐξέχει ἐλαφρῶς πεπλατυσμένη. Ὁξειδωσις πρασίνη. Μῆκος 0.26 μ. Δύναται νὰ καταταχθῇ εἰς τὸν τύπον Α τοῦ Snodgrass².

γ) Τέσσαρα χαλκᾶ δισκοειδῆ ὀμφάλια (;) μετὰ μαστοειδοῦς ἐξάρματος εἰς τὸ κέντρον. Ἡ κυρτὴ ἐπιφάνεια κοσμεῖται δι' ἐγχαράκτου ὁμοκέντρου διακοσμήσεως ἀποτελουμένης ἐκ κύκλων καὶ γραμμῶν ἐν εἴδει ἰχθυακάνθης καὶ εἰς τὸ κέντρον τῆς κοίλης ἐπιφανείας ὑπάρχει διάτρητος θηλή. Ὁξειδωσις πρασίνη. Διάμετρος 0.076 μ.

δ) Χαλκοῦν βραχὺ ξίφος ἀποκεκρουμένον τὸ ἄκρον τοῦ στελέχους. Εἰς τὸ μέσον ἡ λεπίς ἐνισχύεται διὰ νευρώσεως ἡμικυλινδρικῆς ἐξεχούσης ἰσχυρῶς καθ' ὅλον τὸ μῆκος ἐπ' ἀμφοτέ-

¹ Ἀκριβεστεραι πληροφορίες περὶ τῶν συνθηκῶν εὐρέσεως δὲν ὑπάρχουν. Τὰ ἀντικείμενα φυλάσσονται εἰς τὸ Γυμνάσιον Γρεβενῶν.

² Early Greek Armour and Weapons, σ. 116.

ρων τῶν πλευρῶν. Ἡ εὐθύγραμμος λαβὴ καὶ οἱ ὦμοι τοῦ ξίφους περιβάλλονται ὑπὸ περιχειλώματος διὰ τὴν στερέωσιν τῆς ξυλίνης ἐπενδύσεως τῆς λαβῆς· διακρίνονται δύο ὁπαὶ ἥλων εἰς τὴν ἄνω ἀπόληξιν τῆς λαβῆς καὶ μία εἰς τὸ κέντρον τῆς βάσεώς της διὰ τὴν προσήλωσιν τῆς ἐπενδύσεως. Οἱ προφυλακτῆρες ἐν εἵδει κεράτων προέχουν σχεδὸν ὀριζοντίως. Τὸ ξίφος ἀνήκει εἰς τὸν κερατόσχημον τύπον CII τῆς N. Sandars¹. Ὁξείδωσις πρασίνη. Σωζ. μήκος 0.29 μ.

Τὸ σχῆμα παρουσιάζει ὁμοιότητα πρὸς ἐκεῖνο τῶν ξιφῶν Μυκηνῶν², Ὀλύμπου³, Γρεβενῶν⁴.

Παρ' ὅλον ὅτι ἐν μέρει ἰσχύει ἡ γνώμη τοῦ

Δάκαρη⁵, ὁ τύπος τῆς αἰχμῆς καὶ τὰ ὀμφάλια μᾶς ὀδηγοῦν εἰς τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἢ ἀκριβέστερον εἰς τὴν μεταβατικὴν πρὸς τὴν πρώιμον ἐποχὴν τοῦ σιδήρου περιόδου.

Τὸ εὔρημα ἀποκτᾷ ἰδιαιτέραν σημασίαν λόγῳ τῆς γεωγραφικῆς θέσεως τῶν Γρεβενῶν καὶ τῶν προσφάτων ἀνασκαφῶν εἰς γειτονικὰς περιοχάς⁶. Εἶναι πιθανώτερον πάντως νὰ δεχθῶμεν τὴν «τοπικὴν» κατασκευὴν παρὰ τὴν εἰσαγωγὴν ἐκ Νότου. Ἄλλωστε εἰς τὴν Μακεδονίαν ἔχομεν καὶ ἄλλα παραδείγματα ὑπάρξεως στοιχείων μυκηναϊκῶν καὶ μετὰ τὴν καθαρῶς ἐποχὴν τοῦ χαλκοῦ ἢ τοπικὰς μιμήσεις μυκηναϊκῶν τύπων⁷.

Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ

¹ AJA 1963, σ. 121 κ. ἑ.

² ΑΕ 1897, πίν. 8, 2.

³ The British Museum, Quarterly 5, 1930-31, σ. 106 πίν. 51 b.

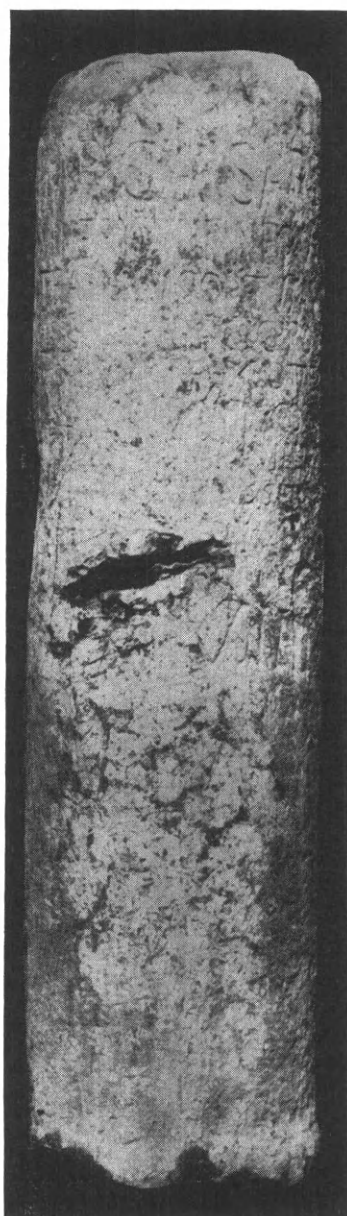
⁴ HEURTLEY, Pr. Macedonia, εἰκ. 104 ff. AJA 1963, σ. 146.

⁵ ΑΕ 1956, σ. 135.

⁶ Βλ. ἀνωτ. σ. 179 κ. ἑ. καὶ AAA I, 1968, σ. 289 κ. ἑ.

⁷ PPS σ. 222-224 καὶ 238.

ΤΟ ΜΙΛΙΑΡΙΟΝ ΤΟΥ ΕΠΙΤΑΛΙΟΥ

Είκ. 1. Τὸ μιλιάριον
τοῦ Ἐπιταλίου.

Εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον (23, 1968, Χρονικά, σ. 168) ἐδημοσιεύθη λατινικὴ ἐπιγραφὴ ρωμαϊκοῦ ὁδοσήμου (μιλιαρίου)¹, εὑρεθεῖσα κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ἐν Ἐπιταλίῳ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1967. Ἀναδημοσιεύομεν ἐνταῦθα τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς (πίν. IB), ἀπηλλαγμένον σφαλμάτων τινῶν, ἅτινα διέφυγον τῆς προσοχῆς κατὰ τὴν πρώτην παρουσίαν:

IMP . CAISAR DI
VI NERVAI . F . NERVA
TRAIANVS OPTVMV S
AVG . GER . DACIC . PON
5 TIF . MAX . TRIB . POTE .
XVIII . IMP . VIII . COS . VI .
P . P . MENSVRIS VIARVM
ACTIS PONI IVSSIT

VIII

*Imp(erator) Caisar, di-
vi Nervai f(ilius), Nerva*

Traianus optumus

*Aug(ustus), Ger(manicus), Dacic(us), Pon-
5 tif(ex) max(imus), Trib(unicia) Pote(state)
XVIII, Imp(erator) VIII, Cos(ul) VI,
P(ater) P(atriae), mensuris viarum
actis poni iussit.*

VIII

Ὡς ἐσημειώθη ἤδη², τὸ ἀνευρεθὲν μιλιάριον μαρτυρεῖ, ὅτι μία σημαντικὴ ὁδικὴ ἀρτηρία διήρχετο διὰ τοῦ Ἐπιταλίου, συνδέουσα τὴν

¹ Κυλινδρική στήλη ἐκ φαιοῦ μαρμάρου. Ὑψ. 1.50, διάμ. 0.30 μ. Ἡ κάτω ἀπόληξις ἀδρῶς ἐιργασμένη πρὸς ἀσφαλεστέραν στερέωσιν ἐντὸς τοῦ ἐδάφους (εἰκ. 1).

² ΑΔ 23, 1968, Χρονικά, 171.

Ἡλείαν μετὰ τῆς Τριφυλίας - Μεσσηνίας¹. Ἡ πόλις τοῦ Ἐπιταλίου κατεῖχεν, ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν ἤδη χρόνων², συγκοινωνιακὸν κόμβον μεγίστης στρατηγικῆς σημασίας, ἐλέγχουσα ἀποτελεσματικῶς τὸν πόρον Ἀλφειοῦ (B 592) καὶ τὸ στενωπὸν τῆς διαβάσεως μεταξὺ τῆς τεναγώδους ἀκτῆς καὶ τῶν ὑπωρείων τοῦ λόφου «Ἀγιοργίτικα» Ἀγουλινίτσας. Ὁ κατέχων τὸ Ἐπιτάλιον, παραποτάμιον καὶ παραθαλασσίαν πόλιν, ἠδύνατο εὐχερῶς νὰ ἐλέγχει τὴν ὁδὸν καὶ τὸν πόρον τοῦ Ἀλφειοῦ. Δυνάμεθα οὕτω νὰ κατανοήσωμεν πλήρως, διατὶ ἐχρησιμοποίηθη ὑπὸ τοῦ βασιλέως Ἀγιδος τῆς Σπάρτης ὡς βάσις τῶν ἐπιδρομῶν του κατὰ τῆς Ἡλείας (402 - 1 π. Χ.)³. Οἱ αὐτοὶ λόγοι ὠδήγησαν τὸν Φίλιππον Ε' τῆς Μακεδονίας μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ Ἐπιταλίου (218 π. Χ.) νὰ στρατοπεδεύσῃ περὶ τὸ καλούμενον Ἀρτεμίσιον⁴ τὸν περίφημον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ναὸν τῆς Ἀλφειούσης Ἀρτέμιδος, τὸν κεκοσμημένον μὲ τὰς σφόδρα εὐδοκίμους γραφὰς τῶν Κορινθίων ζωγράφων Κλεάνθους καὶ Ἀρήγοντος⁵, ὁ ὁποῖος εὐρίσκετο παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ἀλφειοῦ. Ἡ ἀνωτέρω μαρτυρία τοῦ Πολυβίου ἀποτελεῖ, πιστεύω, ἀδιαμφισβήτητον ἀπόδειξιν τοῦ ὅτι τὸ ἱερὸν τῆς θεᾶς πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ πλησίον τοῦ Ἐπιταλίου⁶.

Τὸ στρατηγικὸν σημεῖον τοῦ περάσματος δὲν ἦτο δυνατόν νὰ διαφύγῃ τῆς προσοχῆς τῶν ἐμπειρῶν περὶ τὰ πολεμικὰ Ρωμαίων. Εἰς αὐτοὺς ὠφείλετο προφανῶς ἡ ὀριστικὴ διαμόρφωσις τῆς ὁδοῦ καὶ ἡ τοποθέτησις τῶν ὁδοσήμων, ἐνδεικτικῶν τῶν ἀποστάσεων μεταξὺ τῶν πόλεων, διὰ τῶν ὁποίων αὕτη διήρχετο, ὡς ἀκριβῶς συνέβαινε μὲ τὴν Ἐγνατίαν ὁδόν.

Ἡ διδομένη ὑπὸ τοῦ μιλιαρίου ἀπόστασις τῶν ἐννέα (VIII) μιλίων (milia passuum) (στ. 9), ἥτοι 13 1/2 περίπου χιλιόμετρα, πρέπει νὰ ἔχη ληφθῇ ἐκ πόλεως πρὸς Βορρᾶν τοῦ Ἐπιταλίου κειμένης. Ὑποθέτω ὅτι ἡ πόλις αὕτη εἶναι οἱ Λετρίνοι⁷, ὅχι μόνον διότι ἦσαν ἡ πλέον σημαίνουσα πόλις τῆς κοιλάδος τοῦ Ἀλφειοῦ, πρὸς Βορρᾶν τοῦ Ἐπιταλίου κειμένη, ἀλλὰ καὶ διότι διετηρεῖτο εἰσέτι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Πausανίου⁸, ἥτοι πεντήκοντα καὶ πλέον ἔτη μετὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ μιλιαρίου. Ἐξ Ὀλυμπίας μέχρι Λετρίνων ἡ ἀπόστασις, κατὰ τὸν Πausανίαν, ἦτο 120 στάδια, ἥτοι 22 χιλιόμετρα. Ἡ ἀπόστασις αὕτη, ὡς καὶ ἡ ἀπόστασις τῶν 160 σταδίων ἐκ Λετρίνων εἰς Ἡλίδαν (33 χιλμ.), τὴν ὁποίαν καὶ πάλιν εἰς τὸν Πausανίαν ὀφείλομεν⁹, ἐβόηθησαν νὰ ὑποστηρικθῇ, μὲ στενὰ περιθώρια σφάλματος, ὅτι ἡ πόλις τῶν Λετρίνων εὐρίσκετο εἴτε εἰς τὴν θέσιν τοῦ σημερινοῦ Πύργου εἴτε εἰς ἐτέραν θέσιν ΒΔ. αὐτοῦ, πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ λιμένος τοῦ Κατακόλου, παρὰ τὸ χωρίον Ἅγιος Ἰωάννης, ἐνθα ἔχουν ἐπισημανθῇ ἀρχαιοῦτες¹⁰. Περισσότερας πιθανότητας ταυτισμοῦ παρουσιάζει, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἡ δευτέρα θέσις, διότι συμφωνεῖ καὶ μὲ τὴν διδομένην ὑπὸ τοῦ μιλιαρίου ἀπόστασιν τῶν 13 1/2 χιλιομέτρων περίπου ἐκ τοῦ Ἐπιταλίου¹¹. Ἡ σημερινὴ πόλις τοῦ Πύργου εὐρίσκεται ἔξ μόνις χιλιόμετρα βορείως τοῦ σημείου εὐρέσεως τοῦ ὁδοσήμου. Ὁ Πύργος ἔξ ἄλλου δὲν ἔχει προσφέρει μέχρι σήμερον σαφεῖς ἐνδείξεις περὶ ὑπάρξεως ἀρχαίου οἰκισμοῦ εἰς τὴν περιοχὴν του.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

¹ Πρβλ. GOODCHILD, Roman Roads and Milestones of Tripoli, 1948. BARTOCINI, Milestones, Epigraphica X, 1948, 150 - 7.

² Σχετικῶς πρὸς τὰ προϊστορικὰ εὐρήματα τῆς θέσεως, ταυτιζομένης πρὸς τὸ Ὀμηρικὸν Θρῆον, βλ. εἰς AAA I, 1968, 201 - 204.

³ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ Ἑλληνικά III 2. 25.

⁴ ΠΟΛΥΒΙΟΥ IV 73. 4 - 5.

⁵ ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ VIII 343.

⁶ Πρβ. ἀνωτέρω σ. 16 σημ. 2.

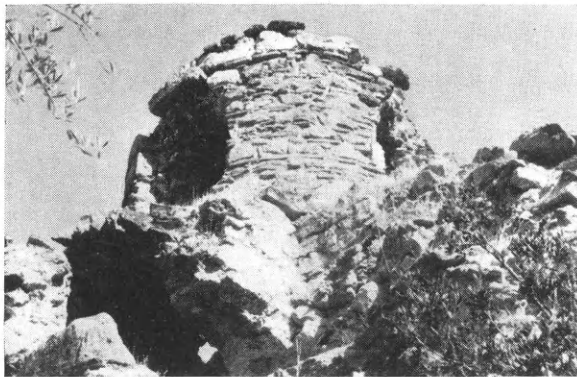
⁷ ΠΑΥΣ. VI 28. 8. ΞΕΝΟΦ., Ἑλλην. III 2. 25-30.

⁸ Πρβ. ΠΑΥΣ., ἔ. ἀ.: ἐπ' ἐμοῦ δὲ οἰκήματά τε εἰλείπετο ὀλίγα...

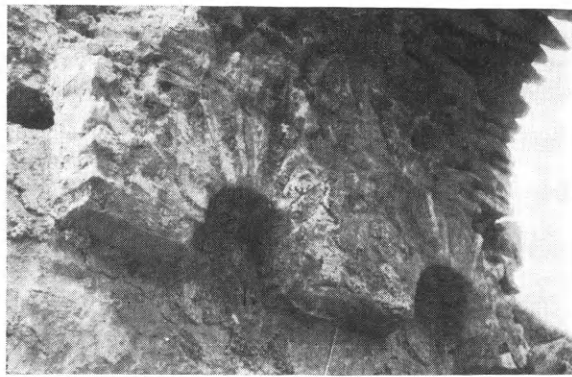
⁹ Αὐτόθι.

¹⁰ Πρβ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, Ἡλιακά, 441, σημ. 1.

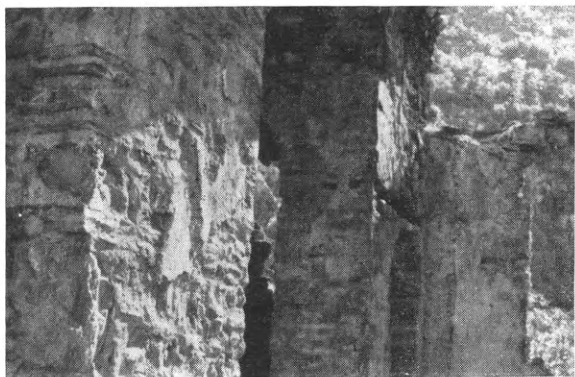
¹¹ Ἡ παρὰ τὸν Ἅγιον Ἰωάννην θέσις συμφωνεῖ καὶ πρὸς τὴν ἀπόστασιν τῶν 120 σταδίων ἐκ τῆς Ὀλυμπίας, κατ' εὐθείαν γραμμὴν.

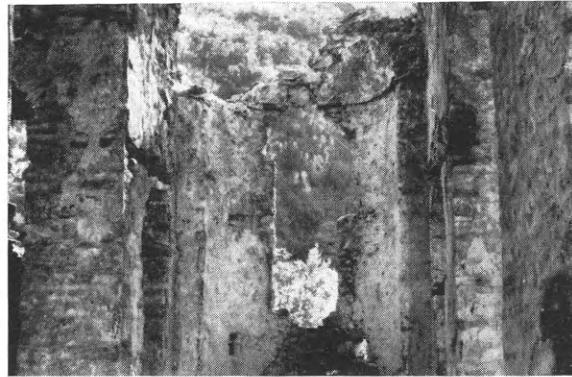
α. Σελλασία, Παλιοπαναγιά.
Ὁ τρούλλος τοῦ ναοῦ.

β. Σελλασία. Παλιοπαναγιά. Στήριξις τῆς
καμάρας τοῦ νάρθηκος ἐπὶ τοῦ Δ. τοίχου.

γ. Σελλασία, Παλιοπαναγιά.
Τὰ βόρεια στηρίγματα τοῦ τρούλλου.

δ. Σελλασία, Παλιοπαναγιά.
Ἡ ἀψὶς τοῦ ναοῦ ἔσωθεν.

ε. Σελλασία, Παλιοπαναγιά. Ἑρείπια κτηρίων.

α. Σελλασία, "Αγιος Νικόλαος.
Κτιτορική επιγραφή.

β. Σελλασία, "Αγιος Νικόλαος. "Ο "Αγιος
Κωνσταντίνος, λεπτομέρεια τοιχογραφίας.

γ. Σελλασία, "Αγιος Νικόλαος.
Δέησις, λεπτομέρεια τοιχογραφίας.

δ. Σελλασία, "Αγιος Νικόλαος.
Λεπτομέρεια της ἔναντι εἰκόνης (γ).

ε. Σελλασία, "Αγιος Νικόλαος.
Λεπτομέρεια τῆς ἀνωτέρω εἰκόνης γ.

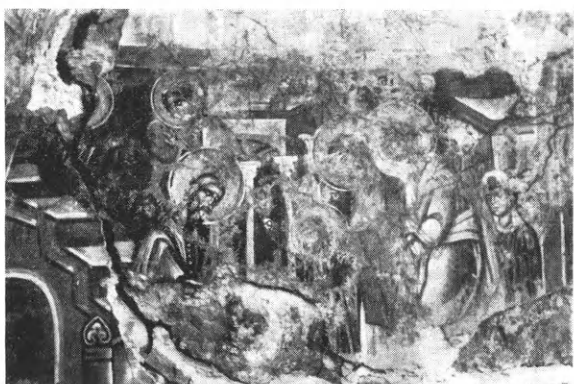
ζ. Σελλασία, "Αγιος Νικόλαος. Οἱ "Αγιοι
Δαμιανὸς καὶ Παντελεήμων, τοιχογραφία.

α. Σελλασία, "Άγιος Νικόλαος. Ὁ Ἅγιος Δαμιανός, λεπτομέρεια τοῦ πίν. Βζ.

β. Σελλασία, "Άγιος Νικόλαος. Ὁ Ἅγιος Παντελεήμων, λεπτομέρεια τοῦ πίν. Βζ.

γ. Σελλασία, "Άγιος Νικόλαος. Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, τοιχογραφία.

δ. Σελλασία, "Άγιος Νικόλαος. Λεπτομέρεια τῆς ἔναντι εἰκόνος (γ).

ε. Σελλασία, "Άγιος Νικόλαος. Αἱ παρθένοι τῶν Εἰσοδίων, λεπτομέρεια τῆς ἀνωτέρω εἰκόνος γ.

α. Μαγούλα Σπάρτης. Ναός *Αγίου Νικολάου.

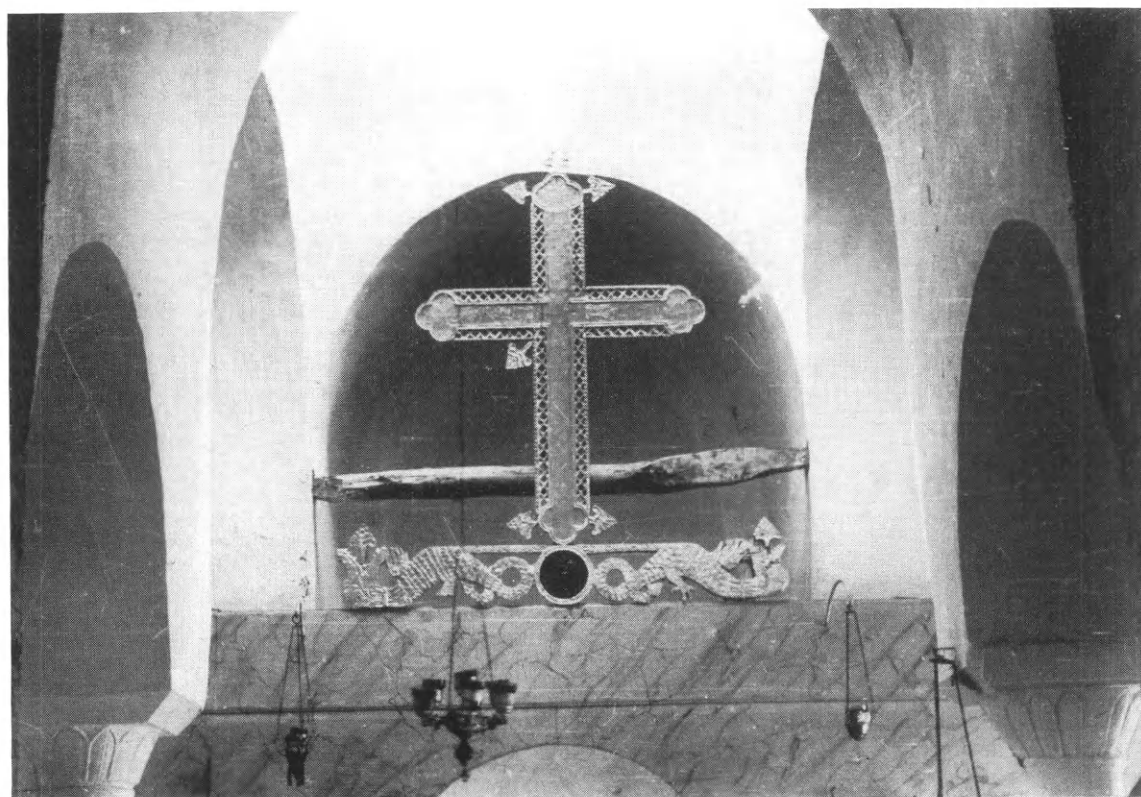
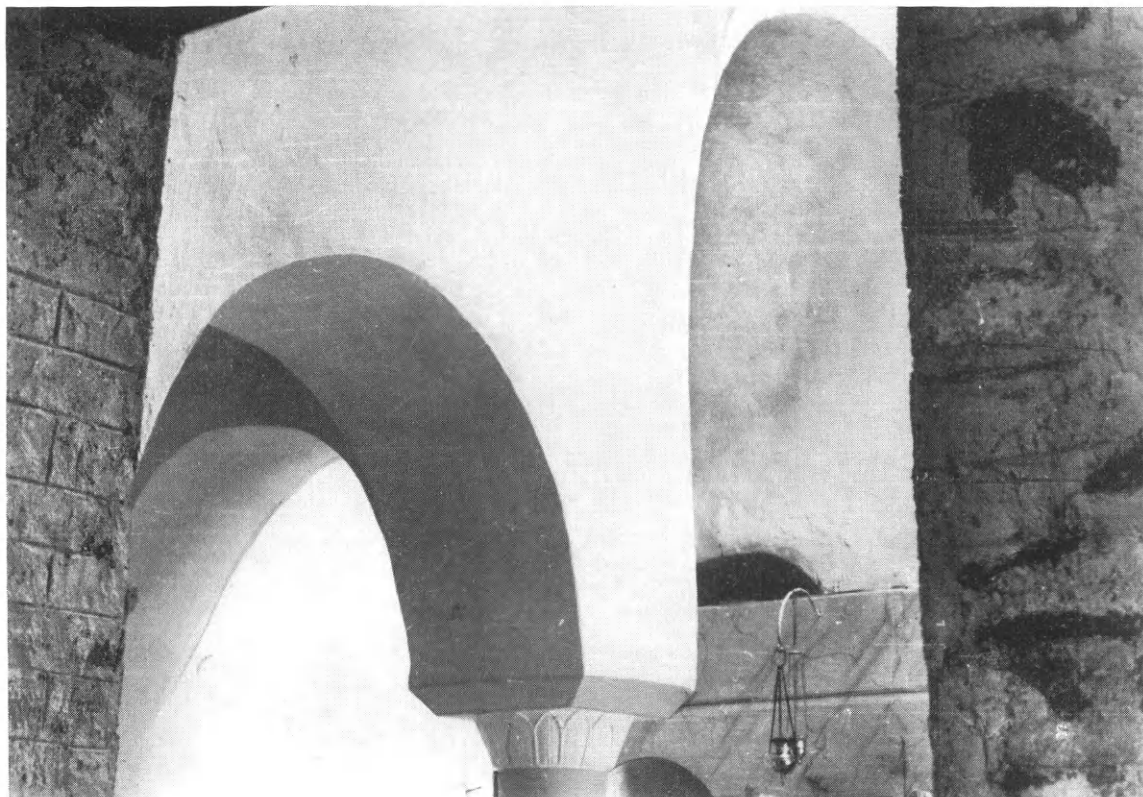
β. Μαγούλα Σπάρτης. Ναός *Αγίου Νικολάου. *Ο τροῦλλος.

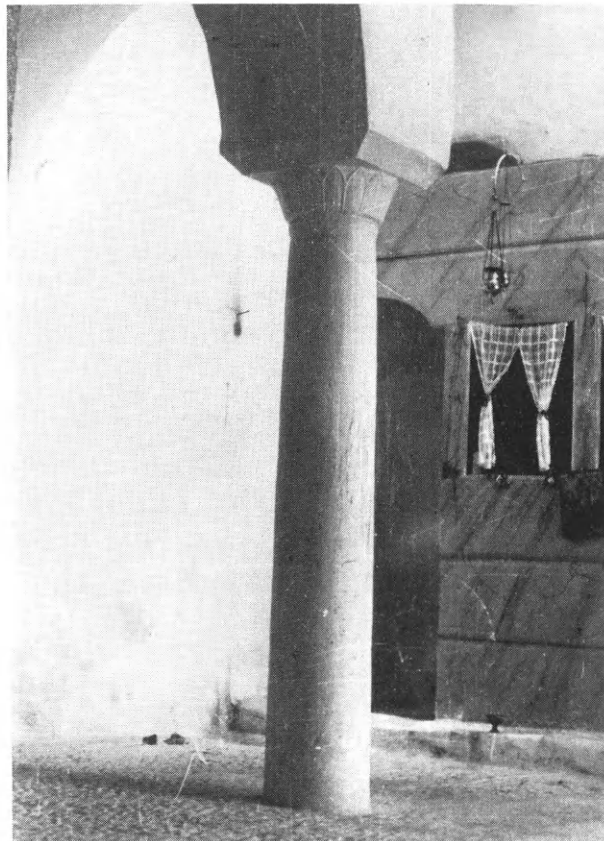
α. Μαγούλα Σπάρτης. Ναός Ἁγίου Νικολάου, βόρειος πλευρά.

β. Μαγούλα Σπάρτης. Ναός Ἁγίου Νικολάου. Ἐπίθημα ἐντετειχισμένον εἰς τὸ παράθυρον τῆς ἀψίδος.

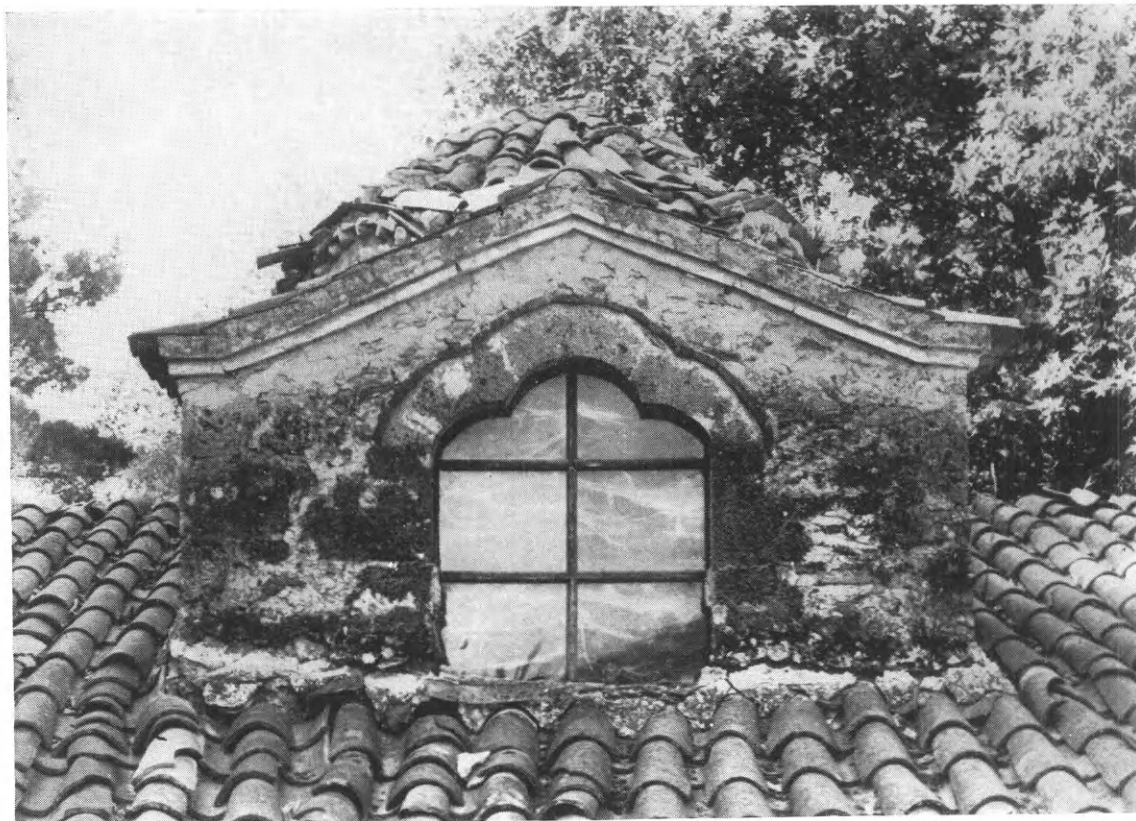
α - β. Μαγούλα Σπάρτης. Ναός Ἁγίου Νικολάου, απόψεις ἐσωτερικοῦ.

α. Μαγούλα Σπάρτης. Ναός Ἁγίου Νικολάου. Ὁ ΒΔ. κίων.

β. Μαγούλα Σπάρτης, Ἁγιος Νίκανδρος. Ἐρείπια τοῦ νάρθηκος.

α. Μαγούλα Σπάρτης, ναός Κοιμήσεως. Τύμπανον βορείου κεραίας.

β. Μαγούλα Σπάρτης, ναός Κοιμήσεως. Τύμπανον νοτίας κεραίας.

α. Μαγούλα Σπάρτης, ναός Κοιμήσεως. Ὁ ναός ἀπὸ Βορρᾶ.

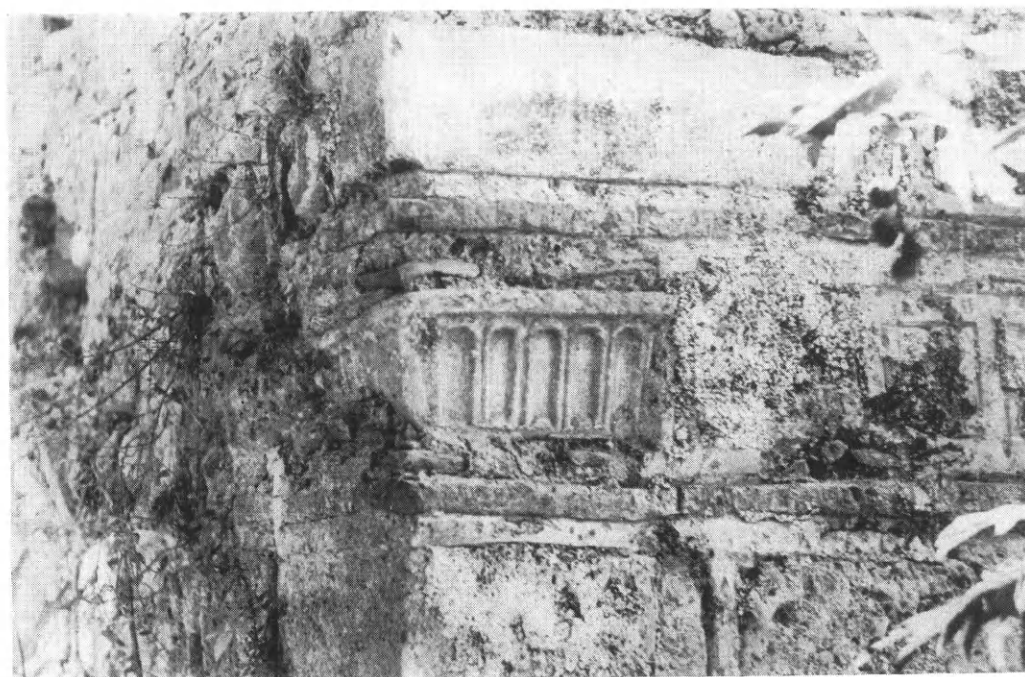
β. Μαγούλα Σπάρτης, ναός Κοιμήσεως. Ὁ τροῦλλος τῆς ἐκκλησίας.

α. Μαγούλα Σπάρτης, ναός Κοιμήσεως. *Εντετειχισμένα γλυπτά.

β. Μαγούλα Σπάρτης, ναός Κοιμήσεως. *Εντετειχισμένη αρχαία
ἐπιγραφή και βυζαντινόν γλυπτόν.

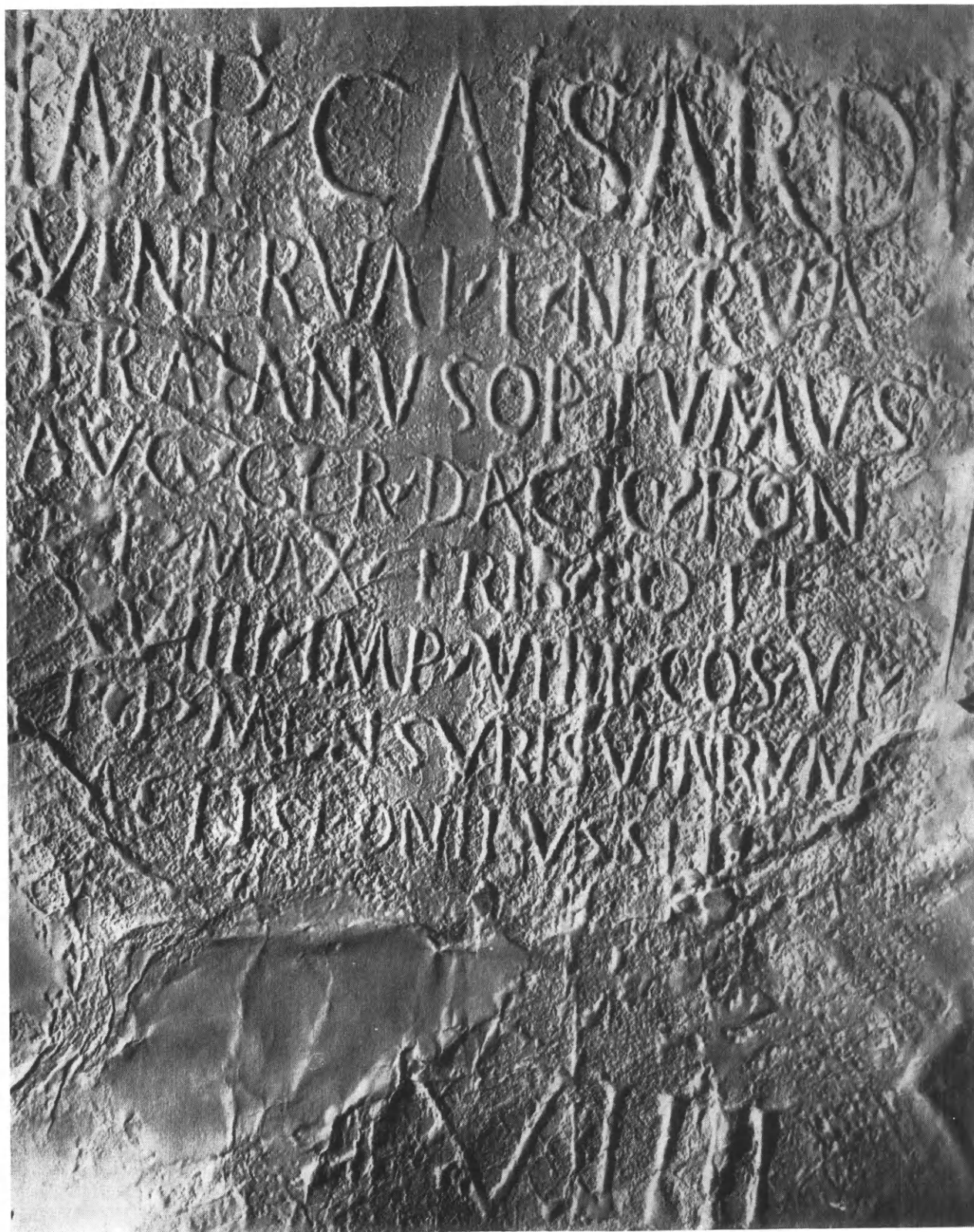
γ. Μαγούλα Σπάρτης, ναός Κοιμήσεως. *Εντετειχισμένον αρχιτεκτονικόν μέλος.

α. Μαγούλα Σπάρτης, ναὸς Κοιμήσεως. Ἐντετειχισμένον τεμάχιον
βυζαντινοῦ ἐνεπιγράφου κοσμήτου, ὡς κιλλίβαντος.

β. Μαγούλα Σπάρτης, ναὸς Κοιμήσεως. Ἐντετειχισμένον τεμάχιον
ἐνεπιγράφου κοσμήτου ἀντὶ κιλλίβαντος.

Ρωμαϊκὸν ὁδόσημον Ἐπιταλίου

(Φωτογραφία έκτύπου).

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

(1837 - 1970)

Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

	Δραχμαί
1. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ (ΕΑ) 1837-1909, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ (ΑΕ) 1910-1970 (1-109): πβ. πινάκιον παρὰ <Β. Λεονάρδω>, Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα, σ. 1-3). Σχῆμα 4ον	—
Περίοδος Α' : τόμος 1-16 (1837-1860): 1837 τεύχη 4 (Ὀκτώβριος, Νοέμβριος καὶ Δεκέμβριος α' καὶ β'), (1838-1841 δὲν πωλοῦνται), 1842: τεύχος 26 (τεύχη 25 καὶ 27-28 δὲν πωλοῦνται), (1843-57 δὲν πωλοῦνται), 1858, τεύχος 50, 1859, τεύχος 51 (1860 δὲν πωλεῖται)· ἑκαστον τεύχος	60.—
Περίοδος Β' : τόμος 17-21 (1862-1874): 17 (1862): τεύχη α'-ιβ' (τὰ τεύχη θ'-ιβ' ἐξεδόθησαν τῷ 1863)· ἑκαστον τεύχος	60.—
18-21 (1869-1874): 18 (1869): τεύχος ιγ'· 19 (1870): τεύχος ιδ'· 20 (1872): τεύχη ιε' καὶ ις' (τὸ ις' ἐξεδόθη τῷ 1873)· 21 (1874): τεύχος ιζ'· ἑκαστον τεύχος	60.—
Περίοδος Γ' : τόμος 22-62 (1883-1923): 22-62 (1883-1923): 1883-1884, (1885-1892 δὲν πωλοῦνται), 1893-1894, (1895-1897 δὲν πωλοῦνται), 1898-1899, (1900-1904 δὲν πωλοῦνται), 1905-1918· εἰς τόμος κατ' ἔτος (ἐκ τεσσάρων τευχῶν συγκείμενος)· ἑκαστος τόμος	300.—
1919-1923· εἰς τόμος κατ' ἔτος· ἑκαστος τόμος	300.—
Περίοδος Δ' : τόμος 63 κέ. (1924 κέ.): 63-75 (1924-1936): 1924, 1925/6, 1927/8, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934/5, 1936: εἰς τόμος κατ' ἔτος· ἑκαστος τόμος	300.—
76 (1937): πανηγυρικὸς τόμος ἑκατονταετηρίδος εἰς 3 μέρη ἑκατὸν εἴκοσι περί- που τυπογραφικῶν φύλλων· α' καὶ β' μέρος· ἑκαστος τόμος	600.—
γ' μέρος	180.—
77-91 (1938-1952): 1938, 1939/41, 1942/4, 1945/7, 1948/9, 1950/1, 1952· ἑκαστος τόμος	300.—
92/3 (1953-4): Εἰς μνήμην ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Α' μέρος	350.—
Β' καὶ Γ' μέρος· ἑκαστος τόμος	300.—
94-103 (1955-1964): 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964· ἑκαστος τόμος	300.—
104 (1965): 1965	350.—
105 (1966): 1966	350.—
106 (1967): 1967	500.—
107 (1968): 1968	350.—
108 (1969):	—
109 (1970): (ὑπὸ ἐκτύπωσιν)	—
Ἐδρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς τρίτης περιόδου ὑπὸ Ἀλεξάν- δρου Λαμπροπούλου· τόμος 1ος: 1883-1887. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + στῆ- λαι 550. 1902	280.—

2. ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1837-1968 (ΠΑΕ 1-125: πβ. πινάκιον ἐν ΠΑΕ 1921, σ. 77-79).

Περίοδος Α' : τόμος 1 - 13 (1837 - 1848/9) : 1 - 3 (1837 - 1837/8, 1838/9) : Σύνοψις τῶν πρακτικῶν <τῆς Α' - Γ' συνεδριάσεως> τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν. <Ἐκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 93. 1840. (Δὲν πωλεῖται)	—
4 (1839/40) : Πρακτικὰ τῆς Δ' συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. <Ἐκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 77. 1840. (Δὲν πωλεῖται)	—
5 (1840/1) : Πρακτικὰ τῆς Ε' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. <Ἐκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 87. 1841. (Δὲν πωλεῖται)	—
6 (1841/2) : Πρακτικὰ τῆς Ζ' (γράφει : Ε') Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. <Ἐκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 31. 1842. (Δὲν πωλεῖται).	—
7 - 11 (1842/3 - 1846/7) : Δὲν ἐξετυπώθησαν ἰδιαιτέρως	—
1 - 11 (1837 - 1846/7) : Σύνοψις τῶν πρακτικῶν <τῆς Α' - ΙΑ' Γενικῆς συνεδριάσεως> τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν. <Ἐκδοσις 2α>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 325, πίναξ 1. 1846 (1847). (Δὲν πωλεῖται).	—
12 (1847/8) : Πρακτικὰ τῆς ΙΒ' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 31. 1848. (Δὲν πωλεῖται)	—
13 (1848/9) : Πρακτικὰ τῆς ΙΓ' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 37. 1849. (Δὲν πωλεῖται)	—
Περίοδος Β' : τόμος 14 - 25 (1858/9 - 1869/70) : 14 (1858/9) : Συνοπτικὴ ἑκθέσις τῶν πράξεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες α' + 43. 1858/9. 15 - 25 (1859/60 - 1869/70) : Γενικαὶ συνελεύσεις τῶν ἐταίρων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1859/60, 1860/1, 1861/2, 1862/3 (ἐξεδόθη τῷ 1864), (1863/4, 1864/5 δὲν πωλοῦνται), 1865/6, (1866/7, 1867/8 δὲν πωλοῦνται), 1868/9, 1869/70. Σχῆμα 8ον· ἑκαστον τεῦχος	20.—
Περίοδος Γ' : τόμος 26 - 74 (1870/1 - 1916/9) : 26 - 74 (1870/1 - 1916/9) : Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1870/1 δὲν πωλεῖται), 1871/2, 1872/3, 1873/4, 1874/5, 1876, 1877 - 1882, (1883 - 1884 δὲν πωλοῦνται), 1885, (1886 - 1887 δὲν πωλοῦνται), 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, (1894 - 1909 δὲν πωλοῦνται), 1910, 1911, (1912 - 1914 δὲν πωλοῦνται), 1915 - 1916/19. Σχῆμα 8ον· ἑκαστος τόμος	120.—
Περίοδος Δ' : τόμος 75 κέ. (1920 κέ.) : 75 - 107 (1920 - 1951) : Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1920, 1921, 1922/4, 1925/6, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941/4, 1945/8, 1949, 1950, 1951. Σχῆμα 8ον· ἑκαστος τόμος	120.—

	Δραχμαὶ
108 (1952)	300.—
109 - 110 (1953 - 1954): 1953, 1954· ἕκαστος τόμος	120.—
111 - 115 (1955 - 1959): 1955, 1956, 1957, 1958, 1959· ἕκαστος τόμος	180.—
116 (1960): 1960	400.—
117 (1961): 1961	180.—
118 (1962): 1962	240.—
119 (1963): 1963	300.—
120 (1964): 1964	240.—
121 (1965): 1965	350.—
122 (1966): 1966	240.—
123 (1967): 1967	300.—
124 (1968): ὑπὸ ἐκτύπωσιν	300.—

3. ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ [ἐπιμελεία **Ἀναστασίου Κ. Ὁρλάνδου**]

κατὰ τὸ ἔτος 1954	30.—
» » » 1955, 1956· ἕκαστον τεῦχος	70.—
» » » 1957 (ὑπὸ ἀνατύπωσιν)	60
» » » 1958	90.—
» » » 1959	90.—
» » » 1960, 1961· ἕκαστον τεῦχος	140.—
» » » 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968· ἕκαστον τεῦχος	120.—
» » » 1969	—

B. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

4. *Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι, ἀνακαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου*. Φυλλάδιον (1ον: 1851, σελίδες 12, πίνακες 15· δὲν πωλεῖται), 2ον: 1852 (σελίδες ια' + 22 + 5, πίνακες 8), 3ον: 1855 (σελίδες 60, πίνακες 4). Σχῆμα 4ον· τὸ φυλλάδιον ἑκάτερον 20.—
5. *Πρακτικὰ τῆς ἐπὶ τοῦ Ἐρεχθείου ἐπιτροπείας ἢ ἀναγραφὴ τῆς ἀληθοῦς καταστάσεως τοῦ Ἐρεχθείου, γενομένη κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου*. Σχῆμα 4ον, σελίδες 12, πίνακες 8. 1853. (Δὲν πωλεῖται) —
6. *Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαί, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι*. Φυλλάδιον α' (ἄλλο δὲν ἐξεδόθη). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + 34, πίνακες 9. 1860 20.—
7. *Εὐθύμιος Καστόρχης· Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς τῷ 1837 μέχρι τοῦ 1879 τελευτῶντος*. Σχῆμα 8ον, σελίδες ς' + 130. 1879. (Δὲν πωλεῖται) —
- 7^Α. *Κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*. (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 124, 1887. (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 126. 1906. (Δὲν πωλοῦνται) —
8. *A. G. Lolling· Κατάλογος τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐπιγραφικοῦ μουσείου*. Τόμος 1ος: Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, τεῦχος α': Ἀρχαῖκα ἀναθηματικά ἐπιγραφαί. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + στήλαι 152 + η', πίναξ 1. 1899 65.—
9. *Π. Καββαδίας· Τὸ ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 304, εἰκόνες 9, πίνακες 10, ὧν εἷς τοπογραφικός. 1900. (Δὲν πωλεῖται) —
10. *Π. Καββαδίας· Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 115. 1900 20.—
- 10^Α. *Βαλέριος Στάης· Τὰ εἰρημικά τοῦ ναυαγίου τῶν Ἀντικυθέρων (= ΑΕ 1902, στήλη 145 - 173/4), εἰκόνες 21, πίνακες 8 (παρένθετοι) + 11*. (Δὲν πωλεῖται) —

	Δραχμαὶ
11. <i>Comptes rendus du Congrès international d'archéologie, Ière session: Athènes 1905</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 400, μετ' εικόνων. 1905	60.—
12. <i>Μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος</i> · τόμος 1ος: Γλυπτὰ ἐκ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως (συντάκται: Καββαδίας, Καστριώτης, Κουρουνιώτης, Lechat, Δεονάρδος, Schrader, Schroeder, Στάης, Σωτηριάδης, Wolters). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + στήλαι 118, πίνακες 36 (ἀρ. 1-33). 1906	140.—
13. P. Kanvadias + G. Kawerau . <i>Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890. Π. Καββαδίας + Γ. Καβεράου</i> . Ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1890. Ἑλληνιστὶ καὶ γερμανιστὶ. Σχῆμα φύλλον, στήλαι 150 + σελίδες 2, εἰκόνες 14, πίνακες 13. 1906-1907. (Δὲν πωλεῖται)	—
14. Χρῆστος Τσούντας . <i>Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηλίου καὶ Σέσκλου</i> . Σχῆμα 4ον, στήλαι ιϛ' + 432, εἰκόνες 312, πίνακες 47. 1908	300.—
15. Γεώργιος Ἀ. Παπαβασιλείου . <i>Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων μετὰ παραρτήματος Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν</i> . Σχῆμα 4ον, στήλαι β' + 108, εἰκόνες 53, πίνακες 21. 1910	100.—
16. Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης . <i>Κατάλογος τοῦ Μουσείου Λυκοσούρας</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 72, εἰκόνες 74. 1911	40.—
16 ^A . Βασίλειος Δεονάρδος . Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἀναγραφὴ. Σχῆμα 4ον, σελίδες 4. 1912. (Δὲν πωλεῖται)	—
16 ^B . Βασίλειος Δεονάρδος . Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 8. (Δὲν πωλεῖται)	—
17. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος . <i>Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας</i> . τεῦχος 1ον. Σχῆμα 4ον, σελίδες 40, εἰκόνες 29. 1915	50.—
18. Γεώργιος Κ. Γαρδίκας . <i>Μελετήματα ἀρχαιολογικά</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1915	70.—
19. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος . <i>Τοπογραφία τῶν Δελφῶν</i> . τεῦχος 1ον. Σχῆμα 8ον, σελίδες 113, εἰκόνες (παρένθετοι) 11, πίνακες 3. 1912-1917	20.—
20. Βαλέριος Στάης . <i>Τὸ Σούνιον καὶ οἱ ναοὶ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ Ἀθηνᾶς</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 55, εἰκόνες 14, πίνακες 5. 1920. (Δὲν πωλεῖται)	—
21. Georgius P. Oeconomus . <i>De profusionum receptaculis sepulcralibus inde ab antiquissimis temporibus usque ad nostram fere aetatem usitatis</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 63, εἰκόνες 17. 1921	20.—
22. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος . Ὁ ἀποτυμπανισμός, συμβολὴ ἀρχαιολογικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὴν λαογραφίαν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 144, εἰκόνες 21, ἐξ ὧν 7 παρένθετοι. 1923	40.—
23. Ἀπόστολος Σ. Ἀρβανιτόπουλος . <i>Γραπτὰ στήλαι Δημητριάδος-Παγασῶν</i> . Σχῆμα 2ον, σελίδες 179, εἰκόνες 203, πίνακες παρένθετοι 7, πίνακες ἐν τέλει ἑγχρωμοὶ 10. 1928	450.—
24. Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς . <i>Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 174, εἰκόνες 86, πίνακες 2, γεωγραφικοὶ χάρται 3. 1928. (Δὲν πωλεῖται)	—
25. Ἰωάννης Γ. Γεννάδιος . Ὁ Λόρδος Ἑλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440-1837. Σχῆμα 8ον, σελίδες κϛ' + 257, πίνακες 5. 1930	90.—

	Δραχμαὶ
26. Ἰωσήφ Χατζηδάκης · <i>Ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Κρήτῃ</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 74. 1931	20.—
26 ^A . Γεώργιος Σωτηρίου · <i>Χριστιανικαὶ Θῆβαι</i> (= ΑΕ 1929). Σχῆμα 4ον, σελίδες 256, εἰκόνες 270, πίνακες 5. 1931.	300.—
27. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος · <i>Τὸ ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς ἑκατονταετίαν 1837-1937, ἐν ἀλφαβητικῇ διατάξει</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 104. 1938	50.—
28. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος · <i>Τὰ ἑκατὸν ἔτη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας</i> . Λόγος πανηγυρικός τοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου, ῥηθεὶς τῇ 23ῃ Ὀκτωβρίου 1938 ἐν τῷ Παρθενῶνι κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς Ἑκατονταετηρίδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες 14. [1942]	15.—
28 ^A . Λεύκωμα τῆς Ἑκατονταετηρίδος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1837-1937. Σχῆμα 4ον, 62 + (51). Ἐν Ἀθήναις [1937-1952]	180.—
29. Νικόλαος Μ. Κοντολέων · <i>Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 8' + 102, εἰκὼν 1. 1949. (Δὲν πωλεῖται)	—
30. Φοῖβος Δ. Σταυρόπουλος · <i>Ἡ Ἀσπίς τῆς Ἀθηναῖς Παρθένου τοῦ Φειδίου</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 9' + 84, εἰκόνες 31, παρένθετος πίναξ 1. 1950	60.—
31. Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος · <i>Συλλογὴ Ἑλένης Ἀ. Σταθάτου. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν εἰκόνων, τῶν ξυλογλύπτων καὶ τῶν μεταλλίνων ἔργων τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἀλωσιν χρόνων</i> . Σχῆμα 4ον, σελίδες 9' + 47, πίνακες 27. 1950	170.—
32. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος · <i>Ὁ Στερεοβάτης τοῦ Παρθενῶνος</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες F' + 131, εἰκόνες 8. 1951.	70.—
33. Κωνσταντῖνος Α. Ρωμαῖος · <i>Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος. Συμβολὴ εἰς ἀκριβεστέραν θεώρησιν τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης</i> . Σχῆμα 4ον, σελίδες F' + 144, εἰκόνες 76. 1951.	240.—
34. Μάρκελλος Μισός · <i>Ἀργολικὴ προσωπογραφία</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 211. 1952	140.—
35. Γεώργιος καὶ Μαρία Σωτηρίου · <i>Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Κείμενον καὶ λεύκωμα</i> . Σχῆμα 4ον, σελίδες ιβ' + 278, εἰκόνες 98, πίνακες VII + 102. 1952	300.—
36. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος · <i>Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης</i> . Σχῆμα 4ον, Τόμ. Α' (1952) + Β' (1954), σελίδες 605 + κη', εἰκόνες 549, πίνακες Α + Β καὶ «Εὐρετήριον» τοῦ Α' καὶ Β' Τόμου (1957), σελίδες 136	500.—
Τόμος Α'.	200.—
Τόμος Β'.	250.—
Εὐρετήριον	50.—
37. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος · <i>Τὰ ὄλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα</i> . Τχ. 1ον. <i>Τὸ ξύλον καὶ ὁ πηλός</i> . Σχῆμα 4ον, σελίδες 154. 1955	150.—
Τχ. 2ον. <i>Τὰ μέταλλα, τὸ ἐλεφαντοστούν, τὰ κονιάματα καὶ οἱ λίθοι</i> . Σχῆμα 4ον, σελίδες 426. 1959-60	350.—
38. Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος · <i>Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες ιε' + 238, εἰκόνες 142. 1956	120.—
39. Γεώργιος Ἐ Μυλωνᾶς · <i>Ὁ πρωτοαττικὸς ἀμφορεὺς τῆς Ἐλευσίνος</i> . Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 135, πίνακες 16 καὶ ἔγχρωμοι Α + Β. 1957	300.—

	Δραχμαὶ
40. Ἀνδρέας Ευγγρόπουλος · Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωση. Σχῆμα 4ον, σελίδες μς' + 380, πίνακες 72. 1957	500.—
41. Ἰωάννα Κ. Κωνσταντίνου · Ρυθμοὶ κινήσεων καὶ λοξαὶ στάσεις εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν ἐλληνικὴν πλαστικὴν. Σχῆμα 8ον, σελίδες ια' + 58, πίνακες 16. 1957.	60.—
42. Νικόλαος Μ. Βερδελῆς · Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 102, πίνακες 15. 1958	70.—
43. Ἰωάννης Δ. Κοντῆς · Τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν Δ' π. Χ. αἰῶνα. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 120, πίνακες 17. 1958	70.—
44. Βασίλειος Γ. Καλλιπολίτης · Χρονολογικὴ κατάταξις τῶν μετὰ μυθολογικῶν παραστάσεων ἀττικῶν σαρκοφάγων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Σχῆμα 8ον, σελίδες 79 + πίνακες 6. 1958	60.—
45. Χαρίκλεια Μπάρα · Μορφή καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων. Σχῆμα 8ον, σελίδες 52 + πίνακες 14. 1959	50.—
46. Γεώργιος Σ. Δονιάς · Εἰκόνες καθημένων πνευματικῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν τέχνην. Σχῆμα 8ον, σελίδες 108 + πίνακες 40. 1960	100.—
47. Δημήτριος Λαζαρίδης · Πήλινα εἰδῶλια Ἀβδήρων. Σχῆμα 8ον, σελίδες 83 + πίνακες 34. 1960	90.—
48. Σέμνη Καρούζου · Τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύμβου Ι τοῦ Ἀναγυροῦντος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ις' + 140, πίνακες 93 καὶ 9 ἑγχρωμοί. 1963	550.—
49. Χρυσούλα Καρδαῖ · Ροδιακὴ Ἀγγειογραφία. Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 310, παρένθ. πίν. Α + Β, πίνακες 14. 1963	325.—
50. Νικόλαος Δρανδάκης · Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων του σωζομένων κυρίως ἐν Βενετίᾳ. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 182, πίνακες 70. 1962.	120.—
51. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος · Ἡ προῖστορία τῆς Πελοποννήσου. Σχῆμα 8ον, σελίδες XLVIII + 633. 1964	350.—
52. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος · Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης. Σχῆμα 4ον, σελίδες 183, πίνακες 30 (1 - 20 ἑγχρωμοί), μετὰ συντόμου γαλλικῆς μεταφράσεως ἐκ σελίδων XLII. 1963	ἄδետον δεμένον 600.— 660.—
53. Σωτ. Ἰ. Δάκαρης · Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες β' + 169, πίνακες 5. 1964	120.—
54. « Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον » Τόμ. Α' (1965), Β' καὶ Γ' (1966)· ἑκαστος τόμος. » » » » Τόμ. Δ' (1967 - 68)	400.— 500.—
55. Ἀριστείδης Πασαδαῖος · Ἐπὶ δύο βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀγνώστου ὀνομασίας. Σχῆμα 4ον, σελίδες 108, παρένθ. πίνακες Α' - ΚΖ', πίνακες 16. 1965	260.—
56. Στυλιανὸς Ἀλεξίου · Ὑστερομινωικοὶ τάφοι λιμένος Κνωσοῦ (Κατσαμπᾶ). Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 85, παρένθεται πίνακες 6, πίνακες 38 (πίναξ προμετωπίδος καὶ οἱ πίνακες 6 καὶ 20 ἑγχρωμοί). 1966	260.—
57. Φώτιος Μ. Πέτσας · Ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων. Σχῆμα 4ον, σελίδες 192, παρένθεται πίν. 3, ἑγχρωμοὶ πίνακες Α' - Ι', πίνακες 45. 1966	300.—

	Δραχμαὶ
58. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Ἡ ἀρκαδικὴ Ἀλίφειρα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 274, παρένθ. πίνακες 1-5. 1967-68	300.—
59. Ἐμμανουὴλ Πρωτοψάλτης· Ἱστορικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὰς ἀρχαιοτήτας καὶ λοιπὰ μνημεῖα τῆς Ἱστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Καποδίστρια. Σχῆμα 4ον, σελίδες μδ' + 296. 1967	450.—
60. Σεραφεὶμ Χαριτωνίδης· Αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς Λέσβου. Συμπλήρωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 106, πίνακες 46. 1968	240.—
61. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος· Ἡ προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Σχῆμα 8ον, σελίδες L + 540. 1968.	400.—
62. Μ. Ἀνδρόνικος· Βεργίνα I. Τὸ νεκροταφεῖον τῶν Τύμβων. Σχῆμα 4ον, σελίδες ζ' + 298, παρένθ. πίν. Α-ΚΓ (ΚΓ 1-5), πίνακες 135. 1969	500.—
63. Βασίλειος Χ. Πετράκος· Ὁ Ὁρωπὸς καὶ τὸ ἱερόν τοῦ Ἀμφιαράου. Σχῆμα 8ον, σελίδες ιδ' + 222, παρένθ. πίν. Α, πίνακες 63, 1968	300.—
64. Spyridon Marinatos· Excavations at Thera I-II. Σχῆμα 8ον. 1968-1969	
I, σελίδες 59, πίνακες Α-Β (Α-Β ἐγχρωμοί). 1968	100.—
II, » 54, » 1-41 + Α-Ε ἐγχρωμοί. 1969	140.—
65. Εὐστάθιος Στίκας· Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος. Σχῆμα 4ον (ὑπὸ ἐκτύπωσιν)	—
66. Ἀντώνιος Ζώης· Προβλήματα χρονολογίας τῆς Μινωικῆς κεραμικῆς—Γοῦρνες, Τύλισος, Μάλια—. Σχῆμα 4ον, σελίδες ζ' + 99, πίνακες 47 + Α-Β ἐγχρωμοί. 1969.	120.—
67. Σπυρίδων Ἰακωβίδης· Περαιτὶ. Τὸ νεκροταφεῖον. Σχῆμα 4ον.	
Τόμος Α'. Οἱ τάφοι καὶ τὰ εὐρήματα. 1969	—
Τόμος Β'. (ὑπὸ ἐκτύπωσιν)	—
Τόμος Γ'. Πίνακες 1-190. + σελίδες 1-38. 1969	—

Γ. ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

1. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος· Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν. Σχῆμα 16ον, σελίδες 144, εἰκόνες 100, χάρται 3. 1935. (Δὲν πωλεῖται)	—
2. Κ. Kourouniotes· Eleusis. A Guide to the Excavations and the Museum. Σχῆμα 16ον, σελίδες 127, εἰκόνες 71, χάρτης 1. 1936	65.—
3. Νικόλαος Μ. Κοντολέων· Ὁδηγὸς τῆς Δήλου. Σχῆμα 16ον, σελίδες 185, εἰκόνες 109, χάρτης 1. 1950	50.—

Δ. ΑΛΛΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

1. Ὁργανισμὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 16. 1848. (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 8. 1876. (Τεῦχος 3ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1894. (Τεῦχος 4ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1896. (Τεῦχος 5ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1899. (Τεῦχος 6ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1912. (Δὲν πωλοῦνται)	—
2. Ὁ περὶ ἀρχαιοτήτων νόμος καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς αὐτὸν ἐγκύκλιοι ὑπουργικαὶ καὶ	

Δραχμαὶ

ἄλλα τινά, ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς χρῆσιν τῶν κατὰ τὸ Βασίλειον ἀρχῶν καὶ αὐτῶν τῶν πολιτικῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 43. 1872. (Δὲν πωλεῖται) —

3. Νέος Ὁργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1959. (Δὲν πωλεῖται) —

4. Νέος Ὁργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 51. 1969. (Δὲν πωλεῖται) —

Ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πωλοῦνται καὶ τὰ ἐξῆς συγγράμματα :

5. *Βασίλειος Λεονάρδος· Ἡ Ὀλυμπία*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 352, πίνακες 2. 1901. 65.—

Αἱ ἀνωτέρω τιμαὶ τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας ἰσχύουσι διὰ τὴν πώλησιν αὐτῶν ἐν τῷ μεγάρῳ αὐτῆς (Λεωφόρος Βενιζέλου [Πανεπιστημίου] 22)· περὶ τῆς ἐκτὸς τοῦ μεγάρου τῆς Ἑταιρείας ἀποστολῆς τῶν ἀγοραζομένων παρακαλοῦνται νὰ φροντίζωσιν οἱ ἐνδιαφερόμενοι.

Ἐξεδόθη ὁ παρὼν (108) τόμος τῇ 25 Φεβρουαρίου 1970

